

157

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

1

ЛВІВ
КВІТЕНЬ

1923

ЛБ АН УРСР
Ж. № 5959

В Харкові виходить український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник „Червоний Шлях“.

За редакцією **Г. Ф. Гринько.**

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, Акад. Багалій, Брандлер (Германія), Проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгейм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Ант. Головка (Полт.), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, С. Драгоманів, Ол. Доршкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Р. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), Акад. Еварницький, проф. П. Ефремів (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. М. Жук (Чернигів), В. П. Затонський, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калужний (Відень), Капельгородський (Лубні), Ев. Кас'яненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Косинка, Г. Коцюба, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), Л. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. З. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, проф. Я. Мамонтів, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, Т. Осьмачка, А. Панів, проф. О. Підгаєцький, С. Пилипенко, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, Ол. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Г. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, П. Сващенко (Чернигів), проф. С. Семковський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський, Ол. Слісаренко, М. О. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), П. Тичина, проф. Тимофіїв, Акад. П. Тутківський, проф. О. Федоровський, М. В. Фрунзе, М. Хвильовий, Гнат. Хоткевич, Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурупій, Ол. Шумський, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та інші.

Друкується і в двадцятих числах квітня вийде друге число місячника. Про зміст буде оголошено окремо.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

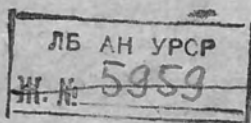
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ Г. Ф. ГРИНЬКО

№ 1

КВІТЕНЬ

1923

Державне Об'єднання
== „Харків—Друк“ ==
3-я Державна Друкарня

Від редакції.

Більше двох років пройшло з того часу, як Радянська Україна закінчила перший тяжкий і блискучий період свого життя, — період одвертої озброєної боротьби на зовнішніх і внутрішніх фронтах за своє існування. Вона вийшла з цієї боротьби зі знесиленим народнім господарством, але тільки в цій боротьбі стихійний революційно-військовий союз пролетарів і незаможного селянства перетворився в державну організацію, лише в ній зформувалась Радянська Україна, як самостійна складова частина Радянського Союзу, і як фактор сучасного міжнародного життя.

Період 1917—1920 року, в напруженій соціальній боротьбі розв'язував велике історичне питання про те, чим стане Україна, — дрібно-буржуазним васалом міжнародного імперіялізму, як Польща, Чехо-Словаччина, Румунія і т. п., чи однією із фортець міжнародної пролетарської революції. Два історичних шляхи лежали перед Україною: шлях пролетарської революції, червоний шлях соціалістичного будівництва, і другий — чорно-жовтий шлях через дрібно-буржуазну демократію в ярмо міжнародного капіталу. Взаємовідношення міжнародних соціальних сил і внутрішня боротьба на Україні розв'язали це історичне питання і скерували розвиток українського народу по революційному червоному шляху.

Творці наукового соціалізму не раз підкреслювали, що пролетарська революція тим і відрізняється від усіх до сього часу бувших революцій, що вона зрушує до активного державного будівництва, до свідомої громадської творчості найширші й найглибші шари працюючих мас. Але зрозуміло, що в свій перший військовий період пролетарська революція дає вихід активності своїх борців переважно в бік знищення влади класових ворогів, їхніх організацій і передумов їхнього панування. Не підлягає ніякому сумніву, що цей перший кривавий досвід громадської активності широких працюючих мас має величезне значіння, піднімає ці маси на вищий ступінь громадського розвитку і робить

можливим перехід до розв'язання складніших проблем господарчого й культурного життя.

Уже два роки йде цей другий період пролетарської революції, період творчого, економічного і культурного будівництва Голод завдав страшних ударів Радянській Україні, але боротьба з ним збільшила й піднесла політичну свідомість працюючих мас, зміцнила союз між робітниками і селянами. І ніколи не вдасться викреслити із історії громадських взаємовідношень на Вкраїні факту, що коли українські пролетарі і селяне виявляли величезну свідомість і активність в боротьбі з голодом—патентовані українські патріоти з Шаповалом на чолі, в своєму журналі «Нова Україна» в Празі переконували себе, українську еміграцію і всю буржуазну Європу в тім, що кращим засобом боротьби з голодом на Вкраїні є організація наступу на Радянську владу.

Не вважаючи на голод, господарче й культурне відродження Радянської України не підлягає сумніву. Невпинно зростає посівна площа, оживає індустрія, усталюються економічні зв'язки поміж містом і селом, поліпшується матеріяльний стан робітництва і, нарешті, йде нечуваний підйом культурної творчості, особливо серед молоді,—у кожного перед очима ці характеристичні моменти сучасного періоду життя Радянської України.

Цей загальний підйом по всьому господарчому і культурному фронту визначається глибокою свідомістю широких народніх мас і державним розумом при розв'язанні кординальних питань сучасного життя. Це особливо виявилось при обговоренні проблеми Союзу Радянських Республік і національної справи взагалі. Національний момент мав велике значіння в революції на Україні. Ще в перший її період пролетаріят в озброєній боротьбі вирвав розв'язання цієї політичної проблеми із рук націоналістичної дрібної буржуазії, яка експлуатуючи національні почуття українських трудових мас, тягла їх в ярмо європейського капіталу. Тепер, у другий період революції, період мирного будівництва, в щоденній практичній роботі, в щоденних державних взаємовідношеннях, в культурних стосунках, національне питання ускладнюється. Але цілий світ є свідком того, з якою величезною увагою працюють над практичним розв'язанням цієї справи найвідповідальніші керівники, органи і установи Радянських республік, з яким активним зацікавленням стежить за ними усе Радянське суспільство.

І лише засліплений класовою ненавистю ворог може не бачити и не відчувати цього. Безумовно цією хворобою страждає Винниченко, який недавно утворив разом з Шаповалом «єдиний національний фронт» проти Радянської України і який намагається всіх переконати, ніби на Україні все «костеніє, мертвіє, не розвивається, а занепадає», а разом з тим «нищиться українська нація» («Нова Україна» № 1—2, 1923 р.)

А справді костеніють, не розвиваються, а занепадають всі ті громадські кола, яких робітниче-селянська революція змела з нового шляху соціалістичного будівництва в закутки європейської реакції. Ростуть і розвиваються в умовах тяжкої руїни *робітниче-селянські маси* України. Ростає і розвивається на зміну старому громадянству нове українське радянське суспільство, заповнюючи Робфаки, робітничі клуби і селянські будинки, комнезами, комсомол, компартію, ведучи відповідальну роботу в державних установах, червоній армії, профспілках, кооперації і т. д.

В цих умовах виходить у світ «Червоний Шлях», ними опреділюється його напрямок і його завдання, як витвору цього нового радянського суспільства:

I. Україна із глухої провінції царської Росії стала робітниче-селянською державою, другою по розмірах і впливу складовою частиною сучасного радянського Союзу і значним фактором міжнародного життя. *Відповідно цьому «Червоний Шлях», як орган української громадської думки, мусить стояти на рівні головних питань української, союзної та міжнароднього життя в сфері економіки, політики і культури.*

II. Стара генерація українських письменників, публіцистів, наукових і громадських діячів в значній своїй частині зрадила інтереси працюючих мас України, організувала проти них озброєну боротьбу й зараз формує проти них єдиний контрреволюційний націоналістичний фронт під захистом капіталістичних урядів Європи. Але з робітниками та селянами України в їхній тяжкій боротьбі зосталась друга частина свідомого завдань часу громадянства, а одночасно з глибин робітниче-селянських мас виростають нові ряди культурних робітників. *«Червоний Шлях» мусить стати трибуною для кращих творів мистецтва, публіцистики і серйозної популяризації науки на українській мові, дати їм вихід у світ і стимулювати їхній розвиток.*

III. Революція піднесла громадську свідомість десятків мільйонів людей, вона створила численні кола тих, що прагнуть широкого ознайомлення з основними питаннями сучасності. *„Червоний Шлях“* мусить задовольнити культурні потреби широких кадрів українських читачів і дати їм відповідну орієнтовку в сучасному літературно-науковому і громадсько-політичному житті.

IV. Нарешті, сама українська мова являється величезним чинником в процесі творчості нового життя і вимагає неупинного удосконалення і поширення, щоб задовольнити ті потреби, які ставить перед нею культурний підйом працюючих мас. *„Червоний Шлях“* повинен уважно підійти до цієї справи і мобілізувати літературні і наукові сили для праці над вивченням української мови, як могутньою знаряддя культурного розвитку працюючих мас.

Редакція добре бачить ті труднощі, які стоять перед нею в її роботі. Але за нею стоїть могутня тяга українського народу до культурного будівництва, і в цьому є запорука здійснення її завдань.

Кожний журнал будується спільними і довгими зусиллями широких кадрів письменників і читачів. До будівництва «Червоного Шляху» закликає редакція тих митців українського слова, публіцистів, громадських діячів і популяризаторів науки, тих читачів, котрі хочуть і здатні йти по червоному шляху радянського культурного будівництва.

1-го квітня 1923 року.

ЗМІСТ.

	Стор. III
Від Редакції	III
Вал. Поліщун. Адигейський співець. Поема	I
М. Хвильовий.—Сілуєти.—Новела	18
І. Ю. Нулик.—Одужання.—Поема	30
А. Головка.—Можу.—Повість	35
В. Мисин.—Зона.—Вірш	49
М. Васильківський.—Сніг.—Вірш	49
В. Сосюра.—Золотий Ведмедик.—Поема	50
П. Тичина.—Захід.—Вірш	55
М. Терещенко.—Кочегар.—Вірш	56
П. Груньський.—Літературні шаржі	57
Х. Г. Раковський.—Новий етап в радянському союз- ному будівництві.	69
М. О. Сиринин.—Начерк історії пролетарської ре- волюції на Україні	89
Проф. Желехівський.—Принцип відносности	113
Проф. Б. П. Герасимович.—Еволюція світів в світлі сучасної науки.	133
Проф. С. Ю. Семновський.—Марксизм і національна проблема	145
Проф. Остапенко.—Рур	169
С. В. Пилипенко.—По бур'янах революції (про Хвиль- ового-новеліста)	188
І. Айзеншток.—Микола Хведорович Сумцов	201
М. А. Ненсо.—Пролетаріят і мистецтво	212
К. Дешевов.—Дутий кумир (про Макса Нордау)	216
В. Щепотьев.—До біографії А. Тесленка	223
А. Новалівський.—Легенда про Сковороду	227
М. Розентул.—Фашизм. Рур. Лозана	228
Й. Вертгайм.—Вражіння з окупованого Руру	242
Наукова хроніка	245
Літературно-мистецька хроніка	250
Бібліографія	276
О Б'Я В И.	

ВАЛЕРІЯН ПОЛІЩУК.

АДИГЕЙСЬКИЙ СПІВЕЦЬ.

ПОЕМА.

Із аулу в аул
Переходив—ходив
Той покологий гул
Од розгніваних злив,
Наче вірним Іслам
У серця западав
Його голос розбурханим словом
Між горами,
Тут і там,
По окрузі Кавказу міцного,
Ще й у саклі низенькій
Ницьма прилягав
Маковим зерном
Під камінь.
То як вітер гуляв
По синявих долах
У країні адиге хоробрих.
А в міжгір'ях запертих
Кружився листком,
Проривавсь аж наверх
До блискучих снігів,
Де гранясті Кавказу верхи
Перламутрами сяють.
То в провалля заходив,
Як тінь од гори,
Там, де Лаба шкварчить
По камінному дні,
Наче шерех іде,
Наче жир на вогні.
Черепашковим шумом
На вухо шумів
По між хвоями, лісом, горами
Мутний Пшиш.
І Іскандер не знав,

Чи то ліс, чи вода
Десь скликають до лав
Всіх минулих героїв Кавказу
Пригадати собі,
Як проходили тут
Під гранітом похмуро-старим
Дикі скіти, і перси, і кований
Рим,

І хозари, і готи, і гуни.
Тільки хвоя шумить
Та лежить мовчазним
Синій вітер, як дим,
Що повітрям прозорим
Між горами заснув,
Кришталем в тумані захолюнув.
Смутний точиться гул;
Десь рокочуть буруни:
(То хозари, і готи, і гуни...)
І до сонця земля
Підставляє розвернуте лоно.
Ясний вітер у далях,
Мов синявий тюль,
У твердинях замрілий заснув,
Захолюнув.

Як проходив аулом Іскандер
співець,
Він поглянув у круг, де весе-
лая молодь,
Де дівчата, як лані, черкеси—
орли
У танку канефір все кружляли.
А один молодець перед милою
став,

Оком гострим, що блиснуло,
кинув,
Ухопився пістоля і в небо
стрільнув,
А вона закружилася п'яно,—
Бо то символ любови,
Бо признання палке
Лише вибух сказати їй може
І зрівнятися в силі міцного
вогню.
А на завтра вона в його саклю
ввійде
Молодою жоною покірно.

— „Он іде наш співець,
Наш Іскандер, гарячий на слово!
Ще здалека кричали й махали
йому:
„Хай візьме нас у казці в па-
хучу діброву,
Де ростуть рододендрони, лав-
ри і тис,
Де здалека сія Мінгі-тау ко-
рона.
Хай розкаже про бій, про аули
Дарго,
Що їх прокляті руси ростерли,
Мов черкнув своїм черевом
дикий обвал
Черствим камінням і грузом.
Про Шаміля й коня,
Про Шібле—бога сили і грому,
Про майбутнєє роду людсько-
му“.

Він багато, багаторозказував їм,
Зачароване стежило коло,
Об'єднались чуттям і старі й
молоді
І напруженим слухом ловили.
А із саклів принесли вина й
шашлику
Дорогого всім гостя прийняти.
Та Іскандер, сьорбнувши, ізнову
почав...
Казав, розказував, схиляв до
долу чоло,

Коли тяжкі забуті привиди
Стопою кволо
Підходили аж на поріг роз-
судку.
А іноді пронизували пам'яті
імлу
Блискавичними списками гостро і
яскраво
Пекучі спогади минулої борні.
Так іноді пронизує степи
Безумець молодий із криком:
„До бою!
Слава! Слава!“

— „Було колись, пройшло де-
сятків сім
Далеких різнобарвних років.
Як табуни пройшли,
Мінялися кольорами в горах,
Коли заходить сонце за тумани.
І зараз єсть іще між вами
Старці з сідою головою,
Що верховини снігом...
Тепер не ми господарі
В країні гір і вільних горців!
Тепер панує той—в лампах
З шаблюкою в шинелі й гуд-
зиках бляшаних.
А наші бурки та кінжалі
Ховаються у хащах, за камін-
нями,
А як підкине хто сухої помсти
У табори ворожі і заснули,
То довго гоняться за тими офі-
цери.

З пістолями й штиками,
А вільнії абреки
В ті дні зовсім зникають.

Тоді почався гіркий час,
Коли упертих абадзехів
Іскинули із гір у низ
Аж на столочену рівнину.
В степах розвіяли, роскидали
по тирсі
Аулів з дев'яносто,

І саме тих, що присягнулись
мужности і звазі.

Рогами в них уперся бик

Засліпленого гніву.

Ті руські генерали

Шаміля, мов яркого зубра,

Зігнали з гір, загнали у ятро.

Живучу ящірку зміж скель

Взяли і витиснули палицею гніву,

Царю під ноги кинули в далеку
північ—

І росчавили.

Ех, не було вже другого Шаміля,

Як не було і другого слуги у
Магомета!

Тоді сам Воронцов

Тарантулом уп'явся в грудь
Кавказу,

Труїв і поїдав,

Випалюючи геть долини.

Його підручні нищили ліси,

Станиці закладали на скали-
нах Лаби,

Над Пшишем їх гармати жерла
дерли

І грімали в аули непокірні.

Просіками викочували велитнів
зелених,

Що лапами черпали піну

Заюшливої Білої ріки.

Дубів скидали з круч,

Дітей об камінь розбивали,

Жінок скидали в прірви,

І брали на штики відважних
адигейців

За те, що не хотіли

Чужинцям покоритись,

Що не хотіли кращих рідних
земель

Панам та глитаєм віддати,

Та й не схотіли взяти добро-
вільно,

Як необтесане у дразочках ярмо
Московську чинівню собі на

шию.

Вони прийшли з півночі в наші
гори

І отруїли день, щоб запалити ніч.

Кострами прискакали аули у
вогні,

Бедраті барани у снідь пішли

Грабіжникам—проклятим,

А наші діти мусіли вмірати.

Отак перевалили й гори,

Аж за хребти закинули зажер-
ні пальці,

Що стукнулись об беріг Чор-
номорський.

Примусили склонитись царю

Незломні голови Кавказу.

Аж тридцять літ ішла борня.

Лягло, лягло... і де там почи-
тати....

Не плачте зараз ви.

Не квітьте, рідні браття!

Скажіть, старі, як свідки, моло-
дим,

Ви білі, мов сніги, од літ завзя-
тих!

Хіба тоді батьки вас не носили,

Щоб заховати

В країні Арарату?

Хіба в гущавинах Ріону,

Якого ви не пам'ятаєте тепер,
Де пальми між ліянами і фіку-
си бувають,

І де фазани виноград їдять,

Хіба не там ховала мати

Вас немовлятами од лютої на-
пасті?

„Так, так..“ схилилась сивина
Осінньою травою: „Правда“...

Та ще продовжував Іскандер

Пекучу повість болю і покори,

А все не висихала річка мови.

„О, прийде час, він пройде скоро

І заговорять гори,

Проснуться гори,

Здвигнуться вибухами гори!

Але ви, браття,

Слухайте ще далі.

Коли упав Кавказ

Нахмурились верхів'я

І ліс зелений застогнав:

Гули, скрипили од болю сосни,

Заплакали ялиці бурштиново,
Заллялися живицею смереки,
І дуб зубами скреготав,
За тими лавами знистожених
борнею,
За тими, що скотилися у море
З холодних верховин гарячим
серцем,
Поранені смертельно в груди.
О, море, море,
Ти одне розкажеш,
Як тисячі в твоїй пучині захли-
нулись,
Як потопили їх ловці наживи,
І смерть найшли в воді,
А не в бою хоробрі.

Тоді не покорилися шепсуги,
Не уклонились натухайці:
Одні пішком з ослами і хла-
м'яттям

Пішли в Туреччину шукати долі,
А другі —
На кораблі насіли,
Мов птиці перелетні
На острів серед моря.
В Туреччину і ці дорогу пря-
мували,
Рятуючи життя і волю.

А торгаші — грабіжники без-
душні,

Огії перевізники всі кор-
бельні,
Вивозили їх в море і скидали,
Як кошенят за борт,
Спинивши корабля.

Не чув, не чув, ой, того лементу
Кавказ,

І зойків диких не несло луною.
Вони—у морі поринали,
Як звуки у просторах,
І горе йшло на дно, до риб
на їжу.

На дні здивовані істоти
Телішили рогові очі
На скорочені од жаху лиця,
Нагострені ненавистю їдкою,
А потім кидались і поїдали.

Не чув Кавказ,
Бо все нові ватаги прибу-
вали,

Як мухи обсідали беріг
І ждали черги нагрузитись.
І тих вивозили у море,
Топили як щенят,—
І падала там смерть стократ
Холодним градом;—
Рятунку не було.

А гори і не знали.
Закутались в туман
І спали,
Аж доки не прибило море
До скель Кавказу
Сотні — тисячі
Поїдених, погнилих трупів.
О, те жорстоке море!—

Але його жорстокість людство
обігнало

Зрадливістю своєю, нищінням
і гнівом.

Воно хоч і глухе до жалю,
А викинуло трупи.
О, тоді гори
Вже не могли й дихнути,
Ще більше у сніги зарились,
А ті з півночі зверху наду-
шили,

І сон склонив важкі верхів'я.
Спить Кавказ аж досі“.

— „О, ні, не спить Кавказ!“
І шаблі забряжчали,
Зірвалися кінжали;
Луна з аулу
У гори знов шугнула.

А вранці на станиці
Всю вирізали знов старшину
Та козаків і чиновню про-
дажну.

А потім за абреками ганяли
ескадрони.

І десь ходила чутка, як луна
од грому,
Що то співець Іскандер на-
робив.

Схилився туман до гір,
Помнятий. спакувався в кручі,
В горі—торкається так боязко
без сліду

Спішить похапливо кудись,
На клоччя рветься
Налітаючи на вістря скельні,
І все кудись зникає.
(Мабуть ховається за плечі
велитенські).

А далі, вище, хмар табун
Ген зачепився за камінні грані,
Роскинувся, вмостившись між
ямами

І вільно так повзе,
Мов сила, або мло.
А там, султани з пірря—хмари
Ог-от колихнуться, здається,
перед боєм
І рушать з грюкотом з горами
в брань.

Та це ввижається —
Не теняться, замовкли,
Затонуті в чекань воді самій,
Зникають рештки од надій
І громи не підуть,
Бо й хмари розійшлися.
Так скупчував Кавказ
Повстанчі сили,
І хмурився, водив плечем,
От-от зачеберне ту шупту
гайвороння
Та вихорем закружить в жменю
І кине геть...

Але ось сонце, як Іскандер,
На галяву між хмарами прой-
шло,
Ось зупинилось, стало научати.
А там внизу, в димку
Заснуло море.
А може то й не спить?
Там просторінь згребла рукою
брижжя

Запінених валів,
І—тільки сизо.
Внизу нехай рокоче гнів
Об скелі мовчазливі —
Він унизу, а тут не чуто хвиль.

В глибинах людства і таке
буває.

І говір той шумливих бурунів
Не доторкається до вуха,
Що співця єднає із цілим все-
світом,

З громадою віків.
Тоді співець людей
Нехай іде на землю.

О, серце проситься,
Широке, як безмежжя
Летіти над горами силою вітрів,
До неба кликати,
Роздмухати заграву.
Підняти темний люд
За горців давнє право.
Хотілось визволить братів,
Що в саклях обросли вже
мохом,

І диким зіллям думок,
Затьмарених неволею катів.
Іскандер не зостанеться ніколи
Співати тут, вгорі,
Коли адиге сплять!
Нехай проллється пісня,
Нехай розірве чари.
Старого чаклуна—тумана
За сиву бороду нехай шарпне
Та з м'ясом вирве.
О, пісне болю, рідна пісне,
На скелі викинь паморок із
недр,

І щелепи скрививши
Кинь об камінь —
На здобич грифам і черві.
О, моя пісне буйна,
Не про квітки співають
Судилося тобі,
Не тільки прадідів щербатих
Із гробу воскрешати
В ділах яскравих для нащадків,
О, ні: нам про живих кричати
треба,

Щоб ставити нове,
Що буде сяяти віками прий-
дешнім

Льодовиком у соняшнім вогні.
Я хочу кинути піснями
Моїм адиге бішеним і ніжним
Слова братерства й рівности у
граці.

О, моя пісне, мій ти діаманте!
Нехай в твоїх воркотливих сло-
вах

Не тільки тони промінем лос-
кочуть,
Не тільки рожу і блакить
На струнах фарбами перебірає
вітер,

Щоб забреніли в оці, як сльоза;
Нехай не тільки лагідна шип-
шина

У пісні крильми затріпоче,
Як серце милої до поцілунку.
Нехай зітхає гірський вітер.
Нехай гремлять буруни і обвали
І в моїх співах озовуться,
Але нехай і ті дрібниці
Не заховає ліс горами.
Нехай і їх зневажений народ мій
В своїх аулах десь почує.

І пісня лялася, і слів було
чимало,

Але найкращих тонів бракувало.
Ішов і падав—спотик—камінь:
І різав руки—о, незнання?

Та далі дряпався на скелі і зри-
вався,

Аж грудь розбив на гострі шпи-
чаки

Вузької мови дикунів адиге.
І звуків клекоту орлів

Вже не хватало в бурних спі-
вах.

Хоч захлиналось серце в зливах
Та в слові передать не міг.

Валився, мов злочинець, на по-
ріг

До схованки досапавши своєї,
Коли погоня настає;

Ще трохи—й вирветься тоді

Із муки творчих пазурів
І буде знов співати вільно.

Та страшний долі гнів
Не попускає.

Роскритим ротом на вапняк упав
Аж кров і біль

По вибитих зубах скривилась.

Як піднімав живі чуття
Іх зверху прибивали творчі межі:

„Ти ще живеш? Ти знов ожив?“
А як?

Якими звуками адиге із гортані
 кине

Нечувану йому ще назву дима-
рів,

Бетону, антрациту,
Щоб другий міг так само зро-
зуміти?

Як ті вітрини й скло,
Сирени голосіння й автомобілів
цвйоги,

Які Іскандер бачив і чував
У шумних городах.

Коли бродив на північ—,
Як звуками губними
Адиге їх прокаже зрозуміло?

Ніхто не зна, і він не знає.
Ось він казав адиге про ту силу.

Що в громові Шибле сердитий
роскидає,—

А от людина півночі бере її
руками

І в лямпі та у піч кладе...
Вогнями їздить, кришею літає...

Адиге в сміх, або не розуміють.
Хай спокій розметав волосся

на собі
Ти на лиці ховай проте лагід-
ність—

Тоді послухають ще може.

У гори утівав, од милої ховався
І звуками, як ранений орел,

До вітру клекотав.
То пелюсками ніжного ясміну—

Словами доторкався
До моху й лишаїв,
Але той голос гомін гір
Одразу затаїв,
Ковтнувши ніздрями шпарок по
скелях

Луною обіззавшись
У закутках твердинь.
Так у вигнанця буйний гнів
Ховається під крила сосон
Та й очмарілий спить.
Але не марно, ні!

Немов би гнаний пес,
Що оштетинив спину і тікає,
Коли слідом аж кляцають зубами
Заюшливі гончі зграї
Своїх думок—
Тинявся Іскандер по горах,
Тримався сонцем
Та добрістю сусідів.
Народи Дагестану і Абхазі
Його приймали—странника чу-
жого.

Але нігде не роскидав він твор-
чих іскор,

Як тільки в батьківщині,
Між адиге рідних.
За гору переходив—
І як у тьму спускався,
У тьму чужої мови
І чужих звичаїв.
І тільки хліба випросить сягало
сили

Та грудкою закинути у воду
Пекуче слово:
„Я—вигнанець!“

Він мусів пояснити мигами по-
гоню
Перед здивованим, нетямлючим
народом,

А там десь потом обливав
Свої страждання (зсохлі губи)
Та здержуватись мусів, щоб не
впасти
В обійми жорсткі рівнодушній
згубі.

Тоді пригадував дитинство
І вповивав свої думки гарячі
чолом
У тиху пісню колискову,
Щоб болі заколисувати в рит-
мах згадок,

Де шелест кукурузи
Дитячі вуха послушав у спокій.
Там фіялкові горі
Лякали очі звечора дитині...
Але раптово,
Мов розпечене залізо
Торкало м'язи серця й голо-
сило

Ростятим боєм:
„Я—самотній!“

Повстати може весь Кавказ,
Кліща струсити кожен хоче,
Але з'єднати треба душу го-
ців,
Що пороздроблені на мови і
звичаї.

Та хто з'єднає ціле поле?
Яким новим зіллям засіять мову
Щоб всі народи
Однаково, як води говорили?
Я почуваю сам,
Я сили нації моєї
В мені занили творчими дум-
ками,

Немов драти над трактом:
Простори, гей простори об'єд-
нати,

І жгутом всіх окривджених
На всіх тиранів кинуть!

Іскандер знав,
Що горсточка адиге,
Не об'єднавшись зливою од-
ної волі,

Не скине царський гніт,
Не визволить рабів.
Лишень увесь Кавказ,
Коли на ноги встане,
Зворушить море,
Здвигне океани,
І зацвіте у праці цілий край.

Але хто спільною луною
Роскида запал за одчай?
Вони заснуть для нас
(Ні гомону, ні звуку!)
Оці міста, де світло без огню.
Нас не почують,
Нам не допоможуть.
О, крихто кинутих аулів,
Ти велитенських здвигів не піз-
наєш,

Бо ти мала в своїх шуканнях,
Бо ти не з'єднана у спільні рухи,
Які поміж горами мусять бути.
Тебе зітруть у поступі великі
юрби.

О, моя сило, моя творча сило,
Ти тягарем легла мені досмерт-
ним—

Не скину я тебе,
Не кинеш ти мене.
Ти біль несеш мені:
Мене ж ніхто не чує,
Моїх—твоїх думок,
Моїх—твоїх бажань.
На мову мільйонів
Ніхто не перекаже.
Ніхто не схоче знати про адиге,
Що мають серце, розум і огонь
Що мають голос—клеקותи ор-
лині,

Співця, що груди рве
Посеред скель німих.

Іскандер пробував повстання
роспочати,
Як мандрував один
По всій країні гір.
Але його зовсім не розуміли,
Не те щоб кабардинці,
А й близькі коренем
Відважні натухайці.
Шепсуги, мов сова на сонці,
Очима лупали з нерозуміння,
Коли захрипले слово
Про волю рокотало.

Трагедія то велитня була,
Таланта, що затиснутий у межі
краплі мови,
Не міг роскидати проміння па-
русами,
Бо невеличка нація родила
Таку громохку силу.
Тільки випадок міг
За сотні літ колись
Підняти із низин засмоктане
літами

Живее слово волі та повстання,
Коли вже пізно буде,
Чи зовсім і не треба.
Чекай, поки то прийде вели-
чень колись

З широкими просторами своєї
мови,

Що знатиме язик адиге вірних.
Та ще захоче він, чи ні,
Ту давнюю старовину
Із порошу підняти?
А може, що й ніколи?
Так і умре живеє слово,
Як рибка молода гіганської по-
роди

У пляшці заткнутій.
Задушиться в малому,
Не розростеться в силі;
Не вибухне вогнем,
А вся зотліє у безумстві,
Перегорить в середині, в собі,
Як вугіль під землею.

О, скільки геніїв
Пішло од нас у безвість,
Не маючи повітря
Та розмаху для крил!
Не підійти переказати
Для сотень мільйонів
Сирих, лукавих душ.
Оточення ж мале—
Підземна темінь шахти,
Що проковтнути жде
Деся кожний справжній звук.
І для творця—то смерть—
Тьма коридорів підземельних,

Де висить антрацит
І капає вода зі стель
Дзвінким і металовим цвяхом.
Пожежою степів
Охопить душу страх.
Так вата липає в огні одразу,
Як серце распачем
Та хвилями екстазу.
І крик удариться об стіни кам'яні,

Як бризки скла з шипінням
шорстким;
Одскочивши од глухоти безлюддя.

О, тоді заздрість смертним болем стисне
І відбере останній духу зойк:
„Навіщо я родився в темнім підземеллі

Маленької, сліпої нації?
О, чом же я не син
Безмежних мас — численної породи людства,
Дріжучих серць, що б'ються і палають

І затирають наче перша злива
Мале бадилля на шляху
Моєї нації дрібною?
Колись-то утрамбує ступ ноги
Моїх незібраних коमाшок
І людства велитенська п'ята
Зрівняє мови суходолів.
А зараз тьма зірката слухає
й глузує—

То з барда доля зла.
Він серцем куриться для себе,
Як сопка нагнічена вагою.
Співець у шупті інгушів,
Які не знають за долину,
В безвітрі душиться навіки.

Іскандер знов у ліс пішов,
Ятрів і сох, стогнав, молився.
Зустрінули його раз діти—
Він утік: дітей почав боятись,
Живого голосу жахався,
А потім навпаки,
Вялила вже самота

Хотілось сповіди, громади.
У співах плакав, говорив:
„Слово моє,
Мово народу мойого,
Ти—моя сила,
Ти—мій творчий огонь.
Твої уста приторкаються до моїх,
І спрага у душі моїй,
Наче вихор проходить спазмами,

Черпаючи повітрям воду.
Шари твого богатства, осілі за віки,

В душі моїй палають.
Почорнілі уста мої
Тобою говорять в безумнім екстазі.

Звуки складові твої—
Клекіт орлиний, горні обвали,
Дике виття бурі в Дарьялі.
Ті слова прорікають мені,
Щоб я людству сказав
Про твої думи, народе мій бідний.

О, як я люблю тебе, мово моя.
Ти—моя зброя в ураганах чуття,
Що хвилями хльоскає в серці безмежнім,

Коли лава нова металових огнів,

Жару з надлюдського пекла
В мозку моїм,
У розірваних грудях
Б'ється і рве водянії цілини.
Ти океаном безмежно-холодним
Кратера в грудях моїх заливаєш.

Слово народу мойого,
Ти розлітаєшся в бризках,
Камінням з глибин вилітаєш,
Огнем опаляєш, згаром чадиш,
Піднимаєш люд свій на крила,
Котишся валом,
Все до підніжжя народу мойого,
Тільки мойого, та не до цілого людства.

Поїш ти душі засмаглі,—
Тільки мою не наситиш.

Падаю змучений я у конвуль-
сіях творчих,
А ти, мій народе,
Ти їх приймаєш і п'єш,—
Та не до дна.

Але ти, моя мово,
Ти моє і безумне прокляття.
Ти—вузькі береги
Для хвиль, що рвуться в далеч.
Ти—скеля із граніту,
Де чуття розбивається в піну
І падає знесилене назад,
У вузькі береги.
Ти кругле озерце маленьке,
Але не море, о ні,
Бо велитень дужий
Не може в тобі захлинутись,—
Тільки ноги замочить—
У спразі ж голова.
Ти—вузька загорожа для сил,
Де спряжені розум, чуття і
свідомість.

О, як би то загородь ту пере-
рвати,

Як би розкидати греблю,
Що угнала в погнилий ситняк
Мільйоні відер води,—
Тоді хлине повідь в долину,
Мул рознесе під собою,
Всю мерзоту ослизлу протре,
Змішає, прочистить назавше.
О, тепер ти проклята—
О, мово народу могого!
Ти звязуєш, ти—пута,
Ти гребля, загорожа
До мільйонів людських душ.
Бо ти замкнулась тисячами
У жмені дрібного народу,
Тоді як коло мільйонів
Рокоче навкруги.
Ти неведичкими замками
Велике підземелля алмазів за-
кувала.

Розбити ці замки!
О, де той велитень?
Коли він прийде?

Коли то вже мільйон
Перетикою стане
Для мільярда товаришів у цілім
світі?

О, треба знищити
Всі дрібні нації
(Як потім і великі)
В червоний перець, порохом
ростерти

І гострою приправою тією
Придобрити місиво
Вселюдських мас.
Так, знищити їх треба—
Вони перетика для духу,
Вони гальмують лет ідей,
Як сітка дротяна обмежує про-
стори

І творчий дух
Не здійметься беркутом в небо,
Бо занімів в оковах слова.
Будь проклята, о, земле,
Що в серце кинула мені
Огонь приймання світу,
І крила придала,
А до підшов камінь прив'язала,
Ще й руки слів у крицю за-
кувала,
Щоб не оддер я каміня од
ніг,
Щоб серця не поїв я творчою
водою,
Яка і паростки дає і дихає в віки.

Мандруючи країною адиге
Забрів в один аул.
Оповідав минуле.
В його словах дівчина загорі-
лась,
Чуттям солодким серце при-
в'язала,

І з саклі поночі втікла.
Схвильований і радий
Іскандер надаремно радив
Розмірковувати щиро вчинок:
Та й батько може мститися,
Бо згоди не було.

Але у час страждань,
Живу росу уста засмаглі
З дающою рукою
У бік не одведуть.
Любов і на камінні родить,
Зелена проростає всюди.

— „Моя ти мила“ — говорив:
„Твоє серце відчує мій біль,
Твої ніздрі, що запахи ловлять
із гір,
Вони схоплять моє розквітаюче
серце,
Роскавучене льодом життя.
Мої рідні адиге
Не впіймають мене.
Мої образи полум'ям рвуться,
А звуків словесних немає:
Іх не дав мені нарід обмеже-
ний мій.

Моя пісня до них долітає
Лиш як клекіт орла,
Що побачив і сонце і далі,
Але звуків моїх не поймуть.
Бо вони не поглянуть у сонце,
У них немічні очі,
І їх мова сліпа.
Іх немічні духовні зрачки
Ще не можуть стрільнути в
небесний огонь,

Своїм зором пробити його,
І поранити сонце, —
Вони не орли.
Мое сонце — труба для тих гір,
Звуки душі і тіло зривають
під небо,

А вони —
Прахом падають вниз,
Черепи розбивають
На камінь глухий.
Мої зойки про волю
У ніч я кричу.
Іх не чують ще нищі шепсуги,
Не зійдуться у гурт,
Щоб рознести станиці,
Де змія наших днів
Обложила аули

І гноєм прикрила товстим
Всі образи і здирства.
Не підуть повбивати чиновни-
ків склизьких
І своїх запроданців, що служать
царю.

— „Хто голову розбив,
Яка змія?“ — питала,
І очі не могли відповіді знайти.
Потім сили ослабли,
Він сів коло Зурни.
Вона — хвилі очей.
Тільки ніздрі бились, як пташка.
А чорнявий вугіль спід вій,
Що замочила сльоза,
Затуманено блискав на білім.
Пристрасть готова була,
Як вовчиця зірватись,
Загризти співця у нахлані бе-
зумства.

Спопелити огнями бажань.
Але він — мохом холодним ле-
жав

На гарячих колінах Зурни,
І смертельна блідність заснула
в лиці,

Коло чола і уст.
Милувала ласкаво волосся,
Та нічого не знала,
Що горіло під ним.

Загуркотили потяги.
Забились пульси ешелонів.
Червоними драконами повзли
Між скелями по горах поїзди,
А в них десятки тисяч
Сунули на південь у Туреч-
чину.

З багнетами й гарматами
Через увесь Кавказ.
Назад везли у фесках бранців
(Червоний перець на горі —
І чорна китиця умерла
Звісилась рукою, бо рана
в груді).

Війна.

Не заїць задрімав на теплому
одсонні,
Не мох йому нагрів замурза-
ний пушок—
Обличчя стомлене схилилось
на камінні,
Сліди костра в ногах і с полотна
мішок.

То раз, блукаючи нагірними
лісами,

Іскандер здибав чужака,
Що спав.

Од шелесту піднявся.

— „Ти відкіля?“ Іскандер за-
питав.

— В Туреччині живу...

— „Ти хто“?

— Адиге—батько називавсь.

А потім очі затопило сяйво:
Він зрозумів.

— Я на землі дідів?

Скажи, це правда?

— „Правда“

— Тоді чому не йду в аул?

Я біглий бранець.

З окопів чув я гомін слів

Моїх адиге рідних,

Але наказ був кулями стрічати
Усякого, хто вискочить з окопів.

А кидати себе на смерть,

Коли в атаку підуть.

Хто б там не був: брати,

А чи невірні для Ісламу руси.

В той час як раз були брати...

А потім я упав,

Звихнулося коліно під ударом,

Щоб захарлав мене полон.

А звідти я утік і зараз...

Іскандер затремтів:

„Мій рідний брате,

Чи довго будемо ще ми стра-
ждати,

Чи скинемо погоничів,

Що в бій насильно пруть?

І доки будемо чужі.

Коли всі браття тут?

Чутки, як гул весняних вод.

Пішли з півночі незабаром:

Знесли царя, зламали трон,

І сам народ собою править.

Іще тріщало десь

І гуркало у льодоломі.

Го-гов!

Повстаньте, гнані і голодні...

Промінням (у печеру) залітали

В глухий Кавказ чутки про
волю.

Солодким подихом долин

Весняний запах поточився.

Найбільше фронт із жмені ки-
дав

На гори сині, на долини

Журкотливо-завзятий сміх

Вже вільних відтепер салдатів.

І в край адиге з лоскотом впе-
тіли

Думки і кличі: „Воля всім бра-
там!“

Аж з самого страшного Пет-
рограду,

Незнаного й далекого для про-
стих,

Чужого багачам гірським,

Мандрівники у гості прибували.

Студентів кілька із черкесів

Заплуталось у космах лісу,

Що на землі адиге проростав.

Загув Кавказ і захитавсь.

Казали: треба об'єднатись,

Хай адигейці волю свою ска-
жуть—

Зберуться на нараду.

Найбільше було порад

Зібрати всі аули:

І бідних, і багатих,

Старих і молодих.

Хтось загадав жінок позвати.

Сміялись довго й глузували:

„В присутності мужів, жінкам
сідати?

Ех ти..“

Зібралися аули аж тоді,
Коли вже кличі твердо пролу-
нали:

„Кавказ - кавказцям, гори - гор-
цям,

Земля адиге - адигейцям,—
І геть усіх чужинців.“

— „А як же тих, що з дріб-
ними дітьми,

Ну, хоч би русів незаможніх?“
— Хай їдуть на Москву.

Геть до своїх—на північ!

Вони гнітили нас!“

— „Ні, бідні не гнітили:

Царі та жандарі...“

— Однакові!—

Найбільшецюсую ворожнечу
Між людом сіяли дашнаки.

Вона розбрякла, як сухе на-
сіння

І гірчаком на каміні вже по-
чала рости.

Іскандер голос надривав,
Що бідні люди завше браття,
Але намарно кидалось зав-
зяття,

Бо цвіль уже гнила.

Старі й багатії за ворога прий-
мали.

Тоді він кидався у молодь.

Але й вона отарою тяглася

За старшими й багатшими
адиге.

Іскандер був, здавалось, сам.

І виривалось: горе, горе,

Ти наче тінь усюди слідом хо-
диш!

Ступила воля поміж нас,

А тут ця щупточка багатих,

Що вміла руської газети про-
тати

Та з офіцерами козацькими
води́ла спільні хори,

Посіяла в незаймані ще душі

Слово гниле і хворе.

І бідні знову ззаду.

— „Друже салдате,

Хоч ти з'ясуй та простягни їм
руку!“

Не слухали, спішили через
гори

І на просторах Росії,

Як мада росповзались.

Іскандера багаті почали цьку-
вати.

Прибічників своїх із маси бідноти
Наздогін кидали.

Казали:

— „Дивіться, як народ він ду-
рить.

Колись-то був за нас, за ади-
гейців.

Тепер крутити став:

Він ворогів почав любити.

Ще й вас так учить.

Тоді на бій водив,—

Тепер зове на мир“.

— Та й правда, говорили:

Він до війни на руських напа-
дав.

Мабуть звихнувся, підкупили.

— Звичайно так, шептали ба-
гачі:

Тоді він був співцем,

А зараз—непотребство,

І слово його кволе,

Не доліта до нас.

Проте на раду закликали

Щоб осміяти, краще познуща-
тись,

І всі думки його обкидають ка-
лом.

Тоді він не ходив,

Бродив горами, як чужинець.

Казали вороги:

„Нам воля, радість,

А він як неприкаяний блукає
сам, бо зрадив.

Не хоче вкупі з нами бути,—

Вже вирікся адиге“.

Який отруйний біл!

Яка прогіркла жовч,

За тими сміхами пішла у душу

У горлі іскрами пекла

Душила клубом вохким вовни,
Що проковтнуть його не було
сил,

Не то щоб словом захищатись.

Невже ви, слъози, не стихоми-
рите мене?

Невже жаринами не упадете
До душ моїх адиге темних?

Вертався ще і знов був сам.

Аули гомоніли,

Жінки дрімали коло огнищ,

А ті, що знали у газетах,

Всіх научали мирно ждять.

А потім ради з козаками,

Де офіцери і погони,

І знову фронт,—

Та тільки вже на північ.

Чутки пішли, що впав Керен-
ський,

Що там біднота піднялась.

Тут Церетелі промайнув через
аули,

Як кинутий вуглик, що тухне.

Та кличі власного, свого

Задушували влучою ці вісти:

Поверх ішло і покривало

„Кавказ — кавказцям, гори —
горцям,

Земля адиге—адигейцям“.

Вже близько десь грміло.

Увся Кубань в червоних бли-
сках

Зіп'ялася на ноги бунтівничі—

Нехай ніхто не тисне бідних!

В той час Іскандер утікати
мусів,

Щоб головою не накласти,

Та радість в горлі лоскотала,

Що близиться вже воля бідним,

Що землі переділять рівно
всім.

Вже гуркотав гнівливий грім,

Коли в одчаєві старшинська
ненависть

Його ловила навіжено—

Прийдуть таки, чекав!

І ось ізранку змовкнули аули.
Немов глухі страждання про-
ковтнули

Відважним як і чулим серцем.

Розбіглися по горах ті,

Що билися на північ.

Вернулися у саклі новобранці.

І раптом проскакало десять
верховинців—

Патрони пасмом на плечі,

Нагани у руках...

А потім ще—

І далі хвилювались коні

Ах-ах...

Запихано...

Що буде: радість, жах?

В той саме час

Іскандер поспішав в оселі.

Розбіглися багаті—

Страху не мав.

Увесь захват,

Щоб зустріти і... ах!

Там у розсіліні засіли:

Тах-та-рах-тах—

І закипіли шолохом гаркавим
кулемети.

Але аул затих,

Ждав граду і грози.

Напружено години йшли,

Натиснуте скрипіло сонце в
небі.

Собаки змовкли,—

Ждало все...

І раптом ростяглися дикі крики,

То вже по саклях кинулись
салдати

Вбивати, нищити.

Останню зброю, хліб, овець

Загарбати під себе рвались.

Дітей нагаєм краяли крізь очі,

На батька—шаблю і багнет.

А матір молоду

За коси і—в хліви,

А там робилося,—

Ой, нене!

Не одірвать од шілки голови,

Закляклої над гаком шії.

Там стогони з прокльонами

І біле тіло,
Що блискає під наглими ру-
ками.
Десятками проходили дівчата,
І білі перса
Дріжали й билися в істериці.
А кров текла із уст і зпоміж ніг
Та ще із роспанаханих сорочок,
що на грудях.
Ще зойки хльоскали бичами,
А люди падали...
Хто міг тікав у гори...
О, горе, горе!

Ось пронеслася буря.
І жовто-бурий пил
Копита доганяв.
А де блискуча піка на горі
Жариною іскристою мигнула
Вже на західнє сонце,
Там кров'ю обіллятий
Червоний прапор линує і зви-
вався,—
То була тепла кров робітників.

Іскандер збитий, як земля сто-
гнав.
Час од часу здригалося обличчя
синє,
Що почорніло в збоїнах і в
ранах.
Задуті очі ледве ростулились—
Та сліз більш не було.
Лишень стогнав.
О, прокляте насіння бандит-
ських виродків;
Ти провокаторська зміюко,
То ти труїла гори,
Ти прапора червоного схопила
В заціплі пальці злочину і буй-
ства,
Ти божевільному ножа дала!
Ні, ні, то сам він вихопив і
різав!
Але Іскандер того не довідався.

Він знав одно—його надіям
смерть.
Він бачив крик і знищення
аулів...

О, мій народі бідний,
Коли це перестане,
Коли адиге вільно вже зітхне?
Іскандер, гнаний смертю і од-
чаєм,
Тікав назад—у кручі в ліс.
Презирство стежило за ним
Людей найближчих, найдорож-
чих.

Ім нічого було губить,
Вони на смерть чекали
І тихо проклинали.

Іскандер спотикався у горах,
Щоб там курити сірчаним огнем,
І вистраждати за своїх адиге.
Хіба він знав,
Що там аул десь зброї не
віддав,
Що з того почалася глупа
бійка?
Хіба він міг ще вірити в
людей?

„О чом вони мене не вбили
Тоді, як падали скривавлені
брати?
Чого та звіряча похапливість—
прожити —
З аулу винесла мене до скель?
Тепер вже пізно!...
У легенях пекло,
Мов пекло розтворилося вог-
нями
І в грудях нищило дихання.
Повітря в попіл обернулось,
Дихнути не було чим.
Сухий болючий хрип
У горлі битим шклом сторчав,
А в голові прегострий біль
Сидів і слідкував як злочин.

Коли скажений пес
Вгризеться хатньому у спину,
Протне де лапу—той біжить,
Тіка отшельником у ліс ровами
Свої отруєні слиною рани
Там чулим зіллям загасить.
А потім як шкелет приходить
За тижнів п'ять назад у двір,
Дзвінками ребрами гойдає,
А на хвості—колінця полічить:
Здається брязкає, коли про-
ходить.

Таким Іскандер повернувся
В аул до Зурни.
Лише в очах загроза лячно
бродить:

„А що як мила вибухне про-
кляттям,

Як інші друзі і чужі?
Не може бути, ні!
Коли не зможе зрозуміти,
То так простить.

Бо, де любов буяє,
Там всепрощення навіть до
злочинства.

А я страждаю сам: о, як мені
болить!“

Вже на камінні спотикнувся,
Що до околиці веде.
Там скиба саклю притискає.
Ось, тут, бувало висковне з
дверей

Як змійка із щілини—Зурна.

Старий не чує і не зна.

Таке знайоме все,
Тепер чогось далеке.
Спішить через поріг
І чує легкий стогін.

Кольнуло: „що таке?“

І дух забився рибкою у скелях.

Рванувся враз—

На постіль...

Крик.

Після тернових жал,

Що споминами звуться,

Після гарячої смоли розчару-
вань—

Одна надія—хоч вона загоїть.

— „Де ж батько, Зурно?

Що таке з тобою?“

— Убили ті...

— „Ти, ти мене прощаєш“?

— „Хіба тебе я можу осудить“?

Але, Іскандере, я більше не
для тебе...

Тобі я мертва вже навик“.

Щось врзалося із дзвоном в
уха

Десь барабан тріщав.

— „Але останнє слово, Зурно!“

Аж скрикнув до благання.

— „Мене згвалтовано і недуг
роз'їдає!“

Тиша.

Потім знову

(Роспечено залізо коло серця):

— „Коли б ти знав,

Як батько захищав

Своїм старечим тілом твою
Зурну.

Мабуть для тебе зберігав.

Але багнет з дороги одіпхнув
його,

І тіло моє біле

Забилось в чужих руках—

А там, ти знаєш сам,

Взяло мене ще двєє.

Ростерзані були мої дівочі
чресла.

Ще й зараз біль і рана

Хоч я жива, та вже гнию,

Але тебе судити я не стану,

Що ти їх доживав!“

Тоді харчання в горлі зупи-
нилось.

Немов у прірву, кинуло його

На збиту постіль.

Іскандер цілувать почав:

Шкелет та гниль.

Ще так не цілував ніколи..

Уперше це...

А потім кинувся безумним бігом,

Коли все гналося за ним,

Роспатлане лице

І хворі очі Зурни:

„Стрівай... Люблю!“.

Порозбивав всі пальці на ногах,
Червоні шмати приліпали
Кривавим слідом до каміння.
Тікав з аулу од людей.
Над пропасть досапав,
У прірву поглядом устряг не-

А потім—
Зніс кулака одчайним криком
в небо

Й несамовитим хрипом
Туди таке прокляття кинув,
Що хмари оторопли
Од тих сухих карлюк—
Хвилину стали.
А потім вниз, у прах
Перекидом на гостре

Упав
Кривавий
Фляк

А років через два
Держава робітнича
Допомогла адиге щирим
Свою республіку створить,
Де праця заплелась
Вінком барвистих націй
В одно об'єднання:
Робочий люд.

Зима 1922 — 1923 р.
Харків.

СІЛУЕТИ

НОВЕЛА.

Дядя Варфоломій прийшов на далеку, закинуту станцію, в Ортечека (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою), і чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві—три фігури в постолах, і смерділо прокисло. В залі першого—другого класу лишень буфет: дві—три сосиски, три—чотири булки. Ще в кімнаті Ортечека шипів блідозелений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадково застрягли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш: — „дивно!“ Навіть повітовий город (маячить відділя) прокидається, насторожився, а тут і досі в „мужській уборній“ лежить огризок сосиски і ручка від кулемету „тахіт“. — Але іменно ця то станція і ворушила своєю присутністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лишень зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають—і знову тихо.—Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: „*Приїжджайте. Зіудний*“. Це, значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Неможна-ж її залишити в таких становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: „Чудово! Божественно! приїде—курочок розведе!“ А потім ще подумав (по традиції: „хто не був молодим, той не був дурнем): А літа вгамують, навчать. Ох-о-хо! Суета житейська“. — Нарешті потяг подапи. Тоді дядя Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з Ортечека. Звичайно, за дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема; коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук колес

заколисає і присниться все, що пройшло, що відходить—і жах, і грюк, і чорт знає що),—за таку дорогу, конче розболиться тіло.—Потяг летить за гори, за ліси на північ. Дядя Варфоломій дрімає. І сниться йому це:

2.

... Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан), і так нагадує строкатий плакат, ніби він висить на перших громах повстання.

... „Ну добре! Коли тобі так плакатно, що ти забула, не хочеш знати родину, то“...

... Дядя Варфоломій хвилюється:

... — Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Змовкла.

.... — А тепер я тобі скажу. Приїжджає в наш город, провінційальний, так сказати... Ми-ж люде темні, провінційальні, так сказати (іронія)... приїжджає, скажемо, ваш ячeyкiвський губернiальний секретар, і кричить на всю горлянку: — Што тут розвешалі різних Мазепов да Коцюбінські! — І що ти йому на це скажеш? Ну?

Тоді Вероніка кричить, що Юрко Коцюбинський — син Михайла — живе у Відні і більшовик і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріумфує.

І розказує ще про другого, „оні, так сказати“ —

— Проехал двесті вьорст по Україні і не нашо́л мови, но зато, правда, нашол українськіє на́строєнія.

— Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріумфує.—А на мольберт прорвалось анемічне проміння і тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: через $\frac{1}{4}$ години на лекцію. Дема натхненно дивиться на небо, відкіля прорвалось сонце.

Стефан сказав:

— І все таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками, подається корпусом:

— О, безумовно. Як же: рука руку миє.

Тоді Стефан ще каже:

— Ви, дядю, учитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні,—мабуть, безпросвітня тупість. Ви не ображайтесь, бо я звик агітувати в фабричній аудиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на річі? Хоч би посоромились цього-ж Коцюбинського. Як ви гадаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором „Він іде“?

Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістика?

Христина сіда бабуся і мудрих слів не розуміє.

Тоді, звичайно, тріумфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і—

—баа!

— побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечека приїхати і випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже до-дому, на заняття.

... І знову кімната. Десь проходять вітри, десь стоять пругкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні, в імлі, маячить постать. Це Дема. Дема стоїть біля мольберту і з мукою дивиться на лінії. Він каже!— „Коли я нарешті напишу картину?“.. А далі проходить міська ніч, десь трівожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Іде світанок анемічний, матовий, зажурний. Дема стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синці і погляд його блукає.— Дядя Варфоломій питає: „Стефане, чи не збожеволів він?“ „А Дема підійшов і написав: „Мане, факел, фарес“...
... Десь закричала Вероніка.

.....
Дядя Варфоломій прокинувся.

3.

Чорт знає що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, ледве чути:— „І слава богу!—Потяг мчить“—У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне нарешті дзвін шабель і тоді—засвітить хтось своїм сміхом в цім домі, що на Тарасовій вулиці, вище гімназії в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика—це співає тиша свої тихі мелодії, за дверима садок і пищить птичка: „чик-чирик! чик-чирик!“ А хтось каже: — Дя — адя! — нарспів і тьохкає солов'єм серце. Дядя Варфоломій ще згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишені, полапав пальцями в темряві вагону і зітхнув з полегкістю.

...Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрімалось. Тра-та-та-та... Тра-та-та та... І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини.

...І сниться все, що пройшло, що відходить,—і жах, і грюк, і чорт знає що.

...Потяг мчав на північ.

4.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан. Дема спить, хропить. Посередині мольберт і розкидані пензлі.

Дядя Варфоломій каже:

— Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться скрізь сині окуляри тихими, розумними, як у оліня, очима і мовчки розв'язує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

— Ну, як діла?

— Нічого.

— Добре. І ми нічого, живемо—хліб жуємо. „Красную Ниву“ виписую. Єсть і віршики і „техника“—все як полагается. А то іноді після обіду політичний огляд послухаєш, і недорого, і гарно, і промовці приличні.

...Вузлик розв'язаний. Пахне свіжим хлібом, ще чимсь смачним, солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо як раз вийшли продукти і живе з Демою на сухарях.

...— Як же Вероніка? часто буває у тебе?

— Два тижні не бачились.

— Два тижні?

— Так, не знаю де, бо жила раніш за раднаргосом, а тепер треба шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

— Так ти з нею досі не говориш???

— Ні.

— Нехорошо. А викликаєш телеграмою.

— Я написав тільки про згоду...

— Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд конче ображеного, і це для того: завойювати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі співають зараз Олесівські солов'ї і пахнуть там українські троянди,—знаєте: пелюстки, що в альбом провінційальній баришні.

...В холостяцькій кімнаті поетичний розгордіяш. Наприклад, на столі: „Капітал“, тараня, калоша, повидло, фарби, Мікель-Анджело і—чого тут тільки нема!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики мешканців, чути кричить, гримає брук. Город підвівся, щоб жити—і летять мотори і біжать тротуари. Дзвін, грюк, рев заповнили кождий заулок. Над городом нависли величні південно-західні хмар.

...От. Значить дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто і капелюх, поговорив і з Стефаном і сів на кровать. Тоді—

одхляє ковдру і лоскоче п'ятку Демової ноги. Дема мукає. Дядя регоче. До Стефана:

— В драмі був?

— Ні, на концерті молодії філармонії.

Дядя Варфаломій ще лоскоче:

— Ах, ти, ячийко!

...— і от Республіка У. С. Р. Р. Коли подивитись на південь крізь сині масиви весняних хмар туди далі—звичайно його не видно, а він єсть, на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала:

„Це мій милий степовий край і по ньому тікають, біжать дороги на Донеччину“. А Дема казав з патосом—„Ой, ти краю мій трівожний,—виконками й сум!..

... І значить в цьому городку жила-була сім'я: папа, мама, брат, сестра і т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти) папа прокляв дітей—Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфаломій очевидно, не прокляв.—Між иншим: Дема иншої фамилії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар, на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над ухом: Бундззз! Бундззз! І лежить в просторах ціле провалля віків і Достоевський, і Рафаель, і глибина глибина

—а в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуся). Вероніка перейшла на другу квартиру—і бабуся перейшла. Тепер Христина каже:—Що з моєю Веронікою зробили? Не знаєш, Стефане?

Стефан мовчить...

...Дядя Варфаломій ще полоскотав:

— Ах, ти, ячийко!

Потім дядя Варфаломій сказав до Стефана:

— Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

5.

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільно, надзвичайно—пожарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісті палахкотили заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний весняний шум. Ночі клекотіли, кипіли і зачаровано блукали по кварталах. Іноді проходили

неясні сни. На прозорій чистій блакиті зорі творили нечувану загірню симфонію.

... І от сидить Вероніка і робітниця Христина.

Це з тих Христин, що можна бачити на сторінках „Комунарки України“. Це та, про яких кажуть: „без хреста на груді і—з чим в грудях?... Це з книги дум народніх: „Ой, вмірав Бармаш та вмірав старий“.

— Із другої книги дум народніх:—

прийде гряде час: забармашать посьолки, машини, заводи, оселі. Забармашить земля.—„Ой, вмірав Бармаш та вмірав старий“. І як музика польових просторів ллється ця надзвичайна агітація. Ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загінного сонця:

— ... Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

... Отже сидить Вероніка, а Христина підбірає своє сиве волосся. І каже Христина:

— ... Так, прийшла я в призидум. Що ж ти, кажу, за призидум, що в тебе, нема нікаторої правди? Буржуй ти—і більш нічого. А що я безпартейна, то я на тебе плюю, потому как ресефесер не призидум, а делегацкое собрання. Должон за правду стоять.

... Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний клекіт із Слобожанських степів, що оточили город. Весна.

І лине сторожкий клекіт по туманних шляхах. І співає боян вечірню молитву, і каже слово „о полку“ людяности:—за морями, за лісами, за широкими трівожними ланами лежать золоті піски. І блукають там отари здійснених бажань, і чути вже шум—то зграями линуць на захід. І кажуть з тоскою:—Чи скоро, горлице? І розбігаються мислі по дереву, по степах, далеко, за невідомість.

— Боян змовк.

... Вероніка сказала:

— Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся.

— Христина сказала:

— Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім. Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Не дарма весна пливе.

Вероніка сіла біля Христини і перебірала її сиве волосся.

... — Знаєте, колись в дитинстві у моєї мами були обмороки. І от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. І мені хотілось її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї і так щільно, що хочеться влізти в її

тіло, злитись як одне тіло... І от приходив доктор, мама була мертва, бліда як смерть, і її одкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до дверей, закладала свою лапку в щілину і потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було легше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла, і ще сказала:

— Це радість терпіння, бабусю.

... На Поярних посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка прокинеться брук.—В кімнаті вохко, жевріє каганець.

... І в цей час на другому кінці города, за рікою Дема стоїть біля мольберту, потім підходить до вікна і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Гори важких мовчазних хмар стоять мовчазно над покрівлями. Навпроти в кабачку „Дайош“ раз-у-раз одчиняються двері і випускають і впускають (як це в Горкого?) — „безпокойних і інших“.

Дема знову підходить до мольберту і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Дядя Варфоломій спитав:—„Де тут у вас політичний огляд кажуть? Думаю завтра піти“. Стефан сказав:—„Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фаховець“.—„А хто-ж ти?“ Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгнівався і ліг спати.—Спить.

... Стефан, як і завше після роботи, спокійно читав газети і щось заносить в щоденник.—Повернувся. Тихі розумні очі, як у оліня, уважно дивляться крізь окуляри.

... — Демо, покинь! Лягай спати.

— Ні, Стефано, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу. І от—мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

— Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу і жагуче говорить:

— Образливо оце: от ти такий собі Стефан, маєш такий же світогляд, як і я. І чого-ж твоє життя так тихо, лагідно йде? Чому моє не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

— Дякую за комплімент!

— Дякуй не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читаєш газети, а потім говориш про глибину... Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться і дивиться на гори важких хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

... — Я, Демо, бувший математик, фізик. І я знаю, скажемо, ціну Декартової системи координатів... Лягай спати Я теж. втомився.

.. Проходили шумно по вулиці натовпи—з опери,—і зникали по-одиноці у вохких-масивах весняної ночі.

6.

... — Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

... Гряде весна. І повинь так шумить, що на серці надзвичайний божевільний пожежар.

Дядя Варфоломій пішов в город.

... Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема розказував щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів, про шахи: королю мат! про смерть. Іще розказував з Кіплінга, з індійського життя чудову казку: „Piki-Tiki-Tavi“. Дема пішов. За стіною хтось уїдливо, одноманітно, повторював:

— Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого Єврея-ортодокса з Полісся. *Ad literam*.

... А вчора прийшов з Поярних посьолків, був на заводі Стругаль і К^о. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули—трамвай, собор, брук.

... — Вероніка не приходила?

— Ні!—це Дема.

— Варфоломій казав, що бачив її.

...Дема стоїть біля мольберту і знову падає тоскний погляд на мольберт. „Тільки лінії“. Більш нічого. „Тільки лінії“.

...Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефану про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Тоді похилилась на старе серце радість. Вероніка йшла з парком. По вулиці мчали автомобілі. Небо співало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо чудово. Вероніка розказала, що живе тепер на Поярних посьолках. Перебралась з квартири, що за раднаргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

— „Ну, не кажи“. І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив: — „Чого-ж ти така неплакатна?“ Вероніка сказала: — „Не вік дивиться плакатно, треба, Стефан каже, подивитись і глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина“. Дядя Варфоломій глянув на неї і раптом зрозумів: „Вероніка жона“. Ізгадав якийсь портрет з Трет'яківської галереї...

...Це було вчора...

...А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолом. Стефан подивився у вікно:

— йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якімсь архаїчного покрою пальто. Йшла похиливши голову, біля бюсту. Артема по пустельній дорожці сада. Покликав:

— Вероніко,

— Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав у обіймах і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя і сукнорозкладку на чолі.—Синій весняний вечір танув.

...— Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хворобливо усміхнувшись:

— По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздку:

— Ну, як говорила з ним?

— Знаю.

— Що ж ти?

— Нічого!

Стефан сказав:

— Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

— Надягай.

Вона одхилила його руку.

Стефан незадоволено подивився:

— В ролі страдниці?

— Так.

Хотів переконати, говорив переконуючи, агітаційно:

— Глупо. Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого у робітників антагонізм—до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять в чоботях? Помилка. От до кого: до тих що ниніють, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: „я—інтелігент“,—працюй щиро, —і маса буде поважати тебе.

Вероніка зітхнула і сказала:

— Стефане! Це риторика. Фразерство.

І тут же скинулась:

— Проте, я кажу неправду. Не так. У нас, брате, одна путь, але різні доріжки. Я йду по цій, ти по тій—десь зійдуться.

— Вероніко,...

— Ні, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе єсть чай?

...Стефан вийшов. Вероніка сіла і дивилась на портрет Мікель-Анджело.—Прийшов Дема.—І чути було, як ростуть дні і хотілось слухати вітра.

..А вітер на арфі грав:

Як в книзі „Золотий гомін“. За городом шуміли сло-
божанські степи. Степи творили буйну весну, і шас-
тя їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

...Дема сказав:

— Коли я намалюю цю велику річ, в якій відчую „сьогодня?“ Як легко було писати картину на тему „повстання“.

Стефан сказав:

— Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

— Демо! Ти митець революції, а от „сьогодня“ ти й не напишеш, тому що „сьогодня“ є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозумієш—напишеш.

Стефан сказав:

— Це патетика... Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!

— Може.

... Розмову кинули—увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з Донецького вокзалу, з синього шуму. Він конче був радий, що нарешті і Вероніка тут, бо завтра як раз йде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував.

7.

... Дядя Варфоломій говорив:

— Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у нас все „благонадійно“. Більше. Скажу по щирості—матеріалізм. Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріалізм. Якась пошесть. Підеш в гімназію—матеріалізм. Підеш в просвіту—матеріалізм. Навіть в автокефалії про матеріалізм чуєш. Словом, цілком „благонадійно“... А наша, так сказати, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських, Петлюр та інших,—цих, знаєте, елегантних панів та панночок з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться—бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем іхтіозаврами, матеріалом для археологів... Ідемо, Вероніко—цілком „благонадійно“.

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок; „гарно-б завести!... І вся ця суєта житейська... Охо-хо“! Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

— Демо, сюди не заходила Христина?

— Ні.

— Ну, так мені треба йти. Сьогодні на Поярних посьолках спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся:—щось закричав, заверещав.

Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сіни Стефана. Як же так? Завтра ж потяг? І рішили йти з нею.

... Вийшли всі на ганок. Небо відходило вдаль. Зорі творили нечувану загірню симфонію. — Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні—з Веронікою на спектакль. Коли виходили за город, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

... З городу сунулись вози. Перекликались у вохкій весняній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема казав)

цедрою з лимона. В далені густо роскидані були заводські огні. Дема творив сантименти:

— Це не від Луки, а від повстання. З нього одна глава на мотив: „гей, долиною, гей, широкою козаки ідуть“. І це тому, що я чую далекий тупіт фантастичних коней. Тому, що положила на моє серце свою голівку малюсенька дівчинка, і я бачу народження нового життя.

... Вероніка мовчала.

Тоді промовив Стефан:

— Вероніко, тобі холодно в калошах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі і тихо, але чітко і суворо сказала:

— Брате! Не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

— Добре. Але скажи мені: ти чула що небудь про аристократизм духу?

Вероніка сказала:

— Чула.

... Підійшов Дема.

— Про що ви говорите?

Стефан:

— Про цінності: Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній поверхні.

— Ну, це не про мене писано.

... Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій.—Десь чиркнув сірник—у весняній ночі стояли два цигаркових огника. Далеко на Поярних посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини.

... З тих Христин. Це з книги дум народніх: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

— „Слава в верхів'ях революції і на землі радисть!

І чути ще боянову молитву під тихий акомпанімент земного хору—весняного шуму. Стоїть чітка віфліємська зоря. Боян дивиться в даль і тихо каже:—...твоє життя, ти, твої рухи, твій кожний день—це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, невже я зможу погасити цей надзвичайний ранковий пожар“? І пише діва—жіночий ватажок—наказ на 11 пунктів і наказ на 14 пунктів. І звичайно вона добре знає, що Христина і без неї це знає і мабуть у неї теж горить серце, коли бачить Христину і вона не може погасити пожар своєї творчости.

— „Слава в верхів'ях революції і на землі радисть!

Боян сказав:—„Можна згоріти, як свічка перед образом мосі мадони Христини“. Але не

втихала боянова молитва під тихий акомпанімент
земного хору—весняного шуму“.

... Сказав дядя Варфоломій:

— Стефане, йди сюди!

Підійшов.

— Ну говори по правді—вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

... Сплеснули весла.

... Стояла тиха вохка темрява, і вабили поярські огні,
і брів зелений запах із Слобожанських безкраїх степів.

... Сплеснули весла.

8.

... Дядя Варфоломій подумав—не то з іронією, не то так:

— Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, Орте-
чека, і про далекого знайомого з Ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву за-
пашної ночі, туди, де стояли поярські огні, де маячила кай-
ора і силуети цих чудних, невідомих людей.

28/2 23. Харків

І. Ю. КУЛИК

ОДУЖАННЯ

ПОЕМА—ЩОДЕННИК.

I

*Харків,
26. I. 1293 р.*

Ти—дівчина з шахт Донбасу.
З нетрів чорного золота;
Я скальд переможної класи,
Класи Серпа і Молота.

З твоєї родинної Юзовки
З чорних, одвічних пластів
І моя незграбна муза
Викрешує кам'яні співи.

Як побачив за рік у Сверд-
лові
На чолі твоїм зморшків грати,
Тебе, сповнену змістом новим,
Чи міг я не покохати?

А як сходяться хмурі й шар-
шаві
Твої друзі з Донбасу „грачі“—
Я в ті миті шахтарку Клаву
Кохаю ще гарячіш.

І згадую час той далекий,
Як в Америці, в шахті тісній
Таким споріднено-легким
Здавалося кайло й мені, —

Коли ще не був інтелігентом,
Мав нерви, як м'язи міцні —
За спогади цього моменту —
Для тебе мої пісні.

II

*Надеждино,
21. VII. 1922 р.*

Тиха затока: санаторій „На-
деждино“.
Під Москвою — для нервово-
хворих.

Я знаю, це теж, це теж
Креска побуту нового.

Самотно у закиненій берлозі.
Та ясно, мов у соняшній отарі.
Здається, що тепер, по пере-
мозі,
Могли-б відпочивати комунарі.

Та в затишні, гостинні стіни
І тепер санаторій зібрав
Тільки виснажених, вибувших
з лав,
Тільки хворих, напів—боже-
вільних.

Займатись політикою заборо-
нено.
Та потайки ковтають газету:
Кожне радіо, кожний декрет—
У серці співзвучним дзвоном.

Й не зриває з їх уст одчай
Каяття, ні слабких молитов,
І плекають всі мрію осяяну,
Що до праці повернуть знов.

Всі—від сивого народовольця,
Сорок літ віддавшого борні,
До коммольця - розвідчика
Колі,
Що в голоднім повіті змарнів.

Про борню не покинули ма-
рити
Й решту сили-б їй кожній
віддав:
Комунар-завжди комунар:
Навіть хворий і вибувший з
лав.

III

*Надеждино,
7. XI. 1922 р.*

І свято таке в нас хворе,
Як і нерви наші пошматовані,
А такий привабливий зовні,
Такий чепурний санаторій.

Так близько Москва і Ленін.
Так близько й так променисто
Комінтерну щедрі жмені
Розсипають вогняне намисто.

Так близько — й так недо-
сяжно...
Але свято хвилює, як звикле,
І не жаль, що нерозважно
Ми селян в санаторій накли-
кали.

Й роздираються груди промо-
вами,
І горять позабутим екстазом
Нерви наші пошматовані
І схудлі, спрацьовані м'язи.

IV

*Надеждино,
2. XI. 1922 р.*

Перевтома. Втома. Втома.
Обірвалася думка. Крес.
На сторінках 3-го тома
„Капіталу“ Маркса.

Заплутавсь у формулах. А
що таке „S“
Додаткова вартість?
Пам'ятаю — „C“ — капітал по-
стійний.

„V“ — перемінний;

А що таке „S“?
Доктор каже, — це не божевільня:
Просто витрата енергії;
Просто — перевтома.

У мозоку виросло бадилля.
Густе. Не розворушити ломом.
Вже пам'ять — знаю — не верне.
Бадилля. Корінчиками міцно.

Корінчики з криші.

Гачки.
Жалом безнадійного смутку
Розідрали в черепній коробці
ланцюжки

Третій том. Тенденція норми
прибутку
До зниження.
Доктор каже — це пройде
хутко.

Але поки — що — ніч.

А як же економічна студія
І мертве нагромадження?
Кинути працю?
— Ні, ні, цього не буде!

Не піддамся, чуєте?
.... Ну, добре, мовчу, я нічого
не кажу.
Ну, так, це — ж відпочинок, вакації.
Я буду слухняний

Лягатиму рано.

Ви, докторе, маєте рацію:
Я скоро одужаю, встану,
А потім — у Крим на весну.

— Але скажіть мені, любий, ко-
ханий!
Скажіть мені, докторе, що таке
„S“?

V

*Надеждино,
10. XI. 1922 р.*

Ні, не піддамся! Це не боже-
вілля.
Зараз все ясно, як на долоні,
Я зараз поясню вам вільно
Всі економічні закони.

Не піддамся! Це сантимен-
тальність,
Просто—інтелігенські вигадки.
Це не я вчора в ідальні
Згадував з плачем Бригідки.

Це не я казав тобі, Клаво,
Щоб бажав би скорше вмер-
ти...

Я впертий. Я впертий!
Не піддамся! Не маєте права!...

VI

*Надеждино,
11. XI. 1922 р.*

Пробач. Я зробив тобі бо-
люче.

Забудь про вчорашню розмову.
Ще маленьке напруження волі
Й ми обидва будемо здорові.

Ще маленьке, останнє напру-
ження.

От вже зараз я,—бачиш,—нор-
мальний:

Ми обидва будемо дужими
Й покинемо ці романтично-
сти.

Все це стане страшною, за-
бутою казкою—

Навіть згадка ніколи не виникне.
Поїдемо разом у Донбас—
У Горловку, у Шербинівку.

Скільки сили незломної ви-
крешу
З блискучих пластів антра-
цитових.

Скільки нових пісень напи-
шетесь
Під кайла суворий ритм!

VII

*Щербинівський
куш. Північний
рудник,
9. I. 1923 р.*

Виблискує степ перламутром.
Виблимує синіми зорями.
Чорним велитнем в білому ху-
трі

Виперся рудник угору.

Витискає з уст димарів
Білу пару роздріпаними колами
Й чатує з високих копрів
Над цілою околицею.

Та вже натовпи в кам'яну
плоть

Вкраялись живими свердлами,
Видирають спід хутра і котять
Переплетені рейки-ребра;

Деруть скам'янілі пласти,
Довбаються в грудях залізом—
І зойкує велитень стиха
В хутрі чорною кров'ю замиз-
ганім.

Та стискають напружено-вперто
Гострі кайла неблаганними до-
лонями.

І здриганням передсмертними
Коливаються велитня скроні.

VIII

*Бахмутський
Артемівський
соляний рудн.
12. I. 1923 р.*

Біле над землею—сніг;
Біле під землею—сіль;
Зеленовою кригою
Запанцирене звідусіль.

Дивовижний палац зі скла,
Ніби інейдовкола- танезимний.
Так таємничо—лагідно
Зелені іскорки блимають.

Так хутко. Захоплює дух.
Серце, здається, присне.
Чорний вохкий лантух
Над головою затиснено.

Був у Кракові, на королівських
баціонах:
Спускався під Вавель—у Смо-
чу Яму;
Чув легенду: страшний дракон
Вигріз її зубами.

Забув, що десь сонце й бла-
кить.
Тільки лямпка за паском бли-
має.
І летить, виспіває кліть
Дієсловними римами.

Яким це здається смішним!
Тут легенда стала побутом,
Тут старий десятник Трохим
Підземного царства володар.

* * *

Вузький стовбур. Старенька
штрека.
Напівзруйновані скріпи.
Під ходою жалібно хлипає
Вода проміж рейками.

Може це непоетично й грубо,
Він рудий, з підсліпуватим оком
Й гострозуба машина врубана
Йому замість дракона—смока.

Промайнули, пройшли корінну
(Сигнал у стовбурі забамкав),
Перейшли повз піч, де гнуться
Саночники під нудною лямкою.

Але заздрить, казкові королі:
Без меча, незграбними руками
Він дракона дротами оплів
Й змусів гризти пласти соле-
кам'яні.

Спинились у новім забої
(Нахилений сланцевий дах),
Залягли в печері обое.
Стискаючи кайла в руках.

Гей, бувало—нема штейгерів,
Втікли інженери з білими,—
А Трохим котли розігрів
Й тріпоче шківками, мов кри-
лами,

Запорошує очі й бороду,
Та за сонцем не тоскно нікому:
Тут борня. Непокірну породу
Обушком, обушком, обушком!

І буде в підземній піймї
Кришталеві печери й тунелі
І втілює в побут—міт,
Вигаданий менестрелями.

Нумо ще! Не здається тре-
лята!
Ми балдою, щоб клином вгри-
зти,
А не йде—так неси перфоратор,
Пробуравимо разом шпури.

IX

*Юзовка, Риків-
ський рудник,
18. I. 1923 р.*

Летить, колихається кліть,
Зачіпляє за стіни й гримає
Й одноманітно торохкотить
Дієсловними римами.

Продовбаємо, дарма, що ка-
мінь!
Таки вгризся гартований клин.
І підземні скарби потікли
Чорнозолотими струмками.

Насипай вагонетки: тягни!
Ех, весела робота--аж куриться!
Запишіть ще одну перемогу
нині
Чоловіка над натурою.

X.

Щербинівка,
24. I. 1923 р.

Зустрів. Цілком несподівано:
У Щербинівці — в третьому роз-
ряді.

Заспівало в серцях переливно
Так співзгучно й так радісно.

Щойно прийшла із шахи
(Був мітинг: чудовий настрій);
Світилося в сірих очах
Перемоги незміряне щастя.

Втома... хворість—минуло, не
вернеться!

Переродженою прокинулася
в ранці,

Після того, як бачила в Штер-
рівці

Будівлю нової електростанції,

Після того, як в Горлівці до-
відалася,

Що виконав куш сто відсотків,
Що працюють любовно й відданно

Грачі у підземній сльоті,

Що все глибше творче напру-
ження

Відроджених, радісних мас.

Ми обидва, обидва одужали,
Як одужує рідний Донбас.

І наші серця зажеврилися
Вогнем його коксових гонт
Й пісні мої, щасно окрилені—
Шахтарським гудкам в унісон.

АНДРІЙ ГОЛОВКО.

М О Ж У.

ПОВІСТЬ.

I

Спереді з темряви шербата вищерилось село білими хатами. Як величезні сірі птахи на вигоні присіли вітряки. Легкі такі. Ось-ось, здавалося, замахують крилами і знімуться, полетять.

Вгорі—зорі...

Гордій тихо йшов поміж зелених латок озим, чорних ріль, сірих облогів. Хапав хорими легеньми свіжовесняне нічне повітря.

— Ай, хороше ж як!

А назустріч, весело підстрибуючи, біг легенький вітрець. Щедро сипав на всі боки молоді пахощі, далекі співи, шелест левад вздовж Ворскли. Радісно, як після довгого розстання кидався на груди парубкові.

— Ех, сукин котик! Скучив? Скучив і я ж за тобою.

І Гордій розстебнув комір.

— На, цілуй. Ай, хороше ж як!

З заду від станції, ген-ген, де збіглися, товпою стали і тихо шумлять осики.—раптом щось хрипло рывкнуло. Немов хто страховище якесь ударив. І засичало воно сердите. Шарпнулось. Аж гарчало в злості. Скрикнуло ще й важко сопучи посунулось степом. В безсилій злості клацаючи на когось зубами. Далі—далі...

Гордій зупинився. Перекинув на друге плече речевого мішка. І раптом наче над ухо гукнув хто йому: „То ти ж не спав дві ночі. Цілими годинами стояв у тісному вагоні“. В ту ж мить по пилові свинцем розлилася млявість. Хотілося просто впасти посеред шляху, розпластатися й лежати не рухаючись. Довго. Тут і заснути... В колініях ламалися ноги. Але напруживсь. Звернув з дороги й вузенькою стежечкою дійшов аж до кручі. Далі стежечка круто обривалася й левадами, звиваючись гадючкою, повзла в село.

На кручі сів.

В низу—роскидані хати там—тут. Он з краю біля самої річки—батьківська. Ще нижче—під високими вербами—млин. Старий, розвалений. Десь між дерев весело захлибалася

гармошка. І баламутно бубонів бубон,—залицявся. Лунав веселий сміх. Десь вибухнув молодий призивний дівочий вигук.

— Го-го-го!..—шарпнулося зпід верб. Кинулось назустріч, хвилюючи ніч.

За річкою—росняні луки. Далі—ліс. Загадковий і мовчазний...

Гордій лежав на кручі. І робилося сумно йому. Так сумно.

Ну, він—дома. Але такий чужий і непотрібний він тут. Чужий і непотрібний, бо—хорий.

Думки обривалися. І в мозкові саме „хорий“, „хорий“ гидко хіхікаючи повзало, як черва. Все заповняло собою.

...Весна. Річка в серпаноктуману загорнулася. Похилилися верби над річкою, вдивляються в воду. Дівочий сміх. Зорі...

„Хорий!“

...Прийде ранок. По ступу розповзуться люде. Спінтілі обличчя, згорілі. В-горі бренітиме блакить.

„Хорий!“

...Старенькі батьки в убогій напів-розваленій хаті.— „Прийшов?!”—(раді) всміхаються подряпані недолею, важкою працею обличчя... Так, прийшов. Але...

„Хорий!“

Болюче було. Хотілося не вірити самому собі. Забути і біль в грудях, і кашляння з криваво-харкотінням. Все забути болюче. Бо так молодож і призивно пахтіла ніч. Так хотілося бути здоровим, радісним. Як інші. Як і все навкруги.

На леваді внизу лунала пісня. Гордій дивився туди, і здавалося, кріз прозоро-блакитну воду, бачив чарівне дно. Як у казці. А на ньому якісь химерні рослини. Бризки чи згублені зорі. Міняться—грають огнями. Ось із сутінків вибігли русалки. Зі сміхом майнули під верби до млина.

— Шувбох!...—і бризками, як брильєнтами бавились. Хватали—розсипали на береги.

— А а!..—жагучо скрикнула якась. Заломивши руки, струною натяглася.

— Гі і!..—й обірвалася.

Ах, чорт!

Гордій, хвильний, схопився й нестримним криком з хорих грудей шарпнулася жага. Закашлявся. Довго й глухо. Безсило схилювався на землю.

Так болюче було. Хотілося головою битися об землю. Ридати голосно, захльобуючись. Щоб текли сльози—палили обличчя. А їх не було. Спазми здавили горлянку, не пускали ридань. І вони, не знаходячи виходу, трясли все тіло. Таке безсиле й непотрібне. Немов не його.

Справді—невже це він, Гордій, на кручі розпластася й плаче в безсилій злості? До болю в нігтях гребучи землю? Невже він, який...

„Це ж божевілья“,—подумав.

Упав горілиць, заклав руки за голову. Замислився.

— Невже я так розхлябався? Ай-ай! Це ж божевілья.

А колись же...

На повіках, як на кіно-екрані—один малюнок, ще... і побігло, місцями вицвілою, місцями пошматаною лентою, його життя.

...Клекоче натовп. Грізними хвилями котиться по бурковках. З криками нестримними, що злотними словами врізались в червоні полотна

— Смерть паразитам—гнобителям!

— Життя—нам!

І його, Гордїїв крик дзвенить в тому акорді—крикові маси. І він іде в ногу з червоною товпою. З усіх боків тиснуть гарячі тіла зі стиснутими зубами. (Смерть або перемога!) ідуть. Спереди—чорне страховище смертно плюється залпами... Він не почував тоді себе, як „я“ лише. А ми—я, і я—ми. Поруч нього скалкою гранати розбило череп комусь. Гордий ще дужче стиснув зуби. Бо то була рана і біль його...

...Цокотять ешелони в холодному степу. Далі—далі... Ближче—ближче...

— В цеп!..

І грюзлучи в снігові з гвинтовками в заклакхих руках сунулись гостро-багнетні. Степами, що хотілі вільними бути. (Гордїй—там). В селах—„Спаси вас, Боже!“—Хрестили матері. Батьки гордо підіймали голови.—„О, діти! Ну ж, ну—нажміть!“ Дівчата стрічки кріваві на груди чіпляли, до сірих шинель. А очима і в радості й в сльозах надію та завзяття до самого сердця чіпляли...

Чітко татакали кулемети. Тріскотіли гвинтовки. На снігу—червоні плями. І червоні плями все вперед-вперед...

...Шпиталь № 893. Бліді обличчя по ліжках. Тиша. Де не-де—стогін. Хтось у куточку в сутінках оповідає, як „ми“ „їх“ гнали... А за вікном—життя Снують люди з портфелями, з кошиками, з ясними очима... На розі, ген, дівчатко усмішки весняні із степу принесло.

Ах, швидче б у життя!

—Е вам, товаришу.. глядіться треба, а то...

В'януло серце від жалю.

...Так так.. Так-так...—вистукують колеса поїзда.

Перед очима бігло назад, немов гналось одне за одним—ріллі, гаї, села, розкриті покрівлі, сірі обшарпані голодні люде по станціях, шляхами.. Далі—ніч зоряна. На леваді—гармошка. Сміх. На березі наструнена постать дівоча...

На дзвінниці вдарило раз-удруге. Гордїй підвів голову.

— Так пізно?—і раптом пришикнув-прислухався.—„Туп-туп“... Хто се сказав? Гарно. Пішов світ за очі, згас. Хіба й собі так: „Туп.. Туп..“

II.

На другий день Гордій прокинувся—ранок соняшний. У хату, видно, забігав пустун—синок маляра. Батьківськими пензлями мазнув по хмурних іконах, по шибках. Матері старенькій, що поралась біля печі, обличчя химерно підмалював. Заляпав долівку златно-червоною фарбою.

За вікном заклопотано цвірінькали горобці на стрісі. То як віником раптом хто змітав їх—сипались на землю. Искрились росою на сонці вишні в садку.

Гарно.

Гордій дивився на матір і здавалося—ось підійде помалу вона до полу. Схилиться над ним. І тихо пошепки:—Гордію, вставай! Схопиться він Торбинку з хлібом почепе. Батіг... За річкою з-за лісу—сонце...—...Ця-ця-ця! Трешне батогом і вулицею в степ покотяться, як сірі грудки, вівці... Зелено. Пахущо. Соняшно. Проміння ясне струнами натяглося над землею—бренить. Соняшні звуки сипле з гори. Сипле. І ті, впавши на землю ще довго тремтять самоцвітами по травах...

Рипнули двері. Від криниці з цеберкою прийшла сестра. Глянула на Гордія і посміхнулася радісно.

— Ой, сонце ж на дворі.

— Та ну?—і Гордій теж посміхнувся:—кажеш—сонце? Значить, вставати будемо.

Мати одхилилась від печі.

— Спи ще. Стомився ж у дорозі. Бач, очі як глибоко позападали. Ще рано, спи.

— Е ні, годі!

Встав. Холодною водою тільки-тільки з криниці умився. Побризкав на груди.

— Хороше! А батько мабуть уже на полі?

— Та поїхав. Воно й оранка,—махнула рукою:—від самого ж різдва покрівлями годуємо. Тільки-тільки чвалає худоба. Прогнівили милосердного, видно. А скільки тих голодних шляхом. І з самої же осені. Ну, як плав пливе. Вже й наших сімей мабуть з десять на врожаї подалися. Трудне життя.

— Трудне, мамо! Ну, та якось буде. Ось підрode сей рік, підлатаємося трохи. А то і вчора йшов улицею, та аж моторошно стало: повітки, хати—як кістяки. Самі ребра.

— Отож, худобинку спасали. А воно... Оце й позавчора в сусідів конячка здохла. Плаче бідний. Ну як без рук зостався.

Змовкли. (Зостався, як без рук!)

— А двигателів ждемо-ждемо,—всміхнулася Галя і раптом зчервоніла, похнюпилась.

— А комуністи канальські тільки обіщати й уміють?—додав Гордій—нічого! Будуть і двигателі. Все буде. А поки

що—сіренькими ось поцигикаємо. Де батько саме орють?— звернувся потім до матері.

— А на економічеській. Зараз од лісу. Та ти ж хоч поснідай

— Я й так. Істи ще не хочу.

Пішов.

Сонце помалу лізло по волохатих хмарах все в гору— в гору. Аж ізчервоніло від напруження й блищало, немов спітніле. За тинами по вгородах молодичі садовили грядовину. Десь на леваді маленьке дівчатко співало весільної і голосок тендітний високо бренів, обривався, то тихо згасав, немов губився між дерев. З-за лісу сунулась синя хмара. І наче з під землі щось чи ревло глухо, чи гуркотіло.

Ішов Гордій по м'ягкому пилу вулиці цікаво розглядаючись. Так давно це все бачив.

Ось—панська дача. За поламаним парканом—білі окації валом облягли. Далі—осики. На якійсь кувала зозуля.

Гордієві чомусь пригадалася—товпа по вулиці. Галас. З гострими рисами обличчя. Між них чиєсь. З переляканими очима й плаксиво скривленим ротом.

— Бий його! Буржуй!..

— Він ще буде одстрілюватись.—Хтось ляснув в обличчя.

— Я... я, товарищі!..—перелякано зашамкав той.

— А, знаємо. Бий!

Вибухнув постріл.

— А—а!..

Пригадалося ще—курява вулицею. В блискучому автомобілі—мушини гладкі із золотими гудзиками. Гарні панночки...

Де вони? Мабуть ідять румунську мамалигу. В Африці за франки розстрілюють повсталих рабів. Або „безпартійно“ спацірують, гладко прилизані. Може спекулюють сахарином, керенками, робленими усмішками (і тілом), кремінцями до бензинок.. А на самоті жадно пожирають очима телеграми в „Вістях“ із-за кордону.

— Немає нічого!—і тяжко в безнадії зітхають

З за окацій чувся дитячий сміх. Гомін.

Невже притулок? О, живемо!

Гордій проліз у дірку в паркані і кріз куці глянув.— На ріллі городу маленькі фігурки дітей розсипалися, хто—з заступом, хто—з граблями. Ось біля самих куців—садовили картоплю. В двох ступнях од Гордія біляве хлоп'ятко старанно копало ямки. Маленькі рученята—чорні в землі. На обличчю—сліди пальців. (Як воно мухи!) Котиться піт. А в очі завзяття. Другий, чорненький хлопчик все приставав до нього:

— Дай я ще троски...

— Куди воно! малишня. О!—втер носа,—Бач як треба? О!

— Та дай, я так же й буду. Тьотя Христя,—хай дасть!

Тьотя Христя насипала з дітьми в коробочки картоплю з лантуха. Впоравшись, підійшла.

— Дай уже йому, Васильку. Нехай поохотиться. Та й ти відпочинеш.

Почав копати другий.

— Тільки ж гарненько, гляди. Спішити не треба, Глибше копай. Бо картопелька любить, щоб їй пухкенько було. От і вроде тоді. І буде щона зиму нам їсти.

— Як уроде возів з два!—Хтось кинув з захватом.

— Або й чотирі!

— От-от. Як робитимемо, то вроде. Хоч і не хоче. Так же, Хведько?

— Атозь.

Сміялося сонце вгорі. Теплими долонями ніжно гладила маленькі голівки, зігнуті спина дітей. А як підводив хто до гори обличчя весело підморгувало.— „Що“,— мовляв,— „бачили наших? ні?— Дивіться!“ і сміялося знов. В березі у вербах, туркотіла орличка. За річкою на луках мукала корова. Й луна котилась геть-геть понад водою. Від хати гукали снідати.

— Ау-у!.. Іді-іть!..

— Йдемо-о!.. Ау... у!..— залунало зо всіх боків.

Діти весело подались до будинку. Гордій повернувся й собі їти геть. Раптом зобачив між кущами маленьке дівчатко. Воно забилося й сиділо таке безпорадне, як викинуте з гнізда гороб'ятко.

Гордій підійшов до неї.

— Чого ти, дівчинко, тут? Іди ж снідати.

Павза.

— Ти ж із будинку?

Мовчало дитя. Лише щільніше обіпнулося брудною хусткою. З за дерев хтось гукав: Прісю! Прісю-ю!

— О ба, тож мабуть тебе гукають?

Дівчинка байдужо глянула. Схилилася. Гордій замовк. Але в цей мент підійшла тьотя Христя.

— О, а я шукаю! Чого ж ти, Прісинко? Ходім—їстки будемо.

Побачивши Гордія, привіталася.

— Це в нас із Катеринославщини.—Промовила, запинаючи дитину дівчина, ні до кого, власне, не звертаючись;—двійко їх. А третє—немовлятко з матіррю залишилось. Ви повірите,—підвелася раптом і глянула на парубка:—пухнути були почали. І це між людей!.. Ну, ходімо ж, Прісю.

Взяла ніжно на руки,

— Поснідаємо. А тоді підемо на луки Там—метелики, квітки...

І всміхнувшись очима, хитнула головою до Гордія.

Зникла за деревами.

Гордій все стояв. Так радісно було.—„Ех, чорт візьми, гарна таки штука,—життя. Ще так недавно ген в лісі ревли гармати. В альтанці, що виноградом сповита на кручі—сидів за кулеметом. Палав у темряві міст. Було трівожно і чомусь сумно. А руки, мов приросли до сталеві собачки.

— Гав-гав.. Тк-тк-тк..

Ліс стогнав чи реготався..

Ще так недавно було те, і ось—діти наші на нашій дачі. Сонце... Усміх очей...

Десь він наче бачив її. Де? Може в вагоні, на мітингу колись, може ві сні. Хіба це важно? „Ах, гарне життя! Пройдуть літа. Вкупі з убогими стріхами, тинами—сконаємо ми“.—Думалося Гордієві:—„Ми, зіпсовані життям з лепом вікового бруду. (За вухами. На серці). В країні майбутнього інші будуть люде—оці маленькі діти... Прийде ранок, зійде сонце й здивовано розкриє очі — не впізнає... Заясніє радісно:—„Я—вам!“

Буде-буде. Радість пручалася в грудях, вирватись хтіла чи сміхом, чи криком ясним.

Гарно. Так молоді ж пахло із степу. А очі ясно всіхалися.. (Де він бачив її? Може ві сні?)

За селом зразу ж обсипало його немов скляними трісочками. Дзвінко й прозоро. (То—жайворінки). З боків ріллі. Де—прищуваті, де—чепурненько боронами розчесані. Зеленіла озимина. Навкруги скрізь по степу муравками метушилися люде. Ось понад шляхом мужик в облізлій салдатській плетьюнці дряпав ралом. Шкапа—кістяк, обтягнутий шкурою.

— Ньо, здохла була бі!—і товстим пужалном він перішив її по ребрах:—ньо, стерво!

Кобильчинка забито пленталась помалу. Ось-ось упаде. Різко ляскало пужално. А з під рала виверталися шматочки сухої шкірки землі. І вся вона, здавалося, незадоволена тремтіла образливо. Як соковита жінка під безсилями ласками кволого мужа.

Ех, хліборобе—хліборобе! Аж кричить, треба тобі „штейнаховської“ операції. Щоб не трудив руки собі ти пужалном. Від сонця до сонця не шкрябав свого нещасного шматочку степу. Спітнілий і в'ялий від втоми. Битими шляхами під осінні дощі, під хуртовину не плентався б з дітьми попухлими кудись, як в „обітовану землю“, на врожаї. Щоб не було цього. А щоб радісний і гордий своєю міццю батував залізними кігтями землю. Ревом видресованих тобою страховищ—машин будив опалеві далі. І щоб простори ясно всіхалися до тебе, а ти—до їх...

Треба!

Під ліском орав волами батько. Дійшов краю—став.

— Хай відсапнутий, Іванько.

І сів на спориш шляху. Гордій підійшов і теж сів. Батько озвався перший.

— Ну, що, як, сину, на степу, на нашому вже?

— Ореться погано.

— Погано-погано. Аж диву даєшся: той же степ, що й був. І робимо ті ж, що й робили.— Ми. І худоба ж та. Ну хай там десяток пар на слободу й не стало. А вже ж економічеські воли всі на село пішли. Да. Усе—те. А глянь—далеко ми з заду.

— Оце ж вам, тату, і—ріпка. Цупимо кожен собі, аж очі з лоба вилазять. А й не те, що гуртом. Дід, баба, жучка та внучка, ще хто там. І очі б у лобі zostалися. Це вже, бувало, у Балуєва і виорано й посіяно було. А ми ще тільки дряпаємо. От і вроде ж так.

— Та ну да ж: як робиш—так і маєш. Ми й самі це знаємо. Знаємо'як і краще, а тільки'як у тупикові стоїмо. Потому собственость кожному у самі печінки в'їлася. „Гуртове-чортове“ це ж наш мужик сказав. І хоч ти распинайся—а він одне: хай воно в мене у десятеро менш родить, а за те я—сам собі. Коли схотів—роблю. Як схотів, так і роблю. Де схотів—там і дів. Воно, звісно, тільки здається, що сам схотів. А воно життя распоряжається. Ну'що ж. А здається що то я, сам. Ми так, як ото п'яниця: і знає що шкода йому від горілки, а п'є, бо звук, не може не пити.

Підвівся.

— Ну'то я піду. Ви ж тут гарненько глядіть. Пристануть—підгодуєте.

— Добре. (Ми наче п'яниця—і знаємо...) Так-так—і знаємо, а тільки не хочемо.

Хмурний пішов до плуга.

Орали. Підійшов вечір—поверталися додому. Знов хмурний і стомлений ішов по м'якому пилові шляху. Дивився під ноги на мережку ступневих слідів і думав: чому і в мене не ратиці? Никав би це по толоці. Лежав би та ремигав би. І не було б дум. А то...

Вгорі хтось тупим гвіздком водив по склові. (Ажзубили).

В душі було сіро і тоскно. Потім—пусто. А в пилові—тупий біль.

III.

Минали дні.

Соняшно—зелено. И все ж чомусь сумно було. І чогось неначе жаль.

Вдень, звичайно, робив на полі. Сіяли, садовили грядовину. Увечері, стомлений, повертався додому і, лігши спати, довго перекидався з боку на бік.

За вікном у садку десь щебетав соловейко, притихне, немов прислухаючись до чого, і знову. Десь співають хлопці—дівчата.

Ходив і сам на гулі де-коли. Брав гармошку і довго із завзяттям грав. До болю в пальцях. Жартував із дівчатами. Намагався і сам сміятися. Та виходило якось туго й роблено. Роздратований повертався додому. Було чогось жаль...

В свято йшов на вигін, що був за літнього клубу. Мужики—хто різався „у хвильки“, хто лузав насіння, хто кутив. (Синкового „букваря“ докурював, а смілівіші—й псалтирі). І розмовляли повагом, немов волами їхали. Балачки сірими горобцями стрибали з одного на друге. В павзах мружили очі на сонце і соковито позіхали.

— Ех, дошу б!

— Н-да...

Ізнову говорили. Про „кукурузу“ з Америки,—будуть, либонь, на посів давати. Про конференцію, що з'їхались на неї всі землі. (Бути совітській владі в нас чи ні). Сам Ленін хотів їхати, та опасно ж.

— А як же? Може покушеніє бути.

Говорили про голод. Про „драгоценності“, що в неділю забрали з церкви.

— З черепка будемо причащатися. По-советському...—вищерився хтось.

— І чорт його бери! А на тебе, так хай краще люде з голоду здихають? Віруючий тоже...

І—лузь... лузь...

Гордій лежав між них і мовчав. (Слово належало насінню). Та що б він міг і сказати, коли в мозкові так попереплутувались думки? А в серці—така пустеля. І до чого дратує оте „лузь-лузь“. Сьогодні йому було особливо не по собі: в харкотінні знову бачив кров. Може тому.

Пішов геть. Луками по траві, заляпаній фарбами яскравих кольорів блукав нудьгливий. Лежав під вербами біля пастухів, що, як старі, смоттали цигарки й дулися „в очко“ на крашанки, (мати під квочку берегла), на хліб. Ах, як вони віртуозно матюкалися, і якою гниллю несло від їхніх балачок... Робилося журно.

— І це ви, хлопці, завжди так: очко, матюки?...—запитав.

— А що ж?

— Ви ж і в школу, мабуть, ходили. Невже вона не навчила вас як час коротати? Гралися б у чого, бігали, а то—читали б казок, або що.

Рябе хлоп'я вищерило здорові зуби.

— І за зиму остобісіло. Ну його к... Скільки йде?—витагнув шию до карт.

— Двоє крашанок, та ось окраєць.

— Дайош!

Грало довго. Матюкаючись, хто весело, хто—з нестримною злістю. Один оповідав, так, в супровід, ігри щось, видно, цікаве для хлопців. Фігурувала попададя, попів работник... і

росказував так цинічно—одверто. Немов з помийниці жмелями помиї набірав, хлюпав в обличчя.

Хотілося просто в пику дати йому. Хотілося покласти руку на його біляву голову. „Бідне хлоп'я“. І казати щось, від чого б заискрилися його оченята і на вустах розсквітнула б ясна усмішка. Ліньки було. „Хай собі,“—це була остання, в'яла вже, думка в голові. А потім самі злинялі обривки, сіренькі, як червячки, ворушилися, примхно зчипляючись і переплітаючись поміж себе. Помалу дубіли. Вже не було хлопців. Не було його, Гордія. Нічого не було..

А коли прокинувся—сам, один. Вгорі—гилля верб, і між них шматочки неба. Оддаліч—товар. За хмари скотилося сонце.

— Отак, і сонце проспав! Що? скільки там лишилося дивитись на нього. А тоді ж не буде вже більш. Нік коли!

Підвівся, млявий. Дійшов до лісу. Між деревами довго никав, наче неспокій свій та журбу намагався загубити в гущавині. Та вон? кішечкою міцно вчепилася. Так з нею і вийшов на простір до річки.

На тім боці—у виноград сповита альтанка. Зза осик біліла розкішна панська дача. (Була колись). Під цим берегом стояв човен.

Гордій передався через річку й грядками пішов до Будинку.

Пусто і тихо в дворі. На східцях сиділо дві дівчині. Тихенько співали якоїсь журливої пісні. Гордій підійшов до них. Привітався і сів поруч.

— А де ж це ваші?—запитав.

— Хто? Діти? чи виховательки?

— Та всі.

— На кладовищі. Хлоп'ятко вмерло у нас сьогодні,—та хоронять. Із самої осені хиріло. Чихотка я нього чи що. Що вже попомучило й себе, і нас, і дітей... Та йому й самому краще.

Дівчина мрійно дивилася поперед себе. Потім кинула очима на Гордія.

— Ви, мабуть, до завідуючої?

— Ні, так, за дітьми скупив.

Помовчали.

Пригнали корови з пасовиська. Дівчата пішли доїти. Гордій теж підвівся і намагався заглянути в садок, як у ворота раптом—немов струмок прорвався—влилися діти. Були вони тихі й трішки сумні.

Літня жінка, проходячи повз Гордія, пильно глянула й зупинилась.

— Гордій Хведорович?

— Він самий.

Хотів додати й імення її—та забув. Олена—а як пак? То була ще його вчителька півтора десятки літ тому назад.

— Да це ви взялись?—здивувалася і взяла об руку.

Зайшли в хату. В їдальні діти садовилися за вечерю. В кімнатці вікнами в садок в сутінках сіріла постать.

— Це наш дядя Вася.—Познайомила Гордія завіду-юча:—ви з ним покурить, погомоніть хвилинку, а ми ось покладемо дітей спати,—запалимо своє „люстричество“ і будемо говорити...

— Добре.

Гордій сів у крісло біля вікна. Заплющивсь і мовчав. За спиною цокотіли ложками, розмовляли стиха. Хтось грав на роялі. Потім—загуркотіли стільцями. Забігали.

В кімнату ввійшла Олена Семенівна і ще кілька жінок. Запалили світло.

Гордій хапно кинувся по обличчях. І зробилося раптом журно так.—Де ж вона? А Олена Семенівна сіла поруч і, крутячи цигарку, запитала:

— Ну, де ж ви блукали три роки? Розкажуйте.—Де-хто теж підсів. Одна готувала шклянки до чаю.

Гордій скривився.

— Е, що там розкажувати! Воював трошки, трошки хорів. Потім—приїхав додому і живим трупом никаю, місця не знаходючи. Це зайшов—хотілося послухати гомін дітей, сміх. Колись на мене це так гарно було вплинуло. Ви садили тоді картоплю. Аж помолодів неначе після того.

— О, в нас—гарно! Це сьогодні сумуємо,—хлопчик помер. А то... Галю,—звернулася до чорнявої дівчини,—то Христя? Такий смуток, а вона тарабанить.

Галя вибігла з хати і за хвилинку повернулася з Христею.

— Що таке, тьотя Оля?—зупинилися та на порозі.

— Ти б хоч сьогодні не грала. Такий у всіх жалібний настрій. Принаймні хоч не таких мажорних грай.

— О! а я, навіпаки, вибирала найясніших, щоб розігнати смуток. Навіщо він?!

Сіла.

— І побачили б ви, як искрились оченята в дітей. Зіна так та аж сміхом заливалася.

— Сестра за братіком?—тьотя Оля похитала головою;—Ви не повірите, Гордію до чого іноді жорсткі бувають діти. Жах. Ось і сьогодні, хоча б одна сльозинка капнула б у кого. Жах!

— А я раділа з цього,—сказала Христя,—бо бачу—щирі діти і без сентиментів. Чого їм плакати було? Що помер? Але ж він так мучив їх своїм існуванням, так часто троїв їхню радість. І плакати за ним було б з боку дітей глумом над самими собою.

— То правда, дітям тяжко було з ним, але ж... Як ви, Гордію?

— Я цілком погожуюсь із тьотею Христею.

І Гордій посміхнувся.

— Радости в нас і без того мало і глушити її сумом—гріх. А зробив ваш хлопчик дуже гарно, не плутатиметься принаймні, як ось хоча б і я, під ногами в життя. А ви не будете мозолити собі ним серця. Так треба. Життя—здоровим! Цей крик життя синяки понабивав на моєму мозкові. І може тому хожу я неначе чужий, немов квитка загубив на право жити.

— Життя—здоровим! це—вірно. Але ж де нам, кволеньким діватися?

— Де? Не журіться: вимremo, і це—цілком в наших інтересах. Лише здоровий може бути сильним. І лише сильний зможе вилушити радість із шкаралупи бруду і болів, лише сильні, а не „праведні“ збудують і ввійдуть у рай.

— А де вони, сильні?—підвела очі Христя,—і я вірила колись, шукала їх і не знайшла. Безсилі ми і нікчемні... Ах, чому ми такі?!

Казала ще щось. Та Гордій дивився їй у вічі і не чув. Дивився у вічі і думав до болю в висках:—де я бачив її? Ну де? „Вірила... Шукала...“ Пригадалося в темряві місто блискуче й шумне. Сідали на кручі. Слухали, як хлюпались хвилі в Дніпрі. І марили—мріяли... Искрилися її очі. Було надійно і так хороше!..

Але чому пригадалося раптом? І тепер?

Дивився на Христю і думав:

— Щось зовсім вона не похожа на ту. Хіба очі, коли всміхалась.

Після чаю почали всі розходитися по своїх кімнатах. Гордій теж взяв капелюха, та зачувши, що Христя діжурить і не піде до себе, знову сів. Олена Семенівна помінялася, повагалася трішки, пожалувалась на втому і, запрохавши заходити ще коли-небудь, пішла теж.

Сиділи вдвох і мовчали. Гордій озвався перший:

— Вам ніяково, що я zostався?—запитав і не дав відповіді:—Нічого. Я на одну хвилинку.

Помовчав.

— Так вірити хочеться!—сказали ви. Чи може подумали.—Вірте, Христе. Людина може все. Навіть саму себе на шмаття порвати. Вірте, Христе!

І підвівся.

— А тепер я піду.

Христя, як тінь його, слідувала тиха за ним до дверей. Не сказав: „прощай!“ Нічого.

А як вона не крикнула: Не йди!?

Немов зомліла. Опустилась на підлогу. І, обхвативши руками коліні, з очима встромленим в себе, неначе скам'яніла.

IV.

За-північ. Над сонною землею висів газовий лихтар. Ніжно обсіпав хати, левади сріблястим саявом. Тихо. В кушах на березі засипав соловейко. На луках тихо тужив чийсь голос. Немов трави росняні заколихував. Вісні зітхали осики листом. Тихо..

Гордій лежав на возі в повітці. Не спалося. Дивився в темряву, де ледве сіріли крокви, і бачив сірі стемнілі очі. Зникли, знов заясніли... Думав: „Можу! Але чи вірно ж це?

Під черепом, як хто роя зігнав і гуділи бджілками думи, жалили болюче, падали трупиками. А над ними інші, ціла товпа.—„ж-ж“... Хаос.—„Е, так далеко не заїдеш,—промайнуло. І Гордій наче шапкою накрив роя.—“ Так лише перекупки на базарі. Треба як павук снувати думку. А до чого ж причепити? До себе.—В повітці на возі лежу я. Підомною—солома, зверх—сіряк. За спиною ремігають воли... Ну це неважно, к чорту волів! Так лежу я. Що таке я?—Людина. Це-не відповідь. Що таке я?

Заплющився. І думкою запруженою, як щупом, гупав зо всіх боків міцне питання.—Марно! Раптом вискочив із себе і став обіч, очима впившись в сіру фігуру під сіряком.

— Це—Гордій лежить. Що він таке? Лежить на возі... Колись тут його не було... Був хлоп'ятком... Не було зовсім і раптом—є. Маленький такий, червоний і крикливий шматочок м'яса. Була то складна, надзвичайно складна комбінація елементів, що жили вічно, що пройшовши наскрізь всесвіт—зійшлися перетнулися в одній точці, в тому шматочкові м'яса. І формула його була—людина.

Жило собі. В середині струни-струни—безліч. Які—натягнуті вже—гралі: Уа! (їсти!) Уа! (Болить) Уа!... Які ще мусіло життя натягнути. Тут же безліч кілочків, що на них життя снуватиме безліч струн.

Жило собі. Навколо—світ Ах, скільки з'явищ!—Лоно матері Сонце... Журний наспів... Сміх десь блискучий... З'язаного верьовками чоловіка били по обличчі, по голові...—„Не плач, не плач, дитинко: він заробив“.—„Цього“? „Та так, заробив—адже б'ють“... Увечері—зморені люде шляхом із степу.. А за парканом фарбованим—роскішні пани в саду між квіт... І ще-ще, море з'явищ... І кожне з них настирливо лізло до струн і крутило кілочки, як хтіло і як могло.

Бреніла душа. Всіма струнами, як весняний роаяль. І не було акордності в людині. Хіба випадково, хіба акорд на том мелодій. І не було радості буття.

Що ж робити? А, знаю,—хочу гармонії в собі! Стисну зуби і з ключем в одній руці, в другій з камертоном розуму—до струн. Я настроющик. Де—відпустю. Де—підтяну. Де—зовсім струни порву, хоч із м'ясом, хоч і заюшу себе кров'ю. І тоді сам скажу душі своїй:—Грай!

Ах, як ясно і як хороше! Але... чи можу ж?—мушу могти! Гордій потягнувся—аж хруснуло в тілі й сіряк сповз.

— А холодненько таки.—І хотів натягнути на себе, та раптом припишк, наче прислухався.

— Дурниця,—сказав.

Ні-ні. Не випручуйся, хлопче! Хай буде дурниця, але зроби. Ну так—для експерименту. Устань. Холодненько?—Нічого, тим краще. Піди до річки та так помаленьку, знаєш,—сперш по-кісточки, по-коліні... ще-ще...—дурничка, звичайно, але ж починати завжди треба з легенького. А тоді більше-більш.. Ну що ж? Не хочеться? Гарно тепленько під сіряком? Знаю. Так-так: укрійся з головою... Е-ех!

Гордій схопився.

— Це—чор зна-що таке! З ума зійти можна!

Не гарячись: нічого тут страшного немає. А так—спробуй. Присвіти своїм лихтариком розуму, обдивись гарненько.—Шкоди—ніякої: не простудишся і не вмиєш. А користь хоч маленька може буде:—Такий гарний настрої. Повір мені.. Ну, що ж, підеш? У річці змиє з тебе безсилля жовтороте і зародиться в тобі ясне „можу!“ І буде рости... А то як хоч. Хоч укрійся ще й зверх сіряка кожухом і скигль тоді: „Тряпка—я!“

Гордій помалу зліз з воза. З холоду тремтіло тіло.

— Бр! Холодно. Де тебе в чорта піднесло? А все ж здається, ти, товаришу Гордію, правий: шкоди ніякої, а користь може хоч маленька буде. Ходімо.

Над річкою—туман. Немов ажурною тканиною береги сповив. Було вохко й холодно.

Гордій роздігся і помалу, тремтючи з холоду, побрів у воду по саму шию.

— У-ух! Хороше!—і крик його весело шарпнувся, побіг річкою, толочучи тумани.

Виліз потім на берег. На холодному і шкарубками, як нова ковдра, піску ліг і, дивлючися на голе тіло, думав:

Я—просто і ясно все. Ну—я. Хай—хворий, хай—сього року вмиє. На день раніш—пізніш—яка різниця?! Але спокійний і радісний я, бо знаю: візьму себе в руки. І вдержу. Геть тоді, марний смутку й глухі ридання, коли ходитиму поза огорою, що за нею буває життя. Та й немає для мене оград. Доки живий—живу... Хороше! А ген, по хатах сплять люде. На обличчях спокій, і може де-не-де посмішка нічним метеликом. Доки ніч...—Сонце, не йди ж! Бо прийдеш і збудиш їх рабами. Встануть і кайдани знов надінуть на них жорстокі їх владарі.

... Хліба немає!...—Брязь-брязь... За труною на кладовище в тузі...—Брязь-брязь... Ой, зраднице!—Брязь-брязь... І ще... і ще... А поки що сплять, і на обличчях їх може нічним метеликом усмішка...

Сонце, ну йди ж! Хай устануть раби! Роспечи їх кайдани до—червона, щоб зпід них паленим м'ясом запахло. Може хоч тоді збунтуються. Порвуть кайдани...

За річкою в біло-рожевому тремтінні—далечинь. Світало...

(Кінець у червоному числі).

В. МИСИК.

З О Н А.

Стікає зопота зона*)
У теплий пил. Дрімає нива.
Як попіл, сипле мовчазливо
Дощі горілого зерна.
У спеку соняшнього сна
Пішли по полі хвилі жнива.
Вдалі спокійно і ліниво
Стояла спека, як стіна.
Забрали хліб. Осяйні кучі
Замерехтіли на селі.
Та бродє вже в пустельній млі
Хтось Невідомий, Неминучий,
Мовчать степи. Лиш плачуть круги.
Ллючи печальні кришталі.

М. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ.

С Н І Г.

Сіється,—
мелється,—
мняко стелється;
віється, віється,
мерехтить, мерехтить.
Крилами
білими,—
тихо рухає;
дмухає, дмухає
і летить, і летить.

Вовною
кутає,—
ноги плутає.
Жменею повною
кида, кида скалки.
Килими,
килими
всюди виткало.
Купами вип'яло,
обліпило гілки.

*) Зоною звуть погоріле підчас посухи зерно.

ЗОЛОТИЙ ВЕДМЕДИК.

ПОЕМА.

ПРОЛОГ.

Вечір глянув самотнім ліхтарем

Глибоко,

Глибоко,

Глибоко...

А в чий то очах жабуриння

і вогненні ночі шукать?...

Падають

Комети

на голі

коліна...

і сльози біжать по щоках...

То не сльози, а сині тремтючі

одинокі вогні на шляхах...

„Санта Лючіє“...

„Санта Лючіє“...

Донесло й забрентало в далекіх вітрах...

„Санта Лючіє,

Санта Лючіє“...

За кордон, за кордон, за кордон!...

А на віях заплакала Смерть..

Я ніколи не бачив Америки

І не був я на березі Рони...

За кордон, за кордон, за кордон!...

Пливуть, гойдаються в тумані синьому думки розірвані,
немов

з листа колишнього кохання,

останні папірці..

Пливуть, гойдаються в тумані синьому...

В руці

не срібло матузяне,—

то од очей примружених
до місяця біжать дроти прозорі...
Що чую я?
„Іще... іще“...
в уста ростулені і тіла дух медяний...
А може це не я?...
це тільки місто п'яне..
„Іще... іще“...
і кров
лілово задзвонила...
Яка це сила? Яка це сила...
В очах огонь...
в ушах вітри.....
А підо мною
дві зорі
І в їх солодку глибину
дивлюсь,
дивлюсь...
і потопаю...
і потопаю...
Яка це сила?...
Яка це сила?...
Як би я жив в віки доісторичні,
я б не писав оцих поезій,
а слухав, як шумує море...
Ганявся б за коханою—
І в гніздах над землею
ми б падали в нестямі...
І тільки пальми... і тільки море...
А в небі—вітер...
Але я—тільки В і С.
а може ні?
і це у мене
од електронів, простору і тембру, ночей і днів,
од виміру усього
в одній руці заклакли віжжа,
і я керую часом
і рухом я керую.
О, мій ведмедик золотий!...
тебе привів, коли я спав, до мене лама синьоокий

і так сказав:

„Не раз народжувався й умірав,
і порох твій вітри носили...

і все шукав,
шукав,
шукав
ти дівчину з очима золотими...

І буде час,
коли оцей ведмедик
сумною дівчинкою стане,
й лилеї їй дадуть наймення
маненьке:

„Ві—Ра“.

І я заснув.
Пройшли віки.

І в день, коли плакали листя
огнем асфальти облили,
почув очей твоїх питання:
„Ти“?

і очі блиснули, що:
„Я“.

Ковтає ногами дороги,
хвилюється темне вбрання...

А місяць осяяні роги
встромив в голубого коня...

Кінь—

час...

Кінь—

даль...

А в серці огненний чінгал...

Од місяця до земної кулі
(о, моя огнева далина!..)

Простяглись і побігли тонелі, тонелі
од бігуна до бігуна...

Мої мислі на соняшній стелі...

Ой, чи скоро-ж настане весна!..

На трамваї до міського парку,
там, де сосни пахуче шумлять...

Чи латишка ти, а може татарка?!
...і в очах, де ведмедики сплять...

На трамваї до міського парку,
де пахуча і тепла земля...

Кінь—

час...

Кінь—

даль...

А в серці огненний чінгал...

... Били там, били тут...

„За битого двох небитих дають

Та й то не беруть“...

Били там.. били тут...

Били там.. били тут...

Почуваю, як он метушаться

з портфейлями, де, замість відношень,

лімонарди та лимони...

А ми—на далі, на далі... а ми—на гони, на гони...

Але ми—на далі, але ми—на гони...

Й поміж нами я бачу тебе.

Вітер гладе кохане волосся...

Це нічого, що порвані щиблети,—

але серце—на зоряні роси...

на зоряні роси...

I.

... І зупинились гнівні коні... І падає

на гній

кріваве

молоко...

Хто це ламає руки, руки ясні в агонії?

„Огонь! Огонь! Огонь!“...

Майбутнє—мрії рожеві часу. Майбутнє—сопілка

далини.

А на небі розвіяне гасло...

і на землі—

сни.

Гей, на розі мого кохання пахне розстрілами даль...

Вітер цокає в ставні:

„Лю-

бо,

встань!“...

Вітру наймення—Володька; сумно дивлюсь у вікно...
Снилась мені ти на фронті.. Роки... Секунди... давно...

II.

Зірвав з коня і...

г-ох!..

ударив об землю...

Крикнув шалено:

„Моя!“...

А я твої очі едеплю...

та не перший, не перший
я.

III.

Вітер над морем... скелі... В море я кинув когось.

Місяць доріжку стеле,—ніби на хвилях огонь.

Місяць доріжку стеле... ляжу на ній, засну.

Тихо, без дум, опускаюся в темну холодну труну...

ЗАХІД.

Іду вперед.

Там—десь за мною захід.

Сухотно-жовту головешку на села кинув —

Жде....

І чад, і дим,

І гайворіння по-над кладовищем...

Іду вперед.

Туди, де рельси паралеляться без краю,

Де присмерк сонний гасне, гусне,

І павутиниться останній погляд вечера на вікнах одсвічених,
на баштах, на церквах.

Більма сизих калюж

Тополь верхи червоні одбивають

І в жмурах щуляться од вітру.

А вітер пил несе, афішами метляє і на базарах вівіски трясє,
мов обивателя бандіт...

Місто—от-от засне, замре, навіки заніміє —

Без хліба, без води, без ласки дружньої.

Повезли труп.

Взяли торбинки тротуари й розійшлись. —

І враз передо мною

Похмури́м блиском ожило.

Вкипіла кров і на баркани бризнув мозок.

І тінь моя, мов тінь титана,

Лягла вздовж ули́ці кудись...

І стало страшно, як на пожарищі!

Проклятий! Це ти так солодко розцвів,

Що в нас лиш трупи, трупи й кров!

Чи—не в, останнє граєш? —

Там десь за мною захід...

КОЧЕГАР

(З циклу „Цукроварня“).

Угору—дим,
до неба, в ірій.
а вище його—мій гудок;
він кличе всіх з кварталів сі-
рих

сюди, сюди,
в залізний льох,
де пить дають ущертъ,
і піт проймає наскрізь,
а хліб лежить правцем,
камінням чорним.
Тут серце грає
через край,
кипить,—
і клекотом мажорним,
піднявши труби над землею,
не тужить,
не скорбить за нею;
а виглядає з неба гостя,
такого ж дужого,
як я!
О, не казан кипить,
не паровик парує,—
мій погляд під огнем вирує,
розрізує блакить.
І тугшає манометр,
напружує мій дух;
і тільки б не зазнавъ утоми,
не випустить із рук
цей чорний хліб,

щоденний антрацит...
Я ж ним годую тіло,
в завод пускаю кров,
а кров гартує силу,
п'янить мою любов
В ремінних рукавицях
я кочергу беру
й, обпалений мов криця—
не випускаю з рук:
пасу огонь
в полях залізних,—
і вигрібаю шлак.
І легше дихає, вбірає
мій паровик повітря, газ,
усе похапливо ковтає,
жує,
і жменями ураз
під небо кидає свій виклик,—
щоб знало сонце,
де палає
огонь густих його джерел,—
щоб не журилося під старість,
Тут—полум'я!
огонь горить,
горітиме в думках людських,
в паровику,—
вовіки.
Я ж—кочегар,
щоденний жрець,
вартую біля нього!

ПАВЛО ГРУНСЬКИЙ.

Літературні Шаржі.

ОДНОКУТНІЙ БІЙ—Гр. Косинки

Смеркало.
Смеркло.
Ніч...

* * *

Благословлялося на світ.
Розвиднялося.
Розвиднилось.

* * *

Ранок...
День.
Обіди.

* * *

Сонце, сонце, сонце, сонце... На небі хмариночки такі білі, білі. Сніжинки—хмаринки,...

— Цвірінь—цвірінь!—горобець прочетів і полетів...

Тихо—побожно гудуть червоні дзвони, по церквах, шумить дріт на телеграфнім стовбі, ванько їде бруком і з під копит ванькової кобили долітає до вуха:

— Зз-уї! Бах! бах! бах!

Улиця припала пилом.

Холка на кобилі припала пилом.

Ванькове обличчя припало пилом.

* * *

Уже на дванадцятьох сторінках малої вісімки ревуть гармати!

Горить село, як свічка.

А недалечко на горбках клекотить бій, гарячий, як огонь бій, червоною кривцею вмитий...

То б'ється селянська доля.

Старе, мале й немовлята вийшли на бій, боронити свої оселі від непроханого ворога...

Ось на баскій телиці летить Сенька — кулеметчик і строчить...

Чуб йому, як хвіст у буланого коня, трубою. В очах залізо й криця, з рота в його піна.

Піна його пилом припала...

— Дивись, Параско, які наші!

А бій! А бій!

Ось уже її немовлята з коликос повискакували—пішли з ріжками в руках на золотого бога...

Пішли вже й з сокирами, з вилами, з ополониками.

А бій реве! А бій реве!

Ось уже й баба Горпина з макітрою, а Катерина з ноч-вами—подались.

Останній резерв.

Затремтіла гречка и упала, здрігаючись...

Впало навколюшки жито й припало жовтим колоссям до потом политої зелені...

— Тра-та-та!..—залопотала Горпина макітрою смерти.

— Уррра! Слава!—крикнув з рову кулемет.

— Діти! Бий ногами, стріляй сосками!

А ворог муром налягає на селянські лави...

— З батареї б'ють!

— Катерино! Бий з ночов!

Сіру куряву пронизали ночви...

— Ай!

Полум'я! Жовта змія пронизала дим!

— Цю-в-у уй! Цюуй!—кулі співають.

— Юшковці одходять... Куль немає!

— Хлопці! За волю, за долю, за кров—уперед!

Щось невідоме ревнуло в грудях селянських, на обніжках помста промайнула... І пішли... і пішли... і пішли...

Сонце здивоване стало, постояло й пішло далі.

Ворог хитнувся...

— Слава! Слава!—покотилося ярками та долинами.

* * *

Баба Горпина йшла полем і співала:

І сьогодні горох,

І учора горох

І здавалося, що десь за долиною, хтось невідомий
з кулемета тільки —

— Торох! Торох!

Повіяв вітер. Далі притих. Далі знов повіяв. І знов при-
тих. Послухав Горпинину пісню, махнув рукою й знову
повіяв...

Смеркало...

Смеркло...

Ніч...

СИНЯ ТРЯСОВИНА—Миколи Хвильового.

Розділ I.

Трясовина—це глухо...

Невиразно це: трясовина...

А от трасця—це яскраво. Підкидає... Парить... Корчить...
І очі червоні, і губи червоні, і перси червоні, а язик білий...
(Язик—мова—нація—пригноблення—визволення)...

Визволення—народ!..

Ех, народе!

Вставай же, народе, їдять тебе мухи з комарями!..

А трясовина це—глухо.... А ми її —

— Трясовина...

Вина.. вино... виноград... ..Чавлять... Сік... Кров...

Революція...

Трах-та-тах! Трах-та-тах!

...Червоними загравами світало...

Дніло...

І йшов день і відходив день..,

...День відходив (відхідник — нужник — Терминологична
комісія Міністерства Шляхів гетьмана Скоропадського).

Це так, між иншим.

А далі от про що...

Під тьмяним небом, де гарячими списками сонце брук проткнуло, великим містом виприщило шмат чорноземлі.

Але про місто потім.

А тепер поговорю про будинки...

Будинки...

Будинки—одноповерховий, двохповерховий, трьохповерховий, чотирьохповерховий п'ятиповерховий і ще „ховий“ і „ховий“...

Ліворуч будинок, праворуч будинок. а по між ними вулиця поплазувала...

По між ними...

Ех, знаєте:

По між тими крутими горами
Сходила зоря

...З улиці двері.. В кожний будинок двері...

А в цей будинок чотирі входи, виходи... Вихід з квартирі, квартира 4 кімнаті (наперед!—я з чорного ходу!)...

В квартирі де Хая, не де Карло Іванович, ліжко. Під ліжком горщик (порожній—Карло Іванович уже виніс).

Горщик—генерал (імперіялістична бойня)...

На ліжку Хая...

А от припустім:

В ліжку блощиці. Темно—рожеві блощиці. (Єсть такі—повні крові, повні свербіння. знаєте коли спиш, може в степу, може в клуні на солоні, може не знаю)...

Так на ліжку Хая...

Біля вікна Карло Іванович!

Хая—жінка...

Чому жінка?...

Може тому, що в неї таз ширший, може через щось инше.

А Карло Іванович чоловік—(штани!)...

— Детошья! (це Карло Іванович)... Я не маху... Мі северні люди, мі хальодні люди. Я не маху... Я січас не маху!

—Ти мусиш... Зараз мусиш... Ти знаєш—мені терпіти не можна: у мене жіноча хвороба... (Це Хая).

— Детошья! Я вже не маху. Мі северні люди...

— Сво-л-о-ч!

Зойкнула й роспанахала на четверо давно нелатані панталони.. (це Хая).

Шкода панталон (це я).

Ага!

Ще пак забув сказати.

Хая—відповідальна...

Карло Іванович—відповідальний...

*Розділ друий, де я вже писатиму про щось,
мабуть, инше(ще й сам не знаю, про що саме).*

Ех, і зазірніть же в глибінь віків!...

Сива-сива старовина. Глибока...

Зазірніть....

А може не треба?..

Все їдно нічого не побачите..

А от у друге вікно зазірнуть можна...

Там Грушкина...

А з нею Пекельний...

Пекельний—Грушкина.

Вона ніби його жінка, він ніби її чоловік...

А може навпаки?

Може.. Не знаю,—не бачив.

Маленька справка:

Хая—руда.

Грушкина—чорнява.

Іще маленька справка:

Карло Іванович—з борідкою.

Пекельний—без борідки...

Іще третя справка:

Ні, мабуть, буде й двох...

...Грушкина бігає по кімнаті й нервово стукає підборами.

А може то не вона стукає... Може то покрівлю латають..

Стара—стара покрівля, як той дід, що я його десь бачив...

А що я ще бачив...

...Бачив ще молоде, струнке дерево...

Осінь... І листя на тім дереві червінькове...

Ех, та й люблю ж я нашу червінькову революцію! —

...Повстання!

...Повстання!

..Повстання!

Вітер рвучкий баским конем полем скаче, жита клонить, порох носить і кричить:

— Повстання!

Хвилі білими зубами береги морські шматують...

Ви коли небудь були в бурю на морі?

Не були?

І я не був...

Не був іще я в Африці, в Америці, на Гибралтарі...

І в Алжирі не був...

Розділ третій.

Ви кажете, що я не на тему.

Почав про трясовину...

Ах, любі товариші! Читачі мої милі... Дочитайте до кінця... Тоді все вам зрозуміло буде. Я-ж творю!.. І ви разом творите... Що ми витворим?... Не знаю. Хай мене хрест уб'є, не знаю!..

Чому ви хочете, щоб я обов'язково про „трясовину?“. А от якраз у мене поперек засвербів... Ви коли небудь творили?...— Ні... То-то бо й є?... Творить, брати мої хороші, не каву з білою булкою пить.. От, творив про „трясовину“, а поперек і засвербів... Натхнення й переїхало на поперек... А вам обов'язково „трясовину“ подавай!..

— Подавай! Подавай! Подавай!—кричить Хая шоферові...

Хая й Карло Іванович зібралися їхати в Крим!

Грушкіна й Пекельний—раніше виїхали...

А покоївка (у них була покоївка—спільна) прибірала за ними кімнати...

Коридором пробіг (конфетно, карамельно) Петрушков!

Хая:

— Карло Іванович! У мене жіноча хвороба. Ти повинен це розуміти!

Карло Іванович:

— Ми сеферні люди... Ми люпім, сильно люпім, но сразу ми не мошім... Ми сеферні люди, ми холодні люди...

І поїхали...

Гул! Гул! Гул!.. (автомобіль).

Зойкнула й роспанахала на четверо давно нелатані панталони.. (це Хая).

Шкода панталон (це я).

Ага!

Ще пак забув сказати.

Хая—відповідальна...

Карло Іванович—відповідальний...

Хая—пісяє.

Карло Іванович носить обидва відповідальні...

*Розділ другий, де я вже писатиму про щось,
мабуть, інше(ще й сам не знаю, про що саме).*

Ех, і зазірніть же в глибінь віків!...

Сива-сива старовина. Глибока...

Зазирають....

А може не треба?..

Все їдно нічого не побачите...

А от у друге вікно зазірнуть можна...

Там Грушкіна...

А з нею Пекельний...

Пекельний—Грушкіна.

Вона ніби його жінка, він ніби ї чоловік...

А може навпаки?

Може.. Не знаю,—не бачив.

Маленька справка:

Хая—руда.

Грушкіна—чорнява.

Іще маленька справка:

Карло Іванович—з борідкою.

Пекельний—без борідки...

Іще третя справка:

Ні, мабуть, буде й двох...

...Грушкіна бігає по кімнаті й нервово стукає підборами.

А може то не вона стукає... Може то покрівлю латають..

Стара—стара покрівля, як той дід, що я його десь бачив...

А що я ще бачив...

...Бачив ще молоде, струнке дерево...

Осінь... І листя на тім дереві червількове...

Ех, та й люблю ж я нашу червількову революцію! —

...Повстання!

...Повстання!

...Повстання!

Вітер рвучкий баским конем полем скаче, жита клонить, порох носить і кричить:

— Повстання!

Хвилі білими зубами береги морські шматують...

Ви коли небудь були в бурю на морі?

Не були?

І я не був...

Не був іще я в Африці, в Америці, на Гибралтарі...

І в Алжирі не був...

Розділ третій.

Вхи кажете, що я не на тему.

Почав про трясовину...

Ах, любі товариші! Читачі мої милі... Дочитайте до кінця... Тоді все вам зрозуміло буде. Я-ж творю!.. І ви разом творите... Що ми витворим?... Не знаю. Хай мене хрест убо не знаю!..

Чому ви хочете, щоб я обов'язково про „трясовину“?. А от якраз у мене поперек засвербів... Ви коли небудь творили?...—Ні... То-то бо й є!.. Творить, брати мої хороші, не каву з білою булкою пить... От творив про „трясовину“ а поперек і засвербів... Натхнення й переїхало на поперек... А вам обов'язково „трясовину“ подавай!...

— Подавай! Повавай! Подавай!—кричить Хая шоферові...

Хая й Карло Іванович зібралися їхати в Крим!

Грушкіна й Пекельний—раніше виїхали...

А покоївка (у них була покоївка—спільна) прибірала за ними кімнати...

Коридором пробіг (конфетно, карамельно) Петрушков!

Хая:

— Карло Іванович! У мене жіноча хвороба. Ти повинен це розуміти!

Карло Іванович:

— Ми сеферні люди... Ми люпім, сільно люпім, но сразу ми не мошім... Ми сеферні люди, ми холодні люди...

І поїхали...

Гу! Гу! Гу!.. (автомобіль).

І заводський гудок ранесеньким ранком, коли зоря починає криваво-червоним язиком обрій лизати, і гудок так саме:

— Гу! Гу! Гу!

Розділ четвертий.

Спеціально для того, щоб ви, дорогі мої читачи, відпочили трохи...

Розділ п'ятий.

В цім розділі я буду прохати вас подумати про те, що ви оце тут прочитали..

А як вам для цього одного розділа замало, нате вам іще й

Розділ шостий.

Думайте

Розділ сьомий.

Вибачте, будь ласка, але, їй право, мені страшенно хочеться не на тему говорити. Я хочу написати, як колись одна бабушка та один д'єдушка, з старовинного шляхецького роду, після того, як у них націоналізували землю, та лягли на однім ліжку „валетом“ спать.. Д'єдушка у вісні хотів запротестувати проти націоналізації (контр-революція! Деникин! Врангель! Махно! Петлюра! Французький капітал!) та й роззявив рота. А бабушка повернулася тай устромила йому в рота палець... Д'єдушка, гадаючи, що йому забороняють говорити, стис люто зуби й укусив бабушку за пальця... Бабушка як крикне:

— Ой! Ой -- Ой!!

Розділ восьмий.

І покотилося те „ой-ой-ой!“ луною.

Покотилося долинами, горами.

Гори...

Крим...

Приїхали, значить, Хая й Карло Іванович у Крим...

Найняли кімнату. ..

Сидить Хая на ліжку..

Під ліжком горщик.

(Дивись розділ перший)..

Та не тільки дивись розділ перший, а дивись і у вікно...

Гори... Сині, сині гори...

Знаєте: злізти на гори...

Знаєте: на горі високо, а в долині низько...

А звідки взялися гори...

Але то не моя справа.

Як-би я писав, звідки взялися гори, щоб тоді робили геологи...

А геологія цікава наука... Правда?

Є ще дуже багато й дуже цікавих наук...

І про землю, і про небо, і про сонце, і про зірки...

Як та наука, що про зірки?

Астрономія?...

А є ще й гастрономія. Одна, бачите, невеличка літера, а як усе змінює..

Астрономія й Гастрономія...

Одно велике, таємне бездонне, як небо..

А друге—НЕП.

Черевате, мордате й сопе... Як паровик, коли його сифонять....

— Так:

— Ссс.... Ссс....

І стоїш на рейках,—дивишся...

Куди біжать рейки?..

Далеко—далеко біжать рейки....

А по боках і села, і міста, і ліси, й гори й долини, й болота, й трясовини...

О, нарешті!

„Трясовина“...

Бачите, я ж казав, що дочитаєте до „Трясовини“..

І дочитали...

Крапка...

Ні, вибачте, тут іще не крапка, а кома...

... до трясовини, що перед ранком, як туман її в останнє обнімає, синя.. завжди синя.

От бачите:

„Синя трясовина“...

Крапка...

Все..

Труба з димом.

Амба.

ЗЕМЛЯНИЙ СИН—Гордія Коцюби.

ІДИ, ПРОКУДО!

Гордовито майорять червоні прапори над великим кам'яним містом. То вгору майорять, то вниз майорять. То шепочуть таємничо про щось дороге, що залишилось від учорашнього вчора, аж до сьогоднішнього сьогодні, то не шепочуть таємничо про щось дороге, що залишилося від учорашнього вчора, до сьогоднішнього сьогодні. А то буйно віють, наче розповідають світові про великий сполох, а то зовсім не віють, наче зовсім не розповідують про великий сполох.

Те, ще вчора було легким, важчає, а те що було важчим, легшає...

— Прокудо! Прокудо! Не працювати тобі більш у цій кімнаті, де ти оце зараз сидиш, на віденському стільці головою вгору, обличчям до вікна. Не має тобі, Прокудо, спокою! Ти чогось хочеш, Прокудо! Ти вже, їй, богу не тут, Прокудо! Повірь мені, Прокудо, що душа твоя вже далеко звідси, на просторах, де життя свято справляє! Не скласти тобі іспитів, Прокудо! Поріже тебе, Прокудо, професор, бо думка твоя, (повірь мені, я більш од тебе знаю) іншого бажає!...

Став Прокуда біля вікна й прислухається. Як прапори тріпочуть, як улиця то дуже шумить, то не дуже шумить. Як шум то наближається ближче, то віддаляється далі.

Стоїть Прокуда й дивиться очима в далечінь. Наче почути щось хоче. І чується йому:

— Ой Прокудо! Прокудо! Не сидіти тобі в тиші тихої кімнати... Слід тобі йти до землі! Ій-бо слід! Бачиш, як земля хвилюється, правди шукаючи! Не всидиш, Прокудо!

Слухає Прокуда тії поклики й шепоче урочисто:

— Мабуть, не всижу я в тиші тихої кімнати... Мабуть, слід мені йти до землі:

А потім:

— Я твій, моя земле убога! Тобі віддаюсь, до тебе йду

ПРОЩАЙ ЗАРУЧЕНА.

У неділю, Галю, ти підеш о 6-й годині на чергове побачення до свого зарученого. Підійдеш до двору, увійдеш у двір, підійдеш до ганку, зійдеш на ганок, відчиниш двері ввійдеш у кімнату.

Але не скаже він тобі: „Здрастуй, моя кохана“! І не відповіси ти йому: „Здрастуй, мій коханий“, бо не буде його в кімнаті, він піде з кімнати..

Сядеш ти, Галю, своїм молодим, гарячим тілом на стілець, і сидітимеш. Сидітимеш і страсно думатимеш, що будеш його коханкою, його вірною дружиною.. І з тремтінням чекатимеш..

Просидиш ти, Галю голубочко, п'ять хвилин. Просидиш ти десять хвилин. Тридцять хвилин ти просидиш, Галю, своїм молодим гарячим тілом на стільці, в кімнаті у свого зарученого, куди ти прийшла на чергове побачення у неділю о 6-й годині увечері..

Устромиш ти, Галю, свій погляд в задумі в стіл (хоч і трудно це тобі буде зробити, але ти встромиш!) і сидітимеш ще п'ятнадцять хвилин...

Потім ти, Галю, вистромиш із столу твій задумливий погляд і ще п'ятнадцять хвилин сидітимеш. Просидиш ти шістьдесят хвилин, Галю, своїм молодим гарячим тілом на стільці. Знай, Галю, що ти просиділа цілу годину, бо в годині шістьдесят хвилин.

Незадоволення тебе, Галю, обійме. Почнеш тремтіти. Але то нічого—тремти! Нічого, брат, не зробиш. Потремти ще годину,—до восьмої, потім заспокоїшся. Подивишся на етажерку, там для тебе лист лежить од нареченого.

Починай нервово бігати по хаті, як не сидиться.. Вже не довго, без п'яти вісім...

Бігай, бігай!

О, вже вісім..

Дивись мерщій на етажерку.

Є лист?

Читай...

— „Прощай моя кохана Галю! Чуеш похід? То земля ходором ходить! І мене покликала. Не втримався—пішов.. Не ображайся, так мусило статись, бо все одно іспиту не

складу—поріжусь... А ти не підеш туди, Галю,—ти за дитинства в ляльки грала та цукерки їла, що їх тобі мама з міста привозила додому! Прощай, Галю!”

ЗА ОДВІЧНОЮ ПРАВДОЮ.

Отакими кроками (аршинів чи $1\frac{1}{2}$ чи два) без утоми й без відпочинку ходив Прокуда по селах.

У довгій полотняній сорочці, у штанях, таких звичайних і таких не то далеких не то близьких, чи в картузі, чи опростоволосений, з двома очима і з ясним, чудним, посмішкувато-сумним одним обличчям.

Серед люду він мав незвичайну цікавість. Коли підходив він до села, виходили старі, молоді, жінки, чоловіки, діти, немовлята в колисках, коні, корови, вівці, свині, кури, собаки. Горобці зліталися до сільради і скупчені у велику юрбу споглядали з притаєним подихом.

А він зіходив на ганок, брав у жменю зір свій і кидав поперед себе, і говорив, говорив, говорив. Слова йому вилітали з рота, а здавалося, що летять вони прямо без пересадки з грудей, від самісінького серця, що лежить між п'ятим і шостим ребром, у грудях, ліворуч.

— Брати мої!—говорив він.—Дорогі брати мої! Надійшов час давно бажаний і давно очікуваний. Час, коли можна вже одвічно правду шукати! Не спіть, брати мої! Вставайте, беріть мечі, обувайтесь, надівайте штани, підперезуйте, бо смолоскипи як раз на шляху горять. Та не баріться, брати мої, бо з паливом скрутно, можуть смолоскипи погаснути!

Скінчивши в однім селі, йшов Прокуда до іншого і говорив, говорив, говорив... Такий близький і разом з тим недосяжний, такий зрозумілий і разом з тим незрозумілий, такий владний.. І все говорив, говорив, говорив.

ЗНАЮТЬ ЩО ТВОРЯТЬ!

Хвилюються люд почав. Незадоволення скрізь пішло...

— Не знають, що творять,—говорив Прокуда.

І злазив на ганок. І говорив, говорив, говорив...

— Та замовч, Прокудо, бо битимем!

— Не знають, що творять,—шепотів Прокуда...

... І говорив, говорив, говорив...

— Бий його!—вискочило з юрби! Бий, бо не замовкне по хорошому.

.....
І розбіглась юрба, залишивши перед ганком кров і волосся.

В ЧАСИ СТРАЖДАННЯ.

Хто, не битий, зрозуміє біль у побитого.

Лежав Прокуда на хуторі з повитою головою, з ногами, з руками і зо всім иншим...

Лежав і скорботно думав, як його „там“, на майдані одлатали.

— „Любив я народ усім серцем. Голодний ходив од села до села, щоб поговорити... І ось тобі—вибатожили... Галю, голубко моя! Краще-б я іспит був складав. Не зрозумів наш народ рівности, братерства!.. Галю далека! Чи чуєш ти скорботи душі моєї?“.

Лежав Прокуда в хаті і вже сам з собою говорив.

Приходить незаможник Середя.

— Ну, як,—питає,—одійшли?

— Та вже трохи!

— Ходім у народ. Там уже трохи заспокоїлись.

— А не битимуть?—спитав Прокуда, згадавши скорботу душі своєї.

— Ні, не битимуть. Повеселішав уже люд трудящий.

— Ну, ходім!

І пішов Прокуда од села до села.

І всі йому казали: Що вже одужали? Добридень!

Навіть дідова Петрова кобила привітно майнула хвостом:

— Здрастуйте, мовляв, вам пожалуста, як багато не говоритимете.

А земля хихикала. З свого рідного сина хихикала.

Х. Г. РАКОВСЬКИЙ.

Новий етап в радянському союзному будівництві.

І. ВСТУП.

Кінець 1922 року відзначився в історії Радянських Республік переглядом відносин, що існували до того часу поміж ними. Спершу в Центральних Виконавчих Комітетах окремих Республік, потім у Всеросійському Центральному Виконавчому Комітетові були ухвалені більш менш аналогічні постанови про необхідність зформувати союзне будівництво, надати йому більш означеного, закінченого вигляду.

До цього часу стосунки між Союзними Республіками усталювались окремими умовами, зложеними між кожною з них та РСФРР. Існував договір між Україною та РСФРР, між Грузією Вірменією, Азербайджаном і т. и. та РСФРР, але договору, що об'єднував би Україну з Грузією, з Вірменією, з Азербайджаном, з Білорус'ю і т. и. не було. Звичайно, таке становище не можна вважати за нормальне.

З другого боку, окремі договори, зложені між Республіками та РСФРР, мали цілком загальний характер. Найголовніша їхня хиба полягала в тому, що вони не відокремлювали ясно функцій загальних, як вони офіційно звались, об'єднаних Комісаріятів від чисто російських функцій.

Я вказую тут на ці дві хиби нашого союзного будівництва, але їх, звичайно, далеко більше й не могло бути інакше за часів громадської війни, коли вся увага була звернена на відстоювання існування Радянських Республік. Питання про те, які їхні формальні обопільні відносини, було питанням другорядної ваги. Всі однаково відчували, що якщо ми відстоємо своє державне існування, надійде час, щоб урегулювати відносини між Радянськими Республіками, згідно з основними підвалинами пролетарської держави, яка відкидає жадне класове та національне поневолення.

Як відомо, прийняті на І-ому Союзному З'їзді Рад основні конституційні підвалини, ще мають підлягти переглядові та переробці на сесіях Центральних Виконавчих Комітетів окремих Рес-

публік, а після внесених поправок, якщо такі будуть зроблені, ці конституційні підвалини мають бути ратифіковані на сесії Союзного Центрального Виконавчого Комітету. Що до самої Союзної Конституції, то вона повинна бути остаточно ратифікована на другому Союзному З'їзді Рад. Вже тепер, при більш уважному вивченні намічених загальних союзних органів (з них досі обрані лише союзний Центральний Виконавчий Комітет та його Президіум) зробилось очевидним, що в них маються деякі основні хиби.

Як відомо, Союзний З'їзд Рад та Союзний Центральний Виконавчий Комітет вибираються з усього Союзу на підставі радянського права. Таким чином союзний З'їзд Рад та союзний Центральний Виконавчий Комітет, що вибирається на цьому з'їзді, є точним відбитком кількості виборців. В дійсності це означає, що дивлючись по кількості працюючого населення окремих республік, деякі з них можуть зробитись хазяями всього союзного життя, маючи за собою більшість в союзних органах. В такому становищі була б РСФРР. І справді, більшість депутатів на союзному З'їзді Рад, а також і делегатів, вибраних до Центрального Виконавчого Комітету пропорційно до кількості депутатів З'їзду, автоматично закріплені за РСФРР.

Чи слід звідси зробити висновок, що Союзний З'їзд Рад та Союзний Центральний Виконавчий Комітет повинні вибиратись не на підставі демократичної трудової радянської системи? Звичайно, ні. Якщо Союзний З'їзд Рад не був би виявленням безпосередньої волі мас, якби обираючи його виборці не користувалися б однаковими правами, він стратив би своє значіння народного Робочо-Селянського органу й перестав би грати ролю установи, що об'єднує широкі маси всієї республіки в їх класових інтересах.

Усунення небезпеки мажоризування маленьких республік великими, небезпеки, на яку вже було вказано в постановах Комісії, наміченої Центральним Комітетом РКП, ще жовтні, задовго до скликання першого союзного З'їзду Рад, треба шукати в іншому напрямі. Поруч з класовим представництвом, яким є союзний Центральний Виконавчий Комітет та його Президіум, треба було передбачити й представництво національних інтересів окремих республік. Поруч з рівністю виборців, що забезпечується радянським виборчим правом, треба було мати на увазі забезпечення рівності республік чи, принаймні, їхньої відносної рівності. Ідея, що існувала ще раніше, про утворення 2-ої союзної палати прийнята в принципі й безсумнівно буде прийнята на найближчих сесіях національних ЦВК'ів та союзного ЦВК'у.

Таким засобом виходили з тієї ж суперечності буржуазні союзні держави. Ми взагалі не відмовляємось, звичайно, брати з досвіду буржуазії те, що нам може придатись, бо буржуазія дуже вміло оберігала свої інтереси в організації свого власного апарату проти захоплень її власної бюрократії.

Ми можемо вказати на три приклади—Сполучені Штати, Швейцарія, Германія. Всі ці три держави є союзними державами. У них усіх існує двохпалатна система—одна палата, що вибирається на підставі загального виборчого права, друга—де мають представництво окремі держави та члени союзу.

Сполучені *Штати* це значить—сполучені *держави*. В другій. американській палаті вони представлені однаковим числом голосів. В другій швейцарській палаті так само окремі держави, ц.-т окремі кантони, однаково представлені незалежно від кількості їхнього населення, яка дуже змінюється від кантона до кантону.

В Германії так само мається федеральна рада, де, правда, всі германські держави представлені не однаковим числом голосів, але жадна з них не може мати числа голосів, що перевищувало б $\frac{2}{5}$ голосів всієї федеральної ради. Таким чином Прусія, хоч по населенню вона має стільки ж, скільки всі інші германські держави, з 60 депутатів федеральної ради має лише 17.

Ми не балакатимем тут докладно про устрій двохпалатної системи. Для нас важливо було підкреслити й указати на те, що ухвалені на першому союзному з'їзді підвалини радянського союзного будівництва, ще підпадуть низці змін для того, аби вони краще відповідали вимогам робітничо-селянської держави.

Очевидно, що й після того, як союзна конституція буде прийнята в остаточній формі, слово «остаточний» треба й тоді розуміти в відносному значінні. Наш новий державний досвід, нове міжнародне оточення, нові внутрішні відношення можуть вказати на необхідність тих чи інших змін.

Підвалини Союзного об'єднання передбачають право окремих Республік на вихід з Союзу по своїй власній ініціативі, а тим більш за кожною республікою лишається право внесення всіляких змін в конституцію, так само, як і групою депутатів в порядкуві, усталеному Конституцією. Знищення капіталізму в інших країнах, підняття державної промисловости, розвиток багатств країни, інше фінансове становище, збільшення ресурсів і т. и,—все це утворить нові умовини, при яких відношення в середині союзу можуть змінитись в той бік, що окремим Республікам буде дано далеко більше господарської, політичної та адміністративної самостійности, аніж це можливо при теперішніх міжнародних та внутрішніх обставинах. Прийде, безсумнівно, час,—звичайно, час це дуже віддалений від нас,—коли не треба буде взагалі ніяких союзів, через те що не треба буде й ніяких держав. Хоча, повторюю, ці часи дуже віддалені, але безсумнівно вони повинні надійти з переходом до справжнього комуністичного суспільства. Про це я тут згадую для того, щоб зробилось ясним, що на міжнародні відносини ми повинні дивитись з тверезого погляду марксистів, що рахуються з економічним та політичним розвитком та пристосовують усі органи до класових інтересів пролетаріату. Неважлива та чи інша конкретна форма, яку приймають в даний мент відношення між радянськими

соціалістичними республіками, а важливий правильний підхід до розв'язання самого національного питання, частину якого складає соціалістичне союзне будівництво. Для цього нам доведеться повернутись трохи назад і вказати на відношення до національного питання комуністичної партії до й після жовтневої революції.

II. ДВІ ТЕНДЕНЦІ КАПІТАЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ: ВИЗВОЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІВ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ.

Ми, марксисти, безперестанно підкреслюватимемо величезну революційно-прогресивну роль, що відіграв капітал в розвитку політичних та господарських форм життя. Національне питання, ц.-т. визнання за кожною групою, об'єднаною єдиним походженням, єдиною мовою та єдиною територією або єдиним історичним минулим, однаковими побутовими умовами, права на самостійне існування, було поставлене капіталістичним розвитком. Тільки він зломив ті станові різниці, в яких феодалізм тримає окремі народи, змів та знищив всілякі перегородки та рогатки, що середньовічна господарська замкненість ставила між містом та селом, між однією державою та другою, змішав усі стани, народи, утворюючи, нові групування по класових ознаках в середині національних об'єднань. Досить подумати лише про ту революційну роль, яку відіграв круговий обіг товарів, що не тільки втягнув в світове господарське життя відсталі в усіх відношеннях, відрізані від жадної культури величезні селянські маси, але й приєднав їх до політичного та духовного життя країни, й, викликаючи в них в середині відповідну класову диференціацію між багатими та бідними, запалив в самому селі класову боротьбу.

«Національне пробудження», «національне визволення», все це йшло паралельно з розвитком капіталізму, з розвитком світового збуту, світової торгівлі, з переходом від натурального господарства до грошового.

Гасло національної боротьби було дане вже в 18-м віці «торговельними» націями, якими були мешканці північної Америки, переважно англійського походження. Але славнозвісним в цьому відношенні в історії людства лишається 19-ий вік, якому поруч з усіма іншими назвами, було надане означення «віку національностей». Національний рух, що почався з французької революції, продовжується до сьогоднішнього дня. Досить поррахувати головні події, що належать до цього руху, щоб зрозуміти його могутній розмах. На початку 19-го віку починається могутній рух до об'єднання Німеччини, Греція та Сербія відвоюють шляхом повстань перша—свою незалежність, друга—свою автономію. Італія після кількох повстань проти Бурбонської династії в Неаполі, проти австрійського панування в Північній Італії, проти папського самодержавства в середній Італії встигає об'єднатися після війни між Францією та Австрією в 1859 році.

В 1848 році занепад липневої монархії у Франції був гаслом національних повстань на Угорщині, в Богемії, Австрії, Чехо-Словаччині. Двадцять років згодом починається безперервна повстанча боротьба в Боснії та Герцеговині, в Болгарії, що закінчилась Російсько-Турецькою війною 1877 року й оголошенням незалежності Румунії, визволенням Болгарії й т. и. В дальшому починається національний рух у Македонії, Албанії, Аравії, не кажучи вже про от уже майже столітню боротьбу в Ірландії, шляхом повстань та війн, в яких найбільше вигравали інколи не стільки самі нації, скільки хижі держави, що «допомогали» їм визволитись.

Тут також треба згадати про національні рухи та національні повстання в Росії, як от польське повстання 1863-го року.

Осібне місце займає в історії національна боротьба в Австро-Угорщині, де завдяки постійній упертій боротьбі окремих національностей проти німецького та угорського гніту їм пощастило відвоювати собі національну автономію, а деяким навіть, як угорській нації, підбити під себе інші, більш слабші національності, (хорватів, сербів, румун, словаків).

Імперіялістична війна викликала нову національну хвилю, і за наших часів ми є свідками боротьби ірланців за повне відділення від Англії, боротьби фламандців у Бельгії за рівноправність фламандської та валонської частин, величезного національного руху в усіх європейських колоніях, в Азії та в усіх мусульманських країнах, як в Азії, так і в Африці. Тут треба ще згадати про національний рух в Китаї, а ще раніше в Японії.

Не вичерпуючи списку, ми дали досить історичних фактів, що вказують на розмах національного руху.

Звичайно, ніхто не каже, що «суб'єктом», як кажуть, чи керовником національного руху була національна буржуазія. Але безсумнівно, що вона, використовуючи обурення широких народніх мас проти національного гніту, намагалась зміцнити свою власну владу; вириваючи багатства країн з рук «проклятих» чужоземців, намагалась захопити їх у свої власні руки, щоб продовжувати визискування робітничо-селянської маси. Але оскільки національний капіталізм руйнував старі феодально-бюрократичні держави, такі як от бюрократично-царська Росія та клерикально-бюрократична Австро-Угорщина, оскільки він зараз розкладає великі імперіялістичні колоніяльні держави — він є безсумнівно великим революційним фактором. З цього боку національний рух завжди підтримувався комуністичною партією, яка, однак, готова була негайно кинутись на націоналізм, коли він переходив від наступу проти феодального та напівфеодального державного ладу до наступу проти своєї власної робітничої класи й коли він, отруївши національним духом свідомість робітників, намагається примусити їх служити інтересам національної буржуазії.

Гляньмо тепер на другу тенденцію капіталістичного виробництва.

Якщо капіталізм руйнував феодально-бюрократичні держави й на їх руїнах будував нові національні держави, він, звичайно, не кінчав тут своєї революційно—конструктивної праці. Він ішов далі. Для свого розвитку капіталізм потребував міжнародного збуту, скупчення засобів виробництва, й для цього йому потрібні були величезні державні об'єднання з численним населенням, з величезною територією, з різноманітними природними багатствами. Чим держава більше, чим численніше її населення, чим різноманітніші її багатства, тим швидче розвивалась промисловість та торгівля, зростали продукційні сили, збільшувався прибуток капіталу. Таким чином, капіталістичний розвиток сприяв великим державам за кошт менших. З другого боку, в боротьбі за опанування світовим збутом капіталізм одної країни йшов поруч з капіталізмом другої проти капіталізму третіх країн. Утворювались міжнародні трести та картелі під керівництвом великих фінансових організацій, що втягали в ці комбінації й самі уряди. Утворення міжнародного збуту було можливе, звичайно, лише при примусовій чи добровільній згоді держав на різні міжнародні торговельні договори, на різного роду міжнародні конвенції, поштово-телеграфні, залізничні, пароплавні тощо, на різні кондомініуми, сумлінні концесії і т. и. і т. и.

Одним словом, мечем чи переконанням капіталізм проводив *інтернаціоналізацію* господарського та політичного життя скрізь, де він робився хазяїном. Звичайно, капіталізм дбав про свої інтереси, але проти своєї власної волі утворював тим же самим сприяючі умови для розвитку пролетарського руху. Великі державні формування робили можливим і утворення могутніх професійних та політичних організацій і стимулювали міжнародний робітничий рух. Перевага великих державних об'єднань, як політичних, так і економічних, остільки очевидна, що кожний свідомий робітник розумів її й вітав.

Комуністична партія більшовиків в своєму програмі підкреслювала завжди обидві тенденції капіталістичного розвитку: національне визволення та інтернаціоналізацію політичного та господарського життя. Визнання за кожною нацією права на незалежне існування не виключало, звичайно, їхнього об'єднання в великі добровільні державні союзи, з наданням усіх гарантій лояльного забезпечення інтересів окремих народів.

III. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПАРТІЙНОМУ ПРОГРАМІ ДО Й ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

В першому програмі, що склала собі РСДРП і який затверджений другим партійним з'їздом в серпні 1903 року, передбачалось в 13 п. *право нації на самоозначення*.

Влітку 1913 р. на нараді Центрального Комітету РСДРП з відповідальними робітниками партії було прийнято резолюцію по національному питанню, яка, розвиваючи 13-й п. партійного

програму, казала між иншим, що оскільки можлива національна згода в капіталістичному суспільстві, заснованому на визискуванні, лихварстві та гризні, остільки її можна досягти лише при послідовному до кінця демократичному республіканському устрої держави, що забезпечує повну рівноправність усіх націй та мов... при забезпеченні населенню шкіл з викладанням на всіх місцевих мовах та при включенні в конституцію основного закону, що оголосив би не дійсними які б то не були привилеї однієї з націй й які б то не було порушення прав національних меншостей». На партійній конференції, що відбулася в квітні 1917 року, той самий погляду було підтверджено.

Жовтнева революція, звичайно, не могла внести в відношення партії до національного питання ніяких принципових змін. Навпаки, лише після Жовтневої Революції утворилися умовини до розв'язання національного питання.

В обставинах дореволюційної царсько-поміщицької Росії, коли поміщики та капіталісти яко представники національного пригнічення, втілювали політику русифікації, та взагалі в обставинах навіть буржуазно-демократичного суспільства правильне розв'язання національного питання неможливе. Про це й сказано в резолюції 1913 року.

Умовини розв'язання національного питання надійшли лише після Жовтневої Революції, що скинула владу поміщиків та капіталістів і владу царської бюрократії, ц. т. тих класів, що перешкождали націям здійснити своє право на самоозначення.

Одначе, в деяких незначних колах комуністичної партії Жовтнева Революція утворила деякі передсуди, що заважали бачити дійсність. Позаяк було скинено владу поміщиків та капіталістів, цим самим національне питання вже здавалось остаточно розв'язаним. Розмова про національне питання здавалась цим товаришам ніби пережитком старого дореволюційного часу. Своїми поглядами ці товариші нагадували тих французьких соціалістів, які проте згодом зробились добрими марксистами, що за часу Першого Інтернаціоналу вважали національності взагалі «зістарілими передсудами». Ось як про них відзивається Маркс в листі до Енгельса від 10 червня 1866 р., за час буяння австро-пруської війни: «вчора були дискусії в Раді Інтернаціоналу про теперішню війну... змагання звелись як і треба було сподіватись, до питання про національності й до нашого відношення до них... Представники «Молодої Франції» (не робітники) висувають той погляд, що національність та нація зістарілі передсуди. Прудоністсько-Штірнеріянство *)... увесь світ повинний чекати, поки французи дозріють до здійснення соціальної революції... Англіїці дуже сміялись, коли я почав свою промову з того, що наш друг Лафарг **) та інші, що скасували національності, звертаються

*) Школа анархістичного індивідуалізму.

**) Лафарг, французький соціаліст, що, як відомо, одружився згодом з дочкою Маркса. Під впливом останнього він перейшов до марксизму.

до нас по французькому, ц. т. на мові незрозумілій для ^{9/10} зібрання. Далі я натякнув, що Лафарг, сам того не почувачи, під запереченням національностей, розуміє, здається, їхнє злиття зі зразковою французькою нацією».

Наводячи ці слова Маркса, Ленін писав: «Раз повстали масові національні рухи, відмахнутись від них, відмовитись від підтримання поступового в них—це значить в дійсності піддатись націоналістичним передсудам, а саме визнати «свою національність зразковою нацією» й додамо від себе—нацією, що має виключний привилей на державне будівництво» *).

І справді, з Жовтневою Революцією не розв'язалось національне питання, але тільки *почалось* його розв'язання. Жовтнева Революція утворювала умови, що давали можливість вижити після, звичайно, дуже довгого процесу, що тягтиметься, може, не десятком, а сотню років, ті національні особливості, що утворились на протязі людської історії. Жовтнева Революція не скасувала ані мови, ані окремі побутові, господарські та інші риси, ані націю, як продукт певного історичного розвитку. Завдання комуністичної партії після Жовтневої Революції полягало, звичайно, не в відкиданні національного питання, а в відшуканні як найправильніших стосунків між націями, в яких перемогла Радянська влада.

Передсуди, що виникли в зв'язку з Жовтневою Революцією коло національного питання серед деяких товаришів в комуністичній партії, викликали певні дебати за часу 8-го Партійного З'їзду 1919 року, що закінчились підтвердженням старого традиційного погляду на національне питання.

В грудні того ж року на Всеросійській Партійній Конференції, в зв'язку з побідним наступом Червоної Армії проти білогвардійських, галицьких та петлюрівських частин на Україні, наше відношення до національного питання було знов поставлене на обговорення. Я наведу тут перший пункт резолюції, прийнятої спершу ЦК РКП, а потім підтвердженої Конференцією: «Після обговорення питання про відношення до трудового народу України, що визволяється від тимчасового захоплення денікінськими бандами, ЦК РКП, невхильно провадячи принцип самоозначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть непохитно на погляді визнання самостійності Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Одночасно з цим була прийнята відповідна резолюція і Центральним Комітетом Комуністичної Партії Більшовиків України. Характерним є 4-й пункт, в якому, одночасно з новим підтвердженням права націй на самоозначення, висувається також думка, що справжнє здійснення такого права для широких народніх мас України можливе лише при існуванні Радянської влади: «Умовою поглиблення та зміцнення солідарності між робітниками та селянами різних держав та націй є визнання повної рівноправ-

*) Ленін „Собрание сочинений“ т. XIX стор. 136.

ности та впливаючого звідси права на самоозначення, а, значить, на скасування всіляких національних та расових привилеїв, всілякого поділу на великі та малі нації та всіх слідів національного гніту».

«Фактичне здійснення права самоозначення для робітників та селян можливе лише зі знищенням класового панування та класової держави, з визволенням робітників та селян від експлуатації та гніту поміщиків та капіталістів, з завоюванням їми політичної та економічної свободи и незалежності, инакше кажучи, з утворенням дійсної робітничо—селянської влади. Лише радянська форма держави, що виключає владу привилейованих експлуатуючих класів та спирається на диктатуру пролетаріату й працюючого селянства, утворює ті умовини, при яких робітники та селяне робляться хазяями не лише свого політичного та економічного, але й національно-культурного життя».

Історія України є блискучим доказом цієї істини. Те «самоозначення», що обіцяла українським робітникам та селянам перемога української національної жовто-блакитної буржуазії, полягало в тому, що Україна не мала б навіть тієї самостійности, що має яка-небудь балканська держава. Поставлена між буржуазною Росією (бо перемога та зміцнення контр-революції на Україні означала б через деякий час її перемогу й на півночі) та буржуазними Польщею та Румунією, Україна була б або поділена на шматки, або знов перетворилась би в державу підвасальну, чи польським панам, чи румунським боярам, чи російським капіталістам. Але, якщо Україна зберіглася б, яко буферна держава, то вона економічно була б в повній залежності від західного капіталу. Українські націоналісти ніколи не ховали свого пляну—продаючи частину території України Румунії та Польщі, віддаючи Україну в економічному, фінансовому та інших відношеннях Міжнародньому імперіалізові, відвоювати собі певне право участі в визискуванні українських робітників та селян. Угода, зложена між директорією та французьким командуванням узімку 1918—19 рр., що віддавала всю торгівлю, залізниці, фінанси, військову справу, юстицію до рук французів, договір, зложений пізніше в грудні 1919 року між так званим Урядом Української Народньої Республіки та Пільсудським, на підставі якого віддавалась Польщі більша частина Правобережної України, тільки підтверджують істину, яку ми висували в наших тезисах 1919 року, що національне самоозначення України можливе лише при Радянській владі й при існуванні за спиною Радянської України Радянської Росії*).

*) Цікаво зазначити, що тепер в білогвардійській закордонній пресі надруковано відкритого листа, поміченого 24 лютим ц. р., відправленого з Копенгагена за підписами відомого генерала Грекова, бувшого Військового Міністра Директорії й не менш відомого пройдисвіта й погромщика отамана Струка, направленого проти Петлюри. В цьому листі, на підставі документів, про автентичність яких ми не беремося

Конкретне питання, що повстало після Жовтневої революції—це було питання про відношення між існуючими Радянськими Соціалістичними Республіками.

Само собою зрозуміло, що відношення між Соціалістичними робітничо-селянськими державами з забезпеченою за пролетаріатом диктатурою не можуть бути такими ж, як відношення між буржуазними державами.

Хоча вже в розвиткові буржуазної державности, як ми зазначили вище, ясно позначилась тенденція інтернаціоналізації політичного та господарського життя, навіть певне змагання до федералізації, прикладом чого є Сполучені Держави Америки, Германська конфедерація, Швейцарська конфедерація й т. и., всеж цей процес не може переступити за основний мент розвитку капіталістичного громадянства, що виявляється в національному партикуляризмові. Стосунки між буржуазними державами та відносини між соціалістичними державами йдуть двома протилежними шляхами. Все буржуазно-цивільне та міжнародне право засноване на принципі приватної власности. Закон, що панує в середині капіталістичної держави, це конкуренція між окремими капіталістами; закон, що панує в міжнародніх відносинах—конкуренція між окремими капіталістичними державами. Звідси й ріжниця між соціалістичним міжнароднім правом та буржуазним міжнароднім правом. Позаяк я раніше докладніше спинявся на цьому питанні, я дозволю собі тут послатись на мою статтю, надруковану в «Комуністичному Інтернаціоналі»—щомісячному журналі ЦК КПУ під назвою: «Відношення між Радянськими Республіками».

«Цей же закон регулює й розвиток буржуазних держав. Вони є такими ж конкуруючими організаціями і з тим же результатом повного знищення слабих держав або, в кращому разі, повної їхньої підлеглости сильним. Між буржуазними державами складаються торговельні договори, поштово-телеграфні та залізничні конвенції і між ними, в звязку з міжнародніми обставинами, можуть утворюватись союзи захисту та наступу,—але все це має характер тимчасовий та другорядний, не порушуючий їхнього індивідуалізму. Ці союзи не можуть знищити існуючого антагонізму. Як тільки спільна небезпека або тимчасовий інтерес, що об'єднує дві чи кілька держав, промине, знов спалахує ще з більшою силою властива їм боротьба та ворожнеча. Характерною в цьому відношенні є історія коаліції держав угоди та всіх їхніх спільників за час та після імперіалістичної війни.

судити, Греков та Струк обвинувачують Петлюру, що він знову продав Україну Польському Урядові й уложив нову умову, на підставі якої Польщі полишається в майбутній війні окупувати лівобережну та правобережну Україну на 15 років, при чому після 15-ти років Польща очисти́ть лівобережну Україну, а на правобержній мусить бути організоване народне голосування.

Петлюра стільки разів вже продавав Україну й стільки підписував зобов'язань відносно різних чужеземних урядів, що нове зобов'язання ледве чи може додати до цього що-небудь.

«Націоналізм є ідеологією буржуазної державности. Дипломатичні інтриги, різного роду засідки, взаємне обдурювання є її звичайними засобами. Коли в першому маніфесті Інтернаціоналу Маркс, кажучи про чужоземну політику капіталістичних держав, протиставляє їй політику, засновану на законах людської моралі, звичайно, він не мав на увазі, що в буржуазному суспільстві соціялістам треба протиставляти капіталістичній політиці християнську мораль: «не роби другому того, чого не хочеш, щоб робили тобі». Він вказав пролетаріату, що тільки перемога пролетарської революції може утворити умовини для чесних та ширих відносин між усіма народами.

«В протилежність буржуазній державности, державність пролетарська, відкидаючи приватну власність на засоби виробництва, відкидає приватну власність і на саму державну територію. В соціалістичній державі нормуючим принципом є не інтерес приватного експлоататора, а інтерес усієї робітничої класи. Кордони між соціалістичними державами перестають мати політичний характер, перетворюючись в звичайні адміністративні межі. Так само щезають і межі, що поділяють окремі приватні виробництва, що нормуються лише законом конкуренції. Замість хаотичного капіталістичного господарства, де напружене виробництво фабрикатів та інтенсивна експлоатація робітника змінюються промисловими кризами та безробітною, з'являється організоване націоналізоване виробництво, що раціонально розвивається по загальному державному плану не тільки в національному, але й міжнародньому масштабі. Тенденція соціальної революції є економічний та політичний централізм, поки що в формі міжнародньої федерації, та загальне організоване економічне господарське життя. Утворення цієї федерації не може бути наслідком одного підпису пером, а є результатом більш менш довгого процесу виживання партикуляризму різних демократичних та національних передсудів, результатом взаємного ознайомлення та пристосування. Вищезгадані підвалини, проголошені ще Першим Інтернаціоналом робітників, лягли й в основу відносин між існуючими радянськими республіками, в першу чергу між Радянською Росією та Радянською Україною».

IV. РОЗВИТОК ВІДНОСИН МІЖ РАДЯНСЬКИМИ РЕСПУБЛІКАМИ.

В попередньому розділі ми ознайомились з тенденціями розвитку соціалістичного господарства за певний період, бо в усіх наших міркуваннях досі ми виходимо з гадки про існування держави взагалі. В такому разі відносини між соціалістичними державами означуватимуться основним моментом—необхідністю для них мати планове господарство та планове керування. Це значить—об'єднання, централізм в тій чи іншій мірі, в залежності від зовнішніх та внутрішніх умовин.

Які моменти повинні накласти своє тавро на взаємовідношення Радянських Республік? Всіх їх, звичайно, обрахувати неможна, але на головні з них можна тут вказати.

Перший—це боротьба з контр-революцією зовнішньою та внутрішньою.

Ледве чи треба доводити, що при тій жорстокій громадській та міжнародній війні, яку Радянські Республіки переживали на протязі 3-х років, необхідно було в військовій справі внести єдність керівництва, управи, найсуворішу координацію та найвищий централізм.

Ці умовини ще не пережиті. Ми користуємось передишкою, але не сталою згодою. Що дня нові події на взір Рурських можуть викликати знов імперіялістичну війну.

Другий момент—господарське будівництво. Під цим словом ми розуміємо однаково, як промисловість, так і сільське господарство та торгівлю. При тому страшенному убозстві, в якому є зараз Радянські Республіки, при тій руїні, що вони дістали у спадщину з часів імперіялістичної війни, необхідне як найбільше зберігання засобів та сил. Незалежно від того, що соціалістичне господарство означає планове господарство й що таким чином і в майбутньому координація господарської діяльності Радянських Республік буде необхідною—в біжучий час, який зараз ми переживаємо, ця необхідність диктується нам ще й убожеством та руїною.

Третє—це фінансове питання. Очевидно, що окремим зусиллями ні одна з Республік не може подужати важке фінансове становище й, що фінансове питання, яке на протязі певного періоду домінуватиме над усіма іншими питаннями й від правильного розв'язання якого залежатиме й відновлення промисловости та сільського господарства, також вимагає найбільшої координації та найбільшого об'єднання.

Четверте—це міжнародне становище. Генуя, Гаага та Лозана показали нам, що капіталісти не відмовляються від своїх намірів відновити свої привілеї, скасовані робітничо-селянською революцією. Вони вимагають не лише визнання боргів, але й повернення їм приватної власности. Якщо міжнародний капіталізм припинив до якогось часу свій військовий напад на Радянські Республіки, то тим дужче він намагатиметься розкласти їх шляхом економічної навали. Він подбає пройти в усі шпарини нашого господарського життя, розруйнувати всі підвалини Радянської влади,—монополію зовнішньої торгівлі, націоналізовану державну промисловість і т. п.

Один з безсумнівних засобів, до яких вдається міжнародний імперіялізм для того, щоб знесилити Радянську владу, є підтримання національної ворожнечи та національної боротьби.

П'яте—нова економічна політика, ц.-т. частковий перехід від планового соціалістичного господарства до приватного грошового господарства. Це означає приватну торгівлю, приватний капітал, зміцнення дрібної буржуазії мійської та сільської, утво-

рення умовин для приватно-капіталістичної акумуляції. Таким чином в той час, як ми ще не досягали зовнішньої рівноваги, відношення сил між капіталістичним світом та Радянськими Республіками є на користь першого, й нам доводиться робити великі зусилля, щоб відстояти свою соціалістичну політику, одночасно з цим і відношення сил в середині країни також складаються несприятно для соціалістичного господарства. Все каже в бік того, що останнє вийде переможцем, що нова економічна політика є дійсно величезним стратегічним ментом, глибоким обхідним рухом пролетаріату, але, як кожний стратегічний плян та кожний глибокий обхідний рух, вона вимагає найвищої єдності, скупчення уваги та сил в одному пункті: успіхові даного обхідного руху.

Всі вищенаведені обставини, звичайно, відбилися і на союзному урядові. Необхідність дати одсіч капіталістичній навалі зовні, напір дрібної буржуазії з середини, необхідність використовувати як найраціональнішим засобом ресурси країни владно диктували Радянським Республікам єдиність політичного та господарського фронту.

V. ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ.

Інколи в дискусіях доводиться чути—пролетарська держава повинна бути державою централізованою, через це Радянські Республіки повинні злитись в одну централізовану державу.

Таке міркування немає нічого спільного з комунізмом. Ніколи комуністичний програм не ставив собі завданням централізацію взагалі. Що ж до самої держави, то відношення до неї комуністів також відоме.

В найкращому разі,—писав Енгельс в передмові до брошури Карла Маркса: «Громадянська війна у Франції»,—державна є зло, яке пролетаріат, що переміг в боротьбі за класове панування, дістає собі у спадщину *). Пролетаріатові неминуcho доведеться так само, як Паризькій Комуні, негайно відітнути, оскільки лише це можливо, найгірші боки цього зла, поки нове покоління, що виросло в новому вільному громадському устрої, зробиться здібним позбутися всього цього мотлоху,—яких би то не було державних установ».

Інакше кажучи, держава, що повстала як наслідок поділу суспільства на класи, зникне разом зі зникненням самих класів. Комуністичне суспільство буде суспільством бездержавним. Звичайно, це питання далекої будучини. Звичайно, до цього довго ще пролетаріат використовуватиме державну владу для того, щоб організувати соціалістичне виробництво. Але слова Енгельса ми навели задля того, щоб показати, що держава зовсім не є для нас фетишем. Не є для нас фетишем і централізація та централізм. Централізм та централізація добрі остільки, оскільки

*) Див. також Ленін „Державна й революція“.

вони улекшують класову боротьбу пролетаріата, а оскільки мова йде про пролетарську Радянську Республіку, то треба сказати, що централізм добрий лише остільки, оскільки він зміцнює цю республіку та забезпечує панування диктатури пролетаріату.

Якщо під централізацією розуміти скупчення влади в руках одного центрального органу, та перетворення усієї маси населення в слухняне знаряддя для виконання наказів центральної влади, якщо під централізацією розуміти знищення ініціативи, господарської, політичної та адміністративної самодіяльності, — інакше кажучи, якщо розуміти під централізацією ту бюрократично-мертву централізацію, що була синонімом безправності, то, звичайно, немає більшого ворога Радянської влади, ніж централізація. Радянська влада це значить втягання широких робітничих, а через них і селянських мас в політичне життя країни. Але якщо політичне життя буде привилеем купки людей, то, звичайно, ніякого втягання працюючих мас в керування країною не буде й Радянська влада втратить свою найголовнішу опору. Проти такої централізації комуністи завжди рішуче борються.

В тій же передмові до «Громадянської війни у Франції» Енгельс пише, що «державна влада, служачи своїм окремим інтересам, зробилась зі слуги суспільства його паном», інакше кажучи, утворилась класа бюрократії, що має свої власні інтереси й у першу чергу зберігання складного та важкого центрального державного апарату. Ця бюрократія, звичайно, служить інтересам буржуазії, але разом з тим у неї утворюються свої станово-бюрократичні інтереси, й інколи вона навіть жертвує інтересами самої буржуазії, взятої яко класа в цілому, й відстоює свої вузькі урядово-бюрократичні інтереси. Енгельс між иншим вказує на Америку, яко на приклад утворення такої могутньої замкненої бюрократії: «якраз в Америці краще всього видно, як державна влада робиться незалежною від того самого суспільства, що його знаряддям вона по суті є».

Через це Енгельс вважає, що пролетаріат, коли захопить владу, повинний змінити будову державного апарату, так щоб він слухався його волі: «Комуна мусила з самого початку визнати що робітнича класа, коли досягла влади, не може користуватись задля своїх завдань старою державною машиною, що якщо ця класа не хоче згубити тільки що завойовану перемогу, вона повинна поперше скасувати увесь старий устрій, що до того часу був направлений проти неї, самий механізм пригнічення, а з другого боку забезпечити себе з боку своїх власних службовців та уповноважених — забезпечити тим, що їх можна було б в кожний час і всіх без виключення зміщати».

Яким чином утворювалась бюрократія, той окремий стан урядовців, що звязував свою долю з існуванням самої централізації? «Центральна державна влада, — каже Маркс, — зі своїми скрізь присутніми органами заснованими на принципі систематичного та ієрархичного поділу праці, регулярною армією, поліцією, бюро-

кратією, духівництвом та суддями—існує з часів абсолютної монархії, коли вона служила міцною зброєю за час народження буржуазного суспільства в боротьбі його з феодализмом. Але місцеві шляхецькі прерогативи, місцеві привилеї, мійські цехові монополії та провінційальні статuti—увесь цей мотлох затримав його розвиток. Велетенська мітла французької революції 18-го віку змела все старе сміття давно минулих віків і очистила, таким чином, громадський ґрунт від останніх перешкод для утворення будови сучасної держави. Ця будова зложена була при першій імперії, що з своєї боку сама була створена коаліційними війнами старої феодальної Європи з новою Францією.

Звичайно, така *централізація*, що виключає маси з безпосереднього керування адміністративними, господарськими та політичними органами, не може бути формою, що відповідає інтересам пролетаріату. Старій централізованій бюрократичній державі Маркс протиставляє Паризьку Комуну — «ділову колегію, що об'єднує в собі як виконавчу, так і законодавчу владу». Зі свого боку Радянська влада є здійсненням тієї ж самої Комуні, звичайно, в далеко більшому розмірі. Конституційні основні підвалини радянської влади взяті в тому, що в них є найістотнішого, з досвіду Паризької Комуні.

Те, що ми сказали вище про централізм можна сказати й про децентралізм, якщо його приймати в такій абсолютній формі, яку надають йому буржуазні законодавці та дрібно-буржуазні ідеологи. Якщо під децентралізмом розуміти відокремлене існування радянських Республік, незалежну одну від одної політику, національний партикуляризм та сепаратизм, боротьбу між окремими соціалістичними державами та окремими провінціями тієї ж самої держави, якщо під децентралізмом розуміти змагання розірвати ту солідарність політичних та економічних інтересів, що об'єднує робітників та селян,—то, звичайно, такий децентралізм був би таким же архіконтр-революційним, і так само шкодив би інтересам пролетаріату, як і бюрократичний централізм. Такого роду «децентралізм», звичайно, був би якнайбільш на користь міжнародньому імперіялізмові. Він улекшив би останньому політику зруйнування радянського фронту, що дало б можливість ріжним далеким та ближчим нашим сусідам знищити радянську владу, по черзі по всіх радянських республіках. Як приємно було б міжнароднім імперіялістам, якби замість союзу. Радянських Республік ми мали б окремі радянські республіки, поділені одна від одної державними та митними кардонами, маючи кожна свою окрему незалежну армію з командуванням виключно на своїй мові, маючи кожна окрему політику зовнішню й внутрішню, окремі закони про концесії й особливо, якби в Республіках з мінеральними багатствами закони про концесії були б сприятні для чужоземних капіталістів і т. и. Звичайно, після такого роду «самостійності» незабаром не лишилося б і хвостика від радянських Республік.

Історія всієї нашої громадської війни це доводить. Щоб перемогти радянську владу міжнародня контр-революція давала гроші й допомагала всіма засобами ріжним національним партіям. Українські жовтоблакитники часів Центральної Ради та Директорії, грузинські меншовики, вірменські дашнаки, азербайджанські мусаватисти, кримський курултай і т. и. й т. и.,—що це все собою уявляло, як не ріжні фірми більш чи менш національні, за якими ховався міжнародній імперіялізм—англійський, французький, польський, румунський, турецький і т. и. І тепер на що рахують в боротьбі з радянською владою чужоземні капіталісти, як не знову на національній мент, на запалення національних пристрастів, оживання національного цькування та національної боротьби.

Тут треба зазначити, що національний та провінціяльний сепаратизм є не тільки одним з найнебезпечніших засобів в руках контр-революції проти робітничо-селянської революції, але й проти революції буржуазно-демократичної. Згадаймо французьку революцію. Слово «федералізм», що відповідає нашому теперішньому слову «децентралізація», зробилось тоді ненависним. Робесп'єр не казав про нього інакше, як про одну з «гідр», яку чужоземні тирани кидали на революцію: «даремно жірондистське кодрло й підлі агенти чужоземних тиранів, щоб задушити Республіку в її колисці кидають проти неї з усіх боків гадюк ганьби, демона громадської війни, гідру федералізму й потвору аристократії» *). Душею цієї змови, як відомо, була Англія. Вона між иншим хотіла захопити у французів Тулон, Дюнкерк та їхні колонії, причому мала на увазі поставити на відновлений французький трон одного з синів англійського короля, а потім, після закріплення своєї влади у Франції, вона рахувала, що знову зможе підбити під себе Америку. «Треба зазначити, що цей уряд (англійський),—каже Робесп'єр,—одночасно й паралельно вів дві інтриги,—одну у Франції, другу в Сполучених Державах. В той час, як він намагався відділити південну Францію від північної, одночасно він влаштовував змови для того, щоб відокремити північні провінції Америки від південних і так само, як він намагається федералізувати нашу республіку так само і в Америці він змагається в Філадельфії, щоб розірвати зв'язок конференції, що об'єднує ріжні частини Американської Республіки».

Ми повинні добре пам'ятати ці історичні приклади. Для нас вони стають живою сучасністю. І коли в змаганнях між марксистами революціонерами на взір Плеханова та федералістами на взір Драгоманова, перший висловився за революційний централізм, а другою лаяв його словами «якобинець», то, звичайно, йшла мова не про царсько-бюрократичний централізм, а про зберігання того єдиного фронту та єдиної волі без якої проле-

*) Промова Робесп'єра перед Конвентом 17-го жовтня 1793 р.

таріят не подужав би царизму й без якої й у майбутньому пролетаріят не буде здібним утримати своєї влади,

По цьому цитанню дуже часто писав В. І. Ленін. Щоб не загромождувати нашої статті цитатами, ми з натиском відсилаємо читача до його вже цитованого тут 19-го тому творів, присвяченого виключно національному питанню. Обмежимося лише однією цитатою. В. І. Ленін виходив завжди з двох засад, по перше, визнання права національностей на самоозначення, їхня політична рівноправність повинні братись на обрахунок в усіх відношеннях між окремими державами. Союз держав, звичайно, дає величезну перевагу в усіх відношеннях перед існуванням окремих розріжнених держав. Це було правильним при буржуазних державах, це ще більш правильне в добу появи соціалістичної держави. Але цей союз повинний бути добровільним, цей союз повинний передбачити права окремих республік, цей союз не повинний мати нічого спільного з бюрократичним централізмом.

Друга засада, з якої виходив В. І. Ленін та, що демократичний централізм є єдиною державною формою, що відповідає інтересам пролетаріату, однаково, чи йде мова про державу з багатьма національностями, чи про державу національно суцільну. Демократичний централізм треба провадити навіть в тому разі, якщо на території держави жило б цілком одноцільне національне населення.

«Енгельс як і Маркс, — писав В. І. Ленін, — відстоює з погляду пролетаріату та пролетарської революції демократичний централізм, єдину та неподільну республіку. Федеративну республіку він розглядає або як виключення та перешкоду розвитку, або як перехід від монархії до централістичної республіки, або «крок наперед» при певних особливих умовах. І серед цих особливих умовин висувається національне питання».

У Енгельса, як і в Маркса, не зважаючи на безошадну критику ними реакційних дрібних держав та затулення цієї реакційності національним питанням в певних конкретних випадках, ніде немає і тіни змагання відмахнутись від національного питання, — змагання, на яке часто хибують голандські та польські марксисты, що виходять з найзаконнішої боротьби проти міщансько-вузького націоналізму «своїх» маленьких держав.

Навіть в Англії, де географічні умовини, спільність мови та історія багатьох років, здавалось би «покінчила» з національним питанням окремих дрібних поділів Англії, навіть тут Енгельс обраховує ясний факт, що національне питання ще не вижите, й тому визнає федеративну республіку «кроком наперед». Зрозуміло, що тут немає й тіни відмовлення від критики хиб федеративної республіки й від найрішучішої пропаганди й боротьби за єдину, централістично-демократичну республіку.

Але централізм демократичний Енгельс розуміє ні в якому разі не в тому бюрократичному значінні, в якому вживають

це розуміння буржуазні та дрібно-буржуазні ідеологи, анархісти в числі останніх. Централізм для Енгельса ані трохи не виключає такого широкого місцевого самоврядування, що, при добровільному відстоюванні «комунами» та окремими землями єдності держави, остаточно відкидає всілякий бюрократизм та всіляке «командування згори».

Особливо підходячи до нашої дійсності, ми не повинні забувати тієї науки, що дають нам наші вчителі. Як державне будівництво в середині кожної радянської республіки, так і союзне будівництво, що об'єднує всі ці радянські республіки повинне бути поставлене на підвалинах, при яких додержання загального керівництва та загального пляну не повинне виключати якнайширшої місцевої, адміністративної, господарської, фінансової, культурної тощо автономії окремих республік та окремих земель. *Мистецтво* нашого радянського управління повинне полягати в правильному дозуванні та урівноваженні цих різних елементів, де перевага в той чи інший бік може дати лише понівечений результат.

VI. СОЮЗНЕ БУДІВНИЦТВО.

Три найгрунтовніші практичні питання, з якими ми стикаємось в союзному будівництві, це, поперше, питання про те, які галузі політичного, господарського та адміністративного життя радянських республік об'єднати в союзні; подруге — як розмежувати компетенцію союзного уряду та окремих урядів в справі керування союзними органами й втретє, — яким чином забезпечити реальну участь окремих республік в союзному уряді.

Як відомо перше питання розв'язане в той спосіб, що п'ять комісаріятів — військовий, чужоземних справ, зовнішньої торгівлі, залізниць, пошт та телеграфів є злитими органами. Народні комісари по цих п'яти комісаріятах матимуться лише в союзному Раднаркомі, тоді як в окремих республіках, включаючи й РСФСР будуть лише уповноважені цих комісарів. Народні комісари матимуть право по цих п'яти комісаріятах давати безпосередньо свої оперативні розпорядження своїм уповноваженим. Все законодавство по злитих комісаріятах буде сконцентровано в союзних органах.

Але чи значить це, що уряди окремих республік, при яких знаходитимуться уповноважені злитих комісаріятів не матимуть права давати жадних розпоряджень. Чи значить це, що в керуванні окремих республік не знаходитиметься частина установ та підприємств злитих комісаріятів. Візьмімо, напр., питання про залізниці. Керувати величезною сіткою в 60 тисяч верстов на території в 20 мільйонів квадратних верстов не під силу одному комісаріатові. Крім того залізниці, яко засоби розвитку господарського життя, треба наблизити до місцевих господарських органів і, очевидно, надійде такий час, коли заліз-

ниці знов будуть поділені на дві категорії—залізниці загально-союзного та залізниці місцевого значіння. Перші знаходяться в безпосередньому розпорядженні союзного Наркомату, другі підлягатимуть Раднаркомам окремих республік. Може це станеться не відразу, але тепер вже можна сказати, що будівництво шосових шляхів повинно бути під керуванням окремих республік. Аналогічні уваги можна зробити й з приводу телеграфу, пошт та телефонів. Вже тепер існує дужа течія, щоб телефонна сітка була передана окремим урядам та губвиконкомам, а за союзним Наркомпочтелем були б залишені тільки телефони загально-союзного значіння.

Такого роду розв'язання питань транспорту та зв'язку задовольняє як загальні, так і місцеві інтереси. З другого боку—один план, один тариф, з другого зацікавленість місцевих установ в постановці справи транспорту та справи народного зв'язку на належну височінь.

Так само, коли йде мова про військове керування, про Зовнішторг, про Наркомат Чужоземних справ є цілі галузі, де за урядами окремих республік треба залишити певну ініціативу.

Це питання, звичайно, розв'язується не стільки конституцією, скільки окремими статутами, що повинні бути вироблені відносно кожного окремого союзного комісаріату. Але тут необхідно підкреслити, що ці статuti повинні перейняти не бюрократичним, а демократичним централізмом.

Другу категорію комісаріатів складають так звані директивні комісаріати—фінанси, рада народного господарства, продовольчий, робітничо-селянська інспекція та праця. Такі комісаріати матимуться й у союзному Раднаркомі й у Раднаркомів окремих республік. Союз вироблятиме лише загальні плани та директиви, а оперативні розпорядження виходитимуть виключно від Наркомів окремих республік, що підлягають і відповідальні перед ЦВК'ами та Раднаркомів цих останніх.

Врешті йде третя категорія комісаріатів—комісаріати національні, що знаходяться при окремих Раднаркомів—Внутрішні справ, хліборобства, правничий, народного здоров'я, народної освіти, соціального забезпечення. Але зрозуміло, що незалежність окремих республік в сфері земельного устрою неможна, звичайно, пояснювати в той спосіб, що окрема республіка може скасувати в себе націоналізацію землі. Вона перестала б таким чином бути радянською республікою. Через це певне основне законодавство, що до основного земельного закону, основного цивільного та кримінального кодексів і т. п., повинне також бути законодавством загальносоюзним. Загальносоюзним є й фінансове законодавство, загальносоюзним є державний банок, загальносоюзною є емісія.

Врешті, третє питання—яким чином забезпечити реальну участь окремих республік в союзному уряді. Це забезпечення

відбуватиметься по двох лініях—з одного боку через центральні законодавчі органи, з'їзди рад та через обидві палати, про які ми казали на початку нашої статті й де буде забезпечено не тільки класове, але й національне представництво населення окремих республік.

Другий засіб забезпечення — конструкція колегії злитих комісаріятів, а також конструкція закордонних представництв Наркомату Чужоземних Справ та Зовнішторгу. В колегіях злитих комісаріятів республіки повинні мати своїх представників, які по праву будуть членами колегій. В закордонних представництвах як торговельних, так і політичних, республіки повинні мати таких же представників. В чужоземних державах, що мають більші господарські, політичні та інші з'язки з однією республікою, ніж з другою, за першою треба визнати право переваги в представництві. Вона повинна в згоді з Наркоматом Чужоземних Справ союзу намічати голову союзної місії.

Ось ті основні принципи, що лягли в основу радянського союзу. Вони ще остаточно не вироблені. Але той дух, яким все більш та більш переймаються комісії, що виробляють різні статuti, визначається свідомістю всього великого значіння, яке гратиме ще необмежений час національний мент в державному радянському будівництві.

В цій статті я зайнявся питанням про національний мент в союзному радянському будівництві. Я сподіваюсь, що матиму можливість в одному з найближчих чисел «Червоного Шляху» спинитись над національним ментом у внутрішньому будівництві Української Радянської Республіки.

М. О. СКРИПНИК.

Начерк історії пролетарської революції на Україні.

I НА ПЕРЕДОДНІ.

Соціально-політичні умови далеко в меншій степені сприяли розвиткові революційно-пролетарського руху на Україні, ніж у Росії.

Кількість пролетаріату що до всього населення значно менша. Пролетаріят скупчений найбільш на сході та півдні України: в Донецькому, Криворозжському районах, Катеринославському і т. п. Робочі переважно недавнього сільсько-господарського походження, але не були тісно зв'язані з сільським населенням українського села, виходячи, як, напр., горняки з Орловської та інших губерній Росії. Розвій сільсько господарської індустрії—цукрових заводів, винниць і инш. сприяв до де-якої міри тому, що по великих латифундіях південної України скупчується вже сільсько-господарський пролетаріят, але про те пролетаріят на Україні складав лише невеличку частину населення України, не маючи значного впливу на все життя, хоча своєю революційною боротьбою вже вів за собою в 1902—907 роках селянство. Мало організований, здатний до революційних випадів, але не-приготований до впертої повсякчасної боротьби, робітник України не виробив, як то було в Росії, постійних організацій, об'єднаних неперервним розвитком.

Соціал-демократична організація більшовиків по великих містах—в Катеринославі, Миколаїві, Одесі, а також у Донбасі існувала весь час, але це були окремі необ'єднані у масштабі країни гуртки і комітети. На всьому протязі революційної боротьби до скинення царату можна пригадати лишь де-які кроки до крайового об'єднання соціал-демократичних організацій, се є проведення конференції більшовиків у кінці 1904 року і інші подібні наради. До того же імперіялістична війна майже остаточно розбила шереги революційних робочих організацій, закинувши одних на фронт, війни а других, за одверту боротьбу против неї,—у в'язниці та на заслання.

Все це дає дуже прикру картину, занадто несприятливу для українського пролетаріату у тій боротьбі класових інтересів, що

почалися після перемоги над царатом. Але все таки з перших же кроків після днів-березня (н. ст.) 17 року в Петербурзі, наче по сигналу по містах, по всіх копальнях і інших місцевостях України, також як і в Росії, було засновано ради робітничих депутатів і, також як у Росії, у перші місяці свого існування ці ради були переважно під впливами меньшевиків, есерів та інших соціал-патріотів. Ще більший вплив ці партії мали на заснованні і по містах і особливо на фронті ради солдатських депутатів і на солдатські полкові, корпусні, та армейські комітети.

Се зрозуміло. Обставини, що в них знаходились солдати на фронті, ті неприродні умови, що в них держав їх царат до революції, китайським муром відкремлюючи їх від життя всього народу, ясно говорили, що, який би він не був—рух робочих України, а майже цілком всі корпусні і армейські комітети з початку революції повинні бути і були яскраво патріотичними, прихильниками так званої «революційної демократії».

«Искомитюз» — Виконавчий Комітет південно-західного фронту Чорномор'я та Одещини—і армейські комітети окремих Армій—всі вони лише одиницями рахували в своєму складі інтер-націоналістів та більшовиків. В перші місяці їхнього заснування непевність, відсутність різкої диференціації класових відносин на Україні відбивалися і на армейських комітетах та радах робітничих і селянських депутатів. Треба до того додати, що навіть і більшовицькі організації та їхні депутати в радах на перших тижнях революції були досить непевні і у своїх поглядах і у своїй тактиці. Можна прямо сказати, що перший місяць, а може півтора місяці після скинення царату більшовицька тактика на Україні була більш опозиційною, аніж революційною. Ліпше було б сказати—вона була більш революційно-демократичною, аніж революційно-соціалістичною тактикою. Звичайно більшовики і тоді у своїй тактиці були найпослідовнішими революціонерами і вели боротьбу проти війни, за послідовне переведення інтересів пролетаріату, але питання соціальної революції, питання боротьби за владу вони ставили лише, як програмове, як питання пропаганди і агітації за конечну ціль, але не як лозунг сьогоднішньої і завтрашньої боротьби. Лише після квітневої наради робочих і солдатських рад в Петербурзі, а ще більш після загально-російської конференції партії більшовиків в квітні 1917 році тактика більшовиків на Україні вперше стає прямою і переходить на революційно-соціалістичний шлях.

Подивимось, як поруч з цією силою пролетарської революції організувалися інші класові сили на Україні. Придивимось перш за все до партії меньшевиків і російських есерів. Їхній вплив у перші часи революції обмежувався переважно армією, де з кожним тижнем переходив він з одного боку до більшовиків, а з другого—до українських соціал-демократів та есерів. Меншовики ідеологічно не виявляли ніякої різниці від російської формації—старої соціал-реформиської-меньшовицької партії, також як і там в Росії,

на Україні мали вплив спочатку на де-які кола робочих та місцевого населення взагалі. Російські есери по за військом також скупчувалися по містах, переважно на Лівобережжю, і лише на східній Україні, найбільше на Харківщині та Катеринославщині, мали де-які більше, чи менше значні зв'язки на селі.

Взагалі інтелігенція-особливо селянська, дрібна інтелігенція, а також селянство і міщанство й досить широкі верстви навіть робочих—вся ця більшість місцевого населення України с перших же кроків революції була під все більше зростаючим впливом ріжних партій соціал-патріотизму української фарби. Національне пригнічення, жорстокою рукою проведене царатом, дало свої наслідки—заборона культурних організацій і взагалі будь-якої літератури на українській мові—заборона, яку царат проводив особливо за часи війни, вся та націоналістична політика, яку провадив на Україні російський уряд за довгі століття пригноблення,—все це ставило до порядку денного питання національне, все це сприяло тому, щоб боротьба класів на Україні на перших же кроках одяглась у шати національного питання, приймала лозунги національної культури, національної автономії і навіть національної незалежності. Попередня довголітня вперта праця прихильників українського національного руху виробили досить значну і міцну кількість представників цього руху, захопили національним питанням досить широкі шари населення.

II. ЦЕНТРАЛЬНА РАДА.

З перших же днів революції свідомі українські елементи склали скрізь українські осередки,—«просвіти», українські ради, та інші українські, спочатку неоформлені організації. Вже 7 березня 17 року, через тиждень після скинення царату, у Києві було засновано поруч з радою робочих і солдатських депутатів також і Українську Центральну Раду. Це була лише ініціативна група—керівників без війська, ідеологів без маси, але їхня класа—дрібна буржуазія підтримала цю групу і після місяця праці у Києві скликаний був 6–9 квітня 1917 року перший український національний конгрес, який заклав уже виборну оформлену Українську Центральну Раду. А ще через три тижні збирається перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Обрана ним рада селянських депутатів у повному складі входить до Центральної Української Ради. Націоналістичний український рух знаходить досить тріткий міцний ґрунт для свого існування і дальшої боротьби. Не будемо тут перелічувати всіх тих з'їздів, конференцій,—що за їх допомогою проходила мобілізація української революційної демократії. Вищенаведені факти потрібні були нам для того, щоб показати, як з перших же кроків після царату жвавою ходою йшла ся організація українських націоналістичних сил,—але треба сказати зараз же, що сей український націоналістичний рух мав спочатку зовсім інше значіння, аніж набрав

його після жовтневої пролетарської революції. Треба зараз же прямо сказати: український націоналістичний рух до жовтневої революції мав також і значіння революційного явища. Оскільки владу в державі після скинення кріпацького царату захопила велика буржуазія на чолі з ліберальною партією кадетів, за підтримкою соціал-патріотичних партій—меньшовиків та есерів, оскільки міжнародня політика Росії залишалась у повному розмірі імперіалістичною, йшла в фарватері великих імперіалістичних держав Антанти, оскільки внутрішня політика сеї, з початку буржуазної, а після 20 квітня 17 року коаліційної, влади вперто йшла проти дальшого розвинення руху працюючих мас, оскільки, таким чином, вся, загалом беручи, політика влади до жовтня була продовженням великодержавної імперіалістичної—чисто російської політики влади царської,—остільки боротьба Української Центральної Ради, або, ліпше кажучи, селянських мас, що йшли за нею, проти того буржуазного уряду була явищем прогресивним і мала позитивне значіння для революційної боротьби пролетаріату, була йому потрібна і ним почасти підтримувалась.

Безумовно, треба зазначити, що ця революційність націоналістичного руху була дуже умовною, переповненою внутрішніми суперечностями, носила в собі елементи згодом виявленого зрадництва Центральної Ради інтересам робітництва і селянства. Але «довліє днєві злоба його». Більшовики від самого початку передбачали можливий і неминучий характер Центральної Ради в процесі її діалектичного розвитку—і взагалі характер націоналістичного руху, як і завжди, вони знали можливий зрадницький характер тимчасового свого спільника—дрібної буржуазії. Вже від самого початку більшовики мали на увазі далші неминучі події і одночасно, з підтриманням Центральної Ради в її суперечках з тимчасовим урядом Керенського, вели проти неї ідейну боротьбу, а саме, виявляли перед робочими і селянами дійсність, ставили перед робітництвом його власні завдання, виставляючи прапор інтернаціоналізму.

Але на черзі стояла перш за все боротьба проти тимчасового уряду і гегемонії російських соціал-патріотів у радах, проти буржуазного змісту революції—тому підтримання селянського руху, що неминуче мав на Україні тоді націоналістичний характер було для більшовиків також неминучою konieczністю. Візьмім постанови першого Всеукраїнського селянського з'їзду, що відбувся у Києві з 28 травня по 2 червня 17 року. Який характер мають ті постанови? Три головних питання стояло тоді перед усіма працюючими, без розрішення яких нищилися всі здобутки революції. Вся сума обставин, що викликала революцію, вимагала їхнього розрішення. Це були питання влади, миру і землі. Всеукраїнський селянський з'їзд у своїй постанові виступив з визнанням загального миру без анексій і контрибуцій і т. ин., але без переходу на дійсний шлях ліквідації, припинення війни, а з добавкою про закінчення миру «по згоді з союзни-

ками». Навіть більш того. Соціал-патріотам удалося перевести з'їзд на шлях соціал-оборончества, і з'їзд прийняв пропозицію: «зважаючи на те, що розгром російського війська загрожує руїною Україні, з'їзд вважає потрібним допомогати всіма способами армії, для дальшої охорони рідного краю». Такі ж резолюції про війну приймали весь час військові з'їзди і ради робочих, солдатських і селянських депутатів, де українські есери та есдеки були в більшості, або мали значний вплив. Правда, у самому своєму соціал-патріотизмові українські есери та есдеки ніколи не ставали тоді такими супротивниками більшовиків, як то були російські меньшевики та есери, бо соціал-патріотизм російського маштабу до жовтневої революції для українських націоналістів було питанням другорядним, і всі свої промови і заклики що по війни прихильники Центральної Ради до жовтневої революції завжди висловлювали з багатьома натяками на російську владу, на вияснення потреб забезпечення від війни інтересів України з'окрема. Найліпше буде сказати, що у боротьбі проти соціал-патріотів більшовики з боку УСР і УСД мали нейтралітет почасти дружній, почасти ворожий.

Візьмемо два інші головні питання революції 17 року — земля. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд прийняв резолюцію, що вимагає розрішення земельного питання, безоговорочно, — руба скасування приватної власності на землю без усякого викупу, трудове землекористування, знищення всіх посередніх податків, націоналізацію мав, вод, шахт і інших земельних метрів, домагання, що їх здійснила остаточно жовтнева революція. Лише перший пункт нагадував резолюції селянських з'їздів, де їх проводили російські есери в Росії — самочинних захватів землі та самовольних порубків лісів не робити. Спіраючись на селянство і домагаючись вести його під національним прапором, Українська Центральна Рада завзято бореться з тимчасовим коаліційним урядом Керенського, а тому була примушена становитися на інший ґрунт, аніж російські С.-Р. і всякі наші соціал-угодовці в Росії. Вона повинна була не тільки визнавати в де якій мірі, але і підживлювати опозиційний, навіть ліквідаційний характер селянського руху, лише для декорації висловлюючи де-які оговорки.

Центральна Рада використовувала революційний селянський рух для своїх націоналістичних завдань. В сьому була її міць до жовтневої революції і в цьому хіба її сили після жовтневої революції, коли все більш широкі кола селянства відходили від неї в її боротьбі з більшовиками.

Також невиразно ставило селянство, під проводом Центральної Ради і третє головне питання про владу. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд у своїй резолюції говорить: «заслухавши доклада про переговори з Російським Тимчасовим Урядом, Перший Всеукраїнський Селянський з'їзд постановив: «приєднатися до домогань Української Центральної Ради, заявлених

в її декларації, і вимагати від Тимчасового Уряду негайного задоволення всіх домагань»,—але сама Українська Центральна Рада в своєму першому Універсалі від 10 червня 17 року до «Українського Народу на Україні й по за Україною сушого», заявляє: «Ми гадали, що центральне російське Правительство протягне нам руку в своїй роботі, що в згоді з ним ми—Українська Центральна Рада зможемо дати лад нашій землі, але тимчасове правительство одкинуло всі наші домогання, одіпхнуло протягнуто руку Українського народу. Воно не схотіло разом з нами творити новий лад і т. ин.».

І висновком з цього УЦР ставила положення—коли тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи то ми сами повинні взяти її на себе. «Одинні сами будемо творити наше життя».

А в другому Універсалі УЦР від 3-го липня 17 року до дірективи першого Універсалу про перевибори адміністрації по всій Україні додається ще засновання Генерального Секретаріату, яко носителя найвищої крайової влади. Одначе у всіх своїх повідомленнях, навіть у торжественних Універсалах УЦР завжди удає, ніби її *примушено* висловлюватися проти Тимчасового Уряду, завжди залишає вільний шлях до згоди з буржуазією, або з коаліційним урядом Росії. Так в першому Універсалові, перед тим як наказувати всім громадянам переобірати адміністрацію, сказано: «Тепер, народе Український, нас приневолено, щоб ми сами взяли нашу владу», а в другому Універсалові, де декларується заснування Генерального Секретаріату прямо сказано: «ЦР виділить наново із свого складу обібраний відповідальний перед нею орган—Генеральний Секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні».

Таким же двохзначним шляхом йшли за ЦР і кола українського населення—особливо сільського. Згадаймо постанову першого Всеукраїнського з'їзду (селянського) від 28/V до 2/VI 17-го року про відношення до Тимчасового Уряду.

Ці постанови, цілком неофіційні, являлись до того часу може найбільш яскравим виразом українських національних домагань. В постановях цього селянського з'їзду сказано: «Вимагати від Тимчасового Уряду негайного задоволення домагань Української Центральної Ради», але позитивна програма характеризується дальшими словами: «Зважаючи на те, що тільки установлення в Російській Федеративній Демократичній Республіці національної територіальної автономії України та забезпечення прав національних меншостей може зберігти край од безладдя,—з'їзд постановив: Доручити ЦР разом з Всеукраїнською Радою Селянських депутатів: а) негайно виробити проект положення про автономію України і федеративного демократичного устрою Росій-

ської Республіки, б) негайно скликати з'їзд представників других народів і країн, що домагаються федеративно-демократичного устрою, в) приложити всі сили до прискорення організації українських територіальних краєвих центрів».

Таким чином, перша позиція українського націоналізму в питанні про владу — це була автономія, проведена, оскільки це можливо, по згоді з Тимчасовим Урядом, шляхом порозуміння з ним і шляхом організаційного на нього нажиму. — Звідсіля вся неминуха двохзначність політики ЦР що до питання про владу. Аби це з'ясувати, яко мога краще, потрібно згадати, що питання про автономію України було для головної складової частини Тимчасового Уряду партії кадетів неможливим, поскільки воно прямо йшло проти великодержавної лінії царату, що її кадети, а разом з ними і весь Тимчасовий Уряд, провадили ретельно весь час до жовтневої революції. Далі ми наведемо докладніше, яку політику в справі національного самовизначення провадила партія більшовиків до жовтневої революції взагалі і відносно українського питання з-окрема, — тут лише доводимо, що відносно двох головних політичних питань — землі та миру — більшовикам нічого було підтримувати Українську Центральну Раду, поскільки більшовики виставляли їх в більш революційному дусі, і так в Росії, як на Україні, і лише в питанні про владу у його реальному значінні, вони уявляли його инакше, ніж у Росії, і це питання для себе розв'язали з самого початку позитивно.

Треба зазначити, що у партії більшовиків, і тільки у партії більшовиків, знайшли підтримку домагання УЦР забезпечення національно-культурного розвитку, прав української мови, проведення автономії України, право українського народу на національне самовизначення. — За це партія проводила інтенсивну агітацію весь час, і ця агітація викликала до неї симпатії працюючих мас України. Вона ж була найбільш твердим ґрунтом, на якому могла розвиватися боротьба ЦР проти Тимчасового Уряду до липневих днів. Перший Універсал, який закликав населення України до свавільних перевиборів адміністрації по суті у цьому смислі нічим не відрізнявся від резолюцій та відозв багатьох рад робітничих і солдацьких депутатів, де більшовики мали свій вплив.

УЦР в своєму відношенні до влади не висловлювала нового, не знаходила ніяких шляхів крім тих, що ними більшовики вели широкі верстви населення і то того. Але тут цілком виявляється ріжниця поведіння революційного пролетаріату і дрібної буржуазії у революції: пролетарські маси своїми місцевими постановами про перехід влади до місцевих рад визначали своє недовір'я до Тимчасового Уряду, яко центрального уряду буржуазного і боротьбу за цю позицію мали, яко авангардну до загальної жовтневої революції. Центральна ж Рада першим Універсалом своїм висловлювала недовір'я до Тимчасового Уряду,

яко уряду центрального, незалежно від його буржуазного характеру, не дивлючись на те, що той уряд був буржуазним.

Це саме сприяло Центральній Раді у дальших переговорах з Тимчасовим Урядом, що їх вона проводила протягом від I до II-го Універсалу. Саме за часів першого Універсалу в другій половині червня 17-го року Тимчасовий Уряд, в складі якого вже були партії російських меньшевиків та есерів, під напором Антанти починає кампанію нового військового наступу російських військ проти Германії та Австрії. Завзяту та жорстоку боротьбу повела проти війни партія більшовиків. Широка демонстрація 18-го червня в Петербурзі, на якій петербурський пролетаріат виявив свою волю проти війни і проти буржуазного уряду, поширення більшовицької агітації серед війська на фронті і в тилу—все це вимагало від Тимчасового Уряду—заключити союз проти більшовиків з УЦР на ґрунті її визнання, щоб зміцнити свої сили—а УЦР, як це треба прямо сказати, всю силу свою брала, використовуючи революційні і неусталено-більшовицькі робочі та селянські маси, і єдиним спільником у боротьбі за свої вимоги мала партію більшовиків. Але сидіння УЦР поміж двох стільців кінчилося тим, що вона пішла на союз із тимчасовим буржуазним коаліційним урядом проти більшовиків, проти революційного робітництва. Акт Тимчасового Уряду про визнання Генерального Секретаріату УЦР і другий Універсал ЦР мають місце у ті ж часи, навіть у ті самісенкі дні, коли після Липневого повстання солдат та матросів у Петербурзі починається жорстоке переслідування більшовиків, і у цьому переслідуванні УЦР та її Генеральний Секретаріат брали свою участь, хоча би своїм дружнім до Тимчасового Уряду нейтралітетом. Це була перша зрада УЦР інтересам робітництва.

Перша зрада Української Центральної Ради робітництву, а саме договір між нею та Тимчасовим Урядом фактично проти більшовиків наслідком своїм мали те, що після розгрому сил більшовиків у липневих боях на Петербурських вулицях, велика буржуазія за згодою меньшевиків та російських есерів перейшла до наступу проти пролетаріату широким фронтом. Сили революції було ослаблено, і ЦР стояла безсилою проти домагань Тимчасового Уряду. Зраджуючи пролетаріат УЦР тим самим побільшила силу Тимчасового Уряду, а той б'ючи робітництво, не маючи ніякої охоти поділяти владу з дрібно-буржуазною Радою, почав наступ проти неї. Хід дальших подій показує, що після заснування Генерального Секретаріату згідно акту Тимчасового Уряду і 2-го Універсалу УЦР, той самий Генеральний Секретаріат після «Інструкції Генеральному Секретаріату» від 4 (17) серпня не має ніякої сили і являється іграшкою в руках Комісарів Тимчасового Уряду і командуючого південно-західним фронтом.

УЦР після липню знову переходить на опозиційну роль, знову бігає між двох стільців і знову шукає допомоги з боку

Активні діячі жовтневого перевороту на Вкраїні.

Володимир Затонський

Юрій Пятаков

робітництва, а то значить, з боку партії більшовиків. Ця гра продовжувалася весь час до Жовтневої революції, коли УЦР у другий раз, і на цей раз вже остаточно, стала на шлях зради робітництву.

В цей період липень—жовтень 17 року відношення партії більшовиків до ЦР та її змагань, її сутичок з Тимчасовим Урядом було по суті тим же, як і за минулий період травень—липень 17 року,—лише було воно більш загострене,—більш активною була критика українського націоналізму з боку більшовиків.

Що більше розгорталася громадянська боротьба на Україні, то більше недовіря мала робітничка класа до українських націоналістів. В цей період, як і в минулий,—навіть ще більше, як у минулий, УЦР та її керівники, ведучи опозицію проти Тимчасового Уряду, опираючись у цій опозиції на допомогу робітництва та його партії більшовиків, одночасно вели інтригу з представниками Тимчасового Уряду, весь час вибираючи, яку силу більш треба підтримати, якої сили треба більше боятися, яку силу більше можна використати для своїх власних завдань; весь час вони готувалися до зради, аж поки кінець кінцем це остаточно рішуче не сталося в жовтні 17 року.

Залишимо на цьому характеристику розвитку цього ворожого пролетаріятові табору українського націоналізму у період березень—жовтень 17 року. Придивімося уважніше до свого власного табору, переглянемо докладніш хід і розвиток подій в робітничому таборі, в його власнім авангарді—більшовицькій партії.

III. ПАРТІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ.

Поруч з вищенаведеною картиною діяльності УЦР, все більшало об'єднання «соціалістів» навкруги УЦР. Розвиток революційного, соціально-більшовицького руху на Україні за 17 рік має зовсім протилежні риси. Поодинокими гуртками, необ'єднаними між собою в краєвому масштабі комітетами, характеризуються організація партії більшовиків до революції і такою ж існувала вона весь перший період революції на Україні. Одною з негативніших рис розвитку партійної організації більшовиків на Україні являється відсутність постійних партійних сил. Коли передивляєшся тепер списки партійних комітетів до революції, то бачиш, що майже усі робітники, що працювали на Україні за часи революції, лише тимчасово перебували на терені України, мандруючи завдяки підпільним обставинам по інших місцях.

В часи революції склалося так, що більшість, майже усі бувші робітники українських парторганізацій опинилися на терені Росії. Вся минула революційна боротьба проходила для української організації у тому, що з партійних низів виходили все нові робітники, виховувалися на праці і прямували свій човен на широке море російської організації, не складаючи ніякого всеукраїнського осередку.

Картина парт'організацій, таким чином, складалася зовсім инакше, аніж то було у Литві, в Польщі, на Кавказі, навіть у Сибіру. Все це, та багато інших дрібних, але важливих причин спричинилося до того, що під час революції партійні організації більшовиків на Україні були об'єднані лише спільним революційно-соціалістичним більшовицьким напрямком та своїми окремими для кожної зносинами із загальним партійним центром.

Більш того, склася де-яка інерція такої роспорошеної децентралізації, сепаративного існування партійних організацій, де-яке недовіря до самої можливості Всеукраїнського партійного об'єднання, як факту можливого партійного сепаратизму.

Таким чином, проти об'єднуючого свої сили українського націоналізму, за перший період української революції ми бачимо роз'єднані організаційно, несполучені у краєвому масштабі партійні організації. Коли візьмемо ми 6-ий партійний з'їзд більшовиків 26/VII—3/VIII 17 року, то побачимо, що роз'єднання партійних організацій України відбилося навіть у протоколах, де по звіту мандатної комісії була підрахована кількість членів парторганізацій, при чому 12 делегатів від 8 організацій (Харків, Катеринослав, і ин.) з 15.818 членами партії називалися в докладі мандатної комісії «Донецьким Басейном», а Київ з областю, Одеса з Ростовом утворили групу «Юг» (4 делегати від 7.835 членів), а Полтавська організація навіть зовсім відокремилася.

Наведені вище числа (від середини 17 року), дають для всієї України 22.303 члени у 12 парторганізаціях без Ростова.

Зрозуміло, що кількість членів партії і навіть організації була до того часу в дійсности значно більшою, але ці цифри свідчать про те, що навіть загальний партз'їзд, загальне партійне об'єднання,—воно визволяло дрібні партійні організації України і членів партії від становиська організаційної занедбаности і занехаяного відношення до об'єднання краєвого, Всеукраїнського. Це відношення що до партійного краєвого об'єднання ще більш яскраво негативно відбивалося на справі Всеукраїнського об'єднання рад робітничих депутатів.

Наслідком всього цього було те, що поруч з об'єднанням партійних інституцій дрібної буржуазії, з фактом існування і організації державного центру у Києві, фактично в 17 році на Україні не існувало жадного партійного центру більшовиків, жадного центру для скупчення сил пролетаріату в боротьбі проти того дрібно-буржуазного центру.

Причин цього явища треба шукати у минулому економічному, політичному та історичному розвитку України. Умови економічного, та історичного розвитку утворили те, що з початку 17 року на Україні почали складатися одночасно три центра притягання: Одеса, Київ та Харків.

1. Одеса, як центр бувшої Новоросії, або, як її раніш звали, «Полуросія», з мішаним населенням що до національності, з великими латифундіями, з різнобарвним, навіть міжнароднім складом

населення—сама Одеса жила своїм окремим життям. Партійна і радянська діяльність на Одещині була з 17-го року тісно зв'язана з близьким румунським фронтом, ставка котрого була в Одесі.

З'їзд рад робочих і солдатських депутатів Одещини та армійських комітетів Румунського фронту склав свій орган: «Виконавчий Комітет Чорноморської і Одеської області та Румунського фронту»—так званий «Румчерод», який претендував на значіння окремого самостійного центру з весни 17-го і початку 18 року.

Залишемо на розгляд майбутнього радянського історика діяльність Румчероду і візьмемо лише партійно-більшовицький бік цієї установи.

Треба зауважити, що будь-якого окремого партійного центру Румчеродовці не складали, партійним осередком для цієї області в 17 році і в 18 році являлась фактично спочатку більшовицька фракція Румчероду, а потім більшовицька частина президії №... армійського комітету. Спеціального партійного, на конференції обраного, обласного комітету на Одещині за ті часи не існувало. Директиви бюро більшовицької фракції відносно діяльності в радах були одночасно директивами партійними. Невідокремлення партійної праці від радянської, навіть більш того де-яке переправлювання партійних організацій радянськими фракціями,—так можна було б характеризувати партійну суть Одещини у 17 р. і початку 18 року.

Треба додати, що коаліція з лівими есерами, яка провадилася в ті часи скрізь по Росії та на Україні, найбільш міцною була саме на Одещині, де ліві есери може найбільш, аніж де-небудь, були близькі до нашої, більшовицької лінії—тому і грань між більшовиками та лівими есерами не завжди досить яскраво там виявлялася. Лише з приїздом у самому кінці 17-го року до Одеси т. Раковського, партійна лінія т. т. з Румчероду приймає більш певний характер в цьому відношенні.

2. Київ. Що до другого центру—Київ, то тут перед лицем партійного і державного об'єднання українського націоналізму Київська парторганізація більшовиків грала найбільш відповідальну роль. Проти всіх скупчених сил українського шовінізму—партій УСД, УСР та всіх інших партій соціалістичного і радикального лібералізму, проти них стояла Київська організація, що нараховувала у Києві 4.000 членів, и в Київській області 985—загалом беручи 4.985 членів.

І на цю невеличку групу партійних робітників у найменшій промисловій області України, з найбільшою кількістю селянства, що знаходилося тоді під найсильнішим впливом українського націоналізму, випала найбільш важка частина боротьби за об'єднання у Всеукраїнському масштабі з наступаючим українським націоналізмом.

Для характеристики важкого становища нашої партійної організації на Київщині треба додати ще одну рису, що має велике значіння на дальшому протязі революційного руху на

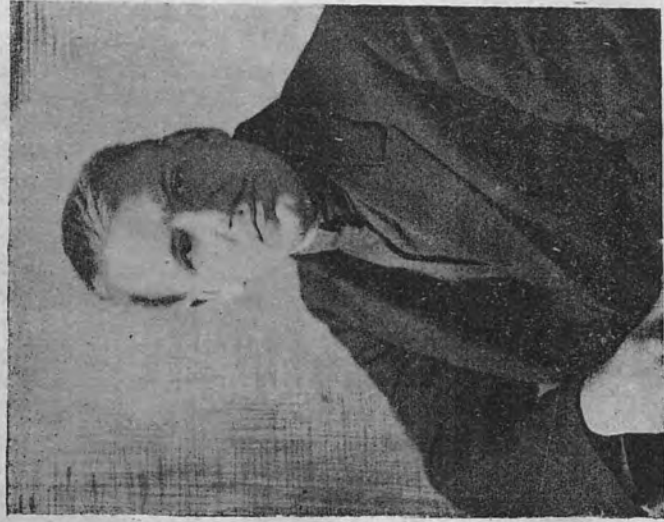
Україні. Київський партійний комітет складався з партійних товаришів: Юрія та Леоніда Пятакових, Євгенії Бош, Горвіца, Крецберга, Едельштейна та інших, а в південно-західному комітетові, що провадив працю у Київській області, крім Євгенії Бош були Гуревич, Тарногородський та інші. Фактичним керівником, проводирем Київського комітету і всіх парторганізацій Київщини були Юрій Пятаков та Євгенія Бош, які мають великі заслуги перед партією в тому, що підкреслювали боротьбу проти УЦР у Всеукраїнському масштабі і завдання Всеукраїнського об'єднання партії та радянських сил проти неї.

Але треба зазначити, що саме ці товариші за часи війни перед революцією були в суперечці з т. Леніним по важнішому питанню, яке мало величезне значіння на Україні, по питанню національному. Це розходження поглядів у певній мірі залишилося і після революції. Т. Ленін тримався погляду, що потім прийняла вся партія—спочатку на загальній квітневій партконференції в Петербурзі в 17 році, а потім і на партз'їздах, який сформулований був у програмовому постулаті про визнання *права нації на самовизначення навіть до державного відокремлення* і ставив завданням партії—підтримувати боротьбу за національне визволення, оскільки воно грає революційну роль, ставлячи поруч з тим робітникам кожної нації завдання—яко мога більшого об'єднання пролетарських сил у загальному масштабі.

Точка зору т.т. Пятакова, Бош та Бухарина, як всім відомо, була протилежною. Вони вважали, що національний рух вже відіграв свою революційну роль і в умовах імперіалістичного розвитку може мати лише контр-революційний характер. Тому ці т.т., признаючи програмове завдання боротьби проти національного гніту, гостро висловлювалися проти введення постулату про національне самовизначення, який на їх думку, розпорошував сили пролетаріату. Не будемо тут наводити критику цих поглядів,—вони обговорювалися на партз'їздах.

Цю дискусію по національному питанню на квітневій конференції 17 року ставили далі на 6 му партз'їзді 7/VIII 17 року—і у всіх постановах партія приймала погляд тов. Леніна. Зрозуміло, що Київські товариші, хоча б вони розходилися в своїх поглядах з прийнятою резолюцією партії, в дійсності повинні були проводити—і проводили партійну постанову. Але все таки,—і це також зрозуміло,—спеціальний особистий погляд т.т. на національне питання подекуди виявлявся, а через це, оскільки більшовики ніколи своїх дискусій не ховають, серед найбільш навіть близьких до них кол УЦР та її периферії малося недовіря до більшовицької партії, а саме по національному питанню, хоч це недовіря в дійсності не мало ніякої підстави, бо, як вже вище було зазначено і показано,—саме більшовицька партія була найбільшим захисником прав національної культури, української національності взагалі, проти Тимчасового буржуазного і соціал-патріотичного Уряду.

Активні діячі жовтневого перевороту на Вкраїні.

Емануїл Квиринг

Федір Сергіїв (Артем)

Іронія історії привела до того, що саме Київських товаришів, що так гостро принципово ставилися у внутрішньопартійних дискусіях взагалі проти всякого національного відродження, самих по цьому пункту взяли під підозріння товариші Донецько-Криворізьського басейну або Кривдонбасу—так звалася в 17—18 роках ця східня частина України (Донбас, Криворізький рудний район, Харківська та Катеринославська губ.).

3. Харків. На 6-му партійному з'їзді з 22.303 представлених від України членів партії з Кривдонбасу було представлено 15.318 членів. При чому в Кривдонбасі малися такі міцні організації як Катеринославська з 3.500 членів, Криворізьська 3.100 Луганська—2.596, Харківська 2.400, Горловська—1.200, Щербинівсько-Микитянська—1.096 і ин.

В Донбасі лише одна місцева організація—Білецько-Горнозаводська парторганізація мала стільки ж членів, скільки вся Київська область без Києву. До того ж в Донбасі склад пролетарів був найбільш чистий, найбільш здатний до боротьби.

Зрозуміло, що такі організації, які налічували значну більшість членів більшовицької партії на Україні і були найбільш жвавими, організованими, дисциплінованими, мали найбільший вплив у рядах робітничих депутатів. Ми бачимо, як потроху, вже в першій половині 17 року по копальнях більшовики мали вже великий вплив, а по де-яких місцевостях здобувають і більшість у радах.

Завдяки цьому парторганізації у Донбасі та Криворіжжю були не тільки далеко більш численними і більш жвавими в своїй діяльності, але мали і більший вплив на масу і,—що найбільше має значіння,—мали найбільше об'єднання між собою.

Але це об'єднання було занадто відокремлене від иньших партійних організацій більшовиків на Україні, і коли вже за часи жовтневої революції Київський партійний комітет більшовиків скликав Всеукраїнську Партійну Конференцію задля Всеукраїнського об'єднання партій для боротьби проти Української ЦР, ми бачимо, що на цю конференцію приїхали лише представники Правобережної України, Полтавщини, Єлисаветграду та поодинокі представники иньших місцевих комітетів, а майже весь Кривдонбас відмовився прийняти участь в цій конференції. Як відмовився і після того прислати своїх представників до обраного тою конференцією Головного Комітету С.-Д. більшовиків України.

Де-кілька причин було тому. Одна з них—це де-яке недовір'я «чистих пролетарів» до послідовності організацій дрібно-буржуазного Правобережжя.

Таке недовір'я взагалі досить характерне було за ці часи революційного руху для багатьох організацій з переважною пролетарською більшістю.

Де-яку ролю грала і різниця національна, оскільки уперта націоналістична дійсність з правого боку ставила це питання на чергу порядку денного, але ще більшою причиною того відокремлення парторганізації Кривдонбаса від останньої України

були інші явища. Як сказано було раніше, — представниками нашої партії на Київщині були в 17 році як раз ті т. т., що не визнавали ніякого значіння національного питання, боролися проти будь-яких пунктів нашого програму, що натякали на право націй на самовизначення і т. д., — все ж такі вони, може несповісно, але правильно стояли за найгострішу боротьбу з ЦР В Кривдонбасі навпаки — з початку революції скупчилося не мало старих товаришів, що цілком стояли на точці зору т. Леніна в національному питанні, але робили із своїх тез досить своєрідні висновки.

Визнаючи цілком за українським народом право на самовизначення, вони ніяк не могли допустити, щоб навіть можна було поставити питання про те, що Харківщина, Катеринославщина, Криворіжжя та Донбас являються частиною України. Тут були дві причини: одна лежала в тому, що соціалістична революція спіралася в Кривдонбасі на пролетаріат, в національному ж русі селянство Кривдонбасу не грало тоді скільки-небудь яскравої, значної ролі. Тому, як думали Кривдонбасовці, не селянство може і має право установити характер Кривдонбасу. Другим положенням, що з нього т. т. з Кривдонбасу виводили свою позицію відносно національного питання, було те, що вони цілком правильно зважували все значіння, що мав Кривдонбас для всього господарчого організму бувшої Росії, а після жовтневої революції РСФРР. Дійсно, пригадаймо, що Германський імперіалізм за часи Берестейського миру мав своїм завданням, відрізавши від Росії кам'яний вугіль та залізну руду Кривдонбасу, обезкровити Росію і довести її до загибелі. Передбачити таке значіння можливого відрізання Кривдонбасу від радянської федерації було цілком зрозумілою думкою кожного революційного соціаліста-більшовика. Виходячи з того, Криворіжські т. т. в кінці третього триместру 17 року заняли, як згадано було, дуже своєрідне становище до УЦР. Вони, визнаючи право Українського народу на самовизначення навіть до державного відокремлення, готові були підтримувати УЦР в її позиції проти Тимчасового Уряду, аж до державного відокремлення, не то, що до державної автономії в складі російської федерації.

Але вони визнавали це державне об'єднання України лише без Кривдонбасу: дрібно-буржуазна Україна переживе свою націоналістичну хворобу, поки націоналістичні ілюзії не розвіються і важкою працею т. т. з України не переконаються в необхідности об'єднання не лише робочих, а навіть і селянських мас.

Але Кривдонбас, яко пролетарська область, де українському націоналізму не може бути місця серед пролетаріату, повинен іти іншим шляхом. Він повинен бути в тісному звязку з Росією, як її частина. Український національний рух, говорили тоді деякі т. т. з Кривдонбасу, має революційне значіння на правобережній Україні, але він приймає цілком контр-революційний вигляд, оскільки заходить справа про нього у Кривдонбасі.

ІV. КЛАСОВІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ ПЕРЕД ЖОВТНЕМ 17 РОКУ.

Так стояла справа до жовтневої революції. Не будемо розбірати, оскільки правильною чи неправильною була така позиція: історія проложила інші шляхи розвитку українського руху. У всякому разі головні помилки багатьох найвидатніших т. т. з Кривдонбасу були в тому, що вони, тримаючись вищенаведеного погляду до жовтневої революції, залишили його у себе як директиву і після жовтневої революції, але це—потім.

Зараз же після загального розгляду розвитку класових і партійних відносин на Україні до жовтневої революції, погляньмо на становище цих відносин перед самим жовтнем, щоби краще зрозуміти боротьбу сил за часи жовтневої революції.

У Києві УЦР з її Генеральним Секретаріатом вже прийняла де-які державні форми і спірається на національний рух, який все зростає, досягаючи апогею свого розвитку. Українські соціал-партіотичні партії ще не мають рис внутрішнього свого розкладу і жваво борються за здійснення своїх державно-національних завдань. Навкруги УЦР ґрунтуються скрізь по містах та селах селянські спілки, інтелігентські громадянські кола, різні інші організації, «робочі» ради. Вони підтримують ЦР у справі формування українських військових частин, які стягаються на Україну звідусіль—з усіх фронтів та всіх губерній Росії.

Неусталений, непевний революційний дух керує настроями у таборі прихильників УЦР, революційні більшовицькі лозунги переплітаються у масі з лозунгами національного визволення, різнобарвні представники різних клас, де які кола робітництва, дрібно-буржуазна інтелігенція і різні верстви селянства—все це стоїть на ступні підйому, наступу. Маси мають настрої досить революційний, але демоagogічні керівники використовують їх повсякчасно для своїх завдань.

Військові фронти, які пролягали на Україні, округи, армії південно-західного фронту і фронту румунського за часи 17 року від липня по жовтень цілком змінюють свою фізіономію. Цілком меншовицькі та есерівські, складені з військових чиновників та офіцерів полкові, армейські, фронтові та салдатські виконкоми в часи жовтневої революції на останніх фронтових з'їздах.» «Искомитюза» та «Румчероду» ставали сами собою цілком салдатськими, де окопник виявляв свою іншу, окопну, революційну фізіономію і де більшовики мали вже великий вплив, навіть більшість.

Але поруч з тим з'організована контр-революція, що купчилася біля імени Корнілова (так звані Корніловські дні) мали на південно-західному і румунському фронтах своїх найбільш яскравих представників. Всі ці генерали: Лукомські, Шкури, Мамонтови, Щербачови, герої добровольчеських контр-революційних армій Олексієва, Каледіна, Корнілова, Денікіна та Врангеля були переважно генералами південно-західного і румунського

фронту, і тому перед жовтневою революцією військове керування цими фронтами залишилося цілком в руках контр-революційних генералів.

Поруч з ними провадили свою працю представники комісарського складу, призначеного Тимчасовим Урядом Керенського із російських есерів та меншовиків,—як наприклад, Кирієнко та інші.

Вкупі з ними працювали всі бувші члени армейських та фронтових комітетів, що їх було забраковано балотировкою на останніх перед жовтневою революцією фронтових військових з'їздах—меншовики та есери.

Що швидче насувалася на Тимчасовий Уряд гроза пролетарської революції, то скоріше йшла меншовицька та есерівська контр-революція серед фронтових військ до свого максимального розвитку, щоб у рішучому останньому бої поміритися з хвилями пролетарської бурі.

Але за меншовиками та есерами солдатських мас вже не було. Як це було в Росії—Петербурзі та Москві, так само на південно-західному і румунському фронтах, так само в Києві та інших містах за Тимчасовим Урядом, за контр-революційними комітетами та есерівсько-меншовицьким комісарським складом сірої салдатської шинелі видно не було, а майже виключно юнкерські та офіцерські погони, так звані батальони смерти, жіночі батальони, ударники, смертники та ин.

Велика власність, як земельна так і індустріальна за часи перед жовтневою революцією знаходиться на Україні почасти в стані оборони, як це було в Донбасі або на Волині, почасти землевласники та підприємці повіялись де-ідне до Росії, а почасти приєднувались до УЦР. Не багатом тепер відомо, що одна з найголовніших сил, що на неї спиралась УЦР в своїй післяжовтневій боротьбі проти більшовиків було так зване вільне козацтво, і що на чолі цього вільного козацтва УЦР, організованого з есерів та у с-д-ків, ними випестуваного і вихованого, стояв ніхто інший, як тодішній отаман вільного козацтва, а в дальшому часі обібраний великими землевласниками—заможними селянами та поміщиками—гетьман всієї України Павло Скоропадський. Дозволю собі звернутися до своїх власних спогадів, як у самому кінці 17 року та на початку січня 18 року у своїх зносінах з Петербургом я звертав увагу на те, що УЦР була лише ширмою, що з-за неї висувалося товсте рило землевласництва на чолі з Скоропадським та Балбачаном.

Коли тепер ми бачим у Румунії організований український союз землевласників, що хоч і сперечається з Петлюрою, але в дійсности стоїть цілком на ґрунті петлюровської боротьби з радянськими республіками, — то це є лише блідий наслідок того союзу, що його утворили були, хоч і не офіційно, за спиною селянської маси керовники українського національного руху—землевласники України ще біля жовтня 17 року.

Активні діячі жовтневого перевороту на Вкраїні.

Микола Скрипник

Андрій Бубнов

Українське селянство часів жовтня не поділялося ще на класові шари і виявляло собою майже на всій території України неусталену революційну стихію, що знаходилася ще під впливом напів революційних, напів-шовіністичних лозунгів діячів УЦР.

Революційна більшовицька пропаганда, а тим більш організація, майже не досягала до українського села. Лише поодинокими неорганізованими струмочками йшов вплив більшовицьких рад серед українського селянства більше на Лівобережжю, менше на Правобережжю, де цей вплив провадився фронтовим салдатством.

Майже єдиною організацією в українському селі були прихильники УЦР, об'єднані в просвітах та селянських спілках, що стояли майже цілком під впливом у с. - р-ів та у с. - д. Ці організації були досить міцною опорою українського соціал-шовінізму.

Проте революційні лозунги більшовизму в дійсності прищеплювалися у незаможного, бідного та середнього селянства України все в більшому розмірі, і хоча й ідейна, а потім і озброєна диктатура куркуля на селі приваблювала напів - пролетаріят та середнє селянство, але зовсім перевести їх на іншу класову ідеологію та психологію не могла. Тому і за часи перед жовтневою революцією селянство вороже ставилося до Тимчасового Уряду Керенського, а до більшовиків менш всього з дружнім нейтралітетом, одночасно цілком підтримуючи УЦР. До того ж на село кожного тижня і кожного дня верталася велика кількість самохитів демобілізованого салдатства, яке приносило більшовицькі ідеї, більшовицький вплив і навіть де-які елементи революційної організованості.

Міщанство, як завше несамотійний неактивний елемент, було за весь 17 рік резонатором всіх перемін, хвилових настроїв також за часи жовтневої революції. Хоч воно було однаково ворожим і до Тимчасового Уряду Керенського і до більшовизму, прихильно приймаючи лозунги УЦР, але одночасно висловлювалося і за революційну фразеологію «законного» Тимчасового Уряду, і за організацію боротьби з германським імперіалізмом, і за рожевий соціалізм і за вільне козацтво Павла Скоропадського — одним словом, за все те, що є революційна фраза що не турбує його, на все згодної вдачі, не накладаючи революційних зобов'язань.

Проти цих різнобарвних клас та партій, що гризлися поміж собою за владу у радах, стояв пролетаріят України — не-об'єднаний організаційно, але натхненний революційним духом, що не виробив єдиної тактики та єдиних поглядів на головні біжучі питання менту, але що з ентузіазмом брав на себе головне задання всього пролетаріату — завоювання державної влади.

В значній мірі знаходився він ще під впливом обивательських, міщанських поглядів, мав в собі багато різних угруповань революційно-міщанського кольору, як - то анархо-сіндикалістів чи анархістів різних формацій, ідеологів босяцького пролетаріату.

Але робоча класа України інстинктивно іде шляхом революційним, хоч роблячи багато помилкових кроків, що іноді мали характер недисциплінованості.

В рядах робочих депутатів у багатьох містах України, як-то в Катеринославі, Харкові, Києві, Одесі більшовики та ліві есери, що йшли за ними, вже мали більшість. Але одночасно в цих радах мається ще велика, майже до половини, кількість меншовиків та есерів. По де-яких містах, як, наприклад, у Миколаїві, більшість у радах робочих депутатів складають ще меншовики, але меншовики інтелігентського типу. Майже по всіх містах в радах рішаючу роль грають депутати позапартійні—так перед бурею тихий вітер віщує повстання грізної стихії.

Ці депутати перед жовтнем все більш співчують меншовикам і тому надають радам характер меншовицьких.

Професійні спілки майже всюди ще знаходяться під впливом меншовицької партії, навпаки, нові професійні революційні організації робітництва—фабрично-заводські комітети та їх місцеві ради—цілком по всіх місцях не мають меншовицького характеру і склад їх більшовицький, але з великою кількістю анархистичних та сіндікалістських елементів.

Озброєна сила робітництва у жовтневі дні дає досить різнобарвну картину. Горняки та металісти Донбасу і до жовтня, а особливо після жовтня взяли в досить значній мірі за озброєння робітництва. Можна вказати, наприклад, на одержання великої кількості рушниць та іншої зброї робітниками Донбасу з Тульського заводу та з Луганську. У Києві цитаделлю революційного робітництва був арсенал, де робітництво було досить гарно озброєне. До того спричинялося близьке розположення фронту та повернення на Україну багатьох самодемобілізованих салдатів зі зброєю, але і це треба підкреслити, яко окрему рису, ще відрізняла нас від Росії в тодішні часи,—величезна кількість зброї і знаряддя не була в руках організованого пролетаріату, а розпорошилася серед усього революційного населення, серед всієї тої дрібно-буржуазної периферії, яка у ті часи і потім йшла за пролетаріатом, але не складала його головної і найбільш організованої та міцної сили.

(Далі буде).

Принцип відносности *).

Кінцевим завданням наукової думки є дати таку картину природи, що в найпростіший спосіб та без суперечностей об'єднувала б собою увесь досвід і спостереження людини.

Матерьял, яким оперує наш розум, складають безпосередні переживання наші, що їх правдивість є безсумнівною: відчуження світла або згуку, тепла або холоду, радості чи горя—це такі переживання, що мати сумнів відносно їх дійсності не мало б жадної рації.

Свідомість, що охоплює всю ріжноманітність безпосереднього досвіду, звязує його окремі факти в суцільну картину, а діяльність розсудку має на меті встановити закономірні відношення поміж окремими спостереженнями та з'ясувати їх, щоб-то звести на те, що вже раніш було добре відоме, звикле.

Тут починається обсяг наукового знання, отут виникають і найглибші людські помилки.

Історія науки вважає епохи знищення таких помилок своїми найвищими етапами.

Нові теорії, що зносять помилки та ілюзії розуму, зустрічають опір з боку природньої інерції людської думки, і лише непереможна сила логіки та порушення старої будівлі через нові дані досвіду забезпечують перемогу.

Коперникова теорія устрою світа заступила старе уявління про землю, що нерухомо перебуває в середині світу,—уявлінням про планету, яка є у вічному русі і немає жадних переваг над іншими небесними тілами. Вона знищила звиклий, помилковий погляд людства, ніби в світі є особливі напрями, що їх ми й нині характеризуємо словами: «вгору», «униз».

Від Редакції. Принцип відносности притягає до себе увагу наукових кол всього світу. Одночасно шириться популярна література на цю тему. Ім'я Ейнштейна набирає величезної популярності. Редакція „Червоного Шляху“ іде назустріч інтересам читачів і містить по цьому питанню статтю проф. Желіхівського. Але редакція вважає потрібним по передити читачів, що теорія Ейнштейна в тій мірі, в якій вона виходить за межі фізики і претендує на ґносеологічні і філософські висновки, все більше викликає проти себе гостру критику і боротьбу. Всі визнають величезні заслуги Ейнштейна в тому, що він остаточно руйнує уявління про абсо-

Згадайте з своїх дитячих переживань, як тяжко вам було їх позбавитись, уявляючи землю кулею; отже не дивно, що для багатітьох сучасників Коперника, які заперечували правдивість його системи, досить було вже того, що, мовляв, неможна ж уявити собі, аби істоти, подібні до нас, ходили униз головою.

Принцип відносности, подібно до Коперникової системи світу, належить до теорій, які порушують у нас остільки звиклі та трівкі уявління, що подекуди встановлювані ним факти природнього та необхідного порядку здаються чудом для ума, котрий не звільнився ще від старих уявлень.

Те, що нова теорія переглядає, переоцінює, складає, може бути, найбільше закорінений момент нашого розуму,—це наше звикле уявління простору та часу, як чогось незалежного від яких будь впливів, як чогось абсолютного.

«Абсолютний, правдивий час сам собою та з своєї природи тече рівномірно й без відношення до якогось иншого об'єкту. Його зведе й тривалістю... Усі рухи можуть прискорюватись або проходити більш повільно, але абсолютний час тече без жадних змін... Одна й та ж тривалість... стосується до існування всіх річей незалежно від того, як проходять рухи—швидко, повільно, чи рівно до нуля».—Ось означення часу, що закам'янів у своєму рівномірному русі; воно належить в великому Ньютоні. Уявити собі час инакше ми не могли аж донині.

Подібно до того характеризує Ньютон і простір:

«Абсолютний простір через свою природу... завжди лишається собі рівним та нерухомим».

Оці уявління абсолютних часу та простору складали донині підвалину нашого світогляду; на їх спіралася вся будівля сучасної науки. Отже зректися їх вимагає принцип відносности.

НЬЮТОНІВ ПРИНЦИП ВІДНОСНОСТИ.

Ще Ньютон назад тому двісті років встановив, що механічні явища проходять цілком однаково—будь-то в системі, яка є в простому (прямолінійному) русі незмінної швидкості, чи на випадок, коли система знаходиться в стані супокою. Тому неможна ніякими спостереженнями в середині самої системи розв'язати питання про те, чи вона рухається, чи ні. Зміна віддалення межи системою та іншими тілами, що до неї не належать, дає змогу встановити факт їх обопільного переміщення; але ніякий досвід

лютий характер простору і часу, дає нове освітлення принципу тяготіння, інерції, маси і т. и. Але там, де Ейнштейн дав формулювання своїх гносеологічних і філософських висновків, він безумовно стає на шлях ідеалізму і метафізики. З громадсько-історичної точки зору ця гносеологія і філософія Ейнштейна цілком відповідає тій реакційно-ідеалістичній і релігійній атмосфері, яка є характеристичною для буржуазних і інтелігентських кол західної Європи в процесі руйнації капіталізму. Редакція рекомендує читачам ознайомитись з матеріалом, який на цю тему подає журнал „Под знаменем марксизма“, особливо в №№ 9—10. 1922 р.

не дає вказівок, що до того, хто з них рухається відносно до абсолютного простору, а хто є в стані супокою.

Оця особливість простого та рівномірного руху, ця можливість пізнати його лише відносно до інших тіл, а не відносно до абсолютного простору, — в науці про рух — механіці дістала назвисько принципу або закону відносності.

Щоб з'ясувати суть цього принципу, уявимо собі, що ми є в каюті пароплаву, який побудовано так, що пасажирам не чути роботи машини, не помітно, як штовхає гвинт, та що пароплав рухається просто й легко через цілком гладеньку поверхню океану. Пасажири, що знаходяться у каюті, прокинулись ранком й засперечалися поміж собою про те, чи пароплав став, чи він рухається.

Щоб розв'язати свою суперечку, вони звертаються до спостереження найближчих явищ оточення; але маятники їхніх годинників, кулі бильярду рухаються тако ж, як і раніш; вага тіл, пружність пружини та всі інші випадки руху, тіл і чинність сил лишилися незмінні, — такі ж само, як були тоді, коли пасажири не мали ще сумніву що до свого руху, а також і такими, які були вони, коли пароплав стояв на якорі. Немає жадних вказівок що до розв'язання їх суперечки.

Як раз у цей час вони помічають через вікно інший пароплав. Пасажирам легко встановити, що віддалення поміж двома пароплавами змінюється. Але цілком однакову рацію мають і ті, що доводять ніби пароплав їх рухається, а другий стоїть на місці, і ті, що, навпаки, вважають свій пароплав нерухомим, а другий — в рухові, нарешті й ті, що кажуть, ніби обидва пароплави рухаються назустріч один одному.

Тоді один з пасажирів відчиняє вікно каюти, бере аркуш паперу й держить його за вікном. Аркуш паперу виявляє течію повітря, що від несу корабля йде до його керми. Ось, — каже пасажир, — я знайшов спосіб розв'язати нашу суперечку. Пароплав рухається, бо повітря, що його оточує, відходить від нього: про це свідчить рух аркушу паперу.

Але інші не погоджуються з ним на тій, цілком уважній, підставі, що ніби рух паперу залежить від вітру, який дме як, раз в напрямку від несу корабля до його керми.

Аби читачеві ясно уявити собі суть справи, не слід забувати, що хоч ми й часто з певністю вирішуємо питання про те, який саме з двох предметів, котрі обопільно змінюють своє віддалення, знаходиться в рухові, — але це має завжди рацію лише відносно до інших предметів, і найчастіше такі міркування відносимо ми до землі, що її несвідомо вважаємо нерухомою.

От же уявіть собі аероплан, який знявся з аеродрому й летить в напрямку зі сходу на захід швидкістю, що є рівною до швидкості руху землі довкола її вісі. Спостерігачі, які сидять на аеродромі, скажуть, що літак рухається надзвичайно швидко. Але коли ви поміркуєте, то скажете, що це не так. До того,

як полетіти, літак разом з землею поверхнею повертався навколо земної вісі й рухався укупі з землею з заходу на схід; тепер підчас лету, хоч земля й несе його з собою в напрямі її руху, але сам він, відносно до землі, рухається з такою ж швидкістю в протилежнім напрямі, а через те відносно до простору є в стані супокою. Подібно до того, пасажир, що йде на палубі пароплаву, який рухається по річці, в напрямі прямо протилежнім до руху пароплаву, буде в стані супокою, відносно до берегів річки, якщо швидкість його руху та руху пароплаву однакова.

Таким чином, в нашій випадку літак є нерухомий у просторі, а глядачі на аеродромі укупі з землею рухаються від пункту, де знявся літак. Але й це твердження не правдиве. Коли ви пригадаєте, що крім руху землі довкола себе є ще її рух навколо сонця та ще й те, що само сонце разом з землею та іншими планетами своєї системи також рухається, про що свідчать спостереження над змінами в положенню сонця відносно до зір, а самі зорі теж змінюють своє положення одна відносно другої,—то ви зрозумієте, що літак не стоїть у просторі, що питання про те, хто ж справді рухається в просторі, застається безнадійно нерозв'язаним.

Можливо, наприклад, таке положення: швидкість руху сонячної системи в даний момент є такою, що хоч земля й обертається довкола своєї вісі, але разом з сонцем та зорями рухається так, що пункт її поверхні, де знявся літак, серед цього руху сонця укупі з зорями біжить незад відносно до напрямку руху землі так швидко, як і сама земля рухається вперед. Тоді виявиться, що в рухові є всеж таки літак, а не спостерігач. Ми не маємо змоги довідатись, що справді діється. Оця неможливість вирішити поставлену задачу через відсутність механичних явищ, що на їх мав би вплив простий (прямолінійний) та рівномірний рух, і складає старий Ньютонів принцип відносності.

ФІЗИЧНІ ПІДСТАВИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ВІДНОСНОСТІ ЕЙНШТЕЙНА.

Однак, в старій Ньютонівській механіці на принцип відносності дивились не яко на закон природи, що має силу для всіх без винятку явищ, а лише яко на закон, що має відношення тільки до простого (прямолінійного) та рівномірного руху матеріальних тіл,—одного відносно другого. Припускали, що цілком можливим є встановити рух відносно до простору, який є в стані абсолютного супокою. Для того, як здавалось, цілком досить розглянути рух тіл не відносно до інших матеріальних тіл, а відносно до таких явищ, що є незмінно зв'язані з простором в стані абсолютного супокою. До таких явищ відносили, наприклад, явища світла.

Промінь світла від сонця, планет, зір досягає землі, проходячи через світові простори вільні від матерії—через порожняву,

що від вищих, найбільш рідких шарів земної атмосфери простяглася до крайніх шарів атмосфери відповідних світил. Вивчення властивостей світла дає безсумнівні підстави до того твердження, що світло є процесом надзвичайно швидкого хилитання, подібного до тих хилитань хвилі, які ми спостерігаємо на поверхні води. Звідси виникла хвилева теорія світла. Через те, що треба було уявити, що саме хилитається в порожнє в той час, коли в ній розповсюджується світло, довелося припустити, що світовий простір є повний особливої матерії без ваги, котру й почали звати світляним етером.

Було встановлено спочатку через точні астрономічні спостереження, а потім через спостереження земних джерел світла, що світло не бере участі в рухові матерьяльних тіл, близько яких воно розповсюджується, не захоплюється ними. Звідси стало необхідним рахувати, що світляний етер знаходиться в просторі в стані супокою. Справді, як що етер рухався б укупі з матерією, то промінь світла, що йде від нашої свічки С по води, яка наповнює руру з шкляними віконцями біля країв А та В, досяг би кінця В скоріше на той випадок, коли струмень води тече через руру в напрямку від А до В, аніж тоді, коли цей струмень тече в протилежнім напрямі, бо в першій випадку до швидкості розповсюдження світла через етер треба додати ще швидкість руху самого етеру, що його тягне за собою вода, а в другій випадку етер укупі з водою, що його руху в напрямі до свічки, зносив би увесь час назад і промінь світла, що розповсюджується. Найдосконаліші спроби, що по ідеї подібні до зараз описуваної, але, звичайно, незрівняно є складніші що до виконання, показали, що в дійсності не помічаємо тієї зміни що до швидкості розповсюдження проміню, якої ми чекали; значить, матерьяльні тіла не захоплюють етеру в сферу свого руху,—етер є нерухомий у просторі. Вважали, що переміщення тіл можна визначити відносно до цього нерухомого етеру, а, значить, і відносно до простору.

Таким чином вважали цілком можливим виявити правдивий рух тіх. У 1881 році Майкельсон зробив спробу безсумнівної досконалости, що мала на меті встановити швидкість руху землі відносно до етеру, а, значить, і відносно до абсолютного простору. Його спроба, що її пізніше було повторювано іншими вченими з приладами ще більшої достотности, дала надзвичайні наслідки: швидкість світла, що розповсюджується в напрямі руху землі та, навпаки, супроти цього руху, є цілком однакова. Оскільки цей результат був несподіваний, ми зрозуміємо, коли згадаємо, що й інші спостереження доводили незалежність руху світла від руху землі. Це викликало припущення, що Майкельсон, можливо, десь помилився; через те було зроблено низку спроб виявити вплив руху землі відносно до етеру на явищах електричного та магнітного характеру. Але й тут осягнуто несподіваного результату: неможна виявити руху відносно до етеру, бо цей рух не має жадного впливу на всі без винятку явища.

Таким чином низкою спостережень встановлено було два досвідних факти, що їх правдивість не могла підлягати ніяким сумнівам:

1. Ніякі спостереження не можуть виявити простого (прямо-лінійного) та рівномірного руху тіла відносно до простору, що є в стані супокою.

2. Швидкість світла у порожнім просторі, як виявилось, є однакова, чи будемо ми виміряти її, рухаючись в напрямку розповсюдження проміню, чи в напрямі протилежнім до цього. Завжди ця швидкість є рівною 300.000 кілометрів на одну секунду.

СПЕЦІАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ВІДНОСНОСТИ ЕЙНШТЕЙНА.

Два твердження, що їх тільки що подано, й складають принцип відносності Ейнштейна, сформулований ним ще у 1905 році. Кожне з цих тверджень з окрема не містить в собі нічого такого, що могло б виправдати глибокий інтерес, який це учення викликало за межами кола спеціалістів. Лише зіставлення обох тверджень веде нас до ділеми, що єдиним виходом з неї є перецінування наших уявлень про час та простір.

Аби уявити собі цю ділему, повернемося знов до пасажирів в каюті пароплаву. Одному з них припала на думку в такий спосіб виявити рух пароплаву. Якщо ми кинемо камінь у воду, як раз по середині вздовш пароплаву, то хвиля, котра здійметься на воді від каменю,—дійде одночасно до керми й до носа пароплаву, коли він стоїть на місці; коли ж пароплав в рухові, то, очевидно, що хвиля досягне раніше керми, що йде їй назустріч й пізніше — носа, що йде вперед від місця, де впав камінь, а, значить, і від водяної хвилі, яка розповсюджується до нього. Але пасажир мусить зректись й цього способу, закидають вони — хоч в такий спосіб справді можна виявити рух пароплаву відносно до води, але на випадок, коли він пливе укупі з водою (якщо він, скажемо, попав в обсяг морської течії), то така спроба не дозволяє виявити цього руху, бо й на цей випадок хвиля дійде одночасно до керми та до носа, хоч пароплав і змінює місце.

Припустимо, що наші пасажир мав би приладдя вищої достотности і що одному з них припадає на думку, ніби їх оточує етер, якого не захоплюють в сферу свого руху ні пароплав, ані морські течії,—й через те можна встановити, чи пароплав є в рухові відносно до нього (етеру). Проти такого способу вирішення поставленого питання нічого неможна закинути—він бездоганий.

Пасажир міркують тепер так: коли пароплав не тягне за собою світляного етеру під час свого руху, то на випадок руху пароплава, ми маємо виявити одну швидкість розповсюдження світла для проміння, що йде від керми пароплаву до носа й иншу—для проміння, що йде в протилежнім напрямі. З цієї метою на палубі свого пароплаву вони встановлюють електричну лампу й на рівних віддаленнях від неї ставлять двох пасажирів—

одного біля носу, другого—біля керми—з годинниками в руках, обом пасажирам пропонується помітити час, коли промінь світла від засвіченої лампи досягне їх. Коли пароплав рухається, то промінь світла досягне до спостерігача, що на носі, пізніше, аніж до спостерігача, що на кермі, бо перший увесь час втікає уперед від місця, де засвічується в нерухомому етері світло, та від проміню, що йде до нього; а другий—рухається цьому місцю та проміню назустріч *). Вони провадили свою спробу досить достотними засобами й переконались, що обидва спостерігачі дістали сигналу точнісінько в один час. Пасажири вже мають ніби нагоду триумфу, бо їм здається, що вони вирішили задачу, яку собі поставили. Але як вони будуть здивовані, коли довідаються про те, що пасажери пароплаву, який пройшов повз їхнього, приладами не менш достотними, ніж ті, що ними користувалися зараз вони, стежили за швидкістю поширення проміння від їхньої лампи й знайшли, що й відносно них,—пасажирів другого пароплаву,—проміння розповсюджувалось цілком однаково. Пасажири обох пароплавів знайшли, що швидкість світла для обох пароплавів однакова; вона є рівною 300.000 кілометров на одну мить. Але немає сумніву, що пароплави один відносно другого змінюють місце. Факт зараз встановлений визначає теж саме, ніби, скажемо, кур'єрський потяг біжить однаково відносно до нерухомих стовпів біля залізничної колії, як і відносно грузового потягу, що йде по рівнобіжній колії.

Однак, достотність спроб не дозволяє нам мати сумнів що до встановленого факту. Те, що є абсурдом для руху матерьяльних тіл, складає достотно встановлену істину для руху світляного проміню. Але як помирити суперечки, що виникли тепер?

Великою заслугою Ейнштейна є те, що він звернув увагу на одно припущення, яке входить у всі наші виміри та міркування й залишається без перевірки досвіду та з нього зовсім не випливає. Це припущення, ніби протікання часу має абсолютний характер, що воно не залежить від стану руху тіл. Ейнштейн довів, що необхідним висновком з фактів спостереження є відносність поняття про одночасовість двох подій, що абсолютний, незмінно текучий час Ньютона є фікція, і що в кожному пункті простору існує свій час, котрий тече в залежності від стану руху цього пункту.

ВІДНОСНІСТЬ ЧАСУ.

Зрозуміти в чому тут справа, допоможуть нам такі прості міркування.

Нехай я хочу перевірити два годинники, що знаходяться один від одного на досить великім віддаленні, з третім, який

*) Немає жадного значіння, що лампа посувається вкупі з пароплавом, бо промінь розповсюджується з пункту в етері, де засвітили лампу, а цей пункт є нерухомий.

лежить як раз посередині між ними двома. Для цього я буду користуватись світляним сигналом, напр., світлом, що засвічується біля середнього годинника в той мент, коли його стрілка вказує як раз 12 годин. Коли спостерігачі біля крайніх годинників помітять, що сигнал дійшов до їх, то вони повинні будуть виправити свої показання через те, що припускають, ніби в мент, коли світло досягає їх, є 12 годин плюс час потрібний для того, аби сигнал від середнього годинника дійшов до кожного з них.

Але чи не помиляються вони?

Хоч спостерігачі один відносно одного перебувають в стані спокою, але всі разом, як одно суцільне, вони можуть посуватись. Однак, про загальний, спільний рух свій вони нічого не знають і, в згоді з законом відносности, нічого пізнати не можуть. Якщо вони справді були в русі, то до годинника, що є спереду в напрямку руху, сигнал повинен був пройти шлях більший, аніж то віддалення що лежить поміж крайнім та середнім годинником, бо за час поширення сигналу система встигла вже декілька посунутись уперед, і передній годинник увесь час втікає від сигналу, що його наздоганяє. Спостерігач, який не має жадного підозріння що до цього руху системи, зробить поправку, рахуючи, що світло пройшло шлях, рівний віддаленню його годинника від середнього годинника і, значить, поставить свого годинника назад порівнюючи с часом, що його показує середній годинник.

Подібно до того спостерігач біля заднього годинника поставить свого годинника уперед проти середнього годинника¹⁾.

Але инакше не можна їм зробити, бо немає в світі способу виявити їх справжній рух, а, значить, і правдиву поправку. Таким чином годинник, що є спереду в напрямі руху, буде показувати менше часу, аніж задній годинник, і що далі він знаходиться, тим менше часу показуватиме він, але хід годинника, величинь окремих проміжків часу, на всіх таких годинниках зостануться одні й ті самі.

Инакше мається справа в системах, що знаходяться в рухові одна відносна другій. Тут і хід годинників, як виявляється, є ріжний.

Аби з'ясувати це, уявімо собі двох спостерігачів А і В, віддалення між якими змінюється. Нехай спостерігач А по своєму годинникові що години, напр., о 12 годині, о 1 год. то-що посилає світові сигнали, а спостерігач В на цих сигналах вивіряє хід свого годинника. Для того йому треба знати час, протягом

¹⁾ Зрозуміти це ясніше допоможе такий малюнок. Намалюймо кружечки А, О, В, що зображають троє годинників. Спостерігач В рахуватиме, що світло пройшло шлях рівний віддаленню від О до В, а спостерігач в А вважатиме, що промінь, який йде до нього, пройшов шлях рівний віддаленню від О до А. Але за час поширення проміння усі три годинники укупі з спостерігачами посунулись і зайняли положення, що його визначено на малюнку пунктирними кружечками А', О', В', і в дійсності до переднього годинника промінь пройшов шлях більший, а ніж віддалення ОВ, а саме віддалення ОВ', також як і до заднього годинника промінь пройшов не віддалення ОА, а менше віддалення, а саме—ОА'.

якого світло доходить від спостерігача А до нього. Одинокий висновок, що його може зробити спостерігач В, буде такий: я не рухаюсь, бо інакше я або відходив би від проміню, що мене наздоганяє, або ж йшов назустріч йому, а, значить, швидкість розповсюдження світла повинна б була бути для мене або більша, або ж менша, як триста тисяч кілометрів на мить, чого в дійсності я не спостерігаю; але через те, що моє віддалення від А змінюється, то рухається він. Тому шлях, що його зробив сигнал, ідучи до мене, є рівний віддаленню межі мною та тим місцем простору, де подано сигнал. Звичайно, це віддалення є інше, аніж те, що лежить між мною та спостерігачем А в той мент, коли я отримав сигнал, бо він, розуміється, вже встиг декілька пересунутись за час розповсюдження сигналу; але на мої обрахунки не повинно впливати те, що трапилося з А після того, як сигнал вийшов від нього.

На підставі таких міркувань в момент отримання першого сигналу спостерігач В поставить на своєму годинникові 12 з додатком часу, що є потрібний, аби промінь пройшов шлях, рівний віддаленню між А і В в момент виходу сигналу від А.

Коли слідуючий сигнал, що його спостерігач в А послав о 1 годині, дійде до спостерігача В, останній поставить на своєму годинникові 1 годину з додатком, обрахованим подібно, як і в першій випадку. Тепер припустимо, що за минулий час віддалення поміж двома спостерігачами збільшилось і для певности припустимо, що в рухові був саме спостерігач В, який відходив від А. Важливо пам'ятати, що це припущення, як і протилежне, нічим ствердити неможна і що ми приймаємо його тут тільки для того, аби розглянути питання без допомоги математичного аналізу.

Прикинемо, яку помилку зробив на цей випадок спостерігач В. Вважаючи себе нерухомим, він в обрахункові шляху, що його пройшли сигнали, зробив помилку й до того неоднакову для першого та другого сигналу. В першій як і в другій випадку, він відходить від проміню, промінь його наздоганяє, а, значить, в обох випадках шлях, що його пройшов промінь, є більший, аніж то думав спостерігач; через те свого годинника спостерігач в В поставив назад, порівнюючи з годинником А. Але в першій випадку, коли спостерігачі були ближче один до одного, ця помилка була меншою, аніж у другому випадку, бо за час розповсюдження проміню на ближче віддалення і спостерігач В встиг пересунутись менше. В першій випадку спостерігач В поставить таким чином свого годинника декілька назад порівнюючи з годинником А, у другій випадку ще більш назад, а де далі с кожним разом все більше й більше назад. Інакше кажучи, вивіреним в такий спосіб годинник спостерігача В буде спізнатись порівнюючи з годинником А, і година на годинникові А буде коротша, аніж година на годинникові В: час спостерігача В буде проходити повільніш, ніж час спостерігача А. На підставі матер'ялу, що його здобуто через найточніші виміри приступні для сучас-

ної науки, правдивість яких не підлягає жадним сумнівам, принцип відносності запевняє, що неможна встановити, хто саме з двох спостерігачів рухався в дійсності, а, значить, немає змоги виправити й помилку, котру зробив спостерігач В. Неможна, справді, вважати за дійсне те, чого не покажеш не через брак методів досліду, а через те, що воно не виявляється ні в одному з процесів природи,—це є фікція без жадного змісту.

Але ви запитаете, яке відношення може мати все оце до законів, що керують життям природи? Бо ж справа торкається способів вивіряти годинник. Годинник, що його вивірено в такий спосіб, дійсно на один випадок буде йти так, на другий—інакше; але ж час не залежить від ходу годинника, і події продовжують проходити, цілком не рахуючись з тим, що покаже наш годинник.

Суть справи полягає в тому, що вивірені в такий спосіб годинники показуватимуть час, який справді керує подіями в тім місці, де знаходиться цей годинник.

Уявіть, що крім годинників спостерігачі А і В мають в руках ще по одній цілком однаковій свічці. Нехай свічка у спостерігача А згорає протягом однієї години по його годиннику, що йде скорше, аніж годинник В. Коли у спостерігача В вона згорить також протягом години по годиннику, що йде також як і годинник А, то він констатує, що по його годиннику свічка згоріла за час менший, аніж одна година. Це одразу дало б змогу пізнати, що годинник В спізнюється, дало б змогу встановити, наскільки саме він спізнюється, а zarazом довести, що дійсно в рухові був спостерігач В відносно до простору, а спостерігач А був в стані супокою—було б можливо міркувати про абсолютний рух,—але досвід каже нам, що це є неможливо.

Тому свічка спостерігача В, у згоді з якимись невідомими нам законами природи, що звязують рух з усіма без винятку процесами, згорить також за годину, але за годину, що спостерігач В рахує по своєму годиннику, який йде більш повільно.

І не тільки горіння свічки, але й усі рішуче—фізичні, хемичні та біологічні процеси в системі В проходять у згоді з годинником цієї системи. Інакше кажучи, хід вивіреного в такий спосіб годинника визначає собою те, що ми звемо протіканням часу, і цей час, безмежно ріжноманітний що до цього протікання, відповідно до безмежної ріжноманітності тіл, які рухаються у природі, заступає місце абсолютного світового часу. Уявління про цей абсолютний час повинно викинути з кола інших наших уявлень, яко фікцію, що їй в дійсності ніщо не відповідає.

ВПЛИВ РУХУ НА РОЗМІРИ ТІЛ.

Заразом з тим втрачає своє значіння й поняття про одночасовість двох подій. Події одночасові для спостерігача, що належить до однієї системи в рухові, будуть ріжночасові для спостерігача іншої системи.

Справді, коли в двох пунктах якоїсь системи одночасно по її годиннику засвітили два вогні, то для спостерігача, що належить до цієї системи і знаходиться як раз по середині між двома пунктами, де засвітили вогні, буде здаватись, ніби вогні спалахнули одночасно.

Але що констатує спостерігач, що рухається відносно до даної системи й знаходиться в момент, коли засвітились вогні, також саме посередині між двома пунктами, де спалахнули вогні?

Поки світло дійде до нього, він посунеться в той чи інший бік і таким чином стане далі від одного сигналу й ближче до другого. Світло від обох свічок, що тільки спалахнули, досягне до нього вже не одночасно: раніше він побачить світло тієї свічки, в напрямі до якої він рухається, і пізніше—світло другої.

Через те, що спостерігач нічого не знає про свій рух й спостерігає тільки відносний рух свій та системи, він скаже: світло виходило з точок простору, від яких я знаходився й зараз знаходжусь на рівних віддаленнях; на розповсюдження проміння не може впливати те, що система, де спалахнули свічки рухається, а, значить, коли б свічки засвітились одночасно, я й побачив би їх одночасно. Очевидно, одна свічка спалахнула пізніше, аніж друга. Для того, аби обидві свічки спалахнули для спостерігача одночасно, треба, щоб та свічка, яка є спереду відносно до напрямку руху, засвітилась пізніше.

Звернемося тепер до способів порівняння довжини в різних системах, що є в рухові.

Нехай в якійсь системі А є стержень і треба відкласти довжину, рівну до довжини цього стержня в іншій системі В, що рухається відносно до першої системи.

Для ясності уявлення припустимо, що система В є гладенька стіна, вздовш якої й посувається система А.

Аби відкласти на стіні довжину стержня, що своєю віссю є скерований вздовш лінії руху системи А, треба прикласти цього стержня до стіни й біля обох країв його одночасно шкрябнути по стіні. Одночасовість є важливою тут через те, що стержень посувається відносно до стіни і якщо шкрябнути біля одного краю раніше, аніж біля другого, то за час, який пройде від менту, коли ми шкрябнули біля одного краю до менту, коли шкрябнемо біля другого, стержень встигне декільки пересунутись й відкладена на стіні довжина не буде рівною до довжини стержня.

Таким чином, задача зійшла на те, аби у двох різних пунктах простору одночасно шкрябнути. Але ми знаємо вже, що ніби одночасове для однієї системи, здаватиметься різночасовим для іншої. Тому, хоч спостерігач, що рухається укупі з стержнем, й цілком достотно визначить по своєму годиннику одночасно край стержня, який посувається повз стіну, але з погляду спостерігача, котрий відносно до стіни є в стані супкою, він зробить це не одночасно, а саме нерухомому спо-

стерігачеві здаватиметься, що в тім напрямі, куди стіна рухається шкрябнуто раніше. Через те й довжина, що її відкладено в такий спосіб, буде менше, аніж правдива довжина стержня, і що більше швидкість відносного руху стіни та стержня, тим більше буде скорочення довжини. Легко зрозуміти, що такого скорочення довжини не буде, коли відкладатимуть її поперек руху, а, значить, в системі, яка рухається, довжини в напрямі руху будуть скорочені, а поперек руху—вони збережуть свою величину.

Таким чином ми приходимо до того переконання, що й довжини в природі не мають абсолютного значіння й вони залежать від руху тіл. Треба пам'ятати, що справа полягає не в помилкових припущеннях спостерігачів,—помилкових через хиби їх методів,—а в тому, що всі явища в кожній системі проходять так, що для них має силу лише довжина, котру відкладено в зазначений вище спосіб. Останнє виходить з принципу відносності, який встановлює, що немає процесів, на підставі котрих можна б було констатувати правдивий рух тіл, а, значить і зроблену помилку.

ПЕРЕМІННІСТЬ МАСИ.

Механіка, що її побудовано на нових уявленнях простору та часу, приводить і до нових дуже важливих висновків.

Підставою старої Ньютонової механіки було припущення про незалежність маси тіла від стану його руху або, висловлюючись конкретно, до цього часу в механіці припускали, що потребується однакове зусилля, аби покотити возик з вагою по платформі вокзалу, як і по платформі вагону, що рівномірно рухається. Нова механіка запевняє, що з огляду на різницю проміжків часу та довжин,¹⁾ які відкладаємо то на нерухомій платформі, то на платформі рухомій,—потрібуються різні зусилля, аби надати одному й тому ж возикові однакової швидкості відносно до нерухомої як і до рухомої платформи; більш детальна теорія доводить саме, що в другому випадкові (система в рухові) ці зусилля повинні бути більші, аніж у є першому (нерухома система).

Про масу тіла ми міркуємо на підставі того опору, який виявляє тіло супроти зміни його стану, цеб-то на підставі інерції тіла. Масу тіла, що її визначено в такий спосіб, зовемо інертною масою тіла. По величині вона точнісінько є рівною до маси, котру встановлено за допомогою ваги (вісів), цеб-то до маси тяжіння.

Через те, що, як сказано, тіло, котре є в рухові, ставить більший опір супроти чинности сили,—то й інертна маса його

¹⁾ Швидкість тіла вимірюємо відношенням довжини шляху до часу протягом якого саме перейдено цей шлях.

є більша. Цей висновок вдалося ствердити спробою, спостерігаючи рух часточок в рурах, які наповнювано рідким газом. Коли до склянної рури з рідким газом надати металеві електроди, з'єднані з джерелом електрики високого напруження, то від негативного електроду з величезною швидкістю, що наближається до швидкості світла, летять часточки і спробою встановлено, що маса цих часточок збільшується разом з їх швидкістю. Тут треба зазначити, що швидкість світла величезна порівнюючи з звичайними приступними нам швидкостями; через те, що у всіх питаннях під поглядом принципу відносності грає роль, як то вказують обрахунки, відносна величин швидкості тіла та швидкості світла, то очікувані ухилення від звичайних законів механіки, побудованої на принципі відносності, можуть бути значні лише на випадок великих швидкостей руху; щож до випадків звичайного руху, то своїми порівнюючи грубими засобами цих ухилень ми не зможемо виявити. Найважливішу роль в принципі відносності відіграє швидкість світла; заразом із тим припускають, що швидкість більша за швидкість світла у природі є неможливою. Коли б довелось спостерегти таку швидкість, то принцип відносності був би знесений.

ЕНЕРГІЯ ТА МАСА.

Заразом з перемінністю маси принцип відносності дає змогу знайти зв'язок поміж енергією тіла та його масою. На підставі де-яких даних можна думати, що подібно до того, як маса тіла змінюється під впливом руху завдяки запасові енергії, котрий є інший в рухомому тілі, аніж у нерухомому,—то й уся маса тіла має теж енергетичне походження. Однак, неможна вважати, що ця приваблива думка звести цілком поняття про масу до поняття про енергію в теперішній час є укінченою. Аж до останнього часу питання не є остаточно вирішене.

ПІДВАЛИНИ ЗАГАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ВІДНОСНОСТІ.

Явища, що ми їх розглянули, відносяться до випадку простого (прямолінійного) та рівномірного руху. Отже Ейнштейн вигнав з них поняття про абсолютний час та простір.

Але як що звернутися до рухів, в яких протягом часу змінюється напрям або швидкість,—то на сцену знов виходять ті ж абсолютні, бо при кожному випадку зміни руху зараз же виявляються сили інерції, до чого величин їх цілком не залежить від відносного руху тіл, а тільки від їх руху відносно до простору. Ви спостерігали ці сили, коли трамвай або потяг швидко застановлявся. У вас немає сумніву, що змінюється саме стан руху вашої системи відносно до простору, а стан руху інших систем, які вас оточують, зовсім не відіграє ніякої ролі. Цей абсолютний простір виявляється ще й у іншому випадку. Коли

ми заставимо тіло крутитися навколо вісі, то на всі його точки починають впливати сили, які прагнуть віддалити ці точки від вісі обертання; спостереження вказує, що окружні тіла не мають впливу на ці сили, а тому доводиться припустити, що причиною їх є обертання відносно абсолютного простору. Аби переконатися в тім, Ньютон налив у посуд води й повісив його на дуже закрученим мотузку. Коли мотузку розкручувався й посуд крутився, то спочатку форма поверхні води зоставалась цілковитою площиною; хоч відносно повертався посуд і вода ¹⁾, але вода відносно до простору не поверталась. Але згодом, коли вода взяла участь в рухові посуду, поверхня її змінилася наочно, що вказувало на присутність сил, які відкидали її від середини до стінок посуду. Тепер немає відносного руху посуду та рідкості; але зате рідкість обертається відносно до простору. Таким чином, як здавалося, Ньютон констатував, ніби походження відосередкових (центрофугальних) сил залежить від руху відносно до простору.

Задовго перед Ейнштейном Мах з надзвичайною яскравістю та послідовністю піддав критиці висновки Ньютона.

Він каже: які сили можуть повстати в тілі тільки через те, що воно обертається відносно до порожнього простору, що не має жадних властивостей сам по собі й є однаковий по всіх напрямках? Чи має якусь рацію само твердження, ніби тіло обертається відносно до порожняви? Яке право маємо ми думати, що відосередкові (центрофугальні) сили повстають завдяки обертанню відносно до порожняви, бо ж ми ніколи не спостерігали такого обертання. В досвіді ми завжди спостерігаємо, як тіло обертається відносно до інших тіл, наприклад, відносно до зоряного неба. Через те цілком природньо думати, що відосередкові (центрофугальні) сили—результат відносного обертання тіл, і коли Ньютон не виявив впливу відносного обертання посуду та води то лише тому, що маса посуду є незначною порівнюючи з окружними зоряними масами. З погляду Маха, відосередкові (центрофугальні) сили в тілі повинні повстати й тоді, коли воно буде в стані супокою, а зоряний світ обертатиметься навколо його.

Звичайно, коли Ейнштейн викинув поняття абсолютного з учення про рівномірний та простий (прямолінійний) рух,—він не міг помиритися з тим, що це поняття знову з'являється в ученні про перемінний та коловоротний рух.

Поміж 1916 та 1918 роками, його учення, що раніш торкалось осібного випадку переносного рівномірного руху, формується в учення, яке охоплює всі можливі випадки руху. В цій формі учення Ейнштейна здобуло собі назвисько загального принципу відносності. В той час, коли спеціальний принцип відносності спірається на твердий фундамент досвідних фактів, підвалиною загального принципу відносності є гіпотетичне поло-

¹⁾ Спочатку вода сковзається по стінці гладького посуду й не бере участі в його повертанні; тільки згодом через тертя її захоплює відро, що крутиться й починає крутитися укупі з відром.

ження і через те його повинно виправдати шляхом зіставлення з фактами тих висновків, що з нього випливають. Ми вже мали нагоду зауважити, що інертна маса тіла та маса його тяжіння однакові,—інакше кажучи, що тіло ставить однаковий опір супроти зміни руху, як і притягається до інших матерьяльних тіл. З погляду Ньютонової механіки цей факт є цілком випадковий, бо інерція тіла та сила його тяжіння нічим між собою не зв'язані.

Отже з цього погляду дві кулі—мідна та залізна, що під впливом однакового штовхання починають рухатися з однаковою швидкістю, а, значить, мають і однакову інерцію, можуть падати, притягаючись до землі з різною швидкістю. Як щож ми спостерігаємо протилежне, якщо в дійсності їх швидкість цілком однакова, то це є випадковий кількосний збіг чинности двох цілком самостійних нічим між собою не зв'язаних законів природи.

Підвалиною загального принципів відносности є твердження, що неможна вважати випадковістю, коли чинність сили інерції та сили тяжіння у всіх випадках однакові. Очевидно, що походження цих сил є одно.

Таким чином Ейнштейн переконався, що притягання тіл є не що інше, як виявлення їх інерції; інерція і тяжіння це еквіваленти. Оцей принцип еквівалентности формулюється так: однорідне поле тяжіння, цеб-то простір, у якому сила ваги всюди є однакою що до величини та напрямку, відносно до всіх без винятку явищ,—є еквівалентне просторові, в котрім маємо чинність сил інерції, що їх викликано постійним що до величини та напрямку прискоренням.

Аби з'ясувати принцип еквівалентности, уявимо закритий зо всіх боків коробок, так що спостерігач, який є в ньому, не може нічого знати про те, що робиться за межами його перебування. Мотузком, що його почеплено до одної з стінок коробка, починають останній тягти угору, збільшуючи рівномірно швидкість руху.

Через інерцію усі тіла, що знаходяться всередині, прагнуть тимуть оставатись позаду руху коробка; тому спостерігач помітить, що тіла тиснуть дужче, аніж раніш, на ті предмети, на які вони спіраються.

Важок в один хунт, покладений на пружинну вагу, ростягне пружину більше, ніж раніш; предмет якоїсь ваги буде тяжче піднести з долівки. Спостерігач сконстатує, що вага усіх тіл збільшилась. Разом із тим, якщо дати тілові падати додолу, певної височини, то воно наблизатиметься до долівки швидче, бо коробок посувається назустріч предметові, який падає. Це збільшення швидкості падання буде однакою для всіх тіл.

Як ми вже згадували, досвід доводить, що сила інерції завжди є однакою з силою ваги, через те спостерігач не спроможеться вирішити питання про те, що саме є причиною явища,

котре він спостерігає: чи то з якоїсь причини збільшилась сила притягання, а вкупі з нею й вага тіл; чи ця зміна є результатом прискореного руху коробка догори. Таким чином, з погляду Ейнштейна інерцію тіл треба розглядати як особливий прояв притягання в тілі, що рухається відносно до інших матерьяльних тіл, але зовсім не як результат руху відносно до порожнього простору. Руху відносно до порожняви ми ніколи не спостерігаємо; самий вираз: я рухаюсь відносно до порожняви — не має сенсу і ніякого впливу на процеси природи такий рух мати не може. В дійсности ми спостерігаємо переміщення тіл та зміну швидкості їх руху відносно до інших тіл природи, — з окрема відносно до величезних зоряних мас тяжіння; оце відносне переміщення і є причиною сили інерції, тільки — не фіктивне переміщення відносно до порожняви. Тому як раз між інерцією та силою тяжіння і є той зв'язок, що його раніше вважали випадковим.

Але коли це так, коли гіпотеза про рівнозначність сили ваги та сили інерції є правдива, то всі без винятку явища в полі ваги повинні проходити цілком так, як і в системах прискореного руху, а, значить, на досвіді можна перевірити оцю гіпотезу. Досвід матиме рішуче значіння для того, аби виявити правдивість нашого припущення.

КРИВИНА ПРОМІНЮ СВІТЛА В ПОЛІ ТЯЖІННЯ.

Першим висновком з принципу еквівалентності є притягання світляного проміню до матерьяльних мас.

Якщо поле тяжіння є рівнозначне з прискореним рухом, то явища, що їх спостерігаємо на випадок прискореного руху, маємо спостерегти й у полі тяжіння. Промінь світла повинен розповсюджуватись в полі тяжіння так само, як він розповсюджується відносно до предметів прискореного руху. Повернемося знову до нашого коробка, що рухається прискорено угору. Нехай через щілину, пророблену у середині одної з стінок, проходить світляний промінь. Простежимо його рух відносно до предметів, що є в середині коробка.

Через те, що промінь розповсюджується, беручи участь в рухові коробка, то дно коробка наближається увесь час до проміню, а позаяк коробок постійно прискорює свій рух, то в міру розповсюдження проміню швидкість взаємного наближення проміню та долівки коробка буде збільшуватись. Спостерігач, що перебуває у коробку й не має жадного підозріння що до свого руху, вважатиме шлях проміню не простим (прямолінійним). Йому здаватиметься, що промінь увесь час відхиляється до долівки коробка й де далі від щілини, то більше буде це відхилення. На погляд спостерігача шлях проміню в середині коробка буде тотожний з тою кривою лінією, що її накреслило б ядро після вибуху на земній поверхні або струмень води, який тече з посуду. Одинока ріжниця полягатиме лише в тому, що світло має надто

більшу швидкість, а тому на невеличких віддаленнях викривлення його шляху ми помітимо менше. Подібно до того викривлення шляху м'яча, що його кинуто, ми ясно бачимо вже на віддалення декількох метрів, у той час, як шлях кулі, котра пройшла вже декілька сот сажень, так мало викривлюється, що ми вважаємо його простим (прямолінійним).

На підставі принципу еквівалентності треба гадати, що шлях проміню поблизу до мас тяжіння мусить бути тотожний з шляхом, що його він накреслює в середині нашого коробка; інакше кажучи, ми маємо спостерегти таке ж викривлення проміню поблизу до матерії, ніби вона притягає його, як і інше матерьяльне тіло. А позаяк прискорення для всіх тіл, що падають, є однакове, то й промінь, який проходить повз матерьяльне тіло, мусить наближатися до нього з таким само прискоренням.

На земних джерелах світла через надто велику швидкість його неможна перевірити цього висновку, але викривлення, що його припущено, має виявитись в положенні зір, підчас коли світло від них проходить повз сонце.

Перевести таке спостереження перешкоджає надто велика яскравість неба поблизу до сонця, що заважає бачити зорі в тім обсягу. Через те такі спостереження є можливі тільки підчас соняшного затемнення. З метою перевірки висновків Ейнштейна було підготовлювано астрономичну експедицію на затемнення, що мало відбутися 1914 року, але експедиція не відбулася через європейську війну. Тільки року 1919 було переведено дві експедиції під керівництвом англійського вченого Едінгтона, які зробили фотографічні відбитки зоряного неба поблизу до соняшного диску. Через порівняння цих відбитків з відбитками тієї ж частини неба, підчас коли в ній не було сонця, виявилось що справді відхилення проміню має місце і величину відхилення є дуже близькою до тієї, яку було обраховано на підставі принципу еквівалентності.

РУХ МЕРКУРІЯ.

Другий висновок з принципу відносності складають інші закони руху тіл в полі тяжіння. Що правда ці зміни для тіл, які рухаються поволі, дуже незначні; принаймні, їх неможна виявити сучасною технікою вимірів.

Найшвидче у нашій соняшній системі рухається планета Меркурій й для неї, згідно з принципом відносності, мусить бути найбільше відхилення від законів руху старої механіки, що цілком надається до виміру.

В рухові цієї планети вже давно помічувало особливість, якої астрономи не могли з'ясувати. Перигелій Меркурія, — так звуть точку орбіти Меркурія, найближчу до сонця, — переміщується так, що характер його руху неможна було з'ясувати з погляду старої механіки. Що століття це переміщення виявляється в 43 дугових секунди.

Обрахунки, що ґрунтуються на принципі відносності, цілком з'ясовують цю аномалію.

Ще цікавіші та важливіші результати приложення принципу відносності до вивчення будови речовини (вещества).

Нині ми знаємо, що атом уявляє з себе не суцільний шматок матерії, а складається з надто дрібніших часточок, які рухаються навколо центрального ядра атому. Будова атому є подібна до будови сонячної системи, але в ньому рух часточок проходить з такою величезною швидкістю, що тут поправки до старих законів механіки на підставі принципу відносності повинні мати вже важливе значіння.

Завдяки рухові часточок, що з них складається атом, і утворюються ті хилитання в оточенні, які ми зовемо світлом.

Зоммерфельд приклав теорію відносності до руху в середині атому і в такий спосіб з'ясував найдрібніші деталі що до будови проміню світла. Погодження теорії з фактами спостереження йде тут остільки далеко та в такій широкій області, що важко мати сумнів що до правдивості припущень, які складають її підвалини.

ЧОТИРЬОХМІРНИЙ СВІТ ТА ЙОГО КРИВИНА.

Німецький математик Мінковський надав ідеям Ейнштейна надзвичайно простої математичної форми.

Відомо, що положення точки у просторі є визначене, коли вказано три величини. Так, аби вказати якесь місце над землею, ми даємо його географічну широчінь та довжину, але це ще не цілком визначає положення нашої точки, бо усі точки, які лежать на простій прямовісній (вертикальній прямій), мають туж саму широчину та довжину. Необхідно вказати ще й третє число— височінь даної точки над рівнем моря.

Аби визначити положення лампи у кімнаті, необхідно вказати віддалення її від одної з стін, від другої стіни до неї перпендикулярної та, нарешті, ще й височінь її над долівкою. Оцю властивість нашого простору, що положення точки є певне лише через визначення трьох чисел, трьох віддалень, ми підкреслюємо, коли зовемо наш простір трьохмірним.

Усяка поверхня, напр., площа, поверхня кулі є простором, де положення точки визначається вже тільки двома числами. Точка, що лежить у площині долівки, визначається через віддалення її від двох стін, а точка на поверхні землі визначається лишень через широчінь та довжину. Тому вважаємо поверхню двохмірною.

Аби визначити якусь подію в світі, треба вказати чотири числа: час, що характеризує подію, а потім ще три числа, які визначають місце події у просторі.

Наприкл., лампа, що знаходиться у кімнаті на віддалення 2-х метрів від одної стіни, 3-х від другої й $1\frac{1}{2}$ метра від долівки, засвітилась о 3-й годині ночі.

Таким чином, на світ треба дивитись як на утворення чотирьох вимірів, і Мінковський показав, що в цім чотирьохмірнім витворі, після відповідного вибору що до способу обрахунку, величини, що характеризують час, відіграють таку ж роль, як і величини просторові. В цім чотирьохмірнім світі наш трьохмірний простір росташовується подібно до того, як двохмірні поверхні росташовуються в самім просторі. Подібно як двохмірні поверхні (напр., куля, циліндер) мають кривину у нашому трьохмірному світі, так і наш трьохмірний простір, росташований у чотирьохмірному світі, має кривину. Досконалий математичний аналіз доводить, що кривина нашого простору є різною в різних місцях. Близько до великих мас тяжіння вона є більша, у міжзор'янні просторі—менша. У цьому чотирьохмірному світі Мінковського рух під впливом сили інерції є замінений рухом по лініях, що вони уявляють з себе найкоротше віддалення між двома точками, а тяжіння є не що інше, як виявлення кривини простору близько до матерьяльних мас.

В цьому світовому просторі керують інші геометричні закони, аніж закони Евклідової геометрії, що її правдивість ми звикли вважати абсолютною. Найкоротшим віддаленням між його двома точками не буде вже проста (пряма) лінія, а сума кутів трикутника не є рівною двом прямим кутам. Евклідова геометрія це тільки наближене виявлення правдивих геометричних співвідношень. З великою достотністю вона зображає нам явища, що мають місце у невеличкій частині простору, але для цілого світу вона не є правдивою, подібно, як для невеличкої частини моря його поверхню можна вважати площиною, хоч вона й є частиною сфери.

Ейнштейн йде у своїй картині світу ще далі. Він гадає, що не тільки наш трьохмірний простір має кривину в чотирьохмірнім світі, але й сам чотирьохмірний світ має кривину та є замкнений, подібно як у нашому трьохмірному світі є замкненою поверхня кулі. На користь цих міркувань Ейнштейна говорє слідуюче.

Коли світ наш є безмежний, то одно з двох, або він всюди рівномірно є повний зір, або ж наша зоряна система є островом в безмежному морі простору. Як-що безмежний світ, подобно до куточка всесвіту, який є приступний нашому спостереженню, був-би рівномірно сповнений зорями, то кількість світла, що досягала-б до нас, була б значною, небо здавалося би нам суцільним сяйвом, цього, однак, ми не спостерігаємо. Укупі з тим, як то вказують обрахунки, видимі для нас зорі мусили б бути у полі значно більшого тяжіння, а через те їх рухи були б надто швидкими, аніж ті, що їх ми спостерігаємо в дійсности.

Супроти другого припущення говорє те, що коли-б наша зоряна система була островом серед безмежного простору, то навколо ми не бачили б ні одної зорі; вони відходили б від нас та одна від одної на безмежні віддалення і сили взаємного притягання не вистачало б, аби стати цьому на перешкоді.

Хоч ми й не маємо права запевняти, ніби в решті решті після трільйонів роков це віддалення зоряних мас справді не матиме місця та що припущення, ніби наша зоряна система є справді поодиноким скупченням зір у просторі, є неправдиве, — однак, інстинктивно ми відчуваємо хиби цього припущення, котре є зв'язане з думкою про початок світу, тому ми й шукаємо иншого виходу.

Такий вихід дає нам уявлення Ейнштейна. Після Ейнштейна правдивим є перше припущення. Світ є сповнений зорями рівномірно, але він не є безмежний, а уявляє з себе замкнений, укінчений простір, подібно до того, як куля є замкненою поверхнею. Наш простір є сферичний простір, а тому, хоч він і є обмежений, але всіляку лінію в ньому можна продовжувати в безмежність, подібно як на поверхні кулі укінчених розмірів рух по колі, що є накреслене на ній, ніколи не зустріне межі.

Ми, люди, уявляємо з себе істоти, змисли (органи відчуження) яких так побудовані, що не можуть відчувати четвертого виміру, а тому ми й не в стані відчутти чи уявити собі кривину світу. Тільки досвідний матеріал та непереможна логіка математичного доказу дозволяє нам підняти завісу, що запинає від наших очей правдиве лице світу, але уявити собі цю картину світу наочно ми не маємо змоги, бо цей образ світу лежить за межами нашого сприйняття.

З цього боку образи, що до їх ми приходимо на підставі принципу відносності, поділяють участь наших останніх досягнень і в інших ділянках фізики.

Картину явищ, що була б приступна нашій уяві, надто у великій кількості випадків заступає абстрактна математична формула, що відповідного їй образу ми не є в стані уявити собі. Причина цього полягає в тому, що, вивчаючи явища природи, ми перейшли межу приступного для наших безпосередніх відчужень, бо ж ми не можемо уявити собі того, чого ніколи не відчували наші змисли (органи відчуження).

Принцип відносності дає нам новий світогляд у фізиці та геометрії; дуже можливо, що він допроводить нас і до нової теорії пізнання.

Але принцип відносності не може змінити звичайного людського уявлення про світ, що воно ґрунтується на вказівці наших змислів; з цим уявленням про світ він не має нічого спільного.

Принцип відносності має на меті дати можливо близький опис явищ з обсягу спостереження, і, оскільки є змога нині проте міркувати, своєї мети він досягає.

Проф. Б. П. ГЕРАСИМОВИЧ.

Еволюція світів в світлі сучасної науки.

Одним з найбільших фактів наукового життя нашого часу є систематична невдача всіляких пророкувань, що так чи инакше обмежують майбутні досягнення науки. Ця остання на кожному своєму кроці переступає межі, які було їй покладено, і саме по за ними, саме в галузях, здавалося б, зовсім їй неприступних, робить дивовижні здобуття. Класичним в цьому відношенні є пророкування засновника критичної філософії про те, ніби хемія ніколи не стане достотною наукою. Не менш невдалі були пророкування також і філософів позитивістичної школи. Наприклад, Огюст Конт, який призначав астрономії певне місце в своїй класифікації наук, цілком категорично ставить її досягненням визначені межі. Він казав, що нам ніколи не пощастить довідатись про склад та будову віддалених світів, які складають видимий зоряний всесвіт. На його думку, науці про небо доведеться обмежити себе лиш геометричним виучуванням руху зір, як блискучих точок, і залишити надії на те, щоб зробитися фізичною наукою. Таким чином, між наукою про небо та іншими фізичними науками повинна існувати безодня, через яку ніколи неможна буде перекинути місток.

Пророкування Конта не справдилось. Вже в другій половині минулого століття до досліду зоряного неба було пристосовано спектроскопа. Роскладаючи на складові частини ту незначну кількість енергії, що її дає нам тонке павутиннячко світляного проміню, який лучить нас з зорею, вперше довелось здобути відомости про склад та будову найбільших світів. Вимір зоряних яскравостей та барв шляхом пристосування фотометрії та фотографії дав можливість зробити ще декілька кроків уперед. Пощастило знайти таємниці зоряних світів, які знаходяться остільки близько один до одного, що спливаються навіть для найдужих побільшень, котрі мають місце при студіюванні неба; було визначено і температуру, шільність, навіть давління в їх зверніх шарах. Сполучення всіх цих методів дозволяє нам познайомитись з такими дрібницями зоряних світів, що про саме існування їх ніхто не міг домислитися ще в кінці минулого віку. З рештою про зорі,—далекі світила без видимого диску,—ми

маємо не менш відомостей, аніж про найближчі до нас члени нашої системи—про місяць та планети. Цим величезним поступом в справі вивчення всесвіту ми завдячуємо молодій галузі науки про небо—фізиці небесних тіл,—астрофізиці. Фізика неба це дитина загальної фізики, і на перших кроках весь її зміст вичерпувався пристосуванням сучасних теорій загальної фізики до з'ясування явищ. Минули роки, прийшов час, коли молода наука стала на власні ноги та в свою чергу зробила фізику своїм винуватцем; більш того, вона в багатьох питаннях стала «супер-арбітром» міжливих фізичних теорій, що знаходять своє ствердження чи заперечення взагалі набданого нею матер'ялу. Причина цього, звичайно, є зрозумілою. Адже ж предмет астрофізики це зорі, ті надзвичайно великі центри згущення матерії у світовім просторі, в середині яких відбуваються процеси у величезних розмірах. З другого боку ця сгускла матерія знаходиться в такому стані, що істотно відрізняється від того, до якого ми звикли та які студіюємо у наших лабораторіях. Завдяки цьому з'являється можливість перевірити навіть сучасну теорію будови матерії (атома), а також, нарешті, вінець сучасної фізики—теорію відносності. Наслідки численних дослідів, що до зоряної фізики можна формулювати коротко так: зорі, що здаються нам точками різної яскравості та кольору, є від нас на величезних віддаленнях, які виміряємо в так званих «світляних роках»; інакше кажучи, світлові потрібні роки, сотки і навіть тисячі років для того, аби пройти ці віддалення (швидкість світла коло 300.000 кіл. на секунду). Саме через таку далечь зорі надсилають нам так мало світла; в дійсності—ці величезні світосяйні тіла цілковито подібні до нашого сонця, що уявляє з себе близьку до нас зорю. Це надзвичайно великі кулі, складаються вони з змішаними ріжних газів, доведених до стану сильної промінистості, завдяки своїй височезній температурі. Росклад призмю зоряного світла на його складові частини, в так званий спектр, виявляє велику кількість темних рис, що перетинають веселкову смужку спектру. Це явище характеризує також і спектр сонця. З'ясовується воно втяганням світла зорі більш холодною зовнішньою її атмосферою. Порівняння спектрів ріжних газів та металів, добре досліджених у наших лабораторіях, дозволяє, таким чином, визначити хемічний склад зоряних атмосфер. За малими винятками всі вони складаються з відомої нам матерії, яка, що правда, знаходиться в цілком особливих умовах.

Спектри зір надзвичайно ріжноманітні; навряд чи існують дві зорі, в яких вони були б зовсім однакові. Ця обставина має дуже важливе значіння—зорі складають ніби-то своєрідні особливості, що їх властивості пізнаємо через порівняння між собою відповідних спектрів. Чим вище температура зорі, тим вона більше і навіть блакитніша, тим ближче максимум яскравості веселкової смужки її спектру до фіялкової частини; навпаки, чим зоря холодніша, тим більше є виразною червона частина її спектру.

Сучасна фізика, припускаючи де-які гіпотези, за допомогою так званого закону Віна, дозволяє нам визначити температуру розпеченого самосійного тіла. Це досягається шляхом спостереження кольору тіла, або ж більш достотно по розподілу інтенсивності в його спектрі. Ми можемо пристосувати цей метод до зір, визначаючи температури їх зверхніх шарів. Такі досліді було почато Вільзінгом та Шейнером у Потсдамі; в теперешній час вони переводяться в багатьох обсерваторіях і мають зовсім однакові висновки. В зв'язку з цим з'ясовується, як і треба було чекати, що температура зір вимірюється тисячами градусів. Найбільш «гарячі» блакитно-білі зорі мають температуру в 15—20 тисяч градусів від абсолютного нуля; жовті (до яких відноситься наше сонце)—в 6 тисяч, а червоні до 2—3 тисяч градусів. Ці числа відносяться, безперечно, до зверхніх шарів зір; в середині їх температура повинна бути незрівняно більше. Так, після обрахунків німецького фізика Емдена, температура центральної частини сонця, напевно, виносить мільони градусів.

Температура зір як найтісніше зв'язана з характером темних рис її спектру, цеб-то, в решті решт, зі складом її атмосфери. Наприклад, у спектрах блакитно-білих зір знати лише небагато рис рідкого в нас газу гелія, воденя і де-яких інших. В спектрах чисто білих зір починають виступати риси металів, риси ж воденя досягають максимальної сили. Спектри жовтих зір (типу сонця) вже дуже складні, їх пересікає багато тонких рис важких металів. Червоні зорі виявляють вже не риси, але цілі смуги втягання, що є характерні для спектрів хемічних сполучень. Таким чином, зорі найвищої температури оточені атмосферами, де переважає гелій, в атмосферах білих зір більш всього воденя; сонце та подібні по складу зорі мають атмосфери з металів. Нарешті, температура червоних зір є остільки низькою, що в їх атмосферах починають відбуватися хемічні сполучення, які не є можливі в атмосферах більш «гарячих» зір. Отже, упорядковуючи зорі по черзі зменшення температури, ми будемо мати шерг: починається він гелієвими зорями, далі йдуть водневі та металеві (типу сонця), останніми є червоні зорі зі спектрами, характерними для хемічних сполучень.

Винаходи останніх десятиліть виявили, що спектр характеризує зорю ще в багатьох відношеннях. Наприклад, виявляється, що зорі є розміщені у просторі відповідно до своїх спектрів. Так, сонце знаходиться в центрі скупчення кількості металевих зір, червоні зорі займають дальші області, гелієві ніби-то оперізують всесвіт яскравих зір. Мало того, швидкість зір у просторі як найтісніше є зв'язана з їх спектрами. Гелієві зорі рухаються дуже повільно; середня їх швидкість після Кемпбелу всього 14 кіл. на секунду, металевих—коло 30, а червоних коло 35 кіл. Найбільш «гарячі» гелієві зорі у 5 разів більші, ніж маса сонця, в той час, коли маса металевих пересічно є рівна соняшній. Ще ціла цизка значних властивостей зір, про які тут говорити

немає місця, теж як найтісніше лучиться з їх спектрами. Спектр, ця тоненька веселкова смужка, яку так важко фотографувати, вводить нас, так би мовити, в самі інтимні глибини життя небесних світил, несподівано відкриває нам якісь закономірності, що видимо відіграють величезну роль в організації всесвіту.

Існує багато наукових питань, що на їх довго та даремно шукають відповіді. Знайти таку відповідь часто визначає триумф пророкуючої науки. Протилежне явище спостерігаємо під час бурхливого розвитку тих чи інших галузів знання, коли думка теоретика не встигає з'ясувати призбіраних фактів і справляється ледве з їх класифікацією. В ці критичні менти експериментатор, чи спостерігач, відкриває іноді факти першорядної ваги, що вказують на якусь несподівану основну закономірність у природі, викриття якої складає нову добу в історії науки. До цих «відповідей на непоставлені запитання» — відносяться й вищезазначені здобутки фізики неба. Тільки за останніх 10 років виявилось їх справжнє значіння і було знайдено ту таємничу нитку, що зв'язує до купи всю різноманітність явищ спостереження; було сформульовано запитання, відповідь на яке вже було дано раніш.—Це питання про еволюцію небесних сил.

Читач, знайомий в історією розвитку наукового світогляду, зможе відчувати якусь непевність. Адже ж і для еволюції, яка так могутньо опанувала науку минулого віку, вперше одягнулася тілом та набула крові, власне, на ґрунті науки про небо космогонічна теорія Лапласа, що так яскраво малює формування планет з кілець, які вилучає первісна туманність підчас обертання, дала надзвичайно багато. Разом з геологією Ляпеля та біологією Ч. Дарвіна вона поклала ті підвалини, на яких базується весь сучасний еволюційний світогляд.

Все це, звичайно, справедливо. Безперечно, космогонічна теорія Лапласа мала дуже велике значіння в історії світогляду. Проте її наукове значіння ми розглядаємо зараз як досить обмежене. Вона не була для науки про небо таким могутнім джерелом ідей, яким теорія Ч. Дарвіна була для біології. Більш того, вона не зробила майже ніякого впливу на розвиток астрономії. Лаплас, як і попередник його Кант, мав на меті дати картину формування соняшної системи, утворення с первісної туманности купи небесних тіл так, щоб відомі особливості планет та їх супутників були генетично з'ясовані (однаковий напрямок руху планет, близькість площин їх орбит до збігу і т. и.). Лаплас та Рош (який дав математичну інтерпретацію ідей Лапласа), чудесно виконали своє завдання; так, їх «історія соняшної системи», неважаючи на численну критику, в основі залишилась непереваженою до нашого часу. Ця теорія, однак, розглядає тільки один цілком окремий випадок еволюції небесних тіл і нічого не каже про походження сили зір, що складають всесвіт. Вона була збудована виключно на підставах механіки; генетично з'ясувати рух планет можливо було, звичайно, базуючись тільки на законах руху і

лише руху, її творці не прийняли до уваги другого чинника еволюції—чинника теплового. Тимчасом небесні світила—сонце та зорі є самосійні газові тіла; еволюція цих тіл перш над усе повина бути процесом тепловим, який характеризується зміною їх температури.

Небесні тіла випускають тепло в світовий простір; енергії з'юкола вони не одержують, відносно до околицьного світу баланс їх тільки видатковий. Що ж повинно діятись з небесними тілами після такої величезної страти тепла? Перша і натуральна відповідь на це питання така: зоря в наслідок безупинного промінювання охолоджується, температура її зменшується. З цієї точки зору червоні зорі (ріжниця зоряних барв була відома вже дуже давно), мусять уявити з себе більш менш пізніший ступінь еволюції, аніж зорі білі; їх чекає цілковите згасання, теплова смерть. Це був загально вживаний погляд в астрономії ледве чи не з доби Відродження. Він був цілком природний: критичне відношення до нього могло виникнути лише тоді, коли наслідком праці великих фізиків другої половини минулого віку народилась справжня теорія тепла і був виявлений великий принцип заховування енергії.

Першим кроком до перевірки цього погляду було питання про те, чому не загасає сонце. Справді, температура сонця на диво постійна; її хитання (зауважені на протязі останніх років) остільки незначні, що фактично вона може рахуватись постійною. Ця обставина рятує нас: адже, після обрахунків Брікнера, зниження соняшної температури тільки на 100° (при 6000°) на протязі довгого часу повинно було б викликати зниження середньої температури землі на $3-4^{\circ}$; цього було б доволі, аби настав новий льодовий період. А проте, через своє промінювання, температура сонця мусить зменшуватись що року на $1-5^{\circ}$. Отже, не вважаючи на величезну страту свого тепла, при допомозі якихось внутрішніх джерел енергії, сонце багато тисячоліть є в стані постійної теплової рівноваги. Ці внутрішні джерела енергії були невідомі до другої половини минулого віку, коли працею Гельмгольца, Лана та Ріттера, на ґрунті закону заховування енергії, було збудовано теорію космічних газових куль.

Закон заховування енергії встановлює, що тепло та механічна робота еквівалентні і при відповідних умовах переходять одно в друге. Таким чином завдання що—до викриття таємних джерел соняшної енергії зійшло на відповідь на питання про те, як і чому в середині сонця без упину відбувається механічна робота. А на це питання, що відноситься до чистої механіки, знайти відповідь було не так важко. Адже сонце—це величезна маса газу, який так саме, як і все у всесвіті, підлягає закону взаємного тяжіння, що виявляється в формі сили ваги, котра на поверхні сонця в 27 разів більше, аніж на поверхні землі. Через цю вагу і тому, що сонце не є абсолютно тверде тіло, а складається з газів, має місце безупинне «осідання» шарів, його сти-

скування, наслідком чого з'являється зменшення обсягу сонця. Коли матерьяльне тіло падає; в полі ваги відбувається механічна робота; через те що шари сонця падають до його центру дуже по волі завдяки їх масі, ця механічна робота повинна бути величезною. Обертаючись в тепло, ця робота надає сонцю потрібну йому для промінювання кількість енергії. Після обрахунків Гельмгольца скорочення соняшного діаметру тільки на $\frac{1}{1000}$ його частину мустить завдати роботу в 2000 разів більшу, аніж той механічний еквівалент тепла, що його витрачає сонце що року через своє промінювання. Таким чином, висока температура сонця безперестанку підтримується його скороченням. Це, однак, зовсім не визначає, що «тепловий» прибуток сонця математично досконало балансує його видаток. Існує багато підстав, які дозволяють стояти на тім, що, з рештою, кількість тепла сонця все ж таки зменшується; тимто його температура повинна ступнево, надзвичайно повільно, знижуватись зовсім непомітно для нас, на протязі того невеликого часу, яким ми оперуємо.

Отже тепловий підсумок для сонця є негативний. Повстає проте таке питання: чи є можливим існування космічної газової кулі з позитивним підсумком. Стискування такого тіла повинно надати йому теплової енергії більш, аніж воно витрачає її на промінювання, щоб-то температура його повинна підвищуватись. Блиска, але на довгий час забута праця німецького фізика Ріттера дала позитивну відповідь на це запитання. Якщо щільність газового тіла є мала, а обсяг його через те є великий, то навіть зовсім незначне скорочення викликає цілком незбагнені кількості тепла, які не тільки компенсують видаток на промінювання, але, крім того, в значній мірі нагрівають тіло. Видатна робота Ріттера дала зовсім нову схему еволюції світів. Спочатку дуже рідка з низькою температурою зоря має позитивний тепловий підсумок. Але ця її «молодість» не є вічна; її температура підвищується до того часу, поки збільшення щільності, що викликає зменшення виділення тепла, не зрівняє прибутку з видатком. Це—кульмінаційний пункт життя зорі, коли вона досягає своєї максимальної температури; після цього видаток тепла починає переважати його прибуток, і вже досить згускла зоря поволі наближається до теплової смерті.

Така схема Ріттера; вона не звернула на себе особливої уваги,—аджеж її неможливо було ствердити спостереженнями та фактами в епоху її появи, щоб-то в останню чверть минулого віку. Це була лише цікава теорія, що не зробила науки плідною, тому її швидко було забуто.

Викриття надзвичайно великої різноманітності спектрів спочатку нічого нового в цьому відношенні не дало; так німецький астрофізик Фогель вже в 90-х роках минулого століття ґрунтував свою класифікацію спектрів на самій старій ідеї еволюції зорі, як газової кулі, що помалу охолоджується. Тільки видатний англійський вчений Норман Локієр пробував дати

подібну класифікацію, базуючись вже на ідеях Ріттера. На жаль роботи Локієра стояли окремо і були оцінені лише недавно. З початку минулого десятиліття питання про еволюцію зір було таким же темним, як і сто літ назад. Величезна купа фактів, добутих спектроскопічними дослідami, давала якісь невідразні натяки, якісь недоречні вказівки; але вони залишалися загадковим письмом, що його наука не мала сили з'ясувати. Проте власне тут був захований ключ до розв'язання великої загадки еволюції небесних тіл.

Повернемося знову до зоряних спектрів. Чим визначаються їх зміни? Невважаючи на їх страшенну різноманітність, ми можемо упорядковати їх так, аби вони уявляли собою шерег, що без перерви змінюється; спочатку будуть спектри гелієвих зір, а наприкінці спектри червоних зір, характерних для хемичних сполучень. Цю велетенську роботу емпіричної класифікації зоряних спектрів було виконано обсерваторією Гарвардського коледжа (Америка) під керуванням славнозвісного Едварда Пінкерінга. Вже можливість її виконання показує, що зміною спектра від одної зорі до другої керує єдиний чинник. Цей чинник є температура. Справді, було б недоречним припускати, що гелієві зорі дійсно складаються тільки з гелія, а металеві тільки з важких металів. Це не тільки суперечило б думці про єдність хемичного складу всесвіту, але також і низці безперечних даних спостереження, наприклад, тому фактові, що іноді зорі, які мають цілком різні спектри, бувають фізично зв'язані одна з одною, безумовно виникають з тої ж самої космічної маси. Різний склад зоряних атмосфер з'ясовується різницею їх температур, що впливають на властивості їх зверхніх шарів. Збільшення температури, як це можна довести на підставі сучасної теорії матерії, викликає такі зміни мішанини газів, завдяки котрим найбільш впливаючою на його спектр частиною буде спочатку водень, а потім і гелій. Дослід над зоряними температурами, як ми це вже знаємо, цілком стверджує це припущення.

Це головний висновок. Вже він був великим кроком уперед в справі вивчення всесвіту, але коли ми будемо ґрунтуватися тільки на ньому, то не зможемо вибрати ту чи іншу з двох схем еволюції, старої та нової. Для цього потрібні були ще додаткові факти; вони дозволили за останні роки скласти теорію еволюції світів, що базується виключно на спостережених фактах і дійсно уявляє з себе невичерпане джерело ідей для дослідника всесвіту. Честь викриття цих даних належить німецькому астрофізику Герцшпрунгу, а їх пояснення американцю Ресселю (1914 р.). Для того, аби виявилось все значіння цієї першої сторінки нового розділу науки про світову будову, нам необхідно ухилитися трохи в бік.

Видима яскравість зорі походить від багатьох причин. Перш за все вона залежить від віддалення до зорі. При других однакових умовах яскравість буде тим менш, чим більш це віддалення.

достотніш, після відомого фізичного закону, вона змінюється зворотно пропорційно до квадрату останнього. Для того, аби можливо було порівнювати зоряні яскравості одна з другою, необхідно звільнити їх від цього впливу. Це робиться дуже просто, коли є відоме віддалення до зорі; тоді шляхом елементарного обрахунку можна з видимих яскравостей зір вивести ті яскравості, які мали б зорі, коли б всі вони були росташовані на якимсь умовнім, але певнім від нас віддаленні. За останнє приймають те віддалення, що його світло проходить протягом 33 років (швидкість світла 300.000 кіл. на сек.)—з ним і зрівнюють яскравості зір, віддалення до яких нам відоме. Вираховані в такий спосіб яскравості звуться абсолютними. Їх вже цілком можна зрівнювати між собою, бо вони не залежать від різниці що до віддалення... Відчого ж вони залежать? Звичайно, що від двох чинників: поперше від розміру зорі, цеб-то від її діаметру, по друге—від яскравості елементів її поверхні чи, як кажуть, від зверхньої яскравості зорі. Звернемося до останньої. Сучасна фізика стоїть за тим, що зверхня яскравість тіла, яке сяє від нагрівання, залежить в ідеальному випадкові тільки від його температури (закон Киргоера); крім того, вона змінюється поруч зі зростанням останньої дуже швидко—а саме, просто пропорційно до її четвертого ступеню. Цей закон промінювання, так званий закон Стефена, є сформулований, що правда, при де-яких гіпотетичних припущеннях, проте підвалини його остільки реальні, що мати сумнів відносно його пристосування до відчування небесних тіл, не доводиться.

Звернемося тепер до абсолютної яскравості зір з однаковими (звичайно, приблизно) спектрами, значить, також і температурами,—ну, напр., до червоних зір. Після вищезазначеного їх зверхні яскравості повинні бути однакові, звідси різниці що до абсолютних яскравостей, коли такі будуть мати місце, мусять бути з'ясовані різницями їх розмірів, цеб-то діаметрів.

Герцшпрунг зробив таке: він вирахував абсолютні яскравості зір, віддалення яких були відомі, та дослідів їх. Виявилось, що принаймні в родині червоних зір вони далеко не однакові; ці зорі поділяються на дві яскраво відріженні групи. Зорі першої групи абсолютно дуже яскраві, другої—дуже бліді; пересічно яскравість зорі першої групи в 100 разів більша, аніж яскравість зорі другої. Завважена різниця була остільки ясна та виразна, що вчений, який відкрив її, перші зорі назвав «велетенськими», другі «карликовими». Він думав, що різниця абсолютних яскравостей з'ясовується різницею масивності: «велетні» мають величезні маси, «карлики», дуже малі. Космогоничне значіння викриття Герцшпрунга уперше зрозумів та оцінів Г. Рессель. В своїй праці, яка вийшла в 1914 р., він пильно зіставляє абсолютні яскравості всіх зір з певними віддаленнями, упорядковуючи їх в черзі зміни їх спектрів. При цьому виявилось, що червоні зорі справді досить яскраво поділяються на дві зазначені групи; у жовтих зір цей поділ

вже не є такий помітний, білі ж зорі ледви на нього лише натякають. Рессель відразу дав космогоничне пояснення цьому фактові, базуючись на поглядах Ріттера та Локієра.

Зоря має певну температуру, правдивіш середню температуру на протязі свого життя двічі—в молодості, коли вона нагрівається і в другому періоді, коли вона повільно, але неухильно наближається до теплової смерті. В цих 2-х випадках зоря, маючи однакову температуру, має також однакові зверхні яскравості, але розміри її різні. У перший раз—молодою—вона страшенно обрідна, її щільність є незначна, а діаметр дуже великий; у другий раз вона вже досить збіглась, щільність її є багато більша, а діаметр менший. В перше це «велетень», що має велику абсолютно яскравість, у друге—це «карлик». За молодості всі зорі «велетні»; старістю всі вони «карлики». Чим нижче температура стадії, що її спостерігаємо, тим виразніш повинен бути поділ їх на дві групи, як це й має місце.

Таким чином, різниця двох груп зовсім не є наслідком різниці що до маси, а тільки що до щільностей. Рессель робить розрахунки цих щільностей, базуючись на дуже правдоподібних припущеннях. Виявляється, що щільність червоних «велетнів» в 2.500 разів менша, ніж середня щільність сонця (остання в 1,4 раза більша від щільності води при нормальних умовах), щільність жовтих «велетнів» вже більша, вона тільки в 400 разів переважає щільність сонця. Сонце, таким чином, є типовим «карликом», як то можна було припускати й раніш. Ці гіпотетичні розрахунки що до щільностей було стверджено працями других дослідників—Шаплі, Едінгтона та інших.

Маючи остільки незначні щільності, «велетні» повинні мати розміри, що в багато разів переважають розміри нашого сонця. Визначення через одні тільки спостереження діаметрів їх, без ніяких гіпотез, таким чином рішуче розв'язало б це запитання. Коли б зорі мали видимі диски (помітні кутові діаметри), то простий вимір останніх, в зв'язку зі знанням віддалення до зорі, дозволив би нам знайти її розміри в звичних для нас одиницях довжини, напр., у кілометрах. Одначе, цього немає, через величезні від нас віддалення зорі здаються нам крапками без помітних видимих діаметрів. Це, звичайно, не визначає, що завдання не надається до розв'язання—справа лише в методі. Треба винайти такий об'єктивний, незалежний від властивостей ока спосіб, який дав би нам змогу робити виміри видимих нам діаметрів зір, неважаючи на їх, як здається, цілком незначну величину. Цю проблему після багатьох невдач розв'язав американський фізик Майкельсон, той самий, славнозвісний експеримент якого з верцадлами дав життя сучасній теорії відносності. Користуючись одним явищем, так званою інформацією світла, за допомогою самого могутнього в світі астрономичного верцадла обсерваторії Моунт Вільсон в Каліфорнії, Майкельсон в 1920 р. уперше зміряв видимі діаметри зде-кількох

«велетенських» зір. Ця подія була великим тріумфом науки виміру; для Майкельсона, як він казав, це було «здійсненням мрії, що він несе її на протязі двадцяти років». Виміряні видимі діаметри показалися, як і треба було чекати, цілком незначними. Їх видко під кутами від 0.02 до 0.04 секунди. Якщо нам є відоме віддалення зорі, то її вимірний діаметр дозволяє визначити її справжні розміри. Виявилось, що діаметр найменшої з досліджених «велетенських» червоних зір—Арктура—у 50 разів більш, аніж діаметр сонця (останній має—696.000 кілометрів). Діаметри інших «велетнів» ще більші—наприклад, у Антареса (червона зоря в сузір'ї Скорпія) він у 4 рази більш від діаметру річного шляху землі навкруги сонця, цеб-то понад мільярд кілометрів. Всі ці здобутки стверджують висновки Ресселя; від нині наука про еволюцію світів лишає хиткі гіпотези і набуває міцного фактичного фундаменту. Викриття Ресселя, як то завжди буває в таких випадках, поклато початок цілої низки праць інших вчених; ідея еволюції зробила науку плідною, в її світлі малюнок будови світу здобув інший вигляд.

Зорі це центри сгущення космічної матерії, вони розвиваються, переходячи послідовно велетенську та карликову стадії свого життя, і, нарешті робляться такими ж холодними, твердими тілами, як наша земля та інші планети. Яким способом зароджуються ці центри? Чи немає інших форм існування матерії увсесвіті, що переходять потім в зоряні формування? На це питання не може бути двох відповідей. Небесна фотографія виявляє величезні маси матерії з слабим сяйвом, яка широко розкидається у міжзоряній просторі. Це так звані туманности; вони уявляють з себе скупчення дуже рідких газів, що світяться при низьких температурах завдяки безупинним електричним розрядам; часом це величезні маси невеликих твердих часток, так званого космічного пилу. В туманностях ми спостерігаємо найранішу дозоряну стадію еволюції матерії. Вона ще не конденсувалась, бо в неї ще не сформувалось міцних центрів тяжіння, що приводять до того; тут переважають чинники протилежні тяжінню. У боротьбі різних сил проходить ця сама перша дозоряна стадія життя матерії; туманість потроху загусає, перетворюється в червону зорю «велетенської» групи. Як же відбувається життя останньої, які сили керують нею? Колись про це писав Ріттер. Проте було б дивно, як-би сучасна наука з її величезними здобутками в обсягу фізики, відповідаючи на це питання, зупинялись би на старій теорії Ріттера. Потрібно було посунутись уперед; це зробив професор Кембриджського університету Еддінгтон.

Еддінгтон теоретично виучує стан нетрів велетенської зорі. Температура її, як ми вже знаємо, повинна бути надзвичайно високою, вона вимірюється сотками тисяч, навіть мільонами градусів. При цих умовах між окремими шарами зорі, крім тяжіння повинна діяти ще одна сила,—це так зване світляне тиснення. Сучасна фізика ще з часів Максвелла вчить нас, що світляна

(і взагалі промінева) енергія, втягаючись тим тілом, на яке вона падає, в свою чергу тисне на нього. Це тиснення цілком необхідний наслідок головних властивостей енергії; його присутність в газових осередках вперше було доведено експериментально Петром Лебедевим, головою Московської школи фізиків. Підчас «велетенської стадії» життя зорі воно повинно мати важливе значіння, завдяки великій кількості проміневої енергії, що по виразу Еддінгтона, «скута» зорею. Значить, в цій стадії буде відбуватись боротьба двох сил: світляне тиснення, що намагається знищити зорю, як центр конденсації матерії, розкидаючи її, і протилежне цьому—тяжіння, щоб-то сила ваги. При яких умовах сила тяжіння переважає силу світляного тиснення? Инакше кажучи при яких умовах є можливим саме існування зорі, як такої? Дослід Еддінгтона відповідає, що це є можливо лише тоді коли згусла космічна маса не перевищує певної величини, инакше світляне тиснення мусить знищити зорю, що знову робиться туманістю. Виявляється, що ця критична маса, лише в де кілька разів перевищує масу сонця. Таким чином, можливість конденсації матерії у всесвіті є обмежена; вона може скупчуватись в маси, що не перевищують певної границі. В тім є великий закон всесвіту, що завдяки йому останній складається з приблизно однакових, що до маси особливостей зір. Визначення зоряних мас, що їх переводять в ріжний спосіб, як найкраще стверджують дедукцію Еддінгтона; спостереження не відкрили ще жадної зорі, маса якої переважувала-б соняшну більш, аніж у 10 разів.

З точки погляду Еддінгтона зазначений с початку цієї статті звязок між спектром та масою з'ясовується дуже просто. Чим більшою є маса зорі, тим більшу енергію має зоря, тим вищої температури вона може досягти. Так, наприклад, температура поверхні зорі, маса якої рівна з масою сонця, не може перевищити 9000° , коли маса менше $\frac{1}{3}$ товщи сонця, ця температура не досягає й 5000° . Значить, перша не може «дорости» до стадії блакитно-білої зорі, друга до стадії жовтих зір з найбільшою масою, тому-то маси гелієвих зір остільки великі. Навпаки, в групі жовтих зір маються й дуже масивні, які чи були, чи ще будуть гелієвими,—а також менш великі, що ледви досягають жовтої стадії. Те саме тільки у більшому розмірі повинно відноситись і до червоних зір. Ось чому середні маси зір збільшуються температурою, щоб-то зі зміною спектра. Багато інших, добре стверджених спостереженнями, висновків робить Еддінгтон, але самий цікавий з них торкається питання про темп зоряної еволюції.

Без сумніву, еволюція зорі є процес надзвичайно повільний, доказом тому є наше сонце, зниження температури якого на протязі освітлених історією тисячоліть є цілком непомітне. Що-ж каже відносно цього теорія? Еддінгтон теоретично будує модель типової зорі і вираховує, який час є потрібний «велетенській»

зорі за для того, аби вона в процесі своєї еволюції з червоної стала жовтою. Можна було б чекати на величезні величини—сотки мільонів років. Тим більш є дивовижний здобуток Еддінгтона: всього 2600 років. Чим з'ясувати цей дивний результат? Одно з двох: або вся теорія Еддінгтона є хибна, або ж вона є неповна, тому, що не бере на увагу якихось невідомих нам фактів. Перше припущення ми мусимо відкинути: надто добре погоджуються з наслідками спостережень інші висновки теорії. Отже залишається припустити, що принаймні у «велетенських» зір, які розглядає Еддінгтон, крім тиснення ще є якісь джерела енергії, що підтримують промінювання зорі. Для «карликових» зір може лишитись справедливою стара теорія Гельмгольца.

Щож це за джерела енергії? Астрономія не може розв'язати це питання самостійно, тільки за допомогою фізики. Все примушує думати, що ці таємничі джерела енергії в середині атома: це та сама середатомна енергія, яка вилучається під час складних перетворювань радіа, та існування якої ми повинні припустити для всіх інших елементів. З погляду, що є властивий вченим нашого часу, теорії Резерфорда та Бора, яка знайшла дивне ствердження в різних галузях фізики,—атом є складна система рухливих маленьких тіл, що мають величезну енергію. Вилучення цієї енергії під час перетворювання в середині атома, серед зоряних нетрів—ось ці загадкові процеси на існування яких показує нам теорія Еддінгтона. В нетрах космічних центрів конденсації матерії, при найвищих температурах, що їх збагнути неможна, відбуваються її зміни, зріст та розпад. Зорі це тільки ті лабораторії, в середині яких відбувається таємничий перехід матерії в енергію.

Дві найбільших проблеми стоять перед сучасною наукою. Поперше—питання про будову всесвіту, як певної системи ладу, організації матерії. Друге питання—не менш величне; це про матерію, енергію та їх еволюції. Не буде перебільшенням сказати, що ми на порозі його розв'язання.

Проф. С. Ю. СЕМКОВСЬКИЙ.

Марксизм та національна проблема.

Товариші! Національна проблема є темою майже без краю; та й марксизм теж річ надто широка.

Звичайно, в короткому докладі неможна вичерпати питання що до взаємовідношення між марксизмом та національною проблемою. Напевне, у своєму докладі я не матиму змоги зостановитись як слід навіть над визначенням того, що є нація, бо вже одно це питання цілком може скласти тему самостійного викладу. Доведеться принагідно зачіпати й це питання, але головна вага доповіді полягатиме в тих тенденціях, що заявляються в національному розвитку. В центрі викладу буде стояти питання про те, куди йде розвиток: чи в напрямі зміцнення національного моменту, чи, навпаки,—в напрямі створення національних ріжниць — піднесення інтернаціонального моменту. Якщо оперувати більш довгими періодами, не десятками років, а століттями, то загальний процес йде в напрямі об'єднання націй. Зараз ми переходимо добу світової історії, коли старий світ руйнується й будується новий; ми можемо оперувати довгими періодами й заглядати далеко вперед.

Отже, чи можна з точки погляду цих довготривалих тенденцій розвитку вбачати в нації щось історично минуле, чи слід розглядати її, яко натуральну, постійну категорію. Але наперед усього, в порядку вступу, треба висловити де-які міркування що до відношення між марксизмом та національною проблемою в цілому.

Національна проблема має виключний інтерес для марксистського досліджування. Коли, скажемо, ходять про те, аби історично-математичний метод прикласти до аналізу еволюції правових форм, то тут залежність елементів є досить простою і звязок між розвитком правових відносин та відносин економічних є досить наочний й нічого складного тут немає. Навпаки, коли ходять про націю, про національність, то тут перед нами є

*) В основу цієї статті покладено стенографічний запис лекції проф. С. Ю. Семковського, що її було зачитано в Харківській Громадській Книгозбірні 5 лютого 1923 р. З огляду на хворобу автора, обробку запису взяла на себе Редакція «Ч. Ш.». В дальших числах «Ч. Ш.» буде уміщено низку статтів, що зачіпають розглянуте в цій статті питання.

надто складне утворення. Досить вже поставити питання про ознаки нації, аби виявити, що складність предмету досліджу повстає в цілیم обсязі. Адже, здається, мова це—основний елемент національності, основна конструктивна ознака самого поняття нації; але перед вами англійці та ірландці, що говорять одною мовою та на наших очах ведуть криваву національну боротьбу.

Ви берете, скажемо, сербів та хорватів, що говорять однією мовою, коли не уважати на різницю в правописі,—сербі користуються кирилицею, а хорвати—латинською абеткою; тут є спільна мова, але дві нації, що їх національною ознакою є не мова тільки, тільки релігія: серби—православні, хорвати—католики. Коли ви візьмете хорватів і порівняєте їх з мадярами—у них релігія одна, католицька, але нації ці різні на підставі мови. Отже, маємо різноманітність прикмет і надзвичайну трудність що до встановлення основної ознаки національності. Зостановляючись на цих фактах, Каутський каже, що нація є свого роду прогрес, який випливає з рук кожного разу, коли пробуєш його спинити, але ж уявляє з себе де що реальне. Один з теоретиків національного питання—Бейер каже, що кожний з нас чудово знає, що є нація, доки його не спитають, а коли поставляють питання, то кожний надто вагається. Звичайно з марксистського погляду, національна боротьба є трансформацією боротьби класової, але трансформація тут є надто складна, не остільки прямолінійна, як відбиття економіки у праві. Це дало змогу Зомбарту, одному з найбільш популярних «критиків» марксизму в Німеччині виставити національний момент поруч з класовим, як самостійний чинник. Ви знаєте відоме положення комуністичного маніфесту, що вся історія цілого попереднього суспільства була історією боротьби класів. Зомбарт каже, що ця формула комуністичного маніфесту є вузькою, її треба доповнити, поширити, і Зомбарт пропонує таку поширену формулу: уся історія суспільства обертається довкола двох основних полюсів—класової боротьби та боротьби національної. Національна боротьба є самостійний фактор, що виявляв свою чинність в історії нарівні з класовою боротьбою.

Чи це так? Коли ви приглянетесь до подій історії, візьміть, скажемо, світову війну, то після більш критичного аналізу вам стане ясно, що національним фактором тут неможна нічого з'ясувати. Візьміть угруповання держав у цій світовій війні з погляду національного чинника, національного моменту: звичайно, англійці є ближчі до німців, аніж росіяне, мовою, культурою, походженням німці значно є ближчі до англійців, з якими билися вони під час війни світової, ближчі ніж до турків, з якими німці були в спільці, ніж до мадярів, котрі були їх союзниками.

Якщо захочете підійти до світових подій з погляду національного й зрозуміти угруповання різних націй в світовій сутичці велетенських держав, то виявиться повна неадаптованість. Ви не поймете в тім нічого, національний принцип не може дати вам

ключа до зрозуміння цієї війни. Навпаки, уся оця комбінація становиться цілком ясною, і сутичка національного споріднення, англійців німцями, як головних супротивників в світовій боротьбі, буде зрозумілою, коли виходить з класового моменту.

Боротьба класова дає ключ до розуміння того, що має місце в національній площі. В суті річі, принцип класової боротьби, як його було встановлено Марксом та Енгельсом, визначає, розуміється, не лише боротьбу окремих класів, що конкурують між собою,

Серед самої буржуазії теж має місце певна сутичка інтересів і боротьби між окремими групами; навіть у пролетарському класі можна мати внутрішню боротьбу та боротьбу національну, що її можна розглядати в загальному вигляді, яко зовнішню форму тієї боротьби, основу якої, звичайно, складає сутичка інтересів класових. Скажемо, національні класи англійської, французької, німецької буржуазії,—всі вони мають спільні інтереси, що об'єднують буржуазію супроти робітників. Не ухиляючись від безпосередньої теми нинішнього викладу, треба визнати, що ключі до зрозуміння національних угруповань та сутичок треба шукати у класовій боротьбі, і що національний момент є лише трансформацією, процесів, які відбуваються у глибині продукційних відносин, у класових формаціях суспільства. Але, підкреслюю, ця трансформація є надто складною, вона потребує особливо уважного підходу і для марксизму складає той виключний інтерес, що сам об'єкт приложення історично-математичного методу до надзвичайно складного комплексу, дає змогу перевірити правдивість матеріялістичного з'ясування історії, бо це пристосовання є, ніби пробним каменем правдивості самої марксистської теорії.

З другого боку, національна проблема має для нас надто велике актуальне значіння в звязку з тією добою, що ми її переходимо—добою імперіалізму, який на наших очах розгортається зараз в надзвичайно яскравих фактах (вистачить тільки вказати на останній факт захоплення Рурського басейну Францією).

Оця епоха імперіалізму досить різко та принципово відрізняється від попередньої епохи націоналізму, коли років 60—70 назад, в огні національних війн складалися державні організми Європи, в той період, що закінчився французько-пруською війною 70 року. Всім своїм характером, цілою своєю структурою цей період різко одмінюється, порівнюючи з періодами, що його ми переходимо зараз, і змішувати їх ніяким чином не слід.

Років 70 назад, коли об'єднувалася Германія, об'єднувалася Італія,—це був період утворення національних держав, себ-то національно однорідних держав, яко історичної бази для розвитку капіталізму. Аби розгорнутися як слід, аби досягнути вищого ступня розвитку, капіталізм мусить мати якусь базу, досить могутню та трівку, що на ній він міг би розгорнути властиві йому внутрішні сили, і ця епоха відповідала утворенню національних держав, складанню великих сучасних держав національно однорідних.

Та доба, що її зараз переживаємо ми, є вже щось інше, тут ми спостерігаємо чинність інших принципів. Коли та епоха відповідала боротьбі нації (національної буржуазії) за державне об'єднання, або за панування в межах однієї держави з багатьма націями, як то ми спостерігаємо в Австро-Угорщині, то періодові імперіялізму відповідає щось інше; а саме боротьба велетенських держав за владу над світом, за світове панування. Ці гіганти, ці державні утворення, що складають суб'єкт імперіялістичної політики, що борються між собою за владу над світом, часто складаються з багатьох націй, вони не однорідні в національній відношенні. В кожній з цих держав є не одна, а багато націй і та перебудова світу, що є наслідком імперіялістичної політики, зовсім не вважає на національні кордони. Національний момент імперіялістичної боротьби використовується скорше як зачіпка, яко лозунг, що його можна висунути для певної цілі: кажуть про визволення дрібних націй, про утворення справедливих національних кордонів то що..., а по суті річі після Руру усім нам ясно, що перебудування світу зовсім не рахується з національними кордонами, а крає живе тіло народу. Імперіялізм, що його штовхають капіталістичні міркування, інтереси державних капіталістичних груп, зовсім не зупиняється біля національних кордонів; і це положення справи надає національній проблемі до певної міри загального характеру. Ще не так давно, років 15 назад, національна проблема мала тільки, так би мовити, екзотичний інтерес. Де було власне національне питання, де його боліло, де про його кричали—на задворках Європи, а саме на Сході Європи. Національна проблема була проблемою клопотної Габсбургської монархії, це була проблема хворої людини на Босфорі, висловлюючись дипломатичною мовою про Турцію; то була проблема колосу на глиняних ногах—царської Росії, проблема дикого Сходу, а шлях європейського розвитку проходив поза національною проблемою.

Імперіялістична політика виявляє тенденцію, що до поширення господарчого обсягу. Фінансовий капітал, себто вища форма капіталістичного розвитку, має тенденцію до експансії, до поширення, до утворення де далі ширших територій, бо від обсягу територій залежить можливість розгортання держави. Звичайно, що в цій політиці захваття-поширення імперіялізм не вважає на національний момент, а через те утворює держави з багатьох націй. Франція, яку завжди вважали взірцем однорідної національної політики, ще на передодні війни стала державою з багатьох націй. Коли взяти Францію в цілому, то в ній самій, не вважаючм на 30% бретонців, італійського населення Корсики,—населення було французьке, але, яко імперія з колоніями, Франція в значній мірі стала вже не французькою, бо власне серед 50-ти мільонів арабів, негрів то що, французи у цій колоніальній французській імперії складали меншість.

Коли ви берете зараз Європу, якою вона вийшла з світової війни, то скрізь бачите ту ж саму тенденцію до складання держави

з багатьох націй, до утворення території по господарчих прикметах, зовсім не зважаючи на момент національний, всупереч лозунгові про визволення нації. В наслідок цього можна сказати, що національна проблема стає правдиво загальною, універсальною, всеосяжною. Вона є нині в центрі Європейського життя. Скажімо, зараз в Рурському басейні, у центрі промислової Європи, повстає також і національна боротьба, бо захоплення Францією цього басейну в національній області полягає в тім, що французи окупують німецьку територію.

Таким чином резюмуючи, можна сказати, що з огляду на внутрішні свої тенденції, на експансію капіталу, якого не зупиняють національні кордони, імперіалістична політика прямує до універсалізації національного питання, до того аби з екзотичного питання крайової Європи зробити його одною з центральних проблем європейської політики.

Тут я хотів ще раз звернути вашу увагу на те, що не можна змішувати двох епох: тієї епохи, коли складалася національна держава, яко історична база зростаючого капіталізму, приблизно 70 років назад у першій половині 19 віку, й та доба, що її ми переходимо—доба імперіалізму.

Під час війни як раз теоретики-шейдемановці спіралися на листи Маркса та Енгельса з доби Французько-Пруської війни 71 року. В цих листах Енгельс, в боротьбі Франції з Германією, ніби виразно ставав на боці останньої. Посилалися на лист Маркса від 20 липня 70 року де Маркс сказав: «Францію треба почухрати!»—це в приватнім листуванні, що його зараз опубліковано. «Коли Прусія перемагає, то централізація влади буде корисною для зосередження німецького робочого класу». Таким чином в добу Французько-Пруської війни Маркс ніби висловлювався за перемогу Германії, бо ця перемога дасть можливість розвитку для робочого класу. Енгельс відповідає в листі: «Через те, що Франція перша вдерлася в германські території, німці також в свою чергу зроблять інвазію на Францію, але з боку французів війна лишається більше бонапартською.» Енгельс теж займає виразну позицію і навіть пише, що в першу чергу ходить про національне існування, потім накреслюючи програм, що ним, на його думку, повинна керуватись німецька соціал-демократія в той період, Енгельс каже, що вона повинна приєднатись до цього де-як національно пофарбованого руху, а з приводу тієї гостро-інтернаціональної позиції, що її зайняв Вільгельм Лібкнехт—батько покійного Карла Лібкнехта, він каже: «Чудернацьким є у Вільгельма оце твердження, ніби ми повинні тримати нейтралітет й не приєднуватись до національного руху, через те мовляв, що Бонапарт та Бісмарк оце одна пара».

Оці всі листи були висунуті в період світової війни, що її ми пережили, яко виправдання політики, котру з початку війни вели шейдемановці. Але тут навмисне зневажали одну обставинку, що має, одначе, рішуче значіння, а саме, що тоді була зовсім

інша доба, тоді утворювались національні держави і лінія історичного прогресу йшла через ці національні об'єднання; а ми зараз переходимо цілком інший період, коли на ґрунті утворених національних держав капіталізм розгорнувся, почав виперати за межі нації, йому стало тісно в цих межах і, значить, тут повинен бути інший критерій, інше постановлення питання. Нічого й казати про підтримку тієї чи іншої нації, коли об'єктивно висунуто міжнародню силу в особі пролетаріату, коли найвищим критерієм є інтернаціональне скупчення пролетаріату. Цю різницю епохи треба мати на увазі.

Імперіалізм в попередній стадії утворює ще й другу особливість національної проблеми: це її надзвичайне ускладнення. Коли ви берете національну проблему як вона виступала в минулі часи до капіталізму, або ж на першій ступені капіталізму, то в суті ця проблема є досить проста, тут немає великої складності.

Уявіть собі, що масу населення складе селянство, нерухоме, яке вросло в землю своїм корінням; поруч можна знайти два села різних що до національності, як часто буває в Швейцарії, у скотарських кантонах,—Бранбундені то що. Там немає національного об'єднання власне через те, що кожне сільце провадить замкнене господарство пастухів,—вони не здиваються, не зустрічаються, у них немає сутички інтересів і, оскільки ходить про такий низький рівень розвитку, тут немає жадного національного питання, воно не повстає. Уявіть собі тепер капіталізм, що розвивається, що утворює велике централізоване господарство, утворює великі міста, які до своїх фабрик та заводів стягають масу населення зо всієї країни, з різних кінців, як от, наприклад Швейцарія, де ми знаходимо міста німців, італійців та французів, або в Чехії, в Німеччині, чи на Україні, коли утворюється свого рода фокуси притягання, коли серед маси однієї національності повстає місто іншої національності.

Капіталізм взагалі виявляє тенденцію до того, аби відірвати націю від ґрунту, на якому вона стоїть, він перемішує населення, перекидає його з насичених місць, рве коріння, що ним нація вросла в землю. В наслідок цього, національне питання набуває надвичайної складності, як от ми бачимо у нас в старій Росії на картині наших міст; тепер ми спостерігаємо це у Вильні на яку мають претензії, ніби на свою столицю, однаково й поляки і литовці і білоруси, і де більшість населення складають євреї. Або візьміть, скажемо, Тифліс, натуральну столицю Грузії, де переважає вірменське населення, чи Київ, столицю України, прикладом, Ригу, що вона є як раз столицею найбільш однорідної в національним відношенні Латишської області і де, після даних лютого місяця 1915 року, на 517.000 мешканців припадало: росіян—99, німців—60, латишів—218, себ-то менше як половина,—поляків—43, литовців—35, євреїв—33, естонців—9 та інших—5 тисяч.

Ви бачите, як на фізіономії цих міст можна простежити їх утворення; тут виявляється той момент ускладнення, що його вносить капіталізм, коли стягає до одного центру різні нації, перетасовує різні групи населення по економічній лінії, не вважаючи на рямці національні. Це, звичайно, надто ускладняє національне питання.

З цього погляду, звичайно, треба ясно сказати, що національна проблема зараз має і у нас в Радянській Федерації значну активність. Навіть більше, коли протягом останніх років, до певної міри вона ніби була десь збоку, то зараз звертає на себе де далі більшу увагу. Розуміння цього видно з того факту, що було звернуто велику увагу на утворення конституції союзу Радянських Соціалістичних Республік, цієї гнучкої форми об'єднання, що могла б зауважити момент такого ускладнення й дати правдиве розв'язання національного питання.

Таким чином, як видно національна проблема має великий інтерес. Зараз ми будемо в стані зостановитись тут лише на одному боці питання, а саме розглянути, куди прямує ця тенденція розвитку. Це скорше філософичного характеру питання про те, як повинно дивитись на суть нації, чим є нація в перспективі загально-людського розвитку, з погляду соціалізму, з точки зору тих можливостей, що розгораються перед людськістю. Аби осягнути це завдання в найпростіший спосіб, візьмемо за вихідну точку погляд, що його у свій час розвинув один з видатних теоретиків національної проблеми, який дав їй систематичний виклад—Отто Бауер. Почнемо з критики його теорії.

Бауер стоїть за тим, що нація, звичайно, не є щось закам'яніле, щось таке, з чого все можна з'ясувати; навпаки, націю треба з'ясувати в спосіб історично-матеріалістичний. Коли, наприклад, скажуть, що французи мають от такі національні прикмети, припустімо,—нахил до жартів, дотепність, то-що, та з цієї прикмети захотять викласти реальну історію Франції, або як то робив Цезарь відносно предків сучасних французів Галлів, коли казав, що Галли то аматори *regum novarum*—нових річей, нових порядків, революції, ніби це нарід революційний по своїй істоті—то, звичайно, таке з'ясування не може дати доброї відповіді на постановлене питання: що ж саме викликає цю особливість нації. Отже Бауер ґрунтується на історичному матеріалі, коли каже, що такий спосіб аналізу нічого не з'ясовує, а навпаки, сам по собі потребує пояснення. Бауер говорить: таким чином, ми уявляємо собі націю не як щось закам'яніле, раз на завжди дане, а яко тривалий процес утворення. Цей процес ґрунтується на тих умовах, що серед них люди ведуть боротьбу за існування та за продовження роду. В суті речі, нація складається на ґрунті спільної участі в історії, спільної боротьби,—не нашої, а наших предків; і національні прикмети, що відрізняють одну націю від другої,—це є, звичайно, спадкові властивості предків, які виникли

в умовах їх життя, з матеріальної бази, що на їй доводилося працювати людям, з того буття, яким визначається свідомість людей. І в другому місці Бауер підкреслює, що нація має своє коріння, а саме в минулих умовах свого існування, і спадкові якості певної нації є не що інше, як наслідки цього минулого, закам'янілого в історії. Інакше кажучи, умови життя предків передаються нащадкам, спадковий фонд, що його колись утворила попередня історія, продовжує виявляти свою чинність в сучасний мент.

Коли взагалі погодиться з цим, то мимоволі виникає питання що до постійності національної форми, як певного угруповання людности. Ми знаємо, наприклад, що релігія є відбитком минулих умов існування людности. Вона виникла звичайно, не випадково, а виросла з земного коріння, з життя первісної людини, громади дикунів. Там повстали релігійні уявлення—анімізм, антропоморфізм, що складають ґрунт релігії. Таким чином, хоч релігія і має своє натуральне коріння, як відбиток давнього минулого, як наслідок первісних умов людського життя, вона, так би мовити, сама «мертва хапає живого». Отже повстає подібне питання й відносно нації: чи не є й нація, як наслідок давнього культурного суспільного життя людства, щось минуле; чи не має вона як така—не в розумінні шовінізму, загостреної національної боротьби, або погрому, (це елементарні істини)—відмерти, стратити характер життєвої організаційної форми людности?

Адже відносно релігії ми гадаємо, що в майбутньому суспільстві вона зникне цілковито, себ-то не буде заступленою чимсь іншим, або збереже якісь свої сучасні моменти, чи набуде більш тонкої перетвореної форми, а мусить зникнути, відмерти остаточно, як відбиток минулого життя.

З погляду Бауера виникає це питання, але він відповідає на нього негативно. Бауер, навпаки, виходить з того, що національний момент зростає в ході людського розвитку. Справа в тім, що австрійська соціал-демократія спостерігала в Австрії процес, подібний до того, що він має місце й у нас в бувшій Росії, процес, який можна назвати збудженням неісторичних націй. Ціла низка народів, котрі, здавалося, були засуджені на загибель, про які у нас в свій час писали, ніби вони є сміттям історії, ніби вони не історичні, не лише в тім розумінні, що у них не має історії,—історія колись була, але у них немає перспективи дальшого розвитку,—цілий цикл цих «неісторичних народів» віджив, зміцнів, почав розвиватись. Про їх писали, що вони не матимуть змоги повстати яко нації, ніби вони засуджені на асиміляцію; так і у нас казали про українців. І ось ці неісторичні нації почали підноситись одна за одною, розвивати свою національну культуру, а австрійська соціал-демократія в особі Бауера була під впливом цього глибокого історичного факту збудження неісторичних народів.

Звичайно, підвалиною цього процесу є фактор надто глибокий та складний. Збуждення дрібних національних одиниць завжди припадає на революційні доби. Так напр., черемиси, вотяки, якути, буряти саме під час революції 5-го року прокидаються, утворюють свою культуру, видають свою газету то-що. Це річ цілком зрозуміла: доки на арені історії перебувають лише пануючі класи, привілейовані верстви, то їм, звичайно, зостається шлях найменшого опору й асиміляції. Колись українському козацтву — старшині найлекше випало стати попросту росіянами, здобути чини, маєтки, підвестись по-над хлопами та прилучитися до пануючої національності. Коли ж починається рух народніх мас, то цей шлях асиміляції, попросту вивчення чужої мови складає лінію не найменшого, а найбільшого опору: якщо ходить про масу бурятського народу, то задля приєднання до культури, задля участі в загальній політичній боротьбі, він повинен перше засвоїти російську мову, — звичайно, що це є шлях найбільшого опору. Лекше читати проклямації бурятською мовою читати газету в рідній мові, також слухати промовців. Отже коли широкі маси народу прилучаються до загального руху, беруть участь в революційній боротьбі, приєднуються до політичного та культурного життя, вони утворюють свою національну культуру. Під чарами цього процесу повстання неісторичних націй Бауер і став на тім, ніби національний момент має зростати протягом всієї історії.

Його помилка полягала в тім, що явище, характерне для даної полоси історичного розвитку, він переносив на цілий історичний процес. Ми повинні підійти й зостановитись над питанням, чи цей безумовний факт збуждення неісторичних націй не є лише перехідний ступінь, тільки якийсь період в розвитку, що до нього йде вже нині людство в процесі інтернаціоналізації, знесення всіх загат, які утворюються між окремими національними угрупованнями; чи з рештою в дальшому розвитку після де-кількох сотень років не повстане єдине, позбавлене всіляких національних розподілів людство.

І тут, мені здається, питання можна розв'язати в найлекший спосіб, якраз в світлі тієї аргументації, що її висунув Бауер. Бауер визнав, звичайно, націю чимсь мінливим, але, на його погляд, змінюються форми, а суть лишається. Національний момент де далі зростатиме, зміцнюватиметься. Розглядаючи, наприклад, майбутній соціальний лад, Бауер каже: «Той факт, що соціалізм робить нації автономними, віддає долю народу до його власних рук, — допровадує людство до ускладнення суспільства, до диференціації, яка все зростає. Диференціація, що зростає, себто розмежування, розрізнення, утворення нових відмін та поглиблення старих, має своїм наслідком різке розмежування вдачі, вироблення більш яскравої колективної індивідуальности».

Ви зверніть на це увагу. Думка Бауера така: в соціалістичному суспільстві, коли маса народу рушить, коли вона активно

буде творити культуру, комунізм, — то нації не впадуть, а, навпаки, викреслюватимуться яскравіш та підноситимуться; кожна нація виробить свою індивідуальність, викарбує її як найгостріше. В наслідках цього зростатиме національна диференціація, буде більш фарб, більш різноманітності, різнобічності, якоїсь внутрішньої гармонії, не в розумінні загострення почувань, а в розумінні індивідуальности національної вдачі. Далі Бауер навіть самий соціалізм розглядає, ніби якусь підойму до того, аби дати розмах національному моментові: до певної міри соціалізм є ніби засіб до розвитку національній індивідуальности, національної вдачі. Він каже, що соціалізм зміцнює національну свідомість мас. Коли Бауер змальовує соціалістичний лад, він запевняє, що всі його переваги повинні спричинитись до розвитку націй, бути ґрунтом до піднесення принципу національности і навіть прийдешню організацію виробництва він змальовує не инакше, тільки як по національних ознаках. Бауер стоїть на тім, що маненькі нації пристосовуються до виробництва однієї чи декількох категорій продуктів і здобувать на заміну виробу інших націй. Як суспільна організація соціалізм є досконалою формою, коли кожна нація матиме змогу охороняти свої національні кордони і т. и. і т. и.

Оце є головна думка: розвиток йде не в напрямі знищення націй, а, навпаки, в напрямі де далі більшого росцвіту того, що зветься нацією; ніби сам соціалізм, подібно як і демократія, утворює національну культуру, дає розмах за-для її розвитку. Через те й майбутнє людство повинно уявляти собі не як єдиний нарід, а тільки в формі окремих національно поєднаних груп, не так, як от змальовує космополітизм, а в формі націй, що, звичайно, живуть між собою цілком одностайно, без боротьби, але кожна з них лишається національною групою і має свою вдачу, відмінну від інших груп та де далі яскравішу в процесі розвитку. Одно слово, після Бауера, розвиток йде в напрямі поступової диференціації, не універсализації, не об'єднання, не утворення, єдиного людства, а бучного росцвіту ріжниць.

Оця теорія, здається мені, є хибною в самому коріні, і оскільки ми хочемо не попросту начеркнути фантазмагорію, а виходячи з тенденцій дійсности, маємо накреслити наступний шлях розвитку, ми повинні змалювати прямо протилежну картину. Надалі я хочу обґрунтувати цю картину.

Коли ходить про расові ріжниць, то перед нами питання надзвичайної складности, але таке, котре можна вирішити, й котре видатні соціологи навіть не марксисты, розв'язують цілком в тім напрямі, що ріжниць між расами де далі більш стираються.

Що уявляє з себе раса? В расі відбивається вплив природи на людину, — безпосередній вплив природи на людину, ще є ще без захисту. Природа впливає на звірів, утворюючи певні види. Так, скажемо, індійський слін відрізняється від африканського слона через те, що природа, підсоння і т. и. у Африці інші,

ніж в Індії, а тому звір, пристосовуючись до певних природних умовин, обмежено змінюється, підпадає під ці умови, мимохіть змінює свою природу, здобуває печать обставин, серед яких він живе. Подібно до того первісна людина—звір, перебуваючи під безпосереднім впливом природних явищ, не маючи ще захисту від природи, набуває цілу низку ознак звірячого виду,— оце й зведе расою, Раси—то види звірят «гомо сапієнс», що перебувало під впливом умов певної території. Негр—це вид звіряти людини, що була під впливом спеки центральної Африки і т. і. і т. и.

Таким чином по суті усі расові прикмети (кольор шкіри то-що) є лише печаттю, що її умовини природи витискують на людині, подібні як і на звіря, оскільки людина перебуває ще в періоді первісного розвитку.

Не зостанавливаючись тут на деталях цієї думки, я скажу лише, що відмінно від звірят, людина не зостається попросту беззахисною перед впливом явищ природи, не є змушеною тільки пристосовуватись до природи, але утворює штучний осередок, висуває між собою та природою оточення, що охороняє її від природи. Оце штучне ми зведе матеріальною культурою, що її створило виробниче знаряддя людини. Штучне оточення це все—заля, у якій ви сидите, електрика, що отут горить; на вулиці темно, але ми перебуваємо у штучно освітленому осередкові; на вулиці холодно, але ми того не помічаємо, бо оточені штучним теплом.

Через оце штучне оточення людина набуває можливості розвитку, що відрізняють її від звірів.

Візьмемо, наприклад, повільний розвиток звіря, який пристосовує свої органи до природи, який поступово набуває невеличк-поліпшення у своїх біологічних органах. Проходять тисячі поколінь, доки це поліпшення, зростаючи маленькими змінами, досягає помітних розмірів. Порівняємо звіря в процесі еволюції з людиною. Вона розвиває не свої природні органи, скажемо, не свою руку, яка є у сучасної людини значно слабшою, аніж у дикуна,—не око, що також у неї не є остільки гостре, як у первісного мислівця. Але сучасна людина стоїть безмежно вище по-над первісного мислівця, тому що на протязі довгого періоду, який відокремлює нас від первісного стану, ми утворили систему штучних органів, котрі є продовженням наших натуральних органів. Досить вказати на весло—продовження руки, яке проходить шлях розвитку через колесо пароплаву, його гвинт аж до пропелера аероплану. Цього вистачить, аби ілюструвати величезні перемоги людини, аби нам було ясно, що у людини пристосування до природи має цілком інший характер. Звірі пристосовуються до оточення мимохіть: тут принцип диференціації є в осередкові. В Африці природний осередок є інший, ніж в Азії, в Азії інший, як в Європі, в Європі, не такий, як у Австралії. Це різноманітне природне оточення спричинилося до різноманітності людських рас. Але ось людина займає інше по-

ложення; вона не просто пристосовується до осередку, а утворює сама штучний осередок, техніку, культуру, яка охоплює людину від впливу натурального оточення природи. Тепер увесь розвиток людини залежить не від природи безпосередньо, а лише від того штучного осередку, від матерьяльної культури, техніки.

Оцей осередок виявляє тенденцію не до диференціації, а до уніфікації, до об'єднання. Скажемо, ви берете залізницю, — це річ не національна, а інтернаціональна; електрика також інтернаціональна; увесь осередок, що ми в ньому живемо, є, звичайно, інтернаціональний. Отже ми маємо ніби два фактори, що один впливають на людину в напрямі диференціації, але де далі він слабшає, бо зустрічається з нейтралізуючим впливом культури. По друге штучний осередок, що його утворила людина; це уніфікаційний фактор, чинник об'єднання. Людина є місцем, де перехрещуються обидва фактори, де далі — з більшою перевагою останнього чинника, в наслідок чого ми спостерігаємо справді стирання расових різниць.

Здавалося, наче расові різниці остільки глибоко закорінені в людині, що не повинні би були стертися, проте вони де далі більше стираються.

Я не буду втомлювати вашу увагу і тільки процітую погляд відомого антрополога — не марксиста Ракуеля, який навіть не оцінює як слід впливу штучного осередку й гадає, що раси змішуються по між собою в наслідок зносин, оскільки встановлюються полові стосунки між різними частинами населення. Ракуель говорить, що на нашій маленькій планеті, яка має досить багато рас, власне кажучи, вже немає ні одної не мішаної раси, — вони де далі більше зливаються і кожна з них складає домішку з різних рас. У другому місці свої антропології він каже, що людство поступово виявляє тенденції до набування одномітності. Сучасне людство, на погляд Ракуеля, є по середині між людством минулого, коли внутрішні різниці були надто значніші майбутнього, та людством, яке матиме одні значно менші ніж нині.

Взагалі, не вважаючи на де-які закиди частини біологів, що йдуть, до певної міри, супроти дарвінізму та заперечують спадкове передавання набутих властивостей (ця біологічна школа складає меншість), навіть серед біологів з погляду загальних признаков науки, яка межує з соціологією, переважає думка про поступове затирання, а не загострення та диференціацію расових різниць.

Цей факт визнають навіть ті, що не стоять на ґрунті історичного матеріалізму, не керуються поглядом що до впливу штучного осередку, про який я мав змогу сказати схематично лише де-кілька слів.

Але що ж спричиняється до єдності нації? — Спільна історична доля, яка випала певній групі людей, історія, що надала оцій

групі однакового пофарбування, вдачі: у людей вироблюються спільні норови, мова, звичай, що загалом ми й звемо нацією.

Також одна нація може містити в собі різні ознаки, різні расові елементи, і коли, скажемо, ви берете сучасні нації, то, звичайно, бачите, що в расовім відношенні вони є надто складні утворення. Наприклад, українська нація має в своїй крові тюркські елементи, що помішані з слав'янськими, і в процесі історії утворилась мова, культура нації.

Аби бути стислими, ми приймемо означення Бауера, що нація є спільність культури, мови, вдачі, спільність, що виросла з спільности історичної долі, яку пережито укупі.

Приймемо на де-який час це твердження. Бауер підкреслює, що тут ходить не про однорідність попросту, а саме про спільність оточення.

Німецький робітник, що з погляду однорідности, цеб-то однакової долі, має більш спільного з англійським робітничим класом, переходив свою історію укупі з німецькою буржуазією, а не з англійським робочим класом, і хоч німецький робітник бореться з своєю буржуазією, але свою культуру, одну мову, одну загальну вдачу німецької нації, він утворив спільно з нею; борючись з своєю буржуазією, разом з нею переходив свою історію.

Таким чином нація після Бауера ґрунтується на спільности історичної долі, що її пережито укупі.

Але навіть коли ми підійдемо до питання з точки погляду спільної долі, то, звичайно, це буде справедливо відносно нації, де тільки ми розглядаємо її в минулому, як вона складалася; одначе, відносно того, що на наших очах розгортається в формі тенденції прийдешнього,—чи маємо ми право запевнити, ніби спільність долі є обмеженою лише рямцями національности? Адже чи не утворюється нині на наших очах спільність долі, що йде зовсім не по національній лінії?

Звичайно утворюється. Візьміть яку хочете державу, так звану державу з багаттох націй: Австрію, Росію до військового часу і т. и. Чи не пережили робітники в Австрії укупі з робітниками німецькими спільно свою політичну боротьбу проти Габсбургської монархії; або ж у нас у царській Росії—чи не були поєднані однаковою долею робітники різних націй—поляки, українці, росіяне, євреї, грузини; хіба поразка революції 5-го року не відбилася на долі робітничого класу усіх націй цієї держави.

Немає жадного сумніву що це так. Коли брати спільність долі так, як її розуміє Бауерцеб-то не в розумінні однорідности, а тільки спільности перейденої історії, то, звичайно що ця спільність долі охоплює не якийсь окремий клас однієї нації, а низку класів цілої низки націй, і на наших очах вже розгортається картина спільности долі світового характеру. Ми можемо сказати, що в розумінні тенденції світового розвитку світовий пролетаріят є група, яка злучена спільною долею. Коли, скажемо, революція

буде переможеною, хіба не торкнеться це долі пролетаріату інших країн. Це стосується також і до буржуазії; доля окремих представників буржуазного класу, як і цілого класу та всього суспільного ладу, вирішується вже не в одній якійсь країні, а у світовому масштабі, і спільність долі, що утворюється, охоплює цілий світ.

Далі Бауер каже: зі спільности долі виростає спільність вдачі. Те що складає національний характер, є надто хитке та невиразне явище. Звичайно, можна сказати, що у німецького робітника та буржуа є щось спільного в характері, що робить обох німцями; також і в французького, російського та українського робітника й буржуа. Але з погляду вдачі то є ще велике питання, чи не є німецькій, французький та російський робітники більш подібні один до одного, аніж кожний з них відносно до своєї буржуазії.

Взагалі вдача утворюється зовсім не по націях. Візьміть моряків різних націй. Вони, звичайно, мають між собою якісь спільні риси характеру, і ці риси виступають яскравіше, різкіше, аніж ті, що лучать моряків кожної національності з їхньою буржуазією—чи то з поетами, чи то з інтелігенцією цієї нації.

Коли ви порівняєте селянина з інтелігентом, то між німецьким інтелігентом та німецьким селянином виявиться, може бути надто більша різниця, як між німецьким та французьким інтелігентом.

Якщо візьмете так звану літературну богему, письменників, поетів, художників, то ви побачите, що ця група є інтернаціональною по своїй вдачі, будь то організація німецька, чи якась інша. Одно слово, характер то є річ надто непевна і не може бути підставою задля визначення нації.

Ми знаємо, яке значіння має культура. Може бути, що національна культура є тим елементом, що ним можна би було визначити націю. Бауер так і ставить питання.

Але коли приглянутися уважно до змісту нашої культури, то треба визнати, що тенденція розвитку йде в напрямці інтернаціональної культури. Скажемо, солом'яні дахи в селах, це риса національна: в Германії ви ніде не здибаєте солом'яних дахів, тільки залізні, лапті—це елемент національний, а чоботи та галоши — продукт інтернаціональний; електрика — момент інтернаціональний, а «лучина» та каганець яскраво національний; авто-інтернаціональний, а наш драбинчастий віз—національний, в інших країнах ви їх не зустрінете; залізниця має характер інтернаціональний, а наші шляхи—національний і т. и., і т. и.

Зіставте де-кілька таких моментів і вам стане ясно, де перевага—на боці національного, чи інтернаціонального моменту.

Також стоїть справа і з культурою більш потонченою, духовною. Візьміть, прикладом, науку. Був час, коли кожна нація мала свою науку; так була латинська медицина, проте наша є інтернаціональна. Був час коли кожний лікував на свій лад.

Нині наука є інтернаціональною. Візьміть красне письменство, де ніби найбільше заховуються особливості національної творчості; але, скажемо, хіба Лев Толстой був лише російським письменником, хіба німецький читач не відчував його творів, як свою культурну власність, як неодмінну частину свого духовного життя; або ж хіба ми не відчуваємо органічно німця Карла Маркса. Візьміть зрештою музику, хіба Бетховен залишається тільки німецьким музикою, або твори Келермана, його «Тунель» є тільки властиво німецький твір.

Звичайно, зостається певний колорит, що складає таку чи иншу своєрідність нації, але по за цими фактами неможна не бачити, як починаючи з матеріальної культури через культуру духовну, увесь розвиток людства йде в певнім напрямі інтернаціоналізації.

Далі, був час, коли кожна нація мала свою релігію, свою філософію, свої обряди, свою мораль, своє право, свою науку та мистецтво. Ми живемо в таку добу, коли утворюються єдині культурні центри, єдина господарча область, коли ідеї нації робляться власністю інших націй. Отут і виникає останнє, до певної міри, питання що до мови.

Добре, Бауер не заперечує, що наша культура інтернаціоналізується. Для того він є досить освічена людина і добре бачить, що діється навколо; але Бауер каже, що, не вважаючи на інтернаціоналізацію культури що до змісту, форма її, мовна форма залишається; себ-то в розумінні змісту культура буде загальною, але вона матиме низку мовних найрізноманітніших виразів.

Як же тут стоїть справа? Також і тут розвиток йде в напрямі уніфікації. Мова не є щось таємниче, містичне, це певне знаряддя єднання. Коли ви наприклад, візьмете плем'я північно-американських індіанців, яких зараз майже знищено, але перед 50—60 роками їх було де-кілька мільйонів, то ви побачите, що серед цих індіанців було де-кілька сот мов. Чому це так? Мова має той же обсяг, що він є сферою єднання людей поміж собою. Єднання індіанців не виходило за межі маненьких груп, і тому утворилося де-кілька мов окремих. Коли єднання людей поширюються на більші області, то на ґрунті цих ширших теренів складаються й мови ширшого обсягу.

Північно-американські індіанці жили згідно невеличкими громадами, полювали, і якісь команчі не мали контакту з ірокезами, через те їх мова вироблялася незалежно. Зараз мова змінюється під впливом життя. На наших очах проходить процес утворення світової мови: три мови висуваються в значінні світових. Коли ви візьмете німецьку, французьку, та англійську мови, що їх ходом обставин висунуто на положення світових, то серед них також помітите певну різницю що до темпу розвитку.

З початку 19 віку людей, що говорили німецькою мовою, було 30 мільйонів, французькою 30 мільйонів і англійською 20 мільйонів; на прикінці 19 віку французів стало 40 мільйонів, німців 70 мільйонів, а тих, що говорять англійською мовою 125 мільйонів—себ-то у 6 разів більше. Отак йде темп розвитку. Це зовсім не випадкове явище; воно відповідає певному ростові світових господарчих відносин, бо мова—то знаряддя єднання людей між собою, інструмент, що його висуває процес єднання.

Коли ви приглянетесь до цих чисел, то вам стане ясно, що ми увійшли в нову смугу, коли ходить не про диференціацію маненьких груп, а про велетенські угруповання, на ґрунті яких повстають світові мови, а серед них на перше місце висувається англійська мова. Коли, припустимо, до світових мов віднести також і російську, як таку, що охоплює масу населення, то в суті річі маємо 4 мови, що їх визнає мовами своїх конгресів міжнародне об'єднання.

Дальший розвиток можна уявляти як природне піднесення однієї мови на місце світової мови, проте не як утворення кабінетної мови, будь то есперанто, чи щось подібне до того.

Я хотів подати де-які відомости про те, до якої міри змінилося усе положення що до обсягу областей.

Ось іще у 18 віці існували митові області середнього розміру (а митові області мали велике значіння, утворюючи базу, на ґрунті якої люди єдналися тісніше; в процесі цього єднання повставала й мова як спосіб такого єднання)—напр., така митова одиниця як Венеція;—цю державу—місто вважали вже великим митовим пунктом. В 19 віці, року 1830, положення змінюється. Положення, що утвердилося до світової війни, уявляє зовсім иншу картину, аніж по війні, яка стала нам на перешкоді до того, аби обрахувати розміри що-до прискорення процесу єднання.

У книзі буржуазного вченого Тільдера, що вийшла у Берліні в 12 році, на підставі даних з 10 року сухо та яскраво змальовується картина світового господарства держав, які обіймають субконтиненти, себ-то півсуходоли—таку частину суходолу, що могла би скласти окремий суходіл. Тільдер відрізняє такі субконтиненти: Сполучені Штати, Росія, Британська Імперія, Китай, Бразилія та Франція вкупі з колоніями. Друга група велетенських об'єднань обіймає Германію, Турцію того часу (12 рік) та низку інших країн. Тепер він приходить до того висновку, що перша група, с-т. держави, які обіймають ці субконтиненти, півсуходоли, вже у 10 році складають 71% населення та 73% ґрунту, придатного задля населення. Таким чином на ці велетенські об'єднання припадає $\frac{3}{4}$ світу. Коли приєднати до них ще другу групу, яка охоплює величезні світові держави, як от Германія перед війною, то % збільшується до 80, а наколи додати ще групи держав, що утворилися в послідок війни, як сфери впливу великих гігантів, то матимемо понад 90%, а на окремі малі держави припадає тільки 10%. І звичайно, скільки б нових держав не повстало

зараз у Європі, їх незалежність є надто ефемерною, бо лінія господарчого розвитку йде в напрямі охоплення усієї земної кулі єдиною господарчою організацією.

Аби зробити ясним той ґрунт, на яким справді може розвинутиися єдність мови та єдність спільної долі, уніфікаційні тенденції до утворення єдиної людскости, ось іще пара чисел що до шляхів сполучення. Ще у другій половині 18 віку подорож від Англії до Індії потребувала 18—20 місяців, через 100 років вже тільки 2 місяці. Зараз, коли взяти на увагу аеропляни, то ця величинь зменшиться в значній мірі, і що більше віддалення, то більша економія часу.

Я не буду подавати тут вказівок про те, оскільки засоби сполучення, звязок між країнами світу, телеграфи, телефони то-що впливають на зміцнення міжнародніх зносин. Скажу тільки, що коли б увесь телеграфний дріт розмотати в один шнур, то його можна би було обвести довкола землі 1600 разів. Це свідчить про те, оскільки густо обплетено землю проводами. Звичайно, в результаті усього цього, зносини улекшуються; на ґрунті таких засобів сполучення повстає та картина в розвитку мов, що вказує на вилічне піднесення англійської, німецької, та французької мови. Співвідношення цих мов визначає не перевагу попросту однієї мови над другою, а є виразом внутрішніх тенденцій, що вони керують розвитком усього світу.

Бауер добре зважає ті моменти, про які я говорив. Власне кажучи, він не заперечує факту інтернаціоналізації культури, утворення єдиної культури; він не заперечує космополітичних тенденцій, що спричиняються до єдності всього світового розвитку. Але, каже Бауер, є один чинник, одна сила, що стоїть на перешкоді до того, аби на решті націю подолати. Ця сила спричиняється до того, що нація залишиться на завжди і, навпаки, буде бучно розвиватись. Такий чинник Бауер зве національною аперцепцією. Слово аперцепція визначає активне сприйняття («восприятие»). Коли ви сприймаєте щось активно, то ви перероблюєте, перетравлюєте, відбиваєте; не перцепуєте, а аперцепуєте, себ-то за допомогою свого інтелекту активно сприймаєте. Скажемо, два чоловіки сидять поруч у театрі, але кожний сприймає п'єсу по ріжному. Двоє людей слухають лекцію і кожен по своєму, бо апарат сприймання є ріжний: кожний засвоює за допомогою того, що є в апараті його пізнання, або, висловлюючись по-вченому, кожен має свою власну аперцепцію. Уявіть собі тепер, що німець та англієць мандрують; вони однаково бачуть один чудовий краєвид, милуються з однакових картин, перебувають в сфері однакових вражінь; але усі оці однакові картини вони аперцепують кожен по своєму—німець по-німецькому, англієць—по-англійському. З рештою, наші мандрівники будуть збагачені новими елементами, але ці елементи матимуть національне пофарбовання—у німця німецьке, у англійця—англійське, — не в розумінні мови, а в розумінні самого

сприняття, підходу до питання. В наслідок того, каже Бауер, різниця між мандрівниками не зменшиться, а ще збільшиться, з огляду на силу національної аперцепції, з причин національного пофарбовання їх сприняття. Різниці ще більше піднесуться, стануть яскравіше, диференціяція зросте.

Коли б ця теорія була правдивою, тоді Бауер справді мав би право зробити той висновок, який він робить. Бо в суті річі усі висновки Бауера ґрунтуються на теорії національної аперцепції, що її ще й досі не розглянуто в марксистській літературі. Каутський зовсім не торкається цього центрального пункту, проте уся теорія Бауера побудована на національній аперцепції.

Зараз я не маю змоги зупинитись на цьому моментові зі всім його філософським значінням. Скажу тільки, що у Бауера теорія національної аперцепції є зв'язана з його кантіанством. Коротенько я визначу цей зв'язок, аби глибше з'ясувати питання.

Річ у тому, що з погляду Кантової теорії пізнання людський апарат сприняття по своєму, так би мовити, перероблює кожний елемент пізнання, накладає на нього свою печать, нав'язує свої форми пізнання предметові сприняття. Кант виходить з того що не лише простір та час, але й причинність та все інше не є щось властиве, самому предметові, а тільки є формами сприняття, які наш розсудок, наш розум надає предметові. З погляду цього Кантового ідеалізму є зрозуміле твердження, що його Кант висловлює у своїх «Пролегоменах», а саме, ніби наш розум не бере закони з природи, а тільки приписує їх природі. Причина та наслідок, час та простір — усе оце лише продукт нашого пізнавчого апарату; це суб'єктивні елементи, елементи чистого розуму, що їх ми вносимо в досвід. Одно слово, наш розум є щось апіорне, трансцендентне, що упереджує досвід, є над досвідом. З погляду такого Кантовського розуміння нашого пізнавчого апарату, теорія Бауера становиться зрозумілою. Але в чому помилка цієї теорії? Помилка Кантової ґносеології полягає в тому, що вона вириває апарат нашого пізнання зі всього зв'язку дійсного світу. Звичайно, наш пізнавчий апарат дещо вносить: навіть дитина, що доперва народилась на світ, має мозок, у якому є сконцентрований розвиток усього людства, хід розвитку від звіря до людини. Мозок дитини є надто складний продукт попереднього розвитку, він не «табуля раза» (чиста дошка), — як кажуть філософи, — що на ній зовнішній світ робить свої написи; дитина народжується вже з певною спадщиною і за допомогою апарату пізнання вона активно сприймає, аперцепує і де-що від себе вносить у цей процес, пофарблює його по-своєму. Але сам апарат пізнання зо всіма властивостями его аперцепування, зо всіма формами сприняття повстав з природи; отже між ним та природою немає непереходної прірви, і сам апарат змінюється в наслідок впливів природи, не залишається незмінним раз на завжди. Проте Кант вважав, що

апарат пізнання є апіорний, себ-то упереджує досвід і не надається до його впливів. Тепер нам ясно в чому справа.

Наш апарат пізнання — мозок є частиною природи, він перебуває під впливом інших частин і може змінюватися в наслідок розвитку. Хоч мозок вносить суб'єктивні моменти, але і на його впливають об'єктивні причини.

З цього погляду можна сказати, що коли німець та англієць мають різні аперцептивні апарати, то апарати ці не залишаються завжди однакові, а, навпаки, надаються до впливів осередку; отже коли на два різних що до сприйняття апарати, ділатиме одна причина, без перерви та трівало, то звичайно вона спричинятиметься до розвитку апаратів в одному напрямкові. Уявіть не тих двох мандрівників, що попросту швидко переїзять через країну, а людей які мандрують ціле життя, чи спільно переходять життєвий шлях. То є очевидна річ та й з досвіду ми добре знаємо, що наші мандрівники в міру того, як переживатимуть однакові вражіння будуть один одному близькі, їх психіка набуватиме більшої подібності, їх досвід — однорідності: подібні умовини відібується на мандрівниках низкою спільних вражінь. Адже чи не бачимо ми цього відбитку на представниках однієї професії, чи не знаємо, що причина цієї подібності полягає в однакових життєвих умовах, чинність яких є однаковою.

Отже сам аперцептивний апарат не є щось незмінне. Він також змінюється і, в решті решт, на цій властивості його ґрунтується усе наше виховання. Що значить виховувати? То визначає впливати на дитину, після припущення, що апарат її пізнання надається до впливів осередку, в який ми поставили дитину; отже однакові умовини будуть впливати на два різних апарати в напрямі вирівнювання їх аперцепції, в напрямі наближення, а не розіходження. Ми маємо силу історичних доказів цьому. То не є проста конструкція, а спостереження над справжнім життям: бо ще у середині нації існував поділ на племена до того як утворилися національні об'єднання. Ці племена в значній мірі збереглися ще й до цього часу. Звичайно, у кожного племені була своя аперцепція. Немає сумніву, що з огляду на особливості історії свого розвитку, — прусак сприймав інакше, ніж баварець; а у баварця була своя аперцепція, порівнюючи з ельзасцем. Також на Україні ви можете бачити, що Полтавський селянин відрізняється від Київського або Галицького що до свого сприйняття; у них різні аперцептивні апарати, різний склад вдачі то-що. Але ж усе це не стало на перешкоді до утворення однієї нації, племінна аперцепція не стала на заваді до утворення єдиної національної аперцепції. Отже аперцептивний племінний апарат під впливом загального осередку розвивався в напрямі об'єднання різних племен. Усе сказане про племінну аперцепцію в однаковій мірі стосується також і до аперцепції національної. Звичайно,

немає жадних підстав, аби вважати неможливим наближення та об'єднання в одно людство окремих націй з різною аперцепцією, під впливом однакових обставин осередку, умовин інтернаціонального життя. Якщо племінна аперцепція не стала на перешкоді до утворення єдиної нації, що обіймає цілу низку племен, то й національна аперцепція не завадить утворити єдине людство, яке охопить цілий світ.

В звязку з тим виникає питання, чи не стратить життя своїх барв, чи не загубить воно своєї вартости в наслідок такого повстання єдиного людства?

Коли розвиток культури, розвиток господарства спричиняється до того, аби подолати національні межі, коли тенденція йде в тим напрямі,—чи не буде то повним знесенням різноманітності життя?

Справді, сама різноманітність життя утворює його певний інтерес і можна би було думати, що єдине людство—то буде щось однорідне, одноманітне, нудне; усі будуть однакові, не буде ніякої індивідуальности, індивідуальної кольоровости, а буде тільки мішанина, і ця мішанина позбавить життя яскравости. На це запитання доводиться відповідати цілком негативно та категорично. Якраз саме розподіл людства чи по націях, чи по расах, утворював певну обмеженість що до розвитку індивідуальности, барвистости, багатства життя, багатства особи.

Візьміть, наприклад, родину, як вона складалась, уявляючи з себе очко, члени якого жили спокон віку в однакових умовах. Усі члени родини є подібні один одного, комбінацій, вар'яцій якихсь, було надто мало. Звичайно, тут не було місця за для розвитку індивідуальної барвистости, їй ніде було розгорнутись. Оцю картину ви зустрічаєте зараз в селянській родині, де умовини життя досить одноманітні.

Коли впали рямці родини, і повстали ширші рямці—національні, то ви бачите тут уже більше вар'янтів, різних комбінацій, різних сполучень обставин. Тут є значно більше різноманітності; люди перебувають не в однакових умовах, характери складаються по різному й життя робиться багатше та різнобічніш. Але рямці нації також є досить обмежені. До цього часу кожний з нас здебільшого переходить своє життя в рямцях однієї держави: народився на Україні та тут і живе. Оце обмеження накладає певний відбиток, типовий груповий відбиток, це стає на перешкоді до розвитку справжньої індивідуальности, того що складає особисте пофарбовання одного, порівнюваючи з другим.

Коли будуть знесені національні межі, тоді, звичайно, відкриються як найширші перспективи задля багатих комбінацій.

Уявіть собі людину майбутнього, яка не є зв'язана простою, не змушена сидіти на одному місці, а почуває себе дійсно громадянином світу, яка, може бути, мешкає тут, а вчиться в Берліні, що-дня перелітаючи на аероплані простір, що відділює

її від місця посілості; яка в літі перебуває в Америці або Австралії, одно слово, людину, що є владарем світу і за короткий час може переноситись з однієї країни до другої.

Звичайно, оцей незакутий в рямці національності громадянин світу, буде індивідуальністю надто барвистою. Він уявлятиме комбінацію умовин, що вона не в кожного є: у одного ці умовини складатимуться так, у другого—інакше; отже кожний складатиме в розумінні індивідуальної барвистості надто більш розвинену істоту, аніж в умовах, коли людина є закута в рямці національності та коли можливі камбінації її особистого розвитку обмежуються національним ладом життя.

Що ж виходить з цього прогнозу?

З цього, без сумніву, виходить та ідеологія, що зветься інтернаціоналізмом, але в самому розумінні інтернаціоналізму є можливі різні відтінки.

С погляду націоналізму, інтернаціоналізмом зветься попросту союз між націями: є окремі нації, вони не кривдять одна одну, дають змогу обопільно розвиватись; отже такий союз, така сума окремих націй це й є інтернаціоналізм; а космополітизм—то є прагнення або переконання, що розвиток йде в напрямку знесення будь яких загородок поміж націями та злиття їх в якесь майбутнє єдине людство.

Інтернаціоналізм до цього часу розглядали як протилежність до націоналізму. Націоналізм може мати то грубі, то тонкі форми; але він завжди ґрунтується на вихвалянні своєї хати, своєї нації... З приводу того Гайне досить влучно іронізує у віршах, де він дотепно насміхається над психологією націоналізму.

Ця психологія з погляду нашої свідомості є, звичайно, перейденим ступінем; тепер доводиться говорити про щось інше, скажемо, про те, що робить Бауер, коли він каже: одна річ то наївний космополітизм, а інша—свідомий інтернаціоналізм.

Наївний космополітизм здає собі справу цілком наївно, ніби нації знищуються і утворюється одно людство; свідомий інтернаціоналізм попросту погоджує між собою окремі нації, як вони існують, і ці окремі нації сполучає в якійсь вищій єдності, яка проте не знищує різні нації.

Оце протиставлення інтернаціоналізму та космополітизму є надто тріпка забобона і на ньому доведеться трохи зостановитись та одночасно дати відповідь на питання про те, як треба відноситись до національних рухів сучасності, до піднесення національної культури—української, єврейської і т. и. Чи повинно викинути мову окремих націй зараз з ужитку, чи треба визнати в ній необхідне знаряддя.

Звичайно, що той космополітизм, який найкраще характеризує просвітників 18 віку, д би Великої Французької Революції, був наївним космополітизмом. Французькі просвітники наївно думали, ніби досить декларувати об'єднання людства, аби нації вже зникли. Вони гадали, що вистачить оголосити великий

принцип, ніби націй немає і хай живе єдине людство,—і націй не буде, всі вони зникнуть.

Це був наївний погляд людей, які думають, що розум людини, її свідомість, думка керує світом. Цей погляд суперечить марксистському методу, що ґрунтується на діалектичній трактовці річей. Діалектика не дозволяє нам перескакувати через де-кілька історично-необхідних шаблів, що без них не є можливий дальший розвиток і тому, звичайно, ми не можемо обстоювати наївний космополітизм, який не погоджується з матеріалістичним поглядом.

Цей свідомий космополітизм не перескакує через реальні шаблі розвитку. Він каже, що історично існує зараз особливо на сході Європи, з окрема у нас на Україні, низка націй, що прокидаються від сну доісторичного періоду та що через цей період перескочити неможна.

Зараз на Україні ми переходимо добу, коли українська нація, національна культура, національна мова розвиваються зміцнюються і, звичайно, задля теперішньої стадії цей процес є позитивний. Неможна на його закривати очей. Перед нами яскравий факт піднесення впливу української мови, української культури, прилучення до цієї культури широких народніх мас. Коли українське селянство починає ворухитись, коли з поміж його впливаються в пролетаріат окремі представники, коли процес цей розгортається, то, звичайно, на перших кроках він веде до піднесення української мови, культури, письменства, української газети, листівки, української брошури; цей процес є реальний, він має в дійсности глибоке коріння і перескочити через нього ніяким чином неможна.

Навіть більше; доводиться сказати, що з мого погляду дальший розвиток тільки й є можливий через цей шабель.

Але одна річ дивиться на те, що перед нами розгортається як на шабель, а инша річ розглядати це, як останню мету.

На наших очах діється зараз піднесення української літератури, української мови. Це можна говорити не тільки про українську, але й про всяку иншу мову—про бурятів, про білорусів, взагалі про неісторичні народи, що доперва прокидаються від свого неісторичного існування, прилучаються до культури, до активної творчості життя, яка на перших кроках може мати місце лише в національних рямцях. Навіть більше того,—коли на Україні ми спостерігаємо, що міста провадять російську культуру, то з певністю можна пророкувати, що ми йдемо назустріч процесові, який можна назвати частковою або повною реукраїнізацією міста—поворотною українізацією його.

Уявіть нормальний розвиток нашого господарства, коли з села почнуть виходити нові елементи, що насунуть до міста і раніш чи пізніш спричиняться до піднесення української вдачі міста. Статистичні дані за останні роки ясно свідчать про збільшення

українського елементу в місті. Напр., у Києві в 19—20 р.р. ми спостерігаємо зростання % українського мійського населення.

Але я кажу, одна річ бачити, що діється й розуміти це як певний ступінь, і инша річ вбачати в тім зростанні останнє слово всього руху. З погляду Бауера й тих інтернаціоналістів, що освітлюють інтернаціоналізм де-що в напрямі націоналізму, увесь цей процес збудження неісторичних націй здається ніби якимсь перлом створіння, робиться остаточною метою розвитку.

Та точка зору, що її накреслював я, мала на меті спробу підвести загальні підвалини задля оцінки того, що діється на наших очах яко минуший ступінь розвитку, на якому рух не зупиниться, а піде далі.

Коли положення, що їх я розвивав, ті дані, на яких я зоставляюся, ті тенденції господарчого та культурного розвитку, про котрі я говорив, є правдиві,—то, звичайно, слідом за добою піднесення української мови, відродження національної культури у всій її силі, почнуть далі виявляти чинність фактори сполучення людства внутрішнього об'єднання його в одну соціальну величину. Ці тенденції не зупиняться в своєму розвитку; вони штовхатимуть окремі держави та частини до більш загального та широкого об'єднання не лише в державному масштабі, але й в світовому, в напрямі знищення державних кордонів й утворення держави, що невинно поширюватиметься й складе базу задля розвитку єдиного людства.

Скажемо, в сучасний мент, коли взяти конкретний приклад, хто має змогу засвоювати чужоземну мову,—звичайно, тільки одиниці, до того ж засвоювати лише до певної міри, відірвано від практики життя, так що ця чужоземна мова зостається тільки маненькою надбудовою, бо думати й говорити все ж таки зручніше рідною мовою.

Уявіть тепер инше положення, що воно може утворитись в умовах розвиненого соціального ладу, коли усі люди цілком, усі маси перебувають в таких сприятливих обставинах, в яких була в попередню добу інтелігенція. Тоді усі маси народу матимуть змогу прилучитись до світової культури, тоді чудно буде, аби якась маненька нація залишалась збоку від світового руху, аби не знала мови загально-людської культури. Ясно, що в майбутньому ході розвитку утворються умовини, коли від своєї національної культури, яка вже відіграла свою історичну роль, людина перейде до більш загальної, ширшої, світової культури, що складатиметься на ґрунті єдиного людства.

У своєму «Комуністичному Маніфесті» Маркс вказував, що, власне кажучи, буржуазія перейшла вже смугу націоналізму й підвела під індустрію інтернаціональний ґрунт. Немає жодного сумніву, з індустрією діється теж, що й зі всім життям. Той самий «Комуністичний Маніфест» каже, що відокремленість, яка існує між націями, знищується по суті буржуазією, котра утворює

інтернаціональну культуру поруч з національною; перемога пролетаріату надто посуне цей процес.

Як висновок ми можемо формулювати таке твердження: те, що діється зараз на наших очах, як історична необхідність,—піднесення національної культури, повинно мати підтримку з боку того класу, що йому належить майбутнє,—з боку пролетаріату. Зростання національної культури, повстання газети рідною мовою, розвиток науки та мистецтва на національній ґрунті,—усе оце пролетаріат розглядає як могутню підйому до розвитку суспільства. Але пролетаріат не може робити цього предметом свого пафосу, своєї пристрасти, не може оголосити своїм святе святих. Він повинен опанувати зброю задля зреволюціонування світу, але робити йому це об'єктом своєї пристрасти не слід, бо перед пролетаріатом стоять інші завдання, інші тенденції, що кличуть його до утворення єдиного людства. Це людство дійсно переможе природу, візьме до своїх рук власну долю і тоді справдяться ті слова, що їх Маркс приклав до цілої минулої історії,—він назвав її прологом історії. Тоді людина закінчить пролог своєї історії, свою передісторію, переживе усі спадкові елементи минулого, що відіграли вже свою роль, і почнеться справжня історія людства.

Проф. С. ОСТАПЕНКО.

Р У Р.

1.

Діалектика імперіалістичної війни 1914 року довела капіталізм до Руру в 1923 році. В Рурі зараз відбуваються події найбільшої світової сили.

Що таке Рур і чому саме світовий капіталізм вкрився там цілою своєю постаттю?

Рур—це наш Донбас. І ось коли б ми в належній мірі знали наш Донбас, то вистачило б одної згадки про те, що Рур в складі німецької господарки має таку ж силу, як і наш Донбас в нашій для того, щоб належно орієнтуватися та оцінити силу тих подій, що відбуваються в даний момент в Рурі і які своїм наслідком мусять мати колосальний вплив на дальші й ближчі етапи класового змагання пролетаріату.

2.

Капіталізм сучасної доби не опанував безпосередньо та цілковито всіх ділянок виробничих процесів сучасного господарювання та класових відношень, що в'яжуться в капіталістичному укладі з виробничими процесами. В повній силі і безпосередньо він закріпився лише на т. з. «командних висотах» господарських та класових відношень. В повній мірі він охопив лише ті ділянки господарства, енергією котрих до кінця глушаться закорінілі, стародавні елементи всіх господарських виробничих форм та форм класової експлоатації, з котрих він сам вийшов. Капіталізм в повній мірі володіє якраз тими ділянками світового господарства, де для нього самого готується домовина.

Серед цих командних висот в даний час першою являється нова енергетична галузь господарювання, якої не знали всі попередні способи господарювання, а саме вугільна та залізна індустрія. вугільна та залізна ділянка сучасного господарювання. Енергія цих двох ділянок западає у всі щілини інших ділянок усього сучасного господарського поля, і тим способом з колосальною швидкістю творить поспішні умови до нових форм спірності загальної роботи, загального господарювання, творить

умови до нових форм експлоатації, визиску пролетаріату та т. з. трудових господарів. Разом з тим по законах діалектики капіталізму на цих командних висотах з залізною послідовністю виростає повна протилежність капіталістичної пануючої класи, виростає протилежність буржуазії—пролетаріат, соціальна революція та все, що з того слідує. Саме на цих ділянках капіталізм забігає в такі кути, з котрих не в силі вилізти, кути, де він грузне аж до голови.

Ось зараз в цей мент світовий капіталізм, продовжуючи імперіялістичну війну, починає грузнути в Рурі. Він намагається судьбою Рура розв'язати свої уроджені суперечності. Він намагається сплюндрувати Рур, аби тільки найти шлях для дальшого свого поступу.

Що ж таке Рур?

3.

Рур—це одна з найбільш міцних ділянок сучасного капіталістичного господарювання. По розмірах території він менше одної нашої української губернії. По відомостях німецького промислового перепису, в 1907 році в Рурі числилось 3.777.159 душ усього населення, а зараз там з'осереджена значна частина німецького пролетаріату—одних шахтарів поверх 500.000 чоловік та металістів 387.000 чоловіка.

Шахтарі Рура добувають там зараз 115 міл. тон або, значить, коло 7 міліярдів пудів вугілля на рік. Отже це в три з половиною рази більше, ніж видавав наш Донбас до війни. Отой виріб вугілля в Рурі складав не більш—не менш, як 60% усього виробу вугілля в Німеччині перед війною, а зараз, після того, як Версальською «угодою» від Німеччини відрізано значну долю вугільного поля, Рур лишився майже єдиним джерелом і єдиною енергетичною основою колосальної німецької індустрії.

В 1913 році загальна добича земляного вугілля в Німеччині доходила 12 міліярдів пудів на рік.

Версальською «угодою» від Німеччини відрізано увесь Саарський, Ельзас-Лотарингський і майже половину Шлезького вугільного поля на користь Франції та Малої Антанти. Тому в 1921 році загальна добича земляного вугілля в Німеччині знизилася аж до 8 міліярдів пудів і складала 67% довоєнної норми.

Добування земляного вугілля в Рурі після Версаля відбувалося ось так:

було добуто міліярдів пудів	
в 1920 році . . .	5,2
» 1921 » . . .	5,6
» 1922 » . . .	5,7

Оце добування земляного вугілля в Рурі вже складало аж 70% загальної добичи земляного вугілля в Німеччині, тоб-то таку ж долю, як і наш Донбас в колишній загальній добичі земляного вугілля в 6. російській імперії.

Цілком ясно, що у після версальський час Рур робиться єдиною енергетичною ділянкою німецької господарки або, значить, самою високою командною висотою. Без Рура німецька буржуазія стратить зовсім можливість діставати додаткову вартість. Шляхом захоплення Рура французська буржуазія намагається повернути німецьке господарювання до колишнього феодального стану.

Коли мати на увазі ті степені експлоатації шахтаря, що були в дореволюційний час в нашому Донбасі (а в Рурі вони без жадного сумніву вищі), то подані тут числа виробу земляного вугілля в Рурі мали би значити, що рурські шахтарі творили додаткову вартість, яка рівнялась:

в 1913 році . . 3,5 мільярдів пудів вугілля
» 1922 » . . 2,8 » » »

або, по нашій довоєнній ціні, додаткову вартість, яка рівнялась 560 мільйонів пудів пшениці в першому з позначених років і 448 міл. п.—в другому, або інакше кажучи—додаткова вартість, що творилась за рік шахтарями Рура, рівнялась 65% всієї тої додаткової вартості, котра творилась в цілому народньому господарстві в 1913 році на Україні. За помічку цієї додаткової вартості Рура, німецька буржуазія здирала ще більшу додаткову вартість з робітників усього світу.

А сьогодні за перенесення цієї командної висоти, тоб-то Рура, із німецького господарства в границі безпосереднього панування французької буржуазії, за присвоєння тої колосальної додаткової вартості, що творилась в Рурі, і наступає армія, яка перебуває під політичною владою французької буржуазії.

З за поділу отої додаткової вартості королі німецької та французької буржуазії їздять до Лондону до англійської буржуазії, і всі разом ретельно стережуть—а що скаже американська буржуазія.

Пролетарський Рур випрацьовує не тільки земляне вугілля, а також і залізо і сталь та всякі машини у великій кількості. Крім шахтарів там працюють і металісти. Крім «королів чорного золота» там є і «король гармат»—Крупп, що об'єднує такі заклади залізної індустрії, в котрих одна школа фабзавуча більша за пересічний європейський фабричний заклад. Отже хоча коротко окреслимо виріб заліза.

В 1913 році в цілому світі було вироблено 4,6 мільярда пудів заліза. А з того припадало на долю:

Сполучених Штатів Америки . 1,8 мільярдів пудів
Німеччини 1,1 » »
Англії 0,46 » »

тоб-то напередодні війни Німеччина була другою державою в світі по розмірам виробу заліза. Вона виробляла заліза в 5 разів більше, ніж б. російська імперія і в стільки ж разів більше, ніж Франція. Лише Америка стояла трохи вище за Німеччину.

Версальська «угода» трощить оту колосальну залізну індустрію, як тільки може. Лотарингський, саарський, люксембургський райони, котрі разом з Руром складали одно господарське ціле і в котрих Німеччина продукувала різні металеві вироби всієї своєї залізної індустрії, на другий день після Версальської «угоди» було відрізано від Німеччини і від Рура. Трохи пізніше після того від Німеччини було ще відрізано $\frac{2}{3}$ шлезької металургії. У всіх зазначених краях було з'осереджено 34% німецької металургії (з виробом 342 міл. п. чавуну) і приблизно—36% виробу сталі. Там же було з'осереджено і 80% всієї залізної руди. Але і того було замало для версальців: на тих заводах німецької залізної індустрії, що лишалася ще за Німеччиною, вони потрошили багато всяких машин. Лишень на одних заводах Круппа було знищено на-ніщо 8500 машин—аби тільки пошкодити німецькій залізній індустрії; версальці забрали з Німеччини 150.000 вагонів та 5.000 паровозів та всю торговельну флоту, тоб-то позбавили німецьку залізну індустрію транспортних засобів. А все то зверху було покрито неймовірними репараціями.

Ще в 1907 році в Німеччині було пролетаріату, що продукував залізо та сталь, 2.093.147 чоловіка. Велика частина того пролетаріату з'осереджувалась в Рурі. Зараз в 1923 році тільки в металургічних та залізоперероблюючих заводах Руру мається поверх 387.000 металістів. Ось відомости що до числа рурських металістів на 1/1 1921 року:

Де саме	Закладів	Занятих робочих	Більш проти минулого
Есен	5	45.491	5.041
Обергавзен	33	84.544	8.660
Дюсельдорф	36	29.758	2.223
Кельн	35	19.467	564
Аахен	10	6.148	474
Дортмунд	17	42.578	4.414
Бохум	15	31.919	1.270
Гаген	27	12.886	1.947
	219	280.970	25.222

Крім того безробітних металістів, коло тих самих металургічних заводів, було 106.757 чоловіка.

Отже коли взяти на-око, що виробнича спірність металіста в 2 рази більша за виробничу спірність шахтаря, то треба рахувати, що додаткова вартість, котру творили металісти Рура, доходила в одиницях пшениці 600 міл. пуд.

Таким чином тільки позначеними категоріями рурського пролетаріату творилась додаткова вртість, рівна 1.160 міл. пуд.

пшениці, що є рівне такому ж числу зол. карб, або робочих днів. От з-за якої суми робочої енергії продовжується зараз імперіялістична війна в Рурі, що розпочалась в 1914.

Така є загальна основа Рурських подій сьогоднішнього дня. Але конкретні і безпосередні елементи тих подій ховаються далеко від ока, і їх треба ще виявити, поскільки це зараз взагалі приступно і наскільки це є можливе.

4.

Десь вже за 20 літ перед війною 1914 року надзвичайно швидко індустріялізація Німеччини на смерть лякала капіталістичну Англію та Францію. Справді—німецький капіталізм із швидкістю, котрої до того не знав капіталістичний світ, почав збирати дуже значну долю загально-світової додаткової вартості, тиснучи із всіх кутів світу капіталістичних королів різних національних гербів, але особливо англійських та французьких. Вже тоді для всіх стало безперечним фактом, що там, де появлявся німецький капіталіст, частина додаткової вартості безповоротно щезала з рук капіталістів інших національностей, а наспів тодішніх німецьких імперіялістів! «Німеччина найвища за все» почав був скрізь прийматися без саркастичної усмішки.

Німецький капіталізм в новітній формі—в формі імперіялізму—зростав з неймовірною швидкістю. Справді, поглянемо ось на кілька чисел, що характеризують ту справу.

Напередодні революції 1848 року Німеччина уявляла собою якусь сотню держав-малюків феодального типу, де панував т. з. цеховий—виробничий уклад та сільське господарство примитивних форм.

Найбільшою з цих держав-малюків була Прусія. І от в Прусії в 1846 році по всіх ділянках промисловости було занято лише 21.716 роб., тоб-то менш, ніж тепер в одному українському металургійному заводі. Пруським промисловим переписом того ж року було констатовано «фабричного состояния» 557.730 чоловіка. Серед того було ткачів 246.484 чол., робота котрих справлялась т. з. мануфактурним, а не фабричним способом. Далі тим же переписом було констатовано «робочого состояния» 842.148 чол. і 470.091 чол. «найманих робочих», що проживлювались всякою поденщиною; 271.806 чол. числилось переписом як «батраки та прислуга» і 320.722 чол. «торгового состояния», а разом всіх «самодіяльних»—4.462.299 чол.

В тому ж році включаючи і Рура було добуто 348 міл. пуд. земляного вугілля.

З 60-х років вже починається помітний і швидкий розбіг німецького капіталізму. Так у 1865 році протяг всіх залізниць Німеччини доходив 13.821 верст, що в порівнанні з 1850 роком давало збільшення протягу залізниць на 137%. А коло 70-х років окремі держави-малюки починають зливатися в одну велику німецьку капіталістичну державу—в німецьку імперію.

Для того, щоб капіталізм міг розтрати феодалізм і закріпитися, щоб дійти вищих і більш для нього досконалих форм експлоатації, він потребує нової енергетичної ділянки, нової виробничої енергії—земляного вугілля, заліза та сталі—без того він не може стріснити феодалізму, міцніти та зростати.

В той час Рур, як велике джерело найкращого земляного вугілля, а на другому березі Рейна—Ельзас-Лотарингія з великими покладами залізної руди, якраз і мали бути отою новою енергетичною ділянкою, що була потрібна німецькому капіталізму.

З-за цієї енергетичної ділянки і провалилась франко-прусська війна 1870/71 року. Як звісно, війна та закінчилась на користь Німеччини: Франція поступилася Німеччині рудою і ще доплатила 5 мільярдів франків для швидкого зросту німецького капіталізму. Ота енергія разом зібрана обернулася у велику живучу силу в молодому капіталістичному організмі Німеччини. Після того німецький капіталізм пішов надзвичайно швидко «в гору»—в 1900-х роках він доходить вже найвищих їх вершків капіталістичного світу, а Рур в той час робиться фундаментом, основою найбільшої в світі капіталістичної будови. Енергія Рура розсходиться вже по цілому світі. Між іншим, значна сила енергії Рура залітала і в межі нашої української господарки.

Ще перед тим, а саме в 80-х роках німецький капіталізм почував необхідність точного підрахунку своїх сил. Приблизно через 10 літ після того, як склалась Німецька імперія, а саме в 1882 році, починаються в ній систематичні промислові переписи. От з цього менту маємо ми можливість подати коротку характеристику розвою німецької капіталістичної господарки в числах.

Виробничо-класова структура Німеччини по перепису 1882 р. позначається ось такими коефіцієнтами:

1. Всіх занятих у виробництві	18	міл. чол.	(39%)
2. У них домохадців	25	»	(55%)
3. Прислуги	1	»	(3%)
4. «Без професій»	1	»	(3%)

Отих «без професій» треба «роз'яснити». В склад тої категорії по перепису увійшло: рантье—810.458 чол., тих, що користаються громадською допомогою—177.855 чол., сиріт та тих, що живуть в притулках—145.356 чол., каторжників—320.817 чол.,—тоб-то самий вершок і саме дно капіталістичного укладу.

Отже тут, ще зовсім мало рантье та каторжників і відносно дуже багато домохадців та прислуги і мало «самодіяльних». А все це разом має доводити, що в той час німецький капіталізм ще не вийшов із першого стану свого розвою—він ще стояв по коліна у феодальному болоті.

Справді, серед позначеного числа «самодіяльних» числилося:

Хазяїв та директорів	5.190.687.
Службовців	307.268.
Робочих всіх категорій	10.705.324.

За 25 років після того, а саме по перепису 1907 року виробниче-класова структура Німеччини сильно міняється. Ті самі громадські категорії позначаються вже ось такими числами:

1. «Самодіяльних» 27 міл. чол. (44⁰/о)
2. Домочадців 30 » » (48⁰/о)
3. Прислуги 1 » » (2⁰/о)
4. Без професій 3 » » (6⁰/о)

А категорія «самодіяльних» вже складалася ось так:

- Хазяїв та директорів 5.490.280 (22.33⁰/о)
 Службовців 1.290.728 (5.24⁰/о)
 Робочих всіх категорій . . . 17.836.121 (71.43⁰/о)

До поданих чисел не треба ніяких «коментарів», але ще треба поглянути, як саме перемістився виробничий центр Німеччини з одних ділянок господарювання в другі. Справа та характеризується ось такими числами:

З загального числа «самодіяльних», в міліюнах, було в:

Категорії	індустрії		сільськ.господ.		транспорт. і торгов.	
	1907	1882	1907	1882	1907	1882
Хазяїв . .	1,9	2,0	2,5	2,2	1,0	0,7
Службовців	0,6	0,09	0,09	0,06	1,9	1,7
Робочих .	8,5	4,0	7,2	5,8	1,9	0,7

Показані числа також остільки виразні, що не потребують пояснень.

Рур же в той час в 1907 р. мав ось такі коефіцієнти:

	індустрія	сільск. господ.	трансп. і торгов.
Хазяїв	92.259	102.310	45.023
Служ. і робоч.	795.765	258.425	113.717

Отже в 1907 році, тоб-то 15 років тому пролетаріят Рура доходив вже 1.126.907 чол. і індустріяльне ядро його складало 67⁰/о.

Елементи пролетарського Рура ще з більшою силою виступають, коли порівняти, скільки пересічно на одного хазяїна припадало робочих і служачих для всієї Німеччини і для Рура. В 1907 році пересічно на кожних 10 хазяїв припадало робочих і служачих в:

	індустрії	сільс. господ.	трансп. і торгов.
Вся Німеччина .	47	28	24
Рур	82	25	25

З цих коефіцієнтів слідує, що в класовому відношенні Рур являється «командною висотою» першорядної ваги і, значить, виривання Рура з тіла Німеччини мусить мати своїм наслідком значне обезсилення німецького пролетаріату окрім всього іншого, що губить німецький пролетаріат, з окупацією Рура.

Отже Рур по кількості пролетаріату, що з'осереджувався на території не більше одної нашої губернії, уявляв собою цілу пересічну європейську державу і в кільки разів був більше багатіть держав-малюків.

А разом маємо, що на протязі 25 років в складі німецького капіталізму відбулося от що:

1. Індустрія д йшла найбільших розмірів в Європі і переважила англійську індустрію.

2. Завершилася капіталізація транспорту і торгівлі.

3. Сільське господарст о цілком увійшло в капіталістичну експлоатацію і в капіталістичні виробничі ст унки.

І в 1913 році—на передодні війни 1914 року—Німеччина була першою капіталістичною країною в Європі, як по абсолютних розмірах індустрії, так і по інтенсивності капіталістичного поступу. В Німеччині вже продуковалося земляного вупіля та заліза у 2 рази більш, ніж у самій старшій капіталістичній країні—Англії; абсолютні розміри капіталістичного виробу Німеччини вже близько стояли до американських розмірів, хоча в Німеччині населення числилось 64 міль., а в Америці—98 міль. Мимо того в цей час Німеччина поспіла створити другу в світі по розмірах текстильну індустрію і першу в світі хемичну індустрію не тільки по розмірах, але і по якості. Після Версальської «угоди» англійці витребували «секретів» німецької хемичної індустрії. Ті видали, але англійці нічого не можуть з того вдіяти—не мають можливості запровадити такої самої хемичної індустрії, що й зараз існує в Німеччині.

Поглянемо тепер на кілька характерних елементів капіталістичного німецького промислу.

Німецький пролетаріат, що його показано вище, в 1882 році прикладав свою виробничу енергію в 2.227.339 закладах, а в 1907 році, не дивлячись на те, що число пролетаріату збільшилося у 2 рази, число закладів, де він прикладав енергію, зменшилося до 2.086.368. Така велика концентрація сталася за 25 років. Момент концентрації німецької індустрії ще з більшою силою виступає, коли взяти під увагу т. з. 1) дрібні заклади, що вміщують до 5 робочих, 2) середні, що вміщують до 50 робочих, і 3) великі, що вміщують поверх 50 робочих кожен. В кожній з цих категорій було занято ось таку долю усього німецького пролетаріату:

В підприємствах	1907 рік	1882 рік
1) Дрібних	30 ¹ / ₁₀	55 ⁰ / ₁₀
2) Середніх	25 ⁰ / ₁₀	20 ⁰ / ₁₀
3) Великих	45 ⁰ / ₁₀	25 ⁰ / ₁₀
Разом	100 ⁰ / ₁₀	100 ⁰ / ₁₀

Коли при тому взяти під увагу, що ще більша концентрація сталась якраз на «командних висотах» а також те, що дрібні та середні заклади лише «прислужували» великій індустрії та допомагали їй проникати по всій господарській структурі, то панування великої індустрії в Німеччині буде змальовано в повній і безперечній силі. Ось напр., у 1907 році серед усього числа великих промислових закладів було 945 таких, котрі вміщували до 1000 робочих кожен, і 478 таких, в котрих занято було поперх 1000 робочих в кожному, тоб-то це були вже справжні виробничі колоси.

В 1907 році німецький пролетаріят осередкувався ось в таких ділянках господарювання:

1. Гірнична	860.903
2. Хемична	172.441
3. Машинобудівельна	1.120.282
4. Текстильна	1.088.280
5. Папірова	230.925
6. Керамична	770.363

Лишень в цих ділянках пролетаріату було більше, ніж у всіх дрібних і середніх закладах разом.

Загальна додаткова вартість, що творилась пролетаріатом в німецькій індустрії, в 1907 році доходила 5 міліярдів марок. Ця додаткова вартість різними способами і шляхами вливалась в каси фінансового капіталу і звідти розбігалась по всьому народньому господарству.

Коло цього часу Німеччина зробилася, не тільки першою промисловою державою, але й державою рантєє і нарівні із старими капіталістичними державами почала експортувати капітал закордон для того, щоб здобувати додаткову вартість також із господарчих відносин інших національних господарств.

Таких же великих поспіхів Німеччина дійшла і в ділянці зовнішнього торгу. В 1910 році привіз в Німеччину доходив 9310 міліярдів марок, а вивіз—7644 міл. марок, тоб-то рівнявся розмірам зовнішнього торгу Англії і в кілька разів був вже більший за розміри зовнішнього торгу б. російської імперії. При тому німецький імпорт складався з всякої сировини, а експорт—з фабрикатів.

Отой небувалий поспішний капіталістрчний розвій Німеччини напередодні війни завершився модерними капіталістичними об'єднаннями—концернами, трестами, синдикатами. Розуміється, що всі ті концерни завершували командні висоти капіталістичної господарки Німеччини, як і в других краях, тоб-то вугільну, залізну, текстильну, хемичну.

Ми не маємо тут досить місця, щоб дати вичерпуючу характеристику німецьких концернів. Та щоб дати можливість скласти загальну уяву про ті концерни, ми перечислимо тут коротко господарство лише одного німецького концерну, що носить імя «короля гармат»—Круппа. Той концерн має: 1) В Рурі

12 вугільних закладів та 497 коксових пічок, річна виробнича спроможність яких доходить 228 міл. пуд. вугілля—отже більше ніж в цілій малій державі—і 126 міл. пуд. коксу та 2 міл. пуд. брикет. Крім того поза межами Рура концерн має вугільні заклади такої ж виробної спроможности. Отже концерн мав річний виріб вугілля 516 міл. пуд.—тоб-то третину того, що давав наш Донбас напередодні війни. Але того вугілля концерну не вистачало для потреб власних промислових закладів і він ще закупав вугілля на стороні. 2) Шахти залізної руди в Рурі і близько коло нього, в котрих добувалось 5 мільярдів пуд. руди, тоб-то в 12 разів більше, ніж в нашому Криворіжжі до війни. Крім того йому належали рудні копальні в Іспанії. 3) Сталелитейні в Есені—основа концерна. До війни—це царство гармат, а зараз це царство виробничого знаряддя, як от хліборобське, транспортне, струменту то-що. 4) Металургічні заводи в Рейнгавзені 5) Машинобудівельні заводи в Магдебурзі—Буккау та паровлаво-будівельна дільниця в Кілі, де будуються океанські пароплави. 6) Шахти марганцевої руди. 7) Залізоперероблюючі заводи в Рурі і по-за ним. 8) Велике число всяких торговельних закладів, що справляють торг всякими виробами зі всім світом. 9) Цей же концерн за поміччу англійського капіталу взяв хліборобську концесію на Донщині.

Такого звершку дійшла Німеччина в останні 10 літ нашої історії. Подібного поступу не знала доси ні одна капіталістична держава.

Ми знаємо, що капіталістичний світ конає у своїх власних, уроджених суперечностях. І отакий капіталістичний поспіх Німеччини на-смерть почав «лякати» капіталістів Франції і Англії та капіталістів б російської імперії. Було їм чого «лякатися»: додаткова вартість, що творилась в межах світової господарки, у велетенських розмірах почала стікатися тепер до німецьких капіталістів, що на всі лади гордо виспівували:

«Німеччина найвища за все».

5.

Першу тривогу голосно і одверто забила Англія ще в 1900-х роках. Англійські капіталісти в один голос заголосили: «промислова слава Англії зникає», тоб-то частина додаткової вартости, що творилась в межах світової господарки, виривається німцями з англійських рук.

Англіїці, числячи себе давно за «громадян першої капіталістичної країни в світі», до такої міри звикли було до думки, що лише вони одні мають збирати додаткову вартість по всіх закутках світу, що поява німецьких фабрикатів на власному Лондонському ринкові вдарила їх правцем. Спочатку вони прийняли то за німецький жарт і надіялись відмахнутися призиливою фразою:

«Made in Germani»—«Зроблено в Німеччині».

Але жарт той привів ще до більшого припливу німецьких фабрикатів на Лондонський ринок. І англійці на страх затурбувалися. І було чого.

Минаючи за браком місця належні числа, що характеризують ту справу, подамо лише от що: в 1882 році було вироблено мільйонів пудів чавуну:

В Англії	464
» Німеччині	168
а в 1913 році —	
В Англії	649
» Німеччині	1177

А в 1837 році Німеччина виробляла лише 5 міл. пуд. чавуну, а в 1879 році—96 міл. пуд. В 1891 році Німеччина ввозила до Англії різних залізних виробів 7 міл. пуд., а ще через три роки Німеччина заліза та сталі, взагалі усього, вже вивозила 86 міл. пуд., а Англія—104, тоб-то обидві країни близько порівнялись вже на міжнародньому ринкові.

Подібні ж відношення склались поміж Англією та Німеччиною в справі текстильної індустрії, де Німеччина як с під землі в один короткий мент стала поруч з Англією другою текстильною державою в світі.

А в галузі хемічної індустрії Німеччина не тільки далеко обігнала Англію, але й створила першу, й досі єдину в світі, хемічну індустрію, якої англійці не можуть здолати, навіть забравши від німців «секрети» тої індустрії.

І так по всьому напрямку поля капіталістичного господарювання. І нарешті німецький капіталізм близько стикнувся з англійським в справі колоній. Стикнувся,—і сціпів зуби.

Щоб поширити свою національну територію до прикладення капіталу, котрому було вже затісно, німецький капіталізм діалектично дійшов стану мілітаристичного імперіялізму і міцно став на п'яту своїх капіталістичних сусідів.

5.

Але коли Англія сціпила зуби і мовчки визнала свого нового «страшного» конкурента та вперто готувалась до змагання всіма способами, як тільки трапиться зручний випадок, то Франція—країна напів-феодальна по виробничих основах і рання по формі міжнароднього капіталу—наперекір всім очевидностям шукала реванша за кінець війни 1870—71 року, тоб-то настирливо шукала способів повернення назад залізної руди та придушення буйного зросту німецького капіталізму, що мав вибити з капіталістичного ланцюга сухопарий французський капіталізм.

Отже загально звісно, що не дивлячись на свою колишню стару феодальну культуру та ранішу буржуазну революційність, до самого останнього часу Франція не була країною промислового капіталізму.

Напередодні війни 1914 року її текстильна індустрія займала лишень 100.000 робочих та 7,5 міл. веретен з загальним річним виробом в 1.603.000 подвійних центнерів мануфактури.

Французська залізна індустрія давала річний вироб заліза та сталі 276 міл. пуд.

Вугільна та коксова промисловість була остільки незначною, що навіть для потреб тої індустрії, яку мала Франція, вугілля не вистачало, і вона його довозила з закордону.

Природний зріст її населення давно зупинивсь на нулі.

Отже, чуючи загрозу над собою, Франція шукала, де тільки могла, «друзів» проти «експансивних та диких німців». Так вона підлещилась до Англії та зманула б. царську Росію, котра теж завше шукала «щастя ради самого щастя» на мілітарному полі та ніби заступництва над славянами, що підпали під тевтонів.

Але, як не брязкотів французський імперіялізм, підпертий царською Росією, німецький капіталізм, після точних вирахунків, ніяк того не страшився. Всю увагу свою він кинув на Англію, котра мала рішити справу капіталістичного змагання: тільки Англія могла дати таку велику індустрію для війни, що могла рівнятися до німецької. І Англія для Німеччини зробилася «найстрашнішим ворогом».

Тому капіталістична війна 1914 року являється оружним змаганням капіталістичної Англії та Німеччини, не дивлячись та те, що в ній бере участь велике число малих і великих держав.

Німеччина не згодилась мирно поділити додаткову вартість з Англією і розпочала війну, сподіваючись покрити нерівність сил і стратегічного стану консолідацією та більшою швидкістю руху своєї капіталістичної енергії.

6.

Наслідки цієї війни ми бачимо тепер в Рурських подіях. Війна, обірвана в одній формі Версальською «угодою», продовжується зараз в іншій формі в Рурі.

Результати ж цього такі:

Замість 6. російської імперії живе ССРР, що її створено рукою пролетаріату.

Німеччина ж стратила:

1. Океанську флоту, другу в світі по розмірах,
2. Ельзас-Лотарингію,
3. Саарське вугільне поле,
4. Люксембург, який фактично був німецьким,
5. Шлезьк,
6. Данціг,
7. Мемель,
8. 8 мільйонів населення,
9. Багато виробничого знаряддя,
10. Третину текстильної індустрії,
11. 80% залізної руди,

12. Право мати оружну армію,
13. Обов'язалась платити колосальну контрибуцію,
14. Згодилась на мілітарні «прогульки» в межах свого господарства.

Франція набула:

1. Ельзас-Лотарингію,
2. Велику контрибуцію,
3. Третину німецької текстильної індустрії,
4. Саарське вугільне поле,
5. Частину океанської флоти,
6. 150.000 вагонів і 5.000 паровозів,
7. Хліборобське знаряддя і робочу худобу,
і фактично:
8. Галицьку нафту,
9. Шлезьку металургію,
10. Значну долю польських промислових закладів,
11. Васала в особі Малої Антанти.

Франція стратила:

1. Смугу родючої землі шириною 25 верст і довжиною сотні верстов.
2. Частину текстильної, металургійної промисловости.
3. Поверх 2 міл. населення,
4. Лишилась своїх «союзників»,
5. Можливість скористати «добичу».

Англія набула:

Довела противника — Німеччину — до знесиленого господарського стану та до повної покірності не тільки «сумлінно» ділити додаткову вартість, але служити безпосередньо англійському імперіялізмові в міру потреби. Другого конкурента — Францію — примусила «давитися кісткою».

Англія стратила:

До певної міри своє капіталістичне панування, і в господарському і політичному відношенні має перед собою страшного конкурента. Спол. Штати Америки, які «ратуючи» Європу, поспіли за час війни поширити багато своїх індустрій до світового масштабу.

Все це «наочні» результати, і саме ті, як їх оцінюють поняттями капіталістичної господарки та капіталістичних стосунків. Далі слідує ще досі невиявлені результати, а саме те, що господарський центр капіталізму з Європи пересунувся до Америки та те, що в Європі назрівають передумови соціальної революції.

7.

Після Версальської «угоди» командні висоти перебудовано ось так: Текстильна індустрія. Війна «стимулювала» цю індустрію, а тому за час війни вона поширилась там, де до того ледви існувала. Цей момент сильно змінив ситуацію текс-

тільного ринку і зачіпив текстильну індустрію Англії, Франції і Німеччини.

Як ніколи, Англія зараз «бідкається» з експортом своєї мануфактури. Проти 1913 року вона не тільки не поширила продукції свого текстильного виробу, а знизила його на 60% з-за браку споживчого ринку. І Англія зараз готова на всякі експерименти над Францією та Німеччиною, аби якось поширити експорт мануфактури—свого основного капіталістичного краму за поміччу котрого досі вона збирала найбільшу додаткову вартість.

В наслідок Версальського «миру» Франція здобула третину німецької текстильної індустрії і несподівано для себе ніби зробилася другою в Європі текстильною країною. Але для Франції то було «данайським подарунком», бо для того щоб впоратися з тою індустрією, їй доводиться із стану країни «рантьє» зразу вискочити в стан промислової країни, маючи перед собою Англію та Німеччину. То ставить Францію в ворожу позицію не тільки відносно Німеччини, але і Англії самої, бо Версальський мир передав їй індустрію, але не забезпечив належних споживчих ринків—Францію тиснуть навіть з тих ринків, де вона панувала перед війною. Минуємо тут всі перипетії, що в'яжуться з французькою текстильною індустрією, і звернемо увагу лише на той факт, що Франція після Версальського миру встигла розмістити з своєї мануфактури лише половину того, що вона розміщала до війни.

Виробнича спроможність німецької текстильної індустрії перед війною оцінювалась в 24 мільярди марок, складаючи 12% світового виробу, і по розмірах була другою в світі. Загально звісно, що в часи війни німецька текстильна індустрія примушена була перейти з бавовни на деревесну масу—на деревесну мануфактуру.

Але після Версальського миру, всупереч всім надіям Англії та Франції, Німеччина так швидко відновила свою текстильну індустрію, що в 1921/22 році дійшла $\frac{2}{3}$ довоєнної норми і навіть експорт дійшов вже 15% довоєного розміру, коли брати під увагу всю довоєнну текст. індустрію Німеччини, і 22%, коли лише ту частину, що залишилась після Версалу. Отже відносний поспіх далеко більший не тільки в порівнанні до Франції, але й до Англії.

Залізо і сталь. Вироб заліза та сталі в нашу добу здається найвищою командною висотою, з котрої наравляється капіталістичне господарювання. Ця ділянка складає одно ціле з залізною рудою, вугіллям та коксом.

На цій командній висоті після Версала склалося найбільше основ до Рурських подій.

В Англії ця ділянка господарювання вийшла з війни в такому ж стані, як вона була на початку війни. Рурські події, як і весь попередній час війни сильно зміцнюють позиції англійської залізної індустрії.

Що ж до Франції та Німеччини, то справу цієї індустрії Версальським миром перевернуто вверх дном, повернуто так, що війна з непереможною конечністю мусить продовжуватися далі.

Маючи за собою лотарингську залізну руду і Рур з вугіллям, Німеччина могла продукувати заліза та сталі в 2 рази більше ніж Англія і у 8 разів більше, ніж Франція. Лише одна Америка трохи переважала Німеччину в цій справі.

По Версальському миру від Німеччини було взято майже всю залізну руду, $\frac{2}{3}$ шлезької металургії, або разом—44% всього доменного виробу і 36% виробу литої сталі.

І всеж—поки за Німеччиною лишився Рур та перспективи довозу залізної руди із Еспанії та Швеції, вона зберігала можливість продукувати 900 мільйонів пуд заліза, тоб-то все ще у двічі більше, ніж Англія, в двічі більше можливої французької продукції і у 4, 5 рази більше фактичної французької продукції, як вона склалася в 1921 році. І справді, Німеччина вже в 1921/22 році поспіла довести експорт своїх залізних виробів до 40% бувшої довоєнної норми і, значить, далеко переважити Францію.

А Франція? В 1913 році Франція продукувала:

залізної руди	1.314	міл.	пуд.
коксу	240	»	»
чавуну	312	»	»
сталі	276	»	»

Після Версальського миру Франція захопила стільки можливостей до залізної індустрії, що вона повинна була мати ось таку річну продукцію:

залізної руди	2.580	міл.	пуд.
чавуну	576	»	»
сталі	468	»	»

при річній власній потребі вдома:

зал. руди	1.560	міл.	пуд.
чавуну	300	»	»
сталі	250	»	»

Але для такої продукції Франції не вистачає 2,5 мільярда пуд. коксу, що лишився в Рурі. На тому не кінчається це «але». Спроектована таким чином французька залізна індустрія, всеж значно менша за ту німецьку, що лишилась після війни, рівняється англійській і повинна була мати до експорту:

залізної руди	1.020	міл.	пуд.	на рік
чавуну	280	»	»	»
сталі	220	»	»	»

а для того їй потрібноється (ніби дуже мало):

1. відбудувати свої металургійні заклади,
2. одержати Рурський кокс,
3. заново організувати колосальну індустрію,
4. знайти відповідні споживчі ринки для того

А ось в 1921 році Франція, не дивлячись на Версальський «мир», поспіла розвинути свою залізну продукцію ось до таких розмірів:

чавуну 202 міл. пуд.
сталі 186 » »

тоб-то тільки 60% бувшої у неї довоєнної норми, або, значить, поспіла вона підняти свою залізну продукцію до того розміру, до якого перед війною дійшов наш Донбас і в 5 разів менше довоєнної продукції Німеччини.

Самі французи той свій велекий неуспіх пояснюють не відсутністю відповідного споживчого ринку, а тим, що Рур перебуває в німецьких руках.

Вугілля. Отже ще раз поглянемо в шахти Рура. Як то показано вище, Німеччина перед війною продукувала 12 мільярдів пуд. вугілля на рік. Після Версальської «угоди» від неї відрізано 26% тої продукції або, значить, коло 3 мільярдів пуд., а з того безпосередньо Франції дісталось лише 1 мільярд, других 2 мільярди дістались в руки Малої Антанти,

Після того розділу річна продукція вугілля в Німеччині повинна була б всеж доходити 9 мільярдів пуд., а у Франції—3,5 мільярда пуд., тоб-то в Німеччині близько до потреб її господарки, що лишались після Версаля, а у Франції на 2 мільярди менше потреб. Для того було передбачено вугільні репарації.

Після Версаля німецька вугільна продукція підносились ось таким чином:

в 1920 році—7.848 міл. пуд.
» 1921 » —8.114 » »
» 1922 » —8.550 » »

Франція ж після Версаля поспіла піднести свою вугільну продукцію лише до 1½ мільярда пуд. Але—і того разом з репараціями для неї було забагато і вона навіть експортувала в 1921 році аж 140 міл. пуд.,—таким метафізичним стало господарство Франції після Версаля.

Де 22 лютого 1922 року, Німеччина дала Франції в формі репарацій 1.722 міл. пуд. вугіля. Оцей даремний привіз німецького вугілля затримав відбудову власного французького вугільного промислу. Зза того Рурського вугілля ще до Канської конференції «посварились» Франція і Англія, бо на тих вугільних «операціях» Франція почала перехоплювати більшу долю того здирства з Німеччини, яке було передбачено у Версалі.

Так густо переплітаються справи коло Рура.

Рур зараз являється найбільшою в Європі енергетичною ділянкою, за поміччю котрої можна з колосальною силою підносити спірність роботи, а, значить, відносні і абсолютні розміри додаткової вартости. Хто володіє сьогоднішнім Руром, той володіє його колосальною додатковою вартістю та можливістю ще більшу додаткову вартість стягати з цілого світу.

Отже Пуанкаре надумав сатанинську думку—або взяти Рур і бути Наполеоном 1923 року, або зірвати той Рур в повітря,—бо Рур—це та командна висота, за помічку котрої можна скоротити німецьку господарку і поширити французьку та скрити від своїх союзників по здобутках значну долю репарації.

Рур для французької буржуазії—найкращий засіб для того, щоб пустити в повітря німецьку господарку і в той спосіб позбавитися примари можливого і негайного реваншу з боку Німеччини.

Рур для французької буржуазії—найкращий засіб зачинити приплив англійського вугілля у Францію і таким чином позбавити французьку валюту залежності од англійської, а німецьку валюту поставити в залежність од чужоземної.

Рур для французької буржуазії—найкращий засіб заставити німецьку буржуазію ділитися додатковою вартістю та піти на службу до французької буржуазії, як то вона годиться робити англійській буржуазії.

Рур для всієї міжнародної буржуазії, а для французької і німецької особливо,—являється єдиним засобом погасити зріючу революцію німецького пролетаріату, який являється центром європейського пролетаріату, як числом, так і класовою свідомістю.

Рур, коли ним володіє Німеччина, являється тою командною висотою, з котрої вся довголітня робота французьких імперіалістів ось за кілька коротких літ, при інших належних умовах, буде зведена Німеччиною до нічого—і французька буржуазія стратить чисто все.

От чим для Франції і цілого світу являється Рур. От чому війна 1914 року продовжується в 1923 році в Рурі.

Коло Рура криється вся діалектика після-версальського розвитку капіталізму. Франція неминуче повинна «посваритися» із всіми своїми «союзниками» і ніяк не може підняти своєї господарки, а німецька господарка всупереч усьому підноситься швидко як на дріжджах. Отже близьиться кінець, коли Франція має стратити не тільки репарації, але і сама примущена буде платити їх в десять раз більше, коли Німеччина візьме гору. Отже щоб попередити того кінця, або може ще й бути і Наполеоном 1923 року,—Франція не зважаючи ні на що, і пішла на Рур.

Такою є діалектика подій, що зараз вяжуться коло Рура.

6.

Яко імперіалістична гаряча мрія, план Пуанкаре математично правильний, і даремно гадають що Пуанкаре ніби іде в Рур за репараціями—то була цілковита дурниця, якої не зробила б навіть польська буржуазія.

Справді. При всіх найкращих умовах північна Франція—командна висота французької індустрії—може бути відбудована не раніш як через 5—6 літ. Але і після тої відбудови, у Франції лишається стаціонарне населення в 38 міл. душ. Далі, у неї

друга в світі по розміру текстильна індустрія без земляного вугілля, колосальна залізна індустрія також без вугілля і без залізо-перероблюючих фабрик, без відповідної кваліфікованої робочої сили,—а разом для того усього—зовсім бракує споживчого ринку. Отже додаткова вартість, якщо і буде зростати, то зовсім незначно проти довоєнної норми. А все це разом загрожує капіталістичній Франції зовсім стратити додаткову вартість.

А поруч з тим капіталістична Німеччина—Як її не шматував і не роздягав Версальський «мир», в 1921 році вона знову мала 62 мільйонів населення та до того ще й довоєнну силу людського прибутку, т. з. природного людського зросту, тоб-то відносно велике число народжень і мале смертності. У неї лишилась колосальна вугільна продукція, залізна індустрія, текстильна індустрія—і хемична, з котрою ніхто не може справитися, навіть забравши секрети виробництва, та до того матеріальні спроможности, велика сила кваліфікованого труда, наука, що безпосередньо посаджена на фабрики, колосальні капіталістичні навички буржуазії, уміння орудувати в самих складних умовах капіталістичного господарювання. Числа попередніх рядків зовсім виразно показують, що всупреч Версальському «миру». Німеччина відроджувалась з більшою відносно швидкістю, ніж Франція і навіть скоріше, ніж Англія. Отже в самий короткий час Німеччина може скинути з себе Версальську угоду та вимагати для себе від Франції всього чого їй треба.

От оці наочности примусили Пуанкаре кинути далі слухати своїх друзів. Він перестав їх слухати і поспішає в Рур шукати «рятунок», бо конкретна ситуація склалася так, що Франції вже ніколи гадати про ретельні репарації, а треба продовжувати війну, щоб використати ті часові переваги, котрі ще лишилися на сьогоднішній день за Францією. Пуанкаре спішить в Рур спасатися від Німеччини, капіталістичної чи пролетарської, тому Франція—Пуанкаре іде на всякий пролом бо навіть в тому випадкові, коли «прогулка» не закінчиться блискучим поспіхом—всеж буде надія на часову отсрочку розв'язання справи.

Поведінка капіталістичної Англії дійшла свого—для неї тепер «не страшна Німеччина», ані Франція: вони самі вже йдуть до неї на уклін, як колись московські князі до Чингис-Хана. І перша і друга буржуазії готові поступитися належною долею додаткової вартості. Як купець, Англія сьогодні правильно судить, що Рурські події далі обезсилюють Францію і Німеччину, тому кожен з них стане ще в більшу залежність від Англії, а тим часом вона вкотре закріпитися на міжнародному ринкові, котрий так сильно скрутився. Після Версаля ситуація така, що англійська буржуазія може справитися з Францією і Німеччиною разом в бажаний момент. Тому Рурські події для Англії часово вигідні. Англійська буржуазія в даному разі впадає в природну для буржуазії взагалі суперечність. Але то вже природна хвороба всякої буржуазії, котрої не вилічить і Рур: замість того, щоб тягти за волосся

своїх друзів до створення господарської рівноваги в капіталістичній системі, Англія потурає їм продовжувати війну зза своїх часових коротких інтересів. Англія зараз грає Рурськими подіями і буде грати, аж поки діалектика не обернеться в протилежну очевидність.

Що до поведінки німецької буржуазії, то треба мати на увазі от що—в силу тих капіталістичних відносин, основу котрих було складено в Версалі, німецька буржуазія зробилася васалом буржуазії інших країн та лише цербером каторжної експлоатації німецького пролетаріату всесвітнім капіталом.

В часи Рурських подій, коли французька буржуазія збирається знищити до щенту німецьке капіталістичне господарство, німецька буржуазія, що втратила політичну можливість командувати своїм пролетаріатом в мілітаристичній формі, може взагалі лише «пасивно противитись» замахам французької буржуазії та може орудувати такими незвичайними для буржуазії засобами, як бумажні ноти-протести замість 42 сантиметрових гармат. Тому і вся поведінка німецької буржуазії—яка б вона не була—в Рурських подіях варт зараз стільки ж само, як і її «ноти-протести». З Ессена вона переїздить в Гамбург; вона певно ще переїде і до Лондону, але толку з того буде стільки ж, як би вона лишалась і в Ессені: вона пасивна в міжнародній політиці тому, що не може збройно орудувати німецьким пролетаріатом. Врятувати від французького Наполеона німецьке господарство зараз може лише німецький пролетаріат—до того об'єктивно провадить діалектика післяверсальського часу та сьогоднішні Рурські події. Лише німецький пролетаріат може затримати дальшу рострату його колосальної виробничої енергії, з котрою не може справитися буржуазія, тільки пролетаріат може скинути з білого коня французького Наполеона 1923 року. Тільки соціальна революція може належно розв'язати того вузла, що закручено коло Рура.

Події в Рурі будуть продовжуватися, аж поки не дійдуть своєї діалектистичної протилежності.

15/III 1923.

По бур'янах революції.

(Про Хвильового—новеліста).

Революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Єсть ще пролетарська поезія. В українській літературі вона утворює добу, а може епоху...

Відчуйте змагання мою класу! Мій клас—пролетаріят—по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

М. Хвильовий. Сині етюди: «Редактор Нарн» стор. 32.

Ходить „кіт у чоботях“ по бур'янах революції, носить соняшну вату, щоб висушити болото, а яке—ви знаєте.

«Сині етюди», стор. 61.

«Характерний продукт якраз оцього найновішого часу нашої історії, її раптових переходів, бунтовливого настрою та шукання нових шляхів у житті і письменстві з переоцінюванням старих вартостей... Росклад і руйнування старого життя, соціально-громадські контрасти, народження і формування нових сил пролетаріату, що сміливо йшов на боротьбу за нові революційні лозунги,—ось який зміст перших творів цього надзвичайно сильного реаліста... Стихійно дужий талант з надзвичайно великою здатністю до спостереження, він, мов губка воду, вбирає в себе типові факти й події розбурханого життя і творить з них широкі образи громадського руху й характерні постаті його діячів... Майстер зібрати в одну цілу картину сотні дрібненьких, буденних дрібниць, які безліч разів кожен бачив кругом себе й так до них при звичаївся, що вже на їх і не зважає».

Це—не ми про Хвильового. Це—Єфремов про Винниченка. (Історія укр. письм., стор. 427). Але можемо й ми про Хвильового. Тільки, як стверджує проф. Білецький в останній (1923 рік) книжці «Шляхів Мистецтва»: «до Хвильового од Винниченка путь ще чималенька». Білецький—про форму, а ми й про зміст, про всього митця в цілому. І битися будемо, коли тов. В. Коряк у маленьких характеристиках «Шість і Шість» у бібліотечці «Гарта» пише: «химерний характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник.

Як Дон-Квізано, прочитаний у лицарських романах, так оцеї—у сучасних формалістах, серапіонцях, пільняках, опоязах, практикуючий їхні теорії, занурений у різні вплиології і все шукаючий свого творчого «Я».

Навіщо це—наперед? Чому не про бур'яни революції, не про синій листопад? Чому ніби-то він «роzkлавіатуриw себе і опинився врешті перед обличчям неоспіваного пролетаріату, хоч душа пролетарська, а сила творча, велика», (все—Корякове)?

Хіба не відчули, як бореться за змагання свого класу, що виріс у бур'янах революції, що плутається в цих бур'янах, у голубому димі, у синіх хмарах листопаду післяжовтневого, що, мов глієм, облип примазами, невірами, брудом і гнилотою—а все ж уперто бубонить в «Синьому Листопаді» (стор. 97)—«ми не раби», а політкомка Марія, що її мають солоні вітри занести за Каспій, мусить визнати: «це найвище таїнство»? Ще б пак—це з бур'янів! Це з соняшної ваги.

Але це для інтелігенції, заперечують. А коли їм: «відчуйте змагання мого класу»—це для кого?

І все сине. Чому сине? запитує Меженко у тих же «Шляхах Мистецтва» (знов формалістика) А тому, каже, що синьоблузний. Наздогад, а виходить ніби й вірно. Бо синьоблузі не тільки йшли тисячами, коли була червількова реwлюція 17 р. (тоді йшов і редактор Карк—ось, дивись 26 стр.). Меженко перелічує: синій, синя, сине, і ми знайдемо: синій, синя, сине. Ось вам: Виїзжає міщанська погань з колоній і читач знає, що то—погань, бо книжку Бебеля «Женщина і соціалізм» хтось нарочито (це тьотя Бася думає) викинув з її кошика.

«Тоді гудів ліс, йшов листопад» (20). Який? Авжеж синій, бо тільки невгамовний Гіль співає своєї незмінної «Смело ми в бой пайдьом!»

А редактора Карка питає Нюся. Вона хвалиться: «свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні» (отож і шкода!—це ми). Ну, так питає:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюсь вгору.—Там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, розвіє його—я про дим—і нічого не буде. Загориться будинок і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

— Все так — все дим.

«Дим»—Тургенев. Коли про «Записки охотника» маємо цілу літературу, по кісточках Хвильового треба вівісектувати. Не задушить «Синіх етюдів» горою критичних аналізів! Не задушать—напише ще. Бо губка. Бо тільки етюди.

І знов про дим. І в Тургенєва інтелігенти диму бояться. Дим навкруги.

А в Винниченка теж «Дим» і от що:

«І мовчки дивився Вперед, як тупо рухались ці люде в клітках своїх, як мляво бились їх думи об стіни цих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок... А з диму того часами запалювались і гасли вогники одчаю, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що в'язали, вздимали колись вогонь їх жарин, а були ці люде самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до всіх.

І тупо, мляво рухались, кишіли, як черви, ці люде, в яких замість серця були колись у грудях червоні болючі жарини».

Отож недурно про Винниченка. Тільки в нього немає коммольців. А вони в Хвильового не боягузи:

— Мар'яна вбитися хоче, бо все дим, як у Нюсі, знає, «що воскресне всесвітнє велике слово—чека», але не знає, що робити в синьому листопаді.—

«Мар'яна вийшла на ганок. Дош прибив жовті листя (було б червількові С.П.) і вони лежали холодні, мертві. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освіщав пустельний заулок. Високо текли потоки сумних хмар.

Зі стріхи одноманітно падала капля на камінь. — Йшла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з коммольської кімнати вискочив натовп юнаків і з криком і реготом кинувся в туман».

Д'ех! Вони не скажуть, як Вівдя у «Кімнаті ч. 2»: «Чого мені сіро?» Це для неї, і для Мар'яни, ще й Юркові, Христі, Марії, редакторів Каркові, Гамбарському, Максові, Нюсі—їм усім сіро. Усім—дим.

І у В. Підмогильного у закордонній «Новій Україні» (січень—лютий 1923 р.) теж редактор і теж дим—від революційного зга-рища. Все, мовляв, пройшло.

А коммольцям не сіре, а синє. І «Чумаківська Комуна» не боїться синьої грози (119), хоч не всі з неї помічають її. А проте існує серед гоголівського Миргорода, мов той монастир. І от (111):

Все йде, все минає і відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впірнути в бакалейний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель—

— блукає містом хтось невідомий, хтось арештанський.

І не знає, що то коммольці в туманах весело регочуться і Чумаківська Комуна іде в снігову даль, а монастир—справжній монастир з черницями, на горі, що над міщанським болотом—той монастир одступає все далі й далі.

Да. Марія і Вівдя дивляться сіро, вони без дороги, а от Наталка, що до неї сірий Юрко липне, липне і боїться, липне й нявчить, як блудливий кіт, — Наталка дивиться синьо (64), бо з синьоблузих, бо працюватиме в туманах, висмикуватиметься з бур'янів революції (вона—бур'ян запашний, такий бур'ян, що й у «Солонському яру» росте й «пахне од нього дубовим молодняком» (85). Дубовим, чуєте?)

От і над «Шляхетнім гніздом» голубі (хоч голубі, хоч сині) голуби полошуть, бо в шляхтичів: «несвітло на душі—щось минає, щось не вернеться». І хоч молиться бабушка (92):

— Божа мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?

Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому, крихкотіла, як сама бабушка.

А в «Бараках, що за містом» живих людей без жалю в братську могилу кидають (не голубі мундири, не шлики і не трупарники Мазій та Юхим, а санітари—бо все їдно помруть). І з могили кволий стогін. А Мазій лізе туди мовчки.

— «Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислухались до брудної нічної тиші».

Теж листопадне, тільки раніш.

І ви думали б? Десь є люде, що в трупарне місто революційні плакати прислали, і в трупарників инакше,—але коли живих закопувати:

— Д'ех, не голубіє на душі!

А посиніло б, коли б завод одкрити, бо «котельщики—це тобі не село» (157) і бувшому котельщиківі Юхимові вадить од трупного смороду і хоче він у синьому димі попопрацювати.

І знає, що «всяка буває смерть і буває смерть, що від неї смердить трупами» (145).

Не хоче собі—утікає. Не хоче й другому. Каже давню Мазієві:

— «Сволоч ти і квіт!»

А зробив «ради солідарности, підсобити треба товаришам» (133). Як—не знає, бо в бур'янах. Приштокати. А тут Мазій.

— Д'ех, не голубіє на душі!

А тим часом «за вікном (це вже в Вадима й Марії) був синій листопад». Він умирав, хоч замість серця мав жаринку, а Марія... Хіба, копирсаючись у власній душі і з презирством ставлячись до «дитячої наївності маси» (101), вона могла чути, як «по тихих оселях бродить комуна у сучасності сірій» (96), хіба могла бачити, як «в синій ночі летять гори» (110). Чуєте? —Гори!

Марія не бачить, а Стенька, роспусна, як кажуть, Стенька, бур'янова незаможниця Стенька, та Стенька з «Легенди», що, як прийшли червоні повстанці на село

«... Спалахнула раптом, мов промінь пробився кріз хмари.

— За волю... йдете?

І скрикнули хлопці.

— За волю!—ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цю ніч п'ять чоловік присплю... Хто перший? Виходь!

Еге, ця Стенька з цього уривка—поєми (бо-ж віддала все, що могла віддати, бо прислужилась ластівкам волі так, як уміла, широко, одверто, усією душею—не тілом. Тілом потім—на палях).

Оця Стенька знає, що таке синє. Вона кличе голосно: «Послухайте! Послухайте! Невже ви не бачите, що ми видираємось з провалля? Один крок—і ми в голубій країні, не буде кроку—знову безодня: Темна, склизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас ognям, повстанським словом: беріть ножі! Точіть ножі!»

Так пророкує Хвильовий і в «Синьому Листопаді».

— *Завтра розгорнемо юлубину книгу вічної поезії світової, синьої.*

А хто почув заклик у синю далечінь? Знов до «Легенди» (181).

«Йшли червоногвардійці—з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі (Хвильовий знає хто коли) йшли повстанці—чабани, байстрюки, голодранці, (відтиля, де на ставок верби похилились). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

Усі, хто: «ми не раби». Усі, щоб завтра розгорнути голубину книгу вічної поезії—світової, синьої.

І не спинився Хвильовий «перед обличчям неоспіваного пролетаріату», як казав—дивись спочатку.

Але опинився він перед сірими розгубленими обличчями «попутчиків». Це не він назвав і не Кавтський.

Ось ідуть разом Остап і він, Юрко, пише листа товаришеві, записується, що комуніст, тільки в Райрибі не може і на заводі теж не може—бо синьо, бо не жовтень вже, а листопад, перемогу тяжкою марудною працею, терпляче, кавалочку здобувати треба.

Товариш Жучок (про цього «походного Леніна» теж не Кавтський і ніхто з мудрих—згодом і любляче) ото ж товариш Жучок заклопотано писала товаришеві Миколі Хвильовому, писала, бо в спідниці, а так—товариш. Чому неодмінно товаришка?

— «Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік—два вирости не на вершок, а на весь сажень.

З комуністичним привітом Жучок».

Юркові байдужки. Юркові сіро в середині. Хлопці—коммольці до нього з заводу бігають, прохають лекцію проказати—лежить, думає про райрибу. А райриба теж потрібна. А він—коли б закордон...

І дрібнесеньким кроком іде, відстає од могутнього вальківника Остапа. Остап, як вип'є, каже:

«Подавай мені більшовицьку владу, а хочеш то й у саму ком'ячейку записуй».

Наталка сіла біля Остапа:

— Що в п'яного на язичі, то в тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила широко і обличчя її було світле, як синє повітря в осени—ранньої.

... Над заводом знов думало небо—темно, недосажно.

Секретар сказав:

— Плюю на всіх і вся. Моя влада і баста!

Його спитали:

— А я?

— І твоя.

— А я?

— І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

— І їхня?

Всі подивилися і подумали, а секретар сказав:

— Це гість.

А Остап п'яно і нахабно засміявся.

— Це той, як його... як ото мітинг був...—попутчик. Ха... Ха...

Юрко спалахнув, а всі зареготали, а секретар похвалив:

— Нічого, хоч попутчик, за те дорогий,—і похлопав Юрка по спині» (67).

А чи дорогий! Чи не вкупі з Карком і чи нема в нього в столі теж бравнінга?

Що бравнінг? О ту «Заулкові» Мар'яна, щоб наважитися вбити себе, має спочатку віддатися сифілітику з гнійними пухирями на животі. Треба піти геть—і немає сил піти геть.

А Вівдя в «Кімнаті ч. 2» каже: «щось треба зробити героїчне, а воно і маленьке не сила» (175). І думає, що стане на шлях до героїчного, коли віддасться комісарові Вольському і не буде зачиняти дверей, а за дверьми хай стоятиме Макс, про якого наче б то співають:

Ципльонок жарений,

Ципльонок варений,

Ципльонок теж хоче жити.

І не хоче такого героїства комісар Вольський (він—витриманий, казав червоноармієць Каптеєв).

І ципльонок Макс бере свого клумка і йде геть від Вівді—це патологія.

Так. Вівдя. Мар'яна. Доктор Фальк. Пшибишевщина. А ще, пам'ятаєте—«Без догмата» Г. Сенкевича. І там в інтелігентів дві

душі: одна сіра, друга синя. І не можуть працювати. Прийшла червінькова революція—причепились

І от ідуть (62):

«Юрко, Остап—люди однакові, люди різні (проходили дні—холодні і теплі, близькі, далекі... Люде однакові, люде різні).

І дивується Остап (65).

— А от тобі й революція: і невидно її і видно її, як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов їжак вислизне».

І правда: всефедеративне (у другому виданні—всесоюзне) міщанство в бур'янах дубовий молодняк виростає.

Із одного боку «ми не раби», а з другого «революція наша, а слова не наші» (62)—дивується Наталка й бігає до Юрка питати (вона ж до ком'ячейки ходить):

— Товаришу, Юрко! Що це таке—емісія? А потім: що це таке—девальвація? (63).

І Остап сумує також:

— Так, як почнеш шукати правди, то гляди, й залізеш у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріят (от—пролетаріят не темний: ми від себе). Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імю. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх, по свинячому шукають правди, — богородиць — нароблють — одна респута.

От і до іншої теми: що кажуть—еротика.

І пришла неділя. Наталка сказала.

— Ходімте над берег Торці.

(Остап пішов до фабрзавкому).

Юрко:

— Ходімте!

Сказав просто, було не просто (70).

А Наталці було просто (і Остап,—аби не в шалапути): «у мене ще не було дітей». (75).

І Хвильовий каже в «Колоніях, вілах» (18):

На віли (мабуть і в колонії) залітають амури: людське. Буває випадково, буває свідомо, під кушми, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить в глибинах—дрібний звір ходить, буває в садках... А через 9 місяців вилуплюється дитина.

Це гарно, природньо і людяно.

І в «Житті» буває життя. Так і починається:

Спорсно в повітрі. Того і наші прадіди теж у цей час (на провесні) бігали тічкою, а наша кров прадідівська, червона і для злучки теж горить. А от клуні. Так, клуні. В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, як вона

зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні (8).

...І дві дівчині в Дамаївці з хлопцями спали: Гандзя й Оксана.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило комуністів, а у Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів (8).

...Каже Гандзя:

— Не випускай: комуніст гарний, може оженився... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід кріпак був, розказував, як колись такі ж паничі встановлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

І Оксана пішла шляхом шевченкової Катерини. Тим і не тим. Надумалася і пішла до Києва.

— «Було тоскно і було радісно. Згадала гарні батькові цигарки (бо ж батькові навіщо газети) і подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити. Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів потяг і зник в далені.

Оксана підходила до семафора.

І почувається: через кохання прокинулась, блиснуло їй червоне око й тягне далечінь. Не спиниться на семафорі, піде далі.

А от іде з села не Катерина, а Віздя:

— От дивіться: все далі і далі, а куди—невідомо. Він (це Вольський):

— Усе про рейки? Чого ж—невідомо? Далі станція, одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що може з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

Він:

— На те єсть семафор. А нещасні випадки завжди бувають—це теж відомо.

Отак само Марія дивується, чому це цим навантаженим людям завжди все ясно?

Іще є про семафори в Хвильового, та ми про тих, що без рейок. От були: і Наталка, Оксана.

А ще є в «Бараках, що за містом» Оришка. Гигикає й борюкається на ліжкові з Юхимом. Живе, робить, чого природа потребує. І Стеньки (під віями слив'янка кипить).

А сором—де сором?—Природньо, людяно.

І, чуємо, лементує Хая в «Свині», не прийнявши Карла Івановича, бо прийшов без подушки (ге, це не солома!)

— «Що мені робити, скажіть, що мені робити...

Пропала Ялта!... Що я буду робити без совнаркомки?

Так і Яблучкина. Так і Христя, що їй та ж Хая «протеже» вишукала. Тіло—засіб. Тіло—крам.

І жіночі хвороби. І бруд. А за спиною у Вівді ввесь час дитина. Дарма! І кортить і болить, і себе і других дурить.

Знов патологія. Дитина ще й заважає. От:

— Біля Чумаківської Комуни проходять і тіні минулого—черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церква й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як поросся.

Іноді сонце заверещить золотом і тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

До Андрія підходить Варвара і оповідає про яму: недалеко яма, куди черниці скидали колись живих, «незаконних» немовлят: опороситься черниця і запричаститься тайни вбивства.

А потім Валентіна з Чумаківської комуни завагітніла, а треба їхати до центра на відповідальну роботу.

«І рішила робити операцію. Але це так противно! Валентіна згадувала яму, що біля комуни, і черниць І ще було так противно.

А же прийшла й сказала:

— Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентіна:

— Не те, Же, ні не те! Мені нне того!

А чого? Може згадаємо? Наталку?

Отак з жіноцтвом. Проблема. І нехай Меженко каже:

«Хвильовий обсерватор-хронікер». Чогось більшого! На що Хая про Яблочкину каже: «а вона перед ним, як сучка хвостиком» (155).

Чому сучка? Чому хвостиком? Це—автор. Хая, не Хая, чув не чув—однаково автор.

І де розважитися, як не згадати «Кота в чоботях»? Там Жучок—не свята: сказали-б сучки. Свята: сказали-б ми. Було байстря. Повісили козаки на лихтарі. Але плаче ще й досі. А як же вона сповнена життя для других. І дитина—друга. Хіба була-б для Жучка своя? Коли-б спитали, може, завагалася-б і відповіла (59):

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й воздержуюся.

Не хоче Хвильовий ідеалізувати Жучка, а хоч би хотів, не вмію, каже, гимнів складати, пишу степову бур'янову пісню цим сіреньким (46).

Але що зробиш, коли він злотистий, коли з нього сонце точиться?

І Ю. Меженко каже—це поема. Вірно каже Меженко. А звідки вона взялась?

— Ах, я знаю: це жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли—це жовтнева тайна (46).

І пише Хвильовий свою поему без гудзиків, бо без гудзиків Жучок, без гудзиків уся революція.

Нема красивих рухів, нема зав'язки, нема й розв'язки, «за цим звертайтеся до героїв гитарних поем».

А зав'язка-розв'язка—революція. Так революція. Це— в усіх «Синіх Етюдах».

От і порівняйте.

Хоче Ю. Меженко «Я гадаю, що згодом він (Хвильовий) скаже своє слово, оцінить і закваліфікує». Це до того—обсерватор негативних рис.

Чого хоче?—«Свиня, це для того — свиню підложити», а Жучок—«Кіт у чоботях». Усі інші будуть казати: «Кіт у чоботях». І це згадають: Гапка це глухо, а от гаптований—яскраво.

Еге—«не для пролетаріату, а для інтелігенції». Форма—так. Наслідки, конструкція думки—ні. От: чи треба?

Єсть інтелігенція. Єсть просто міщанство. Єсть міщанство в інтелігенції. І нема інтелігентности в міщанстві.

Всефедеративне міщанство в «Синіх Етюдах». Картає його нещадно.

Онде Анфіса Павлинівна (чи Павлина Анфісівна — чорт їх разбере, коли «обидві гірші»: та з тюрми вийшла, та з партії, мабуть, у тюрму піде). Так от дитячими котлетками свого гостя частує в «Колоніях».

І Сидір каже: «Яке-небудь стерво та ще й лізе».

А спитати б: де ти було, як ми власть зовойовували?

Гівно. Одно слово—гівно та й тільки.

До речі: як би ви вилаялись?—може якось по-французькому, а то по-латинському? Проститутка—можна. Повія—красиво, поетично навіть. А як ще?

Хвильовий пише. Слово є слово. Річ є річ. І всі однакові.

А як гівно в партію лізе гівно і єсть. Ви так думаете—так кажіть. Труситься «жалкенька, (це її Вівдя—ось маєте!) Христя й бігає по нафту, щоб з книжки здобути те, чого нема в натурі. Труситься, мабуть і Хая, бо—совнаркомка. А ще хоче з «Заулка» Аркадій Андрієвич.

Як же? Він закоханий в канцелярію, а Ленін і Троцький канцелярії розрішили. Може вище від столоначальника вибереться.

І він, і ще, і ще.

«Обсервує» їх Хвильовий так, що треба йому до зоологічного саду якось навідатись по назвиська.

І чув я колись після читки на зборах спілки селянських письменників «Плуг»:

— Ой, що-ж ви зачитали? Мене немов у смердюче болото вкинули, калом вимастили.

Еге—це для інтелігенції. Корисно. Щоб була інтелігенцією.

У місті. А ще в селі. Це «Шляхетське гніздо». Манячить велика Шведська могила, і тягнуть до неї шляхетські воли. Тоді ж була своя земля, свій ліс, виписувалася «Нова Рада», посилались гроші до банка.

А тепер: мій—не мій ліс. Мої—не мої воли. Це—д'єдушка, а про бабушку вже казали: моїться. І обидва: та хіба це по закону? Тягнуть воли до Шведської могили. І згадується Мазепа. І згадується знов Винниченкова «Зіна». Ось:

— Ви уявіть собі—я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить—«в степах?» Там, перш усього, немає хапливості. Там люде, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знов собі поважно їде уперед. А навкруги степ та могили.

...В цих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

А Хвильовому (87) явижається иноді, що «вся Україна оранжерея—там десь, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі—багато кораблів під червоний стяг. — І Україна дметься вгору... І люблю я її—більшовицьку Україну ясно і буйно»... (88).

Та не на волах до неї доїдеш. Инакше. Як—у «Дорозі».

Попутчики не знають тієї дороги. Он Вівда цілу годину в очі наймищі Горпині дивилась, євангелістці, щоб збагнути: як мати віру? Як упевнено йти? І не видивилась... А жалкенька Христа просто сама молитися почала, щоб економічне вчення собі в голову втовкмачити.

Іх усіх—в «Бараки, що за містом».

Але ви думаєте, що справді Хвильовий вас у болото завів? Д'єх, як він любить життя!

Онде Чумаківська комуна, посеред багна стоючи, телефонує (118).

— Ша! Перекличка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці. Відкіля? Ага, чую! Передавайте далі по лінії. «Чумаківська комуна в бурю непівського лихоліття почуває себе твердо і непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванів салютує у всі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель в наших руках. Ганьба нудьгуючим! Смерть неврастені! Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму.

Гряде час світової революції! Слава комунам федерації! Слава Чумаківській комуні!»

Дарма, що і у комуні є «гріхи». Знайдіть монастир без гріхів? А головне не те, Головне:

— Хіба можна кожного після довгої дороги без станції зводити у ванну? (131).

Це—з «Бараків». Там брудно. І в комуні буває. Люде. Традиції. От (116).

З другої кімнати чується:

— Товаришу Гордієнко!

Він підводиться й резонно підкреслює:

— У нас прізвище відкидається. Кажіть просто:

— Товаришу Йосипе!

А Варвара (служниця) підслухала й собі:

— Варваро! Ідіть-но сюди!

Варвара незадоволено:

— Можете виражатися:—Товариш Варвара!

... Комуна гиче, пес у сінях (перелякався) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

— А ще комуна... Тьху!

... А над містом мчить, як революція, молода весна. Зазирає в «обивательські» вікна, показує язика і мчить далі.

Д'ех! моя кохана! Дай візьму тебе в свої залізні обійми! Твоє волосся пахне, мов виноградне вино!

Не всі бачуть цю весну. Не всі знають дорогу. Не знала ластівка, на електрику полетіла, синьою мряки злякалась, бо «на краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір. Але то не буде потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забуває рослина. А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби» (це з «Дороги»—189), але візьміть і до «Ластівки». Бо і вона шукала світла од дощу—і вбилась у непівської кімнати, шукаючи вікна. Хоч на дощ.

Електрика—не сонце. А сонце зійшло. Пахло сонцем. Пахло життям. А що з ластівкою?

«... узяв її за крильця, зневажливо подивився на крильця і кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси».

Хто ластівки? Хто не ластівки?

Був в «Дорозі» сон голубиний і «ростанув сон (лебедине крило) над містом (190).

Над містом.

Отоді Хвильовий запитує свого читача: чи виконав я своє завдання? Га?

А проф. Білецький каже, що читач мовчить. Мабуть він (читач) з ластівок.

Проте проф. Білецький ще каже: «про його книгу говоритимуть чимало: ріжноманітне коло емоцій і думок, що вона викличе в свідомості читачів, знайде відповідний відгук критичної літератури».

Так: треба про кожний етюд, треба про всі разом. Як про Тургенева. Тут більше, тут глибше і ширше. Як не глибше, коли «зав'язка — революція, розв'язка — соняшний вік». Соняшний вік у «Синіх етюдах». *Сині—веселі, сумні, хмарні, соняшні*. От які сині—вони після жовтня, вони до розв'язки через радісну уперту працю.

Так ми. І ось чому. Хвильовий каже (25):

Переспівувати—не творити, а малпувати. І читач—
творець, не тільки я, не тільки ми—письменники.
Я шукаю і ви шукайте.

Я—читач. Я шукав. Всього не обіймеш. Але не хотів творити, хотів малпувати. Про Хвильового по Хвильовому.

Чи виконав своє завдання? Га? Не питаю читачів—вони творитимуть кожен.

Питаю себе.

І кінчаю:

— Ходить Хвильовий по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке—ви знаєте.

А «Синя трясовина»—теж добре, бо трясовина. Тільки синій—це ще мудрий, той, хто дивиться глибоко. А трясовина—зверху.

І. АЙЗЕНШТОК.

МИКОЛА ХВЕДОРОВИЧ СУМЦОВ.
(1854—1922).

Півроку минуло з того часу, як уночі, з 14 на 15 вересня, вмер професор українського та російського письменства, член трьох академій—української, російської та чеської—Микола Хведорович Сумцов.

Особи, що близькі були до небіжчика, ніби знали, що недовго вже залишалося жити йому: лихі пригоди останніх років, скрутне матеріальне становище, родинні нещастя та страти,—усе оце тяжко відбивалося на його старому, стомленому та виснаженому організмі; швидко та неминуче наближаючи вченого до рокової розв'язки. Але разом із тим, якось не хотілося вірити, що ця розв'язка є близькою: так багато лишалося ще недоробленого, недоконаного, у голові роїлося ще так багацько думок, так жваво й з юнацькою пристрастю брався небіжчик до любимі роботи. Він і вмер на варті: увечері сів, як звичайно, за письмений стіл працювати, а вранці його знайдено мертвим у кріслі з олівцем у руках, перед розкритою книжкою. Яка красива та почесна смерть!

Півроку пройшло від дня смерті, але до цього часу ще важко, майже неможливо охопити всю діяльність вченого зо всіма деталями. Надто вже ця діяльність була різнобічною, надто багато він зробив, щоб можна було тепер, коли жаль з приводу його смерті є ще живий, підводити підсумки до праці небіжчика. Зараз це подужає тільки ціла група осіб, і, звичайно, то складає обов'язок тієї групи молодих вчених, що призналися яко останні учні М. Х. Сумцова. Пам'ять М. Х. Сумцова вшановано у Києві, Петербурзі, Москві, навіть у Владивостоці,—і тільки Харків, де небіжчик прожив ціле своє життя, де працював і залишив декілька поколінь своїх учнів, тільки Харків аж до останнього часу не спромігся згадати старого вченого та професора¹⁾. В оцій коротенькій замітці я хочу лише познайомити читачів з діяль-

¹⁾ З окрема нічим не вшанувала пам'яті М. Х. Сумцова Науково-дослідча кафедра українознавства, що одним з керівників її був небіжчик.

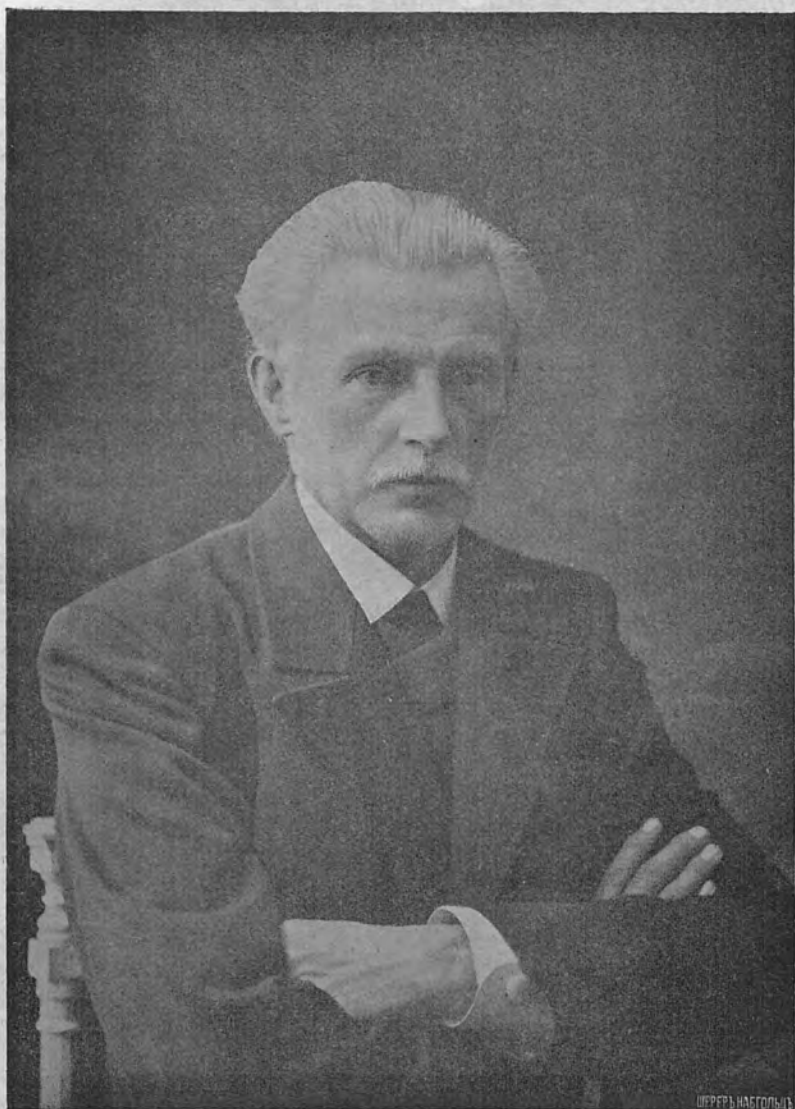
ністю М. Х. Сумцова, накреслити основні лінії його наукових та громадських інтересів і прагнень, з окрема застановитись на працях небіжчика, що до історії української літератури, які зробили його ім'я особливо популярним серед широких кол українського громадянства.

Микола Хведорович Сумцов народився р. 1854 у Петербурзі, середню освіту здобув у 2-ій Харківській гімназії, а вищу в Харківському університеті на історично-філологічному факультеті. В університеті він здобув золоту медаль за працю по історії демонології. До речі оцю працю, що її автор був обробив до друку, не було дозволено цензурою, яко «противну догматам християнської віри» й вона загинула, за чим М. Хв. не раз потім жалував. Після укінчення університету р. 1876 М. Хв. Сумцов був залишений яко професорський стипендіат і перебував декілька місяців в Німеччині, в Гайдельберзькому університеті.

Р. 1878 захищав дисертацію *pro venia legendi* і був прийнятий приват-доцентом; від того часу аж до самої смерті М. Хв. безперивно працював на університеті викладачем та вченим-професором. Поруч з цією науково-викладавою роботою, про що мова буде далі, М. Х. Сумцов завжди віддавав багато праці та часу громадській діяльності.

Від початку заснування Історично-Філологічного Товариства він працює в ньому, спочатку яко незмінний секретар (1880-1887), а далі також яко незмінний голова (з 1887 р.). Не перебільшуючи можна сказати, що Товариство держалося на Мих. Хвед. Сумцові. Де який час Мих. Хвед. був головою «Комісії по влаштуванню публічних викладів для жіноцтва». Аби зрозуміти всю вагу цієї комісії, треба згадати, що вона працювала як раз у той час, коли про необхідність вищої жіночої освіти «угорі» йшла суперечка, коли всіляку приватну та особисту ініціативу в цьому напрямі брано під підозріння яко «неблагонадійну». Проф. А. А. Потебні, напр., який у себе вдома читав лекції де-яким слухачкам, було прислано з Петербургу, з Міністерства, як найстрогіше запитання та наказ. А. М. Хв. Сумцову пощастило легалізувати такі «дебати» (що правда, тільки задля історично-філологічного факультету) і перевести їх, зібравши понад двіста слухачок.

При заснуванні Харківської Громадської Книгозбірні (року 1886) проф. Сумцов увійшов в її склад як один з членів-фундаторів та членів Правління. В перші роки існування Бібліотеці бракувало власного помешкання та коштів задля оплати праці співробітників: найближчим працівникам-добровільцям доводилося надолжувати й усю чорну роботу аж до запису нових книжок та заповнення карток. А. М. Хв. віддав цій роботі 6 років. Р. 1890 він організував на користь книгозбірні низку публічних викладів, що дохід від них було покладено за підвалину основного фонду на збудування власного помешкання книгозбірні. І коли Громадська Книгозбірня,—нині Публічна Книго-

Академик
МИКОЛА ХВЕДОРОВИЧ СУМЦОВ.

збірня імени В. Г. Короленка, набула чудове помешкання, то до певної міри вона завдячує в тім енергії М. Хв. Сумцова.

Було б надто довго перелічувати усі моменти громадсько-культурної діяльності М. Хв. Сумцова. Не перебільшуючи, можна сказати, що за сорок років ні один культурний почин у Харкові не відбувся без діяльної участі Мик. Хвед-ича.—«Товариство Грамотности», «Шкільна», «Музейна»—Мійські комісії — усе оце бачить Мик. Хвед. між своїх найенергичніших членів. За останні роки пригадуємо його участь в Народнім Університеті (1917-1920), що доперва організувався, та в різних реформах Вищої школи двох останніх років.

В наші часи бурхливої праці усе ото може здаватись не досить широким та різнобічним. Проте не слід забувати, що громадська діяльність М. Х. Сумцова припадає на той час, коли самий темп життя був інший, більш повільний, коли задля здійснення якогось заміру,—особливо культурно-просвітнього,—доводилося втрачати силу часу, енергії та праці, аби подолати різні перешкоди, що їх не існує, тощо. А. М. Хв. не лише знаходив для всього того час, але й безпереривно та напружено працював задля себе, для науки.

Наукова спадщина М. Х. Сумцова по справедливості викликає здивовання. Один список усіх його друкованих праць надрукований склав би товстеньку книжку 5-6 друкованих аркушів, що містили б до 800 назвиск. Переглядаючи наукову спадщину М. Х. Сумцова, мимохіть дивуєшся широкому обсягові його знань, різнобічності його інтересів. Протягом, наприкл., одного тільки року (1887) він надрукував 21 статтю на такі теми: «Влияние Жорж-Зонд на Тургенева», «Жаба и лягушка в народной словесности», «Песни о Тровине», «По поводу «графа де-Ризоор» «Сарду», «Э. Лабуле и Ж. Мишле», статті та замітки про «Енеїду» Котляревського, про Безсонова, Бодянського, Гордієнка та инш. Проте, вчитуючись в широку колекцію друкованих праць проф. М. Х. Сумцова, ми бачимо, що всі вони складаються в де-кільки повних груп.

Так можна відокремити групу праць небіжчика, що вони присвячені історії російської та західно-європейської літератур. М. Х. Сумцов протягом більше як тридцяти років посідав в університеті катедру «російського письменства», і хоч його більше цікавили інші питання, він і тут залишив не мало важливого та цінного. Таке значіння мають поперед усього статті М. Хв. про Пушкіна, що вийшли в 90-х роках у різних спеціальних, та загально-літературних часописах й були зібрані р. 1900 в книжці: «Исследования об А. С. Пушкине». В низці невеличких окремих начерків автор розглядає літературну історію окремих Пушкінських творів, з'ясовує їх історично-літературне значіння дає до них історично-літературний та культурно-історичний коментарій. До цього усе оце є викладено у популярній, а іноді й чепурній формі. Тут, до речі, скажу, що М. Хв. взагалі не

належав до категорії вчених, що пишуть лише задля небаттвх; навіть найсерйозніші його роботи написані дуже легко і приступні є навіть мало підготованому читачеві. Протягом довгого часу Пушкін був предметом дослідів М. Хв. Сумцова; навіть після тієї книжки, що її вже було вище згадано та що вона у свій час склала значний внесок до науки про Пушкіна, М. Хв-ч не перестає цікавитися великим російським письменником. Він читає про його в університеті спеціальні курси, іноді пише нові досліді, з яких багато ще не опубліковано.

Крім центральних праць про Пушкіна, М. Хв. Сумцов належить значна кількість статтів що до окремих питань російської та західно-європейської літератури, статтів, що здебільшого мають актуальний інтерес, ювілейного характеру, або характеру спогадів. Не застановляючись на їх детально, назвемо праці: «Князь В. Ф. Одоевский» (Харків, 1884), «Н. В. Гоголь и В. А. Жуковский» (Харків 1902) та інші. До цього треба віднести й низку критичних статтів М. Хв. Сумцова, що з'явилися здебільшого в місцевих Харківських газетах. Де-які з них (напр., «Тип ученого в рассказе А. Чехова «Скучная история») викликали у свій час цілу полеміку.

Друга область, що до неї зверталася увага М. Хв. Сумцова, була історія мистецтва. Ще у 80-х роках він надрукував де кілька статтів та заміток рецензійного характеру («Украина на передвижных выставках картин»—Києвск. Старина 1885, № 8, «Выставка картин А. А. Сахарова»—Харьк. Вед. 1888, № 339 и др.), де виявив багато смаку та спостережливості. Пізніше М. Хв. зацікавився спеціально італійським мистецтвом доби відродження, з окрема Леонардо да-Вінчі; р. 1900 з'явився його дослід про геніального художника, складений на підставі довгого та уважного вивчення першоджерел. Згодом р. 1907 М. Хв. надрукував популярну брошуру про Леонардо да Вінчі українською мовою. Нарешті, р. 1908—1909, після смерті проф. Е. Е. Редіна, М. Хв. Сумцов де-який час викладав у Харківському Університеті курс історії мистецтва, зробивши спеціальний подорож по Західній Європі.

Проте, хоч як значні були окремі праці М. Хв. в згаданім обсягу—не в тім полягала основа його наукової роботи. Правдиву славу йому здобули численні досліді що до етнографії та фольклору (народної творчості), здебільшого українського, та до історії також української літератури. Саме оці питання складали правдиву спеціальність М. Хв. Сумцова, якій він віддав кращі роки та найкращі сили своєї наукової діяльності. Зостановимся над тим детальніше.

Своїми українськими симпатіями М. Хв. Сумцов завдячував головним чином самому собі, а потім тій українофільській обстановці, яка була в Харкові в часи його юнацтва. Оця українська фільська атмосфера, помітно між иншим, утворила в свій час І. І. Срезневського та М. І. Костомарова й зробила вели-

кий, можна сказати, рішучий вплив на О. П. Потебню. «Гімназія ні скільки не сприяла моїй любові до українського писемства,—пише М. Хв. у своїх спогадах.—Я не чув в гімназії ні одного українського слова, але де інде я ознаймився з Квіткою, Котляревським, з українськими народними піснями, багацько яких завчив на пам'ять, і все це далеко від селянського життя, не залишаючи Харкова навіть в літі. Оці симпатії та ці знання склали для мене дорогоцінний скарб й спричинилися згодом до напрямку та формування моїх наукових інтересів».

Також надто невеликий вплив на розвиток інтересу до України М. Х. Сумцова зробив і університет: там він працював головним чином під проводом А. І. Кіріпчичова, студіюючи історію західно-європейських літератур, був залишений при університеті на цій же кафедрі, мав, нарешті, писати магістерську дисертацію про Рабле і тільки після порад О. М. Веселовського та О. Потебні «звернув на ближчі та приступніші шляхи рідної літератури та етнографії».

В галузі етнографії інтереси М. Хв. зосереджуються переважно навколо «культурних переживань». В житті кожного народу є низка звичаїв та переказів, що переходять від покоління до покоління, проте, як здається, стратили всяку рацію. Тільки історичне вивчення їх, порівняння з аналогічними явищами у інших народів може нагадати своїм змістом про цю форму, що вже давно вмерла. Тільки таке виучування може з'ясувати, напр., складний та заплутаний ритуал, повний символики, селянського весілля (з окрема українського), лише таке досліджування з'ясує силу народніх звичаїв, обрядів, повірь та переказів. М. Хв. Сумцов присвятив тому спеціальну книжку—збірник окремих заміток під загальним назвищем: «Культурные переживания» (Київ 1890), а також значну кількість великих дослідів та дрібніших статтів і заміток. Серед них особливу увагу звертають праці, що з'ясовують українське весілля: «Хлеб в обрядах и песнях» (Харків, 1885); «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (Харьків, 1880); «К истории украинских свадебных обычаев» (Киевск. Стар., 1883, № 11); «Религиозно-мифическое значение украинской свадьбы» (Киевск. Стар., 1885, № 3) та інші.

Що до фольклору, то тут інтереси М. Хв. Сумцова зосереджуються головним чином навколо дослідів над мандрівними мотивами та сюжетами. Широка ерудиція та величезна начитаність дозволяють вченому притягати, задля виучування, матеріал з самих різних галузів та джерел. Оця риса, що взагалі є властива усім працям М. Хв. Сумцова, надає їм особливої суцільності та ваги, яка не зміниться від того, що його висновки колись стратять своє минуле значіння. З-окрема в обсягу фольклору М. Хв. Сумцова цікавила народня зоологія.—В кінці 80-х років—початку 90-х років вийшла низка статтів—про «Тура в народной словесности» (Киевск. стар., 1887, № 1), «Ворона в народной

словесности» (Етнографич. сборник, 1890, кн. 1), «Заяц в народной словесности» (ibid., 1891, кн. VIII) і т. д. Також широка ерудиція допомогла М. Х-чу скласти де-кілька спеціальних бібліографічних покажчиків про заговори (1892), про відьмаків, відьм та перевертнів (1891) то-що.

На жаль, обставини не дозволили М. Х. Сумцову зробити підсумки до своєї роботи в обсягу етнографії та фольклору. Тільки з певним перебільшенням можна вважати такими підсумками його великі праці—згадані вже «Культурные переживания», два тома «Современной малорусской этнографии» (1892 та 1895) та «Слобожан» (1918). В «Современной малорусской этнографии» М. Х. дає детальні нариси діяльності цілої низки осіб, починаючи від О. Потебні. Не обмежуючись загальною характеристикою, він віддає багато уваги й дрібницям, подаючи силу цінних поправок та додатків. «Слобожане» дають дуже тонкий та детальний опис етнографії та народної творчості Слобожанщини, при чому до досліду притягнуто силу невідомого до того часу матеріалу.

Фольклорні та етнографічні прагнення проходять наскрізь червоною ниткою й через праці М. Х. Сумцова в галузі історії української літератури. З особливим захопленням цитує він слова В. Ф. Міллера про те, що «до певної міри всякий письменник—белетрист, який змальовує картини життя та понять своїх сучасників, окремих осіб свого народу, на випадок правдивого зображення, може давати матеріал задля етнографа, котрий виучує життя народу». І як ілюстрацію до того твердження, що в його правдивості М. Хв. завжди був твердо переконаний, він пише статті про «Етнографизм Тараса Шевченко», про «Бытовую сторону» Енеиды Котляревского», про «Квитку-Основьяненко как этнографа», про «И. И. Манжуру как поэта и этнографа»; він відмічає багато етнографічних потребиць в творах українських письменників, що їх він виучує, використовує ці твори як матеріал у своїх спеціальних етнографічних працях.

«У поезії Шевченка,—пише М. Хв. Сумцов в одному місці,—так багато етнографизму, що його «Кобзарь» може йти поруч зі збірником Чубинського Головацького, Манжури, Грінченка; мало того, він дає щось такого, чого не дає та й не може дати ніякий етнографічний збірник щось невлучно важливе задля розвитку етнографічних інтересів та дослідів». У другому місці М. Х. цілком категорично заявляє, що майже всі головні українські письменники, Котляревський, Квітка, Шевченко, Манжура, Франко, Грінченко одночасно є й етнографами з тією ріженицею, що у письменників нового часу етнографічні збірки та досліді проводяться здебільшого окремо в формі збірників та журнальних статтів, а у письменників раніших, особливо у Котляревського та Шевченка, етнографічні досліді є введені у літературні твори, розкидані там всюди та остільки багато, що поет зливається з етнографом». Згодом до цих двох імен М. Х. прилучає третє—Г. Ф. Квітку-Основ'яненка.

Оцей,—коли можна так висловитись,—етнографічний метод М. Х. Сумцова широко використовував і в критичних статтях та наукових історично-літературних своїх статтях, викриваючи іноді дуже значний вплив народньої поетичної традиції на окремих поетів та до певної міри підготовлюючи цим матеріал задля розуміння їх поетики, технічних засобів їх поетичної творчости.

Моменти такого етнографічного підходу до явищ української літератури складають один з головних напрямків наукової роботи М. Хв. Сумцова і обіймають одно коло його інтересів—нову українську літературу XIX віку в її окремих представниках.

Тут треба зауважити, що М. Х. зовсім не належав до категорії тих вчених, що історію письменства вважають за якусь історію генералів, яка оповідає про вчинки лише найбільш видатних та славнозвісних осіб. Навпаки, він часто повторював слова Потебні, що «як електрика не лише там, де гроза, так і поезія не лише там, де великі твори», й з особливою любов'ю зоставлявся над маловідомими та другорядними українськими письменниками, висуваючи їх в широкий загаль. Саме дякуючи працям М. Х. Сумцова українська громада читачів мала змогу ознайомитись з Я. І. Щогольовим, що йому М. Х. присвятив де-кілька статтів, про якого нераз згадував у своїх працях й повне зібрання творів котрого він видав де-кілька років назад. Не мало спричинився М. Хв. і до визнання другого українського поета І. І. Манжури.

Що до концентрації наукових дослідів М. Хв. Сумцова в галузі нового українського письменства, то вона провадиться переважно навколо імені Т. Г. Шевченка. На думку М. Х. Сумцова, поезія Шевченка є «наскрізь перейнята народністю і надто тяжко, майже неможливо визначити, де кінчиться... народня поезія і де починається особиста творчість Шевченка. Народне начало поглинуло та заховало літературні впливи; лишається таке загальне вражіння, ніби поезія Шевченка склалася одразу, без сторонніх впливів, без внутрішнього органічного росту». Де-кілька праць М. Хв. є присвячені критиці цього помилкового погляду; він з'ясовує літературні впливи на Шевченка, в першу чергу межі та розміри впливу народньої поезії, встановлює найголовніші мотиви творчости великого українського поета, для чого пильно аналізує його окремі твори («Сонце заходить»). Сумцова цікавить, нарешті, життя Шевченка після смерті: у двох статтях («Харьков и Шевченко», «Слобожанщина і Шевченко») він торкається історії культу Шевченка, що правда лише в межах Слобожанщини.

Праця М. Х. Сумцова над Шевченком, на жаль, не є ним закінченою. Як відомо, за останні роки він тільки займався нею, читав в ІНО спеціальний курс, мав на меті також при Харківськ. ІНО утворити семінар задля вивчення Шевченка, на зразок Пушкінських семінарів, що є в Петербурзі та Москві. Одиноким реальним наслідком цієї напруженої праці є поки що збірник тем

про Шевченка, що вийшов нещодавно, з розробленою бібліографією. А немає сумніву, що коли б ця праця була укінчена, ми мали б «Етюди про Шевченка» (що початок їх, до речі, М. Хв. дав років десятьма назад), подібно до відомих «Етюдів о Пушкіне», котрі, як уже сказано, зробили де-який вплив на хід розвитку Пушкінознавства.

Далі, значну групу праць М. Х. Сумцова складає шерг його розвідок по історії української літератури XVII віку. Загалом вони освітлюють в значній мірі цю добу бучного росвітту української культури, з окрема літератури, коли вона значно впливала навіть на своїх дужих сусідів, а то на Московську державу. Незалежно від того інтересу, що його викликав з боку дослідників цей період, вивчення його затримувалось довгий час через майже повний брак матеріялу, який був роскиданий по старовинних книгозбірнях та архівах. Хоч як посунулось вже вивчення цієї доби та посунеться ще й далі, за М. Х. Сумцовим назавжди зостанеться слово першого дослідника, що не побоявся у 80-х роках, в обставинах незрівняно несприятливих, ніж зараз, з головою поринути в безмежне море невідомого матеріялу. А зовнішні умовини праці були несприятливі, виключно несприятливі. Досить сказати, що дисертацію М. Х. Сумцова про трьох літературних діячів XVII в.—Лазаря Барановича, Іоанікія Галатовського та Інокентія Гізеля—після доносу божевільного професора Безсонова не було дозволено до захисту. Навіть в архівному матеріялі шановної давнини було знайдено «крамолу».

Головним завданням праць М. Х. Сумцова в обсягу української літератури XVII в. було з'ясувати місцевий елемент у творах письменників того часу і довести, що тогочасне українське письменство було продуктом тодішнього українського життя та в тій чи іншій мірі відбивало його на собі. Характерною особливістю науки та письменства того часу, на думку М. Х. Сумцова, є тісний зв'язок їх з народнім життям, з якого вони виходять, в якому почерпують свої головні сили, виявляючи переважно інтереси народу, у всій його православно-церковній суцільності та в єднанні всіх його верств.

Наш начерк наукової та літературної діяльності М. Хв. Сумцова зрозуміло є короткий та побіжний. Проте й з нього видно основні риси М. Х. як ученого: незвичайну для нашого часу, що звик до вузької спеціалізації, широчінь та різнобічність галузів досліду, незмінну близькість усієї його наукової праці до життя. Ці риси виявилися між иншим в особливих полемічних, публіцистичних та апологетичних елементах, що їх ми завжди подибуємо в працях М. Х.—а. Особливо це треба сказати про дослідни його з історії української літератури, української етнографії та фольклору. Тут М. Х. Сумцову доводилося не тільки посувати науку вперед, але й доводити її право на існування, що воно, як відомо, не раз підлягало сумнівам. Є два типи дослідників—вчених. В той час як одні риються в пилюзі архівів

та бібліотек і з педантичною точністю та докладністю досліджують кожну дрібницю, другі намагаються зробити підсумки до окремих дослідів, об'єднати їх в одну філософічну та методологічну цілість. Першим, звичайно, бракує широчини та глибини погляду на предмети історичного досліду, другим, що прагнуть зробити підсумки до найрізноманітніших явищ, часто бракує спеціального знання окремих фактів, які сюди відносяться. М. Х. Сумцову, в умовах часу, довелося сполучити у своїх працях обидва напрями досліду, проте він все нахилився більше до другого з них, шукаючи не стільки з'ясування окремих дрібниць, скільки освітлення їх з погляду певного принципу, певної ідеї.

Наука швидко та невпинно сягає вперед, і також швидко та незмінно сходять «з корабля сучасности» наукові праці, що для свого часу були цілим відкриттям. Ще Ренан писав колись: «Нас не будуть читати наступні покоління, ми це знаємо, ми радіємо з того; наша праця полягала тільки в тому, аби посунути вперед розуміння річей, дати змогу нащадкам не читати наших книжок і разом із тим—ввести в рух думки елемент незабутности». Поступово відійдуть в минуле й праці М. Х. Сумцова; уже тепер до вивчення явищ художнього слова ставлять інші вимоги, наші потреби стали інші, нарешті, ми самі змінилися...

Та всетаки ім'я М. Х. Сумцова не буде забуте в літописях науки. Наукову працю треба цінувати з огляду на потреби та засоби того часу, до якого вона стосується. Отже праці М. Х. Сумцова були одною з підвалин, що на ній наступні покоління збудують кріпку будівлю справжньої науки українознавства.

Пролетаріят і мистецтво *).

Пролетаріят і мистецтво—чи не все одно це, що сказати: революція і мистецтво? Чи знову: Мистецтво й будуччина? Яке буде мистецтво прийдешнього? Чи скоро пролетаріят зуміє виявити свою істоту в самостійному мистецтві, та яке воно буде? Це питання багатьох цікавить в класовому русі пролетаріату, а передусього саме його провідні елементи. Відповідь на це дасть тільки сам пролетаріят і може досить пізно. А як мистецтво—за винятками, що тільки стверджують правило—найбільше буває продуктом певного культурного ґрунту, а не пробиває нові шляхи, то ж не дуже шкода, коли доведеться трохи зачекати на відповідь.

Один мій знайомий чоловік—типовий буржуазно-ліберальний естет та остільки революційний в справах літератури, що буржуазні дами приємно сажаються, коли він викладає свої думки—поїхав до Росії, щоб віч-на-віч познайомитись із революцією. Йому конче треба було поїхати, аби не стратити своєї репутації яко „enfant terrible“ в буржуазному суспільстві. Але він довго не міг очуняти—для його все було надто грубе, надто просте, надто матеріальне. Коли він кінець кінцем потрапив у театр, він зробив відкриття, що техніка була цілком нова. Декорації складались з самих трикутників—це могло б символізувати хоч трьєдиного бога, хоч три міри простору, хоч трьохбічність людського розуму; суфлер сидів серед слухачів і читав так голосно, що всі чули; актор, що хотів дати поглиблену в себе натуру, розв'язав своє завдання геніяльною символікою—саме в той спосіб, що повернув свої ноги одну до одної в середину. З того часу він клянеться російською революцією. Багато є на світі отаких, що, як і той чоловік, визначають своє відношення до революції в залежності від того, як відбувається справжня революція в театрі.

*) Від редакції. Ця стаття написана автором для „Червоного Шляху“. Мартін Нексо, сучасний європейський письменник, взяв на себе в дальнішому на сторінках „Червоного Шляху“ освітити стан мистецтва в головних країнах сучасної Європи.

Наша доба, як і кожна доба занепаду, дуже літературна. Літературні інтереси зобов'язують до революційності—це річ давно відома. До того в буржуазному театральному інтересі до революції ховається якась перекручена гра з вогнем. Яку страву має дати революція для цього інтересу? Більше літератури, більше мистецтва для перекручених натур,—більше театру! Пролетаріят претендує на керування духовне. Гаразд, хай він доведе, що він має на це право, хай утворить таке мистецтво, щоб воно випереджало наше своїми пікантними вигадками. Хай поб'є наші рекорди! Хай вигадас щось нове, зворушливе, сенсаційне! На жаль, не тільки відживаюча буржуазія висуває ці вимоги до пролетаріату, що виходить наперед; і ми, комуністи, також буржуазно затроєні літературним нахилом. Є люди, що вони на 100 відсотків належать до старої школи; комуністів, що були б комуністами на 100 відсотків, на поверхні землі поки що немає. Старі мірки, старі оцінки в нас усіх в більшій чи меншій мірі в крові. Тай й те сказати, ми, між иншим, всі погоджувалися на тому, що у пролетаря тепер є більш поважні завдання, аніж ото сісти та вигадувати нові літературні, чи малярські засоби. Старий світ зійшов культурою, він може виділяти хіба культурні секреції—в формі мистецтва й літератури, котрі потім природне утотожують з культурою. Ми без критики прийняли цю ідентифікацію, відсіль і вимоги до пролетаря. Очевидно,—що дуже важно,—коли ми констатуємо, що надходить нова пролетарська культура навзамін культури старого світу. Якби можна було порушити пролетаря в одну мить створити мистецтво, нове мистецтво, видима річ—це дало б потрібний нам доказ.

„У пролетаріата немає культури“,—сказав мені нещодавно один прекрасний товариш, коли ми сперечалися на цю тему,—і „в його немає, приміром, архітектури! Його архітектура цілком дрібнобуржуазна, він допіру стоїть перед завданням збудувати собі власну марксистську культуру“. Отже і в дрібній буржуазії немає власної архітектури, так само, як, мабуть, і в сучасній буржуазії взагалі—значить і в неї виходить немає культури?

Очевидно, що у пролетаріата є своя культура—і давня культура, але тільки вона ще не дотяглася до сонця і не розвинула своєї крони. Багато вона простягла до неба зелених парестків—це знак! Багато з керовничих постатів старого суспільства за останнє півстоліття вийшли з пролетаріата. А могутні пролетарські організації, хіба ж такі їх могла збудувати й вести далі безкультурна верства суспільства? У пролетаріата є не то культура, а навіть культурні ритуали—цілком одмінні від ритуалів инших верств. Кожний, хто сам пролетар, знає, що в халупі так само легко переступити пристойний тон, як і в инших залах. Тісна злука в межах нижчого класу, спільність в доброму й злому й, для нього характерна, солідарність—чи все це з учорашнього дня?

Маркс не створював пролетарської культури; вираз „Марксистська культура“ взагалі недоречний: Маркс—великий хемик, що викристалізував істотно з пролетарської культури—ту вибухову силу, що проломить нижчому класу путь до світа й дня.

* * *

Історичний час пролетаріату, без сумніву, настав; він або звільниться від обіймів вміраючого капіталізму, або ж загине з ним разсм. Ще не все готово; пролетаріат ще затроєний капіталізмом. Є такі оси, що відкладають яєчка в великих жуках та доручають їм випестити своє кодло. Вони паралізують жалом нервову діяльність жука, так що він може тільки плентатись, шукаючи поживу для осиної черви, що живе й жирує в ньому. Отак капіталізм вкоріняє свої ідеї в нижчому класі. В одій роковій хвилі великі маси пролетарів плентаються ще зпаралізовані, зпорожені й вагітні капіталістичним кодлом. Якщо пролетар здолає підвестися й струсити з себе паразитів, то цим визначається його становище в поступі, він тоді довів своє право на керування цим поступом: даватиме духовний зміст новій добі. Він буде носієм нового відродження. Нові думки, нові ідеї, нові діла з'являться наслідком його пориву; кров поточиться в жилах тепліша й веселіша, нова плодюча ера надійде до всесвіту—мабуть і для літератури та мистецтва взагалі.

В якому ж напрямі воно піде?

Здається мені, можна сказати з певністю, що не в напрямі мистецьких форм. В світі духовному є закон, який каже: що кращий зміст, то простіша форма і цей закон має силу також у мистецтві. Інакше сказати: поки нарід, чи клас, сповнений вщерть духовним змістом, він не силкується його описати в якийсь вишуканий спосіб, він просто виявляє його в ідеях і перетворює їх в діло. Допіру, коли виснажується зміст, приходить оздоблення—з'являється мистецтво. Специфічно-мистецький інтерес починається в другій добі існування народу, чи класу, в фазі занепаду та зростає рівнобіжно з ним. Те, що з поверхнього погляду здається мистецьким ренесансом—нові форми, нові методи—є в дійсності ознакою декаданса.

Не знаю, може мистецтво, яким ми його бачимо тепер, пережило добу свого найвищого розвитку; багато де-чого вказує на те, що воно доживає останні дні. В його розвитку ми помічаємо в цілому лінію, що вказує на усунення всіх зовнішніх засобів мистецьких — рух доосередній — напрям до істотного. Вірш, що тепер завірає, є найстарішою мистецькою формою, проста, непришна проза—є наймолодшою. В драмі та в романі можна завважити в цілому ту-ж лінію розвитку. Вже триста років як Сервантес своїм Дон-Кіхотом забив на смерть ходульні, божевільні, лицарські романи—і не тимчасово, а повік-віків.

В драмі спостерігаємо подібний розвиток; катастрофічна дія пересувається спочатку у середину, (в психіку) так в Ібсена

згодом поволі її замінюють простіші події. Кому зараз діло до мистецьки збудованих життєвих подій, з їх перекрученою катастрофічною психологією?

Пролетар має втрутитись у цю справу, просто, ясно й загально зрозуміло—така його істота. Він вже почав по різних країнах творити свою власну літературу—соціальна й крайова творчість—що абсолютно конкретна і все ж таки надає дивовижний блиск буденним з'явищам. Ледве чи він вдасться до еквілібристичних кунштюків, вітатиме в повітря, задовольняючи естетів—ві всяким разі не зробить він цього, якщо зможе виявити свою власну природу. Для цього він надто міцно вкорінився в ґрунт.

Наука старого світу спромоглася нам до фунту обчислити вагу сонця, але не спромоглася зважити хліба для голодних мас. Його мистецтво могло б висати з пальця дива всіх світів і розповісти казку в саяві блискучої рамки, але будні сірі й важкі тяжили над голодними душами. Нехай пролетар не буде здатний, про мене, витворювати нові театральні ефекти, хай тільки дасть висновки своєї власної істоти—почуття солідарності—і будні для багаттєох засяють і заблищать.

Це є врешті найвище мистецтво!

К. ДЕШЕВОВ.

Дутий кумир.

(З приводу смерти Макса Нордау).

19-го січня ц. р. умер в Парижі Макс Нордау.

Року 1849 він народився на Угорщині, де скінчив медичний факультет і був де-який час за редактора великої угорської газети. Потім Нордау прийняв германське підданство (його батько до переїзду на Угорщину був за рабина у Пруссії), а з року 1880 оселився в Парижі, де працював яко журналіст та разом з тим як лікар-психіатр.

В одному з своїх найглибших що до змісту оповідань Чехов влучно навів ту ріжницю, що її завжди доводиться спостерігати в житті між популярністю людей науки, правдивих проводирів нових ідей, може бути, нащадків великих мучеників інквізиції, та популярністю митців, які висунулися через свою діяльність та за свої вчинки часто сідали на лаву підсудних, але з карних мотивів. Перших ніхто не знає, імена других продерли всім вуха.

Чого лишого, тільки не цієї дешевої популярности бракувало Максу Нордау; його і'мя лунало через цілий світ, на кожний випадок не менше, аніж „бульон маггі“, чи „пілюлі Ара“. Але чи відповідає цей зовнішній успіх змісту його творів та фактичній вартості його духової спадщини, „that is the question“?! ¹⁾.

Нам здається, що коли б позбавитись гіпнозу імени та об'єктивно підійти до оцінки творів Нордау, то результати будуть зовсім інші, аніж поширений погляд на нього. Тоді з'ясується, що Нордау зовсім не є владарем думок сучасного йому покоління, на трон якого він намагався самовпевнено вискочити, тільки порожнім місцем, мильним пузирем, одною з необхідних приправ-спецій до багатого на справи журнального столу буржуазії кінця минулого та початку теперішнього століття. Це та буржуазія, що так охоче відвідує театри страхіття й шиночки з апашами, яка погоджується добре платити газетярм, що її „епатують“ (свою генеалогію отакі письменники ведуть від

¹⁾ Ого питання.

двірських блазнів), аби тільки вони мовчали про найголовніше, а саме про вимоги робітників, що до буржуазного суспільства, пре боротьбу їх з останнім та, з рештою, не допомагали робітничому класові перемогти у цій боротьбі.

З цього погляду у нашого „владаря думок“ усе буде надто добре, але чи можна припустити, аби чутливий та добросердечний журналіст міг би цілком мовчати про робітничий рух, хоч би й не зробив його навіть центром своєї уваги.

А відношення Макса Нордау до справи як раз таке, бо його свідомі роки припали саме на добу Першого Інтернаціоналу, від перших ментів його початку, рахуючи і драму Паризької Комуні. З творів Нордау зовсім викинуто боротьбу робітничого класу за своє визволення.

Про робітника говориться де-не-де, ніби між иншим та й то негативно, наприклад, в таких виразах: „Паризькі робітники усі без винятку є умірковані піяки, але вони майже ніколи не напиваються до решти, проте завжди перебувають під впливом алкоголю, що їх дратує“. (Паризьке життя); далі йде детальний опис того—що саме та як п'є робітник.

Фатально, ще від 1800 року Макс Нордау жив у Парижі, ц.-т. у місті, де навіть проти його волі письменника повинні би були захопити міцно революційні традиції. Багато творів Нордау присвячено Паризькому життю. Візьмемо найбільш популярний з тих творів: „Париж. Нариси та картини правдивої країни мільярдів“ (по-німецькому, року 1878). З понад 450 сторінок цієї книжки ми знаходимо лише де-кілька сторінок, що є присвячені Паризькому пролетаріатові; проте книжка має цілий розділ, який зветься „Беллевіль“, передмістя, що відіграло велику роль під час комуні. Макс Нордау це дуже добре знає і те ще більше говорить проти нього. Він каже: „Беллевіль був одним з найголовніших осередків комуні, як і всіх попередніх революцій. Тут є дуже багато таких родин, у яких бійка на барикадах стала традицією, що від батька переходить до сина. Не довго росп'ятись, аби знайти робітника, що його дід був при облозі Бастилії та бився супроти Швайцарської гвардії у Версалі, а батько року 1830 разом з вихованцями Ecole Polytechnique ¹⁾ вигонив короля Карла X і будував трон королю Людовику-Пилипу, незабаром після того на вулиці Транспонен підставив ногу тому ж самому королеві, в лютому року 1848 пустив його услід за попередником, а в червні того року будував барикади... і, нарешті, у вуличних бійках комуні сам залишився вірний переказам діда та батька“.

Отже про цих героїв чутливий кумир інтелігенції, хоч і говорить, що мимо своїх злиднів беллевільський пролетаріат утримував усіх вдових та сиріт—страдників комуні, тільки згадує де-які маловажні дрібниці та розповідає, наприклад, таке паскуд-

¹⁾ Політехничної Школи.

ство: „робітниця сама є надзвичайно брудна, так само брудною є і її білізна... Вона має усі інстинкти, усі дурощі, усі вади багатіїв, до того ще й грубість... Ця моральна карикатура, цей огидний продукт поступового трьохвікового псування світового міста та односторонньої цивілізації складає середній тип робітниці Паризьких робітничих кварталів і дуже легко уявити собі, який вплив має чинити подібний елемент на життя у Беллевіль“. (Але хто інший, як не ці жінки боролися на барикадах поруч з чоловіками та виховували їх з дитячих років? К. Д.).

„Вдома у робітника панує, звичайно, величезне безладдя і огидний бруд“ і т.п. і т.п. Можна би було повиписувати багато і інших цитат, але основне відношення письменника до робітників і без того є вже ясне: на кращий випадок ще нетямущий індеферентизм. Звідси цілком зрозуміло, чому Максу Нордау доводиться дивуватись, як то „усі розчарування та гіркі спроби не могли загасити революційного вогню цього населення, що його членів можна знайти серед офір усіх барикад“.

Але, якщо в обсягу соціальних питань ці та подібні до того міркування, розкидані по других місцях його творів, становлять Макса Нордау на барикадах не поруч з славетними Беллевільцями, то остільки ж неясною є позиція письменника і відносно внутрішніх буржуазних угруповань.

„Коли б агітатори та шанолюбці“ (курсів мій К. Д.) того вимагали, Беллевіль ще й тепер би готовий був озброїтися задля захисту великих слів: Свобода, Рівність та Братерство. Беллевіль похмуро дивиться на багатий Париж, що лежить біля його ніг зо всіма своїми скарбами та всім своїм блиском, а Париж боязко поглядає на обурений Беллевіль, що чорніє на його обріді, ніби грозова хмара, що несе грім та блискавку“.

Під час останнього французького кризису, в літі 1877 року здавалося, що знову надійде гроза, але в останій мент було побудовано громозвід в особі міністерства Дюфора, і Беллевіль не зійшов на рівнину з своєї височини. Далі, замість виявити своє відношення до цього цікавого факту, дати своє реагування на спробу буржуазії кинути милостиню пролетаріатові, Макс Нордау, після капризного зигзагу, переходить до книжки Теофіля Готье „Капризи та зигзаги“ і, залишаючись політичним сфінксом, розповідає пустяковий анекдот про пацюків Монфуко та про Гаусманови окраси, що їх розігнали; але ні жадного слова про те, що, перебудовуючи Париж, Гаусман виконував завдання Наполеона III—утворити як несприятливіші умови для білки на вулицях. В останній цитаті виявився увесь Макс Нордау: багатство образів,—бо ж хіба не є яскравою оця картина буржуазного Вавилону в підніжжю грізного, вкритого димом, пролетарського Синаю, і хіба ці образи не виявлено з майстерністю стилю, що її ще не переважено,—але одночасно яка бідність на думки та яка реакційна суть!

Але мало того, що Макс Нордау не знайшов у своїй лірі струн, що бреніли б улад пролетаріатові Парижу, він почуває ніби упереджену огиду супроти двох письменників, що є надто дорогі саме через їхнє уважне відношення до соціальних питань того часу—до Жорж Занд та Еміль Золя.

Відношення Нордау до Жорж Занд, яка наскрізь відчула революційні бурі сорок восьмого року, є остільки елементарно просте, що мимохіть нагадує Некрасовського героя, котрий, як відомо,

„Шекспира очень уважал
За личность Дездемоны,
Зато Жорж Занд он порицал,
Что носит панталоны“.

Найбільше дістається Золя. Як відімо, у Нордау він навіть є об'єктом його досліду „Виродження“.

Оповідючи про роман Золя „Горщик задля зупи“—„Pot-bouille“,—надзвичайно сильну сатиру на Паризську буржуазію, зворушений Макс Нордау каже: „Золя висловлює таке страшне твердження: Паризська буржуазія є зіпсованою до мозку кісток“—п.-т. приблизно теж саме, що Макс Нордау говорив про Паризських робітників, проте того він не з'якався. Отже присуд Нордау, що до Золя такий: „Є одна форма божевілля, яку психіатрія зве „Моральною хворобою“; головною ознакою цієї хвороби є відсутність звичайного почуття сорому та скромности. Я не можу позбутися здогаду, що Золя хворіє на „insanitas moralis“. „Надто шкода, що „Pot bouille“ розійшлося більш як сто тисяч примірників. Одно небо знає, скільки жінок прочитало та ще прочитають цю страшну книжку. Якщо я тепер колись зустрінуся з парижанкою, то мені раптом повстане думка: оця дама, може бути, читала „Pot-Bouille“, і я незвичайно почервонію та буду надто збентежений“ („Паризські листи“).

Не кажучи вже про тенденційність та фактичну неправдивість подібної відозви, отака критика, появлення якої на німецькій мові навряд чи збільшувало чеснотливий смак парижанок, отже, без сумніву, збільшувала коло читачок-німкинь, дратуючи хворобливу цікавість. Це зайвий раз доводило на досвіді, що Макс Нордау написав надзвичайно нудний роман з Паризського життя „Бійка Трутів“, що його навіть зіставляти неможна з романами Золя і над яким через затушовані там класові суперечки, може, звичайно, сумирно дрімали кожна буржуазна безневинність, не викликаючи чеснотливих турбот буржуазного пуриста. Проте, на жаль, цього роману, як і інших власних творів Макса Нордау, взагалі читають дуже мало.

Ще Аристотель означив людину як „Zoon politikon“—„звіря громадського“ й через те повинна ж існувати область, куди звернулись відповідні емоції та ідеї Макса Нордау. Цією областю є націоналізм, і в тих же нарисах Парижу письменник запалюється до екстази, коли згадує про могилу Наполеона І-го

у Пантеоні, з'ясовуючи остільки своєрідно імператорську добу Франції: „Під час усього панування Наполеона, задовго до імперії, від 1798 до 1845 року, супроти його власної волі не стояло жадної волі, в цілій Франції вона не зустріла ані найменшої опозиції; кожний француз індивідуально, самохитів (виділення мое К. Д.) скорився генію, що переважав усіх, й цілком стратив свою опінку, власну думку, будь-яку духовну свободу й незалежність. З цього смиренного душевного стану повстала звичка духової підлеглості, що ще й нині живе у Франції“. Але ж перед де-кітькома розділами Макс Нордау говорить про гарячий інтузіязм Паризьського пролетаріату. Хіба ж це не вимагає сумлінних класових висновків особливо журналіста з бойовим темпераментом, проте Макс Нордау їх не робить.

У своїх „Парадоксах“, що вийшли року 1885, Нордау присвячує спеціальний відділ що до питання про націоналізм і приходить до такого висновку: люди, які проповідують, ніби народи скоро зречуться підтримувати свою національність, перебувають на такому ж самову рівні, як дитина, що каже до своєї матері: „чекай, коли ти будеш маленькою, я теж буду носити тебе“.

Під впливом книжки д-ра Герця „Єврейська держава“, що з'явилась в друку року 1896, „знайдено було,—як каже Р. Брайнін,—ідеал, якого Нордау так захоплено шукав і він ніби внутрішньо переродився. Сталася душевна криза і Нордау входить до кола сіонистів, заглиблюється у вивчення єврейської історії, єврейської мови та літератури“. Дальша діяльність в тім напрямі Макса Нордау, що був неодмінним докладчиком на всіх конгресах сіонистів, тільки стверджує правдивість тієї політичної характеристики, спробу якої було зроблено вище, бо тут Макс Нордау доводилося висловлюватися більш виразно.

Ось, напр., як уявляє собі Нордау суспільство, що мало би повстати у прийдешній єврейській державі. Колись Бисмарк казав, що він бажав би, аби німецька нація мала поміж себе багатьох мільйонщиків, бо їх багатство було-б корисне задля культури та всього ладу життя німецького народу. Те що князь Бисмарк говорив про німецький нарід можна прикласти до всіх націй. Мільйонщики певної нації цінні та корисні народів, хоч як мало вони піклуються про загальний добробут. Вони не можуть не підносити рівень просвіченості народів, не розвивати його мистецтва, не збільшувати його економічні сили, бо оздоблюючи себе, троянда красить і садок (З промовина V конгресі сіонистів року 1901-го).

Але компліменти капіталістичним „трояндам“, що їх Макс Нордау ніжно хотів пересадити до нової держави, сиплються і на феодалів. На попередньому 4 му конгресі у Лондоні письменник каже: „Особливо в Пруссії з височини престолу було висловлено остільки велике, таке чудове розуміння завдань батьківщини, що єврейський нарід надзвичайно вдячний за цей крок“.

Навряд чи можна назвати Макса Нордау навіть націонал-лібералом, оскільки с-під його пера виривались рядки подібні до міркувань про більшість та меншість у „Парадоксах“: «Одинокими правдивими новаторами, що їх знає історія, були просвічені деспоти, про яких мріють консервативні історики. Навпаки, революції, що виходили з мас, нестримно вертали до загальних місць. На обгортці реакційної книжки треба би було містити не портрети Фридриха Великого і Йозефа II, тільки портрет одного з демократів 1848 року у характернім брилі цієї епохи. Коли-б реакціонери були сумлінні та справедливі, то їм слід би було визнати барикади за підвалину державної та суспільної будови». Якщо зміст політичної думки Макса Нордау є остільки бідний та реакційний, то на чому міг всеж таки ґрунтуватись безсумнівний успіх його в широких колах інтелігенції.

Наперед всього треба внести з мотивів справедливости деякий коректив до того, що було сказано раніш: твори Нордау є перейняті тоном незгоди з думкою загально вживаною та пофарбовані парадоксальністю.

Оті саме властивості, що здебільшого припали навіть на долю остільки незначних тем та, хоч і важливих, але узятих піби збоку і розроблених у повітря,—всеж таки могли викликати у читача наслідки протесту і, розвиваючи в цім напрямі, що правда, до якоїсь міри формально-критичні здібності людини, давати певні результати на випадок, коли сам читач переносить ці властивості і цей метод критики Нордау на правдиво життєві теми.

На підставі згаданих промов Макса Нордау на конгресі сїонистів та нарисів з Паризького життя можна міркувати про політичні та суспільні симпатії Нордау.

У інших творах, як от: „Умовна брехня культурного людства“, „Парадокси“, „Хвороба часу“ та „Виродження“—Нордау виступає як популярний вчений та мораліст, що має на меті прикласти останні висновки психіатрії, з'осібна учення Ломброзо про генія та божевілья, до оцінки громадських та літературних явищ.

Не дивлячись на наукову підготовку автора, по спеціальності лікаря-психіатра, праці Нордау мають характер дилетантзму і подібні до теорій, пошитих білими нитками.

В тім напрямі Нордау виявляє надзвичайну „легкість пера“. До виродків він зараховує між иншим Ібсена, Е. Золя та Л. Толстого.

Через такі неприродні перебільшування Нордау, де далі його читаєш, починає втомлювати; і навіть позитивні формальні прикмети письменника: діалектичний дар, своєрідні підходи і спосібність одверто торкатись дражливих тем—поступово перероблюються на софістичні потуги та факти.

Найбільшою популярністю, користувалася драма „д-р Кон“, в якій Нордау виступав як романіст та драматург, Тут

Нордау змалював колізію між євреєм, що не хоче зректися своєї національності, та ворожим до його християнським суспільством.

В цьому творі суспільство, як і в усіх інших, питання трактовано теж в умовних рямцях буржуазних понять, через те справа виглядає ніби якась квадратура кола.

У творах Нордау є багато суперечностей, які іноді знаходили в одній статті. Напр., у тім самім розділі, де він співає дифірамб Наполеонові, маються такі рядки, що їх після відповідних змін можна прикласти до самого Нордау:

„Раптом з'явився Наполеон, викинув з колиски новий національний ідеал „цю дитину революції“, і поклав на то місце покидька. Нація не помітила цього підмінку“.

Але коли поверхова інтелегенція, що перегортала Нордау, не помітила, як в його творах визвольні ідеали минулих традиційних європейських „володарів думок“ змінювалися реакційним базіканням, то нам не помітити цього неможна і ми повинні покласти в своїй книгозбірні Макса Нордау на ту саме полицку, що він на неї заслужив.

В. ЩЕПОТЬЕВ.

До біографії А. Телесенка.

(Із жандармського архіву).

Перед нами справа Полтавського Губерського Жандармського Управління. „По производству дознаний в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Судопр.“ за 1905 рік (Архівний фонд Полтавського Губарху, архів І, звязка № 35, справа № 473). Серед численних „дознаний“, що єсть у цій справі, знаходимо й дізнання про рідного брата нашого письменника—Ієремію Тесленка, що обвинувачувався в розповсюдженні прокламацій. В звязку з цим до слідства було притягнуено й Архипа Тесленка, його допитували, навіть арештовували при Лохвицькій поліції, тільки, на жаль, із справи не видно, чи довго він перебував під арештом. Свідкування самого Тесленка, слова про нього інших свідків дають де-який цікавий матеріал.

Дія відбувається в липні 1905 року в с. Харківцях Лохвицького повіту (рідне село письменника). Революції ще нема, але її наближення вже відчувається. По селу розкидаються прокламації; селяне, повертаючись із заробітків, розказують про забастовки; в самому селі чути голоси протесту проти панів та багачів; де-хто з гарячіших говорять уже про те, що час братися за ножі. Доходять чутки про якісь гуртки, що закладаються по городах та селах, доходить і слово „соціалізм“, і хоч селяне ще не розбираються в цьому усьому, але хвилюються і нетерпляче чекають чогось нового, кращого.

В цей час урядник повідомляє станового, що в одного казака с. Харьковець єсть якась прокламація, що дав йому Ієремія Тесленко. 20 липня ст. ст. пристав виїздить на село і провадить слідство. Цікаво свідчить волосний писарь: його слова дають матеріал для характеристики тодішніх селянських настроїв. Він оповідає, як з де-кількома селянами був у садку в Архипа Тесленка. Прийшов сюди селянин, що вернувся з заробітків і з Маріуполя, і розказав про забастовки робітників; прийшов учитель, розказав, що, „в г. Лохвице много социалистов, издають свои прокламации, книжки и журналы“ і до цього додав: „нам надо составить кружок демократов, быть ярыми защитниками

революціонерів, у нас в Харківцях, напевно, набереться чоловік тридцять“. Цікаво писарь закінчує: „К цьому добавляю, що Архип Тесленко в перших числах юнія їздив в Київ на богомольє, и с того времени начали появляться в Харківцях прокламації“.

Другого дня в 5 год. ранку, пристав зробив трус у Тесленків. Холодний протокол байдужим тоном зазначає ту обстановку, серед якої жив і працював співець селянської голоди: „Изба состоит из одной комнаты, сеней и чулана, надворные постройки—клуня, три сарая, погреб“. Трус не дав нічого, одначе, „обнаружены принадлежащие Архипу Тесленку некоторые рукописи“, що й були одіслані помішникові начальника Жандарм. Управл. в Лубні.

А на завтра, 22 липня, в Харківці приїхав сам ісправник. Свідчення Тесленка мають подекуди біографічний характер, тому ми частину їх подаємо буквально, хоч вони й оброблені в протоколі рукою поліцейського записувача: „Я, Архип Ефимов Тесленко, 23 лет, православный, холост, грамотен, обучался в Харьковецком 2-классном училище два года, но курса не окончил и поступил в контору нотариуса Кисловского, где служил около 2 лет, отсюда поступил в ученики телеграфного ведомства на ст. „Долинскую“ Харьково-Никол. жел. дор. Это было в 1902 г., пробыл там месяца 4, но по слабости зрения оставил занятия и возвратился в с. Харьковцы, где и живу безотлучно до сего времени. Занимаюсь сельским хозяйством. В селе Харьковцах имею отца Ефима Акимова, мать Евдокию Сидоровну и брата Иеремию, который служит учителем Засульской церк.-прих. школы Сенчанской волости, но теперь каникулы проводит дома. В г. Лохвице я бываю редко; не помню, кажется, между 10 и 13 июля, когда был спектакль Ивановых, пошел и я в город и вечером возле народного дома увидел неизвестного человека“... Той невідомий показав Тесленкові дві картини: селянина, що точить ножа, і корону, що її розбивають, серп і молот, і до того додав: „вот что готовят для богачей и панов; не бойтесь их так, как вы боитесь их по селам. Об этом если донесете полиции, то вам будет нож. В г. Лохвице есть много кружков, и мы запасаемся оружием и ждем; в случае восстания, так у нас готово, а вы, сельские дураки, бойтесь“. Далі Тесленко додав, що як у нього в садку зібралися люде, то він їм про це розказав, „полагая, что лица эти, услышав это, не будут кому-либо передавать“.

І перед ісправником найбільш цікаво оповідає писар. Він розказує, як після сходу він із селянами зайшов у крамничку пити зельтерську воду; там був і Архип Тесленко: „пили и водку, но Архип отказался от водки, и его угощали водой“. Потім Тесленко закликав усіх до себе в садок. Тут після оповідання про Маріупольську забастовку, що де-які вимоги робітників уже задоволені—„исполнены“, Тесленко, як каже писар, додав: „рано или поздно, а исполнят; вот и у нас в Лохвице образовались кружки, издают свои газеты и журналы“, і респів про

згадані вже картини. Тесленкові писар дає таку характеристику: „Архип Тесленко один из самых ярых пропагандистов и как-то публично на улице, по поводу полученной прокламации, кричал так: „все, что пишут, правда; эти люди стараются за нас, но мы не понимаем, не хотим это сознать“.

Закінчивши „дознання“ ісправник 23 липня одіслав його до помішника начальника Жандарм. Управл. в Лубнях, повідомляючи останнього, що Архип Тесленко „задержан при полицейском управлении“. Из Лубень справа пішла 29 липня в Полтаву до начальника Жандарм. Управління з приміткою, що „срок ареста Архипа Тесленка истекает 30 сего июля“. Невідомо, чи нашого повістяря 30-го ж і випустили, чи срок арешту було продовжено: в справі цього немає. Полтавські жандарми 2 серпня направили всю справу до прокурора Лубенського Окружного Суду, а той вже цю справу припинив, бо вона велася про Ієремію Тесленка, а свідки одноголосно показали, що прокламацію, що з неї й почалася справа, дав Ієремії сам писар. Писаря до суду не тягли, бо прокурор вирішив, що писар взяв її „из числа подброшенных в селе для прочтения ради одного любопытства“. Тому-то 10 серпня прокурор повернув усю справу назад до Полтавського Жандарм. Управління.

Очевидно, після цієї справи Тесленко й попав під догляд поліції, як пише про це його біограф Слюнин-Стодоля. („Вінок на могилу рідному письменнику А. Тесленку, Лохвиця 1919), а попавши, тікав до Києва, де блукав по монастирях, ночліжках, тощо. Через це, мабуть, він тільки 5 грудня 1905 року пише прохання до помішника начальника Жандарм. Управління: „Покорнейше прошу Ваше Високоблагородие воротить мне рукописи и письма, отобранные у меня 21 июля с. г. приставом 1 стана Лохвицкого уезда“ (той же архів, зв'язка № 39, справа № 577).

Через місяць, 5 січня 1906 р., помішник нач. Жанд. Упр. по Лохв. повіту пересилає до пристава 1 стану Лохв. п. „восемь номеров рукописей и одно письмо“ для Тесленка. При тому дано опис, в якому перечислено ті рукописи. Опис такий: „Опись рукописам, взятым по обыску у Архипа Ефимова Тесленка:

1. Рукопись „Святых мѣста и святыни въ Россіи и на востокѣ“ соч. Павла Петрушевского 1.
2. „Мое поступленіе въ школу“ 1.
3. „Хуторянка“ оповидання дядька Степана 1.
4. „Маруся“ 1.
5. „Ночь на Ивана Купала въ с. Харьковцахъ“ 1.
6. „Не стойть жить“. Драма въ 5 дѣяхъ 1.
7. „Отрывокъ изъ утраченнаго разсказа“, писаннаго въ іюлѣ 1902 г. въ с. Харьковцахъ 1.
8. „Нестойть жить“ драма въ 5 дѣяхъ 1.
9. Письмо на имя Архипа Тесленко 1.

На другому боці росписка Тесленка, що він одержав рукописи аж 18 жовтня 1906 р. Опис цікавий тим, що згадує невідомі в друку твори Тесленка: Моє поступление в школу, Маруса, Ночь на Ивана Купала, уривок; „Не стоить жить“ названо аж двічі драмою, тоді як у творах Тесленка під таким заголовком є оповідання.

Минув ще тиждень, і розпочалася справа про заслання Тесленка (той же архів, зв'язка № 40, справа № 615). 25 жовтня 1906 р. Лохвицький ісправник писав у Полтавське Жанд. Управління, що він заарештував 14 козаків с. Харьковець, і він просить губернатора „об административной высылке означенных лиц из пределов Полтавской губ., как вредных для общественного порядка и спокойствия“. У приложеній до цього постанові від 24 жовтня ісправник пише, що „в с. Харьковцах Лохвицкой волости организовалась шайка, которая своими действиями: грабежами, кражами, насилиями над личностями и имуществом и самоуправлениями, навела страх и ужас на мирных жителей этого села“, і що, „как установлено произведенным дознанием, в этой шайке состоят местные же жители“. Далі 14 прізвищ, і між ними—„Архип Ефимов Тесленко, 24 лет“. Поки-що в справах Жандарм. Управл. ми не знайшли продовження, але ж відомо, що того ж 1906 року Тесленка було заслано у Вологодську губ., де він і прожив аж до 1910 року.

Легенда про Сковороду у французькому словнику.

Шукаючи відомостів про Сковороду в західніх виданнях, я знайшов дві статті про нього: одну в Чеському словникові: „Отто. Словник науковий. Ілюстрована Енциклопедія Загального Знання“ (в 23-му томі, що вийшов 1905 р.) і у французькому „Великому Універсальному Словнику XIX-го віку“ П'єра Ларуса, що вийшов 1865—1876 р. Перша стаття, досить докладна і цілком наукова (крім кількох дрібних помилок), належить лекторові рос. мови в чеському університеті в Празі, знавцеві Росії—Карлу Штепанеку. Друга, поруч з вражаючо новими відомостями, є ніщо інше, як дотепний „роман“ про Сковороду. Ос її переклад:

„Сковорода (Григорій Савич) російський теолог. Народився в селі з околиць Києва коло 1730 р., вмер в 1778 році. Він походив з бідної сім'ї і вступив 12-ти років прислужником до Київської Духовної Академії. Однак, за виявлену здібність та розумність, йому дозволено проходити курс, і він незабаром зробився одним з найблискучіших учнів Академії. Після того як зін даремно прохав дозволу податися за кордон, щоб завершити свої

студії, він пішки помандрував до Пешту, таємно від свого начальства. В цьому місті він вивчив німецьку мову й потім подався до Гале, де досягло тоді свого найвищого блиску навчання Вольфа. Сковорода три роки віддавався тут студіям метафізики та теології й написав у цей час переклад проповідей Св. Йована Золотоустого, а також повчаючі байки, що зберігались до наших днів в усній традиції у жителів України. Коли він після чотирьох років відсутності повернувся до Києва, його знову до Академії не прийняли, й він не міг здобути жадної посади. Тоді він почав боротися за пом'якшення переслідувань греко-уніятів (або грецьких християн, що визнають зверхність папи) з боку їхніх земляків. Він обійшов країну, сіючи скрізь слова згоди, й завдяки успіхам своїх зусиль зробився попом у своєму рідному селі. Тоді він ще дужче, ніж раніше, повстав проти жорстокостів уніятів і поставив собі завдання повернути їх (до православ'я А.К.) самим лише своїм промовницьким мистецтвом, що не мало собі рівного в південній Росії. Але, коли він відмовився вжити насильств, як йому наказував Синод, його було звільнено, і він подався до Риму. Звідти він незабаром повернувся, коли почув про збільшення переслідувань, і виступив на захист безшасних реформаторів. Але, хоча змагання його мали успіх, вони спричинились до його загибелі, бо російський уряд не міг відступити перед опором звичайного священика. Було видано наказа його заарештувати, яко бунтівника, й він врятувався від тюрми і, певно, від смерті тільки тим, що сховався в одного шляхтича, що часто виявляв до нього свою прихильність. Він вмер незабаром після того в цьому притулку. Згідно з традицією (!) він прорік свою смерть на передодні й вирив сам собі могилу, щоб визволити свого добродія від зайвого клопоту. Сковорода єдиний письменник Малої Росії, що писав прозою. Його праця має назву Симфонон. Є також декілька його релігійних статтів латинською та російською мовою, що виявляють великий смак, велику красу форми та широкосяжне знання,—якості дуже рідкі в той час у країні, в якій він жив. Бандуристи (рід українських труверів) приписують Сковороді ще і в наші дні всі народні пісні України, крім пісень військових та про кохання“.

Автор статті невідомий. Французька мова жива і яскрава. Через загальний легендарний характер оповідання просвічує багато реальних фактів (напр., про вчення в Академії, мандрівку до Пешта,—у Ковалінського „Офен“,—обставини смерті), а також відомих легенд про Сковороду (мандрівка до Риму). Важко сказати, чи вся історія з уніятами виросла з переказів про толерантність Сковороди, чи вона є плодом свідомої містифікації (якогось уніята чи що). Але що найцінніше—так це відомості про науку Сковороди за кордоном, про студії в Гале, про Вольфа та переклад Йована Золотоустого. Їхнє походження невідоме і чекає на свого дослідувача.

А. Ковалівський.

М. РОЗЕНТУЛ.

Фашизм. Рур. Лозана.

ЄВРОПА ПІСЛЯ ВІЙНИ.

Під час великої європейської війни, всі держави, що прийняли в ній участь, кричали на всіх перехрестях, що вони виступили лише во ім'я „звільнення світу від імперіялізму“. Війна повинна була „очистити“ атмосферу ворожнечі і ненависти. Війна—остання, вона повинна зробити неможливою нову.

Особливо багачко кричали про боротьбу з мілітаризмом, хватаючись за пруське юнкерство, держави Антанти.

Але війна кінчається перемогою Антанти. Німеччину і Австрію остаточно розбито. В них повстає революція, яка геть скидає і юнкерство і імператорську владу. По Версальському мирові переможені Германія і Австрія повинні віддати всю свою зброю, свою морську і повітряну флоту. Од Германії одриваються найбагатші провінції і всі колонії, накладаються величезні репараційні виплати, які остаточно мають задавити її народне господарство. Австро-Венгрія розділяється на частки, котрі підпадають в цілковиту заліжність Антанти, а сама Австрія, власне місто Відень, з невеликою округою позбавляється сировини, вугілля, хліба і переживає найтяжчі часи свого існування. Турція виганяється з Європи, більшість її азійських володінь стають колоніями переможців.

Такий той „справедливий“ мир, котрий нав'язали переможці переможним.

Чи являється в крайнім разі цей мир міцним? Ні. Ніколи в капіталістичному світі не панувала така несталисть; ніколи ще над світом не висіла так гостра загроза нової війни, як тепер.

Європа за часи війни зубожіла, обтяжена колосальними державними боргами. Продукція народного господарства у всіх європейських країнах сильно підупала. Грошову систему і міжнародний обмін порушено, становище робітничих мас надзвичайно погіршало. Капіталістичні країни виявили абсолютну нездібність піднести своє господарство. Проте спроби налагодити зв'язки, погодити протилежні інтереси капіталістичних країн відбувалися на всьому протязі часу з 1919-року аж до останніх днів.

В одному з Українських сатиричних журналів в Америці „Молот“ уміщено надзвичайно вдалу карикатуру на безпорадність капіталі-

стичного світу полатати наслідки імперіалістичної війни. Діпломатія сучасного капіталістичного світу замальована в образі товстого чоловіка, що піднімається вгору по драбинці. Ступені тої драбини маюť назви конференцій, які так невдало кінчили своє існування на протязі останніх років. Ці конференції: Вашингтонська, Парижська, Лондонська, Генуезська, Гаагська, Лозанська. Під ногами цієї важкої дипломатії ступені тої драбини тріщать і ламлються. Останній мент дипломатія як раз ступає на Лозанську конференцію, але вона так само не витримує і ламлюється. З жахом дипломатія кричить: „Невже ж і ця поламлюється?“

Це дипломатичне безсилля являється характерною ознакою непевного, несталого становища капіталістичного світу. До того ж на цьому хисткому по своїй суті ґрунті відбувається жорстока економічна і політична боротьба поміж різними класами, і неможливо знайти будь якої точки для порозуміння. На фоні цього непевного становища класова боротьба в Західній Європі набирає все більшої і більшої сили, набирає таких форм, яких до цього часу не було в капіталістичному світі. Такими формами являється фашизм і окупація Рур. Це є два основних факти міжнародного життя, які послідовно випливають з того хаосу і розпаду капіталізму, який панує зараз в Європі. В своєму міжнародньому огляді ми спинимося, головним чином, на них, оскільки вони являються фокусами, де сконцентровано зараз ці протиріччя капіталістичного світу.

2. ФАШИЗМ.

Щоб зрозуміти характер цього розвужданого методу наступу капіталу, щоб ясно уявляти собі які власне групи репрезентують собою фашисти, чим пояснюється їх успіх, необхідно спинитись, хоча в коротеньких рисах, на економічному становищі і політичній боротьбі, яка розвивалася в Європі після війни.

Зараз же після війни Європа переживала час підйому ще недемобілізованої промисловости. Військові баринші, загроза з боку незадоволених війною салдацьких і робочих мас примушували буржуазію піти на певні уступки робочому класу. Робітничий рух широкою хвилею прокотився по всій Західній Європі. Револуція в Росії, в Германії, в Австро-Венгрії наїшла відгук і в Італії. Почалася хвиля забастовок як в промисловості, так і сільському господарстві. Густа сітка робітничих синдикатів покрила всю країну, і од вимог восьми-годинного робочого дня та збільшення заробітної платні робітники перейшли до захвату фабрик в свої руки, до вимог робітничого контролю і націоналізації промисловости. Таке було співвідношення сил у 1919—1920 році.

Однак, воно незабаром змінилося. Вже з другої половини 1920 р. виявляється колосальний занепад, криза промисловости в Західній Європі. Зростає безробіття, зменшується активність мас. В той же час буржуазія у світовому масштабі розпочинає свій наступ.

В Італії Джіолітто шляхом обіцянок, при допомозі переляканих масовим рухом соціал-зрадників, вдалося спинити робітничий рух.

Тоді на сцену виступають фашисти. Fasci—значить по-італійському отряди, загони. Fasci di combattimento—бойові отряди, бойові дружини. Початок організації фашицьких загонів і соціальне коріння фашизму виявляється зараз же після закінчення війни. Перші кадри фашистів було зорганізовано з демобілізованих солдатів та офіцерів. Коли перші за скороченням промисловости не змогли найти роботи, то другі не схотіли після війни вернутися до „чорної“ праці. В той же час Італія сильно постраждала в результаті війни. „Перемога“ для Італії дала не багато. На цьому ґрунті бунші інтервентисти (прихильники втручання Італії в війну) склали бойові отряди для захисту порушеної справедливости (за приєднання до Італії Фіуме, за перетворення Адріатичного моря в Італійське внутрішнє море).

Тов. Т. Сандомирський в своїй праці „Фашизм“ на підставі доброго ознайомлення з матеріалами про фашистів приходить до висновів, що фашизм не має власної ідеології, краще сказати, що ця ідеологія невиразна, мінлива, як невиразна і мінлива позиція тих різнородних соціальних груп, що стоять за фашизмом.

Фашизм, на думку одного із головних його діячів—ідеологів, полковника Горголіні,—це синонім антиколективизму і антидиктатури пролетаріату. Мусоліні, основоположник і провідник фашизму, сучасний диктатор Італії в своїй історичній промові 30 вересня 1922 року заявляє, що „Держава повинна репрезентувати не партію, а весь колектив нації. Держава, яка на протязі 50 років не зуміла організувати відпор соціалістичному насильству, держава, котра не ризикує випустити своєї газети тільки через те, що друкарі оголосили страйк, котра живе і вічно хилиться, засуджена на загибель“.

В своїй внутрішній політиці фашисти виявляють себе більш виразно в останній час, даючи яскраві картини своєї дальшої революції. З початку, однак, фашизм був пофарбований радикальним кольором, але чим далі, тим все більше стає виразніш характер фашизму, направлений до знищення робітничого руху в Італії. Згодом кадри фашистів поповнюються всіма тими елементами, котрі так чи инакше постраждали від війни, котрі розчарувались за допомогою соціал-зрадників в можливості досягти своїх інтересів шляхом боротьби. Однак, не мало знайшлося тих, котрі під час підйому революційного руху в Італії також постраждали. Ці елементи знаходились перед усім в колах власників підприємств та поміщиків, навіть в колах інтелігенції, котрих було сильно „притиснено“ в часа панування робітничого руху, ба навіть серед інших класів населення, котрих демагоги фашизму зуміли налякати прикладами голодування і руїни Радянських республік.

Коли початок фашизму можна віднести ще до 1919 року, то розцвіт його почався тільки в 1921 році. Підчас безцвітного кабінету Вомоні (липень 1921—березень 1922 року), а особливо ще більше безцвітного кабінету де-Факта (березень 1922—жовтень 1922 року), фашисти стали фактичними господарями в Італії.

Нарешті 30 жовтня 1922 року провідник фашистів Мусоліні підходить зі своїм військом до самого Риму, де-Факта подається до демісії, і влада передається королем до рук Мусоліні. Останній здобуває—від

„демократичного парламенту“ диктаторські повноваження на цілий рік, розпускає парламент, і білий терор досягає в Італії найвищої точки. Цілі загони фашистів задавлюють робітничий рух шляхом систематичного терору, руйнації робочих організацій, масових вбивств, підпалів та погромів. Фашисти вриваються в народні будинки, театри, помешкання робітничих організацій, кооперативів, знищують майно, вбивають керівників робітничого руху. Вони не дають спокою навіть в приватних помешканнях відомих керівників соціалістичного руху, виводять їх і на вулицях розстрілюють. Дійшло до того, що по містах та по селах, де були фашисти, мешканці боялися передплачувати соціалістичні, комуністичні газети. Досить вказати на те, що за першу половину 1921 року по даним анкети газети „Avanti“ в одній тільки Полезінській окрузі (Венеціанська провінція) постраждало од фашистів 408 місцевостей, при чому оказалось: убито 136 чоловік, поранено 244. Знищено різних помешкань: редакцій газет 10, народних домів 25, камер праці 60, кооперативів 85, селянських ліг 43, соціалістичних секцій і груп 33, культпросвітніх гуртків 17, робітничих 36. Мусоліні не спинається перед масовим ув'язненням 60 тисяч революційних залізничників, із котрих біля 15 т. вже звільнено врешті по черзі. Він буде спеціально фашиську міліцію в 100 тисяч чоловік. В галузі зовнішньої політики Мусоліні проводить імперіялістичні заходи, він збільшує армію від 150 тисяч до 300 тисяч, збільшує термін військової служби від 8 місяців до одного року шости місяців. Таким чином фашисти кров'ю і погромами придушили робітничий рух. Комуністична партія примушена була піти в підпілля. Її орган „Davatore“ довелося випускати робітникам в друкарнях нелегально. Центральному комітетові Компартії Італії вдалося втікти від арештів, але одного із видатніших членів Ц.К. тов. Бордіга, фашистам вдалося арештувати. В останній час телеграф приніс звістку про арешт Сerratі.

Однак, невиразність соціального складу фашистів, розбіжність інтересів соціальних груп, що стоять за фашистами, в останній час починає виявлятися. Помічається картина розпаду фашизму. Націоналісти незадоволені зовнішньою політикою Мусоліні на Лозанській конференції, діло дійшло навіть до одвертої сутички, при чому Мусоліні наказав обезброїти Анунціанські загони. Цей розклад буде продовжуватись далі, і, безперечно, фашизм врешті розвалиться, і ті робітничі і селянські маси та маси дрібної інтелігенції та міщанства, котрі пішли за демагогічними гаслами фашистів, скоро розчаруються, покинуть їх, і на місці фашизму стане одверта, не прикрита диктатура буржуазії. Цьому допомагають самі фашисти, особливо виданням житлового закону, по якому велика буржуазія, власники домів викидають, уже й зараз, інтелігенцію і міщанство з найманих помешкань.

Наступ капіталу, який набрав міжнародного характеру, виявляється і по інших країнах підйомом діяльності реакційних кол. Демісія кабінету Бріану у Франції, на місце якого з'явився Пуанкаре, повалення кабінету Лойд-Джорджа в Англії, кабінету, що заправляв на протязі майже 10 років англійською політикою, замінення кабінета Вірта в Німеччині далеко правішим кабінетом Куно, вбивство реакційними колами Польщі

Нарутовича—все це знаменує наступ капіталу в міжнароднім смислі. Одночасно з цим ведеться організація реакційних сил по всіх країнах подібних до фашистів в Італії. Такими організаціями є і *Naken-Kreuzler* у в Германії, *Ку-Клу-Кланс* в Америці і т. ин. Робляться навіть спроби організацій фашистських сил в міжнароднім масштабі. У всіх країнах фашисти прагнуть до захвату влади, до ліквідації робітничого руху і в першу чергу знищення комуністичних партій. Для перетягнення на свій бік дрібної буржуазії і несвідомих робітників, фашисти перефарбовуються яскраво в націоналістичний колір, кричать про боротьбу проти великого капіталу, а також і проти євреїв („котрі захопили в свої руки по всіх країнах гроші і владу“). Це, однак, не заважає фашистам всіх країн одержувати субсидії від великої буржуазії, в тому числі і від єврейської. Фашисти таким чином являються войовничим авангардом світової контр-революції. Успіх їх залежить лише від занепаду робітничого руху, слабости комуністичних партій і безпосередньої зради соціал-угодівських партій Західної Європи.

3. Р У Р.

Окупація Руру являється логічним наслідком імперіалістичної війни 1914—1917 року, природнім етапом в цілій серії спроб капіталістичного ладу вийти із кола суперечности. Конкуренція між Германією та Францією, неможливість для Франції полагодити руїну свого господарства, боротьба за вплив в Європ являються причинами Рурської авантюри.

Рурський конфлікт є передусім боротьба за вугілля та залізо.

Отже необхідно спинитися на економічному становищі Германії та Франції та на значінні для господарств обох країн, а також для інших, Рурського басейну. Під усією західною частиною Європи на теренах Франції та Германії проходить величезний масив, надзвичайно багатий вугіллям та залізною рудою. При цьому, однак, більша частина залізної руди лежить на території Франції, вугілля—Германії. Щоб уявити собі картину значіння Руру та Германії і Франції у світовій продукції вугілля, заліза та виплавки чавуна, наводимо слідуючі дані: у 1913 році світовий здобич вугілля рівнявся коло 1.318 мільйонів великих тон (одна велика тона рівняється коло 62 пудів); із усієї цієї суми на долю Сполучених Штатів північної Америки припадало 509 міль. тон, Англії—287 міль., Германії—234 міль. і Франції лише 40 міль. тон. Щоб ці цифри були більше для нас зрозумілі, порівняємо їх з Донбасом, який в 1913 році давав 32 міль. тон, що склада $\frac{1}{12}$ вугільної продукції Германії. У 1913 році один Рурський басейн дав Германії вугілля біля 115 міль. пудів.

Світова здобич залізної руди рівнялася в 1913 році біля 165 міль. великих тон. Із них 62 міль. випадало на долю Сполучених Штатів 28 міль. на долю Германії і лише 21 міль. на долю Франції. Англія займає 4-те місце з 16 міль. тонів. Здобич $\frac{3}{4}$ залізної руди в Германії припадає на долю Ельзас-Лотарингії.

Нарешті світова виплавка чавуну складала в 1913 році 79 і $\frac{3}{10}$ міл. метричних тон (одна метрична тона рівняється коло 61 пуда). На долю Сполучених Штатів із цього припадає 35,5 міл., на долю Германії 16,8 міл. (і в тому числі 3,7 Ельзас-Лотарингії), на долю Велико-Британії 10,4 міл., Франції 5,2 міл., Росії 4,6 міл. Таким чином Ельзас-Лотарингія, яка дала $\frac{3}{4}$ всієї здобичи залізної руди Германії, виплавляла тільки $\frac{2}{9}$ всього чавуну. Залізна руда з заводів Ельзас-Лотарингії вивозилась і перероблялась в Рурі на знаменитих Круповських заводах, навколо Есена. Цьому допомагає чудовий кокс з рурського кам'яного вугілля.

По Версальському мирному договору Франція одержала Ельзас-Лотарингію, котра давала $\frac{3}{4}$ залізної руди, яка добувалась раніш в Германії.

Що до самої Франції, то на передодні війни без Ельзас-Лотарингії, порівнюючи з Германією вона володіла $\frac{1}{3}$ всього світового запасу заліза. Навпаки, головні багатства вугілля були у Германії. Досить вказати на те, що до війни здобич вугілля в Германії була в 7 раз більше, ніж у Франції. Поскілки при виплавці чавуна потрібно 2 пуди вугілля на один пуд залізної руди, то звідсіль виникає величезна залежність французької металургії від привозного германського вугілля, переважно кокса, що привозився із Рура. Таким же чином германська металургія примушена була ввозити залізну руду. По Версальському мирному договору Франція одержала Ельзас-Лотарингію, або інакше $\frac{3}{4}$ всієї залізної руди Германії.

Окрім того, Саарський басейн, що давав Германії у 1913 році коло 13 міл. тон вугілля, також перейшов до Франції. Окрім того, Германія обов'язувалась виплачувати Франції ріжницю між військовою та теперішньою здобичею, яка скоротилась у Франції завдяки зруйнованню французьких копалень на 20 міл. тон в рік, і окрім цього коло 25 міл. тон додатково Франції, Бельгії та Італії. Нарешті, майже четвертина вугільної продукції Германії відійшла до Польщі разом з верхнею Сілезією. Таким чином, по даним Кейнеса Германії залишилося всього 68 міл. тон із загальної довоєнної продукції 139 тон, котрі вживалися в самій Германії до війни. Звідси ясно, що приєднання Ельзас-Лотарингії з її величезними запасами заліза повинно було тільки збільшити потребу Франції що до вугілля. Необхідно до цього додати, що Рурське вугілля добре коксується.

І не дивлячись на те, що дякуючі приєднанню залізної руди Ельзас-Лотарингії, великої потреби в Франції в вугіллі що не помічається, і французькі та бельгійські капіталісти той рік ще вивозили частину репараційного дешевого вугілля, вони, одначе, лише ждали моменту, щоби захопити решту кам'яного вугілля Германії.

Необхідно зауважити, що поміж германськими та французькими капіталістами в останій час велись переговори про утворення загального синдикату для експлоатації Рурського басейну. Суперечки йшли лише про те, скільки % має одержати кожна із сторін, але до згоди в цій справі не дійшло.

На примусовий захват Руру штовхало Францію скрутне фінансове становище. Державні борги Франції виросли з початку війни в коло-

сальному розмірі, так до війни видатки Франції рівнялися 5 мільярд. франків. В 1922 році бюджет нормальний склав коло 25 мільярдів франків, репараційний також біля 25 мільярд. франків. Вважаючи на те, що французький франк упав в ціні зараз в $2\frac{1}{2}$ рази, маємо в довоєнних франках, що один нормальний бюджет більше в два рази довоєнного бюджету.

Особливо збільшилися видатки Франції по утриманню армії і виплатах боргів, які досягли зараз 5 мільярд. золотих франків. При цьому по своїх боргах Америці і Англії Франція поки що не платить навіть процентів. При таких умовах неминучий є дефіцит. В нормальному бюджеті видатки передбачаються в 24 мільярди, а прибутки в 20 мільярд. Дефіцит в 4 мільярди франків можна покрити лише позичками. Навіть французькі економисти, напр. Геррео, бувший міністр, депутат департаменту Рони, обчислює цей дефіцит значно вище. Увесь же дефіцит по нормальному і репараційному бюджетові досягає 17 мільярд. франків. Поскільки Германія також не має змоги покрити свій репараційний бюджет, то заборгованість Франції та її фінансове становище гіршає з кожним днем. А поскільки промисловість і хліборобство Франції не досягає ще розмірів до військових, то весь тягар нових податків лягає знов на народні маси. Щоб заспокоїть їх французьке правительтво увесь час кричало, що Германія повинна заплатити за все. Рурська авантюра повинна «оправдати» діяльність правительства перед очима широких мас французького населення.

До того ще треба одмітити, що Франція боїться реванша з боку Германії. Поскільки населення Франції зменшується, а промисловість не працює так активно як німецька, Франція боїться, щоб через де-ділька десятків літ Германія, маючи в руках могутню Рейнську промисловість і невичерпані запаси вугілля, зміцниться настільки, що зможе знову відвоювати втрачене. Про це говорить в своїйому таємному докладі голова фінансової комісії Дарнак, якого послав Пуанкаре в Ренську та Рурську область для ознайомлення з становищем на місці. По тих же причинах, по котрих Франція хоче захватом Рура знищити силу Германії, Англія і почасти Сполучені Штати заінтересовані в тому, щоб Рур лишився в руках Германії. Економічно Англія, як країна з великою зовнішньою торгівлею заінтересована в збереженні Германії, як ринка для збуту своїх товарів, по друге Англія боїться економічного зміцнення Франції, яка, захопивши Рур, звільниться від залежності Англійського вугілля. Через це Англія ще до окупації Рура всіма силами противилась їй, і Франції довелося відважитися на останню без згоди Англії, за піддержкою Бельгії та Італії. Із всіх держав Бельгія остаточно звязала свою долю з долею Франції, Італія ж має на меті, одержавши частину Рурського вугілля, звільнитися також залежності від дорогого Англійського вугілля. Проте політика диктатора Італії поки ще не зовсім означена.

Забезпечуючи свій фронт від Англії, Франція намагається перетягти на свій бік Малу Антанту і скласти так званий континентальний блок. Для цього Франція, не дивлячись на своє скрутне становище, фінансує Польщу і Чехо-Словаччину. Цим пояснюється також і постанова Ради

Послів про признання захвату Польщею Східної Галичини та Віленщини. Що до Англії, то заперечуючи весь час до окупації Рура, вона з моменту вступу французьких військ тримається вичікуючи і навіть полекнує справу Франції, погожуючись на провоз французьких військ через англійську окупаційну зону.

Чим пояснюється така поведінка Англії?

Де-які сверджують, що цей нейтралітет Англії куплено уступками французів у Лозанні. Проти такого твердження говорить те, що ці уступки не могли бути остільки великі, щоб компенсувати безсумнівно небезпечно для Англії зміцнення Франції. Можливо, як доводить тов. Штейн *), що Англія поки що вичікує, Англія не відважується зараз порвати з Францією, сподіваючись на знесилення обох сторін, щоб тоді краще скористуватися з їх становища.

Можливо також, що Англійські фінансісти, цілком резонно гадаючи, що у французьких капіталістів не вистачить засобів для експлоатації Рура, мають на думці потім увійти спілником в синдикат по експлоатації Рура і захопити собі ласий шмат.

Такі були економічні і політичні передумови Рурської окупації. Приводом для окупації була причіпка Франції; Германія минулого року доставила на де-кілька 0/0% менше вугілля та лісних матеріалів, ніж належалося по договору. На підставі цього репараційна комісія голосами представників Франції, Італії та Бельгії проти голоса представника Англії визнала, що Германія навмисне не виконує договору, через що необхідно «установити контроль» над здобичем вугілля в Рурі. Для встановлення цього контролю по заяві Пуанкаре необхідно послати 60 французьких та бельгійських інженерів і отряд для охорони їх. Однак, з самого початку було послано величезну армію з танками та іншими атрибутами військового наступу. Німці відповіли на це відмовленням від дальших репараційних виплат. У відповідь на це французи та бельгійці почали поволі поширювати полосу окупації. При чому вони одночасно одділили окупаційну зону від іншої Германії митовим бар'єром і припинили довіз вугілля до Германії.

Таким чином Германія зараз привозить вугілля із Англії, але це їй обходиться надзвичайно дорого. Щоб оцінити удар, котрий нанесено окупацією німецькому господарству, приводимо ще де-кілька даних. Окупований район повинен дати в цьому році біля 90% всього германського вугілля, більше 40% всієї залізної руди, біля $\frac{3}{4}$ виплавки чавуна, більше 40% цінку та олива. В окупованих місцевостях залишилися велика кількість хемічних заводів; таким чином окупація наносить удар і величезній німецькій хемічній промисловості. Зрозуміло, що ця окупація викликала велике заворушення в Германії. Буржуазія заговорила про створення єдиного фронту всіх класів проти окупантів, але «це єднання» було розкрито німецькими комуністами, які вказували, що велика буржуазія німецька, що кричить про патріотизм, всяк час може вийти до згоди з французькими капіталістами про експлоатацію робітничих мас.

Справа йде лише про ціну.

*) „Коммунистическая Революция“ орган ЦКРКП, март 1923 г.

Ще на переродні окупації (7-го січня 1923 року) комуністичні партії семи країн, в тому числі Франції, зібравшись в Ессені звернулися до Амстердамського і Віденського інтернаціоналів з пропозицією єдиного робітничого фронту для недопущення окупації Руру. Відповіді, однак, не було дано. Теж саме сталося і з пропозицією Виконкома Комінтерна і одвертим листом т. т. К. Цеткіної, Ньюбольда, Ралека та Геккерта, котрі звернулися з доручення Комінтерна і Профінтерна до другого Інтернаціоналу з пропозицією провести в життя постанови Гаагського конгресу миру і оголосити загальну забастовку протеста проти окупації Руру. Пізніше бельгійські та французькі соціал-патріоти остаточно одобрили захватницьку політику своїх урядів.

Окупація Руру підняла енергію комуністичної партії Франції, котра очистила свої ряди від попутчиків, як напр., Фросар. Навпаки, революційні елементи робочих мас збільшують свою прихильність до компартії. Останні відомості оповідають про вступ до партії Анрі-Варбюса, пролетарського письменника Франції тов. Монатто.

Що до самих окупантів, то становище їх надзвичайно тяжке. Окупанти не в силі опанувати складною продукцією і транспортуванням з окупаційної зони, котра зараз дає мізерну кількість вугілля, меншу ніж до окупації. Окупація вимагає видатків. Знецінення французького франка в результаті окупації збільшує зріст цін і незадоволення широких мас. До того ж окупанти під впливом пасивного бойкоту німців ввели в окупаційній зоні режим терору. Арешти, труси, реквізиції збільшуються з кожним днем. В самій Франції збільшується реакція і протест.

До чого приведе це все? Зараз з певністю сказати цього неможна, але втручання Америки і більш активна позиція Англії зможуть внести де-яке заспокоєння і навіть реевакуацію Рура, але це ні в якому разі не розв'язує тих економічних протиріч, в яких загруз капіталістичний світ. Це буде нова відсрочка до того часу, коли знов виникне який-небудь конфлікт між капіталістичними країнами, і коли під проводом організованих комуністичних партій робітничі маси розв'яжуть це питання по своєму.

4. МЕМЕЛЬСКИЙ КОНФЛІКТ.

Відгуком Рурської авантюри являється конфлікт між Литвою та Польщею. Мемельська округа ще в 1919 році була відірвана від Германії і оскільки населення її переважно литовське, хоч сам Мемель заселений німцями, його віддано Литві, як вихід до моря. Однак, тимчасово до вироблення державного статуту Литви Мемель передається в тимчасове керування союзних держав. З $1\frac{1}{2}$ року Литва терпеливо ждала передачі їй Мемельської округи, нарешті, скористувавшись Рурською завірюхою, захопила Мемель, при цьому, йдучи за прикладами Желіховського та Корфанті, литовці захопили Мемель нерегулярними отрядами, піби повстанням самого населення, щоби поставити союзні держави перед фактом. Можливо, що тут не обій-

шлося без участі Англійської дипломатії. Кінець кінцем Литві це вдалося і Рада послів санкціонувала цей захват. Але цим була не задоволена Польща. Почалися сутички на так званій нейтральній зоні. Передача Польщі Віленщини та Галичини в де-якій мірі може заспокоїть Польських імперіялістів.

Необхідно додати, що при розрішенні цього конфлікту, як і при розв'язанні справи про Галичину Радянська Федерація ігнорувалася, хоча для неї далеко не байдуже, як буде розв'язано ці справи. Нота тов. Чичерина лишилася без відповіді. Посередництво Радянського Союзу було відкинуто. Це дає нам право і надалі жадним способом не визнавати прийнятих рішень.

5. ЛОЗАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ.

Конфлікт на Близькому Сході, котрий даремне намічалося розв'язати на Лозанській конференції, після Рура є одна з найголовніших справ, що їх конче потрібно розв'язати світовому капіталізмові.

„Справедливий“ мир, котрим закінчилася велика європейська війна, лишив Туреччині лишень невеликі клаптики її старих володінь.

За Севрською угодою, підписаною 11 травня 1920 року, Туреччина втратила в Європі Адріанопольський вілайет, що мав відійти до Греції.

Адріанопольський вілайет—це територія в 4600 квадр. кілометр., з населенням у 610 тис. мешканців. Туреччині ж залишили вілайети Костантинополь та Чатаджу з площею всього в 5,6 рис. квадр. кілометр. 1,280 рис. душ населення.

Але і по вілайетах, залишених Туреччині, влада її була значно обмежена. Так узбережжя Босфору, Дарданел та Мармурового моря було відокремлене в так звану „зону протоків“ (Zone of the straits). Зона ця переходить згідно договору під управління Ліги Націй, що призначає задля цього спеціальну „комісію протоків“ (Comission of the straits).

Всі фортеці по Босфору та Дарданелах Туреччина мала знищити, але Англії, Франції та Італії надається право утримувати по протоках скільки їм завгодно війська: і кінноту, і піхоту, і морські, і повітряні військові сили, в той час як в турецькій армії не повинно було бути більше 50,000 солдат.

В Азії острова Архипелагу переходять до Греції, Палестина та Месопотамія переходять по мандату Ліги Націй у розпорядження Англії, мандат на Сирію одержує Франція. Від Туреччини відокремлюються також Аравія та Вірменія. Нарешті, Смирна переходить до Греції на 5 років, після чого питання, кому має належати ця територія, повинен розв'язати референдум.

Згідно Севрському договору, територія Туреччини зменшилася з 1,800 000 квадр. кілометрів до 440,000 кв. кілометр., а населення з 21,6 мільйонів до 8,6 мільйонів.

Крім цього, Туреччина мусіла виконати надзвичайно важкі фінансово-економічні зобов'язання.

Однак, підписаний Севрський договір Туреччина не ратифікувала. 1920 року в Туреччині збільшується національний рух, на чолі якого стали Мустаф Кемаль-Паша та його однодумці, і у квітні 1920 року в малоазійському місті Ангорі скликається революційний парламент „Велике національне зібрання“. Воно хоч номінально визнає владу турецького султана Магомета VI, але фактично в своїх руках тримає владу і законодавчу і виконавчу.

Таким чином у Туреччині утворилося два уряди: Костянтинопільський та Ангорський, що визнає себе цілком незалежним від Костянтинопільського. Ангорський уряд не визнав Севрського договору та розпочав боротьбу за відновлення національної незалежності Туреччини та за поворот земель, що відійшли від Туреччини згідно з Севрським договором.

Ангорський уряд раніше всіх інших держав визнала Радянська Федерація, що визнає право на самовизначення всіх східних народів, пригноблених великими капіталістичними хижачками.

Згідно договору, що його уклала Радянська Федерація з Туреччиною 16 березня 1921 року, обидві сторони взаємно визнають одна одну та остаточно розв'язують всі справи з встановленням кордонів. Далі Радянська Федерація вважає за конче подрібне скасування режиму капітуляцій, що ні в якому разі, як зазначено в договорі, не відповідає вільному національному розвитку будь якої держави та перешкоджає цілковитому здійсненню її суверенних прав.

Нарешті, в справі про протоки обидві сторони, що уклали договір, погоджуються передати виробку міжнародного статуту про становище Чорного моря та протоків окремій конференції з прибережних країн, однак, на тій умові, щоб постанови цієї конференції не шкодили цілковитому суверенітету Туреччини та забезпечували Костянтинополь від небезпеки військових нападів.

Далі ангорський уряд укладає два договори з Францією, на підставі котрих до Туреччини відходить частина Сирії та в керуванні частиною, що пробуває під доглядом Франції, зроблено цілу низку змін.

Як заявляє англійська преса, Франція зобов'язалася також підтримати заходи Туреччини до того, щоб Смірнський вілайет та Фракія знову відійшли до Туреччини.

Саме за Смірнський вілайет та Фракію і розпочалася війна між Грецією та Ангорським урядом.

Тут знову виявилися суперечності капіталістичних держав Антанти. Англія, що прагнула зміцнити свою владу на всьому Близькому Сході та до того мала міст до Індії і виискувати нафтові та інші природні багатства Месопотамії, мала на меті поділити Туреччину на частки. Навпаки, Франція, що не має сильної флоти, прагне того, щоб утворити Англії що найбільше перешкод на Близькому Сході, щоб примусити її таким чином бути більш миролюбною та прихильною до вимог Франції у репараційній та інших „континентальних“ справах. Цілковито зрозуміло, що Франція підтримувала Туреччину не ради „чудових очей“ Ангорського уряду; але, крім спроби вплинути на Англію, використувавши події на Близькому Сході, Франція до того має на меті „мирно“

завоювати Туреччину, пабувши концесії, збудувавши залізниці та росчинивши широко двері у Туреччину для французького промислового та фінансового капіталу.

Війна закінчилася, однак, цілковитим розгромом Греції, після чого і Англія мусила фактично визнати Ангорський уряд. У Лозані була скликана конференція зацікавлених держав для остаточного укладання мирного договору.

Під час скликання конференції найбільше суперечок викликало питання про участь в праці конференції Радянської Федерації.

Цілком зрозуміло, що Радянська Федерація, для котрої Дарданели є одинокий вихід у Середземне море, була зацікавлена в тому чи іншому розв'язанні справ, що торкаються протоків, а також і зв'язаних з ними політичних справ. З другого боку Радянська Федерація зацікавлена також і в розв'язанні всіх інших фінансово-економічних справ, що їх мали обмірковувати у Лозані, з другого боку держави, що скликали конференцію, прагнули, оскільки було можливо, усунути Радянські Республіки, яких вони юридично не визнавали, від участі в обмірковуванні всіх міжнародних справ. До того імперіялістичні хижаки, розуміючи, що Радфедерація буде перешкоджати всіма силами постановам, що можуть спричинитися до нових війн, або пригноблення менш сильних націй, щоб полекшити розв'язання всіх справ, гадали не приятигати Радфедерацію до участі в конференції.

Однак, до часу скликання Лозанської конференції міжнародне політичне та економічне становище Радфедерації остільки зміцнилось, що переможці примушені були погодитися на компроміс, а саме: допустити Радянську делегацію до участі в обмірковуванні питань зв'язаних за долею протоків та усунути від участі в обговоренні фінансово-економічних справ, бо, мовляв, ці справи вже раніше розв'язані в договорі між Ангорським урядом та Радфедерацією.

Лозанська конференція відкрилася в кінці листопаду 1922 року, тривала до початку лютого 1923 р. і, нарешті, як і треба було чекати, до визначеної угоди не дійшла.

Основними пунктами конференції були:

- 1) Протоки і режим Константинополя,
- 2) європейські кордони Турції,
- 3) Капітуляції,
- 4) Борги Турції,
- 5) Месопотамія, або власне один із її вілайетів—Мосул.

Що до Смириського вілайету, то його остаточно визнано за Турцією. Позиція Радянської делегації по всіх цих питаннях була найбільш ясною і вона одстоювала її послідовно до кінця.

В справі про затоки Рад. делегація відстоювала свободу затоків для торгових кораблів і зачинення їх для військових. Таким лише чином можна було позбавитися нової війни на Чорному морі.

Разом з тим Радянська делегація погоджувалась на скликання конференції прибережних держав Чорного моря для улаштування справи про морське роз'оруження. Відповідно цьому протоки повинно передати

Турції з правом їх укріплювати і не пропускати військових кораблів ні під час війни, ні за часів миру.

По інших пунктах конференції Радянська делегація в своїх референдумах і заявах відстоювала суверенне право Турції, знищення капітуляцій, зменшення боргів і створення сприятливих умов для дальнішого розвитку Турції та інших народностей Азії.

Цілком протилежна була позиція капіталістичних країн, особливо Англії.

Остання настоювала на свободі протоків „не тільки для торгових кораблів, але й для військових. Турція дістає репарації від Греції, але Турція повертає збитки тим чужоземцям, що мешкають в Константинополі, 15 мільйонів турецьких лір золотом.

Нарешті Турція повинна додержувати всі старі контракти та концесії чужоземних підданців до 1918 р.

В справі капітуляцій союзники домагаються утворення принаймні на п'ять років „корпусу юридичних радників“.

Військові сили Турції в Європі обмежуються 20.000 чол., в тому числі 12.000 для Константинополя.

Такі основні точки договору.

Зрозуміло, що Рад. Федерація ні в якому разі не могла погодитися і підписати такий договір.

Не погодилась на нього і Турція, і делегації роз'їхались, не дійшовши ні до яких результатів.

Одначе, на початку березня Ангорське Правительство надіслало до союзних держав ноту зі своїми пропозиціями, де мається вже чимало уступок. Турція погоджується на відкриття протоків для мирного і військового часу, а також на установлення демілітаризованої зони, згідно проекту союзників. Далі Турція одмовляється від більшості своїх володінь на Архипелазі, від Карабача. По фінансових справах Турція також йде на уступки, погоджуючись на розподілення боргів. Але Турція настоює на ліквідації капітуляцій, не заперечуючи установлення юридичних радників на 5 років та санітарних. Інші справи Нац. Зібрання пропонує виділити і обмірковувати окремо.

Погодяться союзні держави, чи ні, покаже час, але Радянська Федерація ніколи не може погодитися на такий договір, котрий ставить під загрозу всі її південні порти.

По останніх відомостях, можна догадуватися, що між союзниками поділено „Мосульську нафту“, що Франція уступила її Англії, очевидно, маючи компенсацію в Рурі. Але це є вихід для капіталізму!

Нарешті, переконавшись в можливості прийти до згоди, держави, що скликали конференцію, скликали пленарне засідання важніших комісій і 29 січня 1923 р. в офіційному порядку оголосили повний текст мирового договору, додавши до нього багато інших пунктів, котрі раніш не обмірковувалися.

Основні моменти договору слідуючі:

1) В справі протоків кожній державі дозволяється тримати в Чорному морі флоту, яка б рівнялася по своїх розмірах найбільш сильній флоті одної із прибережних держав при найменшій кількості

трьох військових кораблів в 10.000 тон. Під час війни кількість кораблів не обмежується. Така постанова, звичайно, порушує елементарніші інтереси Радянських Республік, лишаючи наше побережжя абсолютно відкритим для разбійних нападів капіталістичних країв. Це примушуватиме нас тримати велику флоту в Чорному морі, що буде великим тягарем для нашого господарства. Із уступок, зроблених Турції, звертає увагу право Турції мати підводну флоту в Мраморному морі та протоках, а також жандармерію і поліцію.

В справі території Турції підтверджується відход од Турції провінцій, на котрі дано було раніш мандата Франції і Англії.

Справа про Мосул передається на розгляд Ліги Націй, це-б то на розгляд тих самих Франції та Англії (Турції в Лізі Націй нема).

Фінансово-економічні зобов'язання Турції лишаються старі—вона повинна визнати старі борги, котрі самими кредиторами розподілюються поміж собою.

Англія природно не хотіла одмовитися, від можливості своєю могутньою флотою тримати під своєю загрозою всю Турцію, головне, Чорне море з його шляхами до нафтових багатств Баку.

В справі капітуляцій і зовнішніх боргів Турції Англія, а разом і Італія не мали великої охоти зменшувати петлю на шії Турції. Особливо суперечним було питання про Мосул. Тут з'осереджено величезні запаси нафти. В цій нафті, є зацікавлені і Америка, і Франція, як і сама Англія, бо світові запаси нафти, за винятком бакинських, невеликі і напередодні остаточного виснаження, в той час коли потреба нафти для транспорту, для флоти, для промисловості є коначна.

Англія відстоювала своє виключне право експлуатації нафти. Сполучені Штати, не приймаючи участі в конференції, обмежившись посилкою лише „дозорця“, в той час грали величезну роль на ній і відстоювали вільні руки для всіх держав в Мосулі Турція ж зі свого боку не хотіла поступитись своїми правами на користь Англії.

Після двох-місячних жорстоких суперечок справа стояла в ось якому вигляді.

Рад. делегація настоювала на своїх вимогах зачинення протоків для військових кораблів. Але Турція, щоби добитись уступок по інших пунктах, погодилась на пропозицію Англії в справі протоків та Константинополю. Зате в справі Мосулу та фінансово-економічних питаннях до згоди не прийшло.

Варто зазначити, що Ангорський Парламент (Великі Національні Збори) одхилили умови прийняті Лозанською конференцією. Зараз неможна ще сказати, як підуть події надалі. Але ця постанова Ангорського Парламенту свідчить, безумовно, за те, що віковий конфлікт між імперіалістичним Заходом і колоніальним Сходом буде розв'язаний не на Лозанській і її подібних конференціях. Ангорський дрібно-буржуазний уряд, що стоїть на чолі зруйнованої країни, лише через те може відкидати постанови імперіалістичних конференцій, що сотні мільйонів колоніальних рабів уже повстають до боротьби за своє визволення.

ИОГАН ВЕРТГАЙМ.

Вражіння з окупованого Руру*).

За кілька день до приходу французів носилися в повітр тривожні чутки. Стільки та стільки полків буде ось тут в Ессені стояти, стільки та стільки батарей в Рурі. Жінкам та дівчатам треба дбати про себе. Хто скаже на вулиці німецьке слово, або ж непривільно подивиться на французького салдата, може потрапити й під розстріл. Ніхто не знесе тієї ганьби, що французи ступлять на німецьку землю. Та дивна річ: ті що це думали й висловлювали, були, виявлялося, понайбільше оті самі, що похвалялися подібними героїчними вчинками своїми, коли вони два роки тому назад розпоряджалися на Україні, а ще раніш в Бельгії. Ото, гадали, „перст Божий“, що помститься на них за їхні люті діла в чужій землі.

Французи прийшли. Стрункою ходю, під музику увійшли вони у місто. По школах поробили казарми. Шляхетне панство мусило потиснутися та дати місце офіцерам. За вечерею виявилось, що німці—власники копалень можуть розмовляти мирно з французькими інженерами. Та й жінкам не заборонили показуватися, навпаки, вони в швидкому часі любісінько балакали з гістьми. Здавалося їм, що вони й є та невеличка купка „обраних“, що розуміють одне одного, немов той мир, що ось вже чотирі роки був тільки на папері, тепер почав здійснюватися. „Нам так ніяково, що ми мусимо заарештувати на кілька день пана Гісена“,—говорив з жалем якийсь елегантський капітан: „я радше розстріляв би кількох отих заму́рзаних вуглекопів“.

Але шахтарі думали инакше й не далися на провокацію, ані на німецьку, ані на французьку. Усі грабіжки, що бували досі, було вчинено, як виявилось, фашистськими бандами. Добре вдягнені провокатори, назвавшись комуністами, та співаючи приспівок Інтернаціоналу вдиралися в магазини й силюдрорували їх. До того вони були остільки дурні, що атакували „Рурське Ехо“, орган ессенських комуністів й були при цьому „розбиті на голову“, що правда було при цьому поранено також одного комсомольця.

*) Від редакції. Т. Вертгайм, Віденський комуніст, співробітник „Червоного Шляху“, надіслав свої вражіння з Руру, де він був як раз під час окупації. Редакція гадає, що живі вражіння т. Вертгайма будуть цікавими для читачів і доповнять статті проф. Остапенка і М. Розентула.

Та взагалі найбільше постраждала комуністична молодь. В своїй невтомній пропаганді серед населення й французських та бельгійських салдатів вона не вважає на арешти й катування по в'язницях. Що кожного ранку з'являються свіжі плякати, що закликають німецьких робітників до боротьби проти уряду, та намовляють французських салдатів не йти на германських братів.

Й не один французський вартвий, що радше був би zostався вдома з дітьми та жінкою, стоячи на варті біля якогось державного будинку, гукав до робітників, що йшли мимохідь і співали Інтернаціонал: „Хай живе Кашен!“ По деяких округах військо держать дуже строго й нацьковують на комуністів. Отак, приміром, в бельгійців в Ахені, де робітники ще мало зорганізовані. Залізничну комунікацію прикрито. По фабриках працюють скорочений час. Заборонено всякі збори, на яких обмірковується питання окупації Рuru.

Поводження підприємців не однакове скрізь. Тут робітників підганяють, там затримують для підготовчої праці. По багаттєох місцях французи почали забираць заброніроване вугілля. При цьому бувають сутячки з робітниками.

„Біле“ військо починає робитись непевним. В Герне треба було відіслати назад 15 салдатів, що співали Інтернаціонал. Виявилось, що командир роти—комуніст. Його прилюдно було позбавлено офіцерського рангу. Французи з безоглядною жорстокістю виступили проти демонстрації, що її було влаштовано комуністами й вільними професійними спілками. З того часу вони можуть цілком покладатися тільки на колоніальних салдатів. Та й тих треба спочатку добре напоїти, щоб вони годилися для рішучих виступів.

В цілому великі маси гірських робочих ще пасивні. Проти фашизму, що починає не зле ворухатися, вони не скрізь ще висувають єдину доцільну відповідь—активні робітничі дружини. По багаттєох місцях це вже зроблено й кілька великих фабрик, як от приміром, *Крупівські*, вже зорганізували робітничі сотні. Пасивність робітників пояснюється найбільше їхнім гірким становищем. Тільки урядовці професійних спілок захоплені ще націоналізмом, звичайно, поскільки вони є соціалдемократи. Робітники вже втямкували, що їх безпосередній ворог, це—німецький ляхварь, який дає їм за їх криваві гроші тільки чвертину тих продуктів, що вони їх за ці гроші могли купити до окупації.

Робітники вже добре зрозуміли ту гру, що зараз на часі в підприємців; вони бачуть, як їх сплюндровують німецькі фабриканти й торговці, для того щоб віддати потім крихту з того на „Рурську Допомогу“. Було зроблено збір грошей, що їх мали вжити на допомогу страйкуючим. Але вони побачили, як оця „Рурська Допомога“ витрачає гроші на широку націоналістичну пропаганду, та не дає майже нічого для поліпшення стану бідуючих робітників. Отже по багаттєох місцях класово свідомі робітники викинули гасло контр-збору. І їм уже вдалося закласти чималий „бойовий фонд“, що його буде ужито на оборону від замахів на робітництво.

Соціалдемократія уживає останніх заходів „під найвищим давлінням“, аби відновити *об'єднаний фронт* робітництва з буржуазією.

Але то їй не вдається. В одному місті робітники великої фабрики викинули з зборів пруського міністра внутрішніх справ, соціалдемократа *Северіна*, в *Бохумі* якийсь старий член соціалістичної німецької партії, відповідаючи промовцеві бургфрідена, вимагав утворення робітничих загонів.

Що довше триває окупація Руру, то краще робітники Рурської округи вбачають фальш своїх керовників та з'ясовують собі, що від них вимагає час. В них також знайшла відгук героїчна боротьба французьких комуністів, вони обурюються на переслідування кращих своїх товаришів та зачинає в них народжуватися та гордість, що характеризує змучене робітництво, коли треба йому принести жертву в справі цілого класу. І в робітничих кварталах, де ще кілька тижнів тому гукав спів „Deutschland über alles“, тепер чути вигуки „геть наших катів! Хай живе міжнародний робітничий клас! Хай живе світова революція!“

Ессен, на початку
березня 1923 р.

З наукового життя на Радянській Україні.

ІНСТИТУТ НАУКОВОЇ МОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

З червня 1921 року, коли Українське Наукове Товариство з'єдналося з Українською Академією Наук, термінологічні установи Українського Наукового Товариства і Всеукраїнської Академії Наук об'єдналися в єдиний Інститут Наукової Мови. Гадалося, що це об'єднання, а так само моральна і матеріальна допомога з боку Академії спричиняться до інтенсивного розвитку праці над усталенням української наукової мови, що досить широко велася з 1918 року як в Науковому Товаристві (в різних галузях наук природичних), так і в Академії Наук (переважно в напрямку наук гуманітарних).

Але дійсність не справдила цих надій. Почасті через загальну матеріальну скруту в Академії, почасті ж через те, що Академія поставилася до справи наукової мови не як до справи важливої і першочергової на Україні,—Інститут при Академії, за 1-3/4 роки не тільки не розвинувся, а навіть цілком, майже занепа, не дивлячися на те, що на чолі його, від самого ж початку, став сам неодмінний секретар Академії, академик А. Кримський, що й є директором Інституту. Кількаразові скорочення штатів Академії болоче відбилися на Інституті Наукової Мови, і тепер Інститут врешті має тільки одного співробітника—філолога О. Курило. Тіж кілька десятків членів і співробітників Інституту (нештатних), що складають його Відділи та їх Секції,—майже позбавлені можливості провадити будь яку ширшу працю через цілковитий брак операційних коштів у Інституту.

У такому сумному стані перебуває та академічна установа, що, здавалося б, повинна б розвинути як найширшу працю в сучасний період розвитку науки і освіти на Україні, коли в наслідок революції з природньої мови українського народу спали ті кайдани, що так довго гальмували його природній культурний розвиток, і коли на Україні нарешті широко розвивається освіта і наука, озброєна отою природньою для неї українською мовою. Але розвивається з великими труднощами, серед яких найважливішою якраз і є брак усталеної наукової термінології та номенклатури. І завданням Інституту Наукової Мови ото ж і було: зібрати ті масові матеріали до наукової термінології та номенклатури, що, як продукт народньої творчості, витворилися в мові народній; використати ті, немалі вже, літературні матеріали до термінології і номенклатури, що є в літературі Наддніпрянської і Наддністрянської України; критично, науково систематизувати та використати усі ці матеріали і дати на їх підставі усталену—основну наукову українську термінологію для широкого вжитку, найперше в школі. Але виконання цього завдання за останні 2 роки, щоб-то як раз тоді, коли заснувалася навіть при Академії і спеціальна для того центральна установа—Інститут Наукової Мови, посунулося наперед надто мало. І досі, крім тих словників, що їх видало ще Українське Наукове Товариство (фізичної термінології, медичної термінології, ентомологічної номенклатури) ми нічого нового в друку не маємо. А між тим потреба

в усталенню наукової української мови і досі відчується скрізь майже так само пекуче, як відчувалася і п'ять років тому, особливо тепер, коли умови видавничої справи потроху ліпшають і коли через це поширюється книжкова і взагалі літературна продукція, коли потроху ліпшають і матеріальні умови для наукової праці і через це жвавіше стає наукова діяльність на Україні.

Великим кроком для задоволення цієї потреби є видання цілої серії термінологічних словників в різних галузях природознавства, що тепер ведеться Природничим Відділом Інституту Наукової Мови, завдяки допомозі Госвидату (папером). На жаль, через недостачу оборотних коштів, Відділ цей дуже поволи змушений вести видання згаданої серії словників і оце незабаром закінчиться друк тільки двох словників: 1) Геологічної Термінології, складений академиком П. Тутковським і доповнений та проредагований Геологічною Секцією Інституту Наукової мови; 2) Хемічної Термінології, складений філологом Інституту О. Курило, а доповнений та проредагований Хемічною Секцією Інституту Наукової Мови. Так само друкується і-шастина словника Зоологічної Номенклатури—назва хребтових тварин, складеного М. Шарлеманем, а проредагованого Зоологічною Секцією Інституту Наукової Мови.

Але словники ці є ще наслідком тої великої попередньої роботи, що пророблена була в термінологічній комісії Природничої Секції Українського Наукового Товариства, хоч над ними пророблена 1922 року ще й чимала, переважно колегіально-редакційна, робота в Природничому Відділі Інституту. Вони задовольняють на перше пекучу потребу. Але на них праця над усталенням термінології ні в якому разі не може спинитися. Той матеріал, що увійшов у ці словники, хоч і дуже великий, але він далеко не висчерпує навіть літературних джерел, особливо з Наддністрянської України та американських, бо діставати їх, коли складалися словники, було майже неможливо. Нічого ж і казати, що він тільки трохи зачерпнув велику скарбницю народньої творчості. І тепер вже є в розпорядженні Інституту багато нових матеріалів до термінології і номенклатури, записаних з усг народніх, що не ввійшли до словників і надійшли до Інституту переважно в минулому році, в наслідок спеціальної відозви, виданої і розповсюдженої Інститутом. З цього ж року Інститут, принаймні Природничий його Відділ, розпочинає і широко організовану працю над збиранням народніх матеріалів до Української наукової мови, сподіваючися навіть видавати і свій невеликий «Вістник».

Отже праця над українською науковою мовою—то жвава, жива, широко колегіальна справа, в яку організовано втягнуто, а ще більше втягається активних робітників, від академиків до сільських кореспондентів, що розуміють значіння її для розвитку освіти, науки і культури взагалі на Україні та серед цілого українського народу, що геть далеко (в Америку та Сибір) позабирався через відомі економічні та історичні причини свого розвитку.

Але ця праця може нормально і організовано вестися тільки тоді, коли той осередок, коло якого вона з'осереджується, сам добре організований і озброєний потрібним інтелектуальними та матеріальними засобами. А таким, на превеликий жаль, якраз і не є ще наш Інститут Наукової Мови. І перше завдання—це зробити Інститут Наукової Мови справді здоровим міцним осередком широкої праці над українською науковою мовою.

КАБІНЕТ АНТРОПОЛОГІІ ТА ЕТНОЛОГІІ ІМЕНІ ХВ. К. ВОВКА ПРИ ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІІ НАУК.

З метою систематичного вивчення і збирання відповідних матеріалів по антропологічних та етнологічних факторах населення України, сусіднього з ним та близького по походженню,—у 1921 році було засно-

вано при Всеукраїнській Академії Наук спеціальний кабінет Антропології та Етнології імені відомого діяча в цих галузях проф. Хв. К. Вовка.

За основу цього Кабінету було покладено переведену з Петрограду велику наукову спадщину покійного проф. Хв. Вовка в виді наукових колекцій та оброблених і необроблених ним рукописних матеріалів, а також і книгозбірню його, яка являється майже єдиною на Сході Європи, систематично підбраною книгозбіркою з західно-європейською, українською та російською літературою з антропології, палеоантропології та етнології.

Брак матеріальних коштів та інші несприятливі умови не дали змоги розкинути діяльність Кабінету за перші роки його існування. Але проте почастило систематично зібрати на Чернігівщині музейний етнографічний матеріал з де-яких галузів побутового життя українського народу, який в своєму побутовому вжитку, як виявилось, зберігав чимало архаїчних форм.

З весни Кабінетом буде відкрито для огляду зацікавлених осіб його невеличкі, але цінні з наукового боку музейні колекції.

В біжучим році Кабінет має проводити систематичні антропометричні та етнографічні досліді й збирання в цих галузях матеріалів, шляхом спеціальних екскурсій в різні місця України,—оскільки це дозволять матеріальні засоби.

КОМІСІЯ КРАЄЗНАВСТВА ПРИ ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК.

У Києві при Всеукраїнській Академії Наук з початку 1923 року почала функціонувати спеціальна Комісія для вивчення природи та людності, побуту й т. п. України і об'єднання та координації як окремих наукових Т-в та Інституцій, так і поодиноких осіб, що працюють у Києві та в різних місцях України на ниві вивчення місцевого краю. До складу комісії спільним зібранням Академіків було обрано чотирьох академіків з правом кооптації. В даний момент Комісія вже сконструювалася в складі дванадцяти осіб, представників різних галузей знання, затверджена Академією Наук і почала свою роботу.

До складу Президії Комісії увійшли: академик А. М. Лобода (Голова Комісії), проф. В. І. Лучинський (Тов. Головы), академик М. В. Птуха (Тов. Голови) і проф. Д. Є. Белинг (Секретар).

В першу чергу, маючи на меті скласти Справочник з Краєзнавства на Україні, Комісія виробила спеціальну для того анкету й розсилає її до Інституцій, Т-в та инш., що працюють на ниві вивчення свого краю.

Незабаром вийде в світ інформаційний «Бюлетень» Комісії. (Адреса Комісії: Київ, в. Короленка (б. Володимирська), ч. 54, Всеукраїнська Академія Наук).

ІЗЮМСЬКИЙ МУЗЕЙ.

Серед питань, що в наші часи викликають особливу увагу діячів освіти та науки в Радянській Федерації, одно з найголовніших місць займає зараз краєзнавство.

Величезний інтерес, що його виявляють державні та громадські кола до справи досліді природних умов, питань районування, природних багатств та взагалі продукційних сил країни, населення, його культурних та побутових особливостей, його історії,—досліді в самих житті, на місцях, дав уже в Росії дуже яскраві результати.

Україна страшенно відстала в цих питаннях і її організації по краєзнавству здебільшого не користуються ніякою допомогою з боку Держави, вони є роздріблені і в суті навіть невідомі. Тільки в самі

останні часи повстають спроби об'єднати їх навколо Києва та Харкова й намічається деякий зв'язок з Московським та Петербурзьким краєзнавчими центрами.

В той час в глибині країни, на місцях, часто провадиться вперта та важлива праця що до вивчення краю, яка, на жаль, залишається часто зовсім невідомою навіть у найближчих наукових центрах, неопціненою й невикористованою.

Звичайно цю працю провадить невеличка група осіб, що є цілком віддані справі вивчення свого району; іноді вистачить енергії однієї щиро захопленої людини, аби досягнути дуже помітного успіху.

Прикладом такої великої культурної роботи, що є присвячена справі краєзнавства та провадиться майже виключно однією особою є Ізюмський Музей.

Цей Музей є молода установа. Його організовано з початку 1920 р. з ініціативи та енергією місцевого культурного діяча Н. В. Сібілева, що вже раніш працював по історії місцевого краю й збирав відповідні матеріали.

Першою справою організатора в момент заснування музею було збирання тих культурних вартостей, що їм в той час загрожувала небезпека.

Було звернено увагу на архіви, але через обставини часу довелося врятувати тільки невеличку їх частину, в тій кількості справи городського врядування, що стосуються війни 1812 р. На жаль, на очах загинули де-які документи XVII та початку XVIII вв. з цього багатого архіву. Через відсутність коней та коштів не пощастило вивезти також цінний архів з маєтку Рибон'єра. Зато було знято копію з рукопису про заснування Святогорського монастиря, який рукопис, що правда, відноситься до 1844 року, проте містить багато історичних даних про моменти з історії краю значно раніших часів.

Паралельно з цим до музею збирали книжки, картини, твори прикладного мистецтва з поміщицьких маєтків, туди ж попали колекції реальної школи, що згоріла, де-які матеріали, що належали земству та іншим установам. Попали також пожертви приватних осіб.

В травні 1920 р. відбулося відкриття музею для публіки. Завідуючим музею було призначено Н. В. Сібілева, який продовжує поповнювати музей вже новими засобами.

Безперестанно екскурсуючи не лише довкола Ізюму, але часто і в найдаліших місцях повіту, завідуючий музею значно збагатив геологічні, палеонтологічні та археологічні матеріали музею.

Уже від осені р. 1920 Н. В. Сібілев звернув увагу на археологічні багатства краю й розпочинає систематичне вивчення Петровської волости, переважно донних пристановищ в околицях Петровського, Веревкиної, Великої Комишовахи, Співаківки та інших місць побережжя Дінця й Вереки.

Тут Н. В. Сібілев відкрив сліди доісторичних культур в 24 пунктах. Зібрані на дюнах рештки давнини належать ранішому та пізнішому неолітові, до культур скорчених костяків, до Скифо-Сарматів та Золотої Орди. Є натяки на готську та ранішню-слав'янську культури. З предметів пізніших доб цікаві численні ірразці та другі рештки, що їх було зібрано на Цереборисовському городищу, які припадають на початковий період існування цього військового пункту на Осколі, побудованого Борисом Годуновим р. 1599.

Зараз у музеї є такі найбільш цінні матеріали:

По геології та палеонтології—невеличка колекція гірських порід та закам'янілостей, що її зібрано в Ізюмському повіті; в тій кількості низка знахідок великих копанців—звірів: мамонта, оленів та інших.

Чудова колекція корисних копанців Ізюмського повіту, що її було зібрано ще земством, багато тратить що до своєї вартості через брак точних вказівок відносно місця походження взірців. Проте, навіть і в сучасному вигляді, з вказівкою на волості, де взято взірці, вона

є дуже важливим матеріалом задля вивчення копанини краю, що є дуже значна й чекає на серйозне майбутнє.

Є також взірці пород декількох шурфів та бурувань навколо Ізюму.

Ботаніку заступлено лише невеличким гербарієм місцевої флори (біля 400 примірників).

Відділ зоології складає невеличка колекція чучелів молодших звірят та птахів, також невеличка кількість риб, рептилій, безхребетників, серед яких місцевий характер мають лише невеликі колекції яєць та метеликів.

По археології маютья колекції з волостей Петрівської, Співаківської, Стратилатівської, Пісчанської, Цареборисівської та з околиць Ізюма. Серед них найбільш є цінні серії кремінних виробів, що їх зібрано на двох неолітичних майстернях, бронзовий гинжал та численне шалля бронзового віку, до 80 скифських бронзових стріл, фібули римського типу, численні зрізні та інші залізні стріли, що належать пізнішим мандрівникам, три монети Золотої Орди, пізніші монети з Цареборисівського городища, різноманітна кераміка та інші. Дуже цікаві дві бабі з с. Комарівки Цареборисівської волости, що чудово збереглися.

Є невеличка нумізматична колекція випадкового характеру.

З історії знаходимо різні матеріали що до Ізюма, Петрівського, Савинець, Святих Гір, Камінки, Цареборисова; старі плани Ізюма, плани городищ, Петрівської кріпости, городка у Великій Комишеवासі; портрети А. А. Самборського (1732—1845), настоятеля посольської церкви в Лондоні, законовчителя Олександра І й автора старовинної праці про землеробство в Англії, де-які папери Самборського, також портрет Олександри Павловни з маєтку Самборського в Ізюмському повіті,—обидва портрети чудової роботи й складають покрасу художнього відділу, який має ще декілька гарних гравюр, випадкових картин та портретів.

Також випадковий характер має значна колекція (до 40 шт.) Кавказського та Перського металювого посуду.

Музей підтримував своєму участю та жертвами багато осіб. Найбільшою гордостю є дарунки С. П. Наній, І. І. Різніченка, В. І. Різніченка, С. Ф. Таранова та інших.

В музеї вистановлювано тимчасово колекції приватних осіб, напр., цікаві археологічні колекції лісничого Ю. В. Богдановича, інженіра А. Ф. Запоріна.

Зі всіх перелічених матеріалів найбільшу вартість мають численні археологічні збірки Н. В. Сібілева, що подають багачко цілком нових даних до наших відомостей про доісторичні культури Ізюмського краю, остільки багатого на пам'ятки старовини.

Що до археологічного вивчення області то Н. В. Сібілев тримав постійний зв'язок з Харківським Археологічним Музеем, користуючись, на випадок необхідности, вказівками задля дальшого напряду та розвитку своєї праці й охоче подаючи до оброблення свої цінні збірки.

Як завжди то буває, систематична та планова робота не заглибилася без наступників. Ціла низка осіб поширює діяльність Сібілева що до збирання археологічних матеріалів в околицях Ізюма та в Цареборисові й виявляють бажання працювати в інших місцях.

Навколо Музею купчастяся різні культурні почини. Під керівництвом Н. В. Сібілева було організовано низку екскурсій для учнів профшкіл та дитячих будинків в околиці Ізюму, до Камінки, Цареборисова, Петрівського, що також здобули не мало цікавих знахідок по археології та почасти з геології, які теж увійшли до музею.

Нарешті, при Музеї та під його впливом в Ізюмі організовувано лекції, що проходять з великим успіхом. Н. В. Сібілев зачитав доклади на такі теми: «Далеке минуле Ізюма», «Історія Цареборисова»,—при Музеї, «Ізюмський край у домонгольську добу»—у Сількопі, також лекції на Оптичному Заводі, у профшколі сл. Петрівської та низку бесід для дітей з історії й археології краю.

З ініціативи музею проф. А. С. Федоровський прочитав лекцію: «Доісторичне минуле Ізюмського повіту» й розпочав отепер на весні цілий цикл лекцій з геології, археології та історії культури, який він викладає паралельно в Ізюмських Залізних Майстернях та в Клубі професійних Союзів.

Культурна робота росте та розвивається. Музей здобуває де-далі більшу популярність серед місцевого населення. Отже побажаємо цьому культурному куточкові дальшого розвитку та процвіту його корисної діяльності особливо що до вивчення багатого Ізюмського краю.

Проф. А. С. Федоровський.

Літературно-мистецька хроніка.

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА.

ХАРКІВ.

СПІЛКА ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ГАРТ».

В січні місяці 1923 року ініціативна група літераторів заснувала спілку пролетарських письменників «Гарт». В спілку увійшли такі письменники: В. Коряк, В. Еллан, В. Сосюра, М. Йогансен, В. Поліщук, К. Гордієнко, С. Касянюк, М. Хвильовий, І. Кулик, М. Христовий, О. Кошиленко, М. Майський, Г. Коляда, О. Корж. Спілка «Гарт» має на меті об'єднання пролетарських письменників, котрі стремлять до створення єдиної інтернаціональної культури, користуючися українською мовою, як знаряддям творчості до поширення комуністичної ідеології та переборювання буржуазної, міщанської власницької ідеології. В основу своєї праці спілка «Гарт» кладе марксистську ідеологію й програмові постулати комуністичної партії в культурній роботі, об'єднуючи навколо їх і притягаючи до активної творчості широкі пролетарські маси.

25 січня ц. р. худсектором Головного відомства Наркомос'у У.С.Р.Р. затверджено було статут Спілки, після чого вибрано було президію спілки, головою якої являється В. Еллан (Блакитний), секретарем М. Хвильовий.

До цього часу влаштовано було 8 вечірок. Перший альманах «Гарту» був зачитаний в центральнім партклубі, в якому приймала участь частина гартівців. На другій вечірці тов. Блакитний зробив доклад про мистецьке життя Києва, потім було зачитано два листа від поета П. Арського з Петербургу і А. Павлюка з Праги. Перший лист з проханням зв'язати російських пролетарських письменників з українськими, другий — з інформацією про літературне життя в еміграції та Галичині.

За цей час було зроблено кілька докладів. Зачитані були такі нові твори: останні твори В. Поліщука, Хвильового, вірші Г. Коляди, поема «Золотий Ведмедик» В. Сосюри, «Євангелія» С. Пилипенка (коло комуністичних ідей в афоризмах); і т. инш.

Крім вечірок у вузькому колі, «Гарт» переносить свої вечори й в робітничі квартали. Між иншим, на шевченківське свято була улаштована вечірка в клубі заїзничників, де після широкого й цікавого доклада В. Коряка, гартівця Йогансен, Поліщук і Хвильовий зачитали свої твори, тепло зустрінуті аудиторією. Спілка «Гарт» крім цього, розпочала видавничу роботу. До цього часу видані такі твори в першій серії: В. Коряк — «Шість і шість» (критичний нарис), С. Касянюк — «Затоки життя» (п'єса), М. Хвильовий — «Заулок» (новела), В. Сосюра —

1871 рік» (Поема), В. Поліщук—«Капітан Шредер», І. Ю. Кулик—«Одужання» (поема), М. Йогансен—«Революція» (вірш), В. Еллан—«Неп» (п'єса). В другій серії друкуються твори: Г. Коляди, Коржа, К. Гордієнка, О. Кошленка, М. Майського й ин. Книжки видані на гарному папері в мініатюрній бібліотеці.

В останній час з ініціативи спілки «Гарт» заклалося при підтримці господарчих органів і організацій кооперативне видавничє товариство «Гарт». Товариство вже приступило до діяльності.

Одним з чергових завдань Спілки пролетарських письменників являється утворення філій на провінції. «Самотьюком» уже заклалася філія в Кам'янці Подільському, в яку входять т.т. Дніпровський, Драй-Хмара й ин. і в Катеринославі (Ол. Досвітній та ин.). В Кам'яні філія «Гарту» випустила вже свою сторінку в місцевій газеті, де розміщено декілька віршів, відчитів про вечірки й теоретичні статті. Ведуться переговори, з Київськими письменниками, що стремлять до революційної літератури. Незабаром і в Києві буде утворена філія. «Гарт» налагоджує зв'язки з американськими товаришами. Організацію спілки «Гарт» в Америці доручено поету Г. Тарновському, який зараз живе в Нью-Йорці.

Спілка внесла до Наркомосвіти проект організації Інститута Художнього Слова і організує «залізний фонд» для допомоги пролетарським письменникам.

СПІЛКА СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ».

Спілка селянських письменників «Плуг» заклалася в Харкові в березні місяці 1922 року.

За мету собі спілка поставила: об'єднання розпорошених селянських письменників, що, ґрунтуючись на найтіснішій спільці революційного селянства з пролетаріатом, прямують до утворення соціалістичної культури, ведуть боротьбу з дрібно-буржуазною, власницькою ідеологією серед селянських мас і виховують, як своїх членів, так і їхніми творчими зусиллями селянські маси в дусі пролетарської революції.

Ініціативна група виділила Бюро «Плуга» (в склад його увійшли товариші: С. Пилипенко (голова), А. Панів (секретар), І. Сенченко, Гр. Коляда, Ів. Шевченко—члени, біля неї протягом цього року згуртувалось 29 товаришів, що склали Харківську групу «Плуга». Бюро, видруквавши свого статута в журналі «Плуг» (видавала Головополітосвіта), в газетах «Селянська Правда», «Вісти» і журналі «Шляхи Мистецтва», звернулось до товаришів на місяцях з відозвою розпочати організацію.

Велика стихія селянської революційної творчості зразу відгукнулася на перший заклик спілки.

Не зважаючи на надзвичайно кепський зв'язок і відсутність власного друкованого органу («Плуг», де найбільшу участь брали «плужане», на першому числі припинився за браком коштів),—на місяцях поволі стали закладатись філії «Плуга».

Спершу заклалась філія на Конградщині, потім у Валках і далі в Полтаві, Лубнях, Кам'янці, в Єлисаветі, Винниці.

Найжвавіша праця велась в Валківській і Полтавській філії (хоча відомості неповні). Валківська брала участь в переведенні Жовтневих свят, ріжних ударних кампаній (як допомоги дитині то-що): випустила в Жовтневі дні книжечку А. Крашаниці «В бризках огняни», друкувала свої твори в місцевій газеті і спеціальних листівках, вела «Літературний відділ» в журналі «Селянин», упорядковувала літературні вечори й читання.

Полтавська слала книжку «Нове Різдво», «Червона Кобза» — що видав К. С. М. У.; відбуваються досить акуратно літературні вечори, де зачитувалось чимало нового матеріалу. До друку

виготовано деякі твори В. Чередниченка, Г. Епіка, Чугая та инш. Останніми часами подала про себе відомості й Винницька філія, що зве себе поки що майстернею, упорядкувала більш 10 літ. вечірок, об'єднує 16 товаришів, і виготовує чимало творів до друку, між иншим п'єсу Віка — «Шляхи».

Кам'янецька філія, називаючи себе «Плугом», виразно не виявляла своєї платформи, за останніми відомостями поділилася, викристалізувавши собі повну ідеологічну платформу, на спілку пролетарських письменників «Гарт» і спілку селянських письменників «Плуг».

Недавно засновано Катеринославську філію, яка нараховує 13 членів.

Останніми часами з філіями потроху налагоджуються організаційний зв'язок. Намічається не в довгому часі і З'їзд філій «Плуга», де все це виявиться, з'ясується і впорядкується.

Найширшу працю довелося вести Харківській групі на чолі з Бюром. Об'єднує вона 29 товаришів, переважно харків'ян; соціальний склад — 23 селян, 4 інтелігента, 2 робітника. Праця спочатку велась в помешканні редакцій «Селянської Правди» і «Вістей», а далі в «Селянському будинкові», який безплатно дає «Плугові» простору залу (душ на 500) і свою бібліотеку. Упорядковано 42 літературних вечірки, щоби майже щотижня, що зібрали чимало слухачів (од 50 до 300), переважно студентів-рабфаківців. На вечірках робота йшла в двох напрямках — виховання письменника і виховання читача. Зачитано біля 300 творів — зачитували свої твори і «плужане» і нові товариші, що хотіли вступити до «Плугу» і инші письменники. Частенько читали свої твори й пролетарські письменники з спілки «Гарт», як от Хвильовий, Сосюра, Поліщук та инші. Зачитане обговорювалось гуртом, робились товариські поради, вказівки, де-далі аудиторія (що поволі робилась більш-менш постійною) все більш втягувалась в критичний розгляд творів, в дискусію. Крім вечірок упорядковано було декілька лекцій, напр.: «Про українську народно-театральну творчість» — пр. доц. Коержинського; «Про народний великоруський театр» — т. Поленова, «Про пролетарську поезію» — т. Гадзинського, «Про художнє читання» — т. Грудина і Совз., «про літературне життя і течії в Києві, Москві, Кам'янці і т. и.

З нагоди 200-літнього ювілею Сковороди упорядковано було урочистого вечора, присвяченого його пам'яті; разом з театром ім. Лесі Українки — упорядковано було вечір, присвячений Лесі Українці.

Твори свої «плужане» друкували в журналах «Шляхи мистецтва», «Комунарка України», «Сільсько-Господарський Пролетарій», Студент Револуції», «Новими Стежками», «Зори Грядущего» та инших журналах і збірниках. Найбільше ж — у газеті «Селянська Правда», де було випущено 4 спеціальних літературних сторінки.

Видавничої справи «Плуг» сам не розпочинав за браком матеріальних можливостей. Але де-що видано. Так, наприкінці 1923 року «плужане» склали збірку «Різдвяний вечір», що видала Ц. К. К. С. М. У, куди увійшли червоні колядки та щедрівки, червоний вертеп і дві п'єси.

Перед «Плугом» стоїть завдання — закласти своє, хоч невеличине, видавництво, користуючись одночасно для своїх творів иншими виданнями. Нині «Плуг» став на шлях колективних умов з видавництвами на ту чи иншу колективну літературну працю. Частина гонорару за ці праці йде на видавничий фонд «Плуга». Так складено умову з Державним Видавництвом України на переробку, редагування й складання 10 п'єс для сільського театру, користуючись як старими авторами, відповідно їх пристосовуючи до умов сучасної селянської сцени, та і складаючи нові п'єси. П'єси видаватимуться з вступними статтями, конспектами для лекцій про п'єсу, літературних судів над героями п'єс і докладними режисерськими вказівками. Здано до друку вже Ів. Тобілевича, «Сава Чалий». Виготовано «Ой не ходи Грицю», в переробці: «По ревізії» і «Наталка полтавка».

Спілка селянських письменників «Плуг» (Харків).

Сидять: справа наліво—Голота, Божко, Шевченко, Пилипенко, Панів.
Стоять: Кириленко, Свистун, Сенченко, Копиленко.

Друга колективна праця «Плуга» це складення юнацької селянської читанки в п'яти випусках під загальною назвою «Кайдани порвіте»!, що мусить охопити соціальне життя українського селянства з кріпацтва по нинішні дні, відбити в літературі, з відповідним історичним освітленням. Першу книжку «В кріпацькому ярмі», опрацьовано Пановим і уже здано до друку. Все видання розміром біля 30 аркушів, багато ілюстроване, видає видавництво «Молодий Робітник» при Ц. К. К. С. М. У., що й склало з «Плугом» відповідну умову.

Разом з тим на роковини свого існування спілка видає альманах «Плуг», розміром біля 10-15 аркушів, де буде зібрано найхарактерніші твори «плужан», а також порівідні й критичні статі «плужан» і про «плужан», а також взагалі про селянську творчість. В склад редколегії альманаху ввійшли т.т. С. Пилипенко, А. Панів, О. Копиленко. Матеріалу уже зібрано досить, але видання затримується запізненням одержання матеріалу з місць. Все ж альманах в середині квітня мусить вийти.

А. П.

ТВОРЧА РОБОТА МИСТЦІВ.

Поет Кулик І. Ю. склав книжку поезій «Зелене Серце» яку видруковано цими днями Держвидатом.

Він же пише роман «Василь Партизан».

Велетрист Гордій Коцюба склав книжку своїх оповідань під назвою «Син Землі»; оповідання друковались в журналі «Шляхи Мистецтва», в газеті «Воротьба» й «Шляхи Воротьби».

Найголовніші з них «Посол од великого сонця». «До нового», «Син землі», «Хто йде», «Чекання», «Будівничий Марко» й інші.

Крім того готує книжку своїх ще не друкованих нігде оповідань під назвою «До світла».

Сенченко І. В. працює зараз над 3-ю частиною хрестоматії «Кайдани порвіте» і над обробкою п'єси Старичко «Ой не ходи Грицю»... Виготовував збірку поезій «У задумі» (Частина видрукована у збірочці «Штурма»).

М. Доленго працює над критичною розвідкою про українську революційну прозу і оброблює нову збірку поезій.

Я. Мамонтів працює над другою частиною «Педагогічних проблем» і написав п'єсу революційного життя: «Коли народ визволяється» яку було зачитано на публічному вечорі в Громадській Книгозбірні.

Поет Григорій Коляда виготовував до друку книжку своїх поезій під назвою «Комуна», куди входять розділи «Нірвана», «Дротяна лірика» й «Індустрія».

Поет Валеріян Поліщук приготував книжку своїх поезій «Радіо в житах». До книжки входять усі твори написані в 1922 році, а саме такі розділи: «Природа», «Любов», «Життя», «Філософичні думи» і десять поем: «Ньютон», «Левін», «Дума про Бармашиху», «Капітан Шредер», «Асканія нова», «В монастирі», «Нова Мадонна», «Людяна Поема» і «Адигейський співець». Пише драму з сучасного життя. Закінчує роман ритмічною прозою і віршом «Григорій Скворода» і переклав «12» Блока.

По замовленню Українсько-Американського В-ва «Космос» поет М. Йогансен, член спілки пролетарських письменників «Гарт», переклав з німецької мови робітничу п'єсу Еріха Мюсама «Юда». Переклад п'єси розглянуто й ухвалено до постановки й друку Вищою Науково-Репертуарною Радою при Головополітосвіті НКО УСРР. П'єса незабаром виходить з друку.

Поет М. Васильківський написав збірку поезій «Скалки», що її видано р. 1922 Кам'янецькою філією Держвидату.

Микола Хвильовий готує до друку другу книжку своїх новел. Між іншим входять сюди такі новели: «Елегія», «Мозаїка»,

«Сілуети», «На глухій шляху», «Vita nova», «Заулок». Перша книга його новел вийшла в кінці грудня 1922 року у виданні ДВУ. Зараз працює над романом «Гарячий степ». На цей роман одержав замовлення від Берлінського видавництва «Космос», з яким і веде переговори.

Володимир Сосюра продав свою 2-у збірку поезій Державному Вид-ву України. Написав низку ліричних віршів і поеми «Оксана» й «Золотий ведмедик». Зараз живе в Криму.

Володимир Коряк написав де-кілька критичних розвідок. Працює над історією української літератури.

Михайло Йогансен. Продав свою 2-у збірку поезій видавництву ДВУ під назвою «Кроковее коло».

Пише ліричні вірші, частин яких увійде в Харківські Журнали.

Василь Едлан. Зложив другу збірку своїх поезій. Веде переговори з видавництвом ДВУ, від якого одержав замовлення. Написав драматичну новелу «НЕП».

Микола Любченко працює зараз над «історією української еміграції», яка має незабаром бути видана видавництвом «Пролетарий» в Харкові.

Микола Христовий. Написав революційну драму на п'ять дій з життя української інтелігенції.

Байкар С. Пилипенко написав новий твір з проповіддю комунізму—«Євангеліє Ісуса» прийдешнього часу. Твір було зачитано на збірці «Гарт», де він викликав гарячу дискусію. Він же випустив «Вайківницю»—чверть kota байок.

Сенченко, Копиленко і Коляда випустили альманах своїх поезій під назвою «Штурма». Художній догляд і обкладинка худ. мал. Цапка.

Композитор Богуславський написав музику до п'єси Л. Українки «В катакомбах» і на мотиви народніх пісень де-кілька хорів...

Одно з пражських видавництв запропонувало групі київських українських письменників зредагувати альманах «Нова Україна». Редакторами запрошені: проза—Косинка, поезія—Тичина і критика—Зеров.

Вийшла нова «Історія української літератури» Ол. Дорошкевича. В ній автор захопив і письменників сучасної Революції.

У Києві Держвидат випускає повне зібрання творів М. Коцюбинського. Вийшло вже два томи з передмовою С. Єфремова.

В Москві—українські письменники В. Гадзінський, М. Яловий, П. Омельченко та інші збираються випустити журнал «Червоні Зорі».

СЕМІНАРИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ХАРКІВСЬКІМ ІНО.

За пропозицією лектора т. Сулими останній курс факсових ІНО розробив план роботи що до української мови в такому вигляді: кожен студент бере письменника і студіює його мову з боку, головним чином, складні, а також і лексики. Велике зацікавлення виявилось у студентів до творчості сучасних революційних письменників. Студенти працюють над творами Миколи Хвильового, Валеріяна Поліщука, Гео Шкурупія, Андрія Панова, Івана Сенченка, Валеріяна Підмогильного. Намічаються дальші праці що до студювання мови окремих течій сучасного письменства.

ЮВІЛЕЙ СКОВОРОДИ.

В кінці минулого 1922 року пройшли двохсотлітні роковини зо дня народження українського філософа Г. С. Сковороди.

Найбільш урочисто свято пройшло в Харкові, Києві та на батьківщині Сковороди в с. Чорнухах та в повітовім місті Лохвиці, де навіть

споруджено пам'ятника роботи скульптора Кавалерідзе. Лохвицькі «Вісти», газета повітвиконкому, присвятили кілька чисел повідомленням про святкування, та випустили спеціальний сквородинський №. У Харкові святкування відбулось в соціальному музеї ім. т. Артема з участю якб докладчиків акад. Багалія, проф. Семковського, проф. Яворського, проф. Снявського, проф. Плевака і А. Ковалівського, а також було зачитано-урички творів сучасних поетів П. Тичини і Вал. Поліщука, присвячених Сквороді. У Києві святкування відбулось в ІЮ. Кількість присутніх сягала за 2000.

40 ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ.

40 літній ювілей сценічної діяльності М. К. Заньковецької на Україні пройшов з великим підйомом. Майже всі визначні періодичні видання умістили спогади, змітки, художні характеристики й інші про Заньковеньку. Російські театральні газети і журнали, як на Україні так і в Москві та Петербурзі, згадали статтями ювілянтку. У Києві і в Харкові відбулись урочисті вечори Рада Народніх Комісарів У.С.Р.Р. дала Заньковецькій звання «Народньої артистки У.С.Р.Р.». Цю назву на Україні дано уперше. Друкуємо постанову Р. Н. К.:

Постанова Ради Народніх Комісарів.

На вшанування сорокарічної сценічної діяльності Марії Кон-
стантинівни Заньковецької і заслуг її перед Українським театром,
Рада Народніх Комісарів ухвалила:

1) Надати Марії Кон-
стантинівні Заньковецькій чин «Народ-
ньої артистки У. С. Р. Р.»

2) Театр «бувний Троїцький Народній Будинок» у Києві називати
«Театром імені М. К. Заньковецької».

3) Визнати за М. К. Заньковецькою право на збільшену
пенсію до кінця життя й запропонувати Н. К. Соцзабезові та Н. К.
Освіті визначити її розмір.

М. Харків, дня 12-го січня 1923 року. Заступн. Голови Ради На-
родніх Комісарів Фрунзе. Керуючий справами Раднаркому Солодуб.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА В ХАРКОВІ.

На протязі січня—лютого цього року в Харкові грав Київський
Державний театр імені Шевченка. В репертуарі були, як п'єси побу-
тового життя: «Молода Кров», «Брехня» Винниченка, так, перекладні.
«Нора Ібсена», «Уріель Акоста», Гуцкова й ин. Окрім цього йшли п'єси
Мол'єра: «Хворий тай годі», «Скапен-Штукар», «Міщанин-Шляхтич»
й ин. Мали успіх: «По дорозі в казку», «Олеся», «Уріель д'Акоста»
Гуцкова та «Мазепа» Словацького. «Мазепу» ставили в гарних стилі-
зованих костюмах і декораціях проф. Меллера. Театр мав чималий
моральний успіх, бо Харкову вперше дозволося бачити добрий європей-
ський український театр. Матеріальному успіху чимало пошкодило
холодне помешкання і віддаленість од центру пом. був. театру Муссурі,
яке належить самому театрові. Театр дав багато вистав в робітничих
районах міста Харкова, де мав великий успіх. Зараз театр виїхав на
гастролі до Полтави.

ТЕАТР ІМ. ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Заснований в осени минулого року театр ім. Лесі Українки про-
довжує свою працю і вже має кілька готових постановок.

Виступи театру провадились переважно по районах м. Харкова.

Виїздив театр і по за Харків (до Золочева), де мав досить гарний
успіх як з художнього, так і з матеріального боку.

27 і 28 січня театр зробив свої вистави в Селянському будинку. Йшли п'єси В. Винниченка, «Молода Кров» і «Гріх».

В цьому році вступили до театру і співробітничать студенти театр. технікуму.

На весну театр думає виготовити кілька п'єс і виїхати кудись на провінцію на цілий сезон.

Запрошені театром музикант Богуславський і художник Мизін приступили до праці і зараз ведеться спільна розробка творів Лесі Українки.

Крім того, запрошені артисти Шевченківського театру на окремі постановки, артист Василюк—Молчеровські п'єси й артист Семдор Андреевський—«Царь Голод», та «Анатема».

Керує театром артист Д. Грудина.

ВЕЧІР ПАМ'ЯТИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Театр імені Лесі Українки і спілка селянських письменників «Плуг» у суботу 24-го лютого урядували в концертній залі сельбуду вечір, присвячений пам'яті Лесі Українки: програм вечора: Доклади: Божко («Плуг»), Попів, Союз (театр ім. Л. У.) П'єси: «В катакомбах», «Іоганна—Жінка Хусова» (театр ім. Лесі Українки). Декорації т. Мизіна, Музикант—Богуславський.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР У ДОНБАСІ.

До Харкова приїхав артист Гнат Юра, режисор і уповноважений колективу драматичного театру ім. І. Франка, що цими днями закінчив зимовий сезон у Вінниці. Вистави у Вінниці йшли з великим успіхом. Треба одмити урочисте святкування третіх роковин існування театру і 15-ти річного ювілею театральної діяльності Гн. Юри.

Тепер колектив ім. Франка веде переговори з Головополітосвітою про переїзд театру на Донбас, де труп має грати в робітничих центрах та на рудниках. Труп готує для Донбасу новий революційний репертуар і має на увазі потім продемонструвати його по приїзді в Донбасу в Харкові.

КОНЦЕРТ ДЕРЖ. УКР. ХОРУ ІМ. М. ЛЕОНТОВИЧА.

(На бенкеті на честь Фритьофа Хансена).

29-го січня в залі Вуцка після вечері на честь Ф. Хансена відбувся концерт Укр. Держ. Хору ім. Леонтовича.

З великою увагою прослухані були речі революційного змісту (особливо поезія Чумака). Хвилини високої естетичної насолоди дали народні пісні в аранж. М. Леонтовича («Дударик» по просьбі гостей виконано було двічі); велике враження справила нова композиція Леонтовича «Льодлом».

Після концерту від імені Хору винагородженого гучними оплесками, керівник Хору т. Соболь звернувся з привітним словом до присутнього на вечері Наркома Освіти тов. Затонського, відзначивши той факт, що прихід його до Народнього Комісаріату Освіти спричинився до відновлення систематичної роботи Хору по відродженню й студіюванню народної пісні, якою припало на честь Хорові вітати Ф. Хансена. У відповідь тов. Затонський подякував Хорові за його працю, художній досягнення й те виконання, у якому показав Хор пісню українську почесним гостям.

За тов. Затонським дякували Хорові за концерт Хансен і Фрід.

НОВІ ВИДАННЯ.

Вийшло з друку і поступило на продаж перше число журналу літератури, критики і бібліографії «Книга» січень—лютий, видання Всеукраїнського кооперативного Книговидавничого й торговельного товариства Книгоспілки, зміст журналу:

Загальні статті. 1) Завдання «Книги»—од редакції. 2) Мотиви соціальної боротьби в сучасній Українській літературі—В. Кораяк. 3) Сковорода в світлі художньої літератури—М. Плевако.

Преса й видавничі справи. 1) Преса на Україні в 1922 р. А. Русаков. 2) Некоторые итоги деятельности Госиздата Украины—В. Радлов. 3) Книгоспілка, її організація та діяльність—М. Агуф.

Огляди й рецензії. 1) Загальний розділ Бібліотекознавство. 2) Релігія. 3) Соціальні науки. Політика. Соціалізм. Педагогіка, народня освіта. 4) Чисті науки. Природознавство. 5) Прикладні науки. Інженерне майстерство (книжки для техника). Агрономія. 8) Література. Красне письменство.

Хроніка. Літературне життя. Видавничі організації. Музеї, виставки, книгозбірні. Бюлетень Української Книжкової Палати.

«Шляхи мистецтва». Цими днями виходить у світ чергове 5 число журналу «Шляхи мистецтва». В розділі «поезія» друкуються твори: Еллана В. Кулика І. В. Сосюри, В. Йогансена, М. Хвильового, А. Паніва, О. Коржа, М. Драй-Хмари, І. Дніпровського, П. Тичини, («Сковорода» симфонія). В. Поліщука—Григорій Сковорода—роман.

Преса Мамонтова Я.—Коли народ визволяється. Новели М. Хвильовий, Гордій Коцюба, І. Сенченко. Статті: В. Кораяк, І. Кулик, Ю. Мерженко, О. Белецький, С. Бондарчук, В. Блакитний, М. Терещенко і І. Врона.

К Н І В.

Поети Яків Савченко і Михайло Семенко збираються писати «Історію Українського Письменства 20-го віку». Вони поділили між собою окремі періоди і звернулись до т.т. письменників і поетів надіслати усі свої друковані твори з датами їх написання в хронологічному порядку, а також додати до цього критику, бібліографію і автобіографії.

Поет Павло Тичина склав четверту книжку своїх творів, яку закупило в-во «Слово» у Києві. В книжку увійшло багато недрукованих творів, між ними повна поема «Сковорода» поезії «Захід», «Револуційний Марш» й инш. Він же пише зараз прозою політичні казочки.

Поет Микола Терещенко передав до друку Літкому збірку своїх поезій під назвою «Земна Книга». Недавно він повернувся з провінції, де працював як хемик на цукроварні. Наслідком, як він сам каже, органічного відчуття виробничих процесів з'явилась низка поем під назвою «Цукроварня», з яких складена окрема збірка. Сюди увійшли поеми: «Завод», «Гудок», «У паровичній», «Фуговка», «Лабораторія», «Паровий концерт», «Кочегар» і «Ремонт». З них поему «Кочегар» містимо в першому числі нашого журналу, крім того він виготовував третю книжку «Чорнобай». Це книжка сільських настроїв, селянських ідилій і трагедій. Тепер поет розроблює цикл «з Онуківих пісень» і робить спроби писати прозою.

Поет Т. Осьмачка написав збірку нових поезій. Пише зараз поему «Троцький».

Критик і поет П. Филипович виготовував і готує переклади з французьких та ин. поетів, як Бодлер, Верлен й ин. Він же працює над сонетами.

Гео Шкурупій випускає збірку поезій; написав прозову велику річ. «Чучупак».

Белетрист Т. Косинка написав низку творів під назвою «Записки дезертира».

Письменник Васильченко пише велику прозову річ. Учителює в Київі.

Дмитро Загул написав том нових ще нігде не друкованих віршів. Він же зробив переклади з таких авторів: Каспрович «Юда», «Моя Пісня Вечірова», «Ave Maria», Ридель: «Dies Irae», Бодлер: двадцять поезій з книги «Квіти Зла», Рільке: «Das Stundenbuch», Гете: пісні і балади.

Дмитро Загул втретє переклав на українську сучасну мову «Слово о полку Ігоревім». Він же пише розвідку про спорідненість дум із «Словом о полку Ігоревім» і порівнює з мовою бойків, гуцулів і инш.

П. Коломієць переклав на російську мову дві книжки П. Тичини.

Нат. Романович-Ткаченко закінчує комедію «Перед життями Канади».

Поет Аркадій Казка, що живе у Межигіррі коло Києва готує до друку збірку своїх поезій, куди мають увійти між иншим віно сонетів «Пригода», тріолети, газелі і складна секетіна «Кохаю».

ДВОХТИЖНЕВИК «КЕРМО».

Київське Видавництво «Гольштром» з кінця лютого мріє випускати літературно - мистецький ілюстрований двохтижневик «Кермо» під редакцією Леся Курбаса, Якова Савченка і Михайла Семенка.

В кожному числі журналу міститимуться теоретичні статті по всіх галузях мистецтва, а також оригінальні й перекладні твори сучасних українських і світових мистців. З першого ж числа будуть друкуватись з окремою нумерацією сторінок п'єси Георга Кайзера «Кораль» (в російському перекладі нема), його ж «Газ», а в дальших числах підуть п'єси Толера, Штернгейма. Крім цього, з першого ж числа друкуватиметься новий роман Жюль Ромена «Денюглю Тонка», а в слідчих числах—негритянський роман Рене Марана «Батуала».

ТВОРЧА УКРАЇНА.

Теж саме видавництво задумало видавати альманахи під назвою «Творча Україна». Альманахи будуть уміщати матеріал з таких галузів творчости: поезія, белетристика, п'єси, музичні твори, репродукція картин.

В альманахах будуть друкуватись твори мистців усіх напрямків сучасної України. Друкуватимуться лише недруковані твори. Редакція альманахів запрошує всіх представників українського мистецтва надсилати свої матеріали по свідуючій адресі: Київ, Овруцька, б. 10, 1, В. Атаманюкові. Матеріали для першого числа мусят бути надіслані не пізніше 1 березня. Перше число виходить з друку в кінці березня. Редакційна колегія: В. Атаманюк, М. Семенко, Г. Шкурупій. Альманахи «Творча Україна» виходитимуть двома накладками Київ—Н'ю-Йорк.

Композитор Пилип Козицький написав хорову сюїту для однородного хору на слова поезії Вас. Елана «Червоні Зорі». Він же закінчує революційний динтих під назвою «Червоний Шлях» на слова авторів М. Йогансена та В. Сосюри «Нова Олександрія».

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ У ВИДАННІ „КНИГОСПІЛКИ“.

Всеукраїнське кооперативне книговидавниче й торговельне товариство «Книгоспілка» приступило до видання повного збірника творів Лесі Українки.

Вийшов з друку том III, до якого увійшли драматичні твори: «У пущі», «Одержима», «Вавилонський полон», «Касандра», «На руїнах», «Три хвилини».

Друкуються і незабаром вийде том IV: «В катакомбах», «Руфін і Присцилла», «Махамед і Айша», «На полі крови», «В дому неволі», «Йоганна жінка Хусова», «Бояриня».

ДИТЯЧА БІБЛІОТЕКА.

Заходами Книгоспівки приступлено до видання дитячої бібліотеки. Зараз закінчено друком і поступили у продаж 3 книжечки казок Ів. Франка.

В МАЙСТЕРНІ ТЕАТРУ ІМ. МИХАЙЛЕЧЕНКА.

«Пролетарська правда» в 293 числі зазначає, що в майстерні під керуванням М. Терещенка розпочались регулярні спектаклі по суботах (Володимирська 47), які викликають дуже великий інтерес серед робітничих і студентських кіл. Майстерня вміщує всього 70 душ глядачів, тому вхід тільки по рекомендаціях.

В склад програму крім попередніх композицій «Перший будинок нового світу», «Небо горить» увійшли ще такі роботи: «Marche funebre», «Печаль остання», «Жертва вечірня», «Поема відваги» (в сольному виконанні артиста Марка Терещенка), Буфонада ч. 1 і Буфонада ч. 2.

У всіх композиціях додержано підходу колективного методу.

Зараз театр Михайличенка поруч з періодичною працею готує дві великих композицій, в яких даються спроби паралельного дійства. Готують також до постановки текст «Леніна» В. Поліщука.

Композиції мають закінчитись у травні, після чого театр дасть кілька гастрольних спектаклів по Україні.

ЦЕНТРОСТУДІЯ.

(Вищий театральний технікум у Києві).

20-го лютого остаточно закінчено реорганізацію технікуму.

Організовано новий факультет Кіно. Поновлено також хореографічний відділ, на чолі якого стоїть Бокалоті. На цьому відділі розпочалася вже постійна праця. Відчинився паралельний факультет «Искусства действа» на російській мові, при якому організується друга театральна майстерня ім. Михайличенка (російська). Останніми часами робота технікуму провадиться інтенсивно. До технікуму вступило багато Робфаковців.

Кількість студентів зараз нараховується до 300 душ.

В склад керівників входять: Артист-режисер Марк Терещенко, Проф. В. Мелер, А. Альшванг, К. Левицький, композитор М. Вериківський, І. Лунд, В. Сладковцев, Вороб, Ева та инш.

БЛОК ЛІВИХ МИСТЦІВ.

В Києві організовано блок лівих майстрів у мистецтві.

В склад постійного бюро увійшли такі особи: режисери театрів: Марк Терещенко, театр Михайличенка, Леся Курбас «студія» (Березіль) Лундін (російський режисер).

Малари: Мелер В.—проф. А. мистецтв. Музики—композитори: Буцький, Вериківський. Скульптори: Елштейн. Літератори: Семенова. Зараз провадиться підготовча праця до спільного виступу.

З ЖИТТЯ МИСТЕЦЬКИХ ШКІЛ КИІВА.

За останній час у Києві провадиться реорганізація мистецьких шкіл під керівництвом інспектора при Губпрофобрі т. Волянського.

Наслідком цього є те, що деякі мистецькі школи, як напр., Архітектурний інститут, Академія мистецтв, театральний технікум, індустріальний технікум стали на певний організаційний та ідеологічний ґрунт. В решті шкіл організація ще не закінчена.

МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «БЕРЕЗІЛЬ».

Згідно статуту і в плані своєї загально-мистецької роботи, для ширшого освітлення театального життя і допомоги його працівникам, Мистецьким Об'єднанням «Березіль» утворюються такі комісії.

1. Видавнича (Голова комісії Л. Курбас), що має розгорнути діяльність в справі видання журналів, брошур по питаннях теорії, техніки, історії театру, а також видання п'єс, і сценаріїв, як для своїх майстерень, так і для театрів з Європейським репертуаром.

2. Музейна—(Голова комісії В. Василько), яка повинна утворити театральний музей зібравши в собі всі матеріали що до історії українського театру.

Комісія має звернутись до відомих акторів, режисерів, театральних діячів і аматорів театру, аби вони поділились своїми матеріалами, які мають історичне значіння і цікавість не тільки для спеціалістів, а й для широких мас.

3. Бібліотечна—(Голова комісії П. Долина) має влаштувати бібліотеку, яка сучасному мистецтву могла би служити допомогою в його роботі.

Комісія має зв'язатись з видавництвами закордону, Росії й України з метою одержання від них потрібних книжок, журналів і газет.

Всі комісії вже мають досить матеріалів, але за браком помешкання для Об'єднання, де мають розміститись всі майстерні, лабораторії й комісії, не мають можливості розгорнути працю більш інтенсивно.

СОФІЙСЬКОМУ СОБОРУ ЗАГРОЖУЄ РУІНА.

Найдавнішому пам'ятникові великокнязівського мистецтва XI століття, Софійському соборові, загрожує серйозна небезпека руїни частини стін. З огляду на те, що в західній частині собору, під час перебудови в 17-му віці, було знищено де-які підпругні арки, стародавня стіна з боку входу почала відхилятися. Завдяки цьому в південній частині собору помічається розколина, яка зростає що не день і загрожує катастрофою.

Комісією, складеною з спеціалістів-архітекторів і мистців, констатовано потребу найскорішого укріплення західньої стіни собору, щоб зупинити її відхилення.

Місцевими органами охорони пам'ятників старовини й мистецтва при Політосвіті, археологічною комісією Всеукраїнської Академії Наук та науковою дослідною катедрою мистецтвознавства підноситься справа до центру про відпуск в негайному порядку засобів для негайного ремонту собору.

КОНЦЕРТ ДЕРЖАВНОЇ КАПЕЛИ «ДУМКА».

В неділю 25-го лютого в Пролетарському Будинку Мистецтв відбувся концерт Державної Капели «Думка» під диригуванням Н. Городовенка. В програмі: Танєєв, Мусоргський и ін. Більшість хорових номерів виконується в Києві у-перше.

ВЕЧІР ПАМ'ЯТИ ЛЕОНТОВИЧА.

18-го лютого відбулося засідання музичного т-ва ім. Леонтовича, присвячене пам'яті покійного композитора і концерт із творів останнього. З докладами про М. Леонтовича і про характер його творчості виступали: Ф. Козицький, О. Чапківський и М. Грінченко.

Покійний композитор посідає визначне місце серед дослідувачів українського музичного фольклору. Але музика Леонтовича не є етнографічний запис мелодій; вона є складна гармонізація, для котрої народна пісня є лише первісним джерелом, перетвореним особистою творчістю. Це відрізняє Леонтовича від Лисенка, Кошиця й ин. і дає право назвати його українським народним композитором.

М. Грінченко повідомив в своєму докладі, що в цьому розумінні творчість Леонтовича вважається зразком навіть для тих країн, де вивчення народної музики стоїть на вищому ступені розвитку.

В концерті, який відбувся після засідання, взяла участь капеластудія ім. М. Леонтовича. В програм увійшла низка творів композитора як «Щедрик», «Пряля», «Дударик» й ин.

ВЕЛИКИЙ КОНЦЕРТ ХУДОЖНЬОЇ КАПЕЛИ
ГР. ДАВИДОВСЬКОГО.

Художня Капела Гр. Давидовського інтенсивно готувалася до великого концерту, що відбувся у четвер 22-го лютого в залі. В. І. Н. О. Частина збору пішла на користь Культурі робітників і службовців Медінституту.

ПОСМЕРТНА ВИСТАВКА ТВОРІВ Г. І. НАРБУТА У КИЇВІ.

Інститут Плястичного Мистецтва (б. Українська Академія Мистецтва) обрала комітет для влаштування посмертної виставки творів покійного професора і ректора Академії, Г. І. Нарбута, у складі І. Т. Волянського, Ф. Л. Ернста, Г. Ф. Красицького, А. Ф. Середи та Д. М. Щербаківського. В травні місяці ц. р. відбудеться три роки з дня смерті художника, імя якого надзвичайно популярне в цілій Росії та за кордоном. В Петербурзі «Русский Музей» влаштував ще влітку минулого року чудесну виставку його творів, яка була відчинена більш, ніж півроку. Комітет популяризації художніх видань в Петербурзі видав прекрасний каталог згаданої виставки; журнали «Москва», «Среди коллекционеров» т. н. присвятили Нарбутові чимало статей. В Берліні вийшло також дві книги про Нарбута. Таким чином у Києві, де єсть маса абсолютно невідомих і невиданих творів Нарбута, де він провів останні три роки свого життя, працюючи над відродженням українського мистецтва, така виставка являється некучою потребою і святим обов'язком. Проф. Сидоров (в Москві) називає Нарбута найвидатнішим майстром російської книги. Редактор журналу «Среди коллекционеров» (Москва) І. І. Лазаревський пише, що «коли для України Г. І. Нарбут став вже певним національним художником, то він має у своїй майстерстві та таланті всі елементи того, щоби стати національною гордістю не тільки частині Федерації, але й всієї її в цілому. Не перебільшуючи—немає йому рівного по силі та своєрідності дарування не тільки серед наших графиків, але й серед некижних графиків Заходу».

Видавництва «Комітет Популяризації Художніх Видань» в Петербурзі, «Творчество» в Москві, «Госіздат» та «Друкарь» у Києві бажають присвятити Нарбутові монографії. Але все це стане можливим лише тоді, коли київська виставка розгорне перед нами всю творчість Нарбута, починаючи з першого, глухівського періоду—аж до дня смерті у

Київ. Матеріал для цього усього єсть. Треба лише, щоби Наркомат Освіти пішов на зустріч хоч-би невеличкими коштами—і велике діло буде зроблено.

Будемо сподіватись, що НКО відчує потребу розрішити це питання—це єсть наш обов'язок не тільки перед Федерацією, але й перед усім культурним світом—показати наочно весь шлях, пройдений Нарбутом—безперечно, мабуть талановитішим художником України за все останнє століття.

Ф. Ернст.

ПЕРША ВСЕУКРАЇНЬСКА ВИСТАВКА ДРУКУ.

В культурному житті не лише України, але й цілої спілки Рад. Республік виставка друку, улаштована в Києві з почину Українського Наукового Інституту Книгознавства, є дуже визначним явищем. Величезна кількість метеріалу зібраного інститутом експоновано на виставці по дуже влучній системі, котра прекрасно подає глядачеві весь розвиток революційного руху на Україні.

Більш як 25.000 експонатів, росташованих в залах виставки, безумовно, не являються 100% того, що дала друкарська продукція України, але і без того увага глядача тоне в морі матеріалу. Тому виставочна комісія цілком слушно зробила виборку зі збірки Інституту. Показано саме головне, саме важливе, найбільш характерне для певної революційної хвилі. Звичайно 2.500 проклямацій не вичерпують всієї продукції, але і не потрібно було б примушувати глядача виставки блукати по сотнях тотожних матеріалів.

Прекрасна, багата (безумовно, єдина на Україні) збірка плакатів крім чисто революційного, має ще й високо художнє значіння. Цей відділ виставки росташовано на трьох поверхах сходів Пролетарського Музею і вигіршне розміщення барвистого і ріжноманітного (експоновано і контр-революційні друки) матеріалу одразу мимоволі захоплює глядача.

Діаграми (їх коло сотні штук) органічно доповнюють експоновану продукцію і допомагають орієнтуватись середньому глядачеві, котрий ніяк не міг би інакше розібратись в значінні виставки, і без яких не можна було б вірно оцінювати роль друку в революції. Ціфри діаграм, картограм і статистичних таблиць підсумовують і те, що з тих або інших причин не було експоновано.

Виставка поділяється на 5 відділів: книжковий, пресовий, нотний, проклямаційний, плякатно-ілюстраційний. Книжковий має підвідділи: «Українська книжка від 1798 (перше вид. Єнеїди) по 1916 включно»; «Книжка на Україні 1917-1922 р.р.»; «Українська книжка закордоном 1917-1922 р.р.». Є на виставці окрема кімната творів Шевченка від першого Кобзаря 1840 р. по останню брошюру 1923 р.

Треба визнати, що праця Інституту Книгознавства і Виставкомісії заслужила великої пошани, бо невеличкою купкою відданих роботі людей створено велике культурно-революційне діло. Склад Виставкомісії: Голова Юр Меженко, Зав. Книжковим відділом, директор Інституту Книгознавства; Б. Ігнатієнко, Зав. пресовим відділом (заступник голови виставкомісії); П. Козницький (композитор), Зав. Нотним відділом; Михайлів (маляр), Зав. плякатним відділом; А. О'н і щук, Зав. проклямаційним відділом.

КАТЕРИНОСЛАВ.

Белетрист О. Л. Досвітній написав книжку оповідань з Хинського життя, яку видає Держвидав України під назвою «Тюнгуй» себто хинський (китайський) громадянин. Він же написав роман «Америкашці», де зачеплено революційний рух Америки, Азії та Європи.

Проф. і критик Петро Єфремов працює над творами Лесі Українки.

Проф. Яворницький виготовив писаний етнографічний матеріал, ще досі невідомий.

Серед молоді, яка виступає в «Плузі» м. Катеринославу відзначаються Тарасенко, Дроцик й ін.

Поет Гурій написав цикл поезій «Доба».

У виданні Катеринославської філії Держвидату вийшла «Пісня про Гайявату» Лонгфелло в перекладі О. Олеса. Книжка гарно ілюстрована.

КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ.

Поет Дніпровський написав поеми: «Буценко», «Надволжа» і склав збірник віршів «Залізоустя».

Поет і молодий вчений М. Драй-Хмара виготовив до друку збірку своїх поезій на ліричні теми.

Дуже цікаві його спроби в розробці ритмів, починаючи од класичних.

НОВИЙ СПИСОК ТВОРУ СКОВОРОДИ.

Серед масонських паперів із архіву Кочубея, що зберігається в Полтавському Державному Архіві, членом правління Архіву гр. б. Бузи нині знайдено новий список «Асханн» Сковороди, зроз'ясований на початку XIX стол. Рукопис обіймає 14 1/2 листів і надзвичайно сарно зберігся. Він вважається четвертим з відомих до цього часу. Зі списку можна встановити цінні варіанти, а також можливо зробити важливі висновки щодо до первотвору.

ВАЛКИ.

«Плуг» провів три літературні вечірки.

Поет Крижанний випустив збірку поезій «Бризки вогняні». Випустили дві сторінки в журналі агітпроцу.

Л Ї В І В.

Відбувся ювілейний вечір Богдана Лепкого. Микола Голубець сказав промову про творчість Лепкого.

АМЕРИКА—КАНАДА.

АЛЬМАНАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ.

На весні с. р. появиться великий збірник нової української творчості. В збірнику візьмуть участь кращі літературні сили нових напрямків, головню з Радянської України. Книжка вийде за кордоном. Матеріали збирає М. Ірчан.

СПІЛКА СОЦІАЛІСТИЧНИХ УКР. ПИСЬМЕННИКІВ.

З ініціативи письменника М. Ірчана і поета-робітника М. Тарновського приступлено до організації «Спілки українських соціалістичних (комуністичних) письменників». Членами спілки зможуть бути тільки ті мистці слова, що стоять на соціалістичній платформі. Пороблено приготування до заснування власного видавництва. Ініціатори увійшли в порозуміння з усіма мистецькими організаціями на Радянській Україні.

ТЕАТРАЛЬНИЙ СЕЗОН В КАНАДІ.

Драматично-співо́чий гурток Укр. Робітничого Дому в Вінніпегу, в Канаді, отворив свій регулярний сезон виставою драми Я. Мамонтова «Великий Хам», в суботу 14 жовтня м. р. Від початку отворення дано сліду́ючі вистави: «Панна Штукарка» А. Володського (2 рази). «За синім морем», Я. Гордіна (2 рази). «Як світ пішов до гори ногами», Степана За—ного, «Не ходи Грицю» П. Старицького, «Бог Помсти», Ш. Аша. «Суєта», І. Тобілевича, «Мати Найми́чка» І. Тогобічного «Бунтарь» М. Ірчана. Крім цього, виставлено сліду́ючі одноактівки: «На перші гулі» С. Васильченка, «Він не задрісний», «Кайдашева сі́м'я», «Зразковий муж» і «Живий мертвець».

Рівно ж гурток дав коло 10 величавих концертів при участі мандолінової дітчої оркестри, яка існує при Укр. Роб. Домі.

В короткім часі буде виставлена «Чорна Пантера» і «Білий Ведмідь», В. Винниченка і популярна мелодрама «Циганка Аза». Протягом цього сезону входять в репертуар гуртка сліду́ючі п'єси: «Назар Стодоля» з «Вечерницями» Нішинського, «На дні», М. Горького, «Бог, Чоловік і Сатана» Я. Гордіна, «Скупар» Ж. Молієра, як і також кілька інших п'єс побутового репертуару.

В-во «КОСМОС».

Українське-американське в-во «Космос» в Берліні має на меті зв'язатись з революційними та пролетарськими письменниками інших країн.

У своєму листі до французької групи «Клярте» в-во інформує, що воно обмінялось де-якими творами з німецькими пролетарськими письменниками, передавши їм збірки, поезій українських поетів, куди увійшли Еллан, Сосюра, Хвильовий, Йогансен, Тичина й ин., а також поему «Ленін» Валеріяна Поліщука в перекладі на німецьку мову. Те ж в-во виготовило до друку авторізований переклад роману А. Барбюса «Огонь».

А В С Т Р І Я.

В майстерні маляра І. Модзалевського вироблюються стильові української ляльки, на які є великий попит в Англії та Швейцарії.

Ф Р А Н Ц І Я.

Військова белетристика Франції.

Мода на «військову літературу» у Франції ще існує, але вона значно ослабла. Зараз можна назвати дуже мало творів, дійсно художніх та глибоких, що мали б війну своєю темою. Це насма перед вірші Клоделя, які повні патетичної мудрости, потім палка книга проти війни Барбюса «Вогонь», дотепна п'єса-сатира Р. Роллана «Лілюлі», поетична «Європа» Ж. Ромена і дуже цікавий психологічний роман Дріфо-Ля-Рошеля «Питання» (трагедія юнаків, що були кинуті у вогонь війни). Але ці твори гинуть серед цілої маси інших умовно-патріотичних та ложно-патетичних витворів. Винятком є книга Жоржа-Годі «Агонія Замка» Мон-Рено, яка недавно вийшла. Це щоденник учасника одної з маленьких подій-оборони невеликого пункту на шляху Комп'єн—Париж.

НОВА ЛІТЕРАТУРА ФРАНЦІЇ.

Помічається в літературі наступ революційно-прогресивних письменників на буржуазну культуру. Серед них два угруповання: «Абатство», що живе відокремленою общиною на селі і працює там фізично. З нього вийшли Вільдрак і Жюль-Ромен, кращі поети Франції, друге угруповання «Визволення» (Affranchis), яке створив письменник Карлос Ляфонт, автор «Містерії про кінець світу». Обидві групи виступають проти буржуазної культури сучасного Парижу й частково захоплюються проповіддю толстовства про визволення в праці. Тепер Ляфонт пішов од літературної праці і зробився шклярем, виготовлює кольорові шибки, тим більш що є кращим майстром шкляного малярства.

КОМУНІСТИЧНІ ЛІТЕРАТУРНІ ГРУПИ.

Крім цього у Франції існує ще чисто комуністична група «Клярте» (світло) на чолі з Анрі Барбюсом і Роменом Роляном; близький до них і письменник Анатоль Франс, що недавно одержав Нобелівську премію. До групи «Клярте» звернулось українське комуністичне видавництво «Космос» у Берліні з листом, якого буде уміщено в нашому журналі.

ФРАНС В «ОПАЛІ».

На твори великого французького письменника А. Франса папа римський наклав заборону. Всі вірні католики під загрозою відлучення од церкви повинні обходити книжки Франса, як такі, що оскверняють розум і чуття. Це тому, що Франс найбільш їдко висміяв церкву та релігію і висловив своє співчуття Радянській владі. Франс в 1921 р. одержав був премію Нобеля за свої твори.

НЕОКЛАСИЦИЗМ У ФРАНЦІЇ.

В Парижі виходить зараз новий журнал «Французська Муза», що нараховує в своїх лавах велику кількість письменників. Журнал є органом тих поетів, які мають на меті своє натхнення вкладати в «здорову» традиційну дисципліну французького віршового складу. Журнал різко накидається на футуристів, кубистів, дадаїстів та ін., які, на думку критика журналу Шеріва, є шантажистами. Як бачимо, ті замітки, які з'являлися в українській пресі про відновлення неокласицизму, щоб то наступу реакційної частини в письменстві, найшли для себе у Франції організований вихід.

В ч. I журналу увійшли твори П'єра-де-Ноляка, Ері Рено, Андре Морі, Трістана Дерема і П'єра Жалаябера. В статтях про класицизм розхваляють поетів, як пані де-Ноайль, та виправдують фавнів, дріяд та пастухів.

ПИСЬМЕННИК-КОМУНІСТ.

На сторінках журналу «Clarté» недавно відбулась полеміка між Р. Роляном і Анрі Барбюсом з приводу тактики в сучасний мент. Ролян висуває мент вичікування та непротивенства, тоді як Барбюс вимагає прямої дії, що має «привести до диктатури пролетаріату». Як відомо, не що давно Барбюс вступив дійсним членом в комуністичну партію Франції.

НОВІ КНИЖКИ РОЛЯНА І ФАРЕРА.

Недавно вийшла книжка Ромена Роляна, писана в 1918, р. «П'єр і Люс» (є переклад уже на російську мову). Книжку вважають одним з шедеврів Ромена.

Вийшла також книжка відомого романіста Клюдо Фарера «Засуджені на смерть», де змальовується майбутня боротьба між капіталом і пролетаріатом. Капітал через нові технічні винаходи врешті має в руках весь пролетаріат і може робити з ним що захоче, бо не потребує робочих рук, а дає змогу жити робітництву тільки з милости. Але захоплення влади пролетарями не змальовано, бо по роману воно виходить неможливим. Автор лишень довів перемогу капіталу до абсурду.

АНАТОЛЬ ФРАНС.

Анатоль Франс видрукував свій автобіографічний роман «Життя в цвіті» з часу до 20 літ свого віку.

Він є начеб частиною цілої низки автобіографічних романів Франса, які вже надруковано досі.

Анрі де-Ренье видрукував збірник поезій «Сліди полум'я». В збірник поезій увійшли цикли: «Що вони мені казали», «Маленькі оди», «Сад спогадів» (про Венецію), «Медальйони художників». У книжці на оцінку критиків є справжні шедеври.

МУЗИЧНО-СЛОВЕСНІ СПРАВИ.

У Франції робляться спроби чисто музичної інструментовки віршу. Напр., Поль-Еміль-Кадільяк написав «Місяшне світло» — соната в прозі в трьох частинах: алєгро, менует і фінал. Тут використано чергування образів, ритмічне наростання, розвиток тематики, згуків інструментовка і ин. не літературні складові частини. Ідеологічно твори животіють.

Поет Жан Рішпен, що не друкував своїх творів уж зо 20 літ, недавно випустив книжку «Похоронне подзвіння».

У Франції розпочалась мода на історичні романи, хоча глибоких поки що немає.

В Сорбоні (Паризький університет) засновано катедру вивчення творчости й життя Віктора Гюґо.

МИСТЕЦТВО Й ДИТИНА.

Під такою назвою відкрито в Парижі велику виставку картин, котрі не тільки змістом, але й тонким добром красок відповідають найкраще психіці дитини. Про велику цінність виставки говорять вже хочби самі імена мистців, що дали туди свої праці, між якими є найвизначніші сучасні західно-європейські малярі: Ренаур М., Коссар, Курбе, Коро, Карер, Ван-Донген, Д'Еспанья, Морісо, Форньєро, Шаллі і інші. Крім картин бачимо на виставці зразкові іграшки й ляльки роботи Кльод Ренара, Увре й Ерні Давідо.

НІМЕЧЧИНА.

Німецька література.

В Німеччині зараз піднялась хвиля творчости з містичним змістом, з окультизмами, кабалістикою і инш. Мода захоплює все ширші круги читачів. Але поруч з цим почали з'являтися і твори з соціальним змістом. Крім відомої книжки «9-го листопада» Келермана, визначаються романи Карла Відмайєра «Бронзовий бог» з часу Радянської Угорщини та талановитого письменника Шрейфогеля «Антихрист».

Гергарт Гавптман написав п'єсу ідилію «Анна», де змальовано дівчину, якій багато прийшлося винести бідкання. Кінець твору

реалістичний. Брата, фермера, де працювала Анна, змальовано яскраво і чітко в антиклерикальних тонах. Весь роман глибоко гуманний з співчуттям до жінки.

В зв'язку з ювілеем Г. Гавптмана вийшло багато критичних книжок про його творчість. Між ними віділяються твори Шлентера, Бльосера і Пауля Фехтера. Вийшло також повне зібрання творів Гавптмана в 12 томах, куди увійшли і недруковані ще твори та афорізми.

Поет Шеффер написав хорейми роман «Парсіфаль», де Парсіфаль є символом скитань людської душі.

Найбільш даровитим сучасним німецьким пролетарським поетом вважають Макса Бартельса, який випустив дві книжки поезій «Душа робітника» і збірник «Дайте нам світ покорить».

ІТАЛІЯ.

Італійська література.

В Італійській літературі останні роки можна вважати роками занепаду, наслідування, головним чином, давно відомих мотивів.

Такі поети: Гвідо Марта, Уго Бетті, Теофіліо Валенті. Белетристика також нічого визначного не дала. Середньої вартості роман Грації Деледда «Бог живих». Найяскравіший Енріко Товес, який нападає в критичних своїх статтях на Д'Аннунціо, часто сам йому наслідує. Визначається також поет Остільйо Лукаріні зі своїм збірником «Душа за вітром». Помічається захоплення перекладною літературою, а особливо англійською і зокрема Шекспіром.

Готується національне видання творів Габрієля Д'Аннунціо, ідеолога буржуазної культури в Італії.

На чолі комітету по виданню творів стоять представники великої фінансової буржуазії, король та аристократи.

АНГЛІЯ.

Літературний Ляпас Англії.

Через цензурні і видавничі перешкоди роман-хроніка ірландського письменника Джемса Джойса «Улісс» вийшов у Франції. Книжка написана в яскравих і гострих тонах, де виведено дієвих живих осіб сучасної Ірландії й Англії. Вона викликала багато нападок і похвальби. Чопорна англійська критика визнає книжку «антиєвропейською», а місцями обвинувачує автора в порнографії. Роман є ляпасом для Англії. Публіка книжкою дуже цікавиться.

Відомий англійський письменник—драматург Бернард Шоу, обраний до англійського парламенту од робітничої партії.

СКАНДИНАВІЯ.

Найвизначнішим сучасним поетом Швеції вважають А. Остерлінга, який видав нову книжку поезій «Маріс і Паллада».

Нобелівську премію в цьому році по літературі присуджено в м. Стокгольмі відомому іспанському драматургові Хасінте Бенавенте, по фізиці за 1921 р. Альберту Айнштейну, за 1922 р. датському фізику Нільсові Бору, по хемії за 1921 р. англійцеві Содді, а за 1922 р. англійцеві Естoku.

ШВАЙЦАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Зі словом «Швайцарська література» зв'язані імена тих місцевих швайцарців, що писали лише літературною мовою своїх сусідів-німців: Готфріда, Келера, К. Мейера. Іер. Готфельфа, ще може Карла Шпітлера, з того часу, як він одержав нобелівську премію у 1919 р. Але зараз існує багата література, яка ще-далі міцніє і розвивається на національних говірках, ще-то на місцевих діалектах німецької, французької та італійської мови.

Її присвячено кілька видань, які вийшли в Швайцарії в цьому році. Збірник Роберта Фезі «Гельветська Антологія» має разом з творами авторів, що пишуть німецькою (К. Шпітлер, Ад. Фрей), французькою—Анрі Спісс) та італійською (Фр. Кбеза) літературною мовою, твори, написані на місцевих говірках (напр., на німецько-швайцарській (М. Лінерта). Зостаннім може добре познайомити книга О. Грейерца «Швайцарсько-Німецька Говірка: старовинні зразки».

У своїх книгах „Молода Швайцарія“, та „Листи про Швайцарську літературу“ Ед. Короді кличе своїх земляків-письменників визволитись від розробки виключно сільських мотивів—виспівуння гір, пасовиська і т. инш. в стилі Г. Келера і відбити краще той великий зміст, який, „без сумніву, є в швайцарському національному житті“. На цей шлях ступили вже де-які письменники, яких розібрано у статтях Короді: міцний емоціональний поет Штамлер, К., драматург Макс Пульвер, представник реалістичної повісти Я. Шафнер, автор новел А. Стефені инш.

ПОЛЬША.

Новини Польської літератури.

Нова польська література раніш гуртувалась коло відомого часопису «Хімера», зараз розкололась і обслуговується кількома часописами, з яких перше місце займають «Zdziej i Skamander». Перший наближається до експресіонізму і в критиці визнає тільки формальний метод. Другий часопис наміряється насадити нову течію, назва якої бере свій початок від слова «populus»—нарід. «Популісти» подібні трохи до імаїністів. Академісти мають притулок в часописі «Nowi Przegląd Literatury» («Новий огляд літератури»), а за останній час в варшавському часописі «Ponowa» (Відродження).

Серед цілої низки нових імен критика зазначає Андрія Стругу, що виступив з великим і міцним романом «Гроші» з життя американських мільярдерів, що проводять своє життя між гарячковою працьовитістю Нью-Йорка та Швайцарією, між крадіжкою та філантропією. А. Струг зараз стоїть на першому місці. Його останній твір, присвячений війні, має назву «Могила невідомого солдата».

В белетристичі зустрічаються злісно твори про Росію, як напр.: «Злочин» (К. Здиховський); «Скажені пси» (І. Вандровський) та инш.

Зі старих письменників великою пошаною користується Вацлав Берент, який після довгої мовчанки, нарешті, випустив «європейський роман» «Живе Каміння», який виявляє нові ідеологічні тенденції.

Серед поетів виділяються: Бруно Ясенський, Тит Чижевський, Анатоль Штерн, Юліян Тувім, який випустив три томи поезії. Тувім відомий як перекладач Бальмонта і Брюсова.

В Польщі зараз в галузі перекладів проводиться велика робота. Крім того що перекладаються всі видатні закордонні новинки, перекладено наново «Фавст» Гете, Мол'єр, Рабле, Шекспір, вийшли також переклади італійських класиків, німецьких і инш. Перекладено також: Мар Майям, Овідій, Тагор, Хинських ліриків та инш.

БІЛОРУСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

У Мінську заклалося об'єднання Білоруських письменників Маркесистів «Полим'я».

До нього входять молоді письменники, між ними Михайло Громиха, що недавно написав поезії «Семимільні Кроки», в якій з «Кнем» у руках, у «Чоботях на власний копил» проходить скрізь усю Білорусь і, почувши про Батрацькі співи, кличе купалу закувати про новий наш бурливий час».

Там же поет В. Гартнага працює над удосконаленням форми. Там же беруть участь т.т. Дила Санкевич, Друшчиц, Морозовський та інші. Там працює критик Жилунович, що зачитав на одній з вечірок «Полим'я» свій «Загальний огляд Білоруського Парнасу» «в новій праці».

Він охоплює нас от початку війни до наших днів, де розкриває причини мовчанки поважних піонерів білоруської поезії—Янка Купали, Якуба Коласа і інших в час великої пролетарської революції. На думку критик, в це сталося тому, що вони не відчували повстання робітництва. Але в данні, що й старше покоління підходить до революції. Купала пише: «На смерть Булата», переклав Інтернаціонал, Колас одбиває побут в поемі «Нова Земля».

МОЛОДИЙ БІЛОРУСЬКИЙ ПАРНАС.

Із молодих письменників Білорусії відомі:

Адам Червоний, Олесь Дудар, Олександрович, Плащинський і поет-сатирик Кропива.

РОСІЯ.

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Російська література в останні два роки досягла великого розмаху.

В основі все письменство можна поділити на дожовтневу літературу і літературу жовтня. Перша під різними виглядами отруює повітря, друга будує нове життя. Це що до соціального напрямку творчості. З боку форми існує багато «змів», з них найвизначніші—відживший символізм (Ф. Сологуб, А. Білий), акмеїзм (Мандельштам та інші), футуризм (Маяковський, Асеев, Пастернак), конструктивізм (Еренбург та інші), імажинізм (Есенін, Шершеневич та інші), неокласицизм (Шенгелі та інші). Великі групи пролетарських письменників з них найвизначніші: «Кузниця», «Твори» і «Октябрь». Крім того, існує група селянських письменників, але це дуже слабенька групка, і своєю творчістю йде слідом за Дрожжиним, Суриковим та Кольцовим.

В останній час відзначаються постаті белетристів з молодих, як напр., Еренбург, Б. Пильняк, Всеволод Іванов, Нікітін та інші, а також досягли великих творчих форм Ремізов—(в еміграції) Зам'ятін, Чапигін, Шмельов. Видавнича діяльність буїно розцвіла, існують сотні приватних видавництв, але їх побивають і численністю і серйозністю Державне В-во Р.С.Ф.Р.Р. та кооперативні, як напр., «Московский Рабочий».

Поет Валерій Брюсов написав дві книжки: «Н. А. Некрасов» та «О современной русской поэзии», які виходять у виданні в-ва «Мир».

Поет К. Бальмонт випустить у в-ві «Огоньки» прозовий твір свій «Воздушный путь».

Письменник Б. Пастернак виготовував том поезії і прози, який виходить в Берліні (В-во «Геликон»). Те-ж в-во випускає книжку Ф. Сологуба «Барішня Ліза» і В. Шкловського «Ход коня».

Поет Сергій Єсенін, який їздив зі своєю дружиною Айседорою Дункан, відомою танцівницею до Америки, повертається назад в Росію.

Поет Володимир Маяковський видрукував в одному з берлінських російських журналів свою автобіографію. Родився Маяковский у Владикавказі. Ще до революції 1917 р. був близький з більшовиками і сидів у в'язницях. Тепер Маяковський належить до так званих комфутуристів.

Белетрист Всеволод Іванів друкує свої твори в різних журналах, як напр. «Прожектор», «Красная нива», «Красная нива» й ин. Нещодавно було опубліковано нове оповідання «Атаман із Семипалатинська», де Іванів розробляє сюжетну форму.

Белетрист Борис Пильняк видрукував в альманаху «Круг» свою нову повість «Третья Столица».

Письменник Андрій Бєлий дорешти загруз в містиці і випускає такі твори як «Котик Летаев» й инш.

Белетрист Михайло Майський, який писав більш по-російськи і написав низку оповідань, як напр., «В Степи», «Скифова Жена», тепер перейшов на українську літературну мову і є членом спілки пролетарських письменників «Гарт». Він зараз працює над сценарієм для Всеукраїнського Фотокиноуправління.

Н. Асеев, Працює над великою повістю «Отрывки из биографии неизвестного». Крім того, закінчує нову поему «Електриада». Нещодавно вийшло два збірники віршів поета: «Избранье» і «Совет ветров».

А. Аросев. Зараз тільки закінчив дві нові повісті із революційного життя: «Никита-Римарь» і «Голова». Тепер працює над великою повістю теж із революційного життя—«Гениальный человек».

Ілля Еренбург. Закінчив нового роман «Жизнь и гибель Николая Курбова». Уривки друкувались уже в «Красной Нови». Роман виходить одночасно на англійській мові в Нью-Йорці і на російській в Москві накладом в-ва «Новая Москва». В Іспанії вийшов його роман «Хулио Хуренито» в перекладі на іспанську мову.

Белетрист В. Лідін, що недавно повернувся з Берліна, закінчує велику повість «Морской Сквозняк».

Андрій Соболев працює зараз над романом «Иудей». Роман охоплює епоху 1919—1921 рр. Проходять по Україні хвилі денікінських, махновських погромів. Замірають єврейські містечка і на цьому тлі розгортається соціальне руйнування старого єврейства і поруч народжується нове з іншими ідеями і вимогами.

Автор «Хищницы», «Маленькой женщины» й инш. О. Миртов написав нову п'єсу-трагедію з прологом «Старчиха Королева». Дія вершиться в невідомій фантастичній країні при революційному рухові, який характером наближається до того, що було в нас од лютото до жовтня. П'єса має йти в найближчому сезоні в одному з московських театрів. П'єсу друкує в-во «Круг».

Письменник Д. Мстиславський, автор «Пяти дней», які у свій час було перекладено на європейські мови, виготовив до друку працю «Деникинцы на Украине», яка має друкуватись в журналі «Былое».

КОЛЕКТИВНИЙ РОМАН.

В Москві 13 письменників: Н. Ашукін, Мих. Булгаков, Ефим Зозуля, М. Козирев, В. Лидін, К. Левін, Борис Пильняк, Андрій Соболев, Ю. Соболев, Ю. Сльозкин, Дм. Стонов, А. Яковлів, А. Ефрос пишуть колективний роман. Уже написано 12 розділів. Змальовано з боротьби радянських військ з гайдамаками, відступ білих і т.

АЛЬМАНАХ «КУЗНИЦА»

Видавництво «Московский рабочий» випускає альманах «Кузница». Беруть участь письменники групи «Кузница»: Ляшко, Нератов, Глазков, Вахметьев, Обрадович, Казин, Поле-таев, Санников, Макаров, Александровский, Филиппенко, Кірілов й інші.

Пролетарський письменник М. Болков працює над повістю з селянського життя з часу 1918 р. під назвою «Чортополох».

ГУРТOK «ЗВЕНО».

Літературний гурток «Звено», що об'єднався на початку революції із старих і молодих письменників, під головуванням В. Львова-Рогачевського, влаштовує вечірки письменників різних течій.

Читали: Вересаєв, Нікітін, Невіров, Яровий, Ляшко. Виступають також критики, як Кубіков, й інші.

Письменник Н. Ляшко закінчує повість «Стремнина» з сучасного життя.

А. Невіров працює над романом «Гуси-Лебеди» та повістю «Андрон Непутящий».

А. Новіков-Пробій закінчив повість «Подводники» з життя матросів.

Поет М. Герасімов пише поему «Каменьщики» і випускає окремим виданням «Электропоему».

В. Кірілов закінчує автобіографічну річ «Детство і Юношество».

В. Берліні вийшов альманах «Струги». Участь беруть: Айхенвальд, Балтрушайтис, Бєлий, Пастернак, Ремізов, Еренбург, А. Толстой, Ходасевич, Новиков, Цветаєва й інші. Збірник має невиразне, але більш менш прихильне до Радянської влади відношення.

Там же вийшли «Епопея № 1», під редакцією Белого, де беруть участь Пильняк, Ремізов, і Белого «Путевие заметки».

У Відні вийшов віршований переклад Льва Ярошевського «Пісні Пісень» з біблійського тексту.

«В-во Письменників» у Берліні випускає книжку застольних промов Пушкіна «Table Talk» і листи Тургєнева до закордонних критиків.

В-во «Время» випустило збірник листів В. Короленка за 30 літ до 1921 р.

Там є відомості про перші кроки М. Горького, про стосунки з Л. Толстим, про дружбу з Чеховим і інші. Додано портрета і в свій час заборонену автобіографію Короленка.

V A R I A.

3.000 років під землею.

Вже кілька місяців, як уся західно-європейська преса подає відомості про відкриття домовини фараона Тут-Арх-Амене. Ці нові винаходи стародавнього Єгипетського мистецтва з'являються на світ після 3.000 років свого пробування під землею.

В кінці минулого року два відомих єгиптолога, які вже 16-ть років досліджували стародавній Єгипет, лорд Карнарвон та Гоард Картер, робили розкопки у «Долині царів» біля Луксору. Випадково вони знайшли великий підземний склеп. Це була домовина фараона вісімнадцятої династії Тут-Арх-Амене.

Коли добрались до середини, там знайшли багато різної мебелі та інших предметів. Було знайдено багато золота, бріліантів, дорогоцінного каміння і т. н.

Знайдено золоті трони фараона та його дружини, їхня одіж; є чудова білизна, яка досить добре збереглася, посохи, чудово зроблені канани, калесниці, музичне приладдя, папірусові сувої, опахала й інші.

Це відкриття вплинуло навіть на моду. Ознакою доброго тону в Парижі та Лондоні є вузькі вбрання єгипетського покрою з короткими рукавами і вишивкою з ієрогліфів.

ДОІСТОРИЧНІ ЗНАХОДИ В МЕКСИЦІ.

Коло склону вулкана Кофре де Пероте в степі Веракруз знайдено ціле доісторичне місто. Коло міста Мексика знайдено піраміду на 40 метрів заввишки. По шарах вулканічного попілу, що її накривав, числять їй коло 4.000 літ. Дуже цікава там орнаментика, яка відрізняється від культури інків й ацтеків. Думають, що то сліди культури народів, які з Азії через Аляску за багато років до Р.-Х. перейшли в Америку. Від них і пішли сучасні індіанці.

Наказ—мистецтво.

Л. Троцький вважається одним з кращих сучасних стилістів і навіть «Королем памфлету» в термінології письменника Б. Шоу. За підписом Троцького разом з іншими видано наказ Р. В. Р. Р. за № 279 до п'ятиріччя Червоної Армії. Це безперечно стиль великого майстра.

Можна з певністю сказати, що таких літературно-художніх, запальних і щирих приказів не мала ще ні одна армія в світі. Наказ «втримано» в формі замкнутого кола з двічі повтореним леймотивом «Червона Армія—щит пригноблених, Червона Армія—меч повставших». По образності та емоційному напруженню приказ № 279 можна вважати за класичний зразок художнього твору Великої Пролетарської Революції.

ХИНСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Хинська література поділяється на чотири великих відділи:

- 1) Класичний, або основний.
- 2) Історичний, куди також приєднують географію, етнографію і огляди літератури.
- 3) Філософія.
- 4) Красне письменство, мистецтво.

Відносно стилю хинські вчені роблять поділ своєї літератури на твори написані в старому стилі (цз-вень) і на твори в сучасному стилі. Перші (цз-вень), окрім того поділяються на (цз-цз-вень) або твори написані до Конфуція, і на твори пізнішого періоду.

Хинські вчені заповняють, що вони мають твори, які написані за 2.000 і навіть 3.000 років до Р.-Х., але до цього часу ми маємо поки що твори тільки з часів ханської династії (1000 років до Р.-Х.).

Зрозуміло, що за такий довгий час хинська література досягла величезних розмірів, не тільки по кількості, але по різноманітності і їх якості. На перший погляд хинська поезія буде не зрозуміла для європейця, але при ближчому ознайомленні ми там знаходимо такі перли, які мають значіння і для нашого часу що до форми й ритму віршів.

Зустрінувшись в недавньому часі з європейською культурою, хинська література, в силу необхідності, мусила відновитись, перенести нові течії і напрямки до своєї літератури.

Найбільш блискучого розвою вона досягла в часи панування Шанської династії, цеб-то XIV столітті, а далі вона спинилася в своєму розвитку і беребила старі форми, або займалася компіляцією.

Зараз хинська література переживає кризу—переході від старих форм до більше доскональних, особливо за останні часи, з народженням промисловости, індустрії, а через те і пролетаріату. Але ці нові течії ще не ясні, це тільки ще потуги, але безумовно вони мають за собою величну і блискучу будучину, особливо що до нових поетів і новелістів. Можна зазначити: Цзянь-Нинь-Фу,—видатна його поема «Сянь»--Сонце—перекладена на Японську й Англійську мову (1920р.).

Другий Е-Цзинь-Лянь, його новеля «Гань-Шень-Фу» (Старе й нове місто)

Гао-Минь-Ші має цілу низку блискучих малих творів, написаних рифмованою прозою.

Солод.

Критика й бібліографія*).

ІСТОРІЯ. ПОЛІТИКА. ЕКОНОМІКА.

К. Радек. „На службе германской революции“. Сборник статей. Москва. Госиздат. 1921.

В. Пик. „Ноябрьский переворот в Германии“. Стаття в часоп. „Коммунистический Интернационал“, ч. 19.

Г. Биншток. „Очерки германской революции, встречи и впечатления“. Москва. „Книга“. 1921 г.

Г. Штребель. „Германская революция, ее несчастье и ее спасение“. Прага. Изд. „Воля России“. 1921 г.

Эд. Бернштейн. „Германская революция.“ История ее возникновения и первого периода. Берлин-Дрезден. Изд. „Восток“. 1922 г.

Г. Носке. „Записки о германской революции“. Петроград. 1921 г.

Революційний рух німецького пролетаріату, хоч і молодий, проте має величезний досвід, більший за досвід російських революцій.

Вивчення цього досвіду: відносної консервативності, нерухомости пролетаріату розвинених капіталістичних країн, повільного занепаду впливу соціал-демократичної та центристської ідеології, нарешті, помилок молодого, часто невитриманого комуністичного руху—має величезну вагу і найперше для політиків-проводирів революційної робітничої класи. Але й пролетарсько-комуністична інтелігенція, що її лави з часом усе збільшуються та міцнішають, виявляє велику цікавість до розвитку революції в країні могутнього капіталу, що, однак, одночасно виявляє найбільші ознаки розкладу.

На російській мові є вже кілька книжок та статтів, присвячених розробці історії германської революції. Їхні автори належать до трьох ворожих одна одній течій робітничого руху, тому цілком природня річ, що освітлюють вони події неоднаково, а навіть иноді суперечать один одному. Освітлення з різних точок зору, загартованих в огні революції, може лишень сприяти критичному відношенню читача до поглядів, що їх висловлюють автори, та допоможе читачеві виробити свою самостійну, правильну думку про події германського листопаду.

*) Од Редакції. Зважаючи на те, що розмір першого числа „Ч. Ш.“ дуже розрісся, Редакція мусила була де-що скоротати бібліографічний відділ. Отже, переносячи значну частину критичних заміток до 2-го числа. Редакція лишає в цьому числі найголовніші замітки прокнижки політично-економічного змісту, а також низку рецензії на шкільні підручники.

Ми розглянемо зміст таких праць, що є й на російській мові: „На службе германской революции“ К. Радек, „Ноябрьский переворот в Германии“ В. Пика, „Очерки германской революции“ Г. Вияштока, „Германская революция, ее несчастье и ее спасение“ Г. Штребеля, „Германская революция. История ее возникновения и ее первого периода“ Ед. Верштейна, та „Записки о германской революции“ Г. Носке.

Карл Радек—видатний тактик Комуністичного Інтернаціоналу та чудесний, уразливий публіцист—брав жваву участь в російському революційному русі (1905—08 р.р.). Довгий час він жив у Німеччині, та був одним з найперших проводярів ліво-радикальної течії германської соціал-демократії. Зваживши досвід російської революції, Радек, пробуваючи перші місяці після перевороту в Берліні, прикладав всі свої зусилля, щоб прискорити народження в муках германської комуністичної партії та позбутися неминучих перебільшень та помилок авангарду, що починав організувати свої лави.

„На службе германской революции“—збірник статтів та заміток, написаних у різні часи, серед величезних подій та кривавої борні 1918—20 р.р. Статті Радека перейняті трагічним ароматом Німеччини після війни. Непосередній відгук на події, спроби прогноза, що в них завжди є багато апіорних думок, роблять де-які праці Радека не стільки історичними досліддами, скільки документами революції (у збірнику є навіть кілька листів К. Радека до Ц.К. Германської Комуністичної партії та цих організації). Цілком природня річ, що у 1918 та 1919 р.р. найвидатніші філософи та передові борці комунізму, перед якими піналися бурхливі хвилі революції, намагалися використувати цей революційний неспокійний океан. Кілька статтів Радека—це відбиток цих медових місяців революції, і найперше доповідь „Зруйнування германської імперії та завдання міжнародної робітничої класи“, зачитано у Москві в перші дні після перевороту в Німеччині у листопаді.

Поруч з ґрунтовним досліджуванням об'єктивних причин німецької та всесвітньої революції у доповіді є упевненість, що не справдилася потім, у тому, що надходить час, коли зникне шейдемановщина і розпочнеться панування комуністичного пролетаріату.

Не можна забувати, що Радек тактик пролетарської революції, він вивчав події з практичного боку, він мав на меті використувати досвід для того, щоб скерувати германську комуністичну партію на кращий шлях. Саме через те, що Радек розглядав події з практичного боку, він аналізує факти надзвичайно старано та докладно. Ми не знаємо більш глибокої книги про класові бійки німецького пролетаріату ніж от цей зовнішне несистематичний збірник статтів. Вже в брошюрі „Уроки громадянської війни в Берліні“, написаній у кінці січня 1919 р., Радек яскраво та виразно виявляє, оскільки шлях першої західної великої революції у порівнянні з російською був складний та плутаний. Робітнича аристократія, що її стан майже не погіршав навіть у добу після військової кризи, гальмує революційний розвиток. Січнева боротьба, в загальному крок уперед, однак, викликала низку перебільшень та помилкових акцій комуністичного авангарду, що найперше, переопінив

організовану силу революційного пролетаріату. Радек накреслює вірний шлях до перемоги: боротьба за контроль над виробництвом через фабрично-заводські комітети, організація рад по всій країні, пристосування організації та тактики комуністичної партії до цього головного завдання (утворення ячеек, фракцій, невинна систематична боротьба за найперші потреби робітничої класи та инш.). По цьому „шляху до влади“, накресленому Радеком, власне, і йде тепер після тяжких кривавих уроків 1919—21 р.р. германський рух. Значну частину його успіхів—а що далі, то успіхи його збільшуються—треба приписати, безумовно, на кошт впливу цих великих праць Радека по революційно пролетарській тактиці, яку він, йдучи за В. Леніним, вважав за науку та і робить її такою.

У статті „Розвиток германської революції та завдання комуністичної партії“, написаній в спокійні порівнюючи місяці другої половини 1919 р. (була зната блокада з Німеччини), К. Радек передбачає, що „революційна масова боротьба за пролетарську диктатуру вимагає багато часу“. (Як відомо, до цього висновку Комуністичний Інтернаціонал в цілому прийшов лишень у 1921 р. на III конгресі, коли зменшилися значно хвилі революційного руху). У цій же статті він безжалісно виявляє контр-революційний характер антипарламентарських та синдикалістських течій, що з'явилися у партії, та викликали нарешті утворення блідої Комуністичної Робітничої Партії. Він ганьбить також своєрідний „економізм“ лівого незалежного Дейміга, потім члена Германської Комуністичної Партії та товариша-ренегата Пауля Леві. (Цей „економізм“, що відкидав рішуче політичну боротьбу, мов гангрена, почав поширюватися по молодому організму комуністичної партії влітку 1919 року, але його швидко позбулися). У цій же статті К. Радек виявляє величезне значіння у боротьбі за завоювання більшості пролетаріату єдності професійного руху та яскраво малює нейнебезпечнішу контр-революційність незалежної соціал-демократичної партії, цього „фігового листка“ Шейдемана та німецької буржуазії.

Дальші статті Радека, присвячені боротьбі з комуністами-синдикалістами Вольфеймом, Лайфенбергом та Рюле, помилкам комуністичної партії в дві Каповської авантюри (остання стаття), подають глибокий революційно-марксистський аналіз дальших подій німецького політичного життя.

Книжка К. Радека розрахована на читача, добре знайомого з німецькими справами в добу після війни; документів революції вона не подає, і ось тому конче потрібним стає для читачів знайомство з працями инших авторів про германську революцію.

Невелика праця Вільгельма Піка, видатного діяча німецького комуністичного руху та одного з його фундаторів „Ноябрьський переворот в Германії“ подає цікавий матеріал, що характеризує поведінку окремих соціалістичних партій перед листопадом та після листопаду. Автор виявляє облудливість „незалежних“ та „залежних“ істориків германської революції, що намагаються доказати, що їхні партії керували підготовкою та переведенням революції. Всупереч цим твердженням Пік, як старий член союзу „Спартак“ та активний діяч революційної

борні з германським імперіялізмом, подає фактичні докази зрадницької ролі соціал-демократів—шейдемановців та правих незалежних і революційної невитриманості проводирів лівих незалежних (Ледебур, Барт, Дейміг, Ріхард Мюллер), що надзвичайно швидко змінили свої гасла, злякавшись своєї власної революційності. Єдина рішучо революційна сила до перевороту і після нього були спартаківці на чолі з К. Лібкнехтом. Союз „Спартак“, тісно зв'язаний з 1918 р. з російським радянським посольством у Берліні, розвивав надзвичайно жваву революційну пропаганду, збирав зброю та організовував революціонізовані робітничі маси.

Виклад починається січневими днями.

„Очерки германской революции“ Г. Вінштока — досить сильно написана брошура. Автор—російський меншовик. Як центрист та як особа, що жила де-який час закордоном, Г. Вінтрек визнає Радянську владу, але лишень у Росії. Автор мов танцює на історичному канаті і зрештою доходить до чудернацького висновку, що „між російським більшовизмом та германським спартакізмом при всій їхній ідейній близькості, неможна поставити знака рівності“. „Спартаківський рух під впливом російської революції перетворився в ідеологію декласованих елементів пролетаріату“ (!) Через меншовицькі туманні окуляри автор розглядає комуністичний рух Німеччини, що, втрачаючи тисячі борців, в огні гартувався, набував більше досвіду та поволі перетворювався в теперешню могутню партію, другий по силі загін Комуністичного Інтернаціоналу.

Одначе, книжка Вінштока досить цінна, і саме мимовільним виявленням поведінки партії незалежних воскових фігур та безмежної цінничної гидоти проводирів соціал-демократії, бувших робітників—Носке, Еберта, Шейдемана. Характеристика цих гидотних пройдисвітів надто цінна, коли її подають їхні теперішні друзі, центристи, що, нарешті, знайшли своє місце і пристали до яскраво виявленої контр-революції.

Тим виразніше виступає на цьому брудному тлі мимовільна пошана меншовика Вінштока перед велетенськими історичними постатями Карла Лібкнехта та Рози Люксембург. Великі проводирі германського комунізму остільки у моральному відношенні були кращі за усіх роспутних „лідерів“ офіційної та неофіційної соціал-демократії, що не тільки умірковані центристи, як Віншток, але навіть такі люде, як кат Носке, змушені були визнавати їхню незрівняну перевагу. Віншток вишукав лишень одну „хибу“ в характері К. Лібкнехта, як революціонера: „Він був герой революції, але не проводир“. Проводирями (і вже, звичайно, „героями“) революції є Еберт, Носке, Гаазе та Каутський, тоб-то ті, хто однодушно під ударами кулеметів та в морі робітничої крові поховали революційний запал німецького пролетаріату.

Після „тонкого“ меншовицького аналізу „пружин діяльності Лібкнехта“, в голові читача з'являються цілком протилежні висновки.

До нарисів додано „Зустрічі та характеристики“, де змальовано постаті „проводирів всесвітньої революції“—Ед. Бернштейна, К. Каутського, Герм. Мюллера та инш. Написані яскраво ці характеристики чудесно

потверджують усю кабінетність, буржуазність та кар'єристську обмеженість цих „проводирів та героїв“.

Віншток писав свою роботу у Москві на пам'ять, не мав підчас праці у себе під руками документів, газет тих днів, про які він розповідає, тому часто в його книзі зустрінемо загальні необґрунтовані місця.

Уникає цих хиб і з цього боку дуже цінна велика праця Генріха Штребеля „Германская революция, ее несчастье и ее спасение“. Штребель ветеран незалежної соціал-демократії, права рука Карла Каутського. До перевороту газетяр, він у листопаді став міністром пруського уряду. Тепер він член об'єднаної соціал-демократичної партії. Книга Штребеля подає великий матеріал для самостійної оцінки читачем подій. Автор намагається бути об'єктивним, для чого розповідає читачеві про ті факти, на підставі котрих він будує свої висновки. Але об'єктивним незалежному Штребелю щастить бути тільки там, де він виявляє ганебну контр-революційну роль правих соціал-демократів. Що до решти, то його книга—новітня „Іереміада“.

Нещастя германської революції, на думку автора, полягає в тому, що найчесніший революціонер Карл Лібкнехт вирішив відійти, порвати назавжди з соціал-плазунами, найкращим зразком котрих є робітник Носке, що старано працював для буржуазії, наскидавши величезні гори пролетарських трупів. Сумно-навчаюча самоліквідація партії незалежних повинна була вилікувати і Г. Штребеля від плачу та нарікань такого роду.

Цікавий є перший розділ: „Германський соціалізм у світовій війні“, де знаходимо багато фактів еволюції соціал-імперіалізму та поєднання партії Шейдемана з буржуазним суспільством. Тут же між рядками помітно визнання історичної неминучості насильницької форми класової боротьби. Характерно, що і Штребель вважав за найкращого та найсміливішого борця з імлітаризмом та капіталізмом комуніста К. Лібкнехта, а не своїх гумових однодумців, у яких занадто розвинувся тільки апарат революційної балакавини.

Як і Каутський, Штребель з'ясовує патріотизм соціал-демократії 4 серпня, поперше, тим, що партія до війни надзвичайно виросла і в такому швидкому темпі неможливо було перевиховувати своїх членів, подруге, консервативним, нерухомим побутом партійної та професійної бюрократії. З'ясування—однобічне і не виявляє головної підвалини контр-революційного переродження партії. Як відомо, такою підвалиною є робітнича аристократія, що виросла на ґрунті „органічного“ розвитку довійськового капіталізму, і вже другорядним моментом є збільшення числа дрібнобуржуазних „попутчиків“. Ця обставина залежала від ступневої зміни соціального складу партії та її політики. Але навіть якщо обмежитися лишень вказівкою на бюрократизацію проводирів та їхніми близькими стосунки з буржуазією, то й цього було б досить, щоб побачити всю безодню, що відокремлювала цих людей від робітничої класи, що її вони рішуче зрадили. Але цього висновку реформист та соціал-пацифіст Штребель зробити ніяк не може.

Історична ілюзорність центристської ідеології доведена всією практикою останніх років, позбавляє книжку Штребеля, як і інші

політичні твори меншовиків, наукової ваги. Її вага лишень часткова. Це не історія германської революції, але матеріяли до дійсної та всебічної історії, над якою доведеться ще багато попрацювати комуністичним історикам.

Великій праці Едуарда Бернштейна „Германская революция“ погрожує така ж доля. Бернштейн — старий теоретик ревізіонізму та реформізму. До війни він був проводирем правої течії соціал-демократії. Під час війни він, як паціфіст, пристав до незалежних. Як тільки по Німеччині прокотився грім громадянської війни, цей старий соціал-угодовець знову опинився на правому фланзі робітничого руху. Повертаючись до своїх пташенят з старої соціал-демократії, він намагався перетягти за собою всю незалежну партію, але його спроба була передчасною. Робітнича класа Німеччини ще тільки сходила на революційну гору, і незалежним нікуди було сховатися від наступу робітничих загонів.

У своїй „Германской революції“ Бернштейн вже поділяв погляди шейдеманівської соціал-демократії. Але є і рештки поглядів та думок „незалежних“. Це його думки про зрадницьку для революції діяльність Носке, що оживив військову касту. Бернштейн зазначає, що Носке та соціал-демократичний уряд спиралися в своїй боротьбі з спартаківцями виключно на буржуазно-юнкерську контр-революцію. Навіть робітнича аристократія, джерело, яким користувалися праві соціал-демократи та яка співчувала урядові, не погоджувалася брати участь в боротьбі з повставшими робітниками і ставилася до подій весь час пасивно. Бернштейн не ухвалює де-яких політичних кроків соціал-демократичного уряду, як „необережних та помилкових“. Таким кроком є, на його думку, передача керівництва слідством про убивство К. Лібкнехта та Р. Люксембург контр-революційному офіцерству та відмова уряду включити у склад слідчої комісії представників робітничих організацій.

Це — нікчемні рештки „незалежності“ Бернштейна.

Не дуже яскраво виявлена свідомість зрадницької ролі соціал-демократії втрачається серед моря шейдеманівщини, розлитого по всій праці видатного реформіста. Розповідаючи про підготовку білого терору проти повставших у січні робітників, Бернштейн з вдячністю говорить: „Всі визнали, що Носке, погодившись на це призначення (стати військовим міністром та головою командуючим), приносить себе у жертву“.

Так соціальна група, засуджена історичним процесом на швидку смерть, повинна боятися злої слави „катів та насильників“ серед своїх нащадків. Новим шляхетним силам, що руйнують старий світ, цього нема чого боятися. Вільшість проводирів правої соціал-демократії розуміла свою зраду робітничої класи і знала, що у швидкому часі побачить огиду та призи́рство до себе з боку повставших мас. Але навіть ця свідомість не утримала їх від бажання врятувати капіталізм та капіталістів і праці в цьому напрямку.

Усі довгі та численні міркування Бернштейна про діяльність більшовицьких агентів у Німеччині, про „зловживання з боку послів та членів їхніх посольств своїм виключним міжнародним становищем (в зв'язку з діяльністю Йойфе 1918 року в Берліні)“ — все це остаточно дискре-

дитує в очах читача колись революційну партію, що перетворилась у вірну цепову собаку буржуазного суспільства.

Однак, книжка Бернштейна потрібна, як найгрунтовніша праця про германську революцію. В ній міститься великий документальний матеріал. „Германская революция“—найкращий збірник інформацій про революційні події у Німеччині. Ми зустрічаємо там докладний виклад дискусій на першому всегерманському з'їзді рад, і цілком наводяться там відозви соціал-демократичного уряду та різних партій, деталі переговорів між партіями; часто виписуються цілком статті з „Rote Fahne, и Freiheit“ та инш. газет. Події змальовані до виборів до Установчого зібрання. Читач на підставі цього великого об'єктивного матеріалу складе самостійну думку, так само як і після плаксивих праць Штребеля та Вінштока.

Але найбільш цікавою книгою, що остаточно змінить в читачеві комуністичний світогляд, є праця не раз згаданого нами Густава Носке—„Записки о германской революции“. Цей продукт думки Носке шедевр соціал-зрадницького цинізму та обмежености одночасно.

„Записки“—спроба Носке реабілітувати себе, але перед ким спокутує свої гріхи цей видатний проводир германської соціал-демократичної партії? Перед робітничою класою? Але він сам вихваляється на перших же сторінках тим, які велетенські зусилля приклав він, делегат вільгельмівського уряду, щоб ліквідувати революційний вибух у Килі—першому місці визвольної хвилі, що залила за кілька день усю Німеччину. Може, він виправдує свої вчинки перед робітничою класою, коли наводить комуністичну відозву, де огненними літерами написано: „Робітник Носке збудував гори трунів німецьких робітників“. Ні, Носке виправдує себе перед буржуазією! Виходячи з того „принципу“, що „революція не може бути насильницькою“ (ст. 7), цей надзвичайно гуманний діяч ні перед чим не зупинився, щоб заколоти її під бурхливі оплески буржуазії та юнкерства.

Носке виправдується перед пануючими класами. І цей пройдисвіт, залитий кров'ю своїх братів, нерозумний та самозакоханий,—обурюється, коли генерали та офіцери, з якими він віжно загравав, у березні 1920 року пішли за Капом та Лютвицом. Книга Носке виявляє всю глибину морально-політичного розкладу, всю буржуазність та контр-революційність проводирів германської соціал-демократії.

Правда, Носке викинула тепер партія на провінціальний смітник (хай не ображаються мешканці ГанOVERу). Але й це не допомагає соціал-демократичній партії утримати маси від руху. Вони вже знов заворушилися. Кращий доказ цього невинне зміцнення комуністичної партії, Швидко надійде час, коли всі проводирі германської соціал-демократії, як і їхні російські брати, опиняться навіть не на смітнику, але в середині великої помийниці. Закінчуючи огляд праць про германську революцію, ми визнаємо, що охопили далеко не все у цій галузі. Але ми нагадаємо, що наше завдання подати головні вказівки, що читати по цьому питанню саме нашому читачеві, що не знає німецької мови.

А. Гуревич.

М. Равич - Черкаський. История Коммунистической Партии Украины. Государственное Издательство Украины.

Редакція одержала цю надзвичайно цікаву книжку тоді, коли „Червоний Шлях“ уже закінчувався друком і через те не має можливості дати тут повну рецензію. Це буде зроблено в слідуючому числі „Червоного Шляху“.

Але уже і тут необхідно, принаймі, сповістити широкі кола читачів про вихід цієї книжки. Комуністична партія України керувала пролетарською революцією на Україні і вела героїчну боротьбу зо всіма її ворогами. Під керівництвом комуністичної партії зараз іде на Україні відбудова промисловості і сільського господарства, організації державного і культурного життя. І в щоденній боротьбі і роботі цю партію добре знає кожен робітник і селянин України. Всього де-кілька днів назад широкі позапартійні робітничо-селянські маси святкували ювілей комуністичної партії, як своє свято.

Але чи знають широкі працюючі маси історію цієї партії, особливо чи знає її робітничо-селянська молодь? Комуністична партія загато була занята революційною боротьбою, щоб мати змогу писати і розказувати про свою історію. Зате її вороги, у яких досить вільного часу в еміграції під захистом європейських капіталістів, не шкодують зусиль, щоб на свій контр-революційний лад перевернуть історію революції на Україні і ролю в ній комуністичної партії (більшовиків).

Книжка М. Равича-Черкаського дає можливість ознайомитись з історією комуністичної партії України, яка разом з тим є і історія пролетарської революції на Україні. М. Равич-Черкаський поставив собі широке і з наукового боку цілком правильне завдання—простежити всі джерела, всі струмені, з яких склалась комуністична партія України, „...Комуністичну партію України,—каже він в передмові,—ми розглядаємо не як організацію, що об'єднала в період революції ті дев'ять чи десять великих міст, які є на Україні і які ні чим не відрізняються від десятка міст в Росії. Для нас КПУ великий історичний синтез двох великих паралельних рухів, що захопили величезні маси робітників двох національностей: української і російської. Ці рухи не почалися в 1917 році, кожен з них має свою історію. Історія КПУ складається з двох історій—українського пролетаріату і російського пролетаріату на Україні. Через те всі „історії“ КПУ, які починаються з 1917—18 р. р., є лише легковажні газетні статті, з яких зшиваються брошури. До цього часу не тільки серед буржуазної російської інтелігенції, але і серед частини комуністів розповсюджені погляди, які не дуже відрізняються від тих, що гадають ніби Україну вигнали німці...“ Автор навпаки ясно бачить складне минуле КПУ і передбачає ті великі і складні завдання, які стоять перед КПУ і УСРР в найближчому майбутньому в соціально-революційній боротьбі Східної Європи. В роботі Равича-Черкаського КПУ, а разом з нею і УСРР, виступає перед читачем, як наслідок довгої і глибокої соціально-революційної історії України і одночасно як могутній фактор майбутніх революційних подій в східно-європейських країнах. Ця книжка дає читачеві можливість піднятися від щоденних і підчас буденних зустрічей

з КПУ до розуміння її історичного змісту і історичних завдань. Цю книжку мусить і, напевне, буде читати кожен свідомий робітник і селянин України. Ми радімо їй також і широким колам української інтелігенції.

Детальний критичний аналіз дамо в другому числі „Червоного Шляху“.

Гр.

Проф. М. Слабченко. «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны».

Т. I. «Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII—XVIII стол.» стр. 224.

Т. II. «Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII—XVIII стол.» стр. 208.

«Государственное Издательство Украины», Одесса 1922.

Проф. М. Слабченко працює над великою монографією з історії народного господарства України від козацької революції 1648—1654 р.р. до світової імперіалістичної війни 1914—1918 р.р. Робота ця, як довідуюсь з передмови до 1-го тому, розпадається на 5 частин: 1) Лівобережна Україна XVII—XVIII стол. (Гетьманщина), 2) Запоріжжя, 3) Правобережна Україна XVII—XVIII стол., 4) Україна до 1861 р., і 5) Після селянської реформи. З першої частини вийшли друком дві означених у заголовку томи. Про розміри дальших томів і про стан роботи над ними автор відомостей у вступові до 1-го тому не подає.

Сам автор характеризує свою роботу, як «аналіз економічного й правового ладу України від Хмельниччини до світової війни» і як спробу «щільно підійти до питання з історико-матеріалістичним методом студіювання». З таким підходом—це є перша велика робота в українській історико-економічній літературі і вже в силу цього вона становить особливий інтерес з погляду творення справжньої історичної науки, замість її національно-ідеологічної інтерпретації в старих роботах.

Історико-матеріалістичним підходом визначається й дана автором у вступові схема української історії, що переходить через низку етапів, загалом відомих історії суспільних відносин, як єдиному світовому процесові. Хмельниччина розірвала з пансько-феодалним ладом Польщі і дала початок новому економічному й правному процесові, що пройшов через доби торговельного капіталізму, кріпацтва й буржуазно-капіталістичного ладу, порушеного й знищеного революцією 1917 року. Особливо треба підкреслити висновок автора, що не раз він приходить до нього у своїй викладі—це зв'язок українського господарства з загальноєвропейським економічним процесом, що не відкидає, звичайно, місцевої своєрідності українського господарства, але ця своєрідність, зауважує проф. Слабченко, «не виривала Країни з загального економічного концерту, не ставила її у виключне становище». Навіть «Вольності Запоріжські» всупереч твердженням всіх дослідників не становили оазиса в загальному економічному устрої Східної Європи.

Перший том присвячено описові й аналізу сільського господарства й земельних відносин Гетьманщини, перед чим подано коротенький нарис економічних і класових відносин України перед Хмельниччиною. На

жаль, цей нарис западто коротенький. Оскільки автор обмежив свої студії певною епохою, починаючи від Хмельниччини, то все ж варто було б дати ширший огляд попереднього економічного ладу, щоб яскравіше уявляти і рушійні сили козацької революції й економічний переворот, зроблений нею. Проте, й коротенький екскурс в перед-революційні (1648 р.) відносини дає зразки глибокого розуміння соціальної динаміки й блискучі марксистські узагальнення.

В дальшому викладі автор більше зупиняється на описові, розгляді й характеристиці деталей економічного життя, іноді здається, що висновки тонуть у морі окремих фактів і характеристик, але вони становлять ґрунт для цих висновків. Загалом перший том читається з особливим інтересом, чого не можна сказати про том другий, присвячений промисловості гетьманщини. Причина останнього не в авторі і не в викладі, а в тому, що основою соціальних відносин і рухів козацької доби було сільське господарство й земельний лад, а не промисловість, яка загалом не відігравала великої ролі. Та й сама ця промисловість щільно зв'язана була з сільським господарством.

У II томі автор освітлює характер (сільський) українського міста, розкриває цехово-ремісничий характер братств, досліджує мануфактуру, робітничі питання й т. д. Побіжно в процесі інкорпорації України в межях Російської імперії вислітлюються й „колоніальні завдання“ останньої що до обмеження розвитку української мануфактури, як неприємної для російської буржуазії конкурентки.

Науковий характер роботи, яснота фактичного матеріалу, цитат з актів, а також із джерел на французькій, польській, латинській мовах роблять її важкою до читання невідготовленого широкого читача. Правда, ще Маркс зауважив, що спроби революціонізувати науку не можуть бути популярними, але раз закладено для цього підвалину, то вже легко знайти фарби й чорнила, щоб передати здобутки науки масам.

Проф. Слабченко марксистським методом революціонізує українську історичну науку і робить вкладку в справжнє українознавство. Справа популяризаторів — використати його працю. З нетерпінням чекаємо дальших томів.

Технічний бік видання для нашої видавничої техніки досить добрий, хоч і не уникнуло воно цілих стовбчаків помічених друкарських помилок, і то досить грубих. Але вже й те добре, що їх помічено.

Анд. Річ.

H. A. Wittfogel. Vom Urkommunismus bis zur proletarischen Revolution. Eine Skizze der Entwicklung der menschlichen Gesellschaft, I Teil: Urkommunismus und Feudalismus. Verlag Junge Garde. Berlin 1920.

Кожний, кому доводилося практично працювати в справі викладання марксизму завважав, що безпосередній перехід від наших популярних брошюр про історичний матеріалізм, від декільки прослуханих в рад-партшкіль лекцій, до капітальних праць марксівської науки надто важкий для більшості комуністів. Через що дуже настирливо відчу-

ваємо потребу учбових підручників, що допомогли-б тому, хто студіює марксизм, самостійно переробити його основні засади. Самий характер нашої трудової школи, де роль учителя буде значно більша, ніж колись, вимагає таких підручників. Наші праці—підручники, на взірць Історії загальної та Російської—Рожкова й Російської Історії в короткім огляді М. Покровського, не тільки не можуть замінити викладача й позакласову читанку, але й не хочуть цього зробити. Тому потрібні учбові підручники не тільки для учня, але й для учителя.

Свою книжку тов. Вітфогель назвав невірно. Це не ескіз. Було-б правильніше назвати її: „Схематичний виклад розвитку людського суспільства в питаннях і відповідях“. Це конспект, де скупчені основні моменти соціального прогресу в коротких формуловках, де дані короткі пояснення до цих моментів і додані ілюстрації, як цитати з капітальних наукових праць. У кожному разі, викладовий метод—новий, що примушує учня до самостійного мислення.

Ось два приклади, що ілюструють викладовий метод Вітфогеля. Розділ III названий: „Поширення культури—зменшення добробуту народніх мас“. За коротким поясненням, що пропонується засада є вірна тільки для періоду від початкового комунізму до будучої соціалістичної держави, маються підрозділи: 1) За давніх-давен—поневолення некорисне, 2) Перехід до осілости й землеробства робить поневолену працю некорисною, 3) Поневолення одиниць підготовлює поневолення народніх мас, 4) Войовники нищать селян, 5) Селянин в поневоленому становищі шукає захисту, 6) Масові повстання проти гніту нових володарів заливаються кров'ю. Після кожного підрозділу коротке авторське пояснення й декілька цитат з історичних праць.

Інші розділи, як наприклад розділ про початковий комунізм, викладені в питаннях і відповідях.

В додатках до IV розділу, в справі про обставини формування народами-завойовниками нових держав, цитується чотирі випадки: а) коли і завойовники й переможені жили в умовах початкового комунізму, б) коли завойовники вже знали приватну власність, а переможені ще жили в комунізмі, в) коли завойовники й переможені вже давно здійснили поміж собою право приватної власності.

Як довідочник для викладачів наших трудових і партійних шкіл, як конспект для наших пропагандистів, як пам'ятку для молодих комуністів, що вже прочитали добрий підручник з всесвітньої історії та готуються поглибити свій марксіський світогляд, книжку Вітфогеля можна тільки рекомендувати.

Треба зауважити, що Вітфогель—добре витриманий комуніст, що їх, серед німецьких товаришів, на жаль, ще обмалъ; він зовсім вільний від тієї академічності та буржуазної термінології, що так неприємно вражає в значній кількості „соціалістичних“ книжок, які друкуються німецькою мовою.

З огляду на стислий виклад, майже лаконичну мову книжки Вітфогеля, наші перекладачі мусять пам'ятати сторовинне правило: або добрий переклад, або ніякого.

О. А.

„Черная страна». Сборник об угле с 60 иллюстрациями в тексте и на отдельных страницах. Под редакцией И. Рабиновича и Н. Фукса. Госиздат Украины.—Центральный Комитет К. С. М. У. Харьков, 1923. 188 стр.

Хто слідкував за виданнями Ц. К. КСМУ, той зміг давно вже звернути увагу на серйозність його підходу до цієї справи. В усіх виданнях Ц. К. К. С. М. У. ми находимо не випадковий матеріал, а матеріал уважно підібраний і пронизаний єдиною думкою—допомогти молодому юнакові зформувати свій марксистський світогляд. В числі багатих видань Ц. К. КСМУ видав також чимало книжечок з української художньої літератури, з історії України, з області юнацької праці та юнацького руху, але „рекорд“ побив Ц. К. КСМУ якраз одним збірничком, що оде перед нами і що виданий Ц. К. КСМУ разом з Госиздатом. Читаєш цей збірник, і просто не ймеш собі віри, що живеш десь далеко від тої „Чорної сторони“, де шахтарі, як ті мурашки, спують під землею, добувають вугілля, риють землю, а разом з тим і риють яму сучасному капіталістичному ладу. Починаючи з першої сторінки й кінчаючи останньою—увесь час почуваєш себе в серці цієї „Чорної сторони“, в Донбасі, чуєш гудки заводів, гуркотіння машин, гудіння всієї землі.

Збірник складається з 18 окремих оповідань та нарисів, але всі вони пронизані одною думкою—повісти читача по шахтах, ознайомити з життям шахтарів, з працею, ознайомити читача з добуванням вугілля, з гірничою промисловістю. Оповідання—уринок „В темную ночь“ з романа Е. Золя справляє гарну ілюстрацію що до тяжких умов праці шахтарів за капіталістичного ладу. Працює шахтар в неймовірно тяжких умовах, а чи буде хліб завтра, чи ні—він того не знає. Він не знає навіть, на кого він працює, кому належать вугляні шахти, він знає що володар їх живе десь далеко. 50 років працює шахтар, (йому вже 58 років, а почав працювати на шахтах з 8 років), але капіталістичне підприємство не хоче йому виплачувати збільшеної пенсії, бі він ще два роки не доробив (до 60 літ сього життя) і його викидають перед двома роками до пенсії—на вулицю. Це тільки одна ілюстрація, а таких в збірничкові—багато. В нарисі з „Из истории горного дела“ Фукса подаються відомости популярною мовою з історії розвитку гірничої справи. Тут юнак находить, що таке горнотвори, що таке гірнича промисловість та як вона зародилася й розвивалася, починаючи з давніх часів через середньовіччя й до наших днів. В нарисі Фукса „Происхождение каменного угля“ юнак дізнається, що таке кам'яне вугілля, яке воно для нас має значіння, з чого воно складається, як рослинний матеріал перетворився в вугілля і т. п. Після статті „Как добывают каменный уголь“ іде оповідання з життя Грушевських шахтарів, як гарна ілюстрація.

Незрозуміло тільки, що все таки ще й досі бог пишеться в цьому збірничкові з великої літери („они поднялись на свет Божий“... 82 стр. „Слава Богу“—82 стр., „С Богом—Анрей Степанов“—83 стр.—і т. п.) Здається, що можна було б зовсім обійтися без бога, а коли принципово не можна було коректувати ті уривки, що наведені там, то у

всякому разі хоч звести бога до малої літери. Але це—дрібниця, про яку може й не слід було б згадувати після того гарного вражіння, що справляє цей збірник.

Виданий він гарно, акуратно, на гарному папері, ілюстрації—гарні, а перша ілюстрація на обгортці—яскраво говорить про увесь внутрішній зміст книжки.

Варт було б перевидати його українською мовою й поширити в шкільних книгозбірнях.

Б.

ШКІЛЬНІ КНИЖКИ.

М. Покровський. Історія Росії в найстислішім нарисі ч.ч. I и II. Державне Видавництво. Одеса. 1922.

Коли російською мовою ми маємо надзвичайно мало історичної літератури з Марксівським світоглядом, що в основу свою кладе історичний матеріалізм, то не помилимося, коли скажемо що українською мовою такої літератури майже зовсім немає. Тому то доводиться вітати видання українською мовою вищезгаданої книжки. Очевидно, що потреба в такій літературі на Україні надзвичайно велика, бо ми маємо майже одночасно два видання вищеназваної роботи Покровського,—в Берліні і в Одесі. Роботу свою писав М. Покровський не за останні дні і не пристосовував її для вживання в шкільних установах як підручник. В своїй передмові автор говорить, що він її призначає для тих робітників та селян, що голови їхні ще не запаморочені отрутою ідеалістичних історичних книжок буржуазних вчених. Тим що автор цю книжку призначає для широкого кола читачів поміж свідомих робітників, що ще не мають ніяких історичних знань, і пояснюються стислість книжки. Перша частина дає найкоротчі пояснення про поняття, що таке історія, далі виясняє особливості історичного матеріалізму для розуміння суті історичного процесу. Тут же автор дає поняття про особливості цього процесу на східно-європейській рівнині. Для ясності автор дає ілюстрації, наводячи історичні факти з життя різних народів потім виводить строго логичні висновки з них. Щоб познайомити читача з історією розвитку революційної боротьби в Росії автор боротьби класів одводить більшу частину своєї роботи. Першим сторіччям історії Росії він дає дуже мало місця і детальніше зупиняється на аналізі історичних фактів з часу народження торгового капіталу: йому він і одводить всю першу частину. Друга частина охоплює XVIII і першу половину XIX століттів—епоху виникнення і розвитку у нас промислового капіталу. Звертає на себе увагу короткий нарис історії родини Романових в розділі про кріпацьку державу, в якому подається надзвичайно яскрава портретна галерея бувших царів. Останні два розділи присвячені народженню революційної буржуазії і виникненню народницького руху. Особливо велику вартість мають останні два додаткових розділи: про розвиток історичних шкіл і наведені таблиці. З додаткового розділу про розвиток шкіл в історичній науці ми довідуємося що, властиво кажучи, істориків-матеріалістів ми маємо замало. Для класної роботи, як підручник, ця книжка навряд чи підходить, але для самостійної праці учнів старших

груп семилітки, для рефератів вона повинна бути використана безумовно як найширше. Вона може бути чудесною підручною книжкою і для самих робітників освіти, коректуючи їх в напрямку історичного матеріалізму. Що до перекладів, то треба визнати що переклад Одеського видання кращий Берлінського, але обидва переклади все таки досить тяжкі.

Все же таки, не дивлючись на досить тяжкий склад і стиль книжки, треба рекомендувати цю книжку, як необхідну для всіх установ Соцвиху, а також і для всіх книгозбірень.

Б.

Баранов. Початкова фізика. Підручник для першого ступня трудової школи. Київ, 1922. 176 стор. Державне Видавництво. (Переклад з Російського). Госвидатом РСФРР зроблено і викинуто на книжковий ринок велику кількість підручників, що видані в РСФРР за 1922 рік. Правда, хоч серед цих нових видань нових радянських підручників за мало, більшість—це є перероблення вдалих, або невдалих старих, все-ж таки ми можемо в трудовій школі з російською викладовою мовою вживати нового підручника. Що ж до українських шкіл, то справа тут скрутіша. Річ в тому, що підручники на Україні почали видаватися українською мовою лише з 1917 року і то головним чином для молодших класів. Все найкраще, що було видано до Радянської Влади або викинуто з шкіл, як націоналістична отрута, а що було найкращого скористовано для нових перевидань. Нових же видань підручників українською мовою маємо дуже замало і то старші групи майже зовсім підручника не мають. В той час як російською мовою ми маємо, до десятка, наприклад, підручників по фізиці, українською мовою ми маємо, властиво кажучи, лише один підручник по фізиці—це початкова фізика Баранова, що її видано в 1922 році. І треба сказати, що початок видання підручників українською мовою для старших груп семилітки зроблено вдало. Підручник цей, хоч він і не пристосований до програмів трудової школи і не відповідає всім вимогам соціального виховання, все ж таки він є одиноким підручником, що треба рекомендувати для вживання в установах соціального виховання. Баранов дає елементарний курс фізики на найпростіших вправах і цей метод він виконав досить вдало. Вся книжка його включає лише ті відомості з фізики, що спираються на вправи, які можна робити на найпростіших приладах. Ці вправи наочно ілюструють прості явища природи і можуть служити для самостійних робіт учнів. Самодільні приладдя, що наводяться автором підручника, справді дуже прості і їх дуже легко виготовити самим учнем з дешевого матеріалу. Тут же автор подає в примітках вказівки що до переведення вправ та інших практичних робіт. В книжці маємо багато історичних справок, а на кінці—портрети вчених-фізиків. Коли вихователь трудової школи веде свою роботу на принципах самодільності, він зможе скористувати цю книжку, що багата різними вправами, а матеріал в кінці кожного розділу йому буде служити для самостійних робіт учнів. На жаль, зовнішній вигляд не може нас задовольнити. Рисунки зовсім невдалі, темні, невизначні, портрети також не

такі вдалі, як то в сьомому берлінському виданні 1922 року російською мовою. При перевиданні треба ці хибі виправити. Що до мови—переклад треба визнати вдалим: мова проста і зрозуміла для учнів.

Взагалі треба сказати, що книжку цю треба рекомендувати для установ соціального виховання, як одинокий поки що підручник по фізиці, коли не рахувати невеликого перероблення підручника фізики Цінгера Заліським.

Б.

Михайло Рудинський. Ясні зорі. Книжки для читання дітей на перших роках навчання в трудовій школі. 4 випуски: осінь, зима, весна, літо. Видання друге, змінене. Всеукр. Держ. Вид. Харків—Полтава, 1921 р.

Роскриваєте ці випуски і вас вражає перш за все зіпсованість ілюстрацій. Ілюстрації невдалі, нехудожні, і в книжечках замість картинок ми часто й густо находимо тільки якісь плями. Починаємо ознайомлюватися з внутрішнім змістом цих книжечок, але розчарованість ще збільшується. Матеріал підібраний настільки невдало, що стає просто досадно після перечитання усіх 4-х книжечок. Поезія замість художніх образів творить якесь неприємне почуття, може за якимись невеличкими винятками. Автор випусків забув, що він їх призначив для „читання дітям на перших роках навчання в трудовій школі“ (чомусь то він пише: „для читання дітей“. Здається, що можна читати книжки, а не „дітей“; і що призначати їх можна дітям для читання, а не „для читання дітей“). В збірнику „Осінь“ ми находимо між иншим кількох казочок, що ні в якому разі неможна допустити для читання в школі.

Але казки «Злидні» і «Названий батько», «Лінива» можна було б легко преробити і тоді вони були б гарним матеріалом для розмов про багатих та бідних, трудящих та паразитів. Слід було б тільки обробити закінчення перших двох і трохи змінити оброблення сюжету третьої казки. Зовсім не зрозуміло, чому вміщено автором оповідання „Без обіду“? Можливо, що воно було життєвим десять років тому назад, але зараз воно—ні до того. Не вже ще й досі у дітей завжди болять вуха од рук учительки, невже ще й досі у школяра болять коліна от гречки, «на яку ставила його вчителька», болять долоні від науки її, Правда, це так муштрувала стара вчителька Ольга Василівна, але нова була доброю, ласковою. Можна подумати, що це щось уже близьке до сучасного життя, але чому тут фігурує батюшка? «Батюшка тут його за вуха скубне» и т. д. А мораль оповідання така: Гриць—балований учень, він не приготував уроків і вчителька оставила його без обіду, але замість цього, вона нагодувала його, після цього він дома розри- вівся і почав уже готувати уроки. Оповідання зовсім і не художнє і не потрібне.

Взагалі, щоб не наводити багато ілюстрацій, можна сказати, що од цих усіх випусків лишається тільки одна ідея дати дітям невеличку книжечку з матеріалом, що його пристосовано до певної пори року. Ідея ця гарна і слід було б її перевести в життя уважніше.

Було б добре, коли б тут у таких книжечках відбити й побут радянського села, заняття селян, їхні думки, їх роботу, але ознайомити дітей і з тим, що роблять в ту чи іншу пору в місті. В збірниках „Ясні зорі“, замість цього, вміщені шкідливі оповідання.

Б.

О. Бернашевський і Г. Василів. Живий рахунок, ч. III. Державне Видавництво. Київ 1922, стор. 128.

Збірник задач під назвою „Живой счет“ в трьох частинах вперше було видано російською мовою за редакцією відомого російського письменника Е. О. Звягінцева. Для українського видання задачник переробив О. Бернашевський, пристосувавши його, як про це зазначено в передмові, „до умов життя української дитини і потреб української початкової школи“.

Частина III „Живого рахунку“ призначена для третьої групи семилітки. Починається він повторенням вправ з числами першої тисячі, а далі подаються задачі на дії з числами необмеженої величини. Автори намагалися свій збірник зробити живим, цікавим, що зміг би розбудити інтерес у дитини до математичного думання, звязати числові приклади і вправи з життям, що оточує дитину. Зміст більшості задач узятий з сільсько-господарського життя, бо й цей увесь збірник призначено для сільських шкіл. Але коли розглянути уважніше цей задачник, легко помітити, що він не зовсім нас задовольняє. Він справляє враження звичайного задачника з тією різницею від старих задачників, що матеріал тут підібраний знайомий дітям и близький до них. Коли розглядаємо задачника,—кидається в вічі, що немає в ньому нового матеріалу з новими післяреволюційними даними, як з області промисловости, так і з області сільського господарства. Слід було б як найближче звязати увесь матеріал з сучасним життям села, з ростом сільсько-господарських колективів, радянської кооперації, комнезамів і т. п. Взагалі, що до матеріалу, то він — „аполітичний“ настільки, що задачника можна зуживати і десять років тому назад. Між іншим, характерні задачі такої конструкції: „За кілька років перед війною в цілій Росії було 273 цукроварні, а 1825 року їх було в 39 разів менше“ і т. п. Коли це саме „за кілька років?“ А таких задач—не одна. Але разом з тим тут находимо надзвичайно багато такого матеріалу, що безумовно зацікавить дітей.

Треба було б переддагувати його, внести свіжого матеріалу, що одбивав би побут нового радянського села і знайомив би дітей з життям пролетаріату. Після I-ої та II-ої частин—частина III трудною не буде.

Б.

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

157

31645

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

3

ХАРКІВ

1923

Читайте й передплачуйте великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник.

„Червоний Шлях“

Редактор Г. Ф. Гринько.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, Акад. Багалій, Брандлер (Германія), Проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Ант. Головка (Полт.) проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, Ол. Дорошкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Р. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), Акад. Еварницький, проф. П. Єфремів (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. Жук (Чернігів), В. П. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), Капельгородський (Лубні), Єв. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, Копиленко, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Кучеренко, О. Кисіль, Ол. Курилло, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. З. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Мануїльський, проф. Я. Мамонтів, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлів, С. Мазлах, Міяковський, Максимович, Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, Т. Осьмачка, А. Панів, проф. О. Підгаєцький, С. Пилипенко, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, Ол. Попів, П. Потів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Г. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, Равич-Черкаський, П. Свашенко (Чернігів), проф. С. Семковський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський, Ол. Слісаренко, М. О. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Як. Савченко, М. Семенко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко, (Київ), П. Тичина, проф. Тимофіїв, Акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. В. Фрунзе, М. Хвильовий, Гнат Хоткевич, Ан. Хвиля, Чалий, Я. Чепіга, В. Черниченко (Полтава), Чубарь, П. Червоний, Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурупій, Ол. Шумський, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та инш.

Друкується і в кінці серпня вийде 4—5 число місячника.
Про зміст буде оголошено окремо.

Див. 3 стор. обіортки.

Ж 187

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

РЕДАКТОР Г. Ф. ГРИНЬКО

~~31645~~

№ 3

ЧЕРВЕНЬ

1923

4/1.

Друкарня - Літографія
«КНИГОСПІЛКИ»
Харків, Нетеч. наб., 14.

ЗМІСТ.

	Стор.
Ол. Досвітній—Американці	1
Ол. Донченко—Зелене болото	18
Д. Загул—Гимн-Прокламація	22
П. Тичина—Вітер з України	24
Гн. Хоткевич—Дарабов	25
В. Сосюра—Поезії	49
Л. Українка—Ось уночі пробудились думки	50
» —Калина	51
В. Сазанський—Євген Григорук	52
Є. Григорук—Боротьба	54
» —Nocturne	55
» —Неначе сон	55
М. Терещенко—Онуки	57
Г. Коляда—Час	58
О. Копиленко—Ессе homo	59
І. Дніпровський—Протест	69
В. Чередниченко—Поетки брудбіллі	72
М. Кожушний—Сільські комунари	74
В. Полішук—Ніч	75
М. О. Скрипник—Начерк історії пролетарської Революції на Україні	76
С. Вітик—Східня Галичина й Східні кордони Польщі	116
І. Кулик—Економічні чинники французької інтервенції	122
Проф. С. Остапенко—Вічний революціонер (Донбас)	129
Акад. Д. І. Яворницький—Народний музей в Катеринославі	153
Акад. Д. І. Багалій—Наукова спадщина М. Ф. Сумцова	163
Ф. Дунаєвський—Професійний добір та його соціально-значіння	172
Проф. О. Федоровський—Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині	186
А. Ковалівський—Питання економічно-соціальної формули в історії літератури	195
Ол. Дорошкевич—Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка	216
Марк Терещенко—Театр мистецтва дійства	227
В. Міяковський—В. Б. Антонович перед слідчою комісією	234
М. Любченко—Всеевропейська хвиля реакції. (Замість міжнародного огляду)	245
Науково-мистецька хроніка	257
Бібліографія	280
Листи до редакції	298
Об'яви.	
Портрети В. В. Воровського, Є. Григорука, Групи письменників «Гарт».	

В. В. ВОРОВСЬКИЙ

Повноважний представник С. С. Р. Р. до Італії, забитий
наймитом фашистів в Лозанні 10 травня 1923 р.

ОЛ. ДОСВІТНІЙ.

АМЕРИКАНЦІ.¹⁾

I.

Це було в ті часи, коли майже всі країни земної кулі безпосередньо чи різними побічними шляхами були втягнені в світову війну. Це було тоді, коли багато „великих держав“ зовні намагалися виявити свою міць і непоборність, рішучу сміливість і упертість, багатство і розкіш,—а в середині фактично були вже трухляві, підточені гробами промислової немочи, згнилі в своїй мілітаристичній силі і щерть виснажені матеріально й морально.

Це було тоді, коли, здавалось, на передодні величньої розвязки світового герцю, одна з великих країн, учасниця тої бійки, імперіяльна Росія прокинулася—змела в мент увесь верх царської олігархії, розпочала всередині себе невідому до цього робітничому світу запеклу боротьбу за владу класів, каст, груп і партій.

Початок цього відноситься до пізнього літа й початку осені 1917 року.

Він розкриє перед читачами ту картину боротьби, яка провадилася по-за кулісами держав—з одного боку Азії, представниками імперіялізму, і з другого—робітничої класи.

Хто переможе?

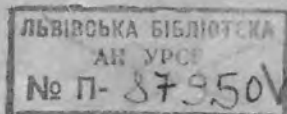
Про це передбачливо говорить існування робітничої республіки—єдиної поки що в світі.

II. „РЕМБРАНДТ“.

Хто був на океані в часи літньої тиші, той знає, що таке океанська спека. Та спека, коли жадний вітерець, жадна хмарка не перешкоджає сердито-гарячому сонцю своїми палаючими проміннями палити все, що тільки появиться на зверхні велетенських вод.

В цей час і сам велетенський Тихий Океан, мов зачарований тепловими проміннями сонця, стоїть непорушно проти

¹⁾ Уривок з роману „Американці“, що незабаром буде надруковано окремою книжкою в-вом „Червоний Шлях“.

ясно-мутного неба, скам'яніло створивши з свого поверху безкрайно-зеркальну оваль.

Здавалось, що океан помер на який час, або відпочиває проти сонця, підставивши йому свій кристалекий живіт, в середині якого, невідомо для зверхнього глядача, кишить морське життя.

Навіть сріблясті павутиньо-крилі рибки—і ті замовкли під верхнім накриттям теплої води, боячись порушити цю океанську божественну тишу.

Лише людська відвага не рахується з моментами відпочинку природи і мов на злість їй пускає на терен океану свої машинні вигадки, борців з водною стихією.

Непомітною здалека смугою, глибоко прорізуючи змертвіле тіло океану, по зверхні його летів пароплав.

„Рембрандт“, пасажировий Стемп-шип Голанського акційного товариства, намагався скористати з цієї тиші океану, аби прийти на місце призначення на кілька днів раніш і цим заощадити як собі, так і своєму господарю економії в видатках.

Він був вже на пів дороги з Фріско ¹⁾ до Йокогами.

Проміння сонця оскаженіло, але спокійно палило поверх пароплаву, мов зосередивши всю міць свого жару на цій єдиній жертві серед безмежної водної пустелі.

Вдень на палубу не з'являлась ні одна майже жива душа, як не рахувати двох напівголих малайців, що час від часу шустро сновигали по палубі, обливаючи її з кишок океанської пінястою водою. Одначе, за кілька хвилин після кожної купелі сонце випарювало цю вохку прохолоду і з запакльованих та засмолених палубових прощілин слизилась густо-земна смола.

Так що-дня од ранку до вечора йшла уперта боротьба двох малайців з безмилосердною спекою.

Пасажирам було мало до того діла. В таку жароту вони відпочивали собі в прохладних вінтельованих електрикою салонах, каютах, забавлялись різними іграми, палили безперестанно запашні й вонючі цигарки та люльки і... кому о тім сказано „на роду“—грали у флірт.

Пасажирів на „Рембрандті“ було не дуже.

Першу класу складало десяток американців „місіонерів“, як вони себе трактували. Це молодь 25—30 років, досить жвава, моторна, яка не гаяла часу „без діла“. Їх доба була розподілена, мов механізм годинника: час їжі, палення люльок і читання газет, вчення сходу, мов, гра в різні американські спортивні забави, а по святах додавались релігійні співи і служба божя, яку вони завше правили або в 2-й або в 3-й класі, де знаходили охочих глядачів і слухачів їх релігійного „преставлення“.

¹⁾ Сан-Франціско.

В другій класі було більш двох десятків реемігрантів росіян, кілька студентів китайців та різнонаціональних мандрівників до Австралії, Сінгапуру—шукачів долі.

В третій класі були виключно китайці-робочі. Це були вже трудові інваліди, котрих не потребував вже капіталістичний звір. І вони їхали тепер до свого краю доживати останні дні.

Пасажири цієї класи ніколи не заходили до двох перших і не виявляли жадного інтересу до будь-якого єднання з тими....

Вони сиділи в своїй загальній каюті, стогнали від немочи, грали в свої китайські гри—карти, кісточки, та часами мигикали свої сумні китайські пісні.

Проте, перша і друга класи були в повсякчаснім єднанні. Особливо те єднання було між місіонерами й росіянами.

Єднання те виникало на ґрунті вчення американцями російської мови. Спочатку росіяне дивились на це як на забаганки „семів“, але коли дізнались дійсної причини цього, як і самої мандрівки американців, де-які російські реемігранти запально вчили своїх учнів, хоча останні й виявляли в тому цілковиту нездатність. Особливо яскраво це виявляв вже сивенький, хоч по суті і молодий ще „місіонер“.

Він що вивчить чи зазубрить, на другий день все цілком забуває.

Що це?—питає по-англійськи свого учня молодий франтуватий росіянин, вказуючи на воду....

„Вата“—відповідає той...

— Але ж ми три дні повторювали з Вами, що це „вода“—і знов „вата“. Це ж чорт-зна що! От йолоп, осляча голова!—додає він по-російськи....

— А це що?—показує він стіл....

Той хвилю міркує, потім похапцем відповідає—„стил“¹⁾.

— Не стил,—а „стол“.

Йому краще б вчитися хохляцької мови у Северина, і у них не „стол“, а стіл і певно не „вода“, а вата... звертається він до інших емігрантів земляків.

Ті регочуться....

Але не глядючи на такі неуспіхи, американці уперто вчили російської мови.

Росіяне пасажири дізнались від місіонерів, що вони їдуть до Росії допомогти цій молодій республіці в війні з німцями та в „організації Республіки“. Америка, що оповістила тепер війну Германії, не могла спокійно віднестись і до сучасної молодії Росії, як вона відносились до царської. Тому вона і вирядила свій дипломатично-місіонерський цвіт, аби ці громадяне „вільної“ Республіки допомогли як в військах організацією розваг, так і новим керівникам—для загальної мети—побіди альянсу над середніми державами.

1) По-англійськи стил—ще.

Отже, після цього чи могли росіяне реемігранти спокійно чи неухважно віднести до вчення семами російської мови?

Правда, серед реемігрантів росіян були і такі, що кепкували з такої вигадки Америки і підозріло іронічно ставились до самої мети поїздки місіонерів. Але більшість земляків прозивали кепкунів вар'ятами і захоплювались доброзичливістю старшої республіканської сестри Росії—Америци.

Одноманітність життя пасажирів „Рембрандта“, розбивало радіо пароплаву, яке що-дня давало мешканцям пароплаву мати багато відомостей з землі, і таким чином мати з нею постійний зв'язок, бути в курсі справ де що діється. Ці щоденні радіозвістки адміністрація пароплаву вивішувала в салонах.

В цих звітках всього потроху: про курс валюти на Лондонській і Нью-Йоркській біржах, про безглузді страйки ціни на продукти, про приїзд до президента Сполучених Штатів двоюрідної тітки, про хід світової війни, про хід подій Російської Революції.

Пасажири I і II класи захоплювались останніми відомостями. Різноманітність цих звісток викликала горячкові змагання серед російських реемігрантів та настирливі запити з боку місіонерів, котрі допитувались про всі деталі, що виникали з кожної звістки про хід Революції.

Особливі дискусії виникали межі кепкунами и останньою більшістю російських реемігрантів. В такі часи в другій класі утворювалось два табори. Один, як-би здавалось побічному слухачеві,—бажав загибелі молодій Республіці, другий—її розцвіту.

Так, як поверхово здавалось, тяглися дні „Рембрандців“.

III. ЖЕРТВА.

Одного дня серед тиші на палубі розлігся жалібний згук дзвона. В свята, коли він кликав на богослуження, що впорядковували місіонери, він був бадьорий і рішучістю нагіпнотизовував віруючих йти до молитви, тепер же він розбуджував навіть у атеїстів якісь плаксиві почуття і торкав за душу, мов віщуючи якесь нещастя.

На розпаленій палубі з'являються мешканці пароплаву. Вони притискувались до перил і зазирали на другий бік пароплаву, де за машинним корпусом на катрашці III класи чулась метушня.

„Рембрандт“ поволі спиняв хід, а коли замовк жалібний дзвін він цілком спинився.

Кришталева поверхня моря швидко забрала в себе круги, що лишив від спину пароплав і над океаном запанувала тиша.

— Мрець,—промовив хтось серед скупчених біля борту І класи пасажирів.

— Це, певно, хоронять помершого третього дня китайчика,— не то погрозливо не то зі злістю пояснив студент-китаєць.

— А чому тримали три дні в таку спеку?—звернувся до нього франтуватий росіянин...

— Тому що порядок такий—буркнув англієць, мандрівник до Австралії.—Такий морський звичай. Коли за три дні не буде землі, спустити в воду... До того держуть на льоду—пояснив він і перехилився за борт, щоб разглядіти процедуру.

Всі мовчали і слідували за приготуваннями біля борту третьої класи.

Звідтам на перегнутих через борт канатах спускали ящик, що мав вигляд труни, з просверленими дірками.

Ось ящик вже над поверхом води... Один край його нахилиється все нижче й нижче і врешті напів злазить у воду...

В просверлені дірки його булькає вода, ось вже вона перестає булькотити, і ящик втопає більш у воду... Мент гойдається, потім перехилиється одним кінцем вниз і, мов санчата з гори, пірнає навкіс в глибину океану.

Дзвін знову зателенькав жалібну одходну...

На поверсі води з'являються водяні овальні смуги... Пароплав здрігнувши корпусом забурлив... Загук тягучим густим ревом—рушив...

За хвилину він вже летів попередньою ходою, мов би нічого не трапилось...

— Ось вам, Ема, яскравий покажчик жертви благодійности тих, кого ви безглуздо і безмисно захищаєте—звернувся до молоді пані один з пасажирів, що скупчились біля борту. І він вказав рукою в напрямку, де мав пірнути мрець.

— Ви розумієте трагедію історії цього китайчика,— продовжував джентльмен.—Він, певно, пару десятків літ віддавав свої сили на акціонерів, животів гирш скотини і, ймовірно, врешті гадав, що його тіло, по звичаю прадідів, буде поховане в рідній землі... А, може, ще міркував добитись до рідної околиці і там мирно дожити останні дні свого життя...

— О, знову починається,—іронічно промовив до сусіда один з емігрантів, кивнувши головою в бік того, хто почав розмову.

— Дивись, дивись на ту піну, що з'являється по-над бортом пароплаву,—хутко відповідав сусід,—як вона зникає відразу, так і філософія Северина піде прахом, як-би не намагавсь він на свою оптацію.

Молодий росіянин Северин, який почав балачку, замовк на хвилину, задумливо дививсь на безкрай простір океану... Згодом продовжував почату розмову.

— Марно. Капіталістична огида всюди знайшла б його. Вона б і там все-їдно не дала б йому померти спокійно....

Там знайшлися б місіонери з шахрайськи придбаними ланами, копальні з акціями, плантації, прядильні, мандарин з повинністю—всі, всі вони заявили б претензію на його і потягли кожен у свій бік...

— Ну і яке це має відношення до помершого?—спитала Ема.

— А те, що той китайчик добре зробив, що тут помер, принаймні океан забрав його без жадного протесту і вимог... А там його смерть наклала б новий тягар на його близьких різними обов'язками всім, починаючи від брамін і до цвинтарника...

Джентльмен замовк і нервово кинув через борт докурену цигарку.

— Цьому ніхто й не перечить, Северин,—звернулась до нього пані.—Але сказане зовсім не має нічого спільного з нашими розходженнями в тактиці. Віки створили громадські умовини і одним скоком їх замінити не можна. Треба еволюційного переходу, щоби змінити психологію людства, досягти кульмінаційного пункту в промисловості.

— Гляньте, панове, звідки б могли взятись оті чайки серед океану,—голосно промовив сам до себе один з англійців, мандвірників до Австралії, вказуючи рукою через борт...

Поруч пароплаву, мов повітряні дозорці, неслоь двох чайок, які час від часу про щось перекликались між собою, ніби вели суперечку, скільки днів мандрівки їм лишилось до землі...

— Певне вони безперестанку летять з пароплавом з Гонолулу,—знову запитав хтось з росіян-емігрантів.

Малаець-служка, який в цей час лощив мідяні скріпи перил і спинився на мент, подивився уважно на чайок і тих, хто розмовляв про них, усміхнувся і промовив кручею англійською мовою: „чайка, мачта відпочивай“, затим швидко почав терти мідяну скріпу, замигикав веселу малайську пісню, певне про чайку, бо час від часу кидав голосом у бік чайок.

— Подивіться на дерево, хіба воно відразу росте з зернятка.—На дуба. Або на будову хати, хіба її будують, не заклавши фундаменту? Та й то, щоби десь жити до нової будови, лишають стару, аби десь зімувати.... А по вашому все зруйнує, а нової будівлі ще немає...

— А чи не краще зовсім зруйнувати таку будівлю, яка погрожує завалитись і придушити мешканців її, що довгого часу була джерелом хороб, причиною каліцтва покоління?—запитав Ему юнак, який цілий час майже не цікавився процедурою за бортом і тільки під час розмови підійшов до гурту.

— Маєте рацію, Льова, — звернулась до того Ема, — одначе, це можливо там, де дозволяють кліматичні умовини... ну в Африці чи що, в краях, де холоду нема і потреба хатньої будівлі не так почувається гостро, як у нас в Росії.

Але психологію людства в мент не переробиш. Для того треба поступовий перехід. І в даному разі ви всі цілком стоїте на хибному шляху, — відповідала вона юнакові.

— Чи не правда, Стьопа, — звернулась вона до одного з емігрантів, вже літнього віку особи, що цілий час безжурно дививсь то на Северина, то на Ему і мовчки пихкав люльку.

Той на хвилюку вийняв люльку з рота, безцеремонно виплюнув під ноги жовто-зелену слизину і продувжував пихкати люльку, ніби цим сказавши: ось відповідь.

— Та що ти хочеш їх переробити? — напосів на Ему один з емігрантів, брюнет з закрученими до гори вусами аля Вільгельм, — горбatego могила виправить... Це ж маніяцтво марити про перебудову людства, яке жадного розуміння про це не має.

— Пішла машина!.. Віктор пішов у полеміку... Бути біді! з'їронізував хтось з компанії... А ну, ну читайте лекцію про діагностику...

Почувся легкий сміх...

А дідок, ніби в відповідь, продовжував: „Коли лікар не може зробити діагноз хорому, він пристосовує перші найліпші засоби і ліки, що в його силі й розумінні... Відразу цілющих бальзамів нема на світі — це аксіома. Ми ж не віримо в Христові чудеса: А коли більшовики вірять в них, то хто піде з ними, — хіба дійсно безглузді... З запалом протарабанивши це, брюнет злісно зиркнув на Северина і Льову і нервово зарухав плечима.

Розмова почала набірати спірного характеру. Бесідників обступили і інші емігранти, що вийшли на палубу.

Ну гаразд, — звернувся Северин до брюнета. Ось ваші меншовики і співучастники есери зараз чи хвалять молоду Республіку? — За ланібрата з генералами, поміщиками, сенаторами, фабрикантами...

Правда ваша, робочий не дуже досвідчений в керуванні своєю країною, не мав в цім ніколи практики... Але ж дайте, панове добродії, хоч раз в житті і їм попрактикувались, спробувати керувати собою і творити так життя, як це потрібно працюючим...

Дідок знову не стерпів і, отштовхнувши кілька сусідів, протиснувся до Северина:

— Та що ми, варьяти чи що — дозволити робити експерименти з живими істотами? — закивав він руками перед самим обличчям Северина... Що це чурбани чи що? Ваш більшовицький марксизм так далеко зайшов, що так і проситься в дім божевільних.

І дідок зі злістю й огидою на обличчі крутнувся на місці.

Стьопа, що цілий час мовчазно, але нервово пихкав свою люльку, нетерпляче вихопив її з рота і круто повернувся у бік дідка й брютета, злісно подивився на них і промовив:

— Льокаї, мерзота, а що ж ви мовчите про той кривавий експеримент, що протягом тисяч літ виробляють пануючі класи над робочим людом? Харкнути вам у пики, а не витрачати слів на переконання. І він з огидою плюнув на долівку у бік опонентів. Потім встромив люльку в рот, запахкав і пішов геть.

— Межи всіма запанувала тиша.

— Правильно,—гукнув Льова і, крутнувшись на одній нозі, пішов навздогін Стьопи.

— Джентльмени, прошу!—гукав малаєць, який стояв вже кілька хвилин перед бесідниками і тримав кишку в руці, щоб поливати ту частину палуби, де скупчилися емігранти. Він вже скінчив поливати один бік палуби.

Всі почали поволі розходитись.

Сонце вже схитнулось з полудневого обрію і на останці дня палило свою океанську жертву з спокійно-гострою насолодою.

На палубі вже нікого не було. Лише два малайці своїми кишками захищали пароплав від Агні.

IV. „БІЛЬШОВИКИ“.

Подібні суперечки не раз виникали межи реемігрантами росіянами. Майже завше вони кінчалися якимсь інцидентом, що єдиний втихомирював і розганяв їх.

Ці сварки виникали, головним чином, межи купкою більшовиків та меншовиків з есерами. Майже що-дня яка звістка з подій Росії, чи про більшовицьку агітацію за припинення війни, чи за установчі збори, про відносини нового уряду до автономій України, Грузії то-що давала мешканцям другої класи тему до суперечок. Правда, завше більшість була проти трьох більшовиків—Северина, Льови і Міро, лише один Стьопа, анархіст-індивідуаліст, був на боці більшовиків.

Ця трійця більшовиків на пароплаві жила якимсь окремим, нікому з інших пасажирів невідомим життям.

Вони майже завше сиділи по своїх каютах і з'являлись серед інших лише в часи їди, нового радіографного бюлетеню...

— „Навчаються методів керування державою“,—іронізував серед інших пасажирів брютет, коли о тім хто порушував питання.

Одна лише Ема, меншовичка, іноді заходила до каюти Северина. Але всі знали, що вона закохана в йому і межи ними існують інтимні особисті відносини.

Серед меншовиків її інакше не називали, як швидкою жертвою любови до більшовика. І останні часи на неї почали вони дивитися скося, бо в її змаганнях по своїх меншовицьких партійних справах у неї частенько почали проглядати більшовицькі „химери“.

Одначе, Ема була надто звязана з меншовиками, в її переконанні надто міцно сиділи наслідки довголітнього меншовицького виховання.

Поскільки в нашому романі Ема відіграватиме не аби яку роль, як і Северин, Льова, Міро та Стьопа,—познайомимось ближче з нею, як і з останніми чотирьма суб'єктами.

Ема з походження єврейської сім'ї, м. Єлисавета на Херсонщині. Ще з дівочо-юнацьких літ, завдяки сусідству робітників з заводу Ельворті, вона була захоплена революційним духом.

І як більшість робітництва заводу були пройняті пропагандою есерівщини, вона ще тоді була вже викинута за різні виступи з гімназії. Скоро після того брала участь в терористичній організації в Одесі, куди післали її батьки продовжувати вчення. Там її схоплено і за малолітство (їй було всього 16 років), віддано в дім виховання, звідки вона, як належить, і втекла до Києва. Там брала активну участь в пропаганді серед друкарів і трамвайщиків. Часи вбивства провокатором Богровим Столипіна вона була одною з кільцевих бойовки, що мала намір знищення всієї царської свити разом з царем. Це несподіване вбивство в часи облави випадково дало в руки поліції де-кого з бойовки, як схоплено було і її зі зброєю в руках. Вислано до Сибіру. Звідти їй вдалось втікти до Америки. В „Новім Світі“ попала в оточення меншовиків, котрі й виховали з неї гарну меншовичку.

Тепер, після п'ятилітнього перебування там, вона повертала до Росії. На пароплаві здибалась з Северином. Протягом двох тижнів мандрівки вона, як губка, вбирала в себе „більшовицький“ марксизм. І не дивно. Марксизм, що вона проходила в своїй партії, тепер в поясненні Северина здався їй зовсім в іншому світлі. І от, крок за кроком вона почала розуміти дійсність його в революційному розумінні, не як побічного засобу боротьби, як вчили її в організації, а як головної підвалини в боротьбі, як конечної мети боротьби за соціалізм.

Северин, молодий емігрант, теж пройшов еволюцію не тільки меншовизма та есерівщини, а й націоналізму.

Будучи української сім'ї, під впливом специфічної літератури, він, як сангвінічна натура, став націонал-революціонером. Ще молодиком він рішив віддати своє життя визволенню своєї пригнобленої нації. За активною пропагаторською роботою на Кавказі серед кубанського козацтва він був схоплений і висланий до все того ж добродійного, всіх

приймаючого Сибіру. Разом з кількома політичними засланнями йому теж пощастило втікти до Америки. Там, працюючи серед своїх земляків, вступив у круговорот різних партій. Однак, спочатку ні одна з них не розв'язувала його національних проблем, хоча під тягарем капіталістичного гніту він вже був цілком захопленим соціалістом. Нарешті, невелика група соціалістів прозвала себе більшовиками, захопила цілком його, в їх революційному соціалізмі він відчув розрішення своїх гнітючих національних питань.

Після того як він, мов губка воду, вбирав в себе величню науку соціалізму, революційний марксизм,—йому не раз ставало ясным, як мізерний був його попередній шлях одностороннього націоналізму, як не бачив він лісу з-за дерев, так і з-за його—величньої справи визволення всього людства.

Тепер з доручення федерації більшовиків Америки їхав він до краю, щоби прилучитися до борні за працюючих і розкрити перед ними націоналістичну завісу.

Його партійними товаришами були Льова і Міро.

Льова, молодий хлопець, втік до Америки перед огидою рекрутчини. Тут, у Новім Світі, приставши до організації більшовиків, він головним чином проводив оригінальну пропагандорську роботу в своєму голярському офісі. В бар'ярні він ловчився завше usługувати робітникам, інші колеги-майстри поважали його за це, бо їм завше було вигідніше usługувати панам, з яких вони діставали більш відсотків за роботу. І тут під згук ножниць і бритви він розводив „крамольні“ більшовицькі теорії перед клієнтами робітниками. Ті любили ходити до цього молодого анархіста, як прозивали його... І не один десяток за час перебування Льови в голярні вийшов с-під його бритви американськими „більшовиками“.

Тепер він їхав до Росії, яку покинув чотири роки тому.

В цей час йому не було ще й 22-х років.

Міро, француз з роду, син комунара, що загинув від диких катів на вулиці Роз'є біля Монсо, під час першого катування реакціонерами комунарів.

Мати хлопцем вивезла його до Америки. Тут він попав серед оточення російських робітників, вивчився не тільки мови, але пізнав і ввесь хід визвольного та соціалістичного руху в Росії.

Йому було зараз 48 літ, але він теж наставляв перед товаришами, щоби і його пустили до Росії.

— Я самотній, батько мій помер за першу Комуну, хай я помру за другу.

І от на пароплаві ця трійця була притчею во язицех інших пасажирів.

Стьопа, що завше тримавсь їх боку, був анархіст, так принаймні він себе рекомендував. Це була поважна, спокійна

людина, що завше мовчала і лише в часи великих суперечок своєю лаконичною лайкою до противної трійці заспокоював хвилювання суперечників.

На пароплаві до його чомусь всі ставились з великою пошаною, не гляючи на його грубість.

Але хоча він себе і вважав анархістом, одначе, він ніколи не виявляв у своїм розумінні безладних комбінацій в революційній тактиці, методах боротьби і мети їх, як виявляли інші його американсько-російські колеги.

Трійця вважала, що він випадково попав в список анархістів і всякий час намагалась виявити його остаточну соціалістично-революційну позицію та прилучити до свого кола.

V. РАДІО-ГРАМА.

— А все-ж поки-що їм не можна розкривати наших завдань,—лагідно говорив Міро, звертаючись більш до ліжка, ніж до Северина і Льова, що сиділи на ньому.—Треба все-таки їх остаточно виявити, а вірити взагалі не слід нікому до самої смерті...

—Та хто перечить тов. Міро,—одповів Северин,—здається ми досить вже упевнились, що їх цілком можна рахувати своїми і про це треба тільки попитати їх самих. Не забувайте лише, що нас надто мало, щоби виконати наші плани. А остання депеша, як бачите, говорить нам, що без Еми тут на пароплаві ми мало що зробимо, коли взяти під увагу, що серед місіонерів дуже добрий шпіонаж поміж самих себе...

— Так, так, Міро, боятися нічого,—упевняв того і Льова.

Розмова йшла в каюті Северина. Міро сидів на складному пароходовому стільчику біля столика, на якому були розложені різні папери, а Северин і Льова, за відсутністю стільців—на ліжкові.

Це було одно з їх інтимних засідань...

— Гм... Гаразд... Але доки не буде згоди, ні слова про депешу і основні завдання,—згодивсь Міро.

— Часу не будемо гаяти; Льова, піди поклич,—звернувся до того Северин.

Льова миттю зник з каюті. Міро тим часом зладив папери, поклав на полицю і почав мовчки набивати свою люльку.

Северин взявся за читання японського букваря.

За кілька хвилин в двері почувся стук, і на заклик Северина в купе увійшла Ема.

Вона трохи здивувалась присутності Міро... Вона зачервоніла і ніяково подивилась на Северина, мов питаючи: чому в наше інтимне особисте життя вводиш третю особу?

Але мов у відповідь на те, Міро пересів на ліжко і запрохав її сісти на його стілець.

Увійшов Стьопа, а потім Льова. Останні теж розмістились на ліжкові.

Хвилину була урочиста мовчанка. Ема, стримуючи хвилювання, важко дихала, а Стьопа поважно пихкав люльку і з цікавістю поглядав то на Ему, то на дзеркало проти ліжка, в якому відбивався Северин.

— Товаришу Стьопа і товаришко Ема—порушив, мовчанку Северин,—ми закликали вас сюди, щоби раз назавжди виявити ваше відношення до нас і покінчити з тим непорозумінням, що існує межі нашими і вашими поглядами... Ви знаєте нашу програму і поскільки за час подорожі вам цілком стала відомою наша позиція і тактика що до революції в Росії... За час подорожі і ми вас дізнались і бачили перелом у ваших переконаннях...

Тут Северин подививсь на Ему... Зараз ми вас рахуємо своїми... Час вимагає не розпорошення, а єднання сил, бо ворог надто сильний...

От, щоби роз'язати це—ми і закликали вас, аби потім більш ніколи не підіймати про це питання...

Северин скінчив і почав скручувати цигарку.

Ема і Стьопа мовчки дивились один на другого, мов питаючи—кому починати.

Товариші—порушила мовчанку Ема,—мушу вам признатися, що кілька часу вже я хтіла сама про це прохати, але я не зважувалась, тому що час від часу поверхово, незалежно від теперішніх моїх переконань і відречення від старої своєї школи,—иноді по інерції суперечу в де-яких випадках вам серед інших пасажирів... І я не раз себе ловила на тому... Це якесь дивна внутрішня ніяковість перед не так давніми товаришами по партії... Але тепер я порішила назавжди пірвати з старим своїм і цілком прилучитись до вас, поскільки це не буде суперечити вашим рішенням...

Вона зачервонілась і змовкла. Стьопа де-який час мовчки пихкав своєю люлькою, але зміркувавши, що так він не розв'яже мовчанку, що знову запанувала, підвів схилену голову, вийняв люльку з рота, обвів всіх поглядом і промовив:

—Ех ви, чудаци! Чого вам ще треба? Одмовлення від назви анархіст? Для чого те? Наколи ви не вбачаєте в моїх поглядах і міркуваннях жадних протилежностей вашим міркуванням і переконанням,—чи ж не досить цього, щоби рахувати своїм?

Принаймні я так гадаю. І коли не кажу вам: прийміть мене в свої шереди, то лише тому, що не бачу в тім потреби... От приїдемо до Росії, побачимо самий терен боротьби і коли буде в тому потреба—тоді інша річ, а наколи цього вимагають обставини зараз, наколи зараз треба боротьби—я цілком у ваших шерегах... І Стьопа відкинувся спиною до стінки каюти й запихав люлькою...

Северин поглянув на Міро, той хитнув толовою в знак згоди...

Льова аж підплигнув на ліжку, ляснув в долоні і весело гукнув! чудово! За такі речі на цім тижні поголю Ему аж два рази.

Всі усміхнулись.

Міро, покажіть товаришам депешу,—звернувся Северин до того...

У Еми заблищали очі, а Стьопа перестав пихкати: обоє слідували за рухами Міро, котрий діставши папери і поклавши на коліна, почав порсатись у них. Нарешті він витягнув радіограму і подав її. Стьопа і Ема з цікавістю прийнялись за читання її.

Тим самим машинним шрифтом, що що-дня вивішувались радіо-звістки на пароплаві, в депеші було написано:

Пасіфік рейс Гонолулу—Йокогама.

Рембрандт. Міро Селар.

„Багажовані Рембрандті дванадцять кіп товару 174375582 грос 84300+5839647 дюжин наш багаж передати Токіо комісіонеру 54349—38530 грос в Сеул комісіонеру 47439+18003 склада Йокогами переслати Шанхай 208 паків 213649 фунт коконів—742256+20403 Калькута 1057041 фунтів 749956+друга—якість 33600193 грос. Телеграфуйте Чикаго.

Кріксон“.

Стьопа і Ема підвели від депеші голови і незрозуміло дивились на товаришів.

— Що... гадаєте втягнути нас в гешефти?—промовив Стьопа і загадково усміхнувся.

— Невже іншого виходу нема видістати коштів, як оце комісіонерство?—звернулась Ема до Міро і якось здивовано поглянула на Северина, на обличчі якого грала усмішка.

Міро мовчав і щось шукав у паперах... Потім витяг і подав Стьопі і Емі шматочок тоненького жовтого паперу...

Росшифровка,—коротко промовив Северин.

Ема нервово схопила папірець і обоє знову накинулись читати.

Наспих писаним почерком на папірці було написано:

„З дванадцяти місіонерів, що їдуть на Рембрандті є один наш—Сегаль. Увійдіть в контакт; адреси товаришів: Токіо, вул. Сю-я-сі 15, Рудза; Сеул, вул. Лі-я 85, д-р Коя; Шанхай, Брод-Вей 114-Фучан і Суа-вен; Калькута, Брітан Род—35, Говід Рош. Лишайтеся Йокогами.

Кріксон“.

Ема подала папірець Міро. У неї сяли очі і вона часто дихала.

Міро так пихкнув люлькою, що повна каюта наповнилась димом, який прожогом почав втікати в відчинене віконце. Він потягнувся, що аж захрущало в ліктях, мов расправляючи заляклі кістки до роботи...

— Чудово!—промовив він.—Ну, а далі?

— Це одна з останніх депеш,—промовив Северин. Ввесь час подорожі ми тримаємо контакт з Америкою по радіо і, як бачите, під виглядом комерційних справ. В Японії ми повинні заснувати осередок, що керував би соціалістичним (більшовицьким) рухом в Азії. Для зв'язку подано низку адрес товаришів в країнах, де в першу чергу треба розпочати роботу і зносити. В Росії наші товариші ведуть завзяту боротьбу, яка має конечну ціль захоплення влади. Буржуазія намагатиметься, доки існує західний терен, натиснути з боку Азії. Ми повинні не допустити цього і паралізувати удар в спину, а одночасно розвернути комуністичну пропаганду в Азійських краях, цих дійних коровах європейсько-американського імперіялізму. В Скандинавії теж організується такий осередок.

Наше завдання в Азії розвинути революційну акцію по цілому материку. До приїзду в Йокогаму треба виробити остаточно план роботи. Тут на пароплаві їде тов. Сегаль. Треба ввійти з ним у контакт. Вагу його участі кожен розуміє. Але треба обережно. Нема сумніву, що серед місіонерів є й шпики американського імперіялізму....

Северин передихнув.

— Ну, так у чім же справа?—запитала нетерпляче Ема.

— А от у чім,—продовжував Северин.—Цю справу повинна взяти на себе Ема... Треба все поставити в спосіб флірту....

Ема зачервоніла.

— Отже,—пояснив Северин,—це буде найбезпечніший початок для одводу очей другим місіонерам.... Як розпочати, це все, гадаю, не трудно вигадати.

— Звичайно,—розговорився мовчазний Стюпа.—Місіонери' після обідньої кави сидять за газетами, шахматами в курильні. Підемо й ми. А Ема вже знатиме, що їй треба буде робити.

— Сьогодні вночі Сегаль мусить бути неодмінно або у мене, або у вас в каюті,—звернувся до Еми Северин...

Коли товариші покинули каюту, де лишався лише Міро і Северин, останні нашвидку закінчили переписування шифру, а після того, як і Міро вийшов, Северин взявся за початок вчення японської мови.

VI. СЕГАЛЬ.

Після полудневої кави товариші одинцями, а де-хто по двоє увіходили до смокінг-руму ¹⁾).

Серед густого тютюнового диму ледве можна було розглядіти американців. Де-які з них запально грали в доміно, шахмати, де-хто просто палив люльку, дивлячись на гру колег, а інші читали газети, що невичерпуючим запасом були приховані з „землі“ практичним завхозом пароплаву.

Ема і Стюпа протиснулись в середину залі до канапи, звідки найкраще можна було чути розмови присутніх. Вони теж взяли до читання газет.

Сивенький місіонер, той, що так завзято вчився російської мови, запрохав Северина на пару шахмат...

— О! На фронті разом з більшовиками роблять заколот і бешкети українці,—прочитав у газеті в голос один з Семів ²⁾).

— Що то за українці?—запитав Северина сивенький, беручи своїм конем Северинову пішку.

— Що їм треба?—протягнув він, поклавши взятую пішку в шуфлядку.

— А то, бачте, містер Грік, нація вроді айришів ³⁾ в Англії. Вони царизмом були зрусифіковані і територіально анексовані. А тепер у Революцію допомагають собі автономії чи незалежності... як от Ірландія в Англії.

— А чому ж вони тепер того домагаються в час війни? Хіба не можна почекати кінця її, доки буде знищено ворога?—знов запитав сивенький і скривився, побачивши, що Северин захопив своєю королевою і коня і гармату.

— Хто його зна,—усміхнувся Северин,—певно їм нема діла до війни, мовляв—раз нема царя, чому ж не дасте нам свободи... ну, от і роблять бешкет разом з більшовиками.

— А правда те, містер Северин,—звернувся до того той місіонер, що прочитав звістку,—що російські більшовики це просто злодюги і бандити, ходять нечесані з довгим волоссям, немиті, брудні, якісь страшні дикуни?

Де-які американці зацікавились, що відповідь на це рошен, ⁴⁾ і повернули голови в його бік...

— А як ви гадаєте?—звернувся Северин до того, хто запитав його,—чи я подібний на розбишаку, нечесану, брудну людину?

Той мовчав.

— Ну, от такі й більшовики.

Американці усміхнулись. Вони подумали, що рошен шуткує.

¹⁾ Курильня (по-англійськи).

²⁾ Дядя Сем—така алегорична назва американців.

³⁾ Ірландці.

⁴⁾ Росіянин.

— А страйк трамвайщиків у Фріско¹⁾ все триває і набирає все більших розмірів,—продовжував подавати з газет звістки все той же сухорлявий місіонер.—Газета сповіщає, що третій тиждень страйку дасть користь муніципалітету. Майор міста гадає, що трамвайова лінія Акційного Т-ва перейде до міста.

— Як ви гадаєте, що вийде з цього, містер Люк,—звернувся сухорлявий до мовчки сидячого на канапі джентльмена.

— Звичайно,—відповів той,—ті шість мільйонів, що заробляє Т-во, перейдуть у касу муніципалітету. Згідно контрактової умови оренди межі Містом і Т-вом, наколи трамвай не ходитиме три тижні по яким-би то не було обставинам,—город має право забрати лінію в свої руки.

— А як ви гадаєте, колеги,—звернувся до них молодий місіонер, що цілий час мовчазно читав газети,—наколи лінія перейде до міста, чи виграють робітники, чи поліпшає їх становище?

— Чому ні, містер Сегаль,—відповів тому Люк, адже ж робітники будуть робити вісім годин одразу, як вони того домагаються, а не з перервами, як тепер було.

Емігранти повернули голови в бік того американця, до якого відносилось ім'я Сегаль.

Бездоганне убрання, вихолене обличчя, огрядна здорова фігура Сегалья надавали йому вигляд швидче фабриканта, ніж робітника...

Так майнуло в думках де-яких товаришів росіян. Лише його розумно-замислений позір був контрастом тупим безмісним позірам його колег.

Сегаль хвилину помовчав на відповідь колеги, а потім неухважно перелистуючи газету кинув у бік Люка:—Та воно то так, одначе все ж будуть робити вісім годин і діставати тих самих долара і п'ятнадцять центів на добу... Доля їх навряд чи поліпшає...

— А хіба місто заінтересоване, щоби відібрати трамвай від Акційного Товариства?—запитала Ема, звертаючись до Сегалья?

— Бачите, місс,—промовив Сегаль, відкладаючи на бік газету,—Акційне Т-во протягом дев'яти років дуже конкурує з містом. Тодішній майор Фріско дозволив Т-ву прокласти лінію трамвая поруч муніципальної і Т-во, збудувавши кращі трамваї, утворивши ліпші умовини для пасажирів, цілком відбиває публіку од муніципальних трамваїв. Ну, ясно—місто й заінтересоване взяти трамвай в свої руки. А цей випадок зі страйком дає йому де-які шанси до того.

— А то, без допомоги міста, хіба страйк так довго тягнувся б?—вставив Люк.

— Як-то?—зацікавилась Ема.

¹⁾ Сан-Франциско.

— І так буває, — усміхаючись відповів Емі Сегаль, — наколи страйкарі вийдуть за межі публичної пристойности і спокою, муніципалітет різними засобами примусить їх до роботи... А в данім разі місто зацікавлене в страйку, майор не звертає уваги ні на публічні бої бастуючих з страйкбрехерами, від чого останніх везуть до цвинтарю, ні на напад на трамвайні вагони.... Іноді сама поліція допомагає...

— А робітники певне міркують, от де добрий майор, — іронично вставила Ема.

— Так... всяко думають, — двозначно відповів Сегаль.

— А от в Чикаго, так за два дні задавлено страйк. Там майор міста не забарився прислати кінних, і ті швидко упоралися з страйкарями — піддержувала розмову Ема з Сегалем...

— Хм... Мабуть Чиказьський муніципалітет не так був зацікавлений в страйкові, як Сан-Франциський, — відповів Сегаль, разгортаючи другу газету.

— А ви з Чикаго? — запитав він Ему.

— Еге! А ви з Нью-Йорку?

Межи Сегалем і Емою зайшла розмова про Нью-Йорк, Чикаго і взагалі всю Америку.

Інші американці теж встрявали в розмову, але Ема більш говорила до Сегалю. Місіонери відразу відчували ігнорацію до себе і з заздрістю поглядали на спокійного Сегалю, яким так зацікавилась гарненька кучерява міс „рошен“.

Стьопа, Северин і Льова поволі покинули смокінг-рум.

Сегаль і Ема ще довго суперечили між собою з-за якогось музею в Джерсі. Врешті Сегаль запропонував вийти на палубу дивитись на красоти заходу.

— Природа зближає людей, а то ще тут посваримось з першого разу, — додав він, ідучи слідом за Емою до виходу.

На палубі вони вибрали найкраще місце і довго сиділи, глядючи на червоно-бурий захід і перекидаючись окремими фразами.

Вночі, коли всі поснуть, Сегаль буде у мене в купе, — сповістила Ема Северину. Межи місіонерами йде два спеціальні по шпигунських справах, тому треба бути обережними. Ми так і порішили, що Сегаль буде до мене залицятись. Так треба про людське око.

— Ну і бісів містер Сегаль! — підморгував за вечерею колегам сивенький місіонер... Бач яку гарненьку емігрантку підчепив! Біг-ме я заздрю йому...

Місіонери реготали і мовчазно їли бівштекси. Сегаль теж хитро усміхався і підморгував сивенькому.

Вночі, лягаючи спати, сивенький, який мешкав в одній каюті з Сегалем, подививсь на порожнє ліжко того, — загадково кивнув головою і, натягаючи на себе ковдру, голосно промовив:

— От так Сегаль. І випаде ж щастя.

ОЛ. ДОНЧЕНКО.

ЗЕЛЕНЕ БОЛОТО.

(ПОЕМА)

Мерехтінням, мерехтінням,
Сизим куревом весни
Кинув людям—тіням
Сни.

Кинув людям—тіням
В болото, в баговіння.
Манівцями, дорогами
З перемогою
День.

Ой, багато, багато
На свято
Йде;

Ой багато, брате,
Пісень гуде.

Кришталево далеке узгірря
Хтось чесав золотим гребінцем,
Допрядало свій дим надвечірря,
Ніби стомлене чаром лице.

Билось сердце в житах перепелкою,
Колисало, як сон, позолоту.
Мов утома з шарлату виделку
Застромила в стіжок околоту.

За шляхами криваві коралі
Розгубила на заході ватра.
Ночі, ночі лани чекали
І світанку осяйного завтра.

Ворушились віконця червоні
В убогих селянських хатинах,
Мов терли очі долонями,
Як перед сном дитина.
Дихала теплим житом
Тиха липнева ніч,
Сіяла з синього сита
Дріт золотавий у вічі.

Нивами, перелогами
Сиза пара голубів;
Ні, не маю вже змоги
Мовчати тобі.

Нитками золотистими
Наші зіниці сплелись,
Повну шию намисто
Гне до землі.
Ні, не маю вже змоги,
Пісне моя,
Хочеш—спільними дорогами
Підемо—ти і я...

В місто шумливе,
До електро-машин,
Кинем на згадку нивам
Зелений дим.

Зазімовились очі—
Слово шелеснуло: годі...
... Ні, вона не хоче
Кудись сьогодні.

Будувати будем
Церкву червону,
А що скажуть люди
Про мене вдома?
Не було ще такого,
Як ти кажеш, ніколи...
А покину ж на кого
Матусю й поле?
А на кого ж я кину
Овечок, корівку?
Ні, коханий, єдиний,
Ніколи, до віку!..—

Слова, мов сокира,
Врубалися в груди,
Та хіба вільні крила
Орел забуде?
— Прощай, іду я
І не вернуся,
Нехай цілує
Тебе матуся,
Нехай голубить, в губи цілує,
Хай очі сяють їй променисто—
Прощай, іду я
Від тебе в місто.
Не можу бути, не можу,
В зеленім болоті,
Спомин душу трівожить
Про безнадійне: „годі“.

— —

Вітер хлюпає на ниві,
Стеле плисом, оксамитом,
Гублять маки сміхотливі
Цвіт між буйним житом.
Йду самотньо між хлібами...
Тиша. Втома. Спить тривога.
В далечинь біжить дорога
З телеграфними стовпами.
Вітер курявий і спека;
Прилива до мізку кров.
Швидче! Мріє вже здалека
Місто з банями церков!
Зелені, блакитні бані
Величньо на сонці сплять...
Попи й дяки п'яні
Вночі—до дівчат.
За бороду бога
Смикає коммол,
Тягне старого
З неба до долу...

— —

Наближують захід ворони,
Вартують когось димарі.
Розхрістане місто канони
Складає вечірній зорі.

І хтось невідомий проходить
По вулицях кроком важким,
Здається: здрігнулись заводи
Карнизів хитанням п'янким.

Вечірні червоні канони,
Заводів німі тропарі,
Ой, хто заховає, схороне
Вінчальне моління зорі?..

Хтось прихилився так близько, близько,
Хтось ніжно до мене звик.
... Огневі розгублює бризки
В вечірній тиші паровик.

Дзвінко, чітко сонний тротуар
На рахівниці кидає мій крок
... Від ріллі в степу білий пар,
В садках в селі вишневий сок...

На рахівниці тротуар: цок, цок, цок...
Над будинками, над заводами,
Місяць—мідний гак...
(Шкода, шкода мені,
Що все скоїлось так.)

І снує, снує в вікно
Якісь дивовижні мережі,
Це було так давно-давно,
А спомин і досі бентежить...

Хтось прихилився близько-близько,
Хтось ніжно до мене звик...
— В темряві червоні бризки
Губить, губить стихаючи паровик...

Травень 1923.

Д. М. ЗАГУЛ.

ГІМН—ПРОКЛАМАЦІЯ.

Благословенний піт!
Благословенний труд!
Благословенна рука
трудівника!
В поті обличчя здобувається хліб,—
(надії не дадуть).
Прилипла ти до праці,
як той поліп,
людино,—
Хто цього не бачить, той осліп,
хто цього не знає,—
хай згине!
Селянине!
Цупко чіпляйся чепіг,
не шкодуй ні рук, ні ніг,
працюй на себе і працюй на всіх!
Як тільки злізе останній сніг,
висушить сонце болото,—
виходь на переліг,
на роботу!
Не шкодуй ні м'язів, ні поту!
Благословенний плуг і коса!
І вчасна на полі роса!
Молот і серп і плуг—
наш приятель-друг!
Ори і сій!
І жди дощу з гори,
повний надій на сторицю—
матимеш жито-пшеницю!
Вставай до сходу сонця,
обходь свій двір,
дивися, як блідне огонь сузір'я,
погоду вгадуй і мір'я!
Дивися: кільчиться, сходить
твое зерно—

І вірь,

що вродить воно—
не тільки твоїй рідні,
не тільки для твого дому
і більше нікому—
ні!

плід матері-землі
для всіх!

Не ти його кільчив, а сонце й дощ!

Не ти зогрівав його—

праця—тільки й твого!

Хай не зменшається сила

могутнього плеча,

щоб доля на поле твоє не носила

вогню й меча!

Доглядай добра землі!

Ти вартовий, ти робітник, ти не пан.

Хай зникне з голови твоєї

власницький дурман!

Хто має більше, ніж треба,—

грабіжник.

Хто иншим не дає, голодним, а для себе,—

той убивця!

В'яжи, молоти свій сніп!

В поті лица здобувається хліб.

Прилипни до праці, як той поліп,

людино!

Будь не рабом!

Громадянином будь!

Благословенна рука

робітника і рільника!

Благословенний піт!

Благословенний труд!

Хай буде наша трійця свята:

Праця, любов і знання!

Іхне єднання—

наша мета.

П. ТИЧИНА.

ВІТЕР З УКРАЇНИ.

Миколі Хвильовому.

Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння.
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Він замахнеться раз—
рев! свист! кружіння!
і вже в гаю торішній лист,
як чортове насіння...
Або: упнеться в грузлу ріллю,
піддасть вагонам волі—
ух як стремлять вони по рельсах,
аж нагинаються тополі!..
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Сидить в Бенґалії Рабіндранат:
нема бунтарства в нас: людина з глини.—
Регоче вітер з України,
вітер з України!
Кріз шкельця Захід мов з-за ґрат:
То похід звіря, звіря чи людини?—
Регоче вітер з України,
вітер з України!
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Він корчувату голову з Дніпра:
не ждїть, пани, добра:
даремна гра!
Ах,
Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління,
і землю,
землю свою.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

ДАРАБОВ.

Береги Черемоша ворушили ся: усе керманичівське населенє висипало до ріки, і стукіт сокир розлягаєть ся в повітря, переплітаючи ся з характерним гуцульским плавачковим. „О-о! О-о!“ Завтра довгожданна повинь, кінчут дараби.

От давно, ще весною певне збита дараба. Єла си вже псувати, бо розсихаєть ся повязанє. Іі тручають у воду по двох пільгах, але щось не йде: і позаростало і пов'їдало си.

— Боже помогай.

— Гекувать за Боже слово. Най і вам Бог помагаєт.

Душ шість вовтузять ся коло дараби, але гляба струтити: лиш тріщить, а не посуваєть ся ні на цаль. Де ж: ціла талба на березі та ще й від весни.

— Відей пільги сухі,—догадався хтось.

Найблизший до ріки зняв кресаню зачернув нев води і почав бризкати на дарабу. Другий бив по воді цапінов, підіймаючи дощ бризків, просвітлених сонцем. Дараба була суха і всисала в себе воду, як губка.

Потім знов узяли ся за кіле, і уперлися плечьми й під командний крик „Го-о!“—разом наперли. Знехотя, скриплючи усіма сугавами, здвинула ся дараба з місця, єла си подавати, але помалічку дуже.

Тимофій несе молоду вільху на плечьох. Здоровенний, мов смерека, незграбний і невковирний хлопище. Бачив я його пару разів ще тогид, а се от тепер учора—на відпусті, дивлюсь—у ростіцкому кожусі.

— Шо се ви ростіцкий кіптар убрали?—питаю.

— А віддав-сми си у Ростокі,—жартує Тимофій.

— Давно?

— Та вже буде зо три тижні.

— А за кого?

— За цесу молодицу.

Від редакції. „Гуцульські образки“ Гн. Хоткевича вміщено редакцією без ніяких змін, з метою зберегти стиль автора й характер оповідання.

За Тимофієм шпетненько виступала гарна молодиця, поплісуючи не дуже невинними очима, і усміхалася.

Отсей Тимофій ніс тепер вільху на кіле. Цибатий, здоровенний, сегав ногами по шезневи, як бузьок.

— Тимофійку, Бог би ті здоровечка примножив. Поможі, браччіку.

Тимофій зупиняєть ся на хвильку, потім легким рухом скидає дерево з плеча і підходить до дараби. Відмовити в помочі, коли аж уже просять—се не в звичаях керманичівських. Поправив ремінь, узяв кіл і став, підваживши.

— О, тепер то вже певно піде!—зажартував я, натякаючи на силу Тимофія.

— Та то ще ни знати.

Але справді: чи то Тимофій так добре наляг, чи то троха змочили ся пільги, але талба пішла тепер ліпше. За дружнім потиском, під звичний крик: „О—о“, яким повні сьогодні береги Черемоша, сунула ся, скриплючи, й скоро плюснула в воду. Місце глибоке, хвилі рвуть—і от уже дрожить, от уже готова нестися, от уже запаморочена, охоплена. Але борзо перекинув оден з гуцулів цвайку, просилили ків. Уже закидають камінем

Тимофій знов узяв свою вільху на плечі, пішов. По дорозі замахнувся ударити стару жидівку, що йшла мимо, а та погрозила йому кулаком.

— Но-но! Тепер шяндарі близько.

— А що ми жандар изробит? За жида, каут люде, гріха нема.

Я йду з Тимофієм. Він притишує кроки, бо би инакше хіба бічи за ним довелося.

— Кіле хочете робити?

— А кіле.

— Коли мете йти?

— Та завтра.

— Рано?

— Ой рано!

— А як?

— Та відев о семій вже тра рушати. А шо—до міста хтіли-бесте?

„До міста“—се означає до Вижниці. Бо то треба знати. Як фірман говорить „до міста“, се буде Косів; троха нижче по Черемошу, де судовий повіт Кути, „до міста“ то буде власне до Кут, ну а от в устах керманича місто—се Вижниця. До неї йдуть усі дараби, се пункт, звідки потім уся гуцулія вертає домів по-через верхи. Тут побирають усі гроші, бо в Вижниці сидять ті жиди, що тримають сплави; тут же ті гроші пропиваються і то часом до грейцара, звідси вивозиться уся „культура“—оті „дзигарі“ передпотопові, оті магнесові „сцизорики“, оті чудернацькі „анзихкарти“, що втикаються потім за образи і бачиш нараз в гуцульській хаті обіч суворого

чорного лиця Миколая французську кокоту в більш ніж легко-миснім костюмі.

Умовляюся з Тимофієм, що „паду“ завтра на його дарабу. Міні справді давно вже хотілося спробувати їзди дарабов: то ж так красиво мусить виглядати, коли поміж зелено-темними верхами швидко летить вузенька зграбна дараба, увихаючися межі камінєм, а напереді гуцул мов граєть ся довжелезною важкою кермою. Бистрий, дужий, далекоокий він мов родився для сеї роботи. Справді, гуцул не знає упертої витревалости, він усе бере з налету, мов яструб. Волить весь висилитися відразу ніж крок за кроком чогось добувати ся. Дикун.

В дороблюванні, в накопичуванні дрібних фактів, в досяганні за помічу мурашиної праці є щось з машинowości сучасного віку, безіндивідуального, загальникового. А гуцул—дикий індивідуаліст, і волить напружити ся, з'їсти одразу всю свою силу, аби потім, вивернувши череву, здобувати утрачене. І дараба як не мож ліпше відповідає сій вдачі гуцула. За одень день, переїхавши „до міста“, гуцул витратить стільки енергії, стільки мускульної сили, що дійсно відтак мусить надолужати тижнями.

І потім ся небезпека, ся потреба напруження, гостре чування всіма змислами, чування знов так само гвалтовного і одноразового. Щоб в критичну хвилину не стратити духа, щоби бути готовим кожду мить на якусь несподіванку і уміти на неї реагувати.

— Дараба—се переділи душі—каже гуцул.—Ік не в їх аєш —одну половицу душі на цим свікі маєш. а другу на тим.

Отже, цілком природно, що людині, котра побувала в такій метафізичній ситуації, вільно відтак трошка довше посидіти в корші, а сіно скосити лиш коло хати, а у верьху наймити.

О семій рано я вже над Черемошем. Черемош сонний і тихий. Журкотить то там то там коло каміня, плюскають ся хвилі коло кашищ, але ріка мов дримає, злегка дріжучи на вільнійших плесах. Сідаю на камени близько-близько води—і одразу зачаровує мене чарівниця-ріка. Ще ніжжить ся в пів-сні, як красавиця в білому ліжку; ще лежать довгі синяві тіни від прибережних вільх. Тихо світить ся і звучить ранок. Звідкись прилинув розкішний запах трав. Могутним луком пролетів доокола голови заблуканий ранний чміль. І ростуть, ростуть крила, якась невиразна, може неіснуюча навіть мельодия кріпне, десть в душі, а уста півроскриваються, як би похлинути, вібрати в себе хотів, всіма п'ятьма змислами охопити сю непонятну красу. Що на мене впливає? Що ж отсе легким дрощем переходить від стіп до голови? Що підперає під груди, мов би заплакати хотілося, розкрити обійма й шепотіти, і потім молитись, упавши на коліна та застигнувши в благоговійній екстазі?

Боже Краси! Ти, всюдасущий, великий однако і в дрібній пісчиночці пустині, і в чинах могутного духа, і в русі руки прекрасної жінчини, і в тоскнім поклику далеких дзвонів! Ти, що чаруєш і велиш поклонятись собі на кождім місці землі і неба і вселенної! Ти, що приходиш, свавільний, ідеже хочеш, що показуєш своє променисте лице з лахманів базарної голоти, з ассирійських румовищ, з гідотних подій гріха і з забутої луки готицького будинку. Ти, що в морях так само свobodно купаєшся, як в найтихшім джерельці лісовім, що сяєш дьяментами в крилі метелика і в зірці невідомій, умершій на небозводі перед ранком—Ти! Ти, вічний, всемогутний, раб і владика, ніжний як сльоза печалі, і гнівний, мов вибухший вулкан—да приїдет царствіє Твоє і да будет в нім воля Твоя!

Простеляється берегами чийсь омофор; разом зі струями ріки тече щось, прекрасне і усьміхненне, припливає он-звідтам, з тих далеких голубих гір, само голубе, і прозорчисте і сьвяте. Став би, розкрив серце і купався би, як в сонечних променях, як в ласці любимої людини, як в звуках прекрасної музики.

Он купа хлопчиків стягають платви до купи на будучу дарабу. Удають дорослих: спльовують крізь зуби сикаючи, так само недбалим рухом поправляють крисаньки на головах, повагом, хитаючися в толубі, ідуть—і смішно так дивитися на сих людей в міньютурі. От оден замість, зарубавше сокиру, тягти кльоц до місця, сів на нього верхи і бовтає по обох боках ногами, покрикує як на коня. А другий, кинувши своє діло, забрів аж по пояс у воду і хоче вивернути товариша. І регочуть оба, аж Черемош будиться.

Он виходять над берег керманичі. То оден, то другий. Чухаються, поглядають на сонце і знов вертають т'хатам кому близько. А як ні, то сідають або лягають на березі, щось говорять. Потім устане який, цюкне щось на дарабі—от так собі, як маляр пензлем по викінченій картині—і знов лягає у холодку.

— Фатуру маєш?

— А сночі ще Мошко дав.

— Кіко везеш?

— Шісдесекь і штири.

То є шісдесят і чотири „кубіки“. Я завше лиш широко отворяв очі і безрадно, тупо розводив руками, приглядаючися до якої степені цинічно хазяїни-жиди общахровують гуцула керманича на кождім, буквально на кождім кроці. Се щось таке попросту незрозуміле по своїй нахабности, що дійсно чоловік стає, мов дурний перед тим огромом. Мільйони, буквально мільйони зароблених, криваво зароблених гроший переходять непомітним, невловимим шляхом в кишені паразитів, а з того воздвигаються по містах жидівські камениці, товсті

жидівки їдуть „до Карлсбаду і Марієнбаду“, а гуцул — от сидить на березі, витягає букату кулеші, їсть, ховаючи свою „фатуру“ за ремінь. В тій „фатурі“ стоїть шісдесек і штири, а в дійсності дараба може удвоє більша. Всі часті кубіка, хоч би їх було 0.99—відкидаються. З гуцула беруть на йкус дідчю „кранкасу“, з котрої ніхто ніколи не мав помочи ані на грейцар; з гуцула відтягають за все, а потім, як прийде до рахунку, попросту дають йому половину грошей, а як не хоче брати, кидають йому „фатуру“ в очі з плюгавою лайкою і кажуть їти брати гроші де-інде. І так з дня на день, з року на рік от уже пів-століття. А розіб'ється дараба—сам винен, утонув—сам винен, взяли тобі кльоци пів-города—сам винен. Все, кожду дрібничку, кождий крок гуцула уміє висати павук, наливається кровью і відпадає потім, переїздить десь до міста: „я потшебує дзеці учиць“, учити на те, аби були ще ліпшими п'явками, ніж їх тато. І ніколи нічого для того народа, з котрого жив! Ні одного Грейцара на якусь інституцію, ні дрібочки серця. Гуцул-хлоп, свиня, мармула, паскуда і не сьміє прийти на ганок, коли жид визискувач уже вибудував собі будинок з ганком. Хтось доглядає там душу в гуцулі, поезію, нужду, потребу осьвіти; експльоататор жид бачить лиш матерьял для визиску, бездушний інвентар. брудне parzędzie rąsу, котре треба зужиткувати до останку, а потім обгадивши, викинути й забути о нім в гляданю нового.

І коли приходять всі ті тисячі фактів до голови, коли стане перед тобою все те в великім історичнім масштабі—темніють і осувають ся гори, мрякою застиляєть ся небо, мутним стає сребро Черемоша, і Бог Краси ховає засмучене своє лице за великий зелізний кайдан народний.

Сема година давно вже минула. Я так гадаю, що повинна вже бути дев'ята—а над Черемошем все ще нема життя, все ще бродять мов без ціли поодинокі постаті гуцулів.

— Що це нема повени? Може й не буде?

— А чьому би не була? Буде.

— Та коли ж вона буде? Сема давно вже минула.

— Вода приходит ид'нам коло десетої.

Тоді я лиш зрозумів, що Тимофій попросту не орієнтував ся в годинах. Умів лягти по-волооськи, умів хапати дівок, щоб пищали, умів ще багато річей, але дзигаркове лице завше було для него темним і загадковим і він дивився в нього, як корова. О зміні годин і о їх порядку не мав найменшого понятя, тому ляпнув міні першу ліпшу цифру, котра прийшла йому на ум, не пеключучи ся о наслідках. А що сам точно знав коли ме йти повинь, видно було з його відсутности: от скільки виглядаю—Тимофія нема.

Знов сідаю на камени, очі любовно ходять по всім що доокола. Велетні гір оступили долинку, мов у горсточці її тримають. Змія Черемоша повилася далеко далеко й срібною

лускою тремтить до сонця і в близьких каменях хлюпотить. На високій царинці дві молодичі скидують з островениць сіно й розтріпують блідо-зелені його шматки під промені гарячі. І чути аж сюда дзвінки їх голоси, скочують ся брешащими струмками в долину і грають ся зі сріблом Черемоша.

Але от... мов здрігнуло ся щось по-над рікою. Якась струя невидима проленула, іскра якась десь народила ся і згасла, але вість о ній перелітає от якимись незрозумілими шляхами по-над оба береги—і сколихує сонність. Десь біжить уже хтось, підіймають ся дрімлючі у холодочку постаті, скорше цюкає запізнена сокира, і Бог зна звідки виповзають над Черемош постаті керманичів. Зі шварамі, з кілем і вічною нерозлучницею „дорньнков“.

Надходить повінь!

Серединою Черемоша просверлюєть ся сіра струя. Вона росте й ширить ся і скоро займає всю ширину ріки. Вода стає каламітною, уже несуть ся тріски, поблискуючи білими своїми черевцями, плине всяке берегове сміття. Он зірвався перший ковбок: десь лежав коло води близько і мов чекав лиш на перший поклик—росхитався й пішов.

Що-хвиля вода стає все більш і більш каламітною, брудні кімьхи перевалують ся через каміне і ростуть невпинно.

Ще якихось п'ять-десять хвилин і повінь прийшла!

Ріка стала грізною. Там, де ще так недавно ніжно шелемкотіли прозорі і делікатні струмочки між камінем — рветься тепер через верх руда масса і біснуєть ся й клекотить. Уже виросла дивно, уже покрила найвище каміне, а ще росте на очах, і росте рев і злість, і шал якийсь приходить.

І берегами росте суєта й тривога. Нараз все ожило. Мов над Нілем візбравшим. Стежкою з гори збігає гуцул з важеною кермою на плечах і кричить. На готових уже дарабах перебігають то туди то сюди люде, борзо щось роблять і перегукують ся.

— Продубелтуй, Ива', перенну талбу-у!

— Нічьо-нічьо!

От проскочила вже перша дараба. Жібівська. Ревнимим і допитливим поглядом супроводить її сотня очей по обох боках Черемоша, а вона летить серед погускних, мов чир, болванів, серед перехрестних моцних криків.

— Попусти швару, Васи'! Швару-у!...

— Ни тручей, я тьї кау! Мой. Я те навчу тручети!

— А дзьобню де-с погів, ти?

— На сохари.

І заварило ся, заворушило ся все над Черемошем. Там відчалює якась дараба, там біжить хтось з домашних, несучи страву, там плаче хлопчина, що не хочать його брати „у місто“. Крик, суєтня, дзвони сокир і те оригінальне, плавачівське:
„Е-о!.. О е!.. Е-о!..“

Я скочив на свою дарабу. Маріка, жінка Тимофієва, так і спала тут, на двох ковбчіках. Миколай, властитель дараби, і Тимофій щось кінчали, порозуміваючи ся без слів. Жінка Миколаєва он перелазить через воринє з бесагами—теж іде до міста.

Дараба стояла на глибокім і то ще передом на воду: варт лиш було відвязати швару—сама піде. Миколай став на передну керму, Тимофій на березі відплутовав швару.

— Пускати?

— Пускай.

Швара ляснула, звившися, на ковбки, дараба рвонула ся вперед, аж ледве Тимофій скочив. Миколай сильно б'є вириваючи ся на струнку—а я стою мов очманілий, не знаючи що зо мною робить ся.

Весь сьвіт зачав крутитися доокола мене! В якімось дивнім танци переплутували ся знайомі контури гір, і я не міг пізнати де що стоїть. Церква опинила ся нараз по праву руку від мене, Зарічє танцювало десь зліва, потім в одну хвилию перемінили ся місцями, гори почали кудись усувати ся взад, під ногами клекотіла вода, а ковбки греміли і перебірали ся, на каміню, як клявіші, так що трудно було стояти і утримувати рівновагу. Взагалі щось надзвичайне й незрозуміле, аж хочеть ся скочити на тверду знайому землю і віднайти себе, віднайти центр, якусь певну точку, де око могло би зупинити ся.

Потім поволи все якось приходить до рівноваги. Я зрозумів нарешті, що гори стоять на місци, а то дараба танцює й несець ся по хвилях. Певною точкою, на котрій можна було оперти око, були от керманичі, жінки їх, сама дараба. Я глибоко зітхнув і поринув весь в відбіране нових, дивовижних вражіннь.

Тимофій мочить кіле: то ворожка якась керманичівська—кіле не може бути сухе. Миколай, виплівши на широке місце, підвисшує стелець, вбиваючи клинчик. Молодиці лаштують своє фанте на сохарах, причім Маріка, турбуючи ся о своє лудінє, що хвилі знов і знов підбігає до сохара та поправляє: все їй здаєть ся, що то кожух якось не так висить, то на чоботи вода бризкає, то що сохар не міцно стоїть і готов повалити ся. А як, сидючи на ковбках, не догледіла і замочила кінець запаски у воду—бідканю не було кінця.

— Та ви розстеліт по ковбку, то воно вісхне,—радить Параска.

— Йой матіночцько почорнієт, бигме почьорнієт.

— То ек би чим инчим умочив, то би ретенно почьорніло.

Се Тимофій відзиваєть ся. І усі його жарти завше такі, нековирні, як і сам він нековирний якийсь. Голос має такий, що коли б жиди під Єрихоном мали подібні труби, то би повалили стіни кріпости з двох раз. Нікого не мине на березі, щоби не ляпнути дотепом, щоби взагалі чим-будь не зачепити. Навіть дівча мале, що збирає тріски по берегу.

— Ей ти, дурлепо! Я ще маю скегнути тобі тоту, що стегает си та покласти жеребец!

І регоче сам із себе. А як регоче, то голос ще довго дуднить, калатаючи ся об гір убоча, поки не згине в шумі збаламученого Черемоша.

Повертаючи кермою, в трудних місцях задирає одну ногу, і тоді стає подібним до величезного бузька.

Невковирний, дійсно невковирний якийсь. Та й не диво: геді у него не було, а неня по-межи люде валела си та й наплетала їх петьох від ріжних батьків: дві донці та синів трох. Росло то все як бурьян на толоці, бурешку по городах крало, часом фантину йку з вориня пощастило стягти. От і повиростало.

Але все инше, мабуть, в порядку у цього Тимофія, бо от Маріка все якось ненароком то плечем зачепить чоловіка, то кине якимсь словом. Упруга, здорова, жадна життя гірська красавиця грає кожною жилкою і, мабуть, не дуже перебірає самцем.

Тимофій підсів до жінки і морскає їй по виду долонею.

— Не знаю, що то си стало, що суда гладка, а суда—о!—і веде шаршавою долонею вверх по лиці, зачіпаючи за ніс.—Але я буду йкось направети, щоб і суда була така сама.

Маріка відбиваєть ся і шурхає чоловіка під бік. Він її, вона знов його. Він перекинув її собі на ліву руку і щось почав шепотіти на вухо. Вона лежала, випнувши ся і слухала того шептання, а вся поза і безвладність упругих гнучких членів говорили, що часто мабуть отак лежала ця Маріка на мужеських руках і слухала шептів.

Друга пара, Миколай з Парасков—се вже инші люде. Статочні солідні газди. Молоді ще, але якась певність рухів і світогляду, якась порядність показуєть ся з них. Миколай певно знає собі ціну.

Мабуть все, за що лишь береть ся, виходить як слід, за порядком, по розумови; мабуть має довіре у всіх людей з котрими лиш сходиться, і поволи приходить до маєтку. І жінку собі під пару знайшов: тихо ласкава, любовно стежить за своїм Миколайком розумними очима, і щирим другом і вірним товаришем буде йому назавше. Гарний і чистий союз.

А гори за горами виринають з невідомої далені, одна краща другої, одна другої яснійша. Що хвилі мінять ся красевиди, що хвилі нове захопленє, нова радість заволодіває душею. Танець гір під чарівним змахом невидимого жезла в шумі Черемоша й піні гребенів.

Тимофій все ж зрозумів нарешті, що занадто, мабуть багато бавиться з жінков. Пішов, узяв у Миколая передню керму. Широко почав замахувати, неначе стараючи ся відробити дармуване. Вигляд його і без того комічно серйозний,

що хвилі ставав ще серйознішим. Як же—перед веде! Мабуть наближалося якесь небезпечне місце, бо ось Тимофій підкотив холошні, а нам велів переходити на передню талбу та сокотити ноги.

Маріка каприсувала.

— Аби мнов гоцкало—волю тут бути.

— Ти!—крикнув Тимофій.—Кажу тобі сда йди! Не вмієш дарабов ходити, то слухай.

А Маріка перекривляла:

— І-га! Не вмію. Диви си їк файно ходжу,—і вихиляючися гнучким станом, як змійка, почала ходити по дарабі, кокетливо ховзаючи ногами.

— А я ті кажу сда йди! Ти хочеш з водов жертувати? Дідько би ногу вхопив та й вже.

Пішла на передню талбу, але забула кожух на ковбчику.

— Та взми кожух, бо те хвороба западе!

Але за хвилину минулися жарти Марійці. Ковбки затуркотіли по каміню, вода з-поміж них почала бризкати вище зросту чоловіка. Десь близько впереді ревло.

— Сокотіт си! Кашиця!, що сили крикнув Тимофій.

Дарабу кидає з каміня на камінь і здавалося що хвилі!—що вона от-от розірветься. Вода реве, а все біжить перед очей з шаленою бистротою.

Як стіна виросла перед нами кашиця. Дараба несеться прямо на неї. Душа завмерла. Я глянув на Тимофія. Він, червоний, напружений навалювався цілим тілом на керму, широко роззявивши рот, мов хотів пожерти когось. Але соломинкою здавалася важка керма на могутніх хвилях, і дараба летіла на кашицю.

Як муха перелетів Миколай з задної талби на передню, ухопився за керму, і ще може встиг два рази ударити разом з Тимофієм, як дараба бевхнула з цілою силою в кашицю, але—на спасіне наше—не передом, а боком. Ми всі попадали, хтось із жінок крикнув. Хвіст дараби завернуло, гримнуло ним так, що вся талба збила в кочільце, задна керма хруснула, мов трісочка, поломився й столець, а ковбки, наче подавлені змії, повзли безладно і повагом через каміне.

Всі були бліді. Справді, ударся дараба передом—її би розкололо на двоє, а все що на ній помісили би ковбки на кашу.

Як завше всі необзнайомлені люде, я був несвідомий небезпеки і почав бігати дарабою аби урятувати хоч кавалок задної керми, але Тимофій заревів на мене як віл:

— Стійте на місці! Я ні дозволею!

Я став і тогди лиш помітив, що вся задна талба ростріпана і ковбки танцюють безладно, переволікаючи ся через каміне, налазючи оден на другий і штовхаючи ся. Іти по них було річю немислимою. Але ще на тому не був кінець,

бо що-йно відійшли ми від кашиці, як дараба злізла на якусь здоровенну камінюку і вся перехилила ся, понираючи половиною у воду. Тимофій аж сплюнув.

— Мой! А я ще хтів по-через него йти.

— Добрі би ми були—тільки й сказав Миколай.

Тимофій почав пояснювати.

— Та ек завидів, що суда струнка добра, та їк узев махати, їк узев...

Потім накинувся на жинку.

— А що? Тепер знаєш ек дарабов ходити? Знаєш? і звертав ся до мене.—А то вна мене напастує, ек чесом прийду без нічого: ти, каже, по дурному ходиш. А тепер знаєш?

Маріка була переполохана і мовчала. Аргумент переломленої керми промовив до неї дуже переконуючо. А як же—така деревина, що не піднести,—а вгоріла мов тріска!

— Ає! То так може бути, що всі керманичі прійдуть, а я оден ні. Всі! А я лишь самий ні.

І справді. Очевидно тут, на ріці панує якась инша льюгика і якісь инші закони. Як їдуть десь дорогою вози та трафить ся випадок—скільки лайки, скільки сварні, скільки взаємних обвинувачувань. А тут—от же, властиво кажучи, вина вся по стороні Тимофія: забалакав ся занадто з жінкою і не відвернув в пору, наслід-ком чого занесло зад на кашицю і вломило керму. Потім прийшла йому фантазия йти по-через камінь, не минав його здалеку—і знов мало не впали в біду. А Миколай не сказав ні слова докору.

Бо тут, на воді все відносить ся на рахунок Божої волі. Дійсно: в такій роботі як ся, де від одної секунди залежить часом житє людське, дуже трудно вимагати від людини, аби вона власне в сю хвилину заховала всю притомність і гострість всіх своїх почувань. Чоловік може бути дуже розважним в усі инші секунди, може завше орієнтуватися дуже добре, але власне в цесу хвилю шос му си стане, якесь помраченє хвилеве—і от уже по всьому. Був добрий керманич, сто дараб звів і навіть о камінчик не черкнув, а от прийшла така хвиля якогось затемнїння—і готове нещїське. Очевидна Божя воля. Тому гуцул не каже ніколи, що добре йшов дарабов, а все зараз покличеть ся на Божу волю, бо то лиш вона, а не людське умінє тут важить.

Але задної керми нема, а впереді ще стілько небезпечних місць, а дараба „в четверо талбий“. Настрій на дарабі стає пригноблений. Оба керманичі похмурі, і ми, пасажери, вже боїмо ся їх зачіпати.

Треба ловити си. Але береги все неприступні, ріка вузька.

От трохи поширшало. Берегом ростуть лози, пологод. Керманичі направляють дарабу на берег і вона тикаєть ся

носом в каміне. Миколай скакує зі шваров на сухе, обплутує якусь смерічку—і, натягнувши грубий шнур, дараба поволи завертає.

Але таки за вузько й тут. Дараба стала поперек ріки, упершися в оба береги, і загатила ріку. Вода наперла, затріщало, заклекотіло... Знов небезпека!.. Або розірве дарабу або, як витримає, налетять другі дараби—і готовий гайташ.

В одну хвилину Миколай уже на дарабі. Розв'язує грубий гакар. Тимофій возить ся коло другого. Десь, не знати звідки, взяло ся якесь хлоп'я, вирнуло з лозовин, хотіло розв'язувати й третю, останню зв'язь, але Тимофій як гавкнув на бідне, то воно з переляку мало не впало у воду.

Два гакарі розв'язані, талби тримають ся лиш на однім. Дараба згинаєть ся, ломить ся—і зад її заносить вода на місце. Керманичі тримають за гакарі з усіх сил, аби не далеко розігнало; потім підтягають талби на місце, в'яжуть знов гакарі і—сідаять.

От тут видко було гуцула у цім сидіню.

Сидять так спокійно, так безмятежно, мов-би давно вже прибули на місце і не мають анічогісінько до роботи. Тимофій зробив собі „циґаро“, вийняв сірку і шукав по гачьох найсухішого місця. Найшов десь не в дуже приличній околиці і чіркав там сірником. Миколай сидів мовчки. А вода плине і плине мимо, уходить животворна сила, от та, що тягне сі дараби „до міста“, годує сих гуцулів і їх експлюататорів. Ще пів-години—і вже по повени, вода спаде, повитикаєть ся сховане каміне, і тогди би вже дарабов не пішов. Збирай своє фанте, в'яжи дарабу і йди до дому спати та чекай другої повени за три дни.

А керманичі сидять, неначе їм нічого й не грозить. Спокійні, поважні, як сфінкси. Навіть не порозумівають ся за помічку слів.

— Та там лежить,—нараз буцім-то ні з того ні з сього говорить Миколай, але се лиш відповідь на ту гадку, що однаково займає тепер голови обох гуцулів: де взяти задну керму.

—Та там лежить,—каже Миколай—і в тім уже і запит, і відповідь і все. Миколай при тій фразі киває головою в лози. Я іду—дійсно лежить готова-готовісінька керма, але як міг її аж тут, в гущавині, досить далеко від берега помітити Миколай, що був усе зайнятий—се для мене остаєть ся загадкою.

І в сій фразі „та там лежить“ була вже й відповідь: лежить, мовляв, але що з того. Коби тазда до неї був, то може можна би спитати, а так самим узяти—як же таки? Може чоловік збив уже собі дарабу, керму налагодив та й пішов, в надії, що все готове, а ми мали би заробок його знищити? Все те і багато ще де-чого иншого було в тих двох словах, і я подивував ся, які то бувають змістовні слова на світі.

А на березі в лозах давно вже стоїть мале хлопця. Великий драний кожух укриває усе дрібоцьке тільки зашкарублим чотирикутником, та як би дахом телятко прикрили. Маленьке гарне личко без єдиної виразної риси—наче розведеним чорнилом хто помалював недбало брови, очі, смужечку рота. Стоїть, абориґен, і дивиться, а в очах стільки спокою й поваги, як у семидесятилітнього старця.

— А хто вам велів тут ловити си?

Сказано се було надзвичайно поважно. Я думав, що керманичі або розсміють ся або в найліпшій разі з'їгнорують сю чотирикутну повагу, але на моє здивованє Миколай, сам Миколай цілком серйозно спитав.

— А тебе, хло, хто пислав? Меренчук?

— Ає. Тут нимож си ловити. Вин сам ме скоро пускати.

— А ци ти не видиш, шо ми си поломили?

— Ми нічьо, хло, ни зробимо,— вмішуєть ся Тимофій,— ми лиш си направимо та й идемо.

А міні сьмішно слухати, як двоє здоровенних гуцулів, з котрих кождий міг би роздавити се хлопцятку на нігті, от виправдують ся. Мабуть тут серед гір людину починають поважати ще в дитині. І треба було бачити, як поважно тримало ся те хлопця, яким сьмішно-серйозним тоном давало поради, а в додаток нарешті, аби запевнити всіх у своїй власті, розказало випадок:

— Йік ото колис імили си тут ікіс, а я прибіг тай кау: а хто вам тут велів ловити си? А вни збештали. А я пішов тай-сми исказав Меренчуковому. Та вин нічюй ни робив, лиш зайшов позад смerek, тай перекев швару. А вода була май-май. Дарабу ек ухопило тай понесло гет-геттай ади-генде посадило на каміне. То вни по кавальчикови розберали дарабу та й збивали наново.

Хлопчикк серйозно говорить, керманичі серйозно слухають, а повз нас біжут дараби одна за одною. Керманичі перекликаються з нами односложними фразами.

— Де?—кричать нам, питаючи ся де власне стало ся нещіске. Миколай розуміє і відкликуєть ся.

— Під кашцицев—і дараба пролітає. За пару хвиль з-за закрута беззвучно виховзує друга, третя. Як на картині!

А вода йде та й іде, а мої керманичі сидять мов на храмі й нічого, от нічогісінько не предпріймають. Я дивуюся й не розумію. Коли ж ми поїдемо, і чи поїдемо взагалі, і що вони собі думають?

От мчить ся, мов прїзд поспішний здоровенна дараба, в сїм чи вісім талбий. На дарабі ціле село народу, лиш церкви бракує. Передних кермій дві, задна одна та й ще одна лежить на дарабі в запас.

Мої керманичі прокидають ся мов від електричної искри.

— Та бій си Бога, Палійчику, давай керму!—кричить не своїм голосом Тимофій. Миколай теж щось кричить. На великій дарабі счиняється метушня. Крики.

— Мой наперед! На середину! Упопереки давай, упопереки! Та не туди, бій си Бога!

Все треба було зрозуміти й зробити в одну хвилину, поки дараба не пролетить нас, бо інакше керма пішла би на воду і там уже з неї нема ужитку.

Але Палійчук в одну мить з'орієнтувався. Забіг з одним кінцем керми на середину, а за другий почав пхати на воду. Важка керма сунулася і скоро плюхнула у воду троха повисше нас. Палійчук ще попхнув її ногою, і вона, пересікаючи воду, понирала у хвилях. Тимофій весь звис над водою.

— Наша!—крикнув він, коли запевнився, що керма вже не втече. Скоро витяг її на дарабу і почав прилагоджувати з Миколаєм.

— Се брат Тимофія, Палійчук,—казала Маріка і стежила очима за упливаючою дарабою і чомусь усміхалася. Палійчук мабуть щось кричав, бо вимахував подертою своєю крисаньчиною.

Керманичі вовтузять ся коло керми, щось підтесують, ладнають. Тепер тільки зрозумів я олімпійський їх спокій. Мовчки, не сказавши оден одному ні слова, не поглянувши навіть оден на одного—вони вже порозумілися; „там ззаду ще має плисти велика дараба, а на ній, і ти і я, бачили ми запасну керму. От будемо просити, аби дали“. І все. По що ж були слова?

І преклонився я перед великим Словом труда землі. Перед тим, що от зводить десь, звідкілясь, з різних країв трудящихся людей—і дає їм можливість порозумітися, пізнатися, обходитися з мінімумом слів. Як часто в житті доводилося міні дивуватися. От іде прохожий. Він з іншого села, іншої держави, іншої народности навіть. Кплять собі трошки з него парубки урви-голови якась жінка порсне сьміхом з дивного капелюха, дівтора здійме вереск, а дорослі люде з удаваною рівнодушністю і погано схованою цікавістю поглядають на чужинця. А він іде, мов не чує дотепів і сьміхів—сам же так висміював чужинців у своїм селі.

Потім стане, скине тягар з плечей, обітре піт.

Той мовчки, той з вітанем підходять господарі, баба з відрами стане, дівка, поприщулюючи очі та висолопивши язика, обсяде. Розглядають, мовчать. Але коли сей чужинець—труженик, коли окружуюча товпа відчує в нім свого брата—за хвилину ви не пізнаєте ситуації. Десь якісь спільні інтереси нав'язують ся, доконче вишукається серед оточення хтось, хто був в тих краях, а то й у тім селі; баба якась буде питатися, чи не знає прохожий її чоловіка, що пішов саме у ту сторону, може не цілком у ту саму, але взагалі десь, не знати де,

занесла його лиха година. Підійдіть сюда за півгодини—уже забрав хтось до хати, зійшлися сусіди, слухають як у якимось незнанім краю так усе вигоріло, що від сірника, от який є сірник малий, горять цілі ліси, а у другім незнанім краю хвороба є на скотину, що лиш перейде скотина травою—і вже! Ратиці пухнуть, у яснах діри пороблять ся, ні їсти товари не може, нічо в світі.

— Ой Господи, Господи, Боже мій, Боже мій,—зітхає вже якась баба і похитує головою—а ти дивиш ся і віриш в брацтво всіх трудящихся.

І тут, в сім гуцульськім єднанню без слів, в сім моментальнім порозумінню з пролітаючою мимо дарабою, в сім послуші невідомому начальникові великої всемирної Армії Труда я відчув туж саму гармонію і преклонився.

Керма прилагоджена, Миколай ударив пару разів по воді, пробуючи—добре. Можна йти.

— Пиду троха висше подивити си, ци не йдуть дараби, та й будемо повертати,—і Миколай направляєть ся йти.

— А не повернете си тут,—авторітетно заявляє хлопя.

— Ні?

— Так кемую, що ні.

— А може, йк Бог даст, повернемо си.

Миколай шурнув у лози, але скоро вернув, біжучи. Значить дорога чиста, можна йти.

Скочив до передної керми,—„Пускай!“—крикнув. Тимофій відв'язав швару, і дараба поволи почала завертати ся.

До остатньої хвилі дійсно не можна було сказати, чи повернуть ся щасливо чи ні—і лиш, як ударився передний кінець у протілежний берег—тоді тільки ясно стало, що ми знов ризикуємо загатити собою ріку. Хлопя казало правду.

Знов розв'язуване гакарів, знов переломлена дараба викиляється на всі боки, знов підхоплює її сильна хвиля. Тимофій гребе, що аж мускули тріщать, стараючи ся випрямити дарабу в просту лінію, але вода не пускає і рве дарабу на дві часті. На однім лиш гакарі тримаєть ся все.

Я ухопився за середний гакар, з усіх сил тягну д'собі, але моя поміч на сій воді важить тільки, що й комаха. Другий гакар далеко, і нема змоги ухопити ся за него та притягти талбу на місце. І уже весь зад почало заносити на берег, дараба викривилася, одним-однісінький гакар тріщав і що хвилі міг тріснути, уже наближалася катастрофа—як Миколай скочив у воду і підставив груди.

Мов у скалу вдарила дараба у ті гуцульські груди, нелюдським напруженєм сил Миколай здержував напір всеї води і задню часть дараби. Передна талба тим часом вирівнувала ся, молодіці і я змогли нарешті ухопити ся за лівий гакар трохи притягти. Миколай скочив ид'нам, засилив гакар,

засилив другий, потім почав прикручувати. З него текла вода, був аж по плечі мокрий.

Але біда не ходить одна—нас доганяла друга дараба. Була з довгого дерева, ішла рівною стрункою і тому швидко почала нас здоганяти.

— Гамуй, браччіку, гаму-уй!—кричить Тимофій.

На тій дарабі старенький гуцул з хлопчиком. Гамує, тоб-то направляє дарабу то в той бік, то в той, лявіруючи між каменем, але було вже запізно, і дараба нас помітно доганяла.

— Направей в середину мо-ой!—кричить Тимофій, але і в середину направляти пізно вже, тай вдарити в бік небезпечно, бо можна одірвати—і старенький гуцул, борзо бючи кермою, пускає свою дарабу побіч нашої.

Ідуть тепер разом дві дараби, заповняючи усю ширину ріки. Ні та ні та не користує з правдивого фарватера, і тій і другий що хвиля може трафитися катастрофа.

— Йой браччіку солоденький, дав би тьй Бог шестя... Тручей, браччіку, тручей... Йой тручей, браччіку, тручей...

А Миколайко й без того вже тручєє: майже ліг на дарабу і одпихує оту другу взад. Дараба поволи-поволи починає одставати, от уже передом уперлася в зад нашої. Миколай ухопився за передну керму тої дараби, а старенький гуцулик за задну нашої і відтручуються взаємно.

От уже можна потроху бити кермою. Старенький гуцулик з видимим трудом ворухить тяжкою деревиною, але гамує і поволи починає відставати.

А чому ж ми його не пустили вперед?—питаюся я. Міні дивно, чому будучи в однаких умовинах, от власне ми пішли вперед, а гуцулик проти того не протестував, а навіть помагав.

Миколай оповів міні цілу теорію—чому наша дараба має йти борше, оґже значить однаково ми знов подогонили би того дідошка, хоч би й пустили вперед, і знов я дивуюся—як вони з дідом те порозуміли обидва відраз, без слів.

Тепер плилося уже спокійно. Очі вже звикли до безперервної зміни берегів, до непостійного краєвиду, до шуму води і фонтанів перед лицем. Тимофій із жінок сідають їсти, я теж витягаю свої припаси, щось краю ножиком. Відкраявши кладу ніж собі на коліно. Дараба гоцнула на камені, ніж сховзнувся з коліна, порснув між кльоци і булькнув у воду.

У мене була мабуть дуже глупа фізіономія в сю хвилю, бо Маріка почала реготатися. І довго потім не могла заспокоїти ся. Коли бачила кого на березі, кричала:

— А пан ножик згубив!

— Утопив, а не згубив,—поправляв її чоловік.—То на дорозі си губит.

Черемош стає спокійніший, не так уже реве і можна розмовляти не кричучи. Між жінками йде розмова, все на ту ж тему, однаково для всіх станів, вічну як сама жінщина—

про убрание. На жінках були різні кіптарі: на одній ростікий, а на другій криворивський, отже Парасці було цікаво, кільки платиться кіптар у Ростоках.

— Мій коштує дев'ять левів.

— О! Лиш дев'ять? А у нас по дванадцяті і по тринадцяті.

— Ба! А в нас і по двадцяті!

Тимофій тим часом уминає кулешу з бриндзюв, плямаючи як праником по воді.

— Дай міні бриндзі,—каже Маріка.

— Шо? Ци я ті маю давати ци ти міні?—і Тимофій ірже з власного жарту,—А вна таки раз си відважила та й міні дала. Ги-ги-ги!

— Та й шо?—задерикувато перекривляє Маріка.

Дараба йшла в якихось сутках з каменя. Тимофій перестав їсти та так, з букатою кулеші в руці та з роззявленим ротом і застиг—дивився. Дараба чérкнула кінцем задних бервен об камінь. Тимофій покрутив головою.

— Мику!—крикнув до товарища.—А я йк иду тут, то в мене зад ни бет. Бо я йду вусом, а потому перетинаю та й завертаю. Ніколи зад ни бет хучь би йка довга дараба.

— Але ж бо не широка, спокійно відповідає Миколай.

Усте ріки. Справоруч надпливає Білий Черемош. Справді його вода якась яснійша, і довго видно, як вона, не змішуючи ся з водою Чорного Черемоша, іде разом.

Води стає багато, береги роздвинули ся, навіть мов гори понижчали.

— Ци тепер ни буде вже бирше бити?—питає ся котрась з жінок, але керманичі лиш відмахують ся руками: мовляв, ще на вашу долю вистане.

Он впереді оголена червона гора. Висліди польської господарки: вирубати гет ліс до найменшої деревини і предоставити вітрам повну свободу звіяти тонку верству землі нанесену віками на каміні. Ідучи горами, часто можна подибати такі сліди польського господарювання в краю. Там, де рубали ліс німці, чужі люде—там ліс росте і через 30 літ можна знов рубати; там же, де торкнулася братня рука—мов дикі номади або сарана пройшла.

І гуцула очевидно болить отаке руйнуванє, бо от Миколаєва жінка, дивлючись на криваво-оголену гору, зітхає чомусь сумно.

— Ей, Господи, з таким шкrapітем.

Вільно вже йде дараба. Не гоцкає її, не тріпле, минула потреба напружувати ся всіма змислами. Тимофій вважає за обовязок пояснювати міні всякі особливости краєвиду. От величезний камінь при березі. Ударяючи ся об него, вода викрутила дно, і там тепер глибоко. Тихо стоїть вода у тім місці наче озерце темне посеред брудно-бурхливих хвиль Черемоша. Аж дивно дивити ся.

— Ту така глибінь, шо пуду дає,—пояснює Тимофій.— Икос я таки умисневі готував-сми сім-шіжневу латку, жертюгу. Тай-сми пускав тут. Тай шош-оннаково дна ни досег. Лиш так десь трішки.

— А ж бо брешеш не ладно,—чутно чийсь голос зберега. Там курить ся віковична гуцульська ватерка, сидять якісь постаті в кам'яних непорушних позах.

Де-б не сів гуцул, хоч на пів години—зараз кладет ватру. Часто вона зовсім і непотрібна йому, от лиш аби люльку закурити—а кладе. Якийсь культ вогню.

— А ж бо й брешеш не ладно.

— То бреши сам, коли міні не даєш,—огризаєть ся Тимофій.

На березі мовчать. Дараба тихо пропливає мимо великого каменя... Хтось сплюнув на березі, винявши люльку від зубий.

— Там браччіку сімнаціт шежнів.

— Кіко?

— Сімнаціт!—протяжливо кричать з берега, бо наша дараба вже просунула ся гет далеко.

Якась втома від навалу вражінь. Стілько їх. Трошки би замкнуті очі, трошка би відпочати, аби уміти знов тішити ся повно. А то шкода. Дивна красота, море її—а очі пере-ховзують ся напів-рівнодушно і стомлений мозок каже: ну і нехай, ну і нехай.

— Товарниці!—пояснює Тимофій. Йому дуже подобала ся роля Черемошового чічероне. Товарниця—се малесенький доплив Черемоша, от ніби трошка більший потік.

— Звіці отакі мацюцькі дарабки йдуть. То йк питають—звидкив то таке мале, то кажуть: „з Товарниці“,—і якесь призиство до тих мацюцьких дарабок чуєть ся в голосі Тимофія, що от іде великими дарабами на великій ріці.

І Марійка також відчуває потребу щось міні пояснити.

— А он з тої хати газда то вбив чоловіка, жінчиного брата ніби.

— Чим же він його?—питаю ся і самому міні дивно—чому я власне се питанє задаю. Хіба не все одно, чим убили людину?

— А сокиров.

— А шо хіба чоловіка трудно убити? Йо! Плюнути!—відзиваєть ся Тимофій. Він уже перейшов на передну талбу і поволи, лінивими рухами перекидує кермов.

— Засов!—кричить він звідтам. —Ото-то си називає засов. Нахта там, сировица, сіль, олива—все!

Миколай перейшов до жінки на ковбок, сів обіч.

— Шос ми так слабо,—і стріпує плечима.

— Ше б ни було слабо, йк цілу дарабу грудима спер на такі воді. Миколайку—взми кожух на себе,—і ластила ся і заглядала в очі. Потім, понизивши голос, говорила, що

в усім винен Тимофій.—Коби, був Леччінов бирше тримав...
Такий з него керманич.

Але Миколай боронив товариша.

— То на одно би вийшло—ци я би тримав ци Тимофій.
Бо йк пішов зад тай завертає тай завертає.

Скоро Ростокі. Маріка лагодить ся уже злізати, бо то
її родиме село. Стала знов веселою і говорить-говорить без
кінця. Що лиш на око впаде.

— А то-то видите йка дорога йдет по-над сам Черемош:
тут тогид чоловік так і влетів у саму воду.

— Як же то си стало?

— А вин їхав возом, мав муку, силь, вовну, все. А тут
бачите йке бердо. А йкийсь чоловік идет тай кає: дай я ті,
каже, коні зведу, а то тут страшно. Тот кричїт—не руш! Най
сами йдут!—а цес таки до коний. А вни си злекли та
в Черемош.

— І пропали?

— Все пропало.

— А сам ґазда?

— Та вин штрик из воза та й си вретував. Витак суд
був з тим чоловіком, шо коні тримав.

— Та й шо?

— Половицу коштів виддав, а половица так і пропала.

Уже Ростокі. Маріка перегукується зі своїми ростіцкими
людьми, причім не забуває оповісти про кожного всякі
детайлі.

— А ото-то, ото-то дивїт ци, дивїт ци—онтот чоловік,
шо сидит онтам на кашици, то йк був парубком, то такий
був пениця, завадій, шо страх. Усекого зачепит, вібе. Он там
на дорозі, дес пид Риздво ци коли, то за малим шо не вбив
стару жинку. Такий був поганий на-світі чоловік, шо страх.
А витак узев та й си вженив з одовицев, що мала аж
шестеро гітей.

— Ого! А то чьо так?

— А вна ґрунт мала. Тай си вженив, то присег вид
горивки на петь літ. А ек минуло петь літ, то вже присег
амїнь вид усеґо. Та тепер такий господар, шо нема на цілі
Ростокі по-над него.

Від разу уриває і плещучи в долоні кричить:

— А он мама моя! Мама моя!.. Тимофійчику, срібний!
Лови си тут де. Лови си. А то міні далеко буде т'хатї.

— А до чого би я тут си ловив?

— До чого? До...

Вона не вимовила останнього слова, але всім на дарабі
ясно, о якім предметі йде річ, і всі сьміються. А Маріка
все говорить, говорить. І про то, що у них у селі жінка мала
вісімдесек і сім років та й привела дитину; і про то, що їх
сусїда має двацї і троє гітей, а двацї і четвертим кежка.

Тут, в Ростоках Черемош повний, тече в низьких берегах. Вибравши спосібне місце, ловимо ся. Тимофій збираєть ся помочи жинці нести фанте та якісь дрова: кавалки поламаного стільця, керми то що.

— Та не бари си, хло!—перестерігає його Миколай і сідає з жінкою шос похарчювати троха.

Група молодиць на березі. Вибухи реготу розскачують ся звідтам і вереск. Якась стара баба водить перед.

— Ей пане! Пане!—кличе мене і вимахує руками і вся рух та живість.

— Що мете доброго говорити?

— А що пане—ци би си ни здала вам іка молодичька. От цеса повненька.

— Та би си здала, чьому ні.

— Насту! А-но суда! Нїм чьоловіка ше діждеш.

Настя сьмієть ся. Сьміють ся молодиці.

— Та йди, дурна. Хіба ти ни знаєш, що з паном то найліпше. Бо наш руснак скребет дуже.

Молодиці регочут, аж за брики беруть ся. А баба звиваєть ся поміж ними і вже оповідає, як чоловік приходить зі сплавачки.

— Та вже віпостит ци, віпостит. Жинка му вечерьїти лагодит, а вин сарака, все коло постілі. Промітат!.. „Та я, кає, ни хочу вечерьїти“...

А потім знайшла довгий вузький камінь—і що вже вона з ним не показувала: і квітками квітчала, і слова найласкавійші промовляла. Молодички аж з реготу падають, а сами то одна, то друга додадуть такого перцю, що за малим гори не регочуть.

— То вни на старість то-то шенують, що за молоду полюбляли.

Ідуть дараби рікою. Баба, розшалівши ся, підбігає до берега, виставляє камінь, і кричить до керманичів. Молодиці заливають ся реготом, що дзвенить і купаєть ся в хвилях. Впрочім одна пробує зупинити.

— Шо-шо вже, а так робити невільно. Бо то, знаєте, раз так було, що показувала отак одна молодиця керманичам. А вни си борзенько зловили до берега та усі за нев. Та дотив вганели, дотив вганели, докив піймали. Та взяли зі собов на дарабу та то оден, то другий, те третий, то четвертий, то оден, то другий, то третий, то четвертий. Шо з неї вже й сукровиці течють, а вни свої, ає... Жертувати мож, але так, то вже ні.

Та баба не звертає на се уваги. А я дивую ся... Що за жарти, що за розмова. Десятої долі того при других умовинах було би досить, аби викликати найгіршу огиду, обридливість. А от тут, на тлі сих зелено-синих верхів, під шум Черемоша, в сих простих, природних відносинах—то все було таке ж

само просте й природне. От хіба тільки, що з більшою веселостю та запалом говорило ся про одну з функцій людського організму, але зараз же по тій розмові переходила на телиць, курей, на господарство, відтак знов за ініціативою веселої баби вертала до передної теми. Все переплітало ся сьміхом, живою потребою сьміяти ся. Просто все.

Баба пішла. Молодиці почали вихваляти її веселість та охоту уділяти тої веселости усім.

— Вони такі завше. А ек, кажут, були молоді, то не було по-над них дівчини у в селі.

— А кіко я си наплакала через них—Божечку сетий! Бо я ни тутешна, нікого тут ни знала, ніщо в світі. То йк зійдемо си, було, до роботи і баба з нами, то вна шо-будь укнет, всі си сьміют, а мині все си здає, шо то з мене, бо я чужинська. Та зайду за хату та плачу, плачу. А богдай же бесте уночі так си сьмієли, ік отце у днину!—було кажу, бігме шо не брешу.

А он і Тимофій вже вертає. Але диво-дивненьке! Не сам, а з жінков! По що бере жінку зі собою? Чи то справа яка у місті? Чи може сама Маріка захотіла?

Так ні, бо гнівна, аж кипить. Іде, рвучи ногами, нікуда не дивить ся. Що за комбінація—не можу догадати ся.

Але молодиці прозорливіші від мене і Гордієв вузол рубаять відразу влучними словами. Показало ся все дуже просто.

— Дивіт ци, дивіт!—шепотят одна другий.—До міста зі собов берет.

— Шо ж вин—на дарабі буде ци ек?

— Чіму на дарабі? А в місті?

— Ігій! Де у місті? На людех?

— Я шо не люблю до міста йти,—задерикувато вставляє кирпатенька.—І виспати си з чоловіком нема де.

А ще дві молодиці то вже схилили ся одна одній до вуха і шепочуть. Та не дуже по-тиху, не дуже.

— Йой, люде!.. Та де то видане—три тиждні ек си пибрали—а вже жінку бити.

Кума підморгує.

— Йк би ни було за шо...

— А то було? Шо вна собі шош там ис шандарем? То-то лиш Госпіть без гріха. Ніби то вже ви, Анночько любя, ни маєте парубочька на розвагу.

Молодиці хіхочут.

— Такі то вже сі Ростокі. Вільно любитися тут. Вітри таки віют з гір...

Пора рушати. Керманичі вже на місцях, Тимофій розмотує швару.

— Ей! Пане!—кричить Миколай до мене. Я біжу на дарабу.

Маріка лиха на весь світ. Сидить на ковбчіку і гризе тріску зі злости.

- А шо? Не гонні таки вид нас пити?
- Та то міні ади таке, шо хучь у воду йди.
- Ов? Чьо ж то так?
- А так.
- Нема шо: чоловік каже—треба слухати ся.
- Ігій! Та то таке гирке, шо би-м го не їла.
- То лиш тепер. А витак приголубите.
- Ає! Я би го ще порубала на маленькі чічки. Пху.

Тимофій, видимо, одержав піррову побіду. Щось лащить ся до жінки, заходить з усіх боків.

- Та ци чуеш, Марі, я ті шос искажу,...

Але Маріка відвертаєть ся капризним рухом і сопе. Мабуть рахувала на відсутність чоловіка з села.

І знов плинуть береги, нешумним тачком окружують ся гори, вода плеще поміж ковбками.

І бе керма, тихо занурюючи ся у хвилі, і якийсь спокій, і втома. Уже притупили ся нерви на вражіння, уже минає краса неоцінена—хочеть ся чогось нового.

І Черемош підіймає рукавичку. Він все повний несподіванок і ображаєть ся, коли йому докоряють в недостатчі.

От берегом іде жінка і кричить щось. Я не розбираю слів та зрештою не звертаю уваги: мало хіба іде жінок дорогою і кожда з них може кричати.

Але керманичами, бачу, заволодіває неспокій і—нараз—несподівано для мене ми—ловимо ся...

Що таке? В чім річ? Не розумію.

- Чо си ловимо?

- А пид Сокильським загата.

Гуцульський телеграф в руху. То була баба, а се йде чоловік шляхом.

- Ци є пид Сокильським загата?—кричать керманичі.

Чоловік довго щось викрикує, але голос ростріпуєть ся по хвилях, зрештою попросту не вмію слухати. Як-не-як порозумів лише одно: що загата, правда, була, але тепер нема, прорвало.

- Отже йдемо,—кажу Николаєви.

- Ні.

- Як то ні? Адже чоловік каже, що нема вже загати.

- Йк би їм усім вірити було мож.

- А чому ж ви тій жинці повірили?

- А то така жинка, шо мож їй вірити.

Стоїмо під берегом. Вражине таке, мов перечікуємо дощ. По-при нас летить дараба.

- Чо си ловили?—кричать звідтам.

- Загата пид Сокильським.

Дараба переганяє нас і теж ловить ся. За нею друга, трета—і скоро весь берег засіяв ся дарабами. Керманичі позіходили ся, позакурювали. Хто лиш іде дорогою, усіх

питаються—чи є загата під Сокильським. Але відповіді такі різнородні, що нічого не розбереш: одні кажуть, що загата є, другі, що нема, треті знов, що є, лиш за Сокильським. Керманичі все то вислухують, але роблять свої виводи з того, якесь середнє арифметичне. Де-хто рішаєт ся іти, і ми в тім числі.

Дараба зриваєт ся з місця і відразу летить—ловили ся бо під крутим берегом. Але керманичі не зовсім спокійні і всіх питають ся, навіть товаршів своїх, що стоять ще при березі дарабами.

— Чи є?

— Нма, нма! Я сам зараз иду!

Вода велика, дараба іде борзо, керманичі як орли поглядають вперед: чуеть ся напружене. На небо наскочили хмарки, одразу похолодало, і Черемош зробив ся чорним. Непривітним чимось дихнуло все доокола, ворожим.

І нараз, Бог зна звідки і яким способом, стало ясно, що загата таки є і що ми летимо прямо на неї, без усякої можливости запобічи. Береги високі, неприступні, всюда каміне, ловити ся нема жадного способу, бо би розбив ся гірше як у загаті.

Серце починає трівожно завмирати. О тім Сокильським стільки наслухав ся чоловік, стільки людських жертв узяло божище тих скель, що стріча око-в-око та ще при услівях загати ставала гостро цікавою. І цікаво було дивити ся на керманичів. Несли ся зі своєю дарабою вперед. Як випаде удар, що́ станет ся з їх дарабою, що́ зрештою станеть ся з ними самими і з їх жінками—нічого невідомо. А може бути все найгірше... І тому впивають ся очима вперед, ловлять найменші ознаки будучої небезпеки і готовлять ся відпирати. Всіма жилами свого мускулистого тіла, всім скупленням своєї уваги...

От уже Сокильське впереді!

Височенна скеля. Обриваєт ся в Черемош. Ріка робить тут закрут і б'єть ся цілою силою в скалу, ревучи по каміню, що повиставляло свої спини геть на цілу ширину. Під самою скалою аж чорно.

Так ось він, Сокильський! Ось місце те звязане з історією усієї Гуцульщини, з опришківством, з іменем Довбуша! Ось місце, де, утворений уявою поета, стоїть «на саміськім скруті білоямурний легінь».

І гуслі маймурні тримає

У маймурих він руках

І грає він на них... а грає,

Що сум збірає тя та жаж.

Дійсно, тут може розбужувати ся фантазія, звідси може зачерпнути натхнення і нарід-поет і артист. Звідси близько до якихось тайн природи, звідси так ясно чути ті голоси,

котрих може ніде більше не учуєш. Бог-Творець тут колись говорив. Прогреміли його глаголи давними віками, воздвигли гори, піски по пустинях розсипали, снігом і ледом укрили кінці землі, але відтак позаростали травами, позамошувалися камінем в улицях міст, затихли в нових заглушивши ся шумах. Але тут ще чуєш предвічний той голос Господень, і клонить ся дух твій в покорі і смиряєть ся бунт.

Так ось він Сокільський... Скільки жизней гуцульських, скільки жертв! То відвічні лови Княгині Сокільської.

Як сонце за Діл вже сідає,
І мракнуть всі гори вже сном,
Лиш той ще Сокільський сияє,
Мов з золота кутий шелом—

тоді виходить на сам-верх вічно прекрасна княгиня і стоїть, мов викута з мрамору.

І коси, як золото ясні,
Пустила вітрам на розпліт.
А долом жасний та глибокий
Той Черемош дикий гутить,
Як сокіл, як той бистроокий,
Що сівма на лови летить.

Кедровою дарабою по тім Черемоші плине молодий керманич. Вже пора-б йому зупиняти ся, десь, вже пора-б йому приставати на ніч—але що-ж як та княгиня, там, високо на горі

Почала косу чесать,
А чешучи косу, як море,
Чудесних пісень співають.

І керманич забув і про дарабу і про цілий світ—дивить ся на ту княгиню, не зводить очей.

А Черемуш, братя, глибокий,
А Черемуш дикий як біс,
А Черемуш, братя, по скоках
Розбиту дарабу поніс.

Я, признаю ся, тої княгині не бачив; зрештою може вона там і стояла, на горі, але тут не до того було, щоби розглядати ся за княгинями.

Дарабою grimнуло об каміне, бризки і піна застелили світ, нас почало шарпати в усі боки—і як ми вискочили з того пекла, чому ми там не розбили ся на тріски—того я не в силі зрозуміти.

І зараз же за закрутом, де ріка розсходить ся троха ширше—очам представила ся надзвичайна картина.

Вся ріка була загачена дарабами та ковбками, кільки око сягнуло. Дараби повбивало в берег, покрутило, поломило, поростріпувало; окремі кльоци поставило сторч, позахарастило ними кожду діру. Вода реве поміж тими всіма загатами, а люде мов мурахи бігають і кричать і суєтять ся в якійсь смертельній тревозі.

Жінки перестрашені. Параска, як на Бога, дивить ся на свого чоловіка, вірючи, що з ним їй нічого не станеть ся, Маріка починає русти.

— А не перестанеш мой!—ревнув на неї Тимофій, але так ревнув, що Маріка відразу вмовкла.

Наша дараба летить з невимовною силою в тоту кашу з ковбків.

— А чи є по-під Волошінов струнка?—кричить Миколай від задньої керми.

Тимофій лиш крутить головою на знак, що нема.

— Бий в середину! Бий!—і Миколай в одну мить перелітає на перед, а мині кричить на бігу:—На Бога дайте зад на воду! На воду зад!

Я гребу кільки сили заднею кермою, а передна ще дає два-три потужних удари, відтак звинним рухом вихоплює деревину з гнізда Миколай. З розгону б'є дараба в загату, аж всі ми ледве не падаємо. Миколай знов уже коло мене, бе кермов, „даючи зад на воду“—і ми стаємо.

Якось дивно... Отже й по всьому? І нічого важного не сталося? І не довело ся рятувати життя ні собі ні кому иншому? І в тім вся небезпека? Я не розумів того, що наш випадок—оден з найщасливіших і що не всі, далеко не всі кінчають ся так лагідно.

На ріці був надзвичайний шум, вода реве, сокири торхкотять як град, гуцули перегукують ся, кричать. Якийсь хлопчик перебігає дарабами і, поховзнувшись, падає у воду. На щастє встиг схопити ся руками за ковбок, але однаково би не врятував ся, бо тягло ноги під дарабу. Хтось поміг.

А Миколай десь уже там, напереді. Мабуть є надія розібрати гайташ, бо всі гуцули там, на передних дарабах. Миколай належить до людей з ініціативою, Тимофія уживають як силу.

— Тручейте, браччіки! Тручейте!—кричить аж під небеса верескливий чийсь голос. Се мабуть вириваєть ся перша дараба. А скоро вирветь ся—може піти вся загата, як лід, і потім може знов захряснути, ще гірше.

— Рубай гакарі!.. Рубай, а то я рубаю!

— Та пусти! Що тримаєш... солений!

І все збило ся, все змішало ся в купу, і нічого вже неможна розібрати.

Але на щастє загата наша була так щасливо скомбінованою, що за першою ж дарабою всі пішли рівномірно, одна за одною. Напростували розломані члени, скриплючи неймовірно, і поволи-поволи, дараба за дарабою зчезали за поворотом. Тепер, дав би Бог, другої загати не зробити, коли так багато рядом іде.

Але Бог милував, милував. Вийшли на широке—нема небезпеки. Кудя не глянеш, чи взад чи вперед—дараби,

дараби, дараби, дараби... Жовті подовгасті рухливі плями на темній воді.

Тимофій знов відзискав охоту пояснювання. З серйозним видом оповідає міні, що.—

— Пруску дарабу ліпше везти. Довіз—добре, а розсипав—ніч отобі за те не буде. Бо тоті ковбки не пропадуть—оннаково їх вибірають. А жидівська—кола му онного не привезеш—мусиш штраф платити.

Сонце зайшло. Порозгублювали ся дараби і ми самі пливли серединою широкої почорнілої ріки. Були ми всі мокрі, троха перемерзли. Так хотіло ся усім тепла і сьвітла.

Пізно уночі ловили ся в Вижниці...

В. СОСЮРА.

* * *

Магнолії лімонний дух,
солодкі мрії олеандри...

А в небі огневі гранати,—
і мислі зоряно цвітуть...

О, моря гул!..

О, моря гул!...

І шарудіння хвиль на пляжі...

А десь панелі ще в снігу,

й морозу огневі масажі...

Ми хвилі любим,

хвилі любим,

самі народжені од хвиль...

О, притули вишневі губи
ти до моєї голови...

Хвилини бій...

Хвилини бій...

Я чую, як біжать секунди,

я бачу космоси в траві,

— в твоїх очах заграви бунту...

Магнолії лімонний дух,

солодкі мрії олеандри...

А в небі огневі гранати,—

і мислі зоряно цвітуть...

Крим. 1923.

Л. УКРАЇНКА.

Ось у ночі пробудились думки:
„Спиш?“—мені крикнули—і залюбки
кров мою п'ють почали, як вампіри...
П'ють без ваги, без жалю і без міри...
Ось налетіла одна промениста,
як метеор безпричальна, вогниста—
і пролетіла... її не спинить...
Чую, що погляд мій гостро зорить,
пильно пронизує темряву чорну,—
не подолати її не оборну!
Думка пролинула, зсунулась тьма,
ось уже ясної й сліду нема...
Тільки даремно горять мої очі:
тьму освітити немає в них мочі...
Темно... Ох, мучать як думи-вампіри!
Годі, лижіть! всею силою віри
я узброююсь тепер проти вас,
слушний, бажаний настав тепер час.
Вірю я в правду свого ідеалу,
і коли б я тую віру зламала—
віра б зламалась у власне життя,
в вічність матерії, (розвитку і) в світа буття.
Власним очам я б не вірила й слуху,
я б не впевнялась ні тілу, ні духу,—
се ж бо для віри найвищя віра!
Думка питає: „І віра та щира?“

3/ХІІ 1905 р.

Л. УКРАЇНКА.

КАЛИНА.

Козак умірає, дівчинонька плаче:

„Візьми ж мене в сиру землю з собою, козаче!“

— Ой, коли ж ти справді вірна дівчина,

буде з тебе на могилі хороша калина:

як упадуть роси на ранні покоси,

то не в мою домовину, а на твої коси...

А як стане серце припикати, гріти—

хай не в'ялить моїх костей, тільки твої віти.

— Ой, що ж тобі, милий, з того за потіха,

щоб я мала червоніти серед мого лиха?

Ой, що ж тобі, милий, з того за відрада,

щоб я мала процвітати, як мені досада?

Чи то ж тобі стане миліш домовина,

як я буду зеленіти німа деревина?

— Ой, так не затужить і рідная ненька,

як ти, моя калинонько, моя жалібненька...

Ой, ще ж над миленьким не зросла й травиця,

як вже стала калиною мила жалібниця.

Дивуються люди і малії діти,

Що такої пригодоньки не видали в світі.

„Чия то могила в полі при дорозі,

що над нею калинонька цвіте на морозі,

що на тій калині листя кучеряві,

а між цвітом білесеньким ягідки криваві?“

Шуміла калина листям зелененьким:

„Ой, що ж то я німа стою над моїм миленьким?“

Поки ніж не крас—дерево не грає.

А хто вірже глибоченько, тому заспіває.

А хто вірже гілку, заграє в сопілку,

то той собі в серце пустить калинову стрілку.

20./VI.1901 р.

В. САЗАНСЬКИЙ.

Євген Григорук.

У час гострої боротьби за радянську культуру вибув з наших лав один з палких борців у найважливішій, найвідповідальнішій галузі—видавництві радянської книжки—Євген Максимович Григорук.

Завзятий революціонер, переконаний комуніст, поет і мистець „книжник“, Євген ще в вісім років лишився без батька й матері. Маючи притулком ще й досі живого діда-селянина на Балтщині, т. Григорук виніс важкий тягар життя батрака-наймига, працюючи в куркулів і по „економіях“.

У тяжких умовах злиденного життя найшов він час і учитися. І учився з надзвичайним успіхом. 1916 р. на вісімнадцятому році життя скінчив вищу початкову школу в Балті й того ж року склав вступний іспит у Феодосівський Учительський Інститут.

Вибух революції—і Євген не може всидіти в Інституті. Опинившись за гетьманщини в Умані, Євген зв'язується з запільною організацією лівих есерів („борьбистів“) і приймає жваву участь в її праці. У час жовтневої реакції виступає він, не звертаючи уваги на велику небезпеку, в місцевому „Пролеткульті“, як ярий прихильник пролетаріату й ворог гетьмана й Пєтлюри.

Смуга фронтова, в якій перебувала Умань, пересунулась і довелось залишити місто. Євген залишив мляву партію „борьбистів“. Він явився до комітету більшовиків і заявив:

— Я ваш і з Вами.

Залишивши місто останнім, він приходить в Умань першим—на панцернику, зі зброєю в руках.

Удруге довелось розпочинати організаційну справу, і Євген знов на панцернику, де й був поранений. Мусив відїхати лікуватись до Києва. Там тимчасово працює в Пресокульті та Наркоматі Зовнішніх Справ; як зовсім одужав, їде на фронт комісаром полковим.

У час відомого відступу червоних з України в 1919 р. Євген лишається на запіллі, їде до Феодосії, складає іспити за інститут, добуває там відповідні документи й вертає до Києва. Звалюється од тифу. Виходить з лікарні вже після

радянського перевороту й знов із головою поринає у любов йому працю в Губнаросі й політичному управлінні КВО, яко Начредвидату.

Навала польської шляхти—і Євген член правобережної „тройки“ ЦККП(б)У й завідує її видавничим відділом. Після перемоги над білими де-який час він був секретарем Київського Губкому, а далі Завгубвидатом (потім Крайвидатом).

Саме на цій посаді він найбільше прислужився Радянській владі й компартії. Його розмах у роботі, відмінна впертість і любов до книжки були причиною того, що Крайвидат досяг великого розвою й збільшив продукцію української радянської літератури. Як талановитого робітника, його покликано було спочатку членом Колегії Всеукрвидату, а потім Державного Видавництва РСФРР.

Занадто кипуча нервова натура Євгенова ніколи не вдовольнялась досягненням. Працюючи у Видавництві, він одночасно сам перекладає на українську мову, редагує, безліч читає й готується до лекторської праці у вищій школі.

Не даючи собі ні на хвилину відпочинку, Євген увесь час горів у туберкульозі. Вже надто пізно одержав він відпуск до Криму. Там і скончив свої дні. Скінчив тоді, коли його втрата найбільш відчувається...

Палко закоханий у книжку, Євген не мав часу сам її творити, бути автором. Лише крадькома він віршує, виявляючи свою справжню поетичну натуру. Скромність не дозволяла йому друкуватися. Зрідка, за настирливими вимогами товаришів, подавав він щось до друку (прикладом перший з наведених тут віршів, що побачив світ уперше в Київському журналі „Коммунист“). Лишилися невідомі, нерозібрані папери, що чекають ще свого видавця. З них вибираємо де-що...

Боротьба жертви уносить... Але червоний шлях стелеться далі.

Євген Григорук.

БОРОТЬБА.

Холодний день... І пусто
скрізь...

І перший, чистий сніг...
Хтось через вулицю з воріт
Тривожно перебіг.

Ревіли досвіта гудки,
Та не пішов ніхто,
І місто повнее життя,
Мов смертю повито.

Смеркає... Кожен в
самоті,

Заліз в закуток свій.
Навис над містом, як мара,
Страшний, останній бій.

Вітер вулицями віє,
Снігом рве вперед, назад,
По-під мурами чорніє,
Тінь похмурих барикад.

Ледве чутно тихий гомін,
Під ногами сніг рипить.
Пронизав фабричний комин
Потемнілюю блакить.

Ідуть!

— Нахились, нахились!..

І власного серця не чуть,
І руки за люфу взялись.

Держись!..

І бились завзято... І бились
всю ніч

До зорі...

Вогниськопожежісвітлонасіч
До зорі...

І полум'ям вітер кружав у горі.

На ранок скінчилось... В холод-
ні сніги

Поліг не один головою...

Червоним знаменом крутила
юга

Над юрбою.

Октябрь 1920.

NOCTURNE.

Каже місяць срібні роги
Понад полем...

Біль, неначе злі остроги,
В серце коле.

Перед мене чисте поле
— Місто ззаду...

Вже не вирости ніколи
Тому саду.

Чистим лугом, жовтим яром,
Темним лісом,
Пронеслась червоним жаром,
Острим списом.

Світ шаблями дико дзвоне,
Вкрився палом,
В небо полум'я червоне,
В небо встряло.

Всесвіт крила охопили
Революцій—

Згиньте всі, хто стратив сили,
Хто в розпуці.

Хто жив лиш власним боєм,
Пріч з дороги...

Місяць каже понад полем
Срібні роги.

Харків, літо 1921.
(липень).

Неначе сон... Було колись...
В бою стискали міцно зброю,
А потім—прапори вились
І дружно в ногу йшли
юрбою...

Неначе сон... Повітревком...
Палкі промови і дебати...
А потім вороги кругом—
І довелося утікати...

На мітингу... Хвилює люд,
Мов не завод це, а окопи.
О, ці безштаники возмуть,
Твердині найміцні Європи!

Матер'ялізм... Верхарн...
Расін...

Кант... Гегель... Моцарт...
Бах... Спіноза...

А, потім—втома... Кокаїн,
І божевільности загроза...
Жінок без ліку... Гидко як!..
І скрізь ні крихточки кохання...
Фантом-дійсність дасть кон'як,
І мрії розквітча зарання...
Харків, 1921 (липень).

Прозора осінь закрутила
Покірно-п'яний листопад.
Пройшла, листям прошеlestіла.
І не оглянешся назад.

Лиш непомітно здригнуть плечі
І нижче схилиться чоло...
Тимчасом ллє навколо вечір
Своє рожево-синє скло.

Червона мідь квітчає світи...
Осіннім думам в унісон,
Наздожене, прошепче вітер,
Що все розвіється, як сон...
Що побудує грудень вежі,
І заспіва юга пісні,
На тих стежках і дальніх межах,
Де ти ходила по весні.

Харків—осінь 1921.

Мигтить і стелиться без краю
Гаями латаний килим,
І ліс над шляхом сповиває,
Немов серпанок—сивий дим.

Прогуркотить над виrom
сонним.

І полустанком кане в ліс,
А потім стало, монотонно:
Перебирає стук коліс.
Все далі... й хоч біжить
без краю.

Але подітись ніде з ним,
Бо серце, як ліса, проймає
Спраги старої сивий дим.

1921. Падолист. Москва.

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО.

ОНУКИ.

І ми страждаєм, як і ти,
далекіи батьку, діду!
І хай міняються світи,—
а в нас ридають біди,
голосить лихо...

Доля,—
вона однакова для всіх;
не утіче од мук земних
ніхто, ніхто, й ніколи!
(Ні автомобілем,
ні аеропланом,
ані думкою—туманом).

Пропелером розум,
а серце мотором
у вирій підносять,
угору!

І скоро досягнем
до інших печалів,
горітимуть стяги
на вищих вокзалах.

Розміряти б метром
прийдешнє, майбутнє—
о, страшно у нетрях
просторів безлюдних!

В космічних робітнях
і зараз ми тужим;
так ясно у вікнах,
а в душах...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Горизонт під окуляром,
а під ложечкою ссе...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Материк аеропланом,
а під ложечкою ссе...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Гартувались комунізмом,
а під ложечкою ссе...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!

Конторам,
і
лобораторіям—
загібіль...
Біль,
жах—
у наших черепах
од їхніх цифр!
Ах,
пф,
однаково терновий шлях
для всіх...

Клінікам,
і
обсерваторіям—
загібіль...
Біль,
жах—
у наших стомлених серцях
од їх!

Однаковий терновий шлях
для всіх...

Г. КОЛЯДА.

Ч А С.

Чорна ніч...
До гори по башті або скелі!
Звідти
в синьому тумані
голубий краєвид!
Тиха річ.
Чорна ніч...
...На синьому небі коло-
шлях, рейки чавунні на
ньому, —
день і ніч,
день і ніч
потяг
біжить по шляхові синьому.
Потяг—час.
Коло рейок—безмежність.
Кочегари до печі вугілля
р-раз!
— Зникла сумежність.
День і ніч,
день і ніч.

Харків—Травень—23.

потяг гуркоче довкола.
Чи кур'єрно?
Чи ні?
Потяг—час.
Кочегари ганяють сокола,
Летять віки...
Віки за віками.
Чи то—швидкий птах?
Чи то—ріка з комишами?
Летять віки.
Віки за віками...
Чи це тільки в нас?
Чи так саме й за нами
день і ніч,
день і ніч
потяг гуркоче довкола.
Чи кур'єрно?
Чи ні?
Потяг—час.
Кочегари ганяють сокола.

О. КОПИЛЕНКО.

ЕССЕ НОМО.

УРИВОК.

...Ми зійшлися з ним на тому, що для мене революція це—музика. Яка—невідомо, але обов'язково музика. Може симфонічний оркестр, може військовий, а може... мелодія на скрипку. Бо я страшенно люблю музику, особливо скрипку!

А для нього революція—це могутня життєва проблема, на вирішення якої він вирішив присвятити все своє життя.

Так принаймні він говорив мені.

Оце ті ланцюги, що звязали тепер міцно наші істоти.

Вечорами Тарас (він найшов у старовинному календарі, що по-грецькому ім'я Тарас значить—рухливий, метушливий) прохає мене грати йому на скрипку якусь річ глибокого змісту, або імпровізувати щось, але грати те, чого він ще не чув.

Він сидів тоді поглиблено-мовчки і уважно слухає, а потім розповідав мені вражіння.

Ось йому здавалось, що він величезний криваво-червоний карбункул, на великому міцному тілі. Вертиться могутнє колесо, захоплює те тіло, воно летить, летить—карбункул ятриться, лопається, як гарячий протуберанець, але замість лави з нього витікає гній.

І Тарас робився сумний, а у мене в конурі ставало сіро, темно і нудно.

Инколи він говорив, що він чайка, або альбатрос, що над безоднею моря носить, квилить над бушуючими хвилями, та боїться кинутись у вир, поринути, й літає голодний, тужний.

І у мене в кімнаті під згуки скрипки так було тосчно!..

Кімната у мене надзвичайно романтична. Вона в підвальному поверсі—кухня бувшого хазяїна будинку. Напівтемна, нагадує печеру десь на високій горі, а гуркіт вулиць—то грім обвалів і громовиць. Я часто фантазував: мені здавалось, що я великий Прометей, вирвався з неволі і сховався в печері на верхівлі найвищої гори і в самотині готуюсь до нового виступу—нести в грудях людству іскру полум'яну.

Але реальність моєї кімнати надто неприємна! Наприклад, відчиняти вікно в ній ніяк не можна, бо коли повіє вітерець,

тоді пил, лушпайки з насіння і брудний папір, що ними забруднено вулиці міста, летять прямо мені на стіл.

А бувають і такі непорозуміння, що хтось іде собі по вулиці, пліне випадково і прямо в моє вікно—слина й повинне на шкло.

Такі неприємності бували... Звичайно рідко.

Тарас любив музику, любив мою скрипку, а я не любив його філософічних проблем революційної дії.

І коли він приходив до мене вночі (раніш як о 1 годині ночі він не приходив—бо у нього є свій принцип) і починає розповідати про свої нові відкриття в галузі різних поліпшень громадського життя—мені робилось нудно і я починав грати на скрипці.

Я люблю тільки одно питання, питання мистецтва. Ще змалку я цікавився ним, зокрема музикою, але цікавився по своєму. В дитинстві мені хотілось знати, відкіля і як робиться звук. З цією метою я розбив скрипку, балабайку і порізав гармонію. Це була офіра, що я приніс богу знаття і для вирішення питання мистецтва.

Тепер я вирішую його теж майже такими засобами.

Віра...

До мене часто, майже щодня приходила Віра і щоразу вибачалась за турбування і скаржилась на долю. Я помітив, що такі дівчата, як вона та її подружки, хочуть бути слабенькими, безпомічними.

Але у Віри чудесні блакитні очі, що їх не можна було порівняти ні з якими людськими скарбами. Такі блакитні, що можуть навіть сперечатись не тільки з бірюзою а навіть з тоскним по чомусь далекому весіннім небом.

Вона розповідала мені про все. Про те, що вона любить бантики чіпляти на свою біляву голову, любе гарні капелюшки, одіж гарну і духи.

Розповідала, як випадково вона зустріла мене і як гепер рада цьому.

А я дивуюсь її відвідуванню мене, бо завжди сижу мовчки і слухаю і боюсь доторкнутись до неї, бо вона така маніжна, тоненька і легка, як пелюстки квітки. Я почував це тоді, коли вона сідала біля мене близько, близько...

Віра теж любить мистецтво, музику, а особливо театр. Вона бетзямно закохана в нього, це її найукоханіша мрія і вона стремить всією душею на сцену.

—Ах, я не можу так, як ви, мені треба комфорт, настояще життя і я тільки можу мріяти про драматичну студію. Бо я так стомлююсь на службі і уже післяобід не можу нічого робити. О, як би не оця революція, що змусила мене служити і розстроїла наше життя, я дуже давно була в Москві в Художньому Театрі, а тут що ж, та ще тепер. Ах, таке життя!..

Так говорила Віра, а я слухав і мовчав. І любить вона мистецтво „настояще“, а не якісь тендейційні сурогати. Чита тільки старих класиків та закордонних письменників, а укоханий її поет—все таки Надсон.

Хвильового ж і Тичину взяла у мене читати (а може й не читала) тільки тоді, коли я запевнив її, що Хвильовий американець, а Тичина поляк і твори їхні—переклади на нашу мову.

... Я люблю блондинок. Не знаю чому я люблю їх, може тому, що всі класичні, самі красиві жінки в світі, були блондинки, але цей факт, тільки тому, що я теж блондин. робиться в розумінні Тараса фактом фатального значіння в моїм житті. І він серйозно і щиро, за допомогою різних теорій доповнення, контрастів і інших, запевняє мене, що над всіма феноменальними людьми висить Дамоклів меч.

Можливо! Звичайно, факт сумний, але поки що я цю частку свого життя прожив чудово...

.....

II.

В офіційному часописі Центрального Комітету Комуністичної Партії, за лютий місяць 1921 року, у відділі протоколів і постанов, надруковано:

„Тов. Тарас Скорак, исключается из рядов Коммунистической Партии за преступное неисполнение партийной дисциплины, за интеллигентский подход к партийной работе и как лишний балласт в партии“.

Того ж вечора Тарас писав у своєму щоденнику так: (він дає читати й мені):

„Знову життя повернулось до мене спиною. Подла баба фортуна майнула й зникла, залишивши мені розбитий келих, в якому раніш шумувало вино. Та я не надіну скорбну тогу і не посиплю пеплом голову. Хочу працювати далі і докажу, що я не лише інтелігент і баласт в нашій революційній дійсності, а величина, з якою заставляю рахуватись усіх. Ще побачимо! „Сміється той, хто сміється останній“.

Нехай мене робітники погнали з трибуни за те, що в промові я ухилився в бік від теми, а потім назвав їх темною отарою. Але я не кину настоювати, що слово Революція—це не просте слово, а найглибша суб'єктивна субстанція масового розуміння, яка все ж не може бути виявлена одними економічними законами, тільки філософичною підосновою головних моментів історичного життя.

Скоро про себе нагадаю!..

Але, як некрасиво повернулось до мене життя! По невідомій асоціації мені зараз пригадався той злий випадок

в тюрмі, коли мене кинули в камеру до різних злочинців. Хоча я до них поставився і дуже добре і ввічливо, все вони налагодили зі мною штуку, яку проробляють майже зо всіма новими в'язнями. Було так: оголосили, що в одного з в'язнів десь зник ніж. А ніж в тюрмі це цілий клад. Почали шукати і не знайшли. Тоді один з них—„ширмач“ Круть заявив, що йому здається, ніби украв той ніж я. Скільки я не відмовлявся, не вірили й примусили поклястись на ікону. Зняли ікону, а мені зав'язали очі, і сказали, щоб я клявся і цілував тую ікону. Я поклявся, а замість ікони, один з них підставив мені для поцілунку голу задницю, і коли я поцілував її, в цей мент мені розв'язали очі.

А на другий день вся тюрма знала про це і мені не давали спокою.

Чому така дивна асоціація виникла зараз, ніяк не розумію і т. инш.“

Тоді Тарас уже не скаржився мені на те, що його викинули з партії—поступили з ним нечесно. Бо він говорив, що зможе доказати їм, що зрозумів і відчув сучасність глибше за тих формалістів.

Пам'ятаю, прийшов він до мене вночі. Я помітив, що він почав трохи товстіти, доброти і рухи у нього стали поважніші, розміреніші, ніж раніш. Приходив навіть чисто виголений, в свіжих сорочках і завжди в нових краватках.

Між иншим, Тарас старовинного українського аристократичного роду: дід у нього був, правда, грек, але оженився на якійсь родичці, гетьмана Полуботка. Цим зокрема Тарас і доказував свій потяг до особливого естетизму і свою тонкість почуття. А в той час він міг своє життя поліпшити, бо, як інженір, мав добру посаду і навіть почав їздити на автомобілі.

Стомлено розповідав мені про свої останні роботи. Працював він над вирішенням питання про всесвітню революцію, за допомогою філософії і математичних формул.

Говорив повільно, впевнено, з замилюванням собою. Вставав і швидко ходив із кута в кут кімнати, і його висока постать діставала головою до стелі.

У мене маячило в очах, наче він качався як маятник, а коли розповідав, то мені здавалось, що він читає мені дитячі книжки з пригодами.

Говорив, що робота партії, звичайно, неправильна, бо зовсім не тими шляхами треба йти до всесвітньої революції, щоб не було того, що було в нас.

Перш за все у нього філософично-суб'єктивний підхід до слова.

—Саму душу, душу слова ти не розумієш!—хвилювався він, хоча я й не сперечався з ним.

—От візьмемо слово Чека. Тут почувається зразу звязок з колесом, з колесом революції, що знищує все старе і веде людство до нового життя—це надзвичайне слово, влучніш якого придумати не можна для ілюстрації цієї установи!

З цього і ще де-яких слів (Пуп—а є пуп землі, в старовинній митології) Тарас виводив майже весь принцип боротьби, всю теорію—як можна побороти контр-революцію. Додавав він тільки ще таку математичну формулу:

Коли з числа забитих і покалічених в часи імперіялістичної війни і Великої Революції вичислить кубичний корінь і поділити на інтегровану цифру загальної культурності людей, тоді і будемо мати математичну основу, яку й мусимо притосувати до боротьби з капіталом.

А от такі слова, як „Угні“, що нагадують індуські слова, ці слова вказують на містичні підвалини всієї революції. І ще багато він приводив мені і розкладав нових слів і доказував свою теорію.

III.

Я по весні гублю спокій свого життя. Мені хочеться чогось невідомого—широких просторів, фіолетових далів, важких жирних степів, землі, землі свіжої чорної безкрайної!

І коли я не витримував, коли мене здушують вулиці, я нестямно біг за місто, за парк, падав на землю і притулявся до неї. Тоді мені хочеться бути змієм, плазувати чревом по її сильних крижах, рити кігтями, цілувати в нестямі й жазі...

А на обрії я бачив, як чорніли борозни і на них колупались люди.

Здивовано дивився сторож будинку, де я живу, коли я вибігав зі свого підвалу, брав у нього сокиру і починав рубати дрова по дві години під ряд з таким запалом, що у мене на руках лопались водянки.

Инколи я просиджував десь за парком цілу ніч і бачив, як сивіли у ранці білі шляхи на обрії, у душу простягали руки і хотілось, як келих вина, випити і небо, і зорю,—щоб упитись до безтями.

А вдома я брав скрипку і щось невідоме грав—грав весняні гімни і притискував до себе скрипку так, як я б хотів притиснути—степ. А потім біг заробляти копійки уроками і вчитись.

...Я навіть не помітив, що довгий час до мене не приходила ні віра ні Тарас. Бачив тільки раз, як вони удвох їхали на автомобілі. Віра сиділа близько біля нього, і у неї розкучерявилось волосся і розжеврілось обличчя. Я пішов здивований далі...

А одного разу увечері я пришов до дому, а вони сиділи у мене. Тарас ходив по кімнаті і напружено щось розповідав.

Очі Вірини мені завжди нагадували сизо-лілову далеч степу, а тоді вони були якісь особливо таємничі і холодні, як крижаний північний бігун. А Тарас розповідав далі:—Да... так ось головні проекти моїх будівель, над якими я працюю тепер. Але трохи ухилюсь в бік: коли проведуть в життя мою теорію про безкровну математично-розраховану всесвітню революцію, тоді треба буде зробити так, щоб не тільки ми, а весь космічний світ знав про неї. Для цього нам треба поставити на землі декілька величезних статуй Перемоги і Волі, розміру, приблизно як половина земної вісі.

Скажіть мені, чому побідила наша червона армія всіх зовнішніх і внутрішніх ворогів? А тому, що вона схожа на богатирів старих часів. Ви думаете її випадково одягли в лицарські шлеми? Ні—тут глибокі таємні підвалини. Візьмемо такий приклад: Буденний з своєю частиною тільки тоді почав перемагати ворогів, коли армію свою одягнув у шлеми. Оці шлеми є містична підоснова нашої перемоги.

Так от статую такого лицаря в шлемі з червоною зорею ми й поставимо на бігунах і в інших місцях нашої планети.

Над конструкцію цього лицаря і працював тоді Тарас, а особливо над його установкою. Він думав його збудувати по принципу башти Татліна.

—Розумієте величя цієї будови!—закінчив він патетично-театральним вигуком.

Віра дивилась на нього з благоговінням, а потім промовила:

—Ви знаєте, а я ніяк не можу розібратися у всіх оцих словах і назвах сучасних. Маркси, Енгельси всякі „коми“ і „дели“. У нас на службі єсть комсомольці. Ах, вони такі нечепурні, нечемні, а завжди говорять про ріжну роботу, спорять про Маркса. Хлопці з дівчатами пообнімаються і ходять по коридорах—так негарно. Я пробувала говорити з ними, так вони не звертають на мене ніякісінької уваги...

Тарас починав їй щось розповідати, а мені хотілось упасти і сміятись, сміятись, сміятись, як нестримному Сатиру...

...Від мене вони пішли вечеряти в ресторан „Прогрес“, а потім катались на автомобілі.

Із ввічливости, мабуть, запрошували і мене.

IV.

Знову я довго не бачив Тараса. Одного разу проходячи мимо будинку, де жила Віра, помітив, як вони пішли з нею туди і це мене надзвичайно здивувало... А може він приходив до мене, бо я ніколи майже не був дома.

Весняна повинь переповнювала мене вщерть, і я радів нікому невідомою радістю. Свою енергію я виливав в фізичну працю, в скрипку, або біг за місто.

Весняна повинь лилась великими джерелами з кутів, зо всієї обширі світу, підхоплювала мене і на крилах радості несла, я ходив і усміхався і часто бачив, як на вулицях мені незнайомі люди теж усміхались, і я, засоромившись, червонів.

Коли я не йшов за місто, тоді, звільнившись від занять, ходив блукати по місту.

Дивився на садки огорожені дротом, замість паркану і думав, думав...

Холодні зими поїли паркани. Потопили паркани в пічках, так званих „буржуйках“.

Згадував, як я ще рік тому ламав паркани, дерев'яні ворота, отхожі місця, щоб хоч трохи нагріти свою кімнату і зварити незмінну пайкову пшоняну кашу.

Тоді зо всіх вікон великих шостиповерхових і малих будинків міста висовувались дратуючі чорні пальці димарів, закопчували вікна, карнизи будинків, а кімнат не пагрівали. Люде одягали на себе все тепле, що можна була одягнути і мерзли. А пальці з димарів наче сварились майбутньому, посилали увисочінь дим; і здавалось мені тоді, що він кличе всіх кудись вперед—бо він породження Революції.

Тарас сперечався зі мною. Він запевняв, що ці пічки є одна з хроничних болячок нашої дійсности, яка залежить від неправильно поставленого питання з постачанням і невмінням використати теплову енергію. Можна б було робити нові винаходи, здобувати іншими засобами тепла.

Він був тоді ще в партії і дуже критично ставився до її роботи. Виступав там з різними проєктами, з яких ні один не був затверджений, і він лявся і говорив, що його не хочуть зрозуміти.

На його погляд революція засіяла болячками всю нашу країну: поруйновала будинки, позапльовувала, позабруднювала міста—немає грошей. Але разом з тим кожне повітове місто мало свою газету, декілька політосвітів, різні копії, десятки культкомісій, а не мали паперу писати „входящих“ та „ісходящих“. Революція—це стихія, смерч, шквал, а ми в 20-му віці мусимо все робити точно,—скрізь потрібна математика, формула, точний учот.

Немає глибини підходу, не винайдено з самого початку тих розумових меж, за які можна виходити.

Це було його твердження, і він починав викладати якісь надзвичайні формули, числа, говорив про них по три години.

І я ходив по місті допізна. На вулицях продавали барвінки та інші квіти, і люди, люди без кінця.

Найбільш мою увагу звертали на себе жінки. Чудово одягнені, підфарбовані з кокетуюче закинutoю головою. Деякі особливо вражали мене своїм обличчям, я оглядався і

дивився тоді уже не на обличчя, а на спину і міцно охоплені гарною сукнею стегна, що нахабно рухались з кожним кроком.

Які далекі мені ці жінки! Скільки не стремлю розпізнати їхнє життя по обличчю, не можу. Як сфінкси замкнені. І мені згадувався каламбурний парадокс Оскара Уайльда, що „жінщина—це є сфінкс без загадки“.

Але які зрозумілі мені були ці „сфінкси“ тоді, коли вони ходили в лантушаних спідницях, в салдатських чоботах, а літом в дерев'яних сандаліях, які ми називали „копитами“. Тоді, коли по дві години стояли ми разом, в черзі за півхунтом житнього хліба або за обідом в Радянській їдальні, вони тоді були такі близькі і я їх чудово розумів.

Инколи бувало, що я в задумі доходив до площі Пролетарської Рози, від якої у всі кінці міста розбігаються багато вулиць і вуличок. Частина вулиць іде до центру міста, до великих шумних вітрин, побіля яких стьожкою черви сунуться люди, а частина в темні й тихі околиці. З темної вулиці виринає непомітно невідомий „сфінкс“ і несподівано підходить:

— Гражданин, ви скучаєте, пайдьомте!

Так просто говорю, як ванько запрошує—„гаспадин, паєдем“.

Майне обличчя! нафарбоване, напудрене, виснажене з глибоко запалими очима.

Цього „сфінкса“ я цілком розумію, але кидаюся у бік, а він хриплим баритоновим контральто кричить мені вслід:

— Сволоч! ...його в душу мати. Баїтсья, святой! Будто не хочет!—і знову лайка.

А я тоді біг до дому.

Але я вже не міг терпіти більше свого підвалу. Навіть уже здавалось мені, що я зовсім не люблю великого міста, а люблю—степ.

А що я більше люблю, чи степ, чи велике місто? Незнаю.

Очі Віри мені нагадували голубий степ... А чому б їм і не нагадувати, коли тоді була весна, травень, а я виріс серед степу, а у Віри чудесні очі...

V.

Ні Тарас, ні Віра довго до мене не приходили. Та я й не жалкував, мені було однаково. Я зненавидів тоді місто—мені здавалось, що на власних раменах я ношу всю оту вагу шостиповерхових будинків, а вони байдуже так дивляться на мене.

І бачив я, що одквітли каштани в алеях парку і пелюсточки білі падали на землю—мертві. Це проходила весна...

Але я вирішив тікати до дому на село до батьків, а там косити, в'язати, упиватись степом. Бо у моє вікно летів пил з бруку й лушпайки, а каміння таке гаряче, зле...

...Одного разу прийшов увечері до мене Тарас. Прийшов з обличчям винного в якомусь злочині і не з тими само впевненими рухами, що завжди.

Я помітив в його зовнішньому вигляді кардинальну зміну. В руках тримав він стек і рукавички, одіж була особливо гарна. Завів собі англійські вусики і проділ по середині, і від нього несло духами.

Прохав мене не дивуватись, що не заходив, бо він останній час дуже працював над ось чим.

Всім відомо, яку данину людьми взяв тифус у нас під час боротьби і голоду. То це величезна кара! І *homo sapiens*, переможець пролетаріят, і його здобутки можуть залежати від якоїсь там тифозної воші.

Так от він, Тарас Скорак, хоче врятувати людство від цього зла! Він працює над великою книжкою під назвою: „Тифозна воша і пролетарська революція“.

Це буде великого значіння твір, який будуть брати майже за основу для вивчення історії революції, етики і мистецтва. Він розв'яже багато пекучих питань всесвітнього значіння.

Він же разом хотів прикласти до цього і свою теорію сучасної словотворчості—її суб'єктивно—філософському глибіню і значіння для сучасності. Бо є багато слів, які просто самі говорять за себе без ніяких тлумачень.

Далі розмова перейшла про Віру, я відчув, що оце причина приходу Тараса.

— Ти зрозумій, яке у неї прагнення до мистецтва, зокрема до театрального, яке глибоке природне почуття естетизму. Ти знаєш, я її називаю золотокудра Ізоolda. Що—влучно?

Він повідомив мене, що вони покохали один одного і порішили одружитись.

Між іншим, щоб не ображати її батьків, вони, повинчаються в церкві, але ж я знаю його погляди і, звичайно, тут не може бути й речі про якусь там зміну їх. Просто по стратегічних і тактичних міркуваннях треба трохи поступитись ними. І Вірочка навіть примусила його надіти на шию хрестика, щоб доказати батькам, що він не безбожник.

— Ну, що ж, люди вони старі, старого закалу. Нове їм непотрібне, а мені ж це дрібниці!

Тарас запрохав мене першим шафером. Вірочка цього дуже хотіла, щоб я обов'язково взяв із собою скрипку, а вони ще дістануть на той вечір піаніно.

У Тараса горіли очі, були уже різкі рухи. Він ще повідомив мене, що вони будуть жити у Віриних батьків, поки-що, а зразу після весілля їдуть на курорт—він уже все устроїв.

Стиснув міцно мені руку і зник.

А мені хотілось упасти на ліжко й сміятись, сміятись, сміятись до безтями.

А на другий день я плюнув на все, взяв під пахву скрипку, поклав у торбинку ноти і пішки пішов до дому у своє село, за 100 верст від цього мільйонноого вовчулака міста. Знав, що мене зустріне там матуся—у неї зморшки на чолі, на щоках під очима. Буде дивитись на мене оксамитом таких лагідних очей і говоритиме:

— Ти ж там голодував, бо схуд ото бач як—і обов'язково захоче торкнутись до моєї голови цупкою рукою. А йшов я довгими нашими шляхами, нивами поміж

хлібами,

хлібами,

хлібами...

Виходив з якогось села у ранці і серед розпещених, налитих соками ланів ставав і грав на скрипку невідому серенаду, або величний гімн і славу Кучерявому Пану.

І коли ранок точе з неба червоний зоряний мед і цівкою його в груди лле, я граю гімн простіру, бо—це

далена,

далена,

далена така...

І я думав:

— Феноменальна людина я, чи Тарас—чи це непорозуміння!..

Ще й досі цього питання не вирішив. Але гадаю, що публікація про Тараса могла стосуватися не тільки до його.

І. ДНІПРОВСЬКИЙ.

П Р О Т Е С Т

Крові Воровського й тих, що проллють
свою в наступний час—присвята.

І.

Ще в килим не звернулась кров,
ще пульс мигтів і капав на долівку...
Як лев
моторошний,
страшніший у крові,
ніж був живий,
і кидав жах на лона королів.
Шматками радія дротяно-щоглий ліс
хапав засмагло вість за вістю...

ІІ.

І їх не кликали наказами столиці.
Не караван, не лави—повідь.
Бліді
в серця зім'ятий біль вп'яли,
і як вали,—
а на розписаних, напружених полотнах
на місто вип'ялись—
немов леви поклали лапи.
І будівничі буднів гасла
позастигали:
от-от з полотен кров закапа.
Краї одягнено в жалобу.
...І затрусивсь і зблід у вікнах побут...

III.

І п'явками в лице провідника:
тому залізом звук на камінь.
І мов запрагли до оази
на перехват слова екстазні
із уст його,
очами пнуться в саме горло,
вухами в гору.
Музика
шану мертвому.
Тріпоче повідь:
смерть за смерть.

IV.

І чорні літери з пахучих гнізд
скакали хутко в мідні гранки
і наливалися в слова залізні,
що кинув вождь кривавими коралами
і ті, яких не вимовила повідь.
І докликався, татакав телеграф,
і по степах рипучими возами.
Мов чаша розлилась з чавунного заводу—
кривава вість із чорної Лозанни
у степ, у ґрунт, аж до самого споду,
де Революція до лав, що йшли з-за брам,
криві роти й залізні руки брала...

V.

І повезли вози, й застукав телеграф
дихання стиснутих, палючих
резолуцій
на перебій,
на вперейми:
—за сонце Рад
Ми
на найлютіший, на чорніший бій...
і затопляли Раднарком
од плугу з степу, од машин
і з нетрів рудників:

—Не віддамо нікому
і односердні груди
на смерть фашизма...
І клекотів, і домагавсь Везувій
аж до споду:
мобілізуй!... мобілізуй!...
стеги й заводи...

VI.

Й хапало радіо радянські ультимати,
й була в них сила—
а звідусіль
Росія,
Україна
розносила,
доносила
і голосила:
спаяні, єдині,
злучені—
ждемо—коли,
коли
лавами на європейські столиці.
І з шовку графського
озуємо онучі—
і прапори комун бентежних
на мури веж...
І б'ються до столиць
навперейми,
на перебій—
гудуть в степах трівожні телеграфи:
Ми...
Ми...
на смерть...
на бій...

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО.

ПОЕТКИ БРУДБІЛЛІ.

Одну з них, за все її життя, ніхто не назвав поеткою. Проте вона була нею всім своїм єством. Як дійсна поетка, вона мислила образами. А її душа вся була прагнення світлого красивого життя... Що наповнювало її серце невгоміним сумом, безмежною тоскою. Тоскою... Сумом... Чорною журбою поета, що не знає меж, не відає дна...

Не затопити тоски вогневими сльозами. Не вколисати суму журно-жалібними співами. Не обдурити журбу примарою особистого щастя. Хіба ж тоска і сум, і чорна журба поета знає межі, відає дно?..

Поетка працювала в напів-темному льоху. Там і жила: цеб-то спала та їла у шкарбанах на босу ногу. В підіткнутий завжди захлюстаній спідничині та білій вишиваній сорочці. Повсякчасно схилена над великими темно-деревляними ночвами її постать.

Напівтемно. Вохко. Густе повітря з різноманітних запахів людського поту, мила і пари. Плями калюж на цементовій долівці. Купи брудної білизни: сухої долі, мокрої—на ослоні. У кутку плямує ліжко червоно-біло-жовто.

Пініться білий шум у ночвах... Летять бризки навкруги... Дзвенить, переливається пісня... Журлива... Не видно обличчя... Коси запнуто білою хусткою. А душа... Вся душа розкрита в словах, сповідається в мелодії.

Слова малюють життя в світлих покоях, де що-дня купаються й одягають чисту, пропахану ніжними пахощами білизну, а один до другого ставляться так любляче-пестливо... Голублять руками... Милують очима... Вколискують словами... І цілують... І цілуються...

Мелодія—сама тоска, один сум... Тоска, що переривається вибухами риданнів... Кривавих риданнів. Сум, що переповнений прокльонами—наріканнями на долю лиху до багатьох й пестливую до інших. Ридання. Прокльони. Нарікання...

І знов пекучо-чарівні малюнки того привабливого життя... Ось пахуча, майже чистісінька, білизна, по якій де-не-де темніють плями... Одна... Друга... Ще і ще... Ось тут... Он там...

Іх треба знищити. Які ж ті плями? Звідкіля? Яким чином?.. Звичні, чи випадкові?..

Непоборна потреба зазирнути в те далеке, щасливе життя чужих... Життя, відоме з чорного ходу, уривками. Хоч по плямах утворити його. І поетка з плям брудної білизни в своїй уяві оживлює яскраві образи, слова, вчинки, оточення...

Бо хіба ж може поетка не творити? Хай живе вона в льоху серед помий та брудної білизни... Дарма. Ніщо не може завадити її творчості. На те вона й поетка.

Хто здолає закинути їй, що джерелом її творчості для неї з'являються... купи брудної білизни?

Хто кине їй докір? Хто пошле догану? Хто одважиться?

... .. це була перша.
А другу ще змалечку прозвали поеткою. Вона була тендитною істотою, захищеною від життєвої боротьби мурами панської родини. Геніяльні твори поетів і музик всесвіту поетка натхненно передавала в словах, співах і грою на піаніно. Лише про сум... Тільки про тугу... Її вбрання знало лише чорну й білу фарби.—Ознака постійної жалоби її духа за прекрасно-радісним життям на землі.

Її очі одверталися від всього грубо-одвертого, яскравих фарб, страждання людей, гідкої вбогости...

Жила замкнувшись в собі самій. У неї, як і в кожного поета, серце було переповнено невгмонним сумом, безмежною тоскою. Тоскою... Сумом... Глибокою тугою поета, що не знає, якими вогневими слізьми залити тоску? Якими журно-жалібними піснями вколисати той сум? І якою примарою особистого щастя можна обдурити чорну журбу?

І вона творила... Бо не творити була не в силі. Як і кожна поетка.

Але світ, де жила її душа, був іншим... Постаті в сніжно-ясних вбраннях, осяяні красою власної жертви на користь своєї душі. Святі. Праведники. Пустельники. Мученики. Перші часи християнства. Егоїзм, возведений в ореол святости. От був світ її духа, привабливе життя її мрій.

Її поеми повні були тих образів, осяяних сяйвом воскових свічок по церквах... Та Жовтень порушив тую творчість.

Галасливий, брудно-кривавий, з кулеметами повстань, розстрілами чека, реквізіціями й евакуаціями, грізний Жовтень!

Виселили. Реквізували піаніно для школи... Ціла родина в одній кімнаті. Ніжні руки поетки примушені прати, прибирати, мити й варити... І коліра суконь не має змоги дотримуватися.

А навколо нові люде... Нові владарі життя. Ті, для яких не існує нічого зі старих звичаїв, законів, моралі... Одверто-щирі в особистому житті. Всі, як один... Певні-переконано в своїй правді, у власному праві.

З жахом невимовним дивиться на них поетка. Тужливими зойками пронизана її творчість... Слізним острахом за чистоту власної душі квилить її серце... А слова, слова малюють ідеали соціалізму, керуючись плямами на білизні комуністів... Відповідальних робітників... Активних діячів... Плями брудної білизни?

А хіба це є чим іншим, коли копирсаються в подробицях особисто-інтимного життя окремих осіб? Ні, сумніву немає!

Джерелом творчости поетки стала брудна білизна. Це—так. Бо не творити поетка не в силі. На те вона й поетка.

І по плямах брудної білизни малює жахливі уявлення майбутнього життя в соціалістичних країнах... І довго і гірко ридає в нестямі під вражінням тих уявлень...

А після складає поезо-молитви до бога з благанням рятунку рабів своїх.

М. КОЖУШНИЙ.

СІЛЬСЬКІ КОМУНАРИ.

Ми—машини,
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика,
Усипана зорями.
Сини славних незаможників,
Наймити ображені
І з очами - зорями
Шляхами терновими
Все собі покоримо.

Далеч нам показує
Зоря - п'ятикутня,
Закладем підвалини
Мурами - бетонами
Будові Майбутнього.
Ми—машини,—
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика,
Усипана зорями.

М. О. СКРИПНИК.

Начерк історії пролетарської революції на Україні ¹⁾.

VII. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У ПЕРШОМУ ПЕРІОДІ СВОГО ІСНУВАННЯ.

Таким чином з початком лютого 18 року на всьому терені України було скинено владу поміщиків та буржуазії, і натомість запанувала влада Рад.

Всупереч всім сумнівам і розмовам, буцім-то Україна повинна йти іншим шляхом соціального розвитку, ніж робоче-селянська Росія, всупереч всім центробіжним силам, як також і всій інерції націоналізму, що повинен був розвинутися в наслідок царату і влади поміщиків та буржуазії—кінець кінцем в результаті жорстокої, хоч може не дуже довгої, лише кількамісячної боротьби вся влада у містах перейшла до рук рад робочих і салдатських, а по селах—селянських депутатів. В центрі була вища державна установа ВУЦВІК і уряд його—Народній Секретаріят.

Придивимося до фактичних відносин у цей перший період Радянського будівництва на Україні. Цей період ще й досі має свій вплив на дальший хід подій, хоч майже зовсім не має документів: вони згоріли в пожежі революційної боротьби.

Владу робітників та селян в дійсності було скорше декляровано на Україні, аніж проведено. Наче по наказу та й в дійсності по наказу капіталу зупинилися всі індустріальні підприємства, всі копальні, фабрики і заводи. Пролетаріят ставув перед загрозою безробіття. Вся технічна адміністрація підприємств не лише за страх, а навіть за совість, як вірні слуги своїх велико-буржуазних володарів, псувала машини, перешкоджувала діяльності пролетаріату. Щоб забезпечити себе від безробіття, щоб забезпечити індустрії дальшу продукцію, а республіці дальше існування,—робітники повинні були незалежно від своєї волі, а не тільки по вказівках більшовиків, самі навіть меншовики, навіть безпартійні незалежно від тої чи іншої політичної діяльності об'єктивно примушені були перейти

¹⁾ Початок див. «Червоний Шлях», ч. 1.

від робочого контролю, що його вони проводили в 17 році, до активного розпорядження справами виробництва. Такий хід подій мав місце у Росії, він же був обов'язковим і для України.

Мені, як колишньому секретареві Петербурзької Ради Фабрично-Заводських Комітетів, а потім на Україні, як Народному Секретарю Праці, згодом до того ж і Промисловости, довелося бачити, як робочі організації, незалежно від того, де вони працювали, повинні були братися за цю справу. Перший період Радянської влади на Україні—це був також період боротьби робітників за саме існування індустрії і цю боротьбу можна було провадити лише одним шляхом переходу підприємств з рук саботуючої зграї буржуазних запроданців до розпорядження робітничих Фабрично-Заводських Комітетів та їх рад.

Перевести це в життя було страшенно важко. Саботаж всієї технічної, фінансової, взагалі службової інтелігенції зробив становище занадто прикрим. Кожна фабрика, кожний завод, кожний біжучий рахунок фабричного підприємства був цітаделлю для буржуазії: звідтиля уперто боролася вона проти пролетаріату.

Особливо важкими були обставини для цієї роботи в Донбасі, де крім пасивного й активного саботажу підприємців, проти робітників стояли озброєні терористичні загони білогвардійців з Дону. Мені пригадується де-кілька прикладів, як робітники приводили до ладу свою копальню або свій завод. Підлатають, налагодять, запрацюють,—а завтра зі зброєю в руках ідуть проти отрядів офіцерні та юнкерів, а коли ті пошкодять підприємство, зруйнують і відступлять,—знову наводять лад, знову беруться до зброї і так декілька разів.

Цей масовий героїзм робітників нашої країни, які одночасно боролися і за Радянську владу і за охорону продукційних сил республіки з молотом в одній, з рушницею в другій руці, мабуть ще не має собі прикладів в історії. Завдання Радянської влади в даному разі полягало в тому, щоб, спираючись на маси працюючих, оформити їхню працю і допомогти їм націоналізацією підприємств і додатковим натиском на буржуазію та її прихильників з боку центральних радянських органів керування.

Радянське будівництво на Україні, як і в Росії, тоді йшло під гаслом так званої «всєї влади Рад на місцях». Це були окремі самостійні ради, комуни на місцях, що вони виникали майже без всякого зв'язку з іншими й з центром, організуючи, як могли, силу працюючих—у містах владу робочих, на селах владу сільської бідноти.

Звичайно, було багато помилок, звичайно, це була різнобарвна картина будівництва, але вона такою була і в Росії. Вона такою і повинна була бути на перших кроках самостійного життя робочих та селян, що вперше тільки тепер почали будувати його своїми власними руками та власним розумом.

Не будемо тут зупинятися на прикладах цієї різноманітності: на історії, напр., Радвледи у Старобільську, де була власна Рада Народніх Комісарів, чи у Сумах, що мали свій Радянський Народній Секретаріят (це, між іншим, показує сфери впливу, бо влада у Старобільську приймала назву, що була в Росії, а в Сумах ту, що була на Україні). Все це дрібниця, а головне те, що у першому періоді Радянської влади на Україні широкі верстви робітництва та навіть селянства вже прокинулися від сну, пережили хворобу націоналістичного угару, видужали й виявили величезну енергію до будування життя власним розумом і своїми силами.

Одним словом, це були перші кроки влади робочих та селян в будівництві свого життя. Вони мали свій вираз в постановах ВУЦВИК'у і місцевих рад; і їхня ріжниця з російськими лише в тому, що всі ці постанови ми приймали в огні жорстокої громадянської боротьби, а вона у нас була більш пекучою, ніж в Росії.

ВУЦВИК об'єднував майже всю Україну. Але об'єднання йшло досить туго. З Одещини в ВУЦВИК'у були лише поодинокі представники, а Румчерод, як інституція, існував окремо й окремо вів свою боротьбу, свою діяльність до самого наступу германських військ, навіть не входячи ні в які зносини з ВУЦВИК'ом України і розглядаючи Одещину, як окрему Радянську республіку. Ті центробіжні сили, що спочатку були заглушені у Кривдонбасі за часи одвертої боротьби проти ЦР в кінці січня, з початку лютого знову в повному розмірі виявилися й там. Як сказано було, найбільш видатні т. т. з Кривдонбасу стояли на ґрунті відокремлення Донецького басейну та Криворізьського району від України.

Поки контр-революція загрожувала Радянській владі, поки вона в формі УЦР вела наступ на робітників, доти партійні й радянські організації Кривдонбасу працювали разом в згоді з ВУЦВИК'ом, навіть вели роботу в його складі; але перемога над УЦР знову руба поставила перед ними питання про форми дальшого об'єднання і, забуваючи про небезпечне міжнародне становище, виходючи з місцевої обласної діяльності, т. т. кривдонбасовці вже в кінці січня та в перших числах лютого 18 року на 3-му З'їзді Рад Криворіжжя та Донбасу постановили це питання, і хоч представники ВУЦВИК'у навели багато доказів про те, що боротьба з ворогом ще не кінчилась, що ще гостро стоїть вона і український націоналізм ще не залишив своїх намірів захопити під свій вплив, під свою владу всю Україну і Кривдонбас в тому числі, все-таки ці слова,—а як раз тоді радянські частини взяли Київ,—мали тільки тимчасовий вплив для багатьох кривдонбасовців.

Союз, що склався на першому З'їзді Рад, тепер вже для них не мав свого істотного значіння, і 3-й Обласний З'їзд Рад Кривдонбасу більшістю голосів виніс постанову заснувати

Радянську Республіку Криворіжжя та Донецького Басейну, обі-
брати, не входячи до складу України, свій ЦВІК, щоб мати свій
власний робоче-селянський уряд (ЦВІК, Кривдонбасу). Одначе, і
ЦВІК Кривдонбасу і його Раднарком лишилися тільки організа-
ційними штабами, поруч з тим як Катеринослав, Луганськ та
інші жили своїм окремим самостійним власним життям і майже
не визнавали свого центру.

Не знаю, чи можна нарахувати 2-3 міста на Україні, де б
робітництво могло провадити без перешкод свою організаційну
господарчу працю. І однак же ми бачимо, що економічну
організацію Радянська влада першого періоду розвинула досить
широко на Україні: цьому сприяло те, що організаційний рух
фабрично-заводських комітетів, що почався у Петербурзі під
керманством більшовиків, провадився також і на Україні під
значним впливом та ідеологічним керівництвом більшовиків.

Особливі обставини на Україні й інший ніж у Росії склад
робітництва наслідком своїм мали те, що у радах фабрично-
заводських комітетів у Катеринославі, Одесі та по інших міс-
цях досить велику кількість складали анархісти, анархо-синди-
калісти та інші їм співзвучні елементи. Це вносило непевність,
нездатність до організаційної праці в широкому розмірі й
досить великі суперечки в самих радах фабрично-заводських
комітетів.

Це також приводило до більшої відокремлености фаб-
рично-заводських комітетів та їхніх рад від профспілок місце-
вих і центрбюро, де за весь час 17-18 років — навіть пізніше
по багатьох місцях в значній більшості були меншовики, але й
в професійних спілках революційний вплив вже виявлявся
в Києві, Харкові, Катеринославі.

Обласна рада Народнього Господарства, що її було засно-
вано в початку січня 1918 року в Харкові, спиралася цілком
на робочі організації і провадила вже досить широку працю.
Значіння цієї праці було не менше, ніж по інших окраїнах
федерації, бо ці ради народнього господарства впливали на всю
роботу робітничого контролю, націоналізації підприємств на
Харківщині, Катеринославщині, Донбасі, Криворіжжі.

Значно менше було зроблено в галузі фінансовій. Правда,
навіть у Петербурзі з кінця 17 року державний банк відмо-
вився виконувати розпорядження Уряду, і призначеному Радян-
ською владою директору державного банку в Петербурзі
т. Ю. Пятакову прийшлося спиратися на збройну силу, аби
перемогти перешкоди банківських саботажників.

Що до України, то тут революція майже зовсім не заче-
пила фінансових сил буржуазії. Всі банківські організації зали-
шилися в руках буржуазії. Будь-якої націоналізації банків,
навіть будь-якого контролю над їхньою діяльністю з боку
Народнього Секретаріату, чи то з боку місцевих рад прове-
дено не було.

Також у руках буржуазії залишилася преса й так зване самоврядування. Місцеве самоврядування—земства та місцеві думи Радянська влада першого періоду не розпустила. Вони залишалися поруч місцевих рад, вели переговори з радами, виконували свої біжучі обов'язки, навіть збирали податки з тих, хто признавав за собою обов'язок ці податки вносити.

Оскільки по де-яких місцях було заявлено про розпуск місцевих дум, остільки це були лише заяви, а в дійсності місцеві думи фактично існували і після відступу червоної гвардії знову вибивалися наверх, а ці місцеві думи майже скрізь були у своїй більшості з меншовиків та есерів, при значній кількості кадетів та позапартійних із дрібної буржуазії.

Ця буржуазна організація мала в своєму розпорядженні певні засоби для впливу на масу і для боротьби. Це були соціал-угодівські партії, преса, самооборона.

Напевно неможна указати з усієї світової історії подібного прикладу, де дрібнобуржуазні, так звані, соціалістичні партії грали більш ганебну роль, ніж меншовики та есери на Україні. Підтримуючи контр-революційний уряд весь час до його скинення, навіть борючись проти цього скинення, як то було у Києві та на південно-західньому фронті, Катеринославі і т. и., вони вели каїнову роботу зради інтересів працюючих.

Після переходу влад до рук робочих рад, меншовики грають роль соціалістичних агітаторів на послугах у буржуазії.

Поруч з буржуазною інтелігенцією, що вона провадила саботаж у всьому економічному житті і перешкоджала робочим організувати господарство, меншовики працюють над тим, щоб роззброїти духовно робітництво, деморалізувати його, внести недовіря до своїх сил, до своєї партії, до своєї класової мети.

Меншовицька агітація в кінці 17-го і на початку 18 року на Україні це була найбільш отруйна, деморалізуюча агітація, вона більш всього перешкоджала робітництву організувати свої сили.

Найулюбленишим засобом боротьби для меншовиків, звичайно, була провокація. Як тільки для влади Рад почувалася загроза, як тільки збройна сила контр-революції починала посуватися на міста, як тільки після упертого бою червона гвардія повинна була відступати, навздогін революційним бойцям у спину, як Каплан у Леніна, стріляла ця соціал-буржуазна банда на чолі з есерами та меншовиками.

Вона гальмувала евакуацію військ та військового майна, ставала, де могла, на перешкоді, вживала всі засоби, всяку ганебну інсинуацію і демагогію, аби тільки нашкодити Радянській владі і допомогти буржуазній владі, іменно як владі буржуазії.

Ця картина мала місце і в Києві, і в Харкові, і в Катеринославі, і по всіх інших містах, і можна ще раз повторити наведені вже слова, що пролетаріят на Україні в перший

період влади своїх рад не зумів використати для боротьби зі своїми ворогами певної зброї червоного терору. Всі соціал-зрадницькі партії меншовиків та есерів і вся інша різнобарвна політична челядь буржуазії мали повну свободу діяльності при владі рад і, звичайно, звертали її проти більшовиків, проти рад.

Преса—і одверто буржуазна, і соціал-патріотична, грала ту ж саму роль. Цікаво було б тепер підібрати тодішні буржуазні,—кадетські, меншовицькі, есерівські та інші часописи, щоб зрозуміти який барвистий вінок клевети, інсинуації, шантажу, демагогії і провокації плела ця контр-революційна преса, аби підрізати сили пролетаріату в його боротьбі.

Треба одверто признати, що не перевівши націоналізацію друкарень, не заклавши ні одного буржуазного чи іншого контр-революційного часопису, Радянська влада зробила велику помилку, за яку потім прийшлося расплачуватися кров'ю працюючих робітників та селян.

Як на додаткову силу буржуазії в часи цієї боротьби, треба вказати на так звану самоохорону по містах. В кожному куточку, де проживала буржуазія, вона була зорганізована під офіційним назвиськом «самоохорони» від грабіжництва, від нападів розбишак. Але труслива буржуазія навіть своє життя і майно сама не може захистити. Велика кількість офіцерів, що залишилася без місця і без служби після самочинної демобілізації багатьох військових частин, або ті, що дезертували, самі були до послуг буржуазії. На ті гроші, що їх збирали домові комітети з буржуазних кварталів, буржуазія завела дружини самоохорони, що підлягали распорядженню домових комітетів, а кінець кінцем місцевим думам. Під різними назвами, маючи різню організацію, складаючись з офіцерів, юнкерів, студентів, так звані дружини самооборони складали досить значну силу дійсної білої гвардії, що існувала й вела свою діяльність по містах навіть в ті часи, коли робочі ради тримали владу в своїх руках. Зрозуміло, що всі ці отряди буржуазної самоохорони виступали зі зброєю в руках проти червоної гвардії, проти робітництва.

Заходи військової радянської влади на місцях: обов'язкове роззброєння, распорядження про здавання всієї зброї комендантам то-що, звичайно, де в чому зменшували сили мійської контр-революції, але дружини самоохорони залишалися озброєною організованою білогвардейською силою у тилу червоної гвардії.

Тепер, озираючись назад, бачиш всі ці помилки.

Захопити банки, закрити буржуазні часописи, распустити буржуазні організації, роззброїти буржуазні сили—ці вказівки Маркса не було виконано на Україні під час горожанської війни 18 року, це пішло на користь ворогам пролетаріату.

Однак, треба не забувати, що цього зроблено не було не тому, що цього не встигли зробити, що для цього не мали

сили. Цьому перешкождала як невеличка відсоткова численність пролетаріату на Україні, так і досить великий вплив ремісництва у складі міського пролетаріату, а з другого боку—досить швидкий хід подій, що вони примушували у запалі боротьби рушати фронт вперед і назад, залишати зміцнення тилу невеличкими силами місцевого свідомого робітництва.

Щоб докладніше з'ясувати всі обставини, що в них йшла боротьба, треба намалювати картину взаємовідносин на селі, звичайно, занадто загальними рисами, бо для повного розгляду подій на селі і всього процесу диференціації селянства та боротьби на селі треба писати окрему розвідку.

Місто після Жовтневої Революції дало українському селу багато десятків, а може й сотен тисяч салдат, що повернулися з фронту, або з міста, де вони були під впливом революційних обставин, революційних подій, більшовицької агітації і пропаганди.

Гасла: «земля та воля»—«вся влада радам» були загальними гаслами широких мас салдатства і все більше й більше поширювали свій вплив у війську після Жовтневої Революції. Тому демобілізація війська дала українському селу тисячі і тисячі найбільше енергійних та революційно-свідомих робітників, що, співчуючи більшовикам, стали новою силою на селі поруч з українськими соціал-патріотичними спілками та просвітами. Додамо ще до того, що майже всі ці салдати вернулися з фронту зі зброєю в руках—тому вони могли протистати зорганізованій соціал-патріотичній диктатурі куркуля на чолі з націоналістичним вільним стрілецьством.

Вже в кінці січня 18 року, числа 20-го, як я мимоходом згадував раніш, ВУЦВІК України скликав у Харкові першу Всеукраїнську Конференцію Селянських Депутатів переважно з сел Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Кременчужчини та Катеринославщини. Ця конференція вже цілком стояла на ґрунті Радянської влади, підтримуючи більшовицькі лозунги. Губерніальні з'їзди селянських делегатів, що їх тоді було скликано по різних губерніях, теж давали вже більшість прихильникам та співчуючим Радянській Владі.

Націоналістичний чад не довго міг застилати очі селянина пролетаря та незаможника. Хід подій давав йому ясні вказівки, куди йти та за що боротися, і селянин знайшов свій прапор і взяв свою зброю.

Цей процес на Україні проходив, однак, занадто важко. Лише і у 22-році ми стаємо на певний шлях в цьому відношенні, а за часи першого періоду Радянської влади цей процес тільки намічався. Сили двох таборів громадянської війни лише визначалися і лише починали мобілізуватися, але вже й тоді серед селянства були досить широкі й значні кола, що боролися зі зброєю в руках за владу Рад. Це вони поповняли шерengi пролетарської червоної гвардії, це вони в сірих шинелях салдат складали революційні полки, що в лютому-березні-квітні 18 року

боролися за владу Рад під керівництвом Кіквідзе, Орлова, Павлова та інших; це вони посилали своїх делегатів на губерніяльні з'їзди та на другий Всеукраїнській З'їзд Рад, а решта, крім найбільш заможних хліборобів,— вона вже розчаровано дивилася на ЦР, вже не підтримувала її, відсахнулася від неї,— побачивши нікчемність її промов та заяв, її обіцянок, хоч ще й не станула dokonче на революційний шлях боротьби.

VIII. ЗОВНІШНІ ВІДНОСИНИ РАД. УКРАЇНИ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ.

Пролетарська революція в Росії і на Україні відбулася, як наслідок всесвітньої імперіялістичної війни, і була героїчною спробою закінчити її пролетарським повстанням. Починаючи революцію, партія більшовиків мала завдання кинути заклик до змучених війною мільйонів бойців — боротися за закінчення війни, але розвиток світової пролетарської революції йшов поволи.

В кінці 17-го, початку 18-го років перед нами стояла озброєна сила імперіялізму — з одного боку антантівського, який штовхав буржуазну владу Росії на червневий наступ і потім підтримував контр-революційну боротьбу проти Рад, що не хотіли війни, а з другого боку — імперіялізму германського, який хотів використати революцію, аби перемогти, заклавати свого ворога, такого ж імперіялістичного крука.

Берестей Литовський був місцем зустрічі представників двох світів: з одного боку — революції, а з другого — гнобительського войовничого імперіялізму германського.

Історія цих переговорів всім відома і тут зачепити слід її остільки, оскільки треба з'ясувати, яке становисько склалося для України у ході цих мирових переговорів, як поставилися до них різні класи України, що боролися на ній за владу.

Ще за часи війни з самого її початку найбільш послідовні українські націоналісти-шовіністи, що знаходилися за кордоном був. Росії, станули цілком на бік Австро-Германської імперіялістичної лінії. Так званий «Союз Визволення України» покладав усі свої надії на перемогу Германії, розвинувши досить значну й широку агітаційно-пропагандистську діяльність серед військових полонених, що знаходилися в Германії та Австрії. Їхньою метою було — на підставі військової перемоги Германії над Росією заснувати під протекторатом переможної Германії окрему від Росії Українську державу, хоч би під королівством якого-будь з принців германських або австрійських.

Після Жовтневої Революції, коли ентузіазм революційних героїв-пролетарів прогнав владу УЦР з усієї території України, загнавши її керівників у невеличкий закуток на північному заході, — там у Рівно-Дубно стрінулися представники двох течій українського націоналізму і в радісних обіймах визнали повну згоду своїх бажань. УЦР і «Союз визволення України» наддніпрянської, після того як радянські війська взяли Київ, заключили

фактично союз, і це був союз на ґрунті признання шовіністами з УЦР орієнтації на германський імперіялізм проти радянської революції. Ще до того велися темні зносини УЦР з урядами Германії та Австро-Угорщини про участь УЦР в переговорах по закінченню мирного договору, а також ще більш темні зносини але сепаратну від радянської Росії мирову угоду України з Германією та Австрією.

На зраду діячів УЦР мав вплив ще один факт: Радянський Уряд України, як тільки перший З'їзд Робочих, Салдатських та Селянських Депутатів зорганізував його, повинен був не лише організувати сили для озброєної боротьби з УЦР на території самої України, про також прийняти на увагу і міжнародні обставини радянської революції і своїми заявами та виступами паралізувати діяльність контр-революційних представників УЦР також і в цій езкордонній галузі. Тому в кінці грудня 17-го—початку січня 18 року ВУЦВІК та Народний Секретаріат постановили прийняти участь у мирових переговорах, що вела Радянська Росія з Германією у Бересті-Литовському.

Представниками Українського Радянського Уряду поїхали: т. т. Шахрай, Ведмедів. Володимир Затонський, що мав також їхати, залишився у Петербурзі, бо увійшов до складу Раднаркому РСФРР, як представник Радянської України. Завданням нашої мирової делегації було: від імени робітників та селян України заявити, що УЦР не визнається урядом України і не має права ні виступати від її імени, ні приймати від її імени яких-будь договорів. Наша мирова делегація повинна була бути у складі російської делегації і спільно з нею і у повній з нею згоді всі свої заяви та виступи направити до використання мирових переговорів, як засобу агітації за боротьбу проти імперіялізму.

Не буду тут приводити всіх деталей. Треба лише згадати, що поруч з тим, як Українська Радянська мирова делегація приймала офіційну участь в Берестейських переговорах, представники УЦР одночасно пробували у Бересті-Литовському майже таємно, не приймаючи ніякої офіційної участі в мирових переговорах. Австро-германські генерали та дипломати тримали представників УЦР так, на всякий випадок, наколи переговори з Радянською Республікою буде зламано. Германський імперіялізм розглядав тоді, що буде йому корисніше—чи заключити мирову угоду з Радянською республікою на всьому терені бувшої Росії, коли їм удасться ошукати у переговорах представників рад (на що генерали тоді сподівалися), чи закликати з заднього ходу для окремої угоди представників Української ЦР, які вже давно стояли на поготові для виконання ролі активних саботажників революційних переговорів.

Завоювання України для германського імперіялізму значило не лише здобуття нової потрібної сировини та харчу для продовження війни, не лише здобуття ґрунту для дальшої імперіялістичної експансії, а також значну економічну перемогу

над державами Антанти: в промисловості Україна в більшій своїй частині підлягала капіталові антантовському, бельгійському та французькому. Завоювання України, приховане запрошенням з боку представників самого українського уряду під приводом підтримання «законного» уряду, це, звичайно, був найбільш корисний шлях для германського імперіялізму.

Після того, як радянська мiрова делегація,—російська вкупі з українською,—з обуренням, зневагою і призи́рством відмовилася підписати мирову угоду, і через т. Троцького заявила своє знамените «ні миру, ні війни», германський уряд тоді дає з одного боку наказ своїм військам сунути збройно на Петербург, а з другого боку вступає в офіційні переговори з представниками Української Ц. Ради.

Представники Української ЦР підписали з Німеччиною договір, по якому фактично вся влада на Україні переходить до рук німецьких окупантів, що становилися фактичними власниками залізниць і всього господарчого майна України. Весь договір був зрадницьким випадом проти робоче-селянської революції: германський фронт після цієї згоди зразу ж пересувався на тисячу верств на схід.

Радянська Росія, не маючи можливості виставити для боротьби стару здеморалізовану армію, починає організувати свою армію—червону армію, але для цього потрібний був час. Вона погоджується підписати важкий Берестейський договір з метою одержати передишку для організаційної підготовки.

Скільки кричала вся буржуазія проти цього кроку Радянської влади, як галасували есери, меншовики і вся инша російська соціал-шовіністична братія проти важких його умов! Як на цьому ґрунті хотіли есери навіть заснувати так званий волзький фронт,—але як вся українська і російська буржуазія вкупі з дрібно-буржуазними «соціялістами» навмисно забуває про те, що в Бересті було підписано не один, а два мирових договори. Перший, підписаний більшовиками, лише визнавав ті лінії кордонів, що провів уже озброєною рукою на карті бувшої Росії германський імперіялізм, маючи на меті збудувати нові сили для боротьби і не віддаючи імперіялізмові ні жодної краплі влади, завойованої робітниками і селянами під час Жовтневої Революції, а другий договір наперед віддавав германському імперіялізмові тисячі верств нових ґрунтів, запрошував півмілійонну германсько-австрійську армію для окупації України і фактично віддавав до рук германського імперіялізму владу.

Як повинна була Радянська робоче-селянська влада на Україні поставитися до цих двох договорів? Зрозуміло революційні робітники і селяне з призи́рством і прокльонами зустріли звістку про згоду УЦР з германським капіталізмом проти радянської революції. Запрошення окупаційної армії—це була політична загибель українського націоналізму, і після того він воскреснути знову не міг—це було завершення діалектичного процесу його розвитку у свою протилежність.

У боротьбі Радянської Росії з германським імперіалізмом вся революційна Радянська Україна, донецькі шахтарі, чи незможні селяне безумовно були на боці робоче-селянської Росії, душею з російськими робітниками і селянами за їх долю і будучину.

Але така відповідь, зрозуміла для кожного скільки-небудь свідомого робітника і революційного селянина, ще зовсім не розв'язувала питання про те, як поводитися керівникам радянської революції на Україні в обставинах Берестейського миру. В Бересті Литовському Радянську Росію примушено було підписати угоду про те, що вона визнає Україну по-за межами Росії, як окрему Державу. Багато революціонерів робітників стало перед питанням: коли ми тут на Україні визнаєм правильність Берестейського договору Радянської Росії, чи не буде це значити також, що ми повинні признати правильність другого Берестейського договору, підписаного УЦР, чи не повинні ми тоді визнати УЦР—урядом України, як примушені були по Берестейському договору визнати її урядом наші російські товариші, а коли ми—робочі та селяне не можемо визнати своїм урядом УЦР, коли ми не хочемо віддати власній буржуазії владу, що лише зараз її завоювали зі зброєю в руках, ціною крові багатьох сотен робітників і селян, чи не буде це значити, що ми тим самим зраджуємо ту лінію, що її провадили наші товариші в Росії, чи не будемо ми цим шкодити пролетарській революції. Такі питання революційної тактики ставали перед робочими та селянами. Їх треба було розв'язати.

Треба роздивитися зараз, які політичні взаємовідносини склалися в початку радянської революції до Берестейського договору між Радянською Україною і Радянською Росією принципово й фактично.

Вже в початку нашого начерку було показано різні погляди різних груп українських більшовиків в справі про державне об'єднання України, як також було з'ясовано принципову лінію, що її проводив ЦК більшовицької партії через РадНарком РСФРР в національному питанні взагалі і що до України зокрема.

Широкі маси революційного робітництва й селянства не хотіли відкоремлення від робоче-селянської Росії ні під час спільної боротьби, ні в радості, ні в печалі.

Спільна мета, спільна боротьба, спільний ворог—велика і дрібна буржуазія, спільні принципи боротьби за соціалізм, за світову революцію—все це об'єднувало робітників і селян України і Росії, не викликаючи ніяких непорозумінь, ніяких конфліктів, ніякої «дипломатії». Радянська Україна, як республіка в спільній республіці рад,—за це ми боролися і це здобули перемогою над УЦР.

Після Берестейського договору обставини перемінилися. При одній меті, при одному програмі більшовики Росії і України, знаходячись в різних обставинах, мали перед собою різних

ворогів і повинні були виробляти окрему тактику. Для Росії Берестейський договір значив продовження існування Радянської влади,—для України її скасування; для Росії договір значив можливість організації робоче-селянської Червоної Армії, для України—насилав армію окупантів і давав організацію контр-революційним буржуазним та куркулівським силам; для Росії він забезпечував диктатуру пролетаріату, для України диктатуру буржуазії проти пролетаріату, проти незаможного селянства; в Росії більшовицька партія підписала і визнала й суворо проводила ці умови Берестейського договору і боролася проти лівих есерів, що виступали проти цього договору; на Україні—українські есери з УЦР проводили свій Берестейський договір, борючись проти робітників і селян. Тому більшовики на Україні, як і взагалі всі робітники та селяне, не могли визнати Берестейського договору, оскільки він значив для України визнання УЦР урядом України, визнання влади буржуазії, самоліквідацію Радянської влади на Україні.

Але з другого боку невизнання Берестейського договору мало цілком неодинакове значіння в Росії й на Україні. В Росії невизнання йшло з боку лівих есерів і мало на меті фактично боротьбу проти диктатури пролетаріату—це був власне бунт селянської примітивної революційної психології проти суворого шляху, що ним примушена була йти революція. Правда, де-які гуртки комуністів у Росії були проти визнання Берестейського договору, але від цього помилкового «лівого комунізму» відмовилися незабаром всі товариші, а партію лівих есерів логика революційної боротьби від словесного невизнання тактики Радянської влади в справі миру привела незабаром до озброєної боротьби проти Радянської влади, до повстання в 7-му місяці 18 року, до дальшого фактичного союзу зі всією контр-революцією. Невизнання Берестейського договору для Росії значило боротьбу проти диктатури пролетаріату, а невизнання Берестейського договору для України значило боротьбу проти диктатури буржуазії.

Таким чином, інакші політичні міжнародні обставини на Україні, ніж у Росії, примушували революційний пролетаріат, а насамперед більшовицьку партію, знайти власні шляхи для спільної з російськими товаришами боротьби за спільну мету.

Далі ми наведемо де-які факти з боротьби ідей, переконань та пропозицій, що мали місце у більшовицькому таборі у першій половині 18-го року, а зараз лише зформулюємо в загальних рисах факти, що виявилися для всієї більшовицької організації на Україні. Партія Комуністів-більшовиків України відмовилася солідаризуватися з російськими «лівими комуністами», що протестували проти Берестейського договору, навпаки—українські більшовики визнали підписаний Радянською Росією Берестейський договір кроком, який примушено було зробити, кроком неминучим, і потрібним і корисним для Радянської республіки Росії.

З призирством і огидою українські більшовики відповідали на промови українських лівих есерів про те, що Радянська Росія, підписавши Берестейський договір, «зрадила» Радянську Україну.

Навпаки, представник Радянської України т. Затонський на 4-му Всеросійському З'їзді Рад в офіційній промові свій від імени Радянської України признав, що робітники і селяне України цілком згодні з таким кроком російських робітників і цілком підтримують їх тактику у боротьбі з світовим імперіалізмом.

Але визнаючи цей договір, ми на Україні мали перед собою фактичне відокремлення України від Росії та необхідність боротьби за владу Рад, яку ми що-йно перед тим завоювали.

Визнання підписаного Радянською Росією Берестейського договору для українських робітників та революційних селян ніяким чином не могло значити—визнання другого Берестейського договору, підписаного УЦР.

Завданням робітників і селян на Україні було перемогти українську буржуазію і скинути її владу—УЦР. Тактика більшовицької партії тоді повинна була бути тактикою здобуття влади пролетарями і революційними селянами України і захисту її від старої влади.

Зрозуміло, що це викликало безумовну необхідність не визнати ні другого Берестейського договору, підписаного УЦР, бо він віддавав владу на Україні в руки буржуазії,—ні викликаной тим договором германської окупації України. Боротьба з УЦР і з наступом германських окупантів, боротьба з ними під лозунгом влади Рад це, безумовно, був єдиний шлях більшовицької партії на Україні.

Радянська влада України перед підписанням договору зробила заяву германському урядові, що вона згідна прийняти навіть ті важкі економічні умови, які прийняла УЦР, і цілком приєднатись до російського Берестейського договору з тою умовою, аби Германія не втручалася у внутрішні справи на Україні і відмовилася від будь-якої окупації. Але це було невигідно німецькому імперіалізму і на цю пропозицію германський уряд зовсім не відповів. До його послуг були локаї з ЦР, що віддавали йому Україну у повне володіння, і це як раз відповідало його завданню—завоювати Україну, а діячі з УЦР давали йому для цього легальні можливості.

Озброєна боротьба проти УЦР і проти наступу германських окупаційних військ повинна була початися, і вона велась на протязі трьох місяців.

Ведучи цю боротьбу, українська більшовицька організація і Радянський уряд України повинні були скерувати її так, щоб не втягнути до неї російських робітників і селян, що важким Берестейським договором лише зараз позбавилися війни і мали можливість організувати свої сили. Берестейський договір, підписаний Радянською Росією, значив: мир для Росії—війна на Україні.

Не провокувати Радянську владу Росії на нові військові бої з германським імперіялізмом, а навпаки своєю боротьбою на Україні, затримавши наступ германських військ, дати час російським робітникам і селянам зорганізувати свої сили для захисту Радянської влади. Нашу боротьбу на Україні проти уряду УЦР та наступу германського війська ми повинні були вести не від імени російської республіки, не від спільного імени нашого з російськими робітниками і селянами, а від власного імени, на нашу власну відповідальність, від імени самостійної Радянської України. Так Радянська Україна повинна була логікою боротьби і відношенням класових сил стати на шлях власної самостійності, як Українська Соціалістична Радянська Республіка, незалежна від Росії в своїй боротьбі проти УЦР та германського імперіялізму. І це було остаточно признано на другому Всеукраїнському З'їзді Рад у Катеринославі березня 18 року.

ІХ. БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З ГЕРМАНСЬКИМ ІМПЕРІАЛІЗМОМ.

(лютий—квітень 18 року).

В наведених попереду розділах нашого начерку з'ясовуються умови, в яких довелося Українській Радянській Республіці боротися за своє існування з наступаючим германським імперіялізмом та ЦР.

Додамо ще до того, що Радянська Україна майже не мала часу для організації своїх сил. 8 лютого радянські червоногвардійські загони після жорстокого бою визволяють Київ, а вже через три тижні німецькі війська на чолі з гайдамаками знову його захоплюють. Таким чином робітництво і революційне селянство України мають для організації своїх сил, для захисту своєї влади з початку 18 року лиш 2—3 тижні для Правобережжя, місяця два для Київщини і Одещини, місяців 4—5 для Харківщини, Катеринославщини і Донбасу. Лише 25 січня Радянський уряд видає декрет про зформування всіх червоногвардійських чет в регулярне військо під назвою червоного козацтва—декрет, що його, одначе, виконати не встигли. Тому єдиною силою нашою у боротьбі з гайдамаками і німецькими окупантами на Україні були наші робочі червоногвардійські загони та де-які військові частини з демобілізованих фронтових військ.

Подамо коротеньку характеристику організації наших військових сил за ті часи. Треба сказати перш за все, що ми не досягли необхідної централізації. Народний Секретаріят військових справ на чолі з т. Юрієм Коцюбинським та його помішником Богдановим після організації у Харкові первісних радянських збройних сил, у тому числі першого полку червоного козацтва,

у Києві став осередком організації червоноармійських чет на Київщині, на Правобережжю та почасти на Чернігівщині та Полтавщині. Це був почасти польовий штаб червоногвардійських загонів, почасти Упраформ (управління по формуванню). Окремо від нього, але в зв'язку з ним стояли військові частини, що відходили з південно-західного фронту. З них активними, боєздатними були лише де-які частини на чолі з тов. Кіквідзе, ¹⁾ Павловим та де-якими іншими.

Червоногвардійські загони, що їх організував Секретаріат військових справ, приймали участь у визволенні Києва з під влади ЦР, але незабаром примушені були його залишити.

Загони т. Берзіна мали інше призначення—вони були кинуті знову у Росію. Червоногвардійські напіванархічні чоти Ремньова, найменше дисципліновані і, кажучи мовою дальших років, найбільш партизанські, після наказу Народнього Секретаріату повинні були залишити Київ, а сам Ремньов під погрозою арешту, передачі до суду, відійшов з Києва до Чернігова. Загін Муравйова і його бронепотяг згідно наказу, одержаного з Петербургу, подався до Одеси, де Муравйова було призначено командуючим військами.

Таким чином озброєні сили Київського району—це були лише де-які червоногвардійські загони, зорганізовані ще перед тим в Києві, а потім в Полтаві, Чернігові і в тому числі перший полк червоного козацтва, різнобарвні, малосильні, малодисципліновані, нецентралізовані, майже не озброєні червоногвардійські чоти київських робітників, з яких боєздатними були лише загони з арсенальців. З останніх особливо молодь була по духу своєму справді революційною і потім десятками з ентузіазмом гинула в боротьбі, але в більшості своїй загинула раніш, аніж боротьба могла перекувати її в боєздатну силу. Військові частини південно-західного фронту—це були у великій більшості своїй здеморалізовані, дезорганізовані маси. Ніколи не забуду, як під час боїв під Бердичовим де-кілька сот революційних салдат вже третій день билися з наступаючим німецьким корпусом, а повз них по залізниці проходили один за одним потяги з великими юрбами втікачів, салдат, що прагнули лише одного—до дому, не бажаючи приймати ніякої участі у кривавій боротьбі, що проходила біля них у де-кількох кроках. Як тоді один поранений молодий червоногвардієць підбіг до потягу і в запалі кричав до кількох сот юрби салдат: «Сволота, сволота; ви не люде—ви сміття. Тут умирають товариші». І як потяг пішов далі, а лише де-кілька десятків салдат знялося з потягу і залишилося, щоб прийняти участь у нерівному бої і в ньому загинути.

¹⁾ Загинув у 19 році, одстрілюючись кулеметом від денікінців, і своєю смертю викликав такий запал дивізії, що червоноармійці кинулися на сильніші у п'ять раз частини білогвардійців і розтрощили їх.

В організаційному осередку бувшого «Искомитюза» («Исполнительный Комитет Юго-Западного фронта») вдалося, однак, сформувати де-які частини, що були фактично єдиним озброєним формуванням проти наступаючих на Київ германських військ.

Беручи загалом кількість хоч якої організованої сили червоної гвардії Київського району за часи германського наступу, можна прийняти, як найбільше, до 3 тисяч. Напевне, таку ж кількість збройних сил мав і другий військовий осередок України в тодішні часи — Одеса. Зрозуміло, сюди не входять окремі червоногвардійські чоти, що були тоді в кожному губерніяльному чи повітовому місті, навіть по селах. Вони потім кожний окремо боролися і гинули в цій боротьбі з наступаючим ворогом. З таких червоногвардійських загонів можна пригадати, наприклад, червоноармійський загін т. Кулика в Умані, та інших.

Крім червоногвардійського загону в Харкові та Катеринославі, військовим осередком був також, так званий, Центральний Штаб Червоної Гвардії у Луганську, що потім відіграв значну роль і поруч з цим штаб т. Овсієнко-Антонова, що вів боротьбу проти Краснова та його частин, і майже одночасно з визволенням Києва, після жорстоких боїв у Донбасі під Микитівкою, Дебальцевим, Царським Курганом та Сулином, розбив Красновські війська і міг прийняти участь в цій боротьбі. Проти наступаючої ворожої півмілійонної окупаційної армії безздатних досвідчених в імперіялістичній війні салдат з усіма засобами військової організації імперіялізму Радянська Україна стояла необ'єднана, з осередком в кожному місті, з майже неозброєними загонами робітників, що вперше приймали участь в військовій боротьбі.

При таких умовах, при такому відношенні сил не те треба вияснити, чому владу Рад на Україні роздавила окупація германського імперіялізму, що своїм каблуком наступив на Україну, а треба дивуватися тому, що з такими невеличкими майже неозброєними і незорганізованими силами можна було вести боротьбу на протязі 3-х місяців.—Це можна було перевести лише дякуючи співучасті широких шарів робітництва і революційного селянства, дякуючи надмірній революційній енергії і безупинному революційному ентузіазмові робітників і селян.

Історія дальших величезних подій захвала у нашій пам'яті глибокі сліди цих героїчних вчинків, і хоч отруйна агітація опануваної Україну буржуазії кинула на могилу великих борців першої української революції багато наклепів, але мійські робітники, селяне Радянської Республіки, оглядаючись назад, на цю величну боротьбу, що провадили невеличкі гуртки революціонерів-робітників і селян, з пошаною згадають їхній героїзм.

Операційний план наступу гайдамаків і германських військ на Київ у початку 18 року був той же самий, як після того в початку 19 року у Петлюри, а потім ще в 20 році у польського війська: військовими демонстраціями на бердичівському напрямкові затримати озброєну радянську силу, а потім ударити

на Київ у Коростенському напрямку, а почасти по шосе з Житомиру. В боротьбі під Бердичовим наступ 40-тисячної германської армії після 3-х днів бою зломив революційну енергію і ентузіазм радянських частин.

Організований Народнім Секретаріатом Комітет Охорони Революції в складі т. т. Примакова, Коцюбинського, Скрипника, Бакинського послав київські червоногвардійські частини на Коростенський напрям, але на Житомирському напрямкові сил не було.

В Києві велася страшенна контр-революційна агітація меншовиків, російських есерів та націоналістів на чолі з редакцією «Нова Рада». Фактично озброєних сил у Радянської Республіки було менше, аніж навіть озброєної самоохорони буржуазії і домових комітетів. На підступах до Києва була велика кількість германських військ. Доля радянського Києва була вже вирішена. Дарма т. Євгенія Бош ще за кілька годин до свого від'їзду з Києва на зібранні Київської Ради Робочих Депутатів робила заяву про те, що Київ не буде здано, не може бути здано. Це було лише виявлення волі робочої класи до захисту Радянської влади, але не його можливості. Радянська влада залишила Київ.

Одночасно з наступом германського війська почався наступ війська австрійського на Одесу. Прихильний до авантюристичних кроків командвійська Одещини—Муравьов з початку лютого протестував проти того, щоб Київ був зданий, але за Києвом неминуче йшла Одеса. Це була сума сторінка історії. Муравьов зі своїм бронепоездом пробився на Полтаву. Одеські червоноармійці після багатьох сутичок відступили по різних напрямках. Треба згадати тут участь комуністичного загону одеської молоді, що в складі лише 300 чоловік відступив з Одеси і майже цілком загинув у боях.

Радянський уряд з Києва від'їхав до Полтави. Всі його завдання звелися до організації бойових сил, до формування завдань боротьби. В Полтаві відбулася невеличка конференція замість призначеного з'їзду, і вона постановила зібрати другий з'їзд Рад у Катеринославі. Найбільше значіння мала спроба внести єдність керівництва військовими подіями. З ініціативи ВУЦВІК'у було скликано нараду з усіх великих центрів—Одеси, Києва, Кривдонбаса. Перед наступом величезної ворожої озброєної сили потреба єдності виявилася у всій її необхідності. Народній Секретаріят мав на меті об'єднати керування всіма озброєними силами, призначивши командвійськами т. Овсієнко-Антонова. Нарада відбулася без представників Кривдонбасу (Донецько-Криворізьської республіки). Кривдонбасовці думали тоді, що можна відбити, відтягнути можливість наступу німецького війська простою заявою, що Кривдонбас не належить до України. Справа в тому, що по Берестейському договору східний кордон України не був скільки-будь ясно означений, щоб-то його треба було установити мечем і вогнем військових подій.

Події незабаром показали товаришам необхідність прийняти участь в боротьбі, і допомога цього нашого пролетарського центру була найбільш енергійною, мала найбільше значіння.

Призначення командвійськами т. Овсієнко-Антонова не принесло ні більшої зорганізованості, ні сили і при децентралізації червоногвардійських загонів мало більш декларативне значіння, але все ж воно внесло єдність кроків до організації єдиного центру.

Радянська Україна, крім червоногвардійських загонів і військових частин бувшого південно-західного фронту, що складали наші озброєні сили, поруч з ними мала ще в наслідок від царату військові частини чехо-словацького корпусу, який був організований царом для боротьби проти німецького імперіялізму, подібно тому, як німецький імперіялізм складав загопи українців і поляків для боротьби з російським царом. Тепер виявилось, що ще за часи боротьби за Київ керівники чехо-словацького корпусу мали таємні зносини з наступаючим ворогом, щоб передати їм мости через Дніпро. Революційний настрій чехо-словацьких мас не дозволив цього зробити.

Після падіння Києва виникло питання про те, яким шляхом вести відступ. Два напрямки стояло перед нами. Один — на Бахмач, Конотоп, Брянськ, другий — на Полтаву, Харків. Чехо-словацькі керівники самочинно захопили майже всю дорогу і дали наказ відступати через Полтаву на Харків. Розглядаючи це питання, Народний Секретаріат признав це дуже шкідливим для революції кроком: Харків, досить великий пролетарський центр, мав свою зорганізовану червону гвардію, що могла все ж таки боротися проти наступаючих ворогів, а відступ чехо-словацьких військ в напрямку на Харків, правда, не збільшував, як ми думали тоді, кількості наших сил, але він зменшував силу відпору на Ніжинсько-Бахмацькому напрямкові, де місцевий пролетаріат не мав стільки реальних умов для організації боротьби, як на Харківському напрямку. Відступ чехо-словаків на Харків широко відчиняв ворота для німецького наступу на Брянськ, потім Курськ, а там і на Москву, а значіння нашої боротьби було робити, яко мога більше, перешкод наступу німецького імперіялістичного війська на цитадель пролетарської революції — Радянську Росію. Тому Народний Секретаріат признав необхідним повернути чехо-словаків з лінії Полтава—Харків на лінію Ніжин—Конотоп. Мені довелося мати самому відносно цього велику суперечку з керівниками чехо-словаків. Лише проста погроза озброєної боротьби привела їх до порядку, і чехо-словацький корпус повернув на Бахмач—Конотоп.

На Бахмацькому напрямкові загинуло багато товаришів червоногвардійців, навіть цілі загопи їх. Хто тепер згадає їх прізвища? Загинули й ті товариші, що знали про них. Але вони свою роль виконали. Наступ германських військ у найбільш небезпечному для нас напрямкові, прямо на столицю радянської

республіки, було затримано і він пішов далі на південь України, де проти нього були на кожному місці революційні робітники й селяне.

На цю боротьбу і на всю дальшу боротьбу робітників і селян України з гайдамаччиною і германською окупацією великий вплив мав другий Всеукраїнський З'їзд Рад, що відбувся в Катеринославі в другій половині березня 18 року.

Перша думка була—скликати його в Києві, чому завадив наступ німців; далі гадалося сликати його в Полтаві, нарешті,— в Катеринославі. Хоч 2-й Всеукраїнський З'їзд Рад відбувся вже в атмосфері наступу окупантів, що зайняли майже половину всієї України, але він зібрав більше півтори тисячі представників рад робочих та селянських депутатів з усієї України. Треба підкреслити, що тут були представники не лише з України, що ще не була окупованою, а навіть з тих її частин, що були під владою окупантів і УЦР.

Так присутніми були представники з далекої Волині та Поділля, хоч лише окремими одиницями. З'їзд розбився на три майже рівні по значності і по кількості частини: більшовиків, лівих есерів і прихильників українських націоналістів: українських есдеків, уесерів і т. и. Але перед тим як характеризувати боротьбу на другому З'їзді Рад треба зараз з'ясувати внутрішнє становище, ті ідейні течії, що склалися в тодішні часи в партії і виявилися на другому З'їзді. Ці часи майже не мають своїх письмєнних документів.

Історія цієї боротьби майже не відома для більшості молодих товаришів, най тому мені не докорять, що я трохи зупинився на цьому менті революції. Як вже подано було вище, з самого початку Жовтневої Революції, навіть до неї, на Україні склалося фактично три течії. Після Берестейського договору вони виявилися найбільш яскраво, найбільш виразно. Годі було думати, що „лівий комунізм“ лише в Росії був досить численний і не знайшов би ґрунту тут у нас на Україні в тих неясних складних обставинах, що їх з'ясовано раніш.

Дійсно, після 4-го Всеросійського З'їзду Рад серед лівих комуністів в Росії пішов розвал. Більшість їх вже тоді зрозуміла, що боротьба проти Берестейського догвору не дає користи пролетаріатові і веде цілком до ліво-есерівської тактики. Фактично ця ліво-комуністична течія партії після четвертого З'їзду загубила свою фізіономію і цілком з усією партією робила спільне діло. Залишилися лише невеличкі групи, які стояли на своїй позиції і думали, що треба фанатично боротися проти берестейської тактики, але в Росії їхня діяльність не мала під собою ніякого ґрунту і вони перейшли на Україну. Це були товариші: П'ятаков, Бубнов, Косіор й інші. Най мені товариші не закидають, що я згадав їхні імена; ці товариші досить велику і значну працю проявили потім на Україні і для всієї справи світової революції, щоб можна було їм нагадувати тодішні помилки: в

тому і єсть сила комунізму, що він, даючи тверді підстави для наших жадань і бажань, приводить остаточно до спільного шляху всіх тих, хто відхиляється тимчасово і помилково на де-який мент. Значіння має тут не тимчасове відокремлення, а загальна лінія комунізму. В ті часи ці товариші, бажаючи боротися проти германського імперіялізму, думали, що найліпшим пунктом приложення їх сил єсть Україна,—і вони тут свою працю зробили.

Зовсім иншу роль грали другі супротивники Берестейського договору—російські ліві есери, що також, не згоджуючись з берестейською лінією Російської Радянської Республіки, кинулися на Україну, щоб тут провадити свою тактику. Це ліві есери: Браун, Шафман і інші, але відносно їх далі.

Наші товариші приїхали на Україну (а т. Ю. П'ятаков вернув знову на Україну) в час, коли як раз треба було установити тактику більшовицької партії, і вони внесли свою долю у справу її усталення. Таким чином у часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад склалася наша ліва течія, яка в ті часи мала приблизно такий зміст:

„Російський Берестейський договір єсть помилка. В Росії він прийнятий. Але тут, на Україні, треба його фактично поправити. Значіння має лише озброєна боротьба. Треба боротьбу робітників і селян проти германського імперіялізму почати на Україні, а потім в Росії, бо германський імперіялізм хоче обмежити і задавити пролетарську революцію; боротьбу на Україні треба вести не рахуючись з тим, який це вплив буде мати на зносини Росії з Германією. Треба одверто заявити, що українське робітництво і селянство зовсім не зв'язані в своїй боротьбі Берестейським договором і будуть вести боротьбу за владу всіма засобами і шляхами до остаточної перемоги як на території України, так і далі на всьому фронті революції“. Представники цієї течії в ті часи скептично відносились до всіх намірів і заходів до організованого об'єднання біжучої боротьби, виходячи з того погляду, що, як вони думали, в дійсності робітники і селяне вже переконані, вже мають силу і волю боротьби, готові на смерть за владу Рад.

Поруч з цією течією на Україні була досить значна по кількості протилежна група, що мала свій вираз у так званій Катеринославській точці зору. Єдності не було у неї. Загалом її можна характеризувати так: „Треба робити всі висновки з берестейської лінії нашої партії. Україна—відрізаний шматок радянської території. Ми від неї відмовилися і чим скорше ми залишимо на ній боротьбу, тим ліпше. Завоювання половини України Ц. Радою свідчить, що українські працюючі маси ще не дозріли до радянської революції. Треба перейти на инший ґрунт, признати російський Берестейський договір не лише для Росії, а також для України, треба припинити боротьбу, що не має ніякої доцільності, лише губить наші сили. Приходиться визнати УЦР урядом України і в її межах вести державну діяльність,

щоб потім в разі розвинення робочого руху і приєднання до нього селянства далі боротися за соціалістичну революцію“.

На другому З'їзді Рад у фракції виразником найбільш правої течії цього погляду був голова Кременчуцького виконкому т. Богуславський, що прямо й одверто заявив: „треба припинити боротьбу, ввійти в згоду з ЦР, аби лише виговорити існування рад, як осередків організації робочих мас“.

Не треба думати, що ці ліквідаторські погляди мали тільки поодинокі прихильників. Пригадую, що навіть у Радянському урядові—Народньому Секретаріаті саме перед другим Всеукраїнським З'їздом відбулося засідання, де обговорювалася дальша діяльність. Два погляди, дві резолюції стояли на обговоренні. Катеринославський погляд мав своїми представниками народніх секретарів: т. т. Квірінга, Лугановського, Лівшиця і інших.

Більшістю цих голосів було прийнято таку пропозицію, внесену т. Квірінгом: „Признати необхідним боротьбу з УЦР. Признати, що Радянська влада в сучасний мент не має під собою ніякого ґрунту. Увійти з УЦР в згоду на слідуючих умовах:

1) щоб ради робочих депутатів були залишені, як осередки організації робочих мас;

2) щоб не було ніякого переслідування більшовиків і була забезпечена легальна можливість їхньої діяльності“.

Ці резолюції було опубліковано у червні 18 року за часи першого З'їзду КП(б)У.

Треба додати, що більшість присутніх членів Народнього Секретаріату стояла за цю резолюцію. Мені, як голові тодішнього робоче-селянського уряду, прийшлося заявити, що я не можу дати дальшого ходу цій постанові, тому, що уряд не в повному складі. На слідуючому засіданні всіх членів уряду з участю т. Овсієнко-Антонова—народнього секретаря військових справ, т. Клименка, Іванова Андрія і всіх інших членів уряду Народній Секретаріат відкинув цю пропозицію і більшістю прийняв точку зору так званого центру, що вже її подано вище.

На другому Всеукраїнському З'їзді склалася досить оригінальна ситуація. З'їзд зібрав, як сказано, понад півтори тисячі представників з усієї України, з усіх губерній, навіть з Волині та Подділя. Штучність окремих державних організацій, як то Кривдонбасу та Одещини, на сьому з'їзді виявилася в повному розмірі. Від Одещини, окупованої майже цілком австро-німцями, особливо від території Криворіжжя та Донецького басейну представники були з усіх місць. Найбільш численне представництво було від рад Донбасу та Криворіжського району з губерніями Харківською та Катеринославською.

Як подано вище, на з'їзді утворилося три майже рівнозначні частини: більшовицька, ліво-есерівська і співчуваюча їм та українсько-націоналістична, або, як ми звали її тоді, гайдамацька.

Більшовицька фракція з'їзду по кількості делегатів теж розпадалася майже рівно на згадані вже три течії: лівих, центру

і правих—катеринославців; таким чином дійсно комуністичний погляд мав на з'їзді не тільки менше половини, а навіть менше третини всього складу з'їзду. Але перед лицем позапартійних старовинна більшовицька дисципліна і єдність виявилася в повній силі.

Старовинна дисципліна і єдність програму завжди примушувала всіх більшовиків всі свої думки і пропозиції обговорити перш всього в фракції. Тут ліва комуністична течія проти берестейської лінії російських більшовиків зустрінула спільний відпир і з боку центру і з боку прихильниківкатеринославського погляду, а ліквідаторські погляди т. т. Квірінга і Богуславського величезною більшістю було відкинута.

Отже фракція більшовиків після внутрішнього свого обговорення виступила, як єдина сила. На з'їзді стояло два питання: про відношення до українського Берестейського договору і до російського Берестейського договору.

Дві сили стояли одна проти другої: більшовики—представники робітництва і революційного селянства з одного боку і з другого боку у-есдеки, у-есери та, так звані, на з'їзді гайдамаки—прихильники українського націоналізму.

Між ними стояла третя, середня, як завжди, дрібно-буржуазна група, що мала своїми виразниками російських лівих есерів. Ця компанія займала тоді зрадницьку позицію. Російські ліві есери у ті часи мали иншу позицію, аніж з початку Жовтневої Революції: ми мали перед собою поодиноких діячів з есерів, як наприклад, т. Терлецький,—тепер член КПУ, що знайшли в собі досить сміливості, послідовності і революційності, щоб проти волі своїх бувших партійних товаришів піти за пролетарською революцією з більшовицькою партією і вступити у бій з УЦР. На такий шлях, як тов. Терлецький, вступила згодом ціла течія лівих українських есерів (т. Качинський, Ганенко та інші).

Взагалі українські ліві есери і тоді, як і потім, стояли на иншому ґрунті, аніж ліві есери російські. Весь час підтримуючи більшовиків у боротьбі за ради, відмовляючись від згоди з контрреволюційними силами, вони були близькі більшовикам.

У першій половині 18-року на Україну з Росії кинулися всі ті, хто не був згідний з берестейською тактикою Радянської влади і більшовицької партії,—не лише ліві комуністи, а також ще в більшому розмірі російська ліво-есерівська група. У часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад зібралися тут майже всі групи активних членів російської партії лівих есерів—Браун, Фішман і інші. Натхненні злобою до берестейської лінії Радянської влади, чекаючи часу, поки логіка життя і боротьби не переведе їх до стану одвертих ворогів революції, російські ліві есери тим більше ремствували на більшовиків, що більше самі заплутувалися у питанні знайти кращий вихід з тодішньої ситуації. І не можна було навіть пізнати, проти кого у них

більше злоби—проти наступаючого на Україну германського імперіялізму чи проти російської Радянської влади. Фактично на другому З'їзді утворився нижній зворушливий союз між російськими есерами і гайдамацькою частиною З'їзду. Він мав свій вираз у єдиному злобному голосуванні проти більшовицьких пропозицій. Майже третину з'їзду складали праві у-есери та у-есдеки,—члени різних селянських спілок, гуртків то-що. Це були щирі вороги Радянської влади і щирі прихильники УЦР. Зрозуміло, вони не виступали з прямими заявами про свою прихильність до ЦР. Лише критика, демагогія, не договорені фрази, фактичні спроби використати другий З'їзд Рад для боротьби проти рад були поки-що їхньою зброєю. Це були ті „діячі“, що при наступі гайдамацьких загонів підіймали повстання проти червоної влади, нівечили залізниці, спинали потяги, робили напади на окремі червоногвардійські загоны і на поодиноких представників Радянської влади, як, наприклад, в Катеринославі такий замах зробили на мене два члени з'їзду з числа гайдамаків¹⁾.

Таким чином кількість течій і партійних фракцій на з'їзді фактично робила неможливим прийняти будь-яку резолюцію, лінію; так, проти признання правильності Берестейського договору російської Радянської влади для Росії, обов'язково висловлювались з одного боку де-які комуністи, а також ліві есери, а з другого боку їх підтримали у цьому всі українські есери та есдеки; цеб-то проти признання могла скластися більшість з'їзду.

Проти признання Радянської влади на Україні, як єдиного шляху до влади для українських робітників і селян, могли виступити представники правої Катеринославської течії, а їх підтримали українські есери та есдеки. Але проти признання Берестейського договору голосували всі комуністи та ліві есери.

Ліві есери рішуче і категорично одстоювали голосування кожного з цих питань окремо, напевно, бажаючи, щоб з'їзд не міг зробити ніяких дійсних революційних вказівок робітництву та селянству і тим дискредитувати більшовиків, а потім вже виступати керманічами революційного руху на Україні, направляючи його, зрозуміло, проти російської Радянської влади. Цей випадок треба було відпарувати, і це було зроблено в той спосіб, що більшовики обговорили свої погляди у фракції. Треба ще додати, що на другому Всеукраїнському З'їзді потрібно було ще об'єднати сили що до взаємовідносин України і Донбасу. Керівники Кривдонбасу спочатку навіть висловлювалися проти участі рад Кривдонбасу на другому Всеукраїнському З'їзді, незалежно від того величезна більшість рад Криворіжжя та Донецького басейну мали своїх представників і це було фактичне розрішення цього наболівшого питання.

¹⁾ Один з них—Полторацький у 1904 році сидів разом зі мною у тюрмі. Що значить громадянська війна!

Цей мент можна вважати за поворотний для товаришів Кривдонбасу.

Питання всеукраїнського державного об'єднання проти всіх ворогів було розв'язане. Потім на дальших з'їздах ще мали місце де-які відгуки цих непорозумінь, але це були лише відгуки.

Більшістю голосів фракція прийняла наведену вище точку зору революційного марксизму, що правильно розв'язував для робітників на Україні національне питання згідно вказівкам 6-го З'їзду більшовицької партії і дальшій тактиці ЦК, а також визнала одночасно і необхідність Берестейського договору для російської Радянської влади і необхідність озброєної боротьби робітників та селян на Україні. В тому і виявилась класова єдність більшовицької партії, що перед найгострішим питанням життя і боротьби—Берестейським договором для Росії та озброєної боротьби для України, при всіх розходженнях і різних заявах, у всіх членів нашої партії виявилась повна дисциплінованість і єдність проти інших класових організацій, проти куркулівського націоналізму і дрібно-буржуазного есерівства. І більшовики виступили одностайно й одноголосно. Всі сподівання російських лівих есерів, що вони у лівих комуністів знайдуть своїх прихильників були поганою арифметикою. І такою ж жарою залишилися надії лівих есерів, що вони знайдуть ґрунт у революційному селянстві.

Попередня боротьба і наступ германського імперіалізму на Україну розрізали українське селянство на дві рівні половини: з одного боку, заможне селянство—куркулі, хлібороби, що мали оборонців своїх інтересів у прихильників до ЦР у-есерів та у-есдеків,—ті самі заможники, що незабаром скинули оту ж Центральну Раду та її прихильників і вибрали свого гетьмана,—а з другого боку, незаможне революційне селянство, що знаходилося тоді під впливом лівих есерів, але в мент рішучої боротьби за життя повинно було піти разом з нами, піти за радянським табором. Ліві есери хотіли провести третю лінію між гайдамацькою контр-революцією та пролетарською революцією, але в рішучий мент представники революційного селянства за ними не пішли, бо не хотіли загубити владу Рад.

Внесена більшовиками резолюція одночасно висловлювала відношення з'їзду до революційної боротьби, яку вела російська Радянська влада з германським імперіалізмом і одночасно до ЦР і до завдання боротьби українських робітників і селян за Радянську владу на Україні. Перед такою резолюцією ліві есери зупинилися. Члени з'їзду—революційні селяне та поодинокі робітники, члени партії лівих есерів та співчуваючі їм по цьому питанню майже одноголосно виступили разом з більшовиками. Проти цієї резолюції голосувала, зрозуміло, гайдамацька частина з'їзду, і керівникам лівих есерів залишилося або вкупі з гайдамаками виступати против більшовиків і навіть частини представників власної партії і тим самим підтримати УЦР, за

германський імперіялізм проти українського робітництва і селянства, або стати тут разом з селянами і робітниками, що пішли за більшовиками.

Дрібно-буржуазна істота есерівства виявилася тут цілком ясно. Вони заявили свій протест і утрималися від голосування. Цій перемозі більшовиків на другому з'їзді Рад допоміг ще один факт. Як сказано вже було раніш, з лав у-есдеків та есерів за ці часи революції випадали поодинокі робітники та більш менш великі угруповання, що спочатку виступали як ліві у-есдеки та у-есери, поки не приходили до комунізму. За часи другого Всеукраїнського З'їзду серед його делегатів була така група лівих у-есдеків на чолі з т. Врублевським, що його потім влітку 8 року, як члена комуністичної партії більшовиків України, розстріляли гетьманці. Ця невеличка група лівих у-есдеків, що вже з початку революції йшла цілком з більшовиками, за часи З'їзду розвинула досить жваву енергійну діяльність серед позапартійних членів з'їзду робітників та селян, що знаходилися ще під впливом націоналістичних ідей.

Таким чином по головному питанню з'їзду, що установлював всю його фізіономію і виявляв позицію українського робітництва та селянства у величезній боротьбі між робочою владою та імперіялізмом, більшовикам завдяки класовій пролетарській дисциплінованості та партійній єдності вдалося завоювати і закликати до єднання революційних гасел всі представлені на з'їзді маси позапартійні і ліво-есерівські і навіть де-які елементи, ще натхненні угаром націоналістичного впливу. Це мало свій відгук на всій дальшій боротьбі на Україні.

Гегемонію пролетаріату в боротьбі за Радянську владу, що мала місце вже з початку Жовтневої Революції на Україні, українське селянство виразно прийняло на другому З'їзді і визнало її надалі в боротьбі проти гетьманщини і Директорії в 18-му році, а після повстання куркулівського селянства в 19-му році в паузах контр-революції Денікіна та Врангеля селянство України остаточно висловилося за диктатуру пролетаріату в робочо-селянській республіці.

Не будемо тут подавати всіх постанов другого Всеукраїнського З'їзду Рад. Для більш детального ознайомлення з ними надсилаю читачів до збірника матеріалів та документів пролетарської боротьби на Україні, що його мав видати наш Істпарт. Тут лише нагадаємо, що крім резолюції про відношення до Берестейського договору і до наступу германського імперіялізму на Україну і крім заяви про вперту боротьбу на Україні з буржуазною диктатурою, крім заяви про державну самостійність України у цьому, з'їзд прийняв резолюції, що установлювали завдання боротьби відносно землі, відносно індустріальних підприємств і т. д. Ці резолюції цілком виявили ту ж лінію, що проводив Всеросійській З'їзд Рад за часи Жовтневої Революції.

Треба ще додати, що в одній з резолюцій другого Всеукраїнського З'їзду між іншим була постанова, що може, здавалося, не робила великих змін у становищі Радянської влади на Україні, але виявила рішення з'їзду по головному становому питанню біжучого менту. Справа в тому, що за часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад, виступаючи одверто й озброєно проти буржуазної диктатури УЦР за владу рад, наші товариші, однак, ще не вирішили собі питання, яким же шляхом повинен йти розвиток революційного руху на Україні. Питання про відношення пролетарської частини України—Донецького басейну до загального українського об'єднання, де-яке розходження в цьому питанні за часи першого З'їзду ще знаходилися в невиразному становищі. Перед нашими товаришами стояла можлива перспектива тої середньої лінії, що далі через три роки виявилася на Далекому Сході у заснуванні Далеко-Східної Республіки, де влада робітників і селян існувала де-який час в формі демократичної республіки. Ця переходова форма існує і в Бухарі, де заснована Бухарська Радянська Республіка являється демократичною, а не соціалістичною. Тому діячі нашого першого З'їзду Рад, оголошуючи владу робітників і селян, ухвалили для домашнього об'єднання українських робітників та селян ту ж назву держави, як і дрібно-буржуазні революціонери з УЦР,—цеб-то назву Української Народної Республіки, але вкладали в цей титул інший зміст, надавали йому інше класове значіння й розуміння. Другий Всеукраїнський З'їзд Рад, підкресливши цю різницю, заявив, що робітники і селяне України завжди розглядали засновану ними Українську Народню Республіку, як форму влади Рад на Україні. Щоб цю позицію робітників і селян України зхарактеризувати не теперішніми нашими політичними термінами, а тодішньою офіційною формулюванням, подаєм тут наказ ВУЦВІК'у українській делегації на надзвичайний загально-російський З'їзд рад, як його надруковано у «Збірнику постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Радянської Республіки», виданому в Таганрозі року 1918-го: «Центральний Виконавчий Комітет Рад Робочих, Салдацьких та Селянських Депутатів України постановляє послати своїх представників на загальний федеративний Всеросійський З'їзд Рад і доручає своїм делегатам керуватися слідуючими положеннями: 1) Працюючі маси України і Центральний Виконавчий Комітет Рад України заобов'язують своїх делегатів виступати на з'їзді з енергійним і декларативним протестом проти 8-го пункту мирового договору, який безпосередньо направлений проти Радянської влади на Україні, але, приймаючи на увагу інтереси розвитку соціальної революції і вважаючи необхідними утримання і зміцнення соціалістичного Петербургу і Москви, яко вихідних пунктів світової революції, ЦВІК з свого боку не знаходить бажаним висловлюватися проти ратифікації мирового договору Російської Федерації з Германією і Австрією і доручає своїм

делегатам висловитися за ратифікацію цього мирового договору. 2) Що до умов договору відносно УНР, ЦВИК знову повторює свою ранішу постанову про згоду Української Народньої Республіки та її Радянської влади прийняти умову мирового договору, що заключений з Германією і Австрією від імені УЦР, але при обов'язковій умові повного невтручання Германії і Австрії у внутрішнє життя України. 3) Робоча класа і всі працюючі маси України підтримують свою громадянську війну зі своїми внутрішніми ворогами—українською буржуазією та її Центральною Радою і всіма, хто її підтримує. 4) ЦВИК Радянської України доручає своїй делегації перед лицем загально-федеративного з'їзду і всього світу виступити з заявою, що працюючі маси України завжди розглядали УНР, як соціалістичну республіку, яка зв'язана з загально-російською робітничо-селянською республікою федеративними зв'язками, що коли ратифікація договору російської федерації з Австро-Германією формально рве федеративний зв'язок федерації з Україною і УНР стає самостійною республікою,—внутрішній зв'язок радянських республік залишається в повній силі. ЦВИК рад України від імені всіх працюючих України висловлює певність, що у дальшій боротьбі пролетаріату на Україні і всіх країн у близькому будучому федеративний зв'язок знову збудується і всі радянські республіки зіллються в одній соціалістичній федерації.

Х. ОСТАННІ КРОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ.

Другий Всеукраїнський З'їзд Рад відбувся під час наступу германо-гайдамацьких військ, коли фронт проходив уже недалеко від самого Катеринослава. В самому Катеринославі тоді майже весь час велася „мала війна“ анархістичними чотами, що виступали самочинно і вже тоді більше шкодили нашій боротьбі з ворогами революції, аніж допомагали цій боротьбі. Обібраний другим Всеукраїнським З'їздом Рад ЦВИК і його уряд—Народний Секретаріят мав лише 2-3 засідання в Катеринославі, де обговорювалася організація дальньої боротьби з наступаючим ворогом. Після того невеличка кількість членів ЦВИК'у, його президії і Народнього Секретаріату переїхали до Таганрогу, а більшість членів ЦВИК'у, як і членів з'їзду, було кинуте в тил германського війська для організації збройної боротьби або на територію, що залишалася ще під владою рад, для організації військових сил.

Подімо тепер коротенький нарис нашої боротьби з гайдамаччиною і австро-германськими військами після залишення Києва,—лише поодинокі риси героїчної боротьби, що потрібне ще свого історика.

На правобережжі опір прихильників радянської революції і боротьба проти наступаючого імперіалізму могли тривати лише небагато часу. Також недовго тривала боротьба в Одесі,

Миколаїві, де революційне робітництво дало досить численні загони, але де ще більшість робітництва була спантелечена меншовицькою агітацією і при наступі германських військ утримувалася від безпосередньої військової боротьби. Червона гвардія робітників і робочої молоді Одеси, Миколаїва і других міст все-таки на де-який час затримала своїми партизанськими виступами похід окупантів, більшість тамтешніх товаришів загинула в тих боях, де-яка частина відступила, почасти морем, до Криму, почасти по залізниці—на Кривдонбас, Олександрівськ, Катеринослав. Червоногвардійські загони, що відступили з Києва в напрямку на Полтаву мали де-які сутички в Гребінці, Лубнях, Ромодані і стягалися до Полтави. В Полтаві вже почалася об'єднуюча організаційна праця призначеного головним командуючим військами т. Антонова-Овсієнко, але боротьбі під Полтавою пошкодила багато зрада коменданта Полтави, що за часи боїв перейшов на бік гайдамаків, завдяки чому в Полтаві загинула досить велика кількість червоногвардійців.

Що далі на схід, то більше сил для боротьби давало робітництво, то більш жорстокою ставала боротьба.

Центри формування сил червоної гвардії заклалися в ті часи в Харкові, Луганську і Катеринославі (зрозуміло, тут мова йде про головні центри, бо кожне місто чи містечко уявляло з себе тоді своєрідний центр, що власноруч проводив боротьбу на своїй території). Боротьба за Харків вже була більш упертою. Штаб червоної гвардії за півроку діяльності Радянської влади в Харкові розвинув досить широку працю. Вже в кінці 17 року і з початку 18 року Харків дав значну кількість червоногвардійців, що вирвали з рук ворога перемогу Радянській владі в боях і на заході під час наступу на Київ і на півдні—на Ростов.

Але Харків не тільки був центром радянського будівництва і революційної праці більшовиків,—він одночасно був центром меншовицької контр-революційної деморалізаційної агітації. Тут були головні керівники меншовицької партії на Україні: Рубінштейн, що потім з денікінцями втік за кордон, Сан та інші,—і праця цих діячів контр-революції мала свій вплив: де-які верстви Харківського робітництва не стільки принципово, скільки виходячи з місцевих тимчасових своїх інтересів (на них меншовики й грали), відходили від боротьби, а в справі про евакуацію засобів боротьби та продукції на радянську територію Росії навіть йшли проти заходів радянського уряду.

Так чи інакше, а в Харкові, завдяки діяльності штаба червоної гвардії, склалися досить значні сили під військовим керівництвом головного командуючого—Овсієнко - Антонова; тут же під Харковом відбулися найбільш жорстокі за весь цей період бої, і тут же революційні робочі мали найбільш серйозні за цей період поразки. Начерк цей не ставить завданням змалювати детальну історію війських подій, боїв під Люботином, під Барвинковою, під Ізюмом—досить тільки сказати, що відношення

сил було дуже певним: значна порівнюючи з попередніми силами і, однак, нечисленна, порівнюючи з німецькою силою, червона гвардія, що доходила до кількості трьох тисяч і навіть більше, мала перед собою декілька десятків тисяч німецького дисциплінованого війська, що пройшло школу західного фронту—а ззаду вона весь час почувала пасивну зраду меншовиків і активну зраду петлюрівців.

Німецьке командування мистецькими стратегічними ходами розривало наш фронт на декілька частин, розбиваючи кожную частину окремо, одну за одною. Тут серед багатьох інших товаришів загинув у бою найбільш видатний організатор оборони т. Чудновський. Під Славянськом та Ізюмом німецький наступ, захопивши залізничні шляхи, розрізав головні сили наших військ, і вони повинні були, залишивши потяги і бронепотяги, пішки пробиватися до Донбасу. Всі зорганізовані у Харкові червоногвардійські сили, розбиті в попередніх боях, розпорошилися. Лишки їх відступили почасти через Білгород на Курськ, через Богодухів до Вороніжа, а більша частина—до Донбасу, де вони стрінулися з відступаючими з Катеринославу та інших міст червоногвардійськими загонами гірняків. Бойова діяльність на Катеринославському напрямкові спочатку була не такою значною: це були сутички невеликих загонів, аж поки лінія фронту не дійшла до Криворіжжя, де робітництво дало велику кількість бойців. Коли ще ворожі сили не зайняли Харкова, в нашому штабі навіть були думки і надії про можливість контрнаступу, але невпинний рух німецько-австрійської військової навали, що хмарою насувалася з заходу, іноді зупинявся операціями наших загонів і навіть рушав назад на захід, але залізна п'ята німецького імперіялізму придавлювала всі спроби використати ці місцеві перемоги, і хвиля окупації котилася все далі, все ширше заливаючи останні клаптики радянської території на Україні.

Весь цей період боротьби червоної гвардії на Україні був добою так званої „ешелонної“ війни. Лише іноді наші червоногвардійські чоти йшли по звичайних шляхах, а в більшості відступ і наступ відбувався по залізницях. В цьому була в деякій мірі причина переваги німецької тактики над операційними планами штабу червоної гвардії. Скільки військових авторитетів—в тому числі і наших, радянських, потім глузувало з цього ешелонного засобу війни. Скільки раз доводили вони небездатність таких військових ешелонів.

Але ж кожна організація армії, кожне взаємовідношення між ворожими силами має відповідні засоби війни, і, дивлячись ретроспективно, треба сказати, що нормальні класичні форми наступу і відступу, коли б вони вживалися в час боротьби червоної гвардії з окупацією у березні-травні 18 року, були б не то некорисними чи шкідливими, а просто непомітними, неможливими для нас. Треба було незначну кількість замінити

більшою ініціативою окремих військових одиниць і більшою рухливістю і здібністю до перебросок. Коли потім в процесі розвитку громадянської війни досить значну роль грали так звані „тачанки“ і автозагони, то в початку 18 року в червоній гвардії таку ж саму роль грали військові ешелони, їхня рухомість а також надзвичайність, несподіваність і навіть завзята необачність їхнього наступу, що іноді мала великий вплив на наступаючого ворога, звиклого до зовсім інших, масових, регулярних, „наукових“ засобів війни. Можна, напр. згадати, як під Олександрією зненацька кинутий військовий ешелон червоногвардійців прорвався по-за залізницею в тил німецьких військ, зчинив добрий бешкет і навів навіть панику на ці дисципліновані імперіалістичні війська. Таких прикладів можна привести не один. Тому, згадуючи цей „ешелонний період“ війни, можна, звичайно, бідкатися, що ми не мали можливості пускати в хід хоч би ескадри літаків і взагалі все те багатство військової техніки, що зараз єсть у червоної армії, але треба сказати, що червона гвардія вживала всіх технічних засобів, що були під рукою і мала досить героїзму вживати їх в безумовно прикрих несприятлих обставинах, затримуючи все-таки на тижні і місяці наступ ворога.

Після залишення Києва та Катеринославу і переходу фронту на власну територію Донбасу до гірняцького металургічного району починається третій період військової боротьби робітників та селян України з українською контр-революцією та германським імперіалізмом.

Цей третій період має вже інші риси, що відрізняють його від попередніх двох. Перш усього боротьба перейшла на територію, де скупчилися десятки і сотні тисяч кривих пролетарів,—майже цілком застрахованих від демагогій дрібно-буржуазних меншовиків, які весь час агітували, що, мовляв, більшовики вивозять з України в Росію індустрію, майно і всі багатства. Тут, у Донбасі, ця агітація не мала свого відгуку серед робітництва. Шахтар вже бачив наступ контр-революційних білогвардійців, коли красновські банди займали шахти і руйнували їх до щенту. Громадська війна вже проводила тут кривавою рукою свій фронт і вже встигла викувати з простого заліза робочої маси тверду міцну крицю пролетарської волі,—не поодинокі гуртки, не окремі нахтненні ненавистю до експлуататорів пролетарі, не лише чоти героїчної, готової завжди на самопожертву молоді йшли тут до лав червоної гвардії, піднялося майже цілком все робітництво. Тут, у Донбасі, в квітні-травні 18 року жорстокі закони громадянської війни перекували пролетарську червону гвардію у новий чинник революції—революційну робоче-селянську червону армію, і це явище було одним з грандіозніших досягнень творчого пориву революції. Весь Донбас у квітні кипів. Сюди зійшлися всі передові сили революційного селянства і робітництва з усієї України. Сюди через

гайдамацько-германський фронт з захопленою вже імперіалізмом території пробивалися останні гуртки наддніпрянської червоної гвардії, тут зійшлися всі найбільш енергійні і видатні працівники робітничого руху всіх сел і міст, всіх країв України, апарат Народного Секретаріату Центрального Виконкому на чолі з Народними Комісарами: Бубновим, Коцюбинським, Богдановим та іншими.

Штаб Овсієнко-Антонова, бувший штаб червоної гвардії Катеринославу та Харкова, нарешті центральний штаб червоної гвардії Донбасу після скликання Народнім Секретаріатом в кінці березня 1918 року наради в Луганську об'єднали свою діяльність, скупчили свої сили для однієї мети, для одного діла. В той час як Правобережжя відбивалося від ворога коло двох тижнів, тоді як середню полосу України германський імперіалізм заняв через місяць, на окупацію пролетарської цитаделі України—Донбасу він повинен був витратити майже два місяці, хоч територія цього останнього клаптику української землі була тільки десятою частиною всієї України. Кінець кінцем імперіалістичні війська розбили робітництво. Буржуазна влада знову опанувала Україну.

Перед тим як кінчити цю історію останніх кроків Радянської влади на Україні в 1918 році і говорити про дальніший рух червоної гвардії та змагання за владу рад на Україні, треба тут подати відомості про загальні факти, що скерували діяльність більшовиків і взагалі усього робітництва і революційного селянства на шлях дальнішої боротьби за часи гетьманщини.

Після відходу Радянської влади повстало питання про дальнішу організацію сил, про вияснення завдань, тактики і боротьби пролетаріату. Зрозуміло, що всі ці завдання повинні були взяти на свої плечі робітники, а значить — партія більшовиків. На передодні відступу з останнього шматка радянської території України у Таганрозі 19—20 квітня 18 р. відбулася партійна нарада комуністів-більшовиків, членів ВУЦВІК'у рад України і робітників з окупованих і ще неокупованих місцевостей України. На нараді були присутні 69 товаришів. Головували на ній 19 квітня Ю. П'ятаков, і 20 квітня М. Скрипник. Секретарем обох засідань був тов. Ізаков-Крейсберг, якого в 19 р. розстріляли денікінці. Нарада поставила своїм завданням збудувати тимчасовий центр для підготовки з'їзду партійної організації комуністів-більшовиків України, прийняла більшістю 34-х голосів назву для партії комуністична партія більшовиків України. Відносно організаційних форм партійної діяльності нарада обговорювала дві резолюції і відкинула першу—т. Квірінга, що мала такий зміст: «заснувати автономну партію, що має свої ЦК і свої з'їзди, але підлягає загальному ЦК і з'їздам РКП», і прийняла другу—пропоновану декількома товаришами, як Ю. П'ятаковим, Бубновим і т. и.: «заснувати окрему самостійну Комуністичну Партію, яка матиме свій ЦК і свої партз'їзди і буде зв'язана з РКП через міжнародну комісію 3-го інтернаціоналу». Цю

резолюцію прийнято 35 голосами проти 21 голосів за першу і одного, що утримався.

При обговоренні питання про тактику партії на Україні нарада відкинула геть пропозицію т.т. Квірінга і Лівшиця—представників катеринославського погляду. Після того 15 прихильників катеринославської точки зору, вже характеризованої вище, залишило нараду, мотивуючи, однак, це лише «потребою свого спішного від'їзду, а не принциповими розходженнями». При голосуванні нарада прийняла тези т. М. Скрипника 26 голосами при 23, що голосували за П'ятакова, 2 утрималося і 3 прихильники катеринославського погляду заявили, що не приймають участі в голосуванні.

Заснувавши центр з 7 чоловік під назвою «організаційне бюро по скликанню конференції партійної організації комуністів-більшовиків України» і постановивши запросити до обласного Донецько-Криворізьського басейну і головного комітету соціал-демократів України (після того була додаткова постанова ввести представника від партійного угруповання бувших робітників Румчероду), нарада постановила скликати першу конференцію на 20 червня 18 року і доручила організаційному бюро увійти в переговори з ліво-українськими соціал-демократами щодо питання про об'єднання, а також виробити проект програму партії і представити партійній конференції. Не думаю, що буде зайвим, коли я подам тут для характеристики позиції нашої партії тези обох груп відносно тактики партії, що, як вже згадано вище, голосувалися на нараді.

ТЕЗИ тов. СКРИПНИКА (26: 23).

1) «Захоплення території України наступаючими німецько-гайдамацькими військами і військова поразка української Радянської влади привели до того, що на Україні утворилася диктатура контр-революції, що являється виразником волі та інтересів української буржуазії і союзного з нею германського імперіялізму, який окупував Україну. Ця контр-революційна диктатура, скерована проти робітничої класи і селянства, не користується підтримкою яких-будь широких верств українського населення і спирається виключно на силу багнетів германських військ і наймитів з гайдамацьких банд.

2) Ця контр-революційна диктатура буржуазії своєю діяльністю підіймає на боротьбу найбільш відсталі верстви селянства, з'ясовує справжній характер зрадницької агітації меншовиків і есерів і знову ставить перед кожним робочим і селянином задачу озброєної боротьби за Радянську владу. Таким чином перемога контр-революції являється цілком військовою, а не політичною, і пролетаріат знову має ґрунт для успішної боротьби за соціальну революцію.

3) Ця боротьба на Україні неминуче приймає форму інсурекційного (повстанчого) руху. Маси підіймаються в окремих

місцевостях України, і рух зливається в загальну пожежу повстання.

4) Цей неухильний і самим ходом класових відношень викликаний зріст повстання пролетаріят направить на перемогу його комуністично-революційних відношень в міру його класової партійної організації, яка не допустить того, щоб дрібно-буржуазні партії стягли маси робочої класи і біднішого селянства, що повстають на боротьбу, на шлях загально-національної боротьби з чужоземними завоювателями, на шлях класової згоди і фактичного відмовлення від класової боротьби і класової мети пролетаріату.

5) Тому завданням комуністичної партії більшовиків України являється утворення класової партійної організації пролетаріату та керування нею в справі організації і проведення повстання робітничої класи і селянства проти диктатури контр-революційної буржуазії.

6) Партія повинна рішуче відмежуватися від меншовицько-угодовських течій, які признають, що соціальну революцію на Україні ліквідовано, і пропонують політику—стати на шлях роботи в межах буржуазного парламентаризму, а організаційно—поставити своїм завданням виключно біжучу роботу організації, агітації і пропаганди, що в крайньому разі лише в будучині приведе до революції.

7) Але разом з тим партія повинна не менше рішуче відмежуватися від есерівської течії чистого інсуректизму, що висуває єдину задачу—організацію повстанських актів хоч би й відірваних від масових груп. При чому утворення партійної організації має для цієї течії значіння лише постільки, поскільки ця організація необхідна для проведення повстання.

8) Проводячи свою роботу і організацію повстання робочих і селян України, КП(б)У повинна з'ясувати масам всю залежність успіхів цього повстання від того, що Радянська влада заховається і зміцниться в Російській федерації та від дальнішого розвитку світової соціалістичної революції.

ТЕЗИ т.т. БУБНОВА, П'ЯТАКОВА, КОСІОРА, ІЗАКОВА
і КОЦЮБИНСЬКОГО (23: 26)

1) Політичний лад, що устанавлюється на Україні після захоплення її території озброєними загонами австро-германського імперіялізму і Київської буржуазної ради, являється ладом військової диктатури. Ця диктатура цілком здійснює панування імперіялізму центральних держав Європи, при якому значіння буржуазної Ради не може не бути другорядним, завдяки чому і роля її в цьому імперіялістичному союзі підлягає ролі урядів центральних держав.

2) Германський імперіялізм після разгрому в даний мент військової сили Радянської влади на Україні не тільки відбудує

всевладність поміщиків і капіталістів, не тільки задушить експloatовані маси українського народу, але й в корні зруйнує продукційні сили країни, висмоктавши все необхідне для продовження імперіалістичної війни на заході, харчування для армії і сировину для військової продукції.

3) Військовий лад і грабіжницька економічна політика завоювателів робоче-селянської України, в край погіршить положення працюючих, викличе гостре незадоволення і образу проти імперіалістів, загострить волю робочих проти капіталістів, селян—проти поміщиків і куркулів, і тим самим зміцнить повстанчий рух на Україні.

4) Зростаюче повстання робочих і селян проти ярма германсько-гайдамацьких завойовників являється лише окремим ментом боротьби експloatованих класів проти світового імперіалізму. Це явище ставить розвиток і результат повстання на Україні в тісний зв'язок з долею міжнародної робочої революції. Разом з тим повстанчий рух пролетарів і напів-пролетарів України підтримуватиме розвиток революції в міжнародному маштабі і не може не вплинути на зміцнення центральної Радянської влади на півночі Росії.

5) При таких умовах основним завданням партії являється організація озброєного повстання пролетарсько-селянських мас України проти гнобителів. Партія повинна заховати всі свої сили для зміцнення масових організацій, для розвитку широкої агітації, заклику до озброєної боротьби з германо-гайдамацькими бандами і допомагати організаційно і фактично партизанським чотам, прямуючи до внесення найбільшої організованості в їхню повстанчу роботу.

6) У зв'язку з утворенням Ц. Виконкомом Рад України уряду повстання в формі особливого Народнього Секретаріату зі спеціальним призначенням, при виконанні партійними організаціями означених задач менту, вони повинні координувати свою діяльність з повстанчою діяльністю робоче-селянського уряду України. Зокрема—вся військова технічна робота пролетарських організацій повинна провадитись під керівництвом Народнього Секретаріату».

Одночасно з партійною нарадою комуністів-більшовиків відбулося останнє засідання Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету в Таганрозі—здається, 17 квітня 18 року. На цьому засіданні ВУЦВІК ухвалив перекинути майже всіх своїх членів у тил ворогові для організації повстання і для заснування військових революційних комітетів по містах та селах України. Лишок кинуто було до червоногвардійських загонів, а всі права і обов'язки ВУЦВК'а і Народнього Секретаріату передано повстанчій дев'ятці—Повстанчому Народньому Секретаріатові, що склався з 4-х комуністів-більшовиків, одного лівоукраїнського еседека (Врублевського), 4-х лівих есерів. Завданням цього Повстанчого Революційного Народнього Секретаріату

було надсилання емісарів на Україну, організація революційно-військових комітетів, згідно з планом операцій, піддержання з ними зв'язку. Після липневого повстання лівих есерів у Москві перший з'їзд КП(б)У постановив розірвати з лівими есерами, розпустити Народній Секретаріят і його функції передати партійному Центральному Революційному Комітетові. Організаційну, центральну, партійну і військово-революційну працю таким чином партія перенесла після військових подій в березні—квітні 18 року за кордон України—в Москву з передніми пунктами в Орлі та Вороніжі, а потім на демаркаційну лінію—х. Михайлівський і інше.

Трагедія трьохмісячної героїчної боротьби українського робітництва та селянства з буржуазною диктатурою ЦР і наступного германського імперіялістичного війська прийшла до свого закінчення. Тисячі і десятки тисяч робітників і селян вкрили трупом міста і села України, складаючи барикади, що на них спинявся ворожий наступ контр-революційних військ. Боротьба була жорстока. Напруження сил було остаточне. Великі були жертви—і не перемоги, а важкі поразки викликало повстання цього періоду. Але історія визволення завжди пишеться кривавими рядками, і та шляхетня кров, що лилася у боротьбі за революцію, і ті жертви не були даремними. Боротьба червоногвардійських загонів на Україні мала своїм наслідком єдине бажання українського робітника і революційного селянина до боротьби; по-друге, вона спинила наступ германських військ на Радянську Росію, бо треба згадати, що Берестейський договір не означив східний кордон контр-революційної України і західний кордон Радянської Росії, а значить кордон повинен був пройти там, де його накреслить кривава рука германського імперіялізму. Нарешті, велике і політичне і військове значіння для дальшої боротьби Радянської влади мали ті сили, що відступили з України на територію Радянської Росії декількома шляхами. Відступали українські червоногвардійці після боїв на Україні переважно в напрямках на північ: в чернігівському напрямкові, куда відступали правобережні загани, київська і чернігівська групи червоногвардійців; там вони склали першу повстанчу дивізію, що розвинула свою діяльність у демаркаційній полосі; там, між іншим, знаходилися і червоні козаки т. Примакова. Другий напрямок відступу червоної гвардії це був з Харкова на північ під Курськ, де склалася друга українська повстанча дивізія. Третій напрямок відступу це був почасти з Харкова по залізниці до Вороніжу, а почасти з Донбасу через Мілерово теж на Вороніж. Треба додати, що цим напрямком відступала досить велика кількість анархічних згай, що тоді приймали кольор червоної гвардії, але на ділі лише гальмували справу боротьби, лише їй шкодили. Саме на вороніжському напрямкові, як і на інших, приходилося, крім спроб роззброювати, іноді озброєною рукою боротися з ними, як то було, наприклад, у С., де анархічні

банди, відступаючи з України, на день чи на два затримувалися у місті. Але це була піна на хвилях революції. Головна маса сил, що відступила з України цим напрямком—це були дійсні, чесні революційні пролетарі та селяне—червоногвардійські чоти та салдати бувшої царської армії. Тут біля Вороніжу вони переформувалися і склали 8 армію, ставши її головним осередком. Треба лише нагадати, що славетня дивізія Кіквідзе, що й досі існує під цим ім'ям, склалася з товаришів, що відступили тоді з України на Вороніж.

Четвертий напрямок відступу йшов через Таганрог на Ростов. Після великих і довгих боїв під Батайськом на північному Кавказі там вони склали головний осередок військ Кубансько-Чорноморської Радянської Республіки. Як історія України, так і історія Кубанщини, Чорноморщини і всього північного Кавказу в 18 році ще чекає своїх дослідників. Велетенський похід червоної гвардії через гори на Катеринодар, не менш величезний марш серед повставших козаків та обдурених горців, грандіозна боротьба на Кубані, на Тереку—по всій пустелі від Кубані до Астрахані і врешті заснування злишків червоних сил—нової червоної робоче-селянської 11 армії—це одна з яскравіших сторінок громадської боротьби цього періоду.

Нарешті, останнім напрямком відступу радянських сил з України це був просто шлях з Донбасу через Лихую на Царицин. Це був головний шлях відступу. Після десятків боїв кривавих і жорстоких—населення пролетарської цитаделі України побачило перед собою неминучість контр-революційної імперіалістичної окупації. Воно вже знало, що це значить. Сюди з південного сходу вже приходили добровольці-білогвардейці. Вони знали, що буржуазна контр-революція з заходу несе для пролетарів таку ж долю, як контр-революція зі сходу. Донбас спочатку боровся і утримував наступ ворога, а далі перед всім робочим населенням повстала перспектива неминучої необхідності загального відступу. Піднялися десятки і десятки тисяч робітників зі своїми жінками і дітьми, з усім своїм злидненням майном і рушили з Донбасу. Це було нове велике переселення народів. Відступали не лише загони молоді, чоти поодиноких бойців—це рушив загалом весь пролетаріят Донбасу. Біля 200.000 душ чоловіків, жінок і дітей вийшло з Донбасу, шукаючи шляху на ту територію, де править Радянська робітничо-селянська влада. Перед керівниками центрального штабу червоної гвардії Донбасу, а саме перед т. т. Ворошиловим, Артемом, Межлауком та іншими стало питання установити шлях і порядок відступу прямо на схід повз залізницю Лихая—Царицин, але це значило пройти декілька сот верстов території, занятої в більшості заможним донським козацтвом, що вороже й контр-революційно ставилося до Радянської влади. Іншого шляху не було. На півдні і на півночі та з заходу півколом вже оточували кінні авангарди німецьких військ, і от вздовж залізниці на Царицин,

маючи ззаду німецькі війська, базуючись на залізницю, два місяці, кожен день, вранці і увечері, вдень і вночі, борючись з білогвардійськими бандами, відступали наші товариші з Донбасу. Спочатку це були неорганізовані сили, поодинокі загони, що установлювали кожний свою дисципліну і своїх командирів, але боротьба загартувувала їх, бо кожний знав, що хто відстав від щільної маси— гине, що тільки об'єднанням сил можна відбитися ззаду, справа і зліва і пробитися туди на схід до вільної Волги. Так у боротьбі, в пожежі боїв, в огні нападів контрреволюції, з цієї 200 тисячної маси, що спочатку нагадувала лише зграю людей, виковалася могутня дисциплінована, нахтненна революційною свідомістю і пролетарською волею сила, що стала далі під командуванням тов. Ворошилова основним осередком формування 10-ої і 9-ої армій. Далі вона на протязі майже року боронила Радянську владу від донських білогвардейців.

Так революційні робітники і селяне, що відступили з України у 18-му році, склали головні осередки 8, 9, 10, 11 армій червоних, що далі славетно боролися за радянську революцію, а повстанчі дивізії на півночі України на демаркаційній лінії між гайдамацькою Україною і радянською Росією склали армії, що потім були реорганізовані в 12, 13 червоні армії. Дальша історія цих армій всім відома, їм можна не соромитися своїх попередників 18 року і тих сил, що з них вони виникли в пожежі революції.

Треба вже кінчати цей нарис військового відступу наших сил з України в останній мент боротьби проти окупації германського імперіалізму та буржуазії ЦР. Але не можна не згадати ще один напрямок відступу, напрямок трагедії, крові і гибелі— це напрямок відступу з Донбасу на південний схід— з Луганську на Сулин і Олександрово-Грушевку. Сюди відступило декілька десятків тисяч червоногвардейців, але вони не дали початку якій-будь новій червоній робоче-селянській армії, їх доля була суворою— тут же на шляху відступу всі вони й загинули. За часи цього відступу трохи раніш Ростов і Новочеркаск вже захопила донська контр-революція. Ще за часи перебування ЦВІК'у і Народного Секретаріату України в Таганрозі і в Ростові, здається, генерал Улагай підняв проти влади Рад повстання козаків та калмиків, захопив Новочеркаський і підступив майже до самого Ростова. Тоді по згоді з донецьким радянським урядом Народній Секретаріат кинув проти нього червоногвардійський загон імени Народного Секретаріату. Це вже не історія, а епопея. Загон імени Центрального Виконкому затримав у кілька десятків раз численішого ворога, а потім підтриманий, зорганізований т. Сирцовим та іншими т. т. силами донських козаків, відбив чорну зграю Улагає і визволив знову Новочеркаський. Але після відступу наших сил з Таганрогу, після того як білогвардейці захопили Ростов, коли вздовж Дону під Батайськом біля місяця станув фронт, становище перемінилося. Ударні колони німецьких

військ розрізали тоді наші сили на поодинокі групи. На заході від групи, що відступала з Донбасу в південно-західному напрямкові, стояла величезна сила германського війська, з північного заходу нависала германо-гайдамацька кіннота, на півдні у Ростові, куди спочатку прямували вони, вже панували білогвардейці, на півночі відрізували їх від армії Ворошилова німецько-козацькі війська, а зі сходу, наче вибух,—коло повстань контр-революційних заможних козаків. У чорному колі контр-революційних сил всі лягли головою за революцію. Лише спогади поодиноких товаришів, що вирвалися живими звідтіля, залишили нам спомини цих трагічних днів. Наче вовки на облаві, кидалися донецькі шахтарі з боем на всі боки і всюди зустрічали переможні сили буржуазної челяді. Гинули тисячами. Біля дванадцяти тисяч червоногвардейців захопили тут в полон білогвардейці і тут відбулися самі ганебні акти контр-революційного буржуазного терору. Положених червоногвардейців тримали в Олександрогрушевському чи то Сулині у вимбарях, де їх охороняла ростовська і новочеркаська молодь з гімназистів, студентів та інших учнів. Бажаючи навчитися командувати пролетарями і боротися з ними, ця свідомо дипломована, «культурна», «золота» буржуазна молодь робила собі забавку з того, що вигоняла сотні полонених червоногвардейців на зогорожене колючим дротом невеличке поле, де потім брала їх на мушку, як зайців, а тих, хто ще залишався в живих, підпалювала, поливши гасом і нафтою ці тюрми-вимбарі, і вони всі загинули в цій пожежі. Лише поодинокі товариші тоді врятувалися та й тих треба довго відшукувати, щоби вони розказали про цей буржуазний терор. Скільки галасу було з боку освіченої світової буржуазії проти пролетарського червоного терору. Як і тепер кричать всі прихильники буржуазного демократизму проти того, що 15 членів ЦК так званої партії есерів за їхню зрадницьку діяльність і терор проти керівників Радянської республіки присуджено до кари на голову. 15 чоловік—і 12 тисяч під Олександрово-Грушевськом і тисячі і десятки тисяч інших—яке порівняння! Але це—буржуазні наймити, це освічені локаї світового капіталізму, а то—то були прості революційні пролетарі і незаможні селяне.

Кров'ю і залізом, вогнем і одчаєм провели наші червоногвардійські сили лінію кордону Радянської території на мапі бувшої Росії. Радянська влада на Україні загинула. Німецький імперіялізм придушив озброєною рукою її прихильників. Її війська були за кордоном. Під протекторатом германських генералів та під захистом багнетів півміліційної германсько-австрійської армії знову повстала диктатура буржуазії, диктатура крові і заліза, знову мов у пропасниці затанцювала перед німецькими вже панами Центральна Рада, включаючись «союзникам» і показуючи селянству замість землі—язика.

А потім гетьманщина заснувала свою владу на Україні, а одночасно—там, у темряві підпілля, на дні суспільного життя,

революція готувала свої сили до дальшого повстання, до дальшої боротьби за визволення працюючих. Щоб зхарактеризувати становище тодішнього настрою, я подам тут уривки з відозви ЦКП(б)У до робітників і селян України:

«Чорна темна ніч нависла над Україною. Пожадливе вороне злетілося зі всіх сторін та розшматовують нашій рідний край, кожний хоче вирвати собі шматок, кожний хоче поживитися, кожний хоче получить свою долю в багатій здобичі...

Вогнем та мечем проходять німці та українські кати по селах та містах України. Артилерійським та кулементом вогнем відповідають вони на бажання робітників та селян; села—палять, розстрілюють робітників та селян, в тюрмах, повнісінько наших товаришів, стогін стоїть над Україною. Крик бідняків, яких мучать, б'ють, розстрілюють, катують. Капіталісти та поміщики вертають після своєї перемоги. Горе бідакові. Горе робітникові та селянинові. Чорна темна ніч повисла над Україною.

Але знову збираються трудящі маси з силою, знову вони складають свої ради, знову строяться в штурмові колони та готуються нанести своєму смертельному ворогові страшний, смертельний удар. Серед чорної ночі блискають вогні. Від часу до часу чуто глухі удари грому. Темні хмари нависли над нашим краєм. Наближається страшна буря. І душно перед нею. І багато людей тратить рівновагу та готові вже зараз, негайно, не дожидаячись сусіда, не об'єднавшись, не згуртувавшись, без звязку, поодинокі битися з добре озброєним, зорганізованим, численним, мицно-дисциплінованим ворогом. Але поодинокі виступи неминує кінчатися катастрофою. Їх розбиває сильний та хитрий ворог. Гуртки повстанців він стирає з лиця землі і тим зменшується наша сила, дезорганізується наша підготовча робота, розстроюються наші ряди. Так наступати не можна. Ми знову іменем комуністичної партії більшовиків України попереджаємо Вас, товариші: не робіть помилок, не давайте проклятим ворогам нашим—поміщикам та капіталістам, як українським так і німецьким, при допомозі своїх вояків розбити наростаючий генеральний штурм, наростаюче генеральне повстання. Ми заявляємо Вам: тільки в загальному озброєному повстанні всіх робітників та селян України—спасіння. Кожний робітник, кожний селянин повинен бути готовий на смерть, повинен проїнятися тою гадкою, що він або умре в красивій славетній боротьбі за визволення робітників та селян України від страшного гніту германо-гайдамацьких катів, або буде жити в совітській робоче-селянській Україні...

Тому кожний робітник, кожний селянин повинен бути готовим зі зброєю в руках вмерти за відновлення Совітської влади на Україні... Буря вже близько. Ми всі повинні бути готовими до цієї хвилі. Готуйтеся до головного удару з усіх сил. Діставайте зброю, організуйтеся в отряди, батальони та полки,

утворюйте воєнно-революційні комітети, утворюйте свої штаби, готуйтеся до штурму, буря надходить...

Будьте на поготові. Організованість, згода та обережність з одного боку, сміливість, твердість та готовність вмерти за владу Совітів, за владу робітників і незаможних селян—з другого боку, повинні бути вашими гаслами. Буря надходить. Щоб не застала вона Вас несподівано! Хай ніхто не ухиляється від боротьби— всі повинні битися з ворогом, всі повинні йти на штурм, всі повинні битися з поміщиками, капіталістами, гайдамаками та німцями. Пам'ятайте: всім, хто проти нас—проти робітників та селян України—смерть! Хай не останеться ні одного поміщика, ні одного банкіра, ні одного капіталіста, ні одного генерала, ні одного німецького салдата, хто посмів обернути зброю свою проти нас. Але пам'ятайте також, що серед німецьких військ єсть багато наших товаришів, таких самих робітників та селян, як і ми. Частина з них буде під час штурму на наших боці, і цих ми повинні прийняти, як товаришів. Кожний німецький салдат, який одмовиться стріляти в робітників та селян України, повинен найти в нас найкращих, найщиріших товаришів, але всякий салдат, хто б він не був, німець чи австрієць, венгер чи українець, турок чи румун, русин чи руський, що підняв руку на брата свого—смертю умре. Ніякої помочи, ніякого милосердя, ніякої милости. Або—або. Або з нами, або проти нас. Коли з нами—наш товариш, коли проти нас—наш ворог, а для ворогів у нас не буде пощади. Як сталевою стіною ми повинні стати, товариші, сталевою, непоборимою. Штурм наближається, і ми повинні бути готовими до генерального, загального, могутнього, невдержимого та несокрушимого штурму».

В підпіллі пригніченої України йшло будівництво нових сил для боротьби за революцію. Ворог кинув до в'язниці тисячі бойців. Тисячі бойців гинули, але шлях до перемоги був намічений правильно. Робітнича класа України, спираючись на революційне селянство, готувалася до нової боротьби за Радянську владу,—за свою владу.

С. ВІТИК.

Східня Галичина й східні кордони Польщі.

В лютім ц. р. зажадала Польща від держав Антанти остаточного вирішення справи своїх східніх кордонів. Прем'єр міністрів Сікорський і міністр закордонних справ Скршинський в своїх нотах до Антанти поставили рішуче домагання признання Польщі тих самих границь, які вона одержала на підставі рижського договору. Зажадали отже українских земель: Холму, Волині, Полісся, Підляшшя й східньої Галичини.

Польські міністри виступили з таким рішучим жаданням, бо уважали, що тепер для них найбільш слушний час, щоб дістати ті землі. Франція, яка загналась по вугілля для своїх капіталістів аж в Рур, потребує Польщі для держання в руках Німеччини й оборони Європи перед походом революції зі Сходу. Англія, занята справою Туреччини й Мосула, готова до всяких концесій, а в Італії прем'єром міністрів є Муссоліні, який відноситься з живими симпатіями до польських націоналістів і готов віддати Польщі українські землі за економічні концесії та оборону перед наступом Червоних Армій.

Як відомо, кордони Європи вирішує тепер побідоносна Антанта і для цих справ виконавчим органом назначила Раду Амбасадорів, засідаючих в Парижі.

Польський уряд докладав великих старань, щоби справа східніх кордонів мала для нього корисне вирішення. Таємними дорогами робили заходи у держав Антанти різні впливові особи і польські дипломати, а прем'єр міністрів Сікорський звернувся з особистим листом до Пуанкаре з жаданням підтримки домагань Польщі.

Справа східніх кордонів Польщі, а головно справа східньої Галичини на міжнародній арені не була так легка, щоби Польща могла проковтнути її без труднощів. І своїм положенням між сходом і заходом Європи, й своїми природними багатствами є Східня Галичина дуже важним тереном, а її бувша державна приналежність дала державам Антанти привід до ріжних вирішень і нагоду до широких торгів.

Ще царська Росія зачала війну 1914 р. між иншим й за Східню Галичину, маючи на меті оперти свої границі о гори

Карпати. Тайні угоди між Англією, Францією і царською Росією признали Росії цілу Східню Галичину і частину Західньої аж по Карпати. Всім нам є ще в живій пам'яті, як саме на території Східньої Галичини відбувались найтяжчі бої, як пересувались туди боеві лінії, як в горах Карпатах цілими роками змагались з собою армії осередніх держав і армії царської Росії.

Війна скінчилась, а побідниками вийшли держави Антанти. Розбита Австрія мусила прийняти смертельний вирок Сен-Жерменського миру, а переможена Німеччина дістала свій присуд в страшиім для себе т. зв. Версальським мирі. На сході упав давно царат і червоним промінням світив похід революції, повставали радянські республіки. Побідники налякались червоного марева і, як охоронний вал проти походу революції, створили польську державу, яка мала стояти на сторожі, як жандарм, не тільки проти революції, але також і проти Німеччини.

Але ж бо й між побідниками, Англією і Францією, які поділились сферою впливів, довго тривала суперечка, як великою має бути Польща. Англія довгий час усіх докладала трудів, щоби Польща, як васал Франції, не була занадто сильна, тож намагалась створити Польщу лише в її етнографічних межах. Франція натомість при допомозі Клемансо давала Польщі всяку мілітарну й матеріальну поміч та докладала усіх зусиль, щоби зробити з неї як найбільш могутню державу.

Найбільшим старанням ново-повставшої Польщі було дістати під своє панування територію Сх. Галичини, однак справа ця не була так легка. Українське населення Сх. Галичини, яке по розпаді Австрії озброїлось і проголосило свою державну окремішність під назвою—Західня Українська Республіка, стояло дев'ять місяців, від 1 листопаду 1918 року до липня 1919 р., в боротьбі з польськими арміями. Доперва армія Галера, доставши зброю від Франції, своїм наступом на Сх. Галичину спричинилася до упадку Зах. Укр. Республіки. І аж тоді Найвища Рада Антанти рішенням з 25 червня 1919 р. дозволила польській армії тимчасово окупувати Сх. Галичину, зазначаючи, однак, що державне становище сеї території вирішить Антанта згідно «з волею населення».

Мировий договір, заключений 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен між побідною Антантою та Австрією, проголосив, що держави Антанти перейняли від Австрії формально всі права суверена над Сх. Галичиною.

На нараді 8 грудня 1919 р. в Парижі Найвища Рада Антанти, приступаючи до означення провізоричних (попередніх) границь Польщі від сходу, означила також границю між Польщею та Сх. Галичиною (т. зв. лінія Керсона) і ствердила, що Сх. Галичина лежить поза границями Польщі.

В часі походу Червоних армій на Польщу 11 липня 1920 року, в Спа наказала Антанта польському міністрові Грабському

згодитись на скликання мирової конференції до Лондону, на якій мала вирішитись також справа Сх. Галичини при співучасті її делегатів.

Договором, заключеним 1 серпня 1920 р. в Севрі поміж побідною Антантою та Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією, визначено границі між Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією та сх. Галичиною, як окремим державним організмом.

На інших засіданнях держави Антанти займались статутом для сх. Галичини, але Польща його не прийняла.

Навіть Ліга Націй постановою з 23 лютого 1921 р. сконстатувала окупаційне становисько Польщі над сх. Галичиною, а на конференції в Генуї 1922 р. Лойд Джордж поставив справу вирішення приналежності Сх. Галичини на порядок денний, чому спротивилась рішуче Франція.

Очевидно, не з мотивів справедливости, але з економічного та політичного інтересу Сх. Галичина повних 5 літ була предметом торгу поміж тими двома побідними державами.

Не треба додавати, як непевно почувала себе Польща в справі анексії Сх. Галичини. Одержавши рижським договором ще Холм, Волинь, Полісся і Підляшшя, докладала Польща усіх дипломатичних зусиль, щоби всі ті українські землі одержати від держав Антанти, як сплату векселя за подавлення революції.

І що не вдалося їй так довгий час зробити, те осягнула Польща вирішенням Ради послів 14 березня 1923 р. Англія, Франція, Італія і Японія дали свою згоду на признання суверенности Польщі над тими українськими землями. В нагороду одержала Англія від Франції концесії в Мосулї, Італія також дістала концесії, а крім того корисний договір на експлоатацію нафтових теренів в Сх. Галичині. І так побідники, поділившись добуцями, помирилися в справі Сх. Галичини.

Як недавно Греція, так тепер Польща дістала в своє посідання великі чужі території; питання лише, чи для Польщі, подібно як для Греції, цей дар Антанти не буде мечем Дамокла. І то тим більше і скорше, що Польща, створена з метою погрози для Німеччини та оборони Європи перед революційним Сходом, загорілася великодержавними тенденціями, „як справжня“ імперіалістична держава.

Польща, одержавши від своїх протекторів суто-українські землі, дістала не аби-яку здобич. Територія, яку вона захопила, виносить в просторі 206.873 клм. з населенням 13 548.000, з якого тільки 1.289.000 поляків. Ця нова територія так сама велика, як етнографічна Польща, а своїми багатствами і своїм положенням творить з Польщі відразу велику державу.

Польща найбільше добивалась Сх. Галичини, якої посідання дає їй підвалини економічної і політичної сили на міжнародній арені. Не диво тому, що на засіданні варшавського союму перем'єр міністрів Сікорський заявив, що: «хто ставить в сумнів

приналежність Сх. Галичини до польської республіки, той ставить в сумнів принципові підстави міжнародного значіння Польщі».

Східня Галичина має 55.300 км. простору з населенням 5.450.000 (—74.4% українців, 12.3% євреїв, 12.1% поляків, 1.2% німців).

Економічно Польща через Сх. Галичину експлуатує величезні природні багатства, а саме:

Сх. Галичина має 3.500.000 гектарів орної, а 100.000 гектарів городної землі. Пересічна продукція в р. р. 1905—1914 була:

пшениці	4.661.000 метр. сотнарів		
жита	4.627.000	»	»
ячменю.	2.583.000	»	»
вівса	4.589.000	»	»
картоплі.	40.207.000	»	»
струкових рослин.	1.090.000	»	»
кукурузи	837.000	»	»
гречки.	532.000	»	»
проса	164.000	»	»

Додати треба, що в Сх. Галичині залишилися ще великі латифундії польських магнатів і графів.

В 1910 р. Сх. Галичина мала:

коней	681.000 штук		
рогатої худоби	1.552.000	»	
овець.	306.000	»	
кіз.	10.000	»	
свиней	1.318.000	»	

Сх. Галичина продукувала:

соломи	42.860.000 метр. сотнарів		
сіна	14.270.000	»	
конюшини.	5.800.000	»	
буряків	4.190.000	»	
паші	1.434.000	»	

Перед війною Сх. Галичина збирала річно:

ріпаку	82.000 метр. сотнарів		
маку.	5.000	»	»
апиту	1.500	»	»
льняного насіння	43.000	»	»
прядива.	66.000	»	»
коноплян. насін.	95.000	»	»
„ прядива.	118.000	»	»
хмелю	9.000	»	»
цукр. буряків	3.000	»	»
тютюну.	34.000	»	»

Ліси Сх. Галичини виносять 1,450.128 гектарів; в Карпатах є праліси з припасами будівельного дерева. Перед війною продукувала Сх. Галичина 6.000.000 куб. метрів дерева,

З промислових виробів Сх. Галичина має будівельне каміння, цеглу, гончарство, вапну, бурий вугіль. Річна

продукція бурого вугілля виносила 500.000 метр. сотнарів, а торфовища обіймають понад 200.000 гектарів простору.

В Сх. Галичині є також великі багатства соли, здовж Карпат є сотні джерел соли, а найважливі розробки соли є в Дрогобичі, Стебнику, Ляцкім, Болехові, Долині, Калуші, Делятині, Лончині й Косові. Продукція соли виносила річно 1.000.000 сотнарів.

В Калушині добувається також каїніт, який має ще лише Нимеччина, а на Поділлію фосфорит.

Вже ті природні багатства надають Польщі сили, але коли зважити, що Польща загарбала в Сх. Галичині ще й 686.000 моргів нафтових теренів, то вона справді стає як першорядний фактор і конкурент на міжнародній арені, де за панування над світом борються великі нафтові трести.

Вздовж цілих Карпат тягнуться нафтові смуги в виді підземних нафтових озер. Нафтові терени лежать на Лемківщині, в Горличчині, Ясельщині, Кіроснянщині, Саночині, в українській часті Березівського повіту, в Добромильщині, в повіті Ліськім, Угорськім, Старосамбірськім, Турчанськім, Стрийськім, Долинськім, Калушськім, Надвірнянськім, Килемийськім і Косівським. Найбільша продукція нафти є на Підкарпатті в Бориславі, Тустановичах, Східниці і інших громадах Дрогобицького повіту.

В Сх. Галичині продукція нафти виносила 1913 р.—11.136.000 метр. сотнарів, а 1909 р.—20.770.000 м. сотн. Від 1908-1910 р. Галичина була на 3 місці серед нафтових країн цілого світу. Продукція нафти з Сх. Галичини грала в час війни велику роль, бо майже виключно галицькими нафтовими продуктами під час війни постачали Німці не тільки територію Австрії, Німеччини й Болгарії, але також окуповані території Бельгії, Сербії та давньої царської Росії. Завдяки галицькому бензинові осередні держави вели також воздушну й підводну війну.

Бувший австрійський міністр Гомон обчислював, що Сх. Галичина за часи війни продукувала річно 8.500.000 метр. сотн. нафти, а хоча з причини польсько-української війни, а опісля через недбалу польську господарку продукція нафти в Галичині підупала, то все ж таки Польща нафтою і її продуктами рятувала свої кепські фінанси, нафтою робила залежною від себе Австрію, Угорщину, Чехо-Словаччину, а почасти й Швайцарію. В Італії через галицьку нафту, бензин і парафін здобула Польща для себе в початках свого існування зброю, а в однім з договорів спонукала Італію, за часів прем'єра Нітті, відсилати до Польщі в замкнених вагонах полонених давньої Австрії, а між ними й українців проти їх волі і всупереч міжнароднім правам про воєнних бранців.

Посліднім вирішенням Антанти з 14 березня 1923 р. Франція дістає майже монополію на галицьку нафту в Польщі, а певну кількість теренів одержує осібно договором Італія.

Додати треба, що Борислав, Трускавець, Дзвиняч, Старуна і Поляна продукують ще земний віск, який до 1907 р. добувано лише в Сх. Галичині, а доперва пізніше також в Румунії й Баку.

Зваживши, що тими багатствами і нафтою Польща набирає великого міжнародного значіння, зрозуміло стане, чому вона ставила на Сх. Галичину величезну ставку.

Але ж бо Сх. Галичина і своїм положенням грає світову роль. Залізничні шляхи Сх. Галичини звязують безпосередньо широкий Схід з Заходом. Увесь транзит, перевіз усіх товарів з Чехо-Словаччини, Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії і Італії на широкий Схід Радянської України і Східної Росії напружується через Сх. Галичину, так як в давній Австрії галицькі залізничні лінії були найбільш оживлені.

Польща, не маючи Сх. Галичини, втратила б не тільки міжнародне економічне значіння, але й політичне, і перша—ліпша навіть—сусідня держава, маючи перевіз товарів через Сх. Галичину, не журилась би існуванням Польщі. Без Сх. Галичини Польща була б стратегічно відділена від Румунії та в далекім віддаленні від Угорщини стала б вона державою смирною, малою, а без тих великодержавних мрій перестала б своїми військовими ватагами непокоїти усіх сусідів.

КІНЕЦЬ БУДЕ.

Від редакції. Автор статті гр. С. Вітик до останнього часу стояв на чолі того українського табору, який провадив і провадить боротьбу з нашим «Червоним Шляхом» будування нового суспільства. Гр. С. Вітик належить до тої генерації старих галицьких громадських діячів, які в 1919 році стали одним фронтом з наддніпрянцями проти пролетарської революції на Україні. Той факт, що гр. С. Вітика, який до останнього часу був членом Галицької Національної Ради, в свій час було обрано головою Трудового Конгресу в Києві, яскраво свідчить про те, яку роль відігравав гр. С. Вітик в протиреволуційному русі на Україні. Лише події останнього року, що привели до повного краху ілюзійних надій на Лігу Націй, внесли де-як прояснення в голови галицького громадянства старої генерації. Але прояснення це й «орієнтація» на Радянську Україну, на «Червоний Шлях» нового суспільства буває різна. Одні приймають її, виходячи з глибокого й щирого переконання в тому, що єдиний шлях до визволення галицьких робітників і селян—це шлях пролетарської революції, тоді як «орієнтація» других подиктована лише тактичними міркуваннями, виходячи з факту існування Радянської України. У перших «орієнтація» на «Червоний Шлях» впливає з визнання помилковості своєї попередньої позиції, у других вона є лише тактичним кроком—замиренням на час. Редакція не береться судити про те, які міркування привели гр. С. Вітика до «Червоного Шляху», й дає місце його статті лише з огляду на актуальність порушеної в ній теми.

Економічні чинники французської інтервенції.

Мілітаризм з суто економічного погляду є для капіталу першорядний засіб задля реалізації надвартости, тоб-то полем для нагромадження її.
Роза Люксембург.

„Нагромадження капіталу“.

Французи вклали в українську промисловість найбільше капіталів від капіталістів будь-яких країн. До того ж ці вклади припадають до найранішого періоду розвитку української важкої індустрії — 1856-1887 років. Таким чином не буде помилки, коли запевняти, що прилив французьких капіталів безпосередньо спричинився до розвитку української великої промисловости. Крім того, французькі капітали вкладалися, головним чином, у кам'яновугільні, залізничі й залізооброблюючі підприємства. А тому найбільш капіталізовані й рентабельні галузі української промисловости були в руках французів. А звідси й зацікавленість французького капіталу в багатствах України й вплив на господарче життя—були майже безмежні. Частина Франції в порівнянні з усіма іншими закордонними капіталами, що були вкладені до гірничої, металооброблюючої промисловости старої Росії—складає 32,6%. Почнемо з металургійної промисловости. В старій Росії до неї було вкладено французами всього 139.184.3 тисяч карбованців. З цієї суми на самі лише південні округи (тоб-то Україну) припадає 111.896.8 тисяч карбованців, тоб-то більше $\frac{4}{5}$ всієї суми. До того ж ще французький капітал був у цій окрузі наймогутніший,—його вкладано переважно в підприємства з гамарнями. Таких підприємств, де французький капітал брав участь, на півдні було 10:

1. «Акц. Т-во Російський Гірничий металургійний Уніон».
2. «Акц. Т-во Криворізьських руд». Двоє цих товариств існували на підставі французьких статутів.
3. Акц. Т-во «Російський Провідан» у Маріуполі (на підставі бельгійських статутів.)

Розділ книжки І. Ю. Кулика, що її в скорому часі має видати ДВУ.

4. «Донецьке Т-во по виробництву заліза й литтю криці».
5. «Таганрогське металургійне Т-во».
6. «Російсько-Бельгійське Т-во».
7. «Південно-Російське Дніпрянське Т-во» (4, 5, 6 й 7—на підставі російських статутів; акції розміщені за кордоном й мали обіг за кордоном).
8. «Т-во Брянського рейкоштабарного, рудневого й механічного заводу».
9. «Донецьке Юр'ївське металургійне Т-во».

10. «Нікополь-Маріупольське гірниче металургійне Т-во». Брали участь французські облігаційні капітали в підприємствах Донецького Т-ва по виробу заліза й криці, Донецько-Юр'ївського Металургійного Т-ва й Т-ва Брянського рейкоштабарного, рудневого й механічного заводу¹⁾. На долю українських металургійних підприємств, де приймали участь французькі капітали, припадало 78,8% всієї виплавки чавуну на півдні й 52,6% виплаву чавуну старої Росії. Коли взяти на увагу, що в справі «Продамету» «керуючу роллю відігравали французькі капітали, як найбільші співники», тоді буде зрозумілим задоволення Оля, що «вся політика металургійної промисловості керувалась французькими капіталами»²⁾. Далі йдуть французькі капітали, що брали участь в українській кам'яновугільній промисловості. З 21 підприємства, де було французьких капіталів 102.968.1 тисяча карбованців, 14 припадає на Донецький басейн з 81.855.6 т. карб. Чотири з цих підприємств вели свою справу на підставі французьких статутів. Здобич кам'яного вугілля в підприємствах, де брали участь французькі капітали, складає на 50,9 всієї здобичі Донбасу в 1915 році³⁾.

В «Продвуглі», рішаюче слово належало представникам французького капіталу. Що ж торкається залізрудних підприємств України, то їх було в руках французьких капіталістів двоє: 1. «Акційне Т-во Рудників Дубової Балки». 2. «Нове Т-во рудників Кривого Рогу».

Було також одно підприємство по здобичі марганцевої руди—«Анон. Гірниче промислове й комерційне Т-во».

Велику участь брали французькі капітали і в металооброблюючій промисловості на півдні («Акц. Т-во Франко-Російських заводів», «Акц. Т-во Миколаївських заводів і верфів», заводи Гартмана, Олександрівські заводи сільсько-господарчих машин, Миколаївські заводи й верфі, Брянські рейкоштабарні й інші). Не будемо зупинятись докладно на незначних сферах прикладення французьких капіталів на Україні—в текстильній промисловості («Т-во джутового виробництва в Одесі»), в мійських підприємствах (трамваї, телефони, електрика й газове освітлення й т. и.), в харчовім і смаковім виробництві (Тростянецький,

1) П. В. Оль «Иностранные капиталы в России» П. 1922, стор. 13.

2) Ціт з книги сторінка 14.

3) Ціт. з книги стор. 18-19.

київський і інші цукрові заводи), в шкіряних заводах («Т-во Південно-Російського шкіряного виробництва») й інших. Відзначимо лише найголовніший для нас мент, що з чужоземців лишень самі французькі капіталісти вклали такі величезні капітали—(5.000.0 міл. карбованц.) у Північно-Донецьку залізницю, а також у Чорноморську (3.000.0 міл. карб.). значну участь також брали французькі капітали й в Московсько-Київ-Вороніжських залізницях. Це відбилось на угоді Франції з Директорією УНР в 1919 році.

Таким чином, Франція, більше від інших імперіалістичних країн, зацікавлена, аби повернути економічну гегемонію над Україною, бо вона вклала найбільшу суму капіталів в українське народне господарство. Тому й військове втручання французьких імперіалістів у внутрішні справи України було найупертішим й затяжним.

Заслуговує уваги й той факт, що Франція поперед від усіх інших країн Антанти визнала самостійність України під пануванням Центральної Ради. Сталось це в той час, коли в Росії вже панувала Радянська влада, а на Україні відчувалось наближення активної боротьби між Радами й Центральною Радою. Вже в грудні 1917 року Центральна Рада одержує листа від Табу, керівника французького військового представництва в старій Росії, в якому яскраво виявляються прагнення Франції накласти свою лапу на українське багатство. В одному з перших листів (від 18 грудня 1917 року) ми знаходимо рядки:

«Я вважаю за свій обов'язок не чекати офіційного мандату, а прохати побачення з вами, аби не гаяти цінного часу й не опинитися перед несподіванкою, коли б надійшов час дії, а підготувати матеріали до майбутніх дискусій відносно фінансової й технічної допомоги, що співники змогли б дати Україні, аби допомогти її величезній роботі організації й відродження»¹⁾. В такому ж дусі сформульовано й останні документи цієї доби, що з'ясовують відношення Франції до дрібнобуржуазного шовіністичного уряду України. Характерно, що англійські аналогічні документи сформульовано багато лагідніше. Тут не говориться ані про грошову, ані про технічну «допомогу», а виключно про «утворення доброго управління, про підтримку ладу й боротьби з Центральними Державами, ворогами демократії й людськості»²⁾. Це й зрозуміло, бо Англія менш від інших держав затратила капіталів на українську промисловість.

В добу німецької окупації України, французькі сили концентрувалися в Румунії. Після германської революції 1918 року Франція пильно стежить за історичними подіями, що розгортались

1) Цитуємо в перекладі з французького тексту й українського, наведених у книзі В. Винниченка «Відродження Нації» ч 2, Київ—Відень, 1920 р. стор. 232—234.

2) З листів англійського посла Піктона Баге; «Відр. Нації». Винниченко стор. 242—243.

на Україні. З одного боку вона входить в неофіційні зносини з Директорією Української Народньої Республіки (2-ге видання Центральної Ради), що розпочала повстання проти гетьманщини та проголосила самостійність України, а з другого—підтримувала уряд гетьмана Павла Скоропадського, що стояв фактично за «Єдиную Неделимую» монархичну Росію. Як видно з сути справи, Франція не зацікавлена в обов'язковій політичній незалежності України. Французи охочі були підтримувати кожний навіть протилежний ворожий табір, але, як реальні політики, вони обмежувалися тільки обіцянками, вичікуючи, на чиєму боці буде перемога—чи на боці гетьманщини, чи Директорії. Ідея «Єдиної Неделимої» природно була придатніша задля французських імперіялістів, тому й симпатії до гетьманщини були більші, аніж до Директорії. В. Винниченко з приводу цього збентежено констатує:

... «Ено почав закидати Директорію загрозливими телеграмами, вимагаючи від нас негайного припинення ворожих операцій проти гетьмана, бо в противному разі на нас будуть вислані французські війська.

Нас це дивувало й обурювало. Бо ще організовуючи повстання, ми ввійшли в неофіційні зносини з представниками Антантив Румунії; вони гаряче нас підтримували в наших заходах і обіцяли навіть допомогу проти гетьманщини й німців»¹⁾.

В цю добу участь Франції в боротьбі між гетьманом і Петлюрою далі загроз і обіцянок не йде. Франція вважає за найкраще самостійну політику й захоплює своїми військами (вкупі з своїми наймитами греками, поляками й румунами) побережжя Чорного моря—Одесу, Миколаїв, Крим²⁾. Французи навіть з бійкою вибивають з цієї округи війська Директорії, але не для того, аби передати в ній владу гетьману,—вони окупуєть побережжя й встановлюють там свою військову диктатуру. Тільки після того як гетьман був остаточно розбитий, Франція погоджується скласти угоду з Директорією на ганебних для останньої умовах. Дійсний текст цієї угоди до сих пір не був оголошений. Зміст його в загальних рисах приблизно такий:

1. «Франція одержує концесію на 50 років на всі українські залізниці.

2. Україна бере на себе обов'язок виплатити Франції, що належать їй борги старого царського й тимчасового уряду.

3. Виплата відсотків гарантується тією частиною прибутків з залізниць, що належать українському урядові.

4. Директорія мусить за рік організувати трьохсоттисячну армію.

¹⁾ В. Винниченко «Відродження Нації» Ч. III стор. 152.

²⁾ У Грудні 1918 року.

5. Вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України на протязі п'яти років з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом французького уряду»¹⁾.

Такі ж приблизно пакти угоди зазначає й В. Винниченко в цитованій його нами книзі (Ч. III, розділ X). Тут звертає на себе увагу пакт про залізницю, що на будову їх французькі капітали витратили великі кошти (дивися цитату П. В. Оля на 2 стор. одієї статті). Що ж торкається лівобережжя, осередку гірничої й залізничної промисловости, то цю округу французи намірялися забезпечити за собою шляхом підтримки російських контр-революційних банд, що там оперували.

«Коли німецьке військо примушене було лишити Донецький водозбір, останній зробився об'єктом для захоплення з боку держав згоди»²⁾.

...Денікин і Врангель з'явилися... зброєю намірів англо-французького імперіалізму в відношенні що до України»³⁾.

1) Беремо ці пакти з ноти т. Раковського, що була адресована Пішону 26 лютого 1919 року; нота ця оголошена в «Красной Книге» Ком. Закордонних справ УСРР. Ч. I («В защиту Советской Украины») Харків, 1921 р. стор. 15. В другій ноті ми знаходимо таку оцінку французької політики на Україні: «англійські й французькі капіталісти, що прибули до Одеси, вже скупчили більшість акцій Олександрівського, Корюківського й Мезенівського цукрових товариств. Вони скуповують акції й інших т-в. Але це ніщо в порівнянні з тими вчинками, що зробив Петлюра, аби одержати військову допомогу від Франції проти українських робітників та селян, що повстали. Ці умови вже відомі нам, але поскільки з ними Директорія таїться від вас, ми примушені повідомити їх вам.

Перша умова: Франція одержує концесію на 50 рок. на всі українські залізниці. Тоб-то на протязі півстоліття залізниця України, а вкупі з ними півмільйона залізничних службовців та робітників підпадають під владу французького капіталу. Володіючи залізницями, Франція зробиться повновладним господарем всього економічного й політичного життя України. Франція буде рішати, який тариф мусять платити українці за провіз по залізницю. Вона буде рішати, де належить відкрити, або зупинити завод. Вона буде призначати, куди вивозить український хліб.

Друга умова полягає в тому, що Україна бере на себе зобов'язання виплатити борги царського й тимчасового буржуазного уряду Керенського.

Третя умова: за певність виплати відсотків Україна мусить дати Франції гарантії.

Четверта умова: Директорія мусить за рік організувати 300.000 армію. Ця умова свідчить не тільки про намір Франції втягти Директорію в війну з Росією, але ще й бажання проливати кров українських робітників та селян на війні з Німеччиною, або з другими країнами, з якими Франція буде ворогувати.

П'ята умова: вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України протягом 5 років, з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом представників французького уряду. Остання ця умова остаточно оберігає Україну в французьку колонію.

(«Крас. книга», стор. 17)

2). М. Павлович, «Украина, как объект международной контр-революции», стор. 9.

3). Там же, сторінка 6.

Взагалі, російській контр-революції на Україні Антанта й Франція зокрема були прихильніші давати реальну підтримку, аніж національно-українській. Наскільки мало були зацікавлені французи в існуванні самостійної України, можна було бачити по тому наказу, що був виданий генералом д'Ансельмом після того, як була складена угода між Францією й петлюрівською Україною, 7-го лютого 1919 року. Наводимо цей цікавий документ цілком:

«Загальний наказ Ч. 28.

Генерал д'Ансельм одержав від 15 січня 1919 року командування арміями південної Росії, а також військовими одиницями чужоземних націй.

Франція й спільники не забули зусиль, що зробила Росія на початку війни й тепер вони прийшли до Росії, аби дати надійним елементам і патріотам можливість відбудувати в країні лад, що давно вже знищений страхіттями горожанської війни»¹⁾.

Франція коли й робила допомогу петлюрівщині, то вона дбала лишень про повернення капіталів, що були вкладені в українську промисловість. Звичайно, що петлюрівський сепаратизм був їй не доречі. Тому й мають підставу петлюрівські скарги на «двозначну політику Антанти» й на те, що «Європа не тільки нам (тоб-то петлюрівцям—І. К.) не допомагала й сама полохалась більшовиків, але навіть останні наші збереження амуніції відібрала й лишила нас з голими руками»²⁾.

Останні скарги ген. Капустянського відносно обеззброєння й пограбовання румунами (зрозуміло, що з відома й дозвілу Антанти) петлюрівських загонів, що пересовувалися (також з відома Антанти) через румунські й польські землі. Вже цей факт доказує, що французи не давали змоги зайвому зміцненню українських шовіністичних угруповань. Їхня міць потрібна була французам лишень задля боротьби з Радянською владою, але не для самостійного існування України. Аналогічні скарги ми зустрічаємо в одного з директорських прем'єрів—У. С.-Д. І. Мазепи:

«Армія Денікіна, що добре озброєна при активній допомозі Антанти, захопила всю лівобережну Україну й вчинила напад на українську армію. Нічого не допомогли протести українського уряду до Антанти. Денікин мав від Антанти *carte blanche* відносно України»³⁾.

Після поразки, що була нанесена франко-антантам Радянською владою в березні 1919 року, та в наслідок розкладу антантамських салдат, французи примушені були лишити Україну. Але вони продовжують активно боротися проти

¹⁾ В. Винниченко, цит. книг. ч. III, стор. 267-268. (Курсів мій).

²⁾ Ген. Капустянський «Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році». Львів 1921 р., стор. 23—24.

³⁾ І. Мазепа, «Більшовизм і окупація України», Львів—Київ 1922 р., стор. 76.

Радянської України, чинити їй шкоду, виявляючи при цьому на диво впертість.

«Французське командування перед тим, що лишити м. Одесу, захопило українські й російські військові плавниці й транспорт, навантажені харчами й іншим майном»¹⁾.

Французи й греки не раз обстрілюють береги Радянської України; особливою жорстокістю відзначився обстріл мирного населення м. Херсону 2 березня 1919 року²⁾.

Французська флота довгий час блокує радянське Чорноморське побережжя, час від часу обстрілює його, затоплює плавниці мирних рибалок³⁾ і т. и. На протязі всього 1919 року Антанта, і в першу чергу Франція, організовує на Україні контр-революційні шовіністичні банди, постачає денікинську авантюру, нацьковує проти Радянської України Польщу й Румунію. Така активна контр-революційна політика Франції в відношенні що до України продовжувалась аж до 1921 року. Рідко, щоб будь-яка то змова проти Радянської України, або бандитський виступ, хоч мало що визначний, обходились без участі в тій чи іншій мірі французських імперіялістів. Французський капітал найскаженіше захищає свої прибутки, бо їх він на Україні одержував більше, ніж капітали останніх імперіялістичних держав.

¹⁾ «Красная Книга» ч. 1 з ноти т. Раковського французькому міністрові закордонних справ, стор. 30.

²⁾ Подобиці цього обстрілу—дивись ноту т. Раковського 2 квітня, «Красная Книга» ч. 1, стор. 28—30.

³⁾ Дивись ноти від 21 квітня, 29 травня, 22 лютого 1919 року, «Красная Книга», стор. 31, 37, 38—39.

ПРОФ. С. ОСТАПЕНКО.

Вічний революціонер.

(ДОНБАС).

I.

Донбас—це та ділянка українського господарства, де добувається земляний вугіль, залізна та марганова руда, де виробляється чавун, залізо, сталь та все, що з того всього майструється. Скорочено—Донбас то нова енергетична ділянка нашого господарства, ділянка, в якій полягає найбільша наша сила.

Саме близько коло порогів, по обох берегах Дніпра, багато верст на захід і на схід від порогів (це площа кількох повітів-округів Катеринославщини та Донщини), глибоко під поверхнею родючої землі лежать поклади земляного вугілля, залізної та марганової руди. Поклади ті зібрано за всі довгі мільйони літ попередньої історії нашої землі. З того менту, як люди-виробники навчились користати для свого господарювання оті поклади (а сталося те по всьому світі недавно, а у нас то й зовсім недавно), увесь світ, ціле громадське господарювання змінилося на краще, стало иным, і поспіх господарювання став спірним та швидким.

Діставши донбасівський вугіль на поверхню землі, його вживають для різної господарської роботи, але перш за все та більше всього його обертають у теплову енергію, котра криється в ньому і котрої в такій безмежній кількості потрібно нам в повсякденній роботі та у повсякденному житті.

Ось вже кілька десятків років енергія Донбаса в різноманітних формах могутніми струмками розсходитьсЯ по господарському тілі та творить основи до успішного господарювання України, змітаючи далеко за пліт все старе, негодяще, закорініле, непотрібне.

З енергії Донбаса перш за все повстали оті українські залізниці, що заступили собою чумацькі та козацькі шляхи та „столбовые дороги“ московських царів, по котрих повзали та скрипіли волові вози, трохи скоріш бігали козацькі коні. То були негодящі засоби до транспорту, вони не могли вгнатися за розвитком господарства і через те їх заступили сучасні українські залізниці, які за один рік перевозять всякого господарського добра та людей більше, ніж всі чумацькі валки та

козацькі ватаги за всю попередню історію разом. Лишень на передодні війни залізниці України перевезли поверх п'яти мільярдів пудів господарського вантажу. І ту роботу українські залізниці справили і справляють за поміччю донбасівського вугілля. Отже, залізниці являються першим могутнім втіленням енергії та сили Донбасу,—з його вийшло їх тіло: 20.000 верст рейкового шляху, 200.000 вагонів 5.000 паровозів. Донбас же, що кожної хвили вливає в залізниці ту енергію, що надає їм життя—енергію руху: Донбас подає залізницям вугілля для палива, яке обертається в енергію руху. В 1913 році, напр. для тої ціли Донбас подав лишень українським залізницям 248 мільйонів пуд свого вугілля.

Отже, через тіло та повсякденну роботу українських залізниць донбасівська енергія щільно западає у всяку щілину сучасного українського господарювання: немає у нас зараз ні одної такої господарської роботи, певну частину котрої не складала б робота українських залізниць. Тому можемо сказати, що зараз кожна робота на Україні справляється за поміччю енергії Донбасу. Енергія Донбасу вже входить часткою в кожнісіньку роботу на Україні так само, як і українська пшениця та інша спожива-енергія з поля хліборобської ділянки.

Енергія Донбасу тонкими і широкими безперестаними струмками розбігається по всьому господарському тілі України, дає йому міць, силу, збиває його в одну могутню постать цілої великої машини, де найменша і найбільша частина залежить від всіх інших, де поспіх одної частки визначається й залежить від належного поспіху других. Енергія Донбасу збиває міцно до купи всіх виробників на Україні, становить поспіх господарювання кожного з них в залежність від поспіху роботи всіх других, збиває їх в одну працюючу пролетарську громаду, бо з тої ж донбасівської енергії повстає і постать пролетаря.

Донбасівська енергія не тільки лучить кожного виробника України в одну господарюючу громаду в границях України, але ж та сама енергія Донбасу лучить нас і з цілим сучасним світом і мостить шлях до нового світу.

II.

Ось поглянемо, якими ще шляхами, крім залізничного, транспортного струмка, стелється енергія Донбасу по господарському тілі України.

Найбільша сила донбасівського вугілля споживається тут же в самому Донбасі на вироб заліза та сталі, з котрих готується всяке виробниче приладдя та машини. До чого зараз не доторкнешся—скрізь є залізо, яке пристало просто чи посередньо: або готується з заліза та сталі, або готується за поміччю приладдя, струменту та машин, яких зроблено з заліза і сталі чи за поміччю заліза та сталі. Залізом та сталлю перейнята тепер

кожна наша робота, кожен наш вироб-продукт, як би далеко всі вони не різнилися поміж себе зовнішньою формою, складом, якістю та кінцевим призначенням чи вжитком. Отже, можемо сказати, що всякий сучасний вироб вбирає в себе якусь певну частку заліза та земляного вугілля. Між иншим, і всі наші сучасні хліборобські вироби в процесі виробництва вбирають в себе вже значну долю заліза та вугілля—донбасівської енергії; посередньо кожна українська пшенична паланиця в значній долі являється витвором донбасівської енергії—заліза, сталі та вугілля, хоча як на око так і на смак зовсім не нагадує їх, так само, як і донбасівський шахтар та донбасівський металіст на перший зір не нагадують українського хлібороба.

Заліза та сталі в тому стані та вигляді, в якому вони зустрічаються у сучасному виробничому та споживчому вжиткові, нігде на світі не має. Винайдено його лишень в т. з. залізній руді, тоб-то в різних сполученнях з иншими природничими елементами, або ще простіш—в сполученні з землею. Залізо з тієї землі-руди зараз витоплюється велетенським теплом, від котрого залізо ростоплюється на воду, витікає, знову заохолоджується і набирає властивостей чавуну. Тою самою силою знову із чавуну готується залізо та сталь, а з них вже все, що потрібно для вжитку людей. Виготовання заліза та сталі із землі-руди настільки складна річ, потребує такої великої сили труда одно-разово та такої сили виробничого й наукового знання, що ніколи і ніякий окремих чоловік сам по собі чи з «родиною», як то він часом може зробити в хліборобській роботі, нічого вдіяти не може, тоб-то ніколи не може зробити заліза. Отже, залізо зараз готується лишень на металургійних заводах. Таких заводів в нашому Донбасі мається 18. За рік роботи вони можуть дати 250 мільйонів пудів чавуну, виготовати з нього стільки ж заліза та сталі й виробів, які з них готуються. Сучасний металургійний завод, як виробничий заклад, уявляє собою ціле велике місто: він складається з багатьох відділів-цехів, кожен з котрих сам по собі уявляє цілу фабрику; обов'язково є відділ доменний або гутний, де з землі-руди витоплюють чавун; у кожному з инших відділів готуються самі найменші й самі найбільші залізні вироби, як кажуть,—від голки, цвяха, леміха, аж до корабля; частина відділів працює день і ніч без зупинки на протязі кількох років; самих машин-двигунів на такому заводі буває коло 100.000 HP (машинових кінних сил—умовна механічна міра); людської робочої сили така фабрика-завод потребує десятки тисяч чоловік, що безпосередньо працюють в ній, та ще більше число робітників, що працюють на ту фабрику посередньо, готуючи для неї всякий матеріал-сирівець, що вживається в роботі тієї фабрики; до такої фабрики кожен день підходить і відходить кілька десятків вантажних великих поїздів.

Отже, через залізо й сталь та через ті вироби, які з них готуються на наших металургійних фабриках, енергія Донбасу

ще щільніше ніж вугіль сама по собі западає у всі щілини нашого сучасного господарювання та життя. Енергія Донбасу в формі заліза збирається в нашому господарстві все в більшому та більшому розмірі і лишається в наших господарських послугах, так би мовити, вічно, бо енергія в формі залізних виробів не швидко тратиться з нашого ужитку,—залізний виріб ужиткується велике число літ. За поміччю заліза ми, як і увесь інший світ, настільки посунули наперед наше господарство, що коли б довелось позбутися заліза, ми неминуче і негайно повернули б знову до колишнього бідацького дикунського стану, коли чоловік-виробник гірким потом здобував якийсь мізерний тварчий спожиток.

Ось яка в загальних рисах сила енергії Донбасу, що стелеться по господарському полі України, переносить її на звершок сучасного господарювання й ставить Україну в перші ряди господарюючої громади. Але не на тому кінець справи.

III.

Поруч з тим, як міняється енергетика господарювання, як міняється спосіб засвоєння й ужитку енергії, поруч з тим, як міняються способи продукції господарського добра та його розподілу поміж людьми, міняються й відношення поміж людьми, які безпосередньо і посередньо в'яжуться з господарюванням, міняються класові відношення, міняється форма та сила соціальної експлоатації, міняються форми класових змагань, класової боротьби і визволення, міняються люде й ціле їх життя. Або скорочено ось так: на основі змін виробничої господарської енергетики міняється й соціальна, громадська енергетика. І тут Донбас—велетенська постать в українській громаді.

Поглянемо на класу виробників. Перед тим, як виріс на Україні Донбас, класа виробників складалася майже виключно з т. з. «вільних хліборобів» та всякого гатунку ремесників. Загальними ознаками тої виробничої групи було: 1. Всі вони суть дрібні власники, хазяї, як кажуть. У сні і на-яву кожен з них стремить до власності. 2. Всі оті дрібні власники терпіли немилосердну експлоатацію, визиск з боку цілої капіталістичної системи, що оточувала їх господарювання. Ступінь цієї експлоатації по формулі Маркса ($\frac{m \cdot 100}{v}$) всіх дрібних власників взагалі, навіть при їх мізерній продукційності праці й при мізерному господарському достаткові, доходила тих же пересічних розмірів, що й у пролетарів, а ступінь експлоатації не заможника переходила всяку міру й уяву і лишала далеко по-за собою колишню панщину. Його, незаможника-власника, тоб-то власника, що в змаганні за власність неминуче тратив свою власність, котра спадала нижче певного середнього рівня, що його оточував, скубли зі всіх боків, «як Сидорову козу»: з нього

тягнув пан-поміщик, сусіда-куркуль, крамар-грошовий, піп, уряд, взагалі тільки лінивому він не попадав під руки і тільки лінивий не виганяв з нього до останньої краплі поту. 3. Всі ті виробники не мали і не могли мати ані класової свідомости, а ні класової або професійно-виробничої організації. Всі вони ніяк не знали суті і сили сучасної капіталістичної експлоатації. Навіть буржуазної культури до них западало як на макове зерно. Звичайна грамота—і та попадалась їм мізерними клаптиками. Жили вони, індивідуалісти-власники, по-одинці, в межах невеликих сільських громад, працювали по-одинці, змагались по-одинці, а коли вже через міру допікало, гуртом палили сусіднього пана. Отже, разом все те мало своїм неминучим вислідом те, що пересічний рівень їх господарського достатку (певна форма зарплати), що діставався їм в кінці класового змагання, котре вони несвідомо провадили в повній темноті та неорганізованості, був найнижчий за всі.

Подібно до того, як Донбас орудує іншою виробничою енергетикою, аніж дрібні хлібороби та ремесники, справляє на інший лад господарську роботу,—і донбасовський виробник-пролетар, шахтар і металіст, не подібні до виробників, що склали господарську і соціальну основу на Україні до того часу, поки в складі українського господарства не було Донбасу. Загальні ознаки донбасівського пролетаря, подібно до всієї сім'ї пролетарів, можна позначити скорочено ось так: 1. Він ні в якій мірі не є і не може бути ані особистим власником, ані господарем, а ні хазяїном: поки живе капіталізм, він завше працює в чужому господарстві, в чужому виробничому закладу. Він працює разом і завше з кількома тисячами таких само виробників, як і він. Самий заклад, в котрому він працює, і робота, котру він там справляє, самі по собі і до кінця переконують його, що особистим приватнім власником він ніколи бути не може,—про те йому не може й приснитися, а не то, щоб того він міг свідомо прагнути. Сама робота та громадські стосунки, без всякої книжної науки твердо вчать його про те, що його робота, поспіх його господарювання, його доля міцно і назавше скуті із долею всієї громади пролетарів. Він дошукується не власности особистої, а роботи в громадському закладі та своєї долі в тому добрі, котре творе громада виробників. Він—цілий громадський чоловік—то є його найважливіша властивість. 2. Що до визиску, експлоатації донбасівських пролетарів, то вона до кінця наявна і безпосередня—їх безпосередньо експлоатує цілий капіталізм через ту роботу, котру вони все життя справляють у фабричних закладах. Та експлоатація справляється на очах та очевидячки перед цілим світом. Перед донбасівським пролетарем немає нарізного господаря хазяїна-сусіда, що часом сам щось працює, або принаймні керує господарюванням, ні перед ним цілий світ капіталістів, котрих він безпосередньо, як хазяїв і ввічі не бачить, бо

на певному закладі їх заступає управитель-директор. Він знає то й кожен день з цілою громадою пролетарів змагається за свою долю і за поборення цілої капіталістичної системи експлоатації. З господарських виробничих та класових основ пролетаріят неминуче організується у професійні спілки, що беруть початок на фабриці і тягнуться аж до цілого світу пролетарів для того, щоб відстоювати спільно свої кожнодневні класові інтереси, одночасно з тим пролетаріят неминуче організується у класову політичну партію для політичного змагання й боротьби за владу і поборення цілої капіталістичної системи господарювання.

Переходимо тепер до характеристики Донбасу ч и с л а м и.

ІV. В У Г І Л Ї.

Числова історія виробу донбасівського вугілля значиться (в мільйонах пудів) ось так:

в 1860 році	6	в 1900 році	672=370
» 1870 »	15	» 1910 »	1020=557
» 1880 »	86	» 1913 »	1544=843
» 1890 »	183=100	» 1914 »	1683= 92

Ось розміри тої нової енергії, котрої не було знано до 1860 р. тоб-то до скасування панщини.

Розвиток продукції тої енергії від 1860 року аж до часу війни (1914 рік) збільшився у 28050 разів, а з 1890 до 1914, тоб-то за останні передвоєнні 24 роки, збільшився у 920 разів. Швидкість надзвичайна.

Отой швидкий темп розвитку продукції донбасівського вугілля сам красномовно говорить про слідуєчих дві речі: 1) значіння енергії донбасівського вугілля в господарюванні на Україні; 2) як буйно розвивалося українське господарство, ступаючи з форми н а т у р а л ь н о г о (нетоварового) в форму т о в а р о в о г о, з поміщицько-хліборобського в капіталістично-фабричне, з індивідуалістичного в пролетарське, громадське.

Коли ту енергію, що криється в показаних мільйонах пудів донбасівського вугілля, перевести на поняття р о б о т и, яку вона кожнодневно справляла на полі українського й російського господарства, і далі ту роботу порівняти з роботою чоловіка, то, при всіх других належних умовах, те порівняння покаже, що енергія донбасівського вугілля що-річно прибавляла роботи, рівної до роботи кільканадцяти мільйонів чоловік, а коли взяти на увагу, що за поміччю донбасівського вугілля справлялась така робота, котрої ніяким числом людей самих по собі (без вугілля) взагалі справити не можна, то значіння донбасівського вугілля набирає такої ціни в нашому сучасному господарюванні, що його ні до чого не можна порівняти—так воно велике. При цінуванні донбасівського вугілля важно також знати, що найбільша маса енергії того вугілля, що його в системі господарювання вживано, не тратиться, а переходить

в такі форми енергії, в такі господарські речі та властивості, котрі акумулюються і довго, коли не вічно, хороняться і прислужуються в господарській роботі: більша частина тої велетенської гори земляного вугілля, що його з 1860 року видобано з шахт Донбасу, не взираючи на те, що її всю цілком спалено, в інших формах ще й сьогодні ужиткується в нашому господарстві і ще довго надалі ужиткуватися буде. Тому й сьогодні, коли здається, що Донбас ніби спить, його велетенську силу ми кожную хвилю відчуваємо в нашій роботі, в нашому господарстві, в нашому поспіхові до нового світу.

Донбасівська вугільна енергія розходилася по всьому велетенському терені б. російської імперії. Але головна маса тої енергії ужиткувалась, і при тому з господарської точки погляду найбільш доцільно, в межах самої наддніпрянської України.

Ось, наприклад, в 1913 році донбасівський вугіль розійшовся в таких розмірах (мільйони пудів і $\%_0$):

на Україні.	865	70,8 $\%_0$
в Центральній Росії.	148	12,0 $\%_0$
» Чорноземній »	140	10,7 $\%_0$
на Північному Кавказі	30	2,0 $\%_0$
» Поволжжю	30	2,0 $\%_0$
» Поліссі	21	1,5 $\%_0$
» Прибалтиці	17	1,0 $\%_0$
» Уралі	2	

По ознаці споживачів, в межах всієї б. імперії, вугіль той розходився ось в такій пропорції:

залізницям	320	мл.	п.	27 $\%_0$
металургійним фабрикам	266	»	»	22 $\%_0$
цукроварням	62	»	»	5 $\%_0$
метальовим фабрикам	42	»	»	4 $\%_0$
пароплавам	45	»	»	4 $\%_0$
всім іншим фабрикам	148	»	»	12 $\%_0$
всім іншим споживачам	309	»	»	26 $\%_0$

Ступінь дійсного корисного вжитку (коефіцієнт справжнього використання енергії) вугілля на різних сучасних заводах доходять різної сили. Так напр., на залізницях із споживаного вугілля на корисну роботу обертається лишень 6 $\%_0$, а на металургійних заводах аж 70 $\%_0$. Отже важно знати, на що або куди розходився донбасівський вугіль в межах самої України. Показане вище число (865 мл. п.) донбасівського вугілля на Україні в тому ж році розійшлося ось в такій пропорції:

металургійним фабрикам	55,5 $\%_0$
залізницям	17,5 $\%_0$
цукроварням	5,0 $\%_0$
метальовим фабрикам	3,0 $\%_0$
всім іншим фабрикам	8,0 $\%_0$
пароплавам	1,5 $\%_0$
всім іншим споживачам	9,5 $\%_0$

Отже, на Україні вугіль спожито в найкращий, найбільш доцільний спосіб.

Енергія Донбасу в формі вугілля, наситивши в міру самий Донбас і всі виробничі заклади на Україні, розходилась далеко за межі України,—на яких 1500—2000 верст,—і там так само, як і на Україні, немилосердно палила старосвітський лад. На всьому просторі б. російської імперії не було більш актуального енергетичного джерела, ніж Донбас: по енергетичній силі з Донбасом не міг, як і надалі не зможе, стати поруч ані Урал, ані Кавказ, ані Домброва (польський донбас). Щоб уявити силу Донбасу в господарстві б. імперії, досить знати, що вся довга смуга залізниць, що криє цей колосальний терен і тягнеться через увесь Сибір аж до самого Владивостоку, повстала з енергії Донбасу і в значній долі нею ж напитується зараз.

Оцю донбасівську енергію, що криється у вугіллі, дістає нам з далеких глибин землі перший український пролетар-шахтар.

В 1913 році у вугільних шахтах Донбасу працювало 170000 шахтарів. Кожен шахтар за рік роботи пересічно виносив 9000 пудів вугілля. По тодішній риночній ціні (пересічно для всіх сортів донбасівського вугілля) це складало 1440 рублів, або, значить, 1440 пудів пшениці. Робітник-хлібороб в той саме час за рік своєї роботи (пересічно для цілої України) давав всякого господарського добра на 375 пудів пшениці.

Отже, з того слідує, що спірність роботи шахтаря була вже майже у 4 рази більша за спірність роботи хлібороба-виробника.

Відносно високою спірністю роботи українського шахтаря навечно заглушено кріпацько-хліборобську Україну, заглушено до смерти колишнє дикунське життя і тою ж спірною роботою українського шахтаря революційним шляхом твориться вільний пролетарський світ на Україні.

А тепер ближе поглянемо на ті відношення, які склались поміж донбасівським шахтарем та капіталістом, що стояв супроти нього, тоб-то тим новим паном, що у класових стосунках силою своєї постаті заступив на цій ділянці господарювання українського поміщика.

І ті стосунки в такій же мірі виразні, як і донбасівська енергія, на котрій вони повстають.

Згадані попереду 9000 пудів вугілля, що стаються в кінці річної роботи донбасівського шахтаря, або ринкова ціна того вугілля (ринкова ціна на шахті в Донбасі) 1440 рублів чи еквівалентно 1440 пудів пшениці розсіплюлись ось на такі частки:

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
1. шахтареві, як зарплата (v)	2261,0	361,8
2. матеріали, що тратяться за вугільною роботою	843,7	135,0

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
3. амортизація капіталу та всі інші виробничі витрати	4309,7	689,4
4. додаткова вартість (<i>m</i>)	4690,3	750,6
	<u>9000</u>	<u>1440</u>

Отже, з поданих чисел (а числа ті має кожен добре запам'ятати) слідує, що

1. загальна вартість (ринкова ціна) вугілля складалася з ось таких двох часток: т. з. собівартості (4309,7) та додаткової вартості (4690,3). Коли загальна ціна вугілля 100, то собівартість в ній 48 і додаткова вартість 52.

2. В складі собівартості зарплата складає 50 (кругло) відсотків.

3. Як звісно, всю додаткову вартість (*m*) загібає капіталіст—вугільний король. Коли порівняти *m* до *v*, згідно формули К. Маркса, щоб знайти, який ступінь експлоатації, визиску, справлявся над шахтарем, то будемо мати:

$$\frac{m}{v}, \quad \frac{m \cdot 100}{v} = \frac{46903 \times 100}{22610} \quad \text{або, кругло, } 200\%$$

Для часу К. Маркса в англійських класово-виробничих стосунках той ступінь експлоатації пролетаріату досяг тільки 100%. Приблизно той самий ступінь експлоатації англійський шахтар терпів і в 1913 році. Отже, ступінь експлоатації українського шахтаря в порівнянні з англійським у двічі більший.

Ті ж числа обертаються і ось в такий обрахунок:

1) донбасівський пролетар-шахтар кожного дня працював на капіталіста та на зріст загального господарського добра, за поміччю котрого становиться скрізь спірнішим господарювання, і один день на себе власно та на утримання сім'ї, що була за ним;

2) коли в Донбасі річно працювало 170000 шахтарів, то, значить, 50000 з них працювало на те, щоб утримати здатними до роботи всіх шахтарів, а 120000 на капіталістів та на підвищення господарського поспіху;

3) як господарський достаток в формі зарплати всіх 170000 шахтарів, що працювали цілий рік (що то за праця, показано далі), сягав 61.506.000 пудів пшениці, то господарський достаток в формі додаткової вартості, що цілком присвоювалась капіталістами, сягав 127.502.000 пудів пшениці;

4) скільки саме було отих капіталістів—королів донбасівського вугілля, що ділили поміж себе показану додаткову вартість, про те точних статистичних відомостей немає. Але справжніх великих капіталістів коло виробу донбасівського вугілля не могло плутатися більше, як 1000. Отже, прийнявши це число і припустивши, що на особистий річний прожиток кожного з них вистарчило б 6.000 пуд. пшениці (це занадто щедро—та нехай), а, значить, на всіх разом 6.000.000 пуд. пшениці,

маємо, що з річної додаткової вартости, що творилась донбасівськими шахтарями, лишалось не менш як 120.000.000 пуд. пшениці або, значить, відповідно рівний господарський капіталістичний еквівалент. Оцей лишок йшов на накоплення капіталу в Донбасі. Так було напередодні війни та соціальної революції, в 1913 році, а в кожному з попередніх років та частка була остільки менша, оскільки менше шахтарів працювало в Донбасі та оскільки спірність їх роботи була менша за ту, яка була в 1913 році.

Ото така класово-господарська сила Донбасу, з енергії котрого повстає пролетарська Україна.

На тій додатковій вартості, на тій енергії шахтаря ріс Донбас, росла нового виробничого й класового стану Україна.

Яку ж силу тратив для того шахтар? В яких умовах справлялась його робота? В яких господах він жив?

В історії нашої хліборобської роботи була панщина. В Донбасі теж була, своя своєрідна панщина, коли не саме пекло, гірше котрого й придумати не можна—біблейська фантазія, яка складалась в умовах хліборобської роботи, лишається далеко позаду того.

З самого початку робота шахтаря набула собі на Україні слави, як робота каторжна. В той час, як зачиналась шахтарська робота в Донбасі, хліборобська робота, хліборобське господарювання ще не поспіло виділити з себе в належній мірі пролетаризованого робітника. Зате була вже сила народу в „бігах“, тоб-то „безпаспортного“ котрого, чекала каторга, за котрим гнався жандар російського царя. Отож перша шахтарська робота в Донбасі справлялась отим самим революційним на той час народом. Того першого шахтаря швидко змінив звичайний шахтар-пролетар.

Шахтар справляє свою роботу глибоко під землю, і глибина ця часом міряється на версти, а завше на сотні саженив. Отже, там глибоко під землею в норі взагалі не може бути тих властивостей, які є на всякій іншій роботі: там не може бути „вільного повітря“, там замало навіть звичайного повітря; там зовсім нема звичайного світу—там вічна ніч; там повно отрутного та зривного повітря, яке кожен раз через який час зриває частину того підземного царства, руйнує дорогі заклади, убиває на смерть або смертельно калічить шахтарів; там мокро, вохко, завше і скрізь тече вода, млосно та гаряче до того, що працювати припадає голими або напівголими; шахти—нори, де саме справляється робота, маленькі й вузьенькі, без належного простору, тому шахтарі працюють напівлежачи на колінах, рачки, завше в найтрудніших станах постаті; світ там фабрикується спеціальними каганцями, від котрих не зривається зривне повітря; сірників, або якого иншого звичайного вогню та тютюну там мати не можна, бо зірве. Такі є звичайні умови роботи шахтаря. А те все разом покривається звичайною проявою у

шахтарській роботі—періодичними вибухами та зривами в шахтах, котрі занкічуються смертю та каліцтвом шахтарів. В тій роботі вже наперед звісно, скільки з загального числа шахтарів має бути нагло забито і скільки сиріт має залишитися від тих т. з. „нещасних случаїв.“ Це загальна ознака шахтарської роботи по всіх краях, де та робота провадиться. В багатих краях, як от Бельгія, Німеччина, Англія, Америка вугільні шахти оздоблено й краще застосовано відповідним приладдям, струментом та машинами, аніж у нас.

Отже в таких умовах роботи тратиться більш ніж де здоровля і щоб його хоча в якій мірі повернути, робітникові треба мати відповідні умови відпочинку. Але у нашого шахтаря й цього не було.

Вугільні копальні наші закладались в степах, мало залюднених, і близько коло шахт не було значних людських оселень і зовсім не було місцевих робітників,—вони приходили зі сторони, з густих залюднених та на хліборобській роботі збіднілих виробників. Ті робітники оселялись тут же коло шахт в т. з. „промислових селах“, які складались з наритих землянок, набудуваних часових і тривалих казарм та домів і в ближчих селах та місточках в сусідах. В 1913 році в таких селах мешкало шахтарського народу 374.256 душ. Пересічно навколо одного шахтарського закладу купчилося 342 душі, а навколо більших закладів їх купчилося кілька десятків тисяч. З показаного числа мешкало в казармах 72.279, в домах—61.118 і вся решта в сусідах. Отже навіть в 1913 році донбасівський шахтар не мав належного помешкання для відновлення страченого в шахті здоровля, бо, як то показано, головна маса шахтарів містилась в казармах (а вони були гірші за салдатські казарми) та по сусідах в селах, де знову та сама тіснота і скупченість. А на початку життя Донбасу та справа мала ще більш жахливий вигляд.

Один з вугільних капіталістів у своїх спогадах (справа ходить десь про вісьмидесяті роки) малює помешкання донбасівських шахтарів ось такими словами:

„Шахтарські господи були справді жахливі. Панська скотина часом мала кращі помешкання, ніж наш шахтар. Живуть вони в землянках, тоб-то просто у ямках, яких вирито в землі та прикрито зеленим же дахом. Тут не було ані полу, ані підлоги,—замість всього того були земляні призьбочки навколо. Ті самі призьбочки ужиткувались і за стола. Отоплювались ті землянки тими самими чавунцями, в яких тут варилося страву. До того всього землянка завше була повна народу вщерть—одна зміна робітників в землянці, друга—в шахті, і землянка завше повна народу.“ Отже і тут ані світу, ані простору не було ніякого.

З поданим описом шахтарських помешкань сходиться опис, який було складено на ті самі помешкання земськими

статистиками. В одному з них значиться ось таке: „Землянки копаються при самих шахтах. З верху їх зовсім не видно: їх присипано землею. Повітря та грязнота тих землянок невиносима навіть літом. Землянки тісні та людно заселені. На голубовській копальні, напр., землянка мала 10 сажень завдовжки і 3 сажени завширшки, і літом в ній мешкало 18 чоловіка, а зимою—60. Вікон або зовсім не було, або як і були, то не більш як півтори п'яди. Тому в самий ясний день в тих землянках темно. Коли ж дощ, то по стінах тече вода. Повітря завше вохке і тхне цвіллю. Коли посидиш в такій землянці з годину, то виходиш з неї одурілим і з слабою головою.“

Отже, вилізши з-під землі після пекельної роботи, шахтар мав набратися сили до нової хомутівки, «упряжки» в подібних помешканнях. Ось такими жажливими жертвами починала творитися дорогоцінна для нас енергія Донбасу. Щоб створити ту енергію і хоча трохи затримати віку, шахтар мусів на якийсь час кидати шахту та шукати «ремонту» на якійсь іншій зручнішій роботі,—скоріше всього на хліборобській. Тому як тільки підходящі умови робочого ринку наставляли, число шахтарів на цей час сильно зменшувалось, і, навпаки,—як тільки умови ті зникали, шахтарська армія труда знову повертала до шахт і землянок, знову приносила себе в жертву, щоб підняти з-під землі енергію Донбасу.

Ото з таких умов праці складалась та колосальна додаткова вартість, що показано вище, в таких умовах роботи почав зростати новий громадянин—шахтар, гордість України.

Поруч з показаним належало б переказати, яку пекельну боротьбу витерпів донбасівський шахтар в класових кожнодневних сутичках та в революційній боротьбі зі своїм класовим противником—капіталістом, та до того тут не вистарчає місця: нехай то буде зроблено в окремій розвідці.

А тепер підемо на другі ділянки Донбасу, не менш могутні, аніж вугільна. Але перед тим кілька слів про вугільні «донбаси» в других краях.

V. ВУГІЛЬНІ «ДОНБАСИ» В ДРУГИХ КРАЯХ.

Про один з таких донбасів, де зараз з найбільшою силою вривався французький імперіялізм, ми склали коротку статтю в першому числі «Червоного Шляху» і спеціальну брошуру,—це про німецький Донбас або Рур.

Земляний вугіль не скрізь є і не скрізь добувається там, де він є. Найбільш значні фактичні вугільні ділянки господарства маються в Німеччині, Бельгії, Франції, Англії та Спол. Штатах Америки.

Енергетична сила цих донбасів і основні виробничі та класові властивості тотожні скрізь до нашого Донбасу. Тому тут ми звернемо увагу лишень на розміри їх продукції.

Кожен з названих далі донбасів давав річний вироб вугілля в мільйонах пуд:

	німецький	англійський	американський	француз.	бельг.	україн.
1880	2912	9107	3955	1165	1041	96
1890	4354	11259	8729	1581	1258	183
1900	5770	13956	14923	2027	1450	672
1910	9474	16392	29623	2300	1481	1020
1913	11692	17819	31266	2449	1550	1544
1914	9862	16469	28230	1818	1020	1683
1916	9868	16153	33190	1321	1045	1751
1918	9790	14117	37531	1602	848	534
1922	7950	15544	25481	2632	1289	423

Отже, десь 50 літ тому в 1880 році, найбільшу вугільну ділянку господарства мала стара капіталістична країна Англія: її річний вироб вугілля вже тоді доходив 9.107.000.000 пуд. Слідом за нею по розміру вугілля стояли Сп. Штати Америки, далі Німеччина, Франція, Бельгія і нарешті Україна. Починаючи ж з 1900 року перше місце в світі по виробу земляного вугілля (десь близько коло 50% світового виробу) належить Сп. Штатам Америки, де в 1918 році вироб дійшов аж 37.531.000.000 пуд., а на 1923 рік очікується, коли брати на увагу вироб за перші 4 місяці, далеко більше того рекордного виробу.

З 1880 року по 1913 продукція вугілля збільшилася в число разів (кругло):

В Бельгії	в . . . 1	в Німеччині	в . . . 4
» Франції	» . . . 2	» Америці	» . . . 8
» Англії	» . . . 2	» Україні	» . . 18 разів.

В 1922 році числилося досі обчислених вугільних покладів: в Сп. Штатах Америки . . 2.000.000.000.000. тон (тона—62 пуд.)
 » Німеччині (до війни) . . 410.000.000.000. »
 » Англії 190.000.000.000. »
 » Австро-Угорщині . . . 44.000.000.000. »
 » Франції 17.000.000.000. »
 » Україні. 20.000.000.000. »

Отже, на кілька поколінь і того, що досі винайдено, вугілля вистарчить. А до того часу, як вугілля стане недостатнє, пролетарський геній знайде інше енергетичне джерело. Отже, клопотатися, що вугільні поклади зменшуються,—нема чого.

VI. РУДА ЗАЛІЗНА ТА МАРГАНОВА.

Під тею ж землею Донбасу тільки на правому березі Дніпра лежать великі поклади залізної та марганової руди, з котрої витоплюється чавун, робиться залізо та сталь.

Поклади залізної руди залягають у Кривому Розі, коло річки Жовтої, на грانیці Катеринославщини і Херсонщини, а поклади марганової коло міста Нікополя, що коло самого берега

Дніпра. По других містах Донбасу також є поклади залізної руди, але вони зовсім незначні як по кількості, так і по якості руди.

Наша залізна руда має надзвичайну добротність: вона містить в собі пересічно аж 62% заліза, тоб-то з кожних 100 пуд. тої землі можна витопити 62 пуди заліза. По других краях залізна руда значно бідніша в порівнанні з українською. Ось, напр., французська містить заліза 30%, англійська 25%, шведська коло 60%, іспанська 50%, німецька 30%, норвежська 30%, чехо-словацька 30%, австрійська 30%, а пересічно для цілої Європи 36%, в Америці 30—50%. Само собою розуміється, що більший відсоток заліза в руді має дуже велике значіння, бо тоді тратиться менш труда та матеріалів для виробу чавуну, тоб-то він є дешевший. Яке то саме має значіння, показується далі при розгляді нашої металургії.

Числова історія виробу нашої руди значиться ось так (мільйонів пуд. на рік):

	залізної		залізної		марганової
		1895	59,2		2,2
1870	1,3	1900	210,0		5,4
1880	2,7	1910	260,0		10,8
1890	22,9	1913	420,0		16,1

На цій роботі було ув'язано, в 1913, 24.000 пролетарів такого ж самого стану, як і вугільні шахтарі.

Пересічна зарплата (по залізній руді), в 1913, цього пролетаря була 390 рублів і на один пуд складала 2,3 копійки.

Класова експлоатація на цій ділянці (на пуд), в 1913 році, укладається ось в такі числа:

1. зарплата (v)	2,3
2. амортизація і др. витрати	1,3
3. собівартість	3,6
4. додаткова вартість (m)	4,4
5. риночна ціна	8,0
$\frac{m}{v} = \frac{100 \cdot 4,4 \times 100}{2,3} = 191$	чи кругло 190%

тоб-то ступінь експлоатації тотожній до вугільних шахтарів.

В інших важніших краях вироб залізної руди, в порівнанні з Україною, позначався ось такими числами (мільйонів пуд.):

Сп.	Штати Амер.	Швеція	Німеччина	Англія	Франц.	Австро-Угорщ.
1880	428	45	447	1110	168	67
1890	980	53	680	863	204	126
1900	973	112	752	775	219	151
1905	1608	159	1158	870	332	217
1910	3364	317	1752	944	890	276
1913	3428	538	2200	992	1350	300

Далі буде показано, скільки з тої руди вироблено заліза, а зараз поглянемо, які саме запаси покладів залізної руди маютьс

у важніших краях Європи. В 1922 році ті резерви доходили ось таких розмірів (в мільйонах тон; 1 тона=62 пуди):

	руди заліза в ній		‰	вироб в 1922 р.
Франція	7720	2700	36.4	14
Англія	5800	1700	23.0	13
Швеція	1350	820	11.1	4
Україна (разом з керчен- ського рудою)	1520	635	8.6	
Іспанія	955	470	6.3	5
Німеччина	1310	460	6.2	6
Норвегія	365	140	1.9	
Чехо-Словакія	330	110	1.5	
Австрія	240	85	1.2	
Люксембург	270	80	1.1	4
Прочі європ. країни	600	200	2.7	
Разом	20460	7400	100‰	

Відносно марганової руди треба знати, що головне її значіння в сучасній продукції сталі в тому, що без певної примішки маргану зовсім не можна виробити певних вищих сортів сталі, та те, що поклади тої руди по всьому світі значно менші, ніж залізної руди,—тому вона значно дорожча. В 1910 році по всьому світі її було вироблено лишень 128,9 міл. пуд.

Поміж важнішими країнами, де є поклади тої руди, вироб той розподілявся ось так (міл. пуд.):

Британська Індія	49,6
Кавказ	33,8
Бразилія	15,7
Україна	10,8
Сп. Штати Америки	9,3
Німеччина	8,9
	<u>128,1</u>

всі прочі краї	0,8
разом увесь світ	<u>128,9</u>

Отже, український вироб займає почесне місце, особливо, коли взяти на око, що з всіх країн, що виробляють залізо і, значить, потребують марганової руди, тільки Німеччина та Америка мають трохи (не до повної потреби) тої руди власного виробу, а також і те, що всі інші країни, де продукується марганова руда, крім позначених двох, цілком експортують свою руду, тоді як на Україні головна маса того виробу споживається власною металургією і лишень незначна решта експортується.

VII. ЗАЛІЗО ТА СТАЛЬ.

В центрі Донбасу стоїть найбільша краса і могутність українського господарства—металургійна індустрія, 18 металургійних фабрик, де з руди і за поміччю вугілля, виробляється залізо та сталь, тоб-то матеріальна основа оздоби спірного

господарювання, спірної роботи. Наш вік це є «вік заліза»: на що зараз не поглянь—воно залізне або зроблене за поміччю заліза; ось навіть такий продукт, як наша думка, стає незграбним, як тільки випадає залізна чи сталевна машина або струмент. Абсолютно скрізь і у всьому залізо, яке просто чи посередньо западає у нашу роботу і ціле наше життя,—це треба твердо знати для того, щоб належно цінувати оцей центр нашого Донбасу. Он погляньте, як залізом оковано навіть таку ділянку господарювання, як хліборобська індустрія: плуг, рало, борона, трактор, сіялка, серп, коса, жниварка, молотарка, віялка, жорна, вальці, млин, віз, хата і все, що в хаті,—все оковано або змайстровано залізом та сталлю; самий хлібороб добре підкутий залізом, обутий та озутий річчями, яких змайстровано залізом, і на той світ він отправляється не без заліза: його домовину майструється залізним та сталевим струментом і скріплюється тим самим залізом. А чим зв'язано та до належного господарського ладу доведено роботу найменшого виробника-хлібороба з цілим господарським світом? Залізниця, пароплави, авто, аероплани, мости і тунелі, телеграф, телефон, радіо—все то залізне, всім тим технічно сполучаються найменші частки світового господарювання. Українську пшеницу та цукор в значній долі родить зараз не «божа воля», як ще часом де хто з хліборобів ще міркує, а донбасівське залізо та сталь: врожай і цілий добробут українського хлібороба вже визначається Донбасом, його продукцією заліза та сталі. А надалі той Донбас поставить український врожай та добробут всіх виробників в повну залежність від своєї власної енергії.

Що ж до других фабричних ділянок нашого сучасного господарювання, то вони цілковито окуті залізом та сталлю, і про те нема чого й нагадувати—то зовсім наочна річ. Залізниця, напр., певно тому й звуться так тому, що все їх тіло залізне; на фабриках всі машини, приладдя та струмент сталеві та залізні; міста і вся робота та, що в них провадиться, з ніг до голови оздоблені залізом.

Залізо, залізо,—залізо скрізь й у всьому.

Першим основним продуктом металургії являється чавун. Розмір річного виробу цього продукту показується ось такими числами (в мільйонах пуд.):

1874	0,4	1900	90
1880	0,9	1910	120
1890	13	1913	189
1895	34		

Чавун далі перероблюється в залізо та сталь.

На тих самих фабриках,—у відповідних відділах, цехах—чавун далі обертається в залізо і сталь, тоб-то у відповідні зовсім і напівготові залізні та сталеві вироби. В порівнанні з чавуном ці вироби складають 72—75%.

В нижчеазначені роки вироб заліза та сталі на донбаських металургійних фабриках показано ось в таких розмірах (міл. п.):

1903	68	1910	98
1908	75	1913	141
1909	88	1914	145

В цілях загальної уяви та характеристики подамо, які саме виробили—по групах—виходили з цих наших фабрик. В 1914 році було вироблено (міл. пуд.): рейок всяких 34, серед того рейок для залізниць—28, двотаврових сволоків 13, всякого фасонного виробу 41, листового заліза 20, дахового заліза 6, обіддя для залізничних возів і паровозів 2, залізничних вісів 0,9, пружинної сталі 0,2, всякого універсального заліза 1,5, струментної сталі 1.110 пуд., рейкових накладок та підкладок 2, труб чавунних 3, труб залізних 4, мостів 1,1, жолбчастої сталі 1. Серед виробів числяться і такі, як: казани, скати для вагонів та паровозів, тендери, залізні колеса, парові казани, вагони, паровози, крани, парові машини, станки, хліборобське приладдя та всякі інші машини.

Місячна виробна спроможність всіх 18 металургійних фабрик розрахована на (в тисячах пуд.): 21,020 чавуну, (на рік це складає 252 міліони пуд.), 17,810 півпродукту і 15,330 готового продукту, тоб-то 183 міліони пуд. заліза і сталі.

По окремих фабриках показана місячна виробна спроможність 1913 р. розкладається ось так (тисяч пуд.):

	чавуну	півпродукту	готового продукту.
Олександрівська	2850	2000	2000
Гданцівська	480	480	
Дніпровська	2350	2460	2050
Катеринославська	500	700	500
Донсько-Юр'ївська	1600	1400	1100
Кадіївська	650	650	
Нік.-Маріупольська	900	1000	1060
Юзівська	2000	1500	1300
Ольховська	550	550	
Петровська	2600	2400	2000
Провіданс	1100	1000	800
Таганрогська	830	150	680
Макіївська	1200	1100	900
Дружківська	1100	1100	1300
Костянтинівська	360	500	400
Краматорська	950	100	400
Сулінська	400	650	540
Керченська	600	70	300

Щоб показаний вироб чавуну справити, потрібно страти на місяць мільйонів пуд.

вугілля	15
коксу	27
руди	36
флюсів	14
доломіту	0,8
силу робочих	97500 чоловіка
роботу НР	550000 механічних сил.

В показаній вище роботі по виготовуванню заліза та сталі в Донбасі в 1913 році було фактично увязано 68283 робітника-пролетаря, 354 інженіра, 1217 техніків, 1834 конторщика.

Робітники-пролетарі по важніших відділах і цехах розподілялись ось так:

домни	10569	15,6%
вироб півпродукту	7817	10,2%
» готового прод.	15266	22,6%
виливка	8877	13,1
другі цехи	5521	8,1
нецехові роботи	13021	19,9%
«нові» роботи	1246	1,7%
по-за межами фабрики	5966	8,8%

Класова експлоатація, визиск цих робочих-металістів Донбасу в 1913 році значиться ось такими числами:

1. зарплата (<i>v</i>)	33,4	міл. рублів.
2. матеріяли (по ринковій ціні)	108,9	» »
3. амортизація капіталу	9,7	» »
		152,0
4. додаткова вартість (<i>m</i>)	39,9	
5. ринкова ціна виробу на фабриці	187,9	
		227,8

Отже, з того маємо

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{39,9 \times 100}{33,4}$$

тоб-то кругло ступінь експлоатації 120%. При тому треба мати на оці, що в кишені залізних королів Донбаса, крім показаного, попадала також значна доля тої додаткової вартости, що складалась при виробі вугілля та руди, бо більшість металургійних донбасівських фабрик одночасно була хазяями і тих закладів, тоб-то мали «свої власні» вугільні й рудні копальні.

В капіталістичному центрі Донбаса було два зразкових об'єднання капіталістів: «Продуголь» і «Продамет». Вони були настільки міцно і для своїх цілів настільки доладно організовані, що найкращий американський концерн, картель чи синдикат міг би позаздрити їм: вони командували цілим виробом і ринком в повній капіталістичній приступній мірі.

Орудював в Донбасі капітал всіх національних мастей, тобто інтернаціональний, як йому й подобає по його властивостях. Тут були англійські фунти стерлінгів, франки бельгійські і французькі, німецькі марки, американські долари і російський рубель. Зараз ми не маємо під рукою точних відомостей про те, скільки саме і якої саме національної масти капіталу було в Донбасі, але загально можна твердо зауважити, що російський рубель,— хоча то й було в його «володіннях»,—дуже сильно там затирася своїми приятелями-конкурентами. Найстаршим по кількості, а значить і по впливу був там французський та бельгійський капітал, який випер звідтам англійський капітал, що забрів в Донбас першим, в самому початку його історії. В останні ж передвоєнні роки німецький капітал сильно намагався витиснути з Донбасу французський капітал і мав в тому поспіх. Американський долар, як і російський рубель, зайшли в Донбас в найменшій відносно мірі. Другою загальною ознакою для донбасівського капіталу являється те, що багато «чужоземних» капіталістичних товариств користались уставами «своїх» держав, капітал і остаточні рахунки показували у своїх власних валютах,—франках, фунтах стерлінгів та провадили бухгалтерію і відчитність на чужоземних мовах, мали своєї власної масті управителів та інженерів. Французьку, англійську та німецьку мову можна було чути в Донбасі, як звичайну річ. Навіть назви багатьох-закладів Донбасу показано у відповідних французьких та англійських словах. Так було усівся інтернаціональний капітал у виробничих порах Донбасу, щоб збирати колосальну додаткову вартість. І цей момент тісно вплітається в класову боротьбу на Україні взагалі і соціальну революцію зокрема.

Крім перелічених ділянок Донбасу, в ньому є ще ось такі, як: важка хемична, соляна, машинобудівельна взагалі і хліборобського машинобудування зокрема, керамична, живого срібла та інші, яких ми тут розглядати не будемо, що вони, крім хемичної, не складають органічного енергетичного ознаку Донбасу, як визначеної енергетичної висоти нової доби господарювання. Що до важкої хемичної донбасівської ділянки, яка безпосередньо зв'язана вугільною та залізною ділянкою, то слід зауважити, що вона почала у нас складатись у галузь індустрії лишень в часи війни. В ближчій будучині вона має стати визначною ділянкою донбасівської роботи, бо в ній також криється нова енергетика, котра тільки зараз після війни починає набирати могутньої сили й командного господарського значіння.

VIII. ЗАЛІЗНА ДІЛЯНКА ДОНБАСУ В ДРУГИХ КРАЯХ.

Річний вироб чавуну в мільйонах пуд.:						
Сп. Штати Америки	Німеччина	Англія	Франція	Бельгія	Світ.	
1880	237	168	464			
1890	570	288	489			
1900	854	527	477			
1910	1692	903	633			
1913	1919	1177	649	323	154	4357
1916	2359	700	564	92	8	4052
1918	2425	658	571	87	0	3928
1920	2293	354	505	205	66	3451
1921	1042	465	165	208	56	2052
1922	1693	543	309	318	100	3106
очікується (по роботі першого кварталу):						
1923	2441	480	220	110		3507

Що до виробу заліза та сталі в донбасах других країн, то подавати тут чисел ми не будемо, бо той вироб весь час складає такий же відсоток до виробу чавуну, як і у нас, і, значить, той вироб легко уявити по поданих числах чавуну.

Тепер порівняємо, які зміни стались на «донбасах» за час війни.

IX. ЩО СТАЛОСЬ НА «ДОНБАСАХ» ЗА ЧАС ВІЙНИ.

В ділянці виробу вугілля зміни стались ось такі:

	1913	1916	1918	1921	1922
Америка . . .	31266	33190	37537	29062	25487
Англія . . .	17819	16153	14117	16157	15544
Німеччина . . .	11692	9868	9790	8345	7950
Франція . . .	2449	1321	1602	2380	2632
Україна . . .	1683	1751	541	356	423

Отже, американський вугільний донбас мав великий зріст за весь час війни і дійшов найвищої точки в мент складення версальського миру, в послідуєчі ж два роки після цього миру, тоб-то з-за зміни одної форми війни на другу, американський вугільний донбас стратив свою силу на 7—20% в порівнанні з його станом в 1913 році.

Англійський—увесь час ступнево тратить свою силу, яка в останній рік теж спадає на 20% проти 1913 року.

Німецький—до кінця 1922 року спав на 30%, а зараз. в 1923 році, французами трощитьєся до кінця, і наскільки його буде строщено, зараз сказати неможливо, але, безперечно,—коли не зовсім, то в дуже значній мірі: так склалась діалектика після Версалю.

Французький—увесь час війни спадав, а після Версальського миру знову повернув до стану 1913 року. Але Рурська справа знову загрожує йому упасти ще далі того, як він спадав до Версальського миру.

Що до англійського вугільного донбасу, то треба зауважити, що він увесь час балансує свій стан за рахунок всіх других донбасів.

Що до виробу чавуну, то маємо:					
	1913	1916	1918	1921	1922
Америка . . .	1919	2359	2425		1693
Англія	649	564	571	765	309
Німеччина . .	777	700	658	465	543
Франція . . .	323	92	87	208	378
Україна . . .	189	186		2	

Отже, з поданого слідує, що залізна ділянка американського донбасу до часу Версальського миру збільшилася в силі майже на 20%, а в 1921 році, тоб-то за два роки затишку війни, він упав майже на 50% в порівнянні з станом 1913 року, а в 1922 році значно підправився в порівнянні з станом 1921 року. Вироб чавуну в Америці в 1921 році знизився до тої норми, яку він мав 20 літ тому. Але в біжучому 1923, знову очікується рекордний вироб в розмірі 2441 мільйонів пуд.

Англійський—увесь час війни ступнево, але незмінно тратить свою виробну спроможність і в 1921 році, тоб-то через два роки після Версальського миру, упав в таку яму, в якій він вже не був 50 літ; в 1922 році він поспів піднятися лишень до тої норми, яка у нього була аж в 1870 році. В біжучому році він надіється піднятися до норми, яку він мав в 1900 році, тоб-то 23 роки тому.

Німецький—за час війни спав майже на 50% в порівнянні зі станом його в 1913 році; після Версальського миру почав було ще далі спадати, але з 1922 року став упевнено знову підніматися і набрав було самого найкращого відносного стану в порівнянні зі всіма донбасами світу: йшов рівною упевненою стопою до свого довоєнного стану. Надалі і його доля залежить від кінця Рурських подій, що їх він викликав своєю господарською могутністю.

Французський—за час війни спав аж у 4 рази; після Версалю поправився, але ще не дійшов до стану 1913 року, а в біжучому році при найкращих умовах має знову упасти до стану 1900 року, тоб-то на 23 роки назад, а при гірших—упаде до нуля.

Український—до передкінця війни тримався на рівні стану, що його було набуто до 1913 року; в час горожанської війни спав до нуля. Зараз—стоїть надорозі до видужання й дальшого могутнього росцвіту. Але вимагає, як господарська ділянка, що має славу «вічного революціонера»,—пильної, напруженої, безперестанної уваги своїх тепер вільних господарів, вимагає найбільшої шани, енергійної підтримки. Він віддачить у непорівнане число разів, дасть енергію до найскорішого господарського поспіху та до повної волі. Отже всі плечі під Донбас!

X.

Повернемо ще раз в Донбас.

З поданого раніш маємо, що в 1913 році в Донбасі працювало:

1. Шахтарів вугільних	170000
2. Шахтарів рудних	24000
3. Металістів-металургійників	70000
Разом самих кваліфікованих пролетарів	264000

Всі оті пролетарі разом в 1913 році видали, в мільйонах рублів або пудів української пшениці

додаткової вартости

на вугільній ділянці . . .	127,5
» рудній » . . .	18,5
» залізній » . . .	39,9

разом 185,9;

зарплату одержали

за вугільну роботу . . .	61,5
» рудну » . . .	9,6
» залізну » . . .	33,4

разом 104,5;

загальний ступінь їх визиску, експлоатації доходив рівня

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{185,9 \times 100}{104,5} \text{ кругло } 180\%$$

загальна ринкова ціна донбасівського виробу позначалась 490,8,

а та її частина показаної ринкової ціни донбасівського виробу, що виходила за межі самого Донбасу на обмін з іншими ділянками світового господарства, позначалась . . . 387,9.

Це був той господарський (по ринковій ціні виробу) еквівалент, який ставив Донбас супроти других ділянок господарства і вимагав від них роботи на таку суму, щоб між ними та Донбасом стався закінчений господарський обмін, господарський стик або ув'язка.

Пересічно на одного робітника Донбасу припадало:

додаткової вартости	704 руб.
зарплати	400 руб.
ринкової ціни виробу	1860 руб.

Отже, всі показані коефіцієнти на одного робітника Донбасу—додаткової вартости, зарплати, ринкової ціни виробу—являються найвищими в нашому господарстві, являються найвищими, коли рівняти їх з такими самими коефіцієнтами, складеними для кожної іншої ділянки українського господарства,—

це тому, що спірність роботи донбасівського пролетаря, продукційність його праці вища за продукційність інших українських пролетарів.

На залізній ділянці американського донбасу, а саме на тій частці її, що стоїть в Пенсільванії (там працювало в показаному році 501,169 металістів-металургійників), в 1920 році, річно на одного робітника припадало

додаткової вартости 5580 руб.
зарплати 3448 »
ступінь експлоатації був

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{5580 \times 100}{3448} = 160\%$$

ринкова ціна продукту, котрий за рік роботи видавав згаданий американський металіст в Пенсільванії, була 9960 руб.,

тоб-то американський металіст-металургійник, в порівнянні з металістом-металургійником нашого Донбасу, видавав додаткової вартости у 9 разів більше (5580:586), одержував зарплати у 8 разів більш (3448:491), а ступінь експлоатації у нашого був 180% і у американського 160%, тоб-то був близько рівний.

Отже, рівень спірности роботи в нашому і американському донбасі сильно розходиться, всякі інші властивості тих донбасів також сильно розходяться, але одна властивість тут і там лишається рівною чи близько рівною—це ступінь експлоатації пролетаря. Ось цим моментом наш Донбас ріднить нас з цілим пролетарським світом до повної тотожності. А з цього моменту виходить увесь стрій всієї громадської надбудови, всіх класових суперечностей. І в цьому моменті наш Донбас рівняє нас з найвищим звершком сучасного і наступного світу.

Отже, цей мент треба мати на оці, коли ми цінуємо наш Донбас, як найважлишу ділянку нового пролетарського господарства. В порівнянні з донбасами в других краях, як от німецьким, англійським та американським, розміри енергії, котру він досі видавав, є менші, аніж в показаних донбасах, складові частини енергії нашого і показаних донбасів також ріжняться своєю формою, але взаємні внутрішні стосунки тих частей та ув'язка всієї енергії Донбасу з іншими ділянками господарства і загальний, командний вплив донбасівської енергії що до всіх інших ділянок і цілої системи господарства в нашому Донбасі, як і в других, є ті самісінькі. Американський Донбас, напр., видає більше ніж наш вугілля у 20 разів і заліза у 15 разів, але це має лишень значати, що всі другі ділянки американського господарства, які приймають на себе енергію донбасу, у стільки ж разів більше за відповідні ділянки нашого господарства, а зовсім не те, що сама відносна енергетична сила донбасу в межах

американського господарства у стільки разів більша,—ні, як раз ні—там вона точнісінько та сама, що й у нас.

З поданих в попередніх рядках чисел видно, що зараз наш Донбас ніби завмер, його колосальна енергія, його колосальне господарське добро ніби костеніє, а разом з тим костеніє і та донбасівська енергія, що накопилася в оздобі нашого господарства за всі попередні роки роботи Донбасу. Але Донбас не завмер навіки і не може завмерти, стратитись зовсім,—він стоїть і напружено жде тому, що на всіх других ділянках нашого господарювання зараз нема того енергетичного еквіваленту, за котрий вони всі разом могли би прийняти його донбасівську енергію, його роботу,—вони не мають на обмін відповідної роботи. Отже, приспано роботу на всіх других ділянках, а тим приспано і цілий Донбас і спірність всього господарювання. Поки всім можливим розгоном не працює наш Донбас, доти перед нами загроза—стратити до краю спірність нашого господарювання і впасти у велику біду. Отже, маємо поспішити піддати всі плечі під величну постать Донбасу, нашого «вічного революціонера», від котрого всі другі ділянки відстали так, що примусили його майже зовсім стати, спинити свою роботу.

Донбасом поборемо злиднів і класових ворогів. Отже, пильний зір на найвищу ділянку українського господарства, на найбільше енергетичне джерело новітнього господарювання, на ділянку, з котрої повстає нова вільна Україна, на ділянку, з котрої повстає громадянин нового щасливого світу.

Від редакції. Вміщаючи економічну характеристику Донбасу, редакція з метою повного освітлення ролі в господарстві і революції «Вічного революціонера» в слідуючих числах журналу містить політичну характеристику Донбасу й його участь в революційній боротьбі.

АКАД. Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ.

Народний музей в Катеринославі.

Народний музей в Катеринославі, порівнюючи з другими російсько-українськими музеями, не є такий давній: він збудований в 1905 році заходами Катеринославського губернського земства на спомин місцевого земського діяча, О. М. Поля. О. М. Поль був в історії т. зв., Новоросійського краю дуже видатна особа. Він винайшов близько с. Кривого Рогу залізну руду, після чого довго, гаряче й уперто домагався од російського державного уряду з'єднання залізною дорогою Криворізьського району з донецьким районом, де були великі поклади кам'яного вугілля, без подвозу якого до Кривого Рогу не могло бути розробки залізної руди. Далі він же здобув на Катеринославщині асбест, цеб-то гірний лен, графіт, чи хоч аспид, гранат, малахит. Укупі з тим той же О. М. Поль зібрав чималу колекцію місцевої старовини, яку він або купував у різних осіб, або ж викопував з могил, яких так багато по нашому краю.

Після смерті О. М. Поля в 1890 р. Катеринославське губерське земське зібрання зробило постанову вшанувати ім'я такого діяча пам'ятником тільки не таким, які звичайно ставляться, а музеєм, маючи на меті між иншим і те, що в той музей неминуче попаде і вся та колекція древностей, яку небіжчик зібрав на протязі усього свого життя.

Будування музею було скінчено в 1905 році, а колекція небіжчика О. М. Поля, як виявилось, далеко була од музею. Пішла навіть чутка, що спадщина колекції має намір продати її в Англію, в Лондонський Королівський Музей. Чим же тоді і як наповнити великі залі нового музею в Катеринославі.

Зроблено було постанову урядити в Катеринославі археологічний з'їзд. На той з'їзд скликати російських та закордонних археологів, розкопати кілька могил в різних місцях Катеринославщини, здобути, яко мога більше, церковної старовини, закупити, де можна, приватні колекції древностей, стягти звідусіль побільше етнографічного матеріалу, зібрати старі архивні документи і все те виставити в новому будинку музея. Усе було зроблено в широкому масштабі. Бракувало тільки колекції древностей самого небіжчика О. М. Поля. Як тільки до неї підходили місцеві власті, вона усе ж таки не давалась їм

у руки. Тільки після закриття археологічного з'їзду і після довгих заходів пощастило колекцію О. М. Поля перевезти до музею.

Тим часом розкопки могил в різних місцях Катеринославщини і після археологічного з'їзду робились, як і до з'їзду археологів; з церков, як і раніш, вибирались для музею усякі коштовні речі; добувалась старовина за гроші; добувалась вона також, як казали колись запорожці, і „штучним образом“.

Так катеринославський музей імені О. М. Поля все більше і більше збагачувався і поширювався. За часів Радянської влади для музею настали гарячі й багаті жнива. В останні роки він здобув собі стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значінню хіба музеям Москви та Петербургу в Росії.

В музеї, як було, так і тепер дев'ять відділів: передісторичний, скифський, грецький, тюркський, запорожський, церковний, етнографічний, природничий, архівний.

Окрім того, в музеї багата книгозбірня спеціально для археолога та природника. В передісторичному відділі велика сила різного кам'яного знаряддя—сокир, молотків, ножів, точильних каміннів, усякого посуду з каміння, землі, глини без орнаменту і з різним орнаментом, починаючи од самого примітивного „ногтьового“ й кінчаючи складним орнаментом „ялинкою“.

Найбільшу частину цього коштовного й багатого матеріалу добуто з могил кам'яного віку, яких так багато насіяно на степах минулого Запоріжжя, що на сто могил в якій-небудь місцевості запевно, вісімдесят могил будуть кам'яного віку, неолітичної доби. Немало також цього матеріалу знайдено на місцях передісторичних стоянок та майстерень. Одну з таких майстерень знайдено в самому Катеринославі, в так званому Потьомкинському саді. Другу знайдено на острові Стрільча Скеля, супроти третього дніпрового порога, Лоханського.

В тому ж таки передісторичному відділі багато усяких річей з бронзи. Мечі листовидні, з обох боків гострі, кельти, цеб-то невеличкі з двома вушками для прив'язування ручки лопатки—копати землю. Сокири, серпи, фібули, або застібки для плащів, обручки, чи хоч браслети, гладенькі, або ж з зміями на обох кінцях, або скручені спіраллю. Люстерка різної величини, з орнаментом і без орнаменту, з ручкою і без ручки. Між иншим на ручці одного великого люстерка досить гарно зроблені лев та дикий кабан.

Де-що із усього цього багатства викопано на місцях майстерень бронзового віку, яких недавно знайдено на Катеринославщині.

Одна така майстерня найдена в хуторі Іванівці, Верхньодніпровського повіту, коло садиби землевласника Ераста Бродського, за 10 верстов од залізничної станції Ерастовки. То була велика майстерня, в якій знайдено багато різних бронзових річей, а вкупі з ними і так звані матриці, цеб-то формочки для

вливання в них ротопленного металу,—міді та олива, з яких потім того виходили серпи, кинджали, кельти, шпильки до голови і также инше.

Друга така майстерня бронзового віку знайдена була на острові Таволжанському, що стоїть серед Дніпра, супроти с. Августиновки Катеринославського повіту.

В скифському відділі звертає на себе особливу увагу невелика срібна таріль з чудовим орнаментом. На лицевій стороні тарілі, як раз по середині, сидить скиф верхи на коні. Вище цього скифа-вершника фігура скифа, який схилився вниз і лагодить свій лук. Далі направо фігура оленя, трохи поповсана тоді як копали могилу. Ще далі три фігури баранів коло дерева, а за ними пречудова фігура коня, якого веде скиф, держучи в лівій руці спис. Нарешті, фігура лева, який ухопив за шию оленя і пригнув його до землі. Усі фігури зроблені дуже гарно. На всьому почувається рух, експресія і рука видатного майстра. І манера виробу і сама композиція фігур нагадує нам усе те, що вироблено на відомих скифських вазах із Чортмлицької та Куль-обської могили.

Також мимоволі звертає на себе увагу кожного одвідача музею великий бронзовий казан, 19 вершків заввишки, 16¹/₂ вершків в діаметрі, на десять відер води, викопаний в могилі коло великого села Токмаківки Катеринославського повіту.

Це один з тих великих металевих казанів, про які каже ще отець історії Геродот: «Коли скифи задумують принести жертву своїм богам, то вони роблять слідує: обдирають жертвовну животину, счищають м'ясо з кісток і кладуть його в казан свого роблива, коли такі попадуться під руку; найбільш вони схожі на лесбійські чаші»¹⁾).

Єсть також багато других, золотих, срібних, бронзових річей, яких викопано на Катеринославщині. Так: перстені, сережки, пречудові золоті з каміннями намистечка, золоті дитячі дзвоники і таке инше.

В Грецькому відділі багато різних річей з глини, каміну, міді, бронзи, золота. Єсть бронзовий барельєф Геракла, бронзові статуетки Сатира, Кинокефала, бронзова миска молодого Діоніса (Вакха), глиняна маска Пана, терракотова група Ероса та Психеї, терракотові статуетки хлопчика, який душить орла, крилатої дитини, що сидить на вівці, вагітної жінки в плащі з дитиною на руках, жінки з яблуком в лівій руці, скифа в гостроверхому ковпакові на голові.

З дрібних річей—золоті сережки, перстені, фібули, або застібки, монети, багато усяких намистечок із скла, яшми, сердолику, геширу, янтарю, гірного хрусталу.

Дуже багато усякого посуду—вази, амфори, лекитоси, унгвентарії, або флакони, ампули, епіхізиси, або ж глечики,

¹⁾ Геродот, Москва, 1885, 323, 324, 334.

прохуси, ритони, патери, фіали, або кубки, лекани, гібрії, скифоси, лакримарії, абслюзниці, лямпочки, алавастри—всього цього досить багато.

В Тюркському відділі велика сила різного матеріалу, викопаного з могил місцевого краю. Мало хто з російських археологів звертав увагу на численні могили тюрків-кочовників, які колись мешкали в наших степах. Більшість археологів хапалась за скифські могили, де багато коштовного та показного матеріалу. Отже ніде стільки не зібрано могильного матеріалу для змалювання побуту тюрків, цеб-то хазар, печенігів, тюрків та половців, або кулганів, як в Катеринославському музеї. Тут тюрк і дома, і в степу, і на війні. Тут він і сам, і вся його худоба, цеб-то кінь, корова, коза і його манастань, і його озброєння, і колисниця, які клались з ним у могилу. Тут і його багата, парчева та шовкова одежа, в якій він був одягнутий на той світ, і самий каюк, в якому він, замість труни, був покладений у могилу. Тут іноді і монети з вірною датою, з якої видно, коли саме жив на світі той кочовник-тюрк.

А ось тобі і портрети умерших тюрків, так званих кам'яних баб, які звичайно ставились на могилах небіжчиків: умер чоловік, висікали з каміню фігуру чоловіка і ставили її на могилу над прахом чоловіка; умерла жінка, висікали фігуру жінки і також ставили зверху могили небіжки. А той кам'яний портрет, чи чоловіка чи жінки, однаково звався на тюркській мові «баба», цеб-то «предок». Початок тих кам'яних «баб»—далеко-східний край Сибіру, росквіт, найкраща обробка—Славно-сербський та Бахмутський повіт був. Катеринославської губернії.

На підставі цього матеріалу історик може намалювати правдиву і яскраву картину життя тюрків, які жили в наших степах, запевне мали вплив на наших предків і сами од них могли чимало чого позичити, тим паче, що наші давні літописці так мало нам сказали про побут цих самих тюрків.

В Запорожському відділі цілі скарби усякого добра. Тут і одежа—червоні та сині жупани із тонкого сукна, шовкові, шадеві случького та перського виробу пояси, сукняні, червоного цвіту, з турецького кармазину шаровари, на які пішли дванадцять аршин сукна,—«штани»,—як казали запорожці, з достатку». Далі багата козацька зброя—гармати, можчири, цеб-то мортири, мушкети, тромблони, пістолі, списи, шабляки, келепи, або ж бойові гостроносі молотки для рукопашного бою, натруски, порохівніці з вирізаними на них роками та прізвиськами майстрів і з ріжними, дуже гарними й затійними орнаментами, із яких можна скласти цілого альбома певного народного українського орнаменту.

До зброї належали також сідла, чудові чап्राки, розшиті сріблом та шовком, вуздечки та рондики з дорогими каміннями та з золотими бляхами.

Опріч того, булава, перначі та палиці, — ознаки влади кошового, полковника та інших високих чинів на Запоріжжі.

Тут портрети видатних осіб запорізького війська, які здобули собі слави, або дома, в Січі, або ж в полі, на війні.

Ось два портрети братів—Якова та Івана Шиянів, які зробили за свій кошт в церкву іконостас. «Сей патреть снято съ ктитора Івана Шыяна и поставлень здѣсь при томъ мѣстѣ, гдѣ труды его всему обществу на иконостасѣ видны. 1784 года генваря 9 числа».

Так написано на одному портреті; так само написано і на другому, тільки замість ймення «Іван» поставлено «Яків».

Обидва брати без борід, з вусами,—у одного на голові чуприна, у другого чуприни немає, один узутий в червоні чоботи, другий у чорні, один з шаблею в руці, другий без нічого, у одного шапка у руці, у другого надіта на палицю, на кожному зверху сукняний жупан, а під жупаном шовковий «з травами та розводами» каптан.

Як що який-небудь історик, або археолог, або ж художник, а чи який артист захотів би дізнатись у що і як саме одягались та узувались запоріжці, то подивись на портрети братів Шиянів і побачиш усе до найменшої дрібниці.

Хто писав ці обидва портрети з братів Шиянів, невідомо.

А ось портрет запорожського полковника Павла Руденка, писаний в свої часи художником Боровиковським¹⁾. Це найдорожчий із усіх портретів. Він мимоволі звертає на себе увагу кожного, хто вступає в запорожський відділ музею. Полковник Руденко намальований в шапці в сукняному жупані і в шовковому білому каптані, в чорних чоботах, з палицею в руці. Після скасування Січі полковник Руденко правив за пана маршалка Алексапольського, теперь Новомосковського повіту, Катеринославської губернії, був навіть і за бургомістра в Полтаві, і в ті часи, видимо, художник Боровиковський і писав з нього портрет.

Єсть ще портрети гетьманів Хмельницького та Мазепи, полковників Колпака, Миклашевського, Кисіля, Гонти, обозних Василя та Стефана Родзянки.

Єсть ще цілих п'ятнадцять портретів так званого Мамає. Мамаї був запорожський козак половини XVIII століття і уславився тим, що скрізь, де тільки міг, губив усіх, хто не був козаком, або мужиком, особливо ненавидів дуків, він усе награбоване добро роздавав бідним людям. Після того як пани спіймали Мамає і скарали його, з'явився другий козак Харченко, який, користуючись славетним іменням свого попередника, теж назвався Мамаєм і довго робив те ж, що робив і справжній Мамаї.

Через те портрети Мамаїв широко були розповсюджені, до одного Мамає додавалось ще кілька козаків; малювався степ,

1) Три аршини заввишки і два завширшки.

товсте, велике та гілясте дерево; на гільці дерева порохівниця; до дерева прив'язана коняка; тут же коло дерева, на землі, сидить Мамай і грає на кобзі, перед ним пляшка горілки і чарка-корячок, або ж михайлик, а в самому низу картини ще й вірші:

«Се козак запорожський,
Ні об чим не туже:
Як люлька є й тютюнець,
То йому й байдуже.
Він тільки те й знає:
Коли не п'є, так воші б'є,
А все не гуляє».

На де-яких картинах вірші довгі, складні й дуже сміхотворні. Серед самої кімнати в запорожському відділі стоять дуже гарні, арабського виробу скрині, оздоблені перламутрами та слоновою кісткою, з яких дуже штучно та красовито пороблені сонце, зорі, ялинові шишки, високі вазони і в вазонах роскішні квітки.

Велике диво в запорожському відділі—це ще люльки козацькі; їх тут не десятки, а цілі сотні. І череп'яні, і пенкові, і сталеві і слонової кости, оброблені золотом, сріблом, міддю, обсажені каміннями самоцитами, склом різного цвіту, іноді з короткими чубуками, а іноді з чубуками три аршини завдовжки.

Єсть і тавлинки для табаку та ще й з датами різних років XVIII століття. Не одною тільки люлькою утішався запорожець: де-які і тютюн курили і табаку вживали. «Ріжок (набитий табаком) мозок прочищає, а люлька душу звеселяє»—казали в такому разі запорожці.

Теж немало втіху находили запорожці і в горілці. А ось і штоп горілки, викопаний в могилі запорожця. Штоп давнього виробу темно-зеленого скла, був запечатаний смолою, під штопом лежала мідна монета 1736 року. Для проби із штопа улили одну чарку,—горілка дуже смашна, дуже кріпenna.

Перелічити усе добро, яке виставлене в запорожському відділі, дуже трудно. Одно тільки можна сказати, що історик Запоріжжя ні в якому іншому музеї не знайде стільки козацького добра, як в Катеринославському Народньому Музеї.

В Церковному відділі теж дуже трудно перелічити усе те, що в ньому є. Одних церковних чаш більш дев'яноста, євангелій більше ста.

Єсть велике євангеліє, яке важить пуд і п'ятнадцять фунтів; воно надруковане в Москві, в 1745 році, оправлено в срібну оправу, густо через огонь позолочено і прикрашено розкішними емаллями та каміннями самоцитами, офіроване в запорожську церкву с. Романкова запорожським козаком Савкою Соломкою.

Рядом з таким великим євангелієм лежить євангеліє звичайного розміру, та тільки воно не друковане, а рукописне помічене 1592 роком. Це так зване учительне євангеліє;

до нього ще прикладено апокрифи про богородицю та Миколу чудотворця; в ньому багато і окремих слів і цілих виразів українських і через те воно дуже корисне для кожного лексикograфа, а найбільш українського. Його розглядав і ним користувався відомий російський учений, славіст, академик В. М. Перетц.

Велике вражіння робить катапетасма, цеб-то шовкова завіса на царські врата, з трьома величезними і показними фігурами Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого. Усі постаті на завісі написані олійними фарбами і зроблені з обох боків, через що їх бачили і ті, які стояли в середині церкви, і ті, які були у вівтарі. Завісою дуже був захоплений відомий російський професор А. В. Прахов, великий знавець церковної старовини, який доводив, що він ніде не бачив такої завіси за все своє життя.

Чимало єсть також і образів, які звертають на себе увагу кожного одвідача музею.

Тут же ікона Євстафія Плакиди в великих оленьчих рогах замість звичайних рямців. Про Євстафія Плакиду існує така легенда: пішов він у ліс на полювання, довго в лісі полював, нарешті заблуdivся і ніяк не міг вибратись з густого та великого лісу. Знесилений од голоду, він упав навколюшки і почав гаряче молитися Богу. Бог почув його молитву, послав йому оленя і той олень, з хрестом між рогами, вивів ловця з лісу, після чого Євстафій Плакида, римський вояка, не будучи християнином, прийняв христову віру. Запорожці написали образ святого Євстафія і, замість рямців, вставили його в великі оленьчі роги у купі з головою оленя. Цей образ висів на іконостасі в церкві села Зеленого, і звався у селян «рогатий бог». Єсть ще й такий образ: намальована на холсті зовсім нагая жінка з довгим волоссям; перед нею стоїть обернувшись спиною, в широченних червоного кармазину шароварах, з чуприною на голові, запорожець; він підняв угору очі й каже: «Не введи мене во искушеніє, но избави мене от лукавого».

Супроти цієї ікони висить ікона на великому холсті: «Вінчання богоматері», з одного боку богоматері стоїть архангел Михаїл, а з другого—Варвара великомучениця, яка писана з цариці Катерини. Св. Варвара—точнісінько тобі цариця Катерина, горда, велична, пишна.

Ця ікона із походної церкви, яка слідувала за царицею Катериною, коли вона з Києва приїздила до Катеринославу в 1787 році, а з Катеринославу удалась до Криму, після чого повернула назад до Полтави, Харкова, Москви й Петрограду.

Повертаючись назад, цариця подарувала увесь іконостас своєї походної церкви гр. П. Завадському, де він і зберігся в церкві с. Паньки, Новомосковського повіту Катеринославської губ. Усі образи для тієї церкви писав відомий художник Левко Боровиковський. Не так давно місцевий священник Микола

Аврамов підмалював увесь цей іконостас і згубив його на віки, опріч трьох ікон, які ще не були підправлені і попали до міста Катеринославу в музей.

Серед інших ікон звертає увагу ікона народження богоматері, чудового італійського письма XVII віку. По техніці, по композиції та по яркості красок—це дуже хороша та дорога картина.

В етнографічному відділі—одежа, обув'я, усяка домова манастиць, цеб-то: миски, ложки, кочерги, чаплії, заслінки, скрині; потім різна струментация шевців, ткачів, ковалів, шапувалів, далі вози, плуги, борони; опріч того, неводи, риболовні сітки, рогелі, хватки, верші. Усе те, що треба для селянина, і чи той селянин українець, росіянин, німець, болгарин, волох, грек, усе те більш-менш зібрано по губернії і виставлено в музеї.

В де-яких селах Катеринославщини дівчата та молодіці здавна та тепер розмальовували й розмальовують у себе сухими фарбами коміни, сволоки, слухові вікна, скрині і таке інше. Розмальовка робилася дуже ярко, цвітисто і складно,—найбільше квітки, трава, деревце, рідко птах, або чоловік. І це є справжня народня художня творчість. Таких малюнків зібрано в музеї до тисячі. На це ще, оскільки відомо, ніхто із українських етнографів не звертав уваги і не збирав такого матеріалу. Тільки незадовго до війни приїздив з Петрограду до Катеринослава відомий український етнограф професор Х. К. Вовк і здивований тим, що він побачив в місцевому музеї, вивіз і собі для був. столичного Музею Олександра III-го декілька зразків такого малювання.

Тут же багато виставлено глиняних, полив'яних та розмальованих мисок, полумисок, глечиків та кухликів.

Коло цього посуду, виставлений український весільний стіл, на якому лежать коровай, лежись, шишки, а зверху його уткнуто у глечик з пшеницею ще й гільце або вільце, без якого не буває ніякого весілля.

А далі од весільного столу—там ціле зібрання писанок з різним орнаментом: бочоночки, ялинки, грабельки, гарбузячий цвіт, сорок вісім клипців, баранячі роги, стрючки, повна рожа, качині шийки, зізда, заячі вушка і таке інше.

Писанки—це теж дуже коштовний і цікавий матеріал для того, хто інтересується чисто народньою художньою творчістю. Це надзвичайний продукт народньої творчості, яка розповсюджена скрізь, де живуть слов'яне. Коли пильно додивляєшся до малюнків на цих писанках, то мимоволі будеш уражений і правильністю, і художністю, й великою різноманітністю мотивів, які часто мають свій початок в дуже давні дохристиянські часи.

Орнаментика писанок, яка виникла із художніх потреб чоловіка, звернула на себе увагу різних учених, українських, російських та чужоземних археологів та етнографів¹⁾, які

¹⁾ Українські та російські—Сумцов, Вовк, почасти Косач, Литвинова, чужоземні—Вольський, Ванкель.

написали про те де-кілька коштовних дослідів, а проте ті досліди ще далеко не останнє слово науки про писанки.

В природничому відділі—рослина і живина, чи, як там кажуть, флора й фауна місцевого краю. Тут і звірі, і птацтво, і гади, і комахи. Єсть сім'я вовків, дикі коти, дикі кози, лисиці, зайці, бабаки, харсуни, видри, ласки і другі.

Із птацтва—дрохови, орли степові, орли-грифи, орлани, баби-птиці, колпиці, лебеді, павичі, качки, журавлі, стрепети, пугачі, круки. Опріч того, безліч усякої дрібноти—соловейки, синички, сплюшки, жайворонки, посмітниці й інші.

Із гадів—чорні гадюки, сірі гадюки, ужаки, полози, жовто-брюхи. Єсть один жовтобрюх трохи не три аршини завдовжки, якого піймали у дніпрових плавнях, де річка Підпільня і де коло берега річки була остання, так звана, Нова Запорожська Січа.

Єсть і всякі павуки, наприклад: кара-курт, цеб-то чорний павук, або вовк-павук, невеличкий, чорний, лиснучий, як тая доспіла тернина, а в тім дуже страшний і згубний: од нього гинули цілі стада скоту. На щастя він з'являється в степу, не що літа, а через десять, п'ятнадцять років, періодично.

Усі ті звірі, усі птахи, гадюки, комахи виставлені в музеї не по казенному, як звичайно, одно за одним, порода за породою, а так, як вони живуть в своїй природній обставі—в лісі, в траві, в норі, в дуплі дерева, на гілках дерева, на скелі, в річках, озерах.

І вся та обстава коло звіря, чи птиці, а чи гадюки зроблена не тільки гарно, а певно, артистично рукою талановитого, щирого, безутомного, тепер уже умерлого, а проте на віки незабутнього співробітника музею, М. І. Підосинникова.

В архівному відділі—багато різного архівного матеріалу, тільки він не з так давніх часів—XVII, XVIII і початку XIX століття. Цей матеріал ще жде своєї розбірки і свого опису і через те спинятися на ньому і казати про те, яку він має вартість, ще передчасно.

Катеринослав
1923 р. 12-V.

АКАД. Д. І. БАГАЛІЙ.

Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова.

I.

Головною рисою наукової діяльності Акад. М. Ф. Сумцова являється його надзвичайно колосальна наукова продукція. Трудно знайти іншого автора, який би видав стільки праць, як М. Ф.: кількість їх переходить за 800; з цього боку М. Ф. нагадує з сучасних українських письменників лише Акад. А. Ю. Кримського. Зміст і розмір праці М. Ф. дуже різноманітний. Численно переважають невеличкі статті, замітки, розкидані по часописах, особливо по газетах, головним чином Харківських, але є багато і окремих книжок, розвідок, відбитків з часописів. Чим пояснюється ця головна риса його наукової творчості? Куди більше стремління у широчінь, а не в глибочінь. Певну відповідь на це кардинальне запитання дав у своєму прекрасному докладі про праці М. Ф. по українському письменству його учень проф. М. А. Плевако, на урочистих зборах¹⁾, улаштованих катедрою Історії України і присвячених вшануванню світлої пам'яті керівника її етнографічно-літературної секції. На думку проф. М. А. Плевако, М. Ф. не міг, не мав часу і спромоги звертатися до переробки і доповнення своїх наукових дослідів, бо захоплювався новими темами, яких вимагав розвиток тих наукових галузів, проводарем-ініціатором яких, як напр., в історії українського письменства, або української етнографії він був; іноді він був примушений обмежитися тим, що ставив тему, зібравши до неї численний бібліографічний матеріал, сподіваючись, очевидно, що їх розроблять його наступники; і так воно справді й бувало; і цим пояснюється велика сила його маленьких розвідок і заміток, виданих не окремими кни-

¹⁾ І. Я. Айзеншток надрукував в першій книзі «Червоного Шляху» свій реферат про праці М. Ф. Сумцова по історії українського письменства, в якому зробив примітку, що катедра історії України не вшанувала пам'яті керівника своєї секції. Це не є так, бо на урочистім засіданні 25 березня, яке було улаштоване катедрою, було прочитано п'ять наукових докладів: Д. І. Багалія, М. А. Плевако, К. Т. Німчинова, В. В. Ветухова, С. О. Таранушенко і спомини Шаховського, ще 4 було перенесено на спеціальне засідання катедри на 31-е березня—асп. Ткаченко, Єрофеева, Тиховського, Данковської.

жечками, а в часописах і в газетах. Друга причина цього розпорощення його праць лежала в конкретних обставинах місцевого провінційального видавництва: треба було користуватися усіма можливостями, щоб де-небудь приткнути свою працю, бо Харківський Університет, де працював небіжчик, не мав коштів на видання книжок наукового загального змісту, а лише допомагав молодим вченим друкувати їх дисертації, і багатько років не видавав свого наукового органу («Записок»), та й не давав ще до того ніякого гонорару. Нарешті і сам М. Ф. охоче друкував свої праці в таких органах, як часопис «Киевская Старина», або «Южный Край», бо мав таким чином більш широку аудиторію, хоч і мусив до неї пристосовуватися і надавати своїм працям більш популярного змісту й характеру.

II.

Наукова діяльність М. Ф. Сумцова була тісно звязана з його громадською працею. Вона була остільки різнноманітна, що ще за життя його викликала потребу в її підсумках. Такі підсумки були зроблені в його 25 і 30-літній ювілей—у 1900-1905 р.р. Вже на першому ювілею була зроблена висока оцінка і наукової і громадської праці М. Ф. науковими інституціями і окремими діячами. Славнозвісний академик Ягич з Відня привітав різнноманітність його наукових праць, в яких, казав він, освітлюються з великим хистом найважливіші пам'ятники письменства. Знаменитий галицький діяч і поет Франко висловлював таке бажання: «нехай же вам не забракне сил і внутрішнього вогню ще і в дальших 25 роках орати той широкий переліг, на якому ви вже тепер являєтесь одним з найвидатніших робітників». Акад. А. Кримський писав: «я так багато навчився з ваших прекрасних праць». Мною було указано на значіння науково-популярних творів М. Ф. для селянства, а саме, не може бути міцної культури без піднесення культури селянства. До 1900 р. за 25 років М. Ф. надрукував 286 творів. Серед них виділяються монографії по історії українського письменства XVII стол. (про Лазаря Барановича, Голятовського, Гизеля, Вишенського), по історії українських апокрифів; окрему групу займають праці по українській народній словесності і етнографії (напр., «Культурныя переживания», «О свадебных обрядах», «Современная малорусская этнография»), по історії мистецтва («Леонардо да Вінчі») по російській літературі («Одоевський»). Взагалі кажучи, вже в 1900 році М. Ф. заняв почесне місце серед українських вчених в усіх оцих галузях знання.

III.

Минуло 5-ть років і на 30-літньому ювілею знов була зроблена оцінка його діяльності, а самому ювіляру присвячена окрема книжка, де його товариші, і учні вмістили про нього свої

праці. Цікаво, що тут ми бачимо праці не лише українських і російських вчених, а й слов'янських і, що особливо характерно, на їх рідних мовах. Історично-філологічний факультет підкреслював його глибоку прихильність до прогресу і просвіти на підвалинах широкої суспільності й гуманізму.

Дякуючи своїх слухачів-студентів за їх привітання, М. Ф. сказав: «много еще сохранилось доброжелательства у русских людей, и я смотрю на это доброжелательство, как на залог лучшего будущего и нахожу в нем нравственную опору для настоящей моей ученой и общественной деятельности». Відповідаючи проф. Зайкевичу, М. Ф. Сумцов сказав: «я дуже дякую Вас за Ваші щирі привітання. В них я чую відгук того громадського бажання, щоб зняті були кайдани з української мови, щоб в нашій занедбаній краї панували істина та справедливість». Від одного селянина було прислано такого вірша:

Потрудився тридцять років
Ти, шановний добродію;
Знаю й розум твій глибоке
Зерна правди,—добра сіє.

Число праць М. Ф. за це п'ятиріччя ще значно збільшилося. І після 30-літнього ювілею особливо в останні 5 років М. Ф. працював з великою енергією й напруженням, не гляючи на свою хворість, літа і страшенно скрутні обставини життя — і матеріальні і моральні. Переобтяжений викладанням лекцій раді насущного для своєї великої сім'ї, він працював, не покладаючи рук, і 15-го вересня 1922 року умер з книжкою в руках. В похоронах його прийняли участь Наркомос, ІНО, професори і студенти, школи і курси, де він викладав, кооперація і взагалі все харківське українське громадянство. За труною йшов оркестр школи червоних старшин, було багато промов і біля ІНО і на кладовищі. Тут знов було зроблено в третє громадську оцінку його, яко вченого і громадянина. Число усіх праць М. Ф. у цей час виросло до 800.

IV.

Проминуло півроку зо дня смерті М. Ф. і за цей час було виготовано багато спеціальних наукових докладів про різні сторони наукової і громадської діяльності М. Ф. яких було зачитано на 3-х урочистих засіданнях: на одному засіданню «Научного Общества» і на двох засіданнях катедри історії України. Розглянуті були папери небіжчика як у його родини, так і серед рукописів катедри Української історії. Виявилось, що після смерті М. Ф. залишилася дуже велика і цінна наукова спадщина, яку ми мусимо зберегти, розібрати і вжити усіх заходів, щоб надрукувати те, що не побачило світу за його життя. Сам небіжчик М. Ф. ще за життя, коли працював при кафедрі, яко керівник її етнографічно-фольклорної літературно-української секції надіслав до катедри свій власноручний відчит

про свої праці, як надруковані так і ненадруковані за 1918-1922 р. до 1-го квітня. Цей відчит має таку наукову вагу, що його неодмінно треба буде видати, що я зараз і роблю.

«Стара латинська приказка¹⁾»,—говорить він у своєму відчиті,—що під час галасу і колотнечі наука замовкає, знайшла собі яскраве підтвердження в останні роки війни, революції, страшенної дорожнечі, скасування приватних і кооперативних видавництв. Все це кепсько відбилося на науковій продукції. Особливо це помітно на Україні. Багато видатних наукових діячів померло: Волков, Широцький, Науменко, Сушицький. Багато наукових інституцій або зникло цілком або стало мовчазним, в тому числі найбільш, здавалось, міцні Київські і Львівські за браком діячів і коштів. Тим, кому доля судила залишитися на сцені життя, здається, треба напружити не тільки усі сили для наукової діяльності, але одночасно поставити її на видноті, прилюдно, для громадського підрахунку, для загального ознайомлення і взаємного підтримання. Сучасний стан науки на Україні ясно вимагає сполучення старих керівників з молодими силами і з широкими верствами суспільства, про-світами, кооперативами. Зупиняючись на такій думці, я і відчитуюсь зараз са-мо хіть перед катедрою Української історії, як член цієї наукової інституції, в додаток ще найбільш близької до моїх наукових інтересів і студій, які теперішнім часом йдуть виключно в межах українознавства.

Мої розвідки за останні 4 роки поділяються на друковані і рукописи. Що до друкованих розвідок, то, як автор, я заздалегідь скажу, що не зовсім ними задоволений, бо іноді траплялося друкувати нашвидку без такого, як слід, оброблення, але гаятися було неможливо, і моя надія на нові кращі видання почасті знайшла вже для себе виправдання відносно хрестоматії українського письменства. Надруковані книжки усі вже давно розійшлися і тепер перероблені або значно доповнені мною для нових видань, коли до того дійдеться.

Надруковані праці. 1) Сковорода і Ерн («Літ.-Наук. В.» 1918 № 1); 2) Начерк розвитку укр. літературної мови. Х. 1918 р.; 3) Етнографический очерк населения Харьк. губ. Х. 1918 р.; 4) Хрестоматія укр. письменства. Х.; вид. 1918; 5) Пам'яті Нечуй-Левицького («Южн. Край», 1918, № 57); 6) Слобожанщина і Шевченко (в збірн. творів Шевченка, вид. «Рух», 1918); 7) Пам'яті Ф. К. Волкова («Южн. Край», 1918, № 71); 8) Пор-фірій Кореницький (вид. «Рух», 1918 р.); 9) Слобожане. Іст.-етногр. розвідка, Х. 1918, 240 стор.; 10) Укр. нар. словесність, (вид. «Рух», 1919; 11) Я. І. Щоголів (при збірн. творів Щ., в вид. «Рух», 1919); 12) Куліш, «Южн. Край», 1919, № 88), 13) Куліш, («Рідне Слово», 1919 №№ 41, 42, 43); 14) Куліш. (Монографія,

1) Він, очевидно, мав на увазі відому поговорку, що *inter arma silent musae*.

П. 1919, 54 стор.); 15) Вплив Шевченка на письменство («Вісти», 1921, 11 березня); 16) В. Г. Короленко. Некролог. (Бюлетень Т. П. 1922 № 2); 17) Революційний зміст «Щоденника» Шевченка (Бюлетень № 5); 18) Велетень думки і слова (Потебня) Х. 1922; 19) Увага на дві поезії Щоголіва («Наше минуле», 1919); 20) Покажчик тем для студій над Шевченком, 1922; 21) Слово о полку Ігоря в українських студіях, 1922; 22) Географія України, 1922; 23) Хрестоматія українського письменства, 1922.

II. Рукописи. 1) Рослини в українському народньому світогляді (написано було для Союз-Банку; рук. у Проф. Талієва); 2) Спогади старого професора; 3) Збірник українських сучасних оповідань на 2 томи (рук. у б. ред. Союз-Банку В. А. Рубінського); 4) І. Я. Франко, рук. на 3 аркуш. (написано для Всевидату; Рукоп. у Г. Коцюби); 5) Дев'ять розвідок про Потебню (для бюлетеня про Потебню; були надруковані); 6) Начерки української філософії в 20. відділах, арк. на 15–20 (написано для Всеукраїнської Академії Наук; рукоп. у автора); 7) Український гумор, арк. на 5 (рукоп. у автора); 8) Погляди на укр. націон. характер. Збірка відозв (рукоп. у автора); 9) Сучасні наукові діячі, арк. на 10 (рук. у автора); 10) Сучасні укр. поети. Характеристика творчости аркуш. на 5 (рукоп. у автора); 11) Хв. К. Вовк на $\frac{1}{2}$ аркуш. (рук. в ред. «Наука на Україні», надрукована); 12) Нові українські словники (рук. тамже); 13) Історичні пісні і думки, арк. на 10 (рук. у автора); 14) Кладовище рукописів (надруковано в «Науке на Україні»); 15) Українські народні революційні пісні, аркуш. на 5 (рук. у автора); 16) Рецензія на книжку Мамонтова «Педагог, як мистець»; 17) Українське жіноцтво, як національний фактор, арк. на 2 (рук. у автора); 18) Історія українського театру XIX стол., арк. на 7 (рук. у Всевидаті); 19) Брак любови і милосердя. Нарис з історії культури і моралі, арк. на 3 (не закінчено, рук. у авт.); 20) Гра в мака. Етнографічна розвідка на $\frac{1}{2}$ арк. (рук. у автора); 21) Філософські паралелі до Сковороди, арк. на 3—Вовелар, Амільєр, Герцен, Л. Толстой і др. (частина рукопису у автора, частина у Всеукр. Ак. Наук). Таким чином, рукописи розпорошені по 6 місцях.

Звертаючи увагу на теми, які розроблював М. Ф. Сумцов, ми бачимо, що майже усі вони торкаються українознавства і серед них декілька таких, які мають велике значіння, як «Начерк української філософії». Звертають на себе увагу і такі праці, як українські революційні пісні. Кажучи взагалі, М. Ф., як ми бачимо, відкликався у своїх розвідках на потреби сучасного совітського життя, спричинився до утворення сучасної української культури.

В другому документі—відчитові М. Ф. катедрі за першу половину ми знаходимо де-які пояснення до цих праць.» Проф. М. Сумцов,—пише небіжчик,—закінчив і здав Всевидату для друку 1922 року історію українського театру XIX ст.». Ця розвідка мусить увійти в видання «Український театр в минулому

і сучасному», яке підготовлено і здано до друку М. Ф. Сумцовим укупі з проф. Я. А. Мамонтовим, проф. О. І. Білецьким і М. А. Розенштейном розміром в 17¹/₂ друк. аркушів. Далі проф. Сумцов зібрав біля ста відозв про український національний характер, зробив з приводу цього доклад в засіданні катедри української історії, здав короткий відчит в часопис «Наука на Україні» і продовжує цю роботу, доповняючи її новими матеріалами і систематизуючи їх в залежності від часу і національності авторів. Закінчена цілком для друку розвідка «Українські революційні народні пісні XVII—XIX в.». Ця розвідка поширює славнозвісне закордонне видання Драгоманова «Політичні пісні українського народу» 1883—1885 років тими новими матеріалами, що повиходили після 1885 року. Теж цілком закінчено невеличку розвідку про сучасний культ сонця, як він відбився в новішій російській і українській поезії, мистецтві й науці в зв'язку з старим світоглядом митичним і художнім. Поруч з цим автор підкреслює нові риси в поглядах і почуттях, зв'язаних з сонцем, як творчою силою Всесвіту. Закінчено і надруковано Всевидатом в додатку до 4-го видання української літературної хрестоматії «Показчик тем для студій над Шевченком», усього 150 №№ з поясненнями і бібліографією для кожної теми, як допомога слухачам Іно і Соцвиху. Закінчено і надруковано розвідку про «Слово о полку Ігоря» в пристосованню до українських шкіл, з додатком перекладу Руданського і поправками цього перекладу». Далі М. Ф. перелічує й інші свої надруковані праці і каже, що ним приготовлено до друку низку відозв про нові книжки для «Науки на Україні». Зараз ці рецензії, коли часопис цей припинився, взяті родиною М. Ф. й ждуть, як і інші його рукописи, свого слушного часу, коли їх можливо буде надрукувати.

Нарешті, цікаво буде привести зміст ще однієї записки М. Ф. до катедри української історії— його пояснюючої записки до складеного ним проекту про колективну працю для катедри.

«В передовых культурных странах,—писав він,—особенно в Германии и Америке научные коллективные работы получили большое распространение и во многих областях знания выразились в чрезвычайно ценных вкладах. Далеко слабее это движение выражено в России, вследствие слабого развития науки и малочисленности выдающихся ученых и совсем слабо, почти вполне отсутствует на Украине, по причине крайне ограниченного числа деятелей науки и полного отсутствия материальных средств. Неудивительно, что накопилось множество неудовлетворенных задач и потребностей, особенно на Украине. Что ни шаг, то пробел, недостаток, почти полное отсутствие научного творчества, духовное оскудение и нищенство средств. Создать такую коллективную работу, которая отвечала бы вполне научным потребностям момента, очень трудно и вряд ли

возможно, но подойти к ней подготовительным путем необходимо, не откладывая в долгий ящик и с теми небольшими силами, какие имеются еще на лицо, что сможет сколько-нибудь поддерживать научную жизнь. Еще в 1808 году, более 100 лет тому назад, один из выдающихся украинских деятелей того времени, Ломиковский, сделал опыт украинской исторической энциклопедии, составил «Словарь малорусской страны», изданный лишь в конце века, в 1894 году, в VI—VIII книгах «Киевской старины». Разумеется, этот словарики в два печатных листа (36 страниц) имеет лишь теперь историческое значение. С того времени накопились громадные новые материалы—археологические, исторические, юридические, этнографические, со множеством новых объяснений, и новый словарь нужно готовить постепенно, по карточной системе, так чтобы он был одновременно словарем по истории, этнографии, археологии, искусству и в таком словаре, естественно, должны будут работать все члены кафедры украинской истории. Для членов собственно этнографической секции остается ряд отделов по фольклору, этнографии, литературе и языку, в области последнего, в пределах так называемой этимологии, при чем необходимо проследить историю слов в историческом ходе жизни украинского языка по его памятникам, что представляет огромный интерес для изучения психологии народа». Катедра висунула другу тему для колективної праці—складання «хрестоматії по українознавству», куди частково повинна була увійти і та тема М. Ф. Склав М. Ф. і пояснюючу записку про підготовку аспірантів. «Число аспірантов,—писав він там,—кажесть, можесть быть лишь крайне незначительным, ограничиваться отдельными единицами, так как черпать неоткуда; нет людей, нет средств, нет пособий і вся тяжесть подготовки ложится на нескольких лиц, обремененных годами, трудами и нуждой. Подготавливать можно только того, кто уже сколько-нибудь подготовлен ранее, имеет интерес к науке и готов действительно трудиться. Эту подготовку я считаю нужным связать с теми работами, которые аспирант наметил ранее в бывшем университете, в связи с прочитанными им книгами. Вместе с тем необходимо будет установить часы бесед и личных советов, по меньшей мере, один или два раза в неделю, чтобы следить за ходом занятий аспиранта и помогать ему советами и указаниями. Это требует со стороны руководителя затраты энергии и труда и, следовательно, оплаты, без которой трудно ожидать успеха». Така була невсипуща праця М. Ф. в межах катедри історії України. Одночасно ж він провадив ще більш енергійну персональну наукову працю, про яку свідчить неведений вище реєстр його розвідок.

Звернемося нарешті до змісту ще одного невиданого твору М. Ф-ча, який знайдемо в його паперах і який має дуже велике значіння для його біографії і для історії культурного відродження

Слободської України,—це його «Спогади» про своє життя, немов коротка його автобіографія.

«На моїм українстві,—каже М. Ф.,—почасті відбилася сумна доля українського народу. Мої вади, хибі, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини». І справді, «Спогади» М. Ф. являються одночасно і його автобіографією на ґрунті українського відродження, і історією цього відродження в Слобожанщині, остільки вони були тісно зв'язані між собою. М. Ф. згадує перш за все про українські впливи на нього своєї рідної Боромлі на Охтирщині, де був невеличкий маєток його батьків, які збудували й будинок. На сволюку цього будинку зберігся давній напис, зроблений по українському стародавньому звичаю: «создался дом сей рабом божіим Семеном Сумцем». Сумці колись належали до козацької слободської старшини, але дрібною, до дрібних землевласників і додержувалися у своїому житті простих українських звичаїв і світогляду. Вони мали родичів і серед селянства. В сім'ї М. Ф. розмовляли по-російському, але мати з великою любов'ю оповідала йому українські казки і жила по стародавньому: лікувала старими заходами, відшептувала зуби, коли вони боліли і т. инш. «Тут,—признається М. Ф.,—криється джерело мого пізнішого наукового етнографізму, любови до народного слова й побуту: в гомоні лісу я чув лісовика». М. Ф. присвятив свою новішу етнографічну розвідку «Слобожане» матері своїй. Цікаво, як він сам ставився до цієї розвідки,—він дивився на неї, як на заповіт своїм землякам. «На цю розвідку,—каже він, слідкуючи за Шевченком,—я дивлюсь як на мій заповіт живим і ненародженим моїм землякам, слобожанам на Україні і не на Україні сущим». Ось характерний уривок з цієї передмови, який яскраво малює нам ідеологію М. Ф.: «Російська держава, протягом віків усе більше поширюючись, охопила безліч країв і народів. Коли, було, подивився на мапу, то одразу в вічі кидався її величезний розмір. Здавалась вона незмірно могутньою, але пішла розруха і страшенно великий будинок, який складали сотнями літ, повалився за декілька місяців. Вийшло це нечуване в історії з'явище через те, що краї і народи були пригноблені. На їх гнобительство державний нарід задарма тратив сили, не дуже турбуючись що до власного поліпшення. Усі потрібні реформи відкладалися, як то кажуть, в довгу скриньку. Людям без кінця морочили голову обіцянками. Ні один край не мав досить простору для культурного розвитку. Самий багатий числений по людності край—Україна—був знищений гнобительством уряду, заборонами мови і школи, утисками і деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людности призвичкою запобігати перед урядом, попсований зросійщиною школою—низкою, середньою і вищою,—приспосованою для того, щоб викоринити усяке національне місцеве почуття і всяку

національну місцеву свідомість. Очевидно, на Україні життя мусить піти іншим шляхом». Тут виявлений повний світогляд Мик. Ф—ча, Генезу якого він і дав в своїх «Спогадах»¹⁾.

Рано почалися і письменні українські впливи на М. Ф—ча. З дитячих літ він ознайомився і полюбив твори Котляревського й Квітки. В студентські часи знав багацько уривків з Енеїди. Знаємо також, що М. Ф. закінчував видання творів Квітки, розпочате О. С. Потебнею. Він виучив на пам'ять цілий збірник українських пісень і поезій, виданий у 1866 році. Українське життя у Харкові з 1875 до 1905 року,—згадує М. Ф.,—було дуже мляве: празникували раз на рік лише Шевченківські роковини. Збиралися у О. С. Потебні, але коли він у себе, в своїй квартирі (бо був хворий і не міг читати лекцій в університеті) почав читати приватний курс для знайомих про байку, з Петербургу був зроблений про це од Міністерства Освіти запит. В таких прикрих умовах трудно було,—каже, М. Ф.,—працювати по українознавству. І не дивно, що в охоранці було заведено «діло про проф. Сумцова»—про його конспірацію. В 70-тих роках М. Ф. зробив подорож до Києва, щоб познайомитися з київськими видатними українськими вченими, як В. Б. Антонович і інші. Згадуючи про це, М. Ф. каже: «яскраво відбилася ця подорож, і досі, як квітка, розливає пахощі». З Харківських українських діячів М. Ф. згадує про сім'ю Єфіменок (Олександру Яковлівну і Петра Савича), про мене. Нарешті, М. Ф. присвячує ліричні рядки Україні і каже, що «для нього вона була притулком до правди». Далі йдуть досить широкі спомини М. Ф—ча про його власну наукову і громадську діяльність. Перші спроби її для нього були дуже шкідливі, завдяки його українофільству. Він згадує про те, як заборонена була його докторська дисертація 1885 року (про Лазаря Барановича) за те, що він неначе в ній ляяв великоросів, «але це, каже він, була брехня і ніколи ні до великоросів, ні до інших народів ворожнечі у мене не було». Наслідком же цього було те, що він був примушений кинути працювати по історії українського письменства і перейшов на історію загального мистецтва і на російську літературу, а здебільшого на українську етнографію («Малюнки з українського народного слова» 1910 року). У власній сім'ї,—згадує М. Ф.,—панувала російська літературна мова, бо бракувало української школи і громадянських українських установ. Денаціоналізація панувала тоді усюди, влада слідувала за усіма. М. Ф. згадує, як його власні українські рукописи загинули у цензурі; про це ж він пише й у своїй замітці про кладовище рукописів (надрукована в «Науке на Украине»). 30-ть років М. Ф. вів в таких прикрих обставинах українську наукову і громадську працю. Лекше стало провадити цю культурну працю з 1905 року. «Тоді,—каже М. Ф.,—і я згадав свою українську мову». Перша його прилюдна промова

¹⁾ Слобожане. Х. 1918, стор. 3.

на українській мові була виголошена на зборах, де вшанована була пам'ять проф. М. С. Дрінова і де був присутнім зять М. П. Драгоманова Бончаревський, професор і політичний діяч Шишманів; це був, як пише шуткуючи М. Ф.,—«млинець трохи не допечений».

З цього часу М. Ф. зробився співробітником, як каже, шостої великої держави в світі,—преси і написав з того часу сотні розвідок, напів наукових, напів публіцистичних і в російських і в українських часописах, журналах, як то: «Літературно-Науковий Вістник», «Україна», «Сніп» і т. инш. Почав М. Ф. з цього часу видавати й окремі книжки українською мовою. Клопотався,—згадує він,—виправляючи мову і пристосовуючи її до простішого розуміння; бачив поступовий розвиток наукової мови, що давало моральне задоволення. Пишу про це навмисне: хто піде таким шляхом, не буде жалкувати». Тоді вийшла і його велика розвідка про Леонардо да Вінчі. З 1907 р., коли виникла надія на краще вільне життя я,—каже М. Ф.—перейшов цілком на українські справи. На першому в Харкові Українському З'їзді учителів середньої школи М. Ф. виступив з промовою, яку почав так: «Зараз усе, навіть ті стіни, що стоять навкруги, єднають мене з вами і голосно кличуть до спільної праці». Але реакція не дала спомогти розвинути цій справі. Більш значіння мали виклади самого М. Ф. українською мовою в університеті в осені 1907 р., про українську народню словесність. «У 1910 році,—згадує М. Ф.—Чесько-слов'янський етнографічний музей у Празі звернувся до мене з проханням організувати при музеї український відділ». Метою життя і споминів М. Ф-ча було підкреслити національно-культурні права української людности.

Закінчує М. Ф. свої спогади такими чулими словами;

«Ні, вмирати ще рано; смерті тепер шкідливо; треба жити й жити і двічі і тричі проти старого підневільного і безнадійного життя, щоб зогрітись хоч трохи в проміннях теплого сонця».

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ

Професійний добір та його соціальне значіння.

Проблема професійного добору має для людства подвійний інтерес: по-перше, з погляду зросту продукційности, а значить і соціальної моці, й по-друге—з погляду вдалого розв'язання професійної долі людей, щоб-то з погляду рівня діяльної задоволености людства. Коли перша точка зору ставить проблему раціоналізації професійного добору в центр уваги політиків, економістів, техніків, то друга будить до цієї проблеми інтимний хвилюючий інтерес—правда, не позбавлений де-якого цілком природнього недовір'я з боку широких мас.

Перша точка зору виходить з мети суспільства, як єдності, що розглядає окремих індивідів та їх професійну долю, лише як засіб до досягнення цієї суспільної мети; для другої ж точки зору, навпаки, кожна окрема професійна доля має вартість сама по собі.

Не трудно помітити, що ця друга точка зору, не дивлячись на її, здавалось би, індивідуалістичність, підносить проблему до без порівняння більшої висоти соціальної важливости, ніж перша. Бо хоч кожен член суспільства зацікавлений є в піднесенні загальної продукційности, яко можливий співучасник у використанні її продуктів, але інтимно для нього далеко важніша його власна професійна доля, що в значній мірі наперед визначає його пайку участі в споживанню продуктів виробництва, його громадську вагу, ступінь задоволення його гідности, емоційний тон, що буде забарвлювати його професійну діяльність на протязі всього його життя. І оскільки така особиста задоволеність стала б соціально здійсненою не лише для обранців, але й для найширших шарів суспільства, остільки б це потягло за собою такі недосяжні наслідки для цілого характеру й зафарблення суспільних взаємовідносин, таке глибоке наближення до ідеалів соціального устрою, про котре людскість втомилась навіть мріяти.

Можливе чи неможливе таке загальне розв'язання професійної долі?—Це залежить не тільки від того, чи пощастить науці знайти задовольняючі методи для професійних діагнозів та прогнозів, і не тільки від того, пощастить чи не пощастить

класові, що прагне до соціального будування, використати ці методи в інтересах людства, а не в інтересах пануючих груп, але також і від того, в якій мірі існуючий склад професійних потенцій людства відповідає тому складові необхідних професійних потенцій, якого вимагає вся сукупність умов даної доби. Бо соціальний хаос, що одбивається на процесі професійного добору, як хаос у використуванні професійних здатностей, заслоняє нам страшніше й загальне біологічне питання: питання про міру професійної здатності людства в цілому до тих завдань, що йому ставить історія.

Однак, як би ми не розв'язали це останнє питання, зараз у нас немає даних до негативного його розв'язання; отже можливість позитивного розв'язання, а значить й ідеального устрою суспільства не виключена, і вже однієї цієї можливості досить, аби надати проблемі професійного добору того особливого внутрішнього хвилюючого відблиску, що він характеризує всі першорядні проблеми.

І тому, коли ми знайомимось з фактами, що відбивають підвищену увагу до питання про професійний добір капіталістичного світу, коли ми дізнаємось про заснування ледве не що-дня нової установи для з'ясування цієї справи, про нові закони, що з'являються майже що-місяця, про нові спеціальні видання, що з'являються сливе не що-дня,—ми почуваємо, що капіталістичний світ не тільки не перебільшує, але засліплений фетишизмом продукційності зовсім не помічає дійсної сути проблеми і згубного значіння її для самого коріння старого суспільства.

Спробуємо освітити в самих загальних рисах, в чому полягає сама проблема, якого характеру набув рух, зв'язаний з нею, на Заході, в чому суть тих метод, з котрими підходить зараз західня наука до її розв'язання, та в чому найбільші перешкоди, в світлі яких уявляються нам нині перспективи розв'язання проблеми.

I.

Суть проблеми професійного добору відбивається вже в самому понятті «професії». Як що не заглиблюватись в окремі дефінітивні тонкості, то ми спостережемо дві головні тенденції у визначенню «професії».

Одна з них намагається зв'язати професію з заробітком, друга—з суспільною її ролюю. Перша виходить з погляду окремого працівника, в центрі уваги котрого лежить заробіток, як мета і рація його професійної роботи, для котрого сама робота—лише засіб. Друга виходить з погляду суспільства, як єдності, для котрого окремі професії суть лиш знаряддя для

спільного осягнення загальної мети, і для котрого заробіток є лише засобом виявлення соціального зв'язку суспільства з його членами, чимсь подібним до соціального пуповиння.

Не трудно помітити, що суперечка між цими визначеннями уявляє собою не просто різнодумання, але відбиток двох протилежних соціальних позицій: позиції індивіда, що відчуває себе змушеним розплатуватись за необхідні йому засоби до існування професійною працею, та позиції суспільства, що розглядає професійну діяльність індивіда, як його природно й необхідну соціальну функцію. Ці дві позиції відбивають дві великі доби в розвитку суспільства: вміраючу добу збирання соціальної єдності серед загального хаосу і роздорів та зорю доби, що ще лише тільки починає займатись над історичним обрієм—доби зібраної соціальної єдності. Кожна доба має своє розуміння професії і в зв'язку з цим і своє відношення до професійного добору.

Як що в світлі соціальної концепції майбутнього професія індивіда є формою його соціальної функції, то для соціального світогляду минулого цей функційний характер професії різниться остільки, оскільки виявляється ріжниця самого напрямку суспільного процесу. В зв'язку з цим і професійний добір, цеб-то розподіл людей по різних професіях, носить характер професійної боротьби, тоб-то боротьби за ту чи іншу пайку суспільних продуктів, за котру вже лише з необхідности доводиться виконувати ту чи іншу соціальну функцію.

Професії домінуючі, а саме професії ватажка, царя, судді, жерця, господаря і т. д. розглядаються як невід'ємні прерогативи, особові чи групові, добуті завоюванням, походженням чи ще якимсь засобом, так же, як здобувається майно; ці прерогативи мають яскраво зазначену рацію в наданню власникові їх різних привілеїв, чи то матеріальних, чи привілеїв чести, чи, нарешті, привілеїв для задоволення жаги активності. Самі ж ці привілеї вважаються не як компенсація з боку суспільства за понесену професійну працю, а, навпаки, ніби вони й повинні належати їх власникові самі по собі.

Навпаки, професії пригноблені, починаючи з професії раба, войовника, хлібороба, кінчаючи професіями вільних ремісників і управителів, а в де-які епохи навіть вчених, літераторів, філософів, розглядались як доля переможених чи невдак, котрим домінуючі групи дають якусь частку від своїх благ ніби з милости, і котрі повинні служити своїм панам не лише за цю милостину, а й по суті свого соціального стану.

Регулюючі сили професійного добору в цю довгу добу історії людства суть конкуруючі апетити і домагання груп і людей, вони обмежуються лише силою опору з боку пригноблених або змаганням апетитів співконкуруючих. В цьому відношенню порівнюючи байдуже чи то буде ця хижа група зайшлою, що підбиває вільний перед тим нарід в своїх рабів чи данників, чи то

буде стан або класа, що піднеслась з середини самого народу своїми бойовими здатностями і потім використала їх проти власних земляків. Ті, що опинились зверху в цій боротьбі, визначають і пайку здобичи і професійні функції, як для себе, так і для подоланих груп, не беручи на увагу ніяких мотивів, крім одного—збільшити здобич, а в гіршому випадкові зміцнити регулярне її постачання, при чому «заробітку» в сучасному розумінні тут ще немає; існує лиш «здобич» чи «дохід» для одних, і як милість чи «утримання» для других. І такий розподіл лишається аж доти, доки в народі, в середині чи зовні його, не з'явиться нова група хижаків, остільки дуже, щоб скинути стару і сісти міцно самій. В періоди порівнюючого застою, коли нізвідки не з'являється сила, що може захитати встановлену рівновагу, досягнутий розподіл «професій» і здобичу може зберігатись між нащадками тої й другої групи; і в такому випадкові тим, що вважається за засаду професійного добору, буде походження чи посідання нерухомістю,—в устрої кастовому, феодальному, становому—однак же, це не змінює сути засади, що дуже добре виявляється при першій же сутичці, яка передає владу до рук фактичного переможця незалежно ні від його походження, ні від його попередніх прав володіння.

Дійсною засадою професійного добору в цю добу є принцип фактичної переваги, котра спирається на все, що може служити їй підтримкою, головним же чином на насильство.

В міру зросту свідомости, солідарности і суспільного значіння груп, що складають не нечислений вершок, а відносну більшість народу, ця засада відмінюється. На розподіл «здобичу» й професійних ролей починають впливати маси, формальною умовою для посідання пануючих постів стає вже не фактична перевага, а «вибори», суспільство аристократичне ступеневі відмінюється в демократичне, при чому фактичний зміст такої зміни полягає в тому, що змінюється склад, а іноді й кількість пануючої групи та зовнішні форми захвату й підтримання влади. «Засада виборчости» не є по суті новою засадою професійного добору, а лише модифікацією «фактичної переваги», модифікацією, що є уступом під натиском нових інтересів та сил, що знаходять собі ідейну підпору у висуванні інтересів суспільства над інтересами його володарів і починають згодуватись про функційну природу професій.

Але оскільки ґрунтовна зміна ще не заходить, оскільки суспільство лишається індивідуалістичним і заснованим на суперництві, остільки й професія розглядається, як знаряддя заробітку, а не як форма соціальної функції і силою, що регулює професійний добір, в дійсності по старому лишається сила змагання інтересів з тією лише різницею, що військова сила та сила землеволодіння поступаються, а на чільне місце висувається сила маєткового посідання, і що можливість підняти в лави пануючих формально надається всім. Але умовою необхідною для

останнього по старому лишається здатність фактично переважати, хоча б і в нових формах та новими засобами. Здобич чи дохід переходять в «заробіток».

Нарешті, в міру зросту свідомості соціальної єдності, в міру зростання ваги класів, що творять масу суспільства й перейнятих ідеєю солідарності, а не панування, стає можливим, хоч би в засаді, розуміння професії, як засобу заробітку. Ця концепція ще слаба, бо інерція тисячолітніх понять надто міцна, щоб зразу поступитись місцем для нової, але оскільки вона з'являється й закріплюється, остільки з'являється й стає мислимою й нова концепція професійного добору. Отже, як що професія є соціальна функція членів суспільства, а не засіб для заробітку, то, очевидно, що й розподіл цих функцій повинен регулюватись не інтересами й фактичною силою тих або інших осіб чи груп, але виключно соціальною доцільністю. Конкретно це визначало б, що кожна професія повинна виконуватись не тими людьми, що нею оволоділи, чи до неї загнані, а тими, що своїми здатностями природними й надбаними, найбільш до неї здатні.

Подібна система професійного добору є логичне завершення ідей примату суспільної єдності перед антагоністичними змаганнями індивідів. Коли б їй пощастило здійснитись, вона замінила б засаду фактичної переваги й засади виборчості засадою дійсної придатності.

Не трудно зауважити, що здійснення подібної системи наразилось би на величезне соціальне утруднення, якого не знала ще жадна попередня система, а саме на трудність стимуляції. Оскільки ідивідуальні апетити, домагання матеріальних здобутків, чести і т. п. перестали б бути регулюючою силою в цій новій системі професійного добору, остільки б з'явилась потреба в новій регулюючій силі настільки міцній, щоб вона змогла не тільки повести до максимального напруження діяльності, але й перемогти інерцію старої регулюючої сили, що далеко більш страшна й чіпка, ніж то може здатись на перший погляд, позаяк вона має за собою не тільки тисячолітню спадкову силу звичок історичної доби, але також й рештки біологічного інстинкту доісторичного мисливецького життя.

Такою новою регулюючою силою могли б стати або виключно висока свідомість соціальної необхідності, або задоволення, котре б приносила професійна діяльність сама по собі,— професійне задоволення.

Тільки могутнє й довге виховання, послідовно переведене через весь устрій суспільного життя, що кожною своєю дрібничкою демонстрував би з повною наочністю і невідпороною переконаністю для кожної людини можливість і перевагу соціальних мотивів над особовими,— може протягом довгого часу проробити цю титаничну працю, перевести незграбну соціальну машину людскости на рейки нового стимулювання.

Ця згубна протирічність, що зростає на шляху до соціального перебудування і полягає в необхідності соціального перевиховання для здійснення нового устрою і в необхідності нового устрою для здійснення перевиховання,—примушує думку шукати виходу іншими шляхами, хоч би в умовах системи зискової стимуляції.

Цей вихід можна б було знайти в тому випадку, коли б пощастило здійснити таке урегулювання професійного добору, що мало б своєю засадою—засаду реальної придатності, а своєю регулятивною силою—силу професійного задоволення.

Два питання повинні ми розв'язати, аби визнати цей вихід реальним: чи можливо здійснити подібну систему професійного добору і, коли можливо, то чи була б вона дійсним виходом.

Що до другого питання, то суть його полягає в тому, чи може професійне задоволення взагалі існувати, не як виключення, а як соціальна реальність, і як що може, то чи може воно з природи своєї бути силою, що примушує людей не тільки до праці, але й до повного напруження своїх трудових потенцій.

Важко собі уявити в наш час, аби щось було в силі примусити людей відмовлятися від діяльності, що була б їм під силу, та одночасно давала задоволення,—особливо як би при тому вони були забезпечені в своїх основних потребах з передумовою доцільного розподілу людей по професіях. Потяг до праці, що дає вихід силам, що захоплює видимим поспіхом, що розгортає перед людиною захоплюючу перспективу дальших досягнень, що дозволяє безпосередньо відчувати дружній зв'язок з досягненнями тисяч других людей в тій же галузі, що наповнює душу гарячим тремтінням соціального пульсу і передчуттям найвищих перемог людського духу,—таке замилювання працею зовсім не є дивним навіть в сучасному суспільстві. Воно є запальною силою для тисяч діячів нової формації, якими здебільшого є наукові дослідники, робітники мистецтва, технічні конструктори, значна частина організаторів, значна кількість тих кваліфікованих робітників, що керують машинами—напр., пілоти, шофери, машиністи, монтери і т. и. Ця сила не тільки реальна, але й досить могутня, щоб примусити забувати часами й про малий зарібок і про різні нелади родинного й суспільного порядку.

Відома анкета Lewenstein'a, переведена 1911 р. серед 5.000 німецьких робітників, виявила помітну групу робітників (8,7% з тих, що дали відповідь), що діставали задоволення в своїй професії, при чому багато з них діставали задоволення незалежно від заробітку, і % цей підвищувався в тих професіях, де робота була різноманітніша та де гігієнічні умови праці були легші.

Таким чином, коли ми говоримо про професійне задоволення, ми маємо на увазі не моралізуюче припущення й не ідеальну абстракцію, але реальне, хоч, на жаль, і не дуже поширене явище нашого життя, що приступне спостереженням, вивченню й поясненню.

Оскільки ж професійне задоволення здібне не тільки бути мотивом до роботи, але й джерелом найвищого напруження сил,—воно має всі ті позитивні соціальні данні, завдяки котрим зберігається при всіх своїх хибах стимул зиску.

І в цьому треба шукати відповіді на друге з поставлених нами вище питань—на питання про те, чи придатним буде професійний добір, заснований на професійному задоволенню та реальній придатності, стати дійсним розв'язанням основної соціальної антитези сучасності. Як-би подібний добір був здійснений, розв'язання антитези було б осягнуте, бо стимул, необхідний для нового суспільства, був би здійснений без необхідності попереднього здійснення для того самого суспільства.

Далеко складнішою буде відповідь на перше питання: чи можливе само здійснення подібного добору в дійсності.

Три основних труднощі лежать на шляху до його здійснення: трудність технічна, трудність соціальна та трудність біологічна.

Трудність технічна полягає в тому, щоб виробити методи досить точні й практичні для визначення властивостей необхідних для різних професій та для переведення професійного діагнозу людей, а також в тому, щоб знайти організаційні методи для реалізування небувалого й грандіозного завдання—правити професійною долею мільярдів живих істот.

Трудність соціальна полягає в тому, щоб організувати соціальну силу, яка не тільки захопитися подібним завданням і здібна буде збити опір дуже й дуже міцних ще сил, що будуть всіма засобами проти цього боротись, але й здібною буде зреалізувати й твердо довести до краю саме виконання завдання.

Трудність біологічна полягає в тому, щоб професійна придатність самого людства в цілому виявилась відповідною його професійним завданням. І ця остання трудність—сама страшна, бо як-би були знайдені всі методи й усунені всі перепони соціальні і всі люди були б розподілені по професіях, для котрих вони придатні, а тоді б виявилось, що для значної кількості професійних місць людей не стає, або ж для значної кількості людей відповідних їм місць не стає або ж для значної кількості людей не існує зараз взагалі професій, що дали б їм професійне задоволення,—в таких випадках розв'язання завдання могло б стати під величезною загрозою.

Однак, доки відповідних підрахунків не зроблено, у нас немає підстав боятись таких можливостей, коли ж підрахунки будуть підведені й песимістичні припущення справдяться,—це буде тільки визначати, що людскість стоїть перед новою великою проблемою, котру зараз можна (й повинно) передбачити, але котра реально перед нами ще не стоїть. Нам зараз досить того, що йти назустріч цій проблемі нам необхідно навіть і в тому разі, як-би розв'язання її для нас здавалось недосяжним.

А не йти до неї ми не можемо тому, що друга трудність—соціальна—вже поставлена на чергу до розв'язання історичним

ходом подій, а саме—суворою боротьбою класів, що рано чи пізно поставить питання про нові підстави професійного добору в цілій його гостроті.

Ця проблема стане перед свідомим свого положення соціалістичним суспільством не лише тому, що цього буде вимагати забезпечення максимального виробництва, але також і тому, що соціальна раціоналізація професійного добору логично випливає з основної організуючої ідеї соціалізму—з усунування самого регулювання господарчого процесу і планування його в інтересах цілого науковим шляхом. Мова йде тут про наукове планування в інтересах суспільного цілого найважливішої з продукційних сил—сили робочої, при чому не в розподілі її кількості, а якості, згідно класичній формулі «від кожного по його здатностям і кожному по його потребі», формулі, що в першій своїй частині відповідає формулі розвинутого буржуазного суспільства: «всяка людина на своє місце» (right man of right place).

В освітленню цих міркувань найновіші західні спроби т. з. «професійної орієнтації», що викликають надзвичайно швидко зростання суспільної уваги до себе цікавості, суть не просто цікаві винаходи чи втішна вигадка, а надзвичайно важливий симптом виключної важности соціального процесу, що лише починає накреслювати свій справжній зміст і своє можливе історичне значіння.

Всі спроби, оскільки можна судити по літературних даних та по особистих враженнях, мають відношення не до першої й другої з зазначених трудностей,—а лиш до третьої, саме до методики аналізу професій та професійної діяльності людей. Нам потрібно ознайомитись з цими спробами, аби знати, що вони обіцяють та на які наражаються труднощі, і щоб з'ясувати, в якому напрямку повинна йти в зв'язку з цим наша власна наукова робота.

II.

ЗОВНІШНІЙ ХАРАКТЕР РУХУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ.

Щоб зважити й оцінити характер і значіння того руху, однаково й наукового й громадського, що зв'язаний з іменням професійної орієнтації, потрібно знати й зовнішні форми його вияву, щоб-то ті вияви громадської уваги й діяльності, що воно породило,—його, так би мовити, соціальний резонанс і той науковий ґрунт, щоб-то ті теоретичні передумови й методологічні підстави, якими він ідейно живиться.

Соціальний резонанс руху професійної орієнтації досить імпозантний, особливо як що взяти на увагу дуже молодий вік руху.

Минуло всього коло п'ятнадцяти літ з того часу, як в Америці народились спеціальні установи для керування по

обранню професії («vocation guidance bureaux»), що з'явилося, треба думати, не без ідейного зв'язку, до де-якої міри, з наукою Тейлора (котрий у своїй віданій праці про наукову організацію виробництва висував засаду: «кожна людина на своєму місці», right man of right place,—як одну з підстав наукової організації).

Праця цих бюро притягла до себе увагу психологів, котрі зробили спробу підійти до того ж завдання з наукової точки зору. Ці перші спроби зв'язані з іменем Мюнстерберга, німця з походження, і професора Гарвардського університету. Опис його експериментів по психологічному добору телефонисток та трамвайних провідників, опублікований в «Grundzüge der Psychotechnik» (1913 р.), став першим літературним товчком для всіх послідуючих спроб.

Першим важливим соціальним фактором, що значно сприяв розповсюдженню нової ідеї та її перевірці на практиці, стала війна. Роскриваючи й загострюючи проблеми, що назрівали вже в мирний час, війна щедро втягала в їх розв'язання все нові й нові засоби та все нові й нові сили.

Щоб використати в належній мірі перевагу, що давала техніка арміям, потрібна стала величезна кількість спеціалістів, котрих належного числа не було і котрих необхідно було підготувати масами в найкоротший термін: шоферів, літунів, повітряних спостерігачів, радіотелеграфістів, артилерійських наводчиків і т. д. При обмеженій кількості інструкторів і необхідності підготовки спеціалістів в найкоротший термін умілий попередній вибір учеників мав особливе військове значіння.

В цьому напрямку роботи вели одночасно обидві воюючі сторони (невідомо лише, чи робилось щось в цьому напрямку в Росії). Найбільші поспіхи виявились як раз в тій професії, що в цій війні відіграла найбільш яскраву роль—в професії літунів (Франція, потім Італія, Англія и Америка. Німці зайнялись серйозно цією проблемою лише під кінець війни).

Найбільш грандіозним по своєму масштабові пристосованням психологічного добору для військових цілей був гігантський експеримент, переведений в 1918 році в Америці над 1.700.000 жовнірів та 40.000 офіцерів. Цілий рік готувався з американським темпом до цієї роботи спеціальний Psychology Committee при найближчій допомозі American Psychological Association, цеб-то фактично майже всіх психологів Америки. Спеціальний добір дослідників, що складався з психологів та студентів старших курсів психологічних факультетів, проведених через спеціальні двохмісячні курси, працював на протязі всього 1918 р. На підставі цих іспитів, переведених з глибокою таємничістю, була переведена браковка жовнірів, виключення цілком непридатних, призначення на чорні роботи нездібних до строю, комплектування унтер-офіцерських й офіцерських шкіл, нівелювання складу частин по рівню інтелігентности, набори в спеціальні часті і т. д.

Для характеристики значіння цього експерименту Ліпман наводить слова Dodge'a, котрий вважає, що «цей експеримент може дати підставу для розвитку військової психології, чинність котрої буде сильніш, ніж чинність 42 см. гармат».

Вже під час війни, а ще більш після війни, в добу демобілізації, цікавість до наукового визначення професійної придатності з неймовірною швидкістю захопила промислові кола. Я розпоряджаю лише даними, що стосуються Німеччини, але й вони досить показні. В Німеччині рух професійної орієнтації покалічено вузько-приватно-власницьким характером його використання. А саме, поруч з звичайними у цілому світі бюро порад по добору професії (Berufsberatung), що організовані майже при всіх біржах праці, переводиться також особливий вибір (Berufsanslese) найбільш придатних на ту чи іншу окрему працю. Для цього існують окремі лабораторії, що не дають поради робітникові, яку вибрати професію, але дають поради працевдавцям, кого з кандидатів вибрати для даної професії.

Такі лабораторії, іноді досить багаті спеціальними апаратами, влаштовані на підприємствах: Круппа, Даймлера, Людвіга Лева, Авгсбург-Нюренбергських машинових фабрик, Т-ва Ауер, Загальної Компанії Електрики, Сіменсі Шукерт, Цейс, Уніон, Агфа, верфи Блом та Фос в Гамбурзі, при всіх майстернях німецьких залізниць (для машинистів окрема центральна лабораторія в Дрездені), трамвайних провідників, при школі телеграфистів для т. з. Schnell-Telegraph і т. д. Треба зазначити, що саме в цих лабораторіях, а не в бюро для Berufsberatung прикладають свої сили німецькі вчені.

Не менш помітна і та участь, що бере в русі громадська діяльність. В цьому відношенню, звичайно, на першому місці стоїть Америка.

Надії, що покладаються американцями на здійснення засади «кожній людині її місце», зформувані характерним для них засобом—переведенням на долари—виливаються в суму 60 мільярдів доларів додаткового річного доходу для одних Сполучених Штатів. Привабливість цієї суми мабуть визначає той розмах, що надається заснованому минулого року спеціальному інституту, на чолі якого стоїть відомий Cattell та ректор Yale університету, котрому поставлена мета—не більше й не менше—як господарче відбудування всього післявійськового світу.

В Англії відповідний National Institute of Industrial Psychology ставить собі метою «підтримку й пристосовання психологічних й фізіологічних дослідів в цілях поліпшення положення людини в промисловості й торгівлі». На чолі Інституту стоїть рада, в ній беруть участь декілька десятків професорів-фізіологів, психологів, педагогів, медиків та представників політичних течій (в тому числі Асквіт, Бальфур), робітничої партії, тред-юніонів та промисловців.

Найстаршою заснованою на континенті установою є «Office intercommunal pour l'orientation professionnelle» з Christians'ом на чолі, що працює при жвавій участі проф. Descroly; вона зародилась ще до війни в Бельгії.

В Іспанії вже кілька літ працює й видає свої *Annals Institut d'orientation Professionnelle*.

В Мілані організується *Istituto Fisiologia sociale* при участі професорів Doniselli, Pugliese, Patrizi. Інститут буде мати три відділи: фізіології споживання, фізіології праці та експериментальної педагогіки з спеціальним бюро для професійної орієнтації. В Токіо Інститут Промислової Психології (*Kyusho Kai*), що буде, між іншим, навчати директорів підприємств психофізіології робітників.

Участь державної влади виявляється в цьому русі найдужче у Франції, де всі бюро професійної орієнтації з осені 1922 р. одержують державну підтримку та де існують спеціальні комітети при міністерствах праці, гігієни та соціального забезпечення.

В Німеччині остання конференція розробила минулої осені план спеціального *Reichsamts* для питань професійної орієнтації.

Що торкається, нарешті, зовнішніх виявів наукової роботи, то вони не менш численні.

В Америці *vocational guidance* розробляється майже при всіх університетах (а де-які університети, як переказують, завели психологічний іспит, як обов'язкову умову прийняття в студенти, замість іспитів, саме Нью-Йоркський, Колумбійський і почасти Чикагський). У Франції праці ведуться в *Institut de Psychologie* при Сорбоні, *Laboratoire de Psychologie du Travail* при *Conservatoire National des Arts et de Mètièrs* (l. Amor), де з цього року видаються особні дипломи для тих, що скінчили по спеціальностях організації праці, далі в *Institut Lannelongue d'Hygiène sociale* (де працює Frois). В Швейцарії існує *Cabinet d'orientation professionnelle* при Інституті Ж.-Ж. Руссо та кабінети при університетах Цюрихському та Женевському. В Німеччині працює проф. В. Штерн (Гамбургський університет), далі проф. О. Lippman (*Institut für angewandte Psychologie* коло Берліну), проф. Mege (*Laboratorium für industrielle Psychotechnik* при Шарлоттенберзькій політехніці), проф. Rupp, що зібрав при Берлінському університеті багату колекцію матеріалів по психологічній методології, проф. Giese в спеціальній лабораторії в Галле, *Roppelreiter* в Кілі і багато інших. Існують заклади також в Чехії, Польщі, Швеції, Фінляндії, Японії, Венгрії, Румунії, Південній Америці. Що торкається спеціальної літератури, то вона вимірюється вже сотнями видань,—коли лічити книжки, що трактують спеціально проблеми професійної орієнтації,—та тисячами, коли брати книжки, що найближче до неї стосуються. Існує коло десятка спеціальних періодичних видань, (*Praktische Psychologie*, *Psychotechnische Rundschau*, *L'orientation professionnelle*, *La formation professionnelle*, бельгійські *Bulletin Trimestriel* і т. д.) Окремим

статтям по питаннях профес. орієнтації присвячують все більше місця в журналах психологічних, технічних, економічних та инш.

Нарешті, показником служить і часте повторення спеціальних з'їздів, з котрих три носили міжнародний характер (останній 1922 р. в Мілані) та ставлення питань профес. орієнтації на з'їздах інженерів, на конгресах психоаналітиків, на останньому (Віденському) конгресі соціологічному і т. д.

Кожний тиждень приносить відомості про якусь нову установу або новий журнал, нову книжку новий курс лекцій і т. д.

Такими є масштаб та зовнішні рямці цього руху. Вони свідчать, звичайно, не стільки про практичні досягнення його, скільки про гостроту зачепленої ним соціальної проблеми та бурхливість сподіванок, зв'язаних з можливістю її розв'язання. Де ж той науковий ґрунт, на якому став можливим такий швидкий розквіт?

В різних країнах профес. орієнтація базується на даних різних наук. Головними з них будуть три: психологія, фізіологія та медицина. Однак, медицина по суті справи обмежує свою роль негативними порадами, попередженнями від професій, особливо шкідливих при даному стані здоров'я; фізіологія (головним чином праці Ж. Амара у Франції) ще не сказала в цій галузі свого рішучого слова. Основні спроби професійної орієнтації проходили й проходять до сього часу в цілому світі під прапором т. з. диференціальної психології.

Суть диференціальної психології у відмінні її від загальної полягає в тому, що вона ставить своїм завданням не відшукування загальних законів психичного життя, що мали б силу для всякої людини, але вивчення різниці між людьми та групами людей, студювання індивідуальних особливостей, на підставі котрого диференціальна психологія намагається з'ясувати зв'язок та взаємну залежність окремих психичних властивостей, їх походження та значіння. Таким шляхом диференціальна психологія намагається підійти до розуміння структури духового життя особи, як цілого, у відмінні від психології загальної, що задовольнялась досі або визначеннями й описами, або експериментувала над окремими елементарними фактами, як відчуття, реакції увага і т. п.

Ідейним матеріалом, що ліг в основу цього нового напрямку в психології, стала, з одного боку, точна метода, експеримент, що закріпився в загальній психології з часів Вебера та Вундта, з другого боку—збільшення цікавості—не зважаючи на свою методологічну невибагливість—до спроб окремих психологів трактувати проблеми характерів, цеб-то до спроб, скерованих на вивчення не психичних елементів, а психичного цілого.

Традиції лабораторної методики, що заважали психологам—особливо німецької школи—віднести серйозно до цих характерологічних спроб, були почасти ослаблені в своїй зарозумілій претенційності в зв'язку з загальним методологічним зворотом

кінця XIX в., зв'язаним з іменням Карла Менгера—з одного боку, Віндельбанда й Ріккерта—з другого. Цей зворот висунув проблеми ідеографічні, цеб-то проблеми описів, систематизації й оцінки конкретних процесів, на рівну ногу з проблемами номотетичними, цеб-то проблемами закономірностей.

На ґрунті цього звороту стало можливим, не порушуючи наукової гідності, задовольняти свої природні інтереси до дослідження більш високих психологічних функцій та тих своєрідностей, що в цьому відношенні відрізняють людей. Необхідно було тільки знайти методу, придатну для таких дослідів і в той же час маючу основні властивості справжньої пристойної методи.

Такою методою й стала метода «тестів», вперше описана в 1890 р. американським психологом Cattell'em (*Mental Testes and Measurements*). Однак, перші спроби були неспіливі і майже не виходили за межі тих психічних властивостей, котрими займалась ще до того німецька лабораторна психологія (Cattell вивчав динамометричні натиски, рухи рук, час реакцій, поділ лінії пополам, кількість засвоєних пам'яттю літер і т. д.).

Дійсне ж значіння для психології й те місце, що вона придбала в науці згодом, надали цій методи праці Альфреда Біне, що він переводив на протязі ряду літ вкупі з шерогом інших дослідників; вони пробили цій методи дорогу й привели до загальнозв'язної системи вивчення розумової обдарованості дітей.

Нова метода притягла до себе увагу не лише психологів, але й правників, педагогів, психіатрів й соціологів. В ній додали можливість збудувати науку, що полишаючись точною, охопила б ряд нових й більш складних та важливих психічних фактів, для т. з. «індивідуальної психології».

На протязі десятка років з'являється ряд спроб пристосувати нову методу в педагогіці, спроб, що завершилися систематичними селекціями школярів для переправлення їх у вищі народні школи в ряді міст Німеччини, обов'язковими по закону іспитами інтелігентності для всіх школярів в Австрії, та величезними іспитами для прийому до різних шкіл і навіть до університетів в Америці (про них ще точних відомостей не маємо).

Одночасно переводились систематичні досліді над психологією зізнання свідків (*Aussage*), що мають величезний інтерес для судових цілей та майже неоглядні досліді в галузях психопатології, порівнюючої психології рас, віків, полу, над індивідуальними різницями в окремих функціях—як сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, судження, всилення, інтереси, темпераменти, емоції і т. д. З працями в новій галузі зв'язують свої імена такі психологи, як—Холл, Герман, Горндайк, Jerkes, Декролі, Клапаред, Лан і багато сотень інших. В. Штерн дає першу спробу витриманої теоретичної систематизації нової науки (*Differentielle Psychologie*), а наведена ним неповна бібліографія перевищує вже в 1921 р. дві тисячі окремих назв.

Однак, всіх цих окремих завдань не було досить, аби надати новій методі захоплення й внутрішньої певності, що їй бракувало. Надати їй цієї сили судилось тільки професійній орієнтації, що взяла її за свій базис.

Зворот психології в напрямку диференціальних дослідів та метода тестів—це й стало тим науковим ґрунтом, на якому росте професійна орієнтація в її сучасному значінню.

(Далі буде).

ПРОФ. О. ФЕДОРОВСЬКИЙ.

Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині.

Харків—великий університетський центр, здавна був одним з осередків наукового вивчення України і поширював свою краєзнавчу діяльність не тільки на Харківщині, але й далеко поза її межі. Два колишні університетські наукові товариства «Общество Испытателей Природы» и «Историко-Филологическое Общество» провадили поважну дослідчу роботу переважно краєзнавчого характеру. Харківське «Общество Любителей Природы», що виникло порівнюючи недавно, об'єднувало аматорів, натуралістів і шкільну молодь, серед котрої вербувало корисних молодих робітників і ширило ідею охорони природи. Перші два товариства мали поважні органи: «Труды Общ. Испытателей Природы» і «Сборники» і «Вѣстникъ Историко-Филологическаго Общества», добре відомі фахівцям. «Бюллетени Общ. Любителей Природы» були часописом науково-популярного типу, але дуже живим і цікавим.

Низка організацій науково-прикладного характеру, як «Харьковское Общество Сельского Хозяйства», Обласна Сільсько-Господарська досвідна станція, Ентомологічне Бюро Губернського Земства та інші, що по самих своїх завданнях були організаціями краєзнавчими, звертали в своїй роботі найпильнішу увагу на чисто наукові питання і також мали свої видання.

Як раз в останні перед війною роки і особливо вже під час війни інтерес до вивчення місцевого краю і значіння, якого надавали цьому вивченню, дістають у нас, як і всюди, загальне визнання. Губернське Земство розпочинає гідрологічне, потім ґрунтово-ботаничне досліджування Харківщини, доручене проф. А. В. Набоких і проф. В. І. Талієву, і гіпсометричну дескрипцію під керівництвом Ю. М. Шокальського. Всі польові роботи до цих досліджень було вже закінчено, але з-за обставин часу, наслідки їх не оголошені, що ж до вивчення ґрунту то результати цієї праці, певно, в значній мірі загинули зі смертю керівника.

Розвиток інтересу до місцевої природи виявився в надзвичайно швидкому зрості екскурсійної справи, організацію якої провадило почасти «Общ-во Любит. Природы» і яка широко

розвивається особливою екскурсійною секцією «Харьковского Общества Грамотности».

Цілі стаціонарного вивчення природи мала задовольнити Північно-Донецька Біологічна станція «Об-ва Испыт. Природы», заснована ним коло м. Змійова, і яка за недовгий час свого існування згуртувала значну групу молодих дослідувачів і студентів, а також кількох видатних учених (В. М. Арнольдї, Ю. А. Філіпченко, Н. В. Воронков †), переважно гідробіологів, але також і інших фахівців.

Наслідками збільшення інтересу до місцевого краю являються між іншими два корисні видання: «По окрестностям Харькова» історично-природничий справочник, з ботаничним, геологічним і кліматологічним відділами, виданий студентами Харківського Університету р. 1916; і виданий в-вом «Союз» р. 1918 збірник «Природа и население Слободской Украины», досить велика (335 стор.) колективна праця за редакцією В. І. Талієва, що подавав дані з географії, кліматології, геології, ботаніки, зоології, ґрунтознавства, археології, історії, етнографії, економіки, топографії, екскурсійні маршрути.

Револуція, звичайно, відбилася і на справі досліджування нашого краю. З перелічених вище організацій припинили своє існування «Х. Ист.-Фил. Об-во», «Х. О-во Исп. Природы», «Х. О-во Грамотности». Лише року 1922 поновило свою діяльність «О-во Исп. Природы», яке, однак, загубило свою Північно - Донецьку Біологічну Станцію, пограбовану й мало не до щенту зруйновану околишніми мешканцями.

Діяльність інших установ, що провадили краєзнавчу роботу при постійних змінах влади, підлягала різним пертурбаціям і лише в останній час так-сяк налагоджується.

До того ж треба додати жакливі витрати культурних сил: смерть цілої низки видатних наукових діячів, що присвячували свої сили краєзнавчій роботі. Серед цих втрат цілком непоправними являються: смерть академіка М. Ф. Сумцова, проф. Л. В. Рейнгарда, проф. Н. В. Воронкова, проф. М. А. Алексеєнко, пр.-доцента М. Я. Савєнкова, проф. А. А. Потєбні і цілої низки інших.

Кілька видатних діячів місцевого краєзнавства кинули за цей час Харків і працюють в інших місцях, як проф. В. М. Арнольдї, проф. В. І. Талієв, Г. І. Ширяєв, К. А. Угринський та інші.

Можна сказати, що краєзнавча робота за останні п'ять років провадилася в надзвичайно тяжких умовах. Одним із проявів цих умов є майже повна відсутність наукового друкованого слова. Всі вищеперелічені наукові й науково-популярні журнали припинилися і до цього часу жодний з них не має можливості друкуватися. З нових періодичних видань журнал «Наука на Украине» — єдиний науковий журнал в Харкові, призначений, однак, для цілої України, зовсім не має краєзнавчого характеру і цілком не задовольняє потреби в оголошенні праць хоч би тільки Харківських учених.

Ця відсутність наукової преси є, звичайно, великою перешкодою для діячів науки, в тому числі й для дослідувачів краю. Безумовно, це найгірше відбивається на діяльності їх і не тільки затримує поширення надбаного знання, але й пригнічує інтерес до дальшої роботи і таким чином мало не зовсім зупиняє наукове краєзнавство.

Коли ж до цього додати ще цілу низку додаткових умов, що творять надзвичайно важкі обставини праці,—повну матеріальну незабезпеченість наукових робітників, відсутність потрібного наукового оточення, зруйноване впорядження й обладнання, руїну лабораторій і кабінетів, повну відсутність літератури та інші, то буде ясно, що рівняючи до Росії, українське краєзнавство перебуває в незрівняно гірших умовах і, звичайно, представники його не мали й не мають змоги виявити особливо інтенсивної праці.

Однак, не дивлячись на всі ці несприятливі умовини, краєзнавча робота провадиться і, подекуди, з великим поспіхом. Це є, звичайно, наслідком щирої відданості справі досліджування.

Зрозуміло, що в Харкові краєзнавча робота цілком не припинялася і весь час йшла роз'єднано, часто без зв'язку з якимись-то установами й тому ми беремося розглядати цю роботу просто по фахах. Звичайно,—наші відомості далеко не вичерпуючі й не зовсім рівномірні, але ми вирішили поділитися бодай тим, що нам відомо.

В галузі географії прив.-доц. Н. І. Дмитрієв продовжував свої роботи по досліджуванню льодовикових відкладів на Харківщині, простежив межу поширення валунів, які занотовано ним в 35 точках губернії («Наука на Україні» № 4). Він же займався питанням про рельєф України і зібрав до цього питання значні матеріали.

В останій час питанням про річні долини України і зокрема Харківщини, в зв'язку з льодовиковою добою, зацікавився також і проф. А. Л. Рейнгард.

Що до гіпсометрії Харківщини, то гіпсометричну дескрипцію її, під керівництвом Ю. М. Шокальського, було закінчено ще за часів війни і зібрані матеріали обробляються зараз Ю. М. Шокальським. Ми нетерпляче ждемо оголошення незвичайно цікавих і інтересних для нас наслідків обробки.

По гідрології надруковано було короткий опис рік західньої й східньої частин Харківщини в «Отчетах» губернської земської управи.

По лінії геології треба згадати «Геологический очерк гор. Харькова и его окрестностей» и популярний, «Геологический очерк Харьковской губернии», які ввійшли до збірника «Природа и население Слободской Украины». Обидва начерки написані автором цих рядків.

В галузі гідрогеології після вдалої роботи М. М. Лапіна про Харківщину, надрукованої в отчетах губернської земської

управи за р. 1915, продовжував збирання матеріалів про бурові щілини на Харківщині О. С. Федоровський. Він же зібрав значні відомості що до бурових щілин м. Харкова, які готуються до друку. Ним же складаються докладні геологічні розрізи м. Харкова з околицями. Рівнобіжно з цим питання про дебет щілин, хитання рівня артезіанських вод і напрям водного потоку в різних виднокругах розроблює проф. Н. Г. Міклашевський.

Досліджуванням ґрунтів Харківщини займається Н. А. Ремізов, який докладно вивчив кілька невеликих районів: коло ст. Лозовенька (зоотехнікум), коло ст. Борки, ст. Бабаї.

Що до корисних копалин провадив роботу О. С. Федоровський, що зібрав данні по всіх видах їх в губернії. Данні, почасти ввійшли до «Мапи корисних копалин України», виданої Українським Геологічним Комітетом; а в останній час провадив досліджування фосфоритів та інших корисних копалин Ізюмського повіту.

В галузі ботаніки продовжувалися роботи школи проф. В. М. Арнольдї по вивченню фітопланктону рік і озер Харківщини. Проф. Л. А. Шкорботов оброблював матеріали по фітопланктону р. Донця для вияснення можливости водопостачання м. Харкова річною водою. Н. Т. Дідусенко підготувала до друку працю про фітопланктон озера Лиман Зміївського повіту і веде роботу по «лиманах» (терасових озерах) Харківщини й купів з А. І. Прошкіною вивчає фітопланктон ріки Мжи та її допливів. А. І. Прошкіна закінчила роботу по планктону й квітковій флорі ріки Вовчої і солончакових водоймів Харківщини.

Вивчення цвіткових рослин провадив на Куп'янщині М. В. Клоков, на Харківщині—Н. І. Котов, ширшими ж ботаніко-географічними питаннями займався Є. М. Лавренко, що зібрав уже великі матеріали по ботаничній районізації Харківщини і закінчив вельми цікаві праці про болотнинники.

По прикладній ботаніці роботи зосереджувалися в Фітопатологічній Бюрі обласної досвідної станції, де, після смерті проф. А. А. Потебні, продовжує успішно роботу по вивченню паразитичних грибів краю Т. Д. Страхов.

По зоології хребетних працює В. Г. Аверін, що зібрав значні збірки з орніто-фауни Харківщини, а в останні роки спеціально вивчає в цьому відношенні величезне озеро Лиман Зміївського повіту. Під керівництвом В. Г. Аверіна, як голови Всеукраїнського Товариства Полювання, з великим успіхом провадиться збирання матеріалів про ссавців Харківщини. В цьому напрямі працював Н. Н. Мігулін (кажани) і значних наслідків дійшов В. С. Віноградов (гризуни).

По зоології безхребетних продовжували працювати Т. В. Родіонова і М. П. Марков, вивчаючи фауну прісних вод, а М. П. Марков вивчав також паразитів птахів, риб і низчих звірят. Н. Н. Фадєєв закінчив працю про коловраток Донця й інших водоймів.

В галузі антропології, окрім видатних праць проф. А. А. Івановського про вплив голодування на антропологічні відзнаки населення Росії та України («Наука на Украине» №№ 3 і 4), також досліджування дітей провів Л. П. Ніколаєв, теж досягши важливих наслідків (друкується в журналі «Врачебное Дело»).

По доісторичній антропології працював Л. П. Ніколаєв, проробивши досліді над кульшами кістяків з розкопувань на Харківщині, що дали цікаві вказівки на різнірідність кульші у кочовників і осідлих племен. Л. Чучукало працювала над доісторичними черепами з Харківщини.

По археології робота гуртувалася навколо Археологічного Музею, якого р. 1920 було відокремлено від «Музея Изыщных Искусств» Харк. Університету в нове помешкання з новою перебудовою в розміщенню експонатів. Тут провадилася реєстрація всіх пам'яток губернії, складалися докладні карткові покажчики і кілька археологічних мал з різних категорій пам'яток і культур. Проведено кілька екскурсів на стоянки, городища, могили і зольники, під час яких зібрано масовий матеріал. Найдокладніше вивчалися околиці Харкова, де відшукано багато пам'яток. Велике число кераміки звірячих кісток, а також і інших недобитків культури зібрано на Донецькому Городищі і на зольниках в різних місцевостях.

Проф. О. С. Федоровський провадив розкопування в Зміїві (покорчені кістяки) і в Липовій Рощі (бідний скито-сарматський могильник), дослідив стоянки на ріці Мжа в Харківському повіті, по Донцю в Зміївському й Ізюмському повітах, де найважливішими були знахідки тарденуазської культури. Він же дослідив де-які майдани в Зміївському, Валківському, Ізюмському повітах і зольники в Харківському і Богодуховському. Займався зведенням і обробкою всього археологічного матеріалу по Харківщині, що зберігається в Харків. Археолог. Музеї, а також в інших місцях, як і всіх літературних відомостей для монографії «Археология Слободской Украины», перший том якої (категорії пам'яток, камінний та бронзовий вік), уже закінчено. Надрукував статті: «Доісторичне минуле Харківщини»; «Природа и население Харьковской губернии», Харьков 1918 г., «Доисторические древности в бассейне р. Донца» («Изв. Лисичанского Музея 1921»); «Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донском бассейне» (Воронежский Ист.-Арх. Вестник № 2, 1921); «Две бронзовые статуэтки Харьк. Археологического Музея» («Наука на Украине» № 4, 1922).

Г. І. Тесленко брала участь в розкопуваннях Верхнє-Салтівського могильника, де вона відшукала надзвичайне хинське свічадо з драконом та інші нові для могильника речі. Вона ж дослідила городище коло с. Люботин Валк. пов. і збирала матеріал про поширення зольників і звязаної з ними кераміки з дірочками по краю. Дві перші праці зладила до друку.

А. А. Потапов вишукав і вивчав кілька стоянок по р. Мерлу, групи зольників і поораних могил в околицях Богодухова, а також зняв групи великих майданів Валківського повіту.

Л. Н. Соловйов вивчав кілька стоянок по р. Уди, дослідив низку місць з різними пам'ятками і склав археологічну карту околиць Харкова.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував роботу «Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла», що стосуються до тарденуазської і робенгаузенської культур в Охтирському пов. в «Записках Українського Наукового Товариства на Полтавщині» Вип. 1, р. 1919.

В. А. Бабенко (Вовча) продовжував свої довголітні розкопування Верхне-Салтівського могильника, а також розкопував Вовчанське городище, де здибав кераміку трьох різних типів, зокрема Салтівського. Наслідки розкопувань передано до Вовчанського Музею.

Велику роботу провів Н. В. Сібільов (Ізюм), який вишукав численні схованки пам'яток старовини в Ізюмському повіті: коло с. Петровського і Великої Комишевахи, коло впливу річок Берега до Донця в 30 точках, по Донцю коло слободи Верьовкиної—в 11 точках, коло с. Співаківки, Заводів, хуторів Герсєванівки, Викличивки, Сніжкових, в околицях Ізюма—в 11 точках та в інших місцях. Численні пам'ятки належать до раннього й пізнього неоліта бронзового віку, скито-сарматської, готської, римської, пізно-кочовницької культур, до татар Золотої Орди і словян.

Ю. В. Богданович (Ізюм) вишукав коло Ізюма надзвичайну майстерню середнь-неолітичних кремінних знарядь.

С. Ф. Таранов (Ізюм) знайшов добру стоянку з мішаними культурами коло с. Гончарівки.

І. І. Різниченко і В. І. Різниченко зібрали значну кількість пам'яток XVI-го віку на Цареборисівськiм городищі, а І. Ф. Гончаренко коло Цареборисова знайшов незвичайну багатолику бронзову статуетку, як гадають, Золотої Орди.

Праця по етнографії провадилася навколо двох установ—коло «Музею Слобідської України» і коло «Кабинета Славяно-русской филологии» ІНО. При Музеї існувала де-який час особлива «Етнографічна Комісія» Харківського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. В праці музею брали участь: акад. М. Ф. Сумцов († 1922), проф. Д. К. Зелєнін, Р. С. Даньковська, Н. Є. Рєдін, Ф. Ю. Зелінскій. В кабінеті словяно-руської філології, де мається окремий етнографічний відділ, працювали учні проф. Д. К. Зелєніна, студ. б. «Академии теоретических знаний» і студенти ІНО.

Етнографічні екскурси, завдяки повній відсутности коштів, відбувалися лише в Харкові та його околицях.

При Музеї було складено етнографічні програми—для збирання народніх дитячих цяцьок (надруковано у в. 2 «Воронежского Ист. - Арх. Вестника» р. 1921), для вулишних

спостережень, для збирання окрас на вікнах, збирання обрядових печив, для збирання відомостей про обряди Зелених Свят і Купайла, анкету для збирання дитячих цяцьок (для школярів), план досліджування базарів, ярмарків, інструкцію до збирання етнографічного матеріалу й план етнографічного екскурсу на певну тему. На прохання Полтавського Губкописа редагувалися його програми. Окрім того, Музеем зібрано відомості про місцевих кобзарів (слова й мелодії пісень), про прикраси вікон і хат, про сучасні дитячі народні цяцьки, обрядові печива, обряди Зелених Свят і Купайла на Зміївщині (записано мелодії обрядових пісень), про Різдвяні й Великодні Свята, хресні ходи й про лікарські трави.

Учнями проф. Д. К. Зеленіна записано кілька тисяч «частушек» та інших сучасних модних народніх пісень. «Частушки» вивчаються переважно зглядно на відбиток в них народніх настроїв—відгук на сучасні події, політичне й громадське життя країни, позначається також вивчення пісень з боку тих соціально-психологічних законів моди, яким підлягає ступінь (глибина) поширення в масах окремих модних пісень і протяг захоплення ними мас (хвилі моди).

Вивчено зовнішній побут і народню словесність у великоруських селах—с. Залінейное (Заваліно теж) Конградського повіту, с. Дічья Льговського повіту (тут, між іншим, характерними є «саяны»—сарафани старовинного крою, шиті з простих полотнищ, фарбованого корою вільхи холсту, без всякого крою), частково с. Солдатское Грайворонського повіту. Українські казки записано у Валках Харк. пов. і в с. Глушково Грайворонського повіту.

Д. К. Зеленін закінчує досліджування про плетене взуття (виготовлюються потрібні до друку малюнки) і починає досліджування про жіночі головні вбори руського народу (еволюція їх форм).

Вивчення народього мистецтва зосереджено, головним чином, в «Музеї Старо-Українського Мистецтва», де викл. С. А. Таранушенко провадив безперервну працю по вивченню українського будівництва і видрукував роботи: «Хата по Єлисаветинському пр. ч. 35» з 12-ю таблицями креслень і малюнків, виготовлених В. Троценком, і розвідку «Старі хати Харкова».

Зараз закінчує друком видання докладного альбому креслень і малюнків найстарішої в Харкові будівлі—Покровського Манастиря; одної з небагатьох пам'яток українського кам'яного будівництва.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував розвідку «Архітектурне обличчя Полтави» (р. 1919).

К. А. Берладіна проробила велику роботу по вивченню високого церковного шитва, почала вивчення українського іконо-малярства.

С. Ф. Степанова описала значну серію деревляних хрестів Музею; зробила аналіз орнаментів їх. Зараз вивчає зміни в орнаментах на церковно-ювелірних річах України з початку XVII до XIX в.в.

О. С. Федоровський займався аналізом геометричного орнаменту українських народніх писанок з погляду властивих писанкам елементів симетрії.

В галузі лінгвістики проф. О. Н. Синявським зложено програм для збирання діалектологічних матеріалів на Лівобережній Україні, зібрано де-які записи говорів Харківської, Полтавської і Катеринославської губ. Розроблено план складання карткового покажчика окремих діалектологічних відзнак, але ж робота складання, як така, тільки що починається.

Що до місцевої історії, то робота зосереджена на дослідній кафедрі історії України і провадиться під керівництвом акад. Д. І. Багалія, який продовжував вивчення життя й творчості українського філософа Г. С. Сковороди, зокрема стилю його творів. В тому ж напрямкові працювали аспірант А. П. Ковалівський, що вивчав добу Сковороди і аспірант Ткаченко— впливи на Українське письменство.

Аспір. П. І. Тиховський займався біографією і творчістю невідомого слобожанського поета Хведора Балака. Єрофеев— пам'ятками цехів, а асп. О. Г. Водолажченко— історією Харківського Колегіума до 40-х р.р. Асп. Горбань вивчав питання про дворян, записаних до подушного окладу.

Як видно з виложеного вище, краєзнавча робота, не дивлячись на найтяжчі обставини, не припинялася, а з відновленням нормальних умов швидко росте й розвивається. Ми в останній час бачимо, як виникають цілі низки невеликих повітових музеїв, що все ведуть ту або іншу краєзнавчу роботу, зустрічаємо спроби організації гуртків чи товариств вивчення місцевого краю, як в Куп'янському, де в останній час починають друкувати навіть невеликі праці з місцевої природи; такі ж спроби повстають в Ізюмі, в Богодухові мається група культурних робітників, що випустила програми до збирання відомостей з місцевої етнографії. Певно, що й по багатьох інших невідомих нам місцях провадиться робота по вивченню місцевого краю, робота що все росте, шириться й поступово об'єднує всі інтелектуальні сили на місцях.

Цей процес, що йде, безсумнівно, знизу, вже далеко посунувся вперед в Росії, де краєзнавство уявляє з себе не тільки громадську хвилю, що захоплює і звичайних провінціальних робітників, і наукових діячів значних центрів, і представників влади, але немає сумніву, що й у нас, на Україні, всі ці первинки краєзнавчих організацій, як тільки усталюються сприятливі умови, швидко розвинуться й поширять до краю свою поки що спокійну енергію.

Зараз завдання вияснення всіх існуючих краєзнавчих організацій, підрахунку всіх робітників краєзнавства, взаємної інформації і встановлення зв'язку з центрами краєзнавства для Харківської і суміжних губернь бере на себе Слобожанська Комісія Краєзнавства при Українській Академії Наук. Комісію складено з представників різних краєзнавчих організацій та діячів краєзнавства. До складу її організаційного бюро ввійшли: проф. Д. К. Зеленін (етнографія і лінгвістика), проф. А. А. Івановський (антропологія, географія), С. А. Таранушенко (мистецтво), проф. О. С. Федоровський (геологія, археологія), проф. Л. А. Шкорботов (ботаніка).

А. КОВАЛІВСЬКИЙ.

Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.

І. ІСТОРІЯ КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА, ЯКО НАУКА.

1. Завданням кожної науки є знайти формулу, що при найбільшій своїй простоті установлювала б функціональну залежність усіх відомих явищ, що належать до обсягу даної науки.

2. Завданням історії літератури, яко науки, є охопити всі явища красного письменства точною науковою формулою.

УВАГА «Красне письменство» охоплює всі словесні твори, що виявляють ідеї та почуття в мистецькій формі.

Результат вікової психичної творчості не тільки цілого людства, чи якоїсь менш-більш широкій світової кудьтури, а навіть якогось одного культурного народу складає величезний матеріал для досліджу. Як що взяти навіть лише саме красне письменство, ц.-т. словесні твори, що мають мистецьку вартість, то й ця частина цього надбання вражатиме нас надзвичайною різноманітністю форми творів, сюжетів, характеру мови, взагалі мистецьких засобів, а з другого боку суперечністю та різноманітністю виявлених ідей та внутрішніх переживань авторів. Як що цій масі заздалегідь не надати якогось ладу,—вона здаватиметься повним хаосом непримирених суперечностей. В цьому хаосі форм звичайний читач та суб'єктивний критик шукає якихось сталих та вічних досягнень краси. В хаосі ідей він так само шукає абсолютних та вічних досягнень істини. В почуваннях авторів він шукає більш повного виявлення своїх власних почувань, або почувань, що він вважає ідеальними. І в своїх шуканнях він правий, бо літературні твори написані саме для такого читача. Але науковий дослідувач, історик письменства, шукає не цього. Він не читає літературних творів,—він їх досліджує. Як математик, фізик, біолог у своїй сфері, так він у себе хоче лише описати факти, охопити їх як найпростішою й як найкоротшою формулою, що разом з максимальною своєю простотою охоплювала б в ідеалі всі досі відомі факти й давала б змогу вгадувати невідомі ще та майбутні. Словом, він хоче знайти так звані наукові закони в сфері явищ красного письменства, закони, що не

виявляли б, звичайно, якихось абсолютних істин, але давали б людям максимальну допомогу в практичній діяльності, ц.-т. кінець кінцем допомагали б їм в боротьбі за існування.

3. Первісний лад у різноманітність явищ красного письменства вносить хронологичний та географічний розподіл та аналіз засобами формальної та порівнюючої методів. Однак, такий аналіз не дає змоги створити дійсно всеохоплюючої формули, що цілком з'ясувала б літературні явища.

Для утворення таких законів та формул в сферу зібраних та перевічених що до певності фактів вноситься первісний розподіл, твори поділяються відповідно до національності, якій вони належать (після ознак територіяльних чи на підставі мови) й розкладаються в хронологічному порядку. Жадна історія не можлива без хронології та географії, а наука про письменство бере свій матеріал з різних віків, а тому вона є перш за все історією письменства і лише потім може знаходити закони статичного характеру.

Далі, тримаючись виключно в сфері літературного матеріалу, починається об'єднання його в ті чи інші цілості. Установлюється формальна подібність творів в цілому й деталях, на підставі цього повстає класифікація, установлюються впливи, наслідування, спадковість одних творів відносно других; твори об'єднуються в формальні школи, провадять поміж себе боротьбу, переживають внутрішні кризи та занепад, відзначають певні літературні періоди та епохи. Подібний чисто формальний аналіз обминає також і ідейний та емоціональний зміст творів. Разом з формою та окремо від неї, набуваючи нових форм, ідеї та емоції теж передаються від автора до автора, від одного народу до другого, утворюють ідейні течії, борються поміж себе, послідовно й у певному сталому порядку переходять одні в других, відзначаючи цілі літературні періоди та епохи¹⁾. Але всі ці схеми, всі ці спроби первісного синтезу зовсім не можуть задовольнити вищих наукових вимог. Дійсно, тут зовсім немає якоїсь всеохоплюючої формули. Є лише окремі факти,—впливи, школи, епохи,—але завжди лишається питання «чому», ц.-т., науково кажучи, немає одного загального, об'єднуючого принципу. Крім того, чимало фактів зовсім лишаються без пояснення, не входять у схему, є «виключеннями», що не з'ясовуються ніякими іншими законами. Напр., окремі письменники не входять в ніяку школу, стоять осторонь від свого часу, або коли дана течія вже «вижила себе» з'являються «пізні» романтики, класики, то-що.

1) Об'єктом досліджу науки про письменство є властиво сама по собі словесна форма творів, яко технічний засіб. Ідеї та психіка належать до інших галузей знання. Але позаяк явища літератури в такому вузькому розумінні займають занадто мале місце в загальній історичній формулі, то, характеризуючи її, мені доведеться переважно мати діло з явищами ширшого обсягу людської творчості.

4. Літературні явища не можна охопити науковою формулою, не виходячи по-за їхні межі. Індивідуально-генетична метода і взагалі при-тягання психологічного та біографічного матеріалу дає перші спроби такої формули.

Щоб краще «з'ясувати» факти, щоб знайти якусь більш просту й всеохоплюючу формулу, дослідувачі вводять у сферу своїх узагалень факти з іншої галузі, з психології. Розробляється так звана індивідуально-генетична метода, ц.-т. намагаються з'ясувати твір, яко продукт психології його творця. Звідси повстає психологія творців взагалі. На цьому ґрунті пояснюється явище впливу, явище особливостей тієї чи іншої форми, розви-ток того чи іншого ідейного напрямку, боротьба та зміни фор-мальних, ідейних та емоціональних напрямів. Так, зміни літературних смаків пояснюються психологічним законом кон-трастів, коли втомлена одноманітністю психіка, шукає чогось іншого, часто протилежного, коли творчість людей «вичерпує» себе в певному напрямі й шукає нових можливостей. Зміна ідей пояснюється їхньою внутрішньою діалектикою, а саме що кожна ідея, проваджена до останніх висновків, веде до абсурду й пере-ходить у свою протилежність.

5. Індивідуально-генетична метода, яко недоскональна, необхідно приводить до методи соціально-генетичної.

Але на цьому пункті наукові узагалення необхідно мусять переходити до більш широкій соціальної сфери. Психологію одиниці можна зформулювати тільки у зв'язку з життям цілого оточення. Ще в більшій мірі неможливо підшукати задовольняючих формул для пояснення психіки літературних течій та епох, як що не перейти до сфери загальної історії. Індивідуально-гене-тична метода мусить перейти у соціально-генетичну. Ця нова метода одразу дає величезну перевагу дослідувачеві: його плутані птоломееві еліпсіди одразу перетворюються в прості коперникові еліпси. Але тепер центр усієї системи остаточно тікає зі сфери чисто літературної й її дослідувач стає у повну залежність від формул, знайдених загальною історичною наукою і в решті решт соціальною економією.

6. Соціально-генетична метода, яко цілком залежна від ходу, роз-витку загально-історичних методів, приводить з необхідністю до методи економічно-соціальної, що за основну незалежну перемінну історичної формули приймає хід розвитку способу продукції.

УВАГА. Фактори чисто природничі: закони психології, географічні та расові умовини, половий поділ є факторами, що входять до більш широ-ких узагалень біологічного та всесвітнього обсягу. В цих вищих формулах людський економічний фактор сам є залежною перемінною. Але на всі інші явища людського життя ті природничі фактори впливають майже виключно через економіку.

Звичайно, історик духовної творчости спершу силкується і в загальній історії утримати центр всієї системи у своїй сфері.

Так ще матеріалісти XVIII віку раз-у-раз схилялись до думки, що всі боки життя, напр., державний устрій і навіть економіка залежить від поглядів людей і сами змінюються зі зміною цих поглядів. Здається також при поверховному погляді, що розвиток тих чи інших ідей попереджає, підготовлює й навіть викликає ту чи іншу історичну подію, напр. революцію, визволення селян то-що. Врешті, в самій послідовності змін ідеологічних епох ніби добачається якась самостійна внутрішня логіка (три стадії розвитку людства у О. Конта) і цю логічну зміну можна було б покласти в основу всього історичного процесу.

Однаке, загально історична наука в ході свого розвитку відкидає таке формулювання. Врешті воно й дає занадто мало для самої історії письменства. За дійсно незалежну перемінну історії, як це усталив К. Маркс, треба приймати стан способу виробництва даного суспільства, від якого залежать найближчі функціональні величини,—економічні досягнення та соціальні, класові відносини, що ґрунтуються на характері організації виробництва та розподілі його здобутків. Всі інші великості, як от психологія цілого суспільства, окремих класів, осіб та всі результати духовної творчості є дальші перемінні, функціонально залежні від попередніх. Таким чином ми здобуваємо найпростішу, найуніверсальнішу історичну формулу.

Правда, і Марксом і згодом Плехановим було вказано на той факт, що до цієї формули залежності входять де-які сторонні моменти, напр., велику роль грають сами по собі закони психології. Так, між повстанням якогось соціально-економічного явища та виробленням відповідної йому психіки й повстанням відповідних творів мусить відбутися психичний процес, що підлягає своїм власним законам (процес вимагає певного часу, він підлягає законам асоціацій, утоми, найменшій затраті енергії). Поруч з психичними законами, що врешті тісно зв'язані з фізіологічними, на життя людини впливають фактори загально-біологічні, расові, поділ на чоловіків та жінок, а також обставини географічні (підсоння, природні багатства, яко сировий матеріал для праці, рел'єф поверхні, близькість моря, врешті, навіть самий краєвид). Всі ці фактори, що порушують цілість економічно-соціальної формули, яко такої, є складові частини більш широких наукових формул біологічної та загально-світової. Але безпосередній вплив цих факторів на різні боки людського життя виявився далеко меншим, ніж здавалось раніш. Всі ці умовини впливають всією масою перш за все на економіку, яка й є сама лише однією з модифікацій загального-біологічного процесу. І лише через економіку й поза нею остільки, оскільки вона сама цього вимагає, вони впливають безпосередньо на інші боки людського життя. Ось чому для дослідувача історика немає жадної потреби постійно мати на увазі загальні світові формули. Краще керуватися вузькою історичною формулою К. Маркса, вводячи лише раз-у-раз поправки на сторонні „випадкові“ фактори (расові, географічні).

II. ОСНОВНІ ПЕРЕМІННІ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНОЇ ФОРМУЛИ ІСТОРІЇ.

1. Основна перемінна в економічно-соціальної формулі є боротьба людей з природою за задоволення своїх матеріальних потреб.

Хід людської боротьби (історії) відрізняється від ходу боротьби звірин (біологічної еволюції) тим, що людина удосконалює не свої природні органи, а знаряддя.

Ця формула охоплює виключно явища історії людства й за основну незалежну перемінну, як сказано, приймає діяльність людей, направлену на здобуття з довколишніх природних обставин того, що їм потрібне для задоволення їхніх матеріальних потреб. З погляду більш широких узагалень ця «незалежна» перемінна людської історії є лише функцією в більш широкій формулі загально-біологічного розвитку. Але людська форма боротьби за існування займає в загальному ході розвитку всього живого таке місце, що висота її розвитку змінює самий її характер, переходить у зміну якості. Спеціальна відміна характеру людської боротьби відрізняється від форм боротьби, що поширені поміж усіма іншими звірями, тим, що людина користується штучними знаряддями. Звичайно, абсолютно різкої межі в цьому між людьми та іншими звірями провести не можна, бо й де-які звірі інколи користуються каменем, дубцем то-що для своєї праці чи оборони, але у звірей це вживання має характер випадковий і знаряддя звірей ніколи не удосконалюються остільки, щоб впливати на саму їхню форму життя, на їхні взаємні відносини. Людське знаряддя як раз навпаки перетворюється в економічний фактор: воно може належати тому чи іншому, воно вимагає спеціального вміння ним керувати, створює поділ праці, вимагає організованості. Ця спеціально людська організованість по суті відрізняється від біологічної організованості звірей (напр., комахні) й хоча з загально біологічного погляду людські знаряддя є безпосереднім удосконаленням знарядь нижчих звірей, але ця різниця великості тут переходить у якість, біологія переходить в історію.

2. Від першої перемінної історії, від способу та організації виробництва залежить друга перемінна історичної формули, — соціальна, соціальні (виробничі) відносини, соціальний класовий поділ.

Отже, історія є боротьба людини з природою за існування за допомогою знаряддів, що раз-у-раз більш удосконалюються. Наслідком цього основного процесу є другий — зміни у відносинах між людьми. Увесь взятий в цілому спосіб виробництва рішуче означає вищезгадану організацію та характер організації людства. Завдяки нерівному присвоєнню різними групами людей здобутків спільної економічної праці повстають суспільні класи. Чи тримаючи в руках саму систему організації (інколи володіючи таємною наукою організації, — письмом, календерем, традиційними законами та знанням), чи володіючи засобами

виробництва, чи безпосередньо збройною силою одна частина людей досягає права привласнювати собі продукти праці інших людей. Так з економічно-виробничого фактору повстає фактор соціальний, повстають суспільні класи, а з ними й їхня боротьба поміж себе за знаряддя та зброю, а врешті решт за продукти, здобуті громадською працею від природи. Отже історія є процес не тільки економічний, але й соціальний.

3. Третя перемінна в історичній формулі є людська психіка.

4. Сам по собі психичний розвиток є чисто біологічне явище але продукти психичної діяльності людини та спеціальний характер людської психіки цілком належить історії.

В процесі економічної боротьби людини з природою та соціальних відносин між людьми розвиваються людські психичні здібності, теж як і засіб, орган боротьби. Продукти психичної діяльності людей є третя перемінна в історії, що цілком залежить від двох попередніх. Це є те, що в марксистові охоплюється терміном «ідеологічна надбудова»,—мова, література, всі інші мистецтва, наука, філософія. Однак, ця «надбудова» може зватися так лише остільки, оскільки вся ця ідеологічна творчість цілком залежить чи безпосередньо від незалежної величини економіки, чи від залежної від першої соціальної. Але з другого боку вся психична діяльність не є зайвий процес в історії, непотрібною «надбудовою», навпаки, вона є однією з найдужчих засобів людської боротьби й неподільною частиною історичного процесу, так що врешті решт історію слід було б означити, як процес економічний, соціальний та ідеологічний.

5. Спеціальним завданням історика психичної діяльності людини є усталити характер залежності третьої перемінної історичної формули від двох перших.

III. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТІ ПСИХИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ ВІД ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ.

1. По-перше, характер психичної діяльності людей залежить безпосередньо від ходу розвитку економіки, ц.-т. способу виробництва. Зміна протилежних форм господарської діяльності є перший фактор, що з ним треба рахуватись при поясненні літературної еволюції через те, що вона утворює всі спільні усім людям даної епохи психологічні відзнаки, що відрізняють їхній внутрішній світ та їхні засоби творчості від людей інших епох. Фріче. «Очерки по ист. зап.-евр. лит» 1908 р., стор 4.

Візьмемо спершу фактор чисто економічний. Хід людського розвитку полягає в усе більшій та більшій перемозі людини над природою за допомогою удосконалених засобів. Беручи конкретний приклад історії західної Європи, ми бачимо, як на початку так званих середніх віків суспільство переживає епоху натурального господарства. Разом з тим по всіх країнах та в усіх класах панує ідеологія, що має риси характерні взагалі для всіх людей цієї епохи. Лицарь міг мати свій ідеал,

чернець другий, вільон третій, але в усіх цих ідеалах була одна спільна риса—містицизм, почуття залежності від надприродних сил, що стоять поза межами всіх сталих людських обрахунків. Залежність такої ідеології від економічного фактору ми можемо усталити перш за все, так би мовити, статистично, а саме, що в усіх народів та по всіх культурах та ж економічна стадія завжди давала ті ж ідеологічні результати. Друга метода полягає в детальному аналізі психології. Люде того часу в усьому залежали від природи й не мали ані відповідних матеріальних знаряддів, ані наукових формул, що давали б цим змогу наперед обраховувати природні явища. Люде були цілком безпорадні перед стихійними шкідливими та сприятними факторами: повіддями, пошестями, засухами, дощами то-що. Такий стан приводив до певної соціальної організації, феодалізму, що сама була джерелом великої непевності середньовічних людей в завтрашньому дні, приводив до великої влади духовництва й інших соціальних явищ. Але мимо соціальних явищ, вищезгадана безпорадність людей сама по собі приводила до віри в можливість що-хвилинного кінця світу, в чудеса, у владу сатани та допомогу святих і т. и. Третій засіб усталити залежність ідеології від економіки є, так би мовити, функціональний, спостереження за зміною того й другого. Ми бачимо, що разом з удосконаленням засобів виробництва, з розвитком економіки іде обов'язкова зміна в людській психології, зміна характерна для всіх класів. Поруч з розвитком та удосконаленням засобів виробництва зростає й число та доскональність наукових формул. Людина звикає дужче покладатися на свої сили. Спершу наперед посуваються мешканці городів, що розвинули жвавий обмін продуктами та організували спершу мануфактурне, а потім машинне виробництво. За цими осередками нових засобів продукції так чи інакше йдуть і інші класи суспільства. Анархічну феодальну аристократію замінює централізована абсолютична з новими засобами експлоатації своїх маєтків. Повстають маси спролетаризованого робітництва, що переходить до міст з виснажених сел. В основі всього цього процесу лежить розвиток продукційних засобів від натурального господарства до машинно-капіталістичного й кривій цього розвитку відповідає крива психичного розвитку населення західньої Європи. Ця крива відзначає перевагу наукового думання (спрошеність та всеосяжність наукових формул), перевагу реалістичної оцінки світу над містичною, перевагу тверезого обчислення над почуттям.

Штучні обставини, створені людьми, бувають спірними для різних з соціального погляду людей. Первісна природа була спільною ареною діяльності для феодала й вільона, сучасне велике місто, яко таке, само по собі вносить де-які однакові риси в психіку і робітника й фабриканта. Футуристичний вірш та частушка мають спільні риси, що відрізняють їх від пісні про Роланда та народньої обрядової пісні середньовіччя. Ці спільні

риси: короткість, нервовість, імпресіонізм, особливий характер образів,—пояснюються обставинами світового міста, що утворює напруженість та швидку зміну вражень, коли психіка стає імпресіоністичною, людина живе ментом, стає нездібною до великої, спокійної, широкосяжної творчості епічних поем.

Отже, перший загальний напрям розвитку людської психіки й її творчості в сфері ідей та форм залежить від зміни загальних великих епох розвитку способу виробництва людства й створення ним загальних обставин життя.

Однак, до цього треба додати, що найяскравіше й найдужче характерні риси цілої епохи виявляються в найбільш передових класах, ц.-т. тих, що більш усього залежать від нового способу та форми виробництва. Але тут ми вже переходимо до інших форм залежності.

2. По-друге, психична діяльність людей залежить від економіки не безпосередньо, а через другу перемінну соціальну. Ця залежність захоплює всю головну масу явищ психичної діяльності й з ходом та розвитком історичного процесу все збільшується (в міру того, як зростає складність способу виробництва та віддаленість людини від природніх обставин).

УВАГА. Залежність, усталена науково, зовсім не усвідомлюється й не повинна усвідомлюватись тими людьми, що є об'єктом наукового досліджу.

Природа, раса та інші позаісторичні фактори впливають на людину та її психіку, але майже виключно шляхом впливу на її економіку. І вплив цей робиться все менш та менш безпосереднім в міру того, як економіка чи засіб продукції удосконалюється та штучні умовини праці все більш та більш відділяють людину від природніх обставин. В свою чергу, як би ми схотіли з'ясувати модифікації людської громадської психичної діяльності тільки станом розвитку її способу виробництва, ми б знайшли безліч суперечностей. Ці суперечності зникають лише тоді, коли ми візьмемо на увагу, що крім безпосередньої залежності психіки людини від її економіки, існує ще в далеко більшій мірі ця залежність через мент соціальний. На протязі людської історії ця залежність охоплювала головну масу фактів і безперервно збільшувалась. У первісної людини форма її ідей, зміст орнаменту, характер танку безпосередньо впливає з форми її праці,—в висококультурному суспільстві праця, її знаряддя, її організація, штучні обставини, де вона відбувається, остільки складні, що остаточно перероблюють усю суспільність і вже через суспільний лад, соціальні відносини впливають на окрему людину.

Так, напр., вже в епоху натурального господарства, хоча землю обробляють вільони, але власність на землю належить феодалній аристократії, яка сама спеціально займається війною та виконує певні адміністративні функції. Згодом, коли розвивається торгівля та більш складне ремісничє виробництво, те

й друге зосереджується по містах, де в свою чергу повстають класи вищого торговельного патриціату та майстрів, а з другого боку—бідних міщан та підмайстрів. З дальшим зростом мануфактурної та машинної промисловости все дужче й дужче занепадає родова аристократія та селянство, але разом з тим витворюються величезні кадри мійського пролетаріату. Мійська буржуазія тимчасом усе дужче й дужче розпадається на дрібну та велику, при чому поруч з великим капіталістом, дрібний підприємець та крамарь занепадає й гине. Отже мало того, що всі ці люде разом втягнені до загального руху економічного розвитку. Їхнє становище та відношення до загального економічного процесу ріжне. Цей соціальний мент рішуче означає характер їхньої діяльности (чи бездіяльности), їхню підойму та занепад, їхню боротьбу за визволення від економічного гніту, або за утримання в своїх руках права на продукти чужої праці, означає ту частину загального знання епохи, ті знаряддя (із загального числа знарядь відомих для свого часу), якими вони користуються, характер штучної обстановки праці, стан організованих чи організуючих, об'єднання чи конкуренцію і врешті й перш за все міру користування продуктами громадської праці. З цього останнього випливає класова боротьба, що сама створює різні засоби цієї боротьби, ту чи іншу форму державної організації, партійні об'єднання й т. д.

Ось всі ті другі посередні явища соціального порядку, що складають другий направляючий фактор у творенні людської психіки цілих класів та груп людей.

Щоб правильно зрозуміти цей вплив, треба, одначе, завжди мати на увазі, що ми говоримо про наукову функціональну залежність, про формулу, що охоплює явища. Ця залежність, раз вона усталена, існує в голові вченого, але зовсім може й не існувати в свідомості людей, що підлягають його дослідів. Можна навіть вважати за правило, що різні письменники, філософи, маляри то-що здебільшого ніяк не почувають того, що їхня творчість залежить від їхнього соціального становища, що вона повстає, напр., з боротьби за право забирати продукти чужої праці. Навпаки, більшість їх заявить, що з того менту, як до естетичної насолоди поетичним твором домішується «утилітарний» мент, твір тратить свою мистецьку вартість. До того митці заявлять, що їхня творчість має на меті виявити абсолютні ідеали істини та краси, що ці ідеали не залежать від часу та обставин, і як що людська творчість шукає все нового та нового, то це тільки тому, що вона раз-у-раз удосконалюється та до тих ідеалів наближується. Але саме це їхнє твердження є необхідною умовою, при якій можуть творитись класові ідеології. Кожна класа, каже Плеханов, борючись за власну перемогу, необхідно повинна вірити сама й намагатись переконати всіх інших, що її класова ідеологія має універсальне значіння, що вона несе вищі добра цілому людству.

Це так саме, як окрема людина, щоб взагалі виявляти діяльність, повинна мати почуття свободи волі, хоч наука такої свободи принципово й не визнає. Отже, й науковий дослідувач ідей приймає ці погляди авторів, яко факт, що теж повинний ввійти в його формулу, але сам ним не переймається. Він ставиться до об'єктів своїх дослідів так само, як фізик, що цілком байдужий до того, чи падаючий камінь розуміє, що він підлягає законові тяжіння (інерції), чи ні, або як психолог, що намагається усталити повну необхідність порядку асоціацій, незалежно від *liberum arbitrium*'а свого об'єкта.

IV. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТІ ПСИХИЧНИХ ЯВИЩ ВІД СОЦІАЛЬНОГО ФАКТОРУ.

1. Залежність психичної діяльності людей від другого, соціального фактору дуже складна. За основну форму залежності в цій сфері слід визнати залежність від поділу на класи та від класової боротьби.

Отже, другий рід залежності є залежність громадської психіки від соціальних явищ. Але разом з тим зробилось ясным, до чого складним є другий фактор. Він створює ту величезну різноманітність ідейних напрямків, форм, думки та виявлення, що ми раз-у-раз спостерігаємо у ту ж саму епоху, в тій же країні на тому ж ступні економічного розвитку суспільства, яко цілого.

Щоб розібратись в величезній масі різних соціальних факторів, треба перш за все - виділити з них основні явища, від яких потім можна поставити в залежність усі інші.

Переглядаючи всі ті форми соціального фактору, що побіжно пораховані трохи вище (III Т. 2), ми можемо переконатись, що таким основним явищем є поділ на економічні класи. Він є перший результат засобу продукції та її організації. З другого боку, від такого поділу залежать усі інші обставини життя даних людей: матеріальне оточення, кількість праці, розмір знання й т. и. Класовий поділ визначає собою й класову боротьбу.

2. Залежність від великих класових поділів ускладнюється впливом більш дрібних та другорядних поділів (велика та дрібна буржуазія, й т. инше, професійний поділ, безробітні, поділ на чоловіків та жінок, оскільки він має соціальний характер.)

Поруч і в залежності від класового поділу стоять різні другорядні групові поділи. Так уже в самих класових поділах ми повинні розрізняти різні підвідділи: буржуазія дрібна та велика, робітники та ремісники на великій фабриці, окремо селяне й т. под. Далі йдуть поділи професійні, що раз-у-раз мають і економічно-класовий характер: майстри та некваліфіковані робітники, або що просто означають різниці в обставинах праці—робітники шахтарі та робітники по сільсько-господарських

економіях. З цих групових поділів, як далі буде вказано докладніше, для досліду літератури чи взагалі ідеології особливе значіння має так звана інтелігенція, що сама поділяється на ту чи іншу класову (аристократичну, буржуазну, пролетарську та босяцьку) богеми.

Не слід забувати, що всі ці поділи на класи та групи повстають з економічного розвитку, а тому характер їхній та становище в суспільстві постійно змінюється й вони не однакові для різних епох.

Фізіологічний поділ людства на чоловіків та жінок надає специфічний характер психіці й тих і других. Але поділ цей ще в більший мірі впливає, яко фактор соціальний, бо характер праці та суспільне становище жіноцтва на протязі історії часто дуже відмінне від становища чоловіків. І це мало величезний вплив на хід розвитку не тільки спеціально жіночої, але й загальної творчості.

3. В залежності від того, в якому стані знаходиться дана класа, чи вона що йно розвивається, чи панує, чи гине, — залежить та чи інша її психологія й напрям творчості. Для історії письменства важлива не класифікація самих класових станів розвитку, а форм психіки, що викликає ту чи іншу творчість.

Однаке, в наше завдання дослідувачів літератури не входить класифікація чисто соціальних явищ в усіх подробицях. Вона важлива для нас остільки, оскільки вона вносить лад в ріжнотність психичних явищ. Ці психичні явища є безпосереднім джерелом повстання мистецьких творів слова. Вони є звязком між словесними творами та економічно-соціальними факторами. Але ясно, що безпосередньо цю класову психіку спостерігати майже неможливо. Ми можемо підходити до неї з одного боку шляхом аналізу її витворів, з другого, шляхом висновків на підставі загальних психологічних законів що до того, якою повинна бути колективна психіка людей при даних обставинах. Треба сказати, що як раз у цьому полягає найбільша трудність досліду, що раз-у-раз приводить різних дослідувачів до протилежних висновків. Напр., мусило б здаватись ясным, що зубожіння групи людей повинно викликати в них загальне незадоволення, а коли вони помічають, що це зубожіння масове, що воно залежить від певних економічних відносин, то це повинне привести їх до об'єднання з другими групами для спільної боротьби проти експлоатації й, врешті, до революційної боротьби. Але ми добре знаємо, що це не завжди буває так. Навпаки, дрібна буржуазія в процесі свого занепаду та пригнічення капіталізмом не стає революційною класою й не тільки не поєднується з пролетаріатом, але раз-у-раз виступає проти нього (фашизм). З другого боку, не можна безпосередньо ґрунтуватися на тому, яку оцінку дає сама собі та чи інша ідеологічна течія. Письменник не тільки раз-у-раз хоче поставити свої твори вище тимчасових суспільних

обставин, він часто повстає проти того оточення, що з нього сам вийшов. Байрон, безсумнівний продукт аристократичного оточення, громить аристократію Англії, вихваляє революцію та республіку. Шелі писав революційні пісні. Ібсен, сам з цілком дрібно-буржуазною психологією, повстає проти міщанства й т. и. Хто такий Ніцше—ідеолог буржуазії чи аристократії, а Оскар Уайльд, а французькі романтики та парнасці?

Очевидно, що для того, щоб розібратись у питаннях тієї чи іншої класової психології, потрібна найбільша обережність, масове спостереження фактів та одночасне шукання з двох боків: з боку економічно-соціально-психологічних будувальних та з боку аналізу продуктів творчості. Треба, щоб той та інший підход, з'ясовуючи та доповнюючи один одного, розкрили перед нами дійсний характер психології течії, до якої належить автор.

Отже, візьмімо якусь класову літературу, напр., письменство, широко кажучи, аристократії в середні віки, за часів гуманізму, при дворах XVII в., в час занепаду та розпаду під напором буржуазії, в час реакції першої половини XIX в. й далі до останніх бойових спроб, до відчаю у Роденбаха та остаточного виродження у Вісманса. Все це продукти надзвичайно різноманітних настроїв, що раз-у-раз: бадьорі, самовпевнені, розпачливі, повні зненависті до супротивників та повні гордості та незалежності, то підслесливі перед абсолютним монархом, то широко релігійні, то атеїстичні (Англія XVII), то з підвищеним культом дами, то розпусні, то героїчні, то безсилі та заглиблені у минулому, то зі зненавистю до своєї власної класи, ідеалізуючі розбійників, проповідники свободи, визволення пролетаріату, то вертаючись до ідей панування над цілим світом, або доходячи до повної дегенерації. Це все настрої тієї ж класи, але різноманітність їх залежить від цілого ряду другорядних причин. Взяти їх усі на обрахунок не легко. Не знаючи продуктів цих настроїв-творів, ми може зовсім не змогли б їх вивести. Яких саме форм може надати психіка аристократа і в залежності від яких соціальних факторів йому властива та чи інша психологія? Так апіорно може здатись, що аристократ якої б то не було епохи не може бути ворожим до релігії. А тим часом ми знаємо факти, що цьому суперечать, і не відносно окремих людей, що порвали зі своїм оточенням, а яко громадське явище.

Тим чином в межах самої класової творчості знову треба усталити нові залежності, що дали б змогу розібратись у різноманітності явищ. Таким слідує фактором залежності є стан розвитку даної класи та стан її відношень до інших в процесі боротьби. Психичні форми колективної свідомості, оскільки вони цим фактором означаються, можна поділити на приблизно п'ять категорій. Ця класифікація має на увазі не стільки самі соціальні становища класів, скільки відповідні форми психології й я характеризуватиму їх в звязку з тими літературними творами, що з них повстали.

4. П'ять категорій класової психіки в залежності від соціального становища класи.

А. Спокійний настрій задоволення своїм класовими буттям та оточенням. До цього раз-у-раз приєднується зневага до іншої форми життя. Дуже характерною та рідкою формою виявлення такого настрою є невеличкі середньовічні провансальські віршики трубадурів, де немає нічого іншого, як просте перерахування всього, що авторові подобається,—в інших того, що не подобається. В перемішку з іншими формами цей дух, широко кажучи, ідилії ми можемо зустріти на протязі всієї літератури (Річардсон, У. Уїтмен, у нас аж занадто багато—«Садок вишневий» Шевченка). В цьому випадкові можна безпосередньо ясно бачити, до якого оточення належить автор.

В. Захоплення класовим ідеалом. Зразок—Пісня про Роланда. Звичайно, вона створена з реальних побутових рис, але образ Карла Великого й особливо Роланда є увособленням класового ідеалу французького середньовічного лицарства. В протилежність цьому маємо в середні віки твори з проведення селянської ідеології (Ганс Розенплот «Хвала селянинові»). До цієї ж категорії слід зарахувати різного роду утопії. Але в чистому вигляді такі твори можливі лише у виключних випадках, коли соціальна боротьба не виявляє себе гостро. Здебільшого, в міру того, як та чи інша класа все дужче втягається до боротьби з іншими, думки її так само звертаються в цей бік. Звідси С. Психологія боротьби, протиставлення себе іншими та критика (класових) супротивників. Аристократія з часів відродження виявляла глибоку зневагу, а потім зненависть до нового свого ворога—третього стану. Це починаючи від Ульріха фон Гутена й автора шекспірівських драм до Габрієля д'Анунціо. Третій стан, а в XIX віці у більш вузькому значінні буржуазія, заповнила цими творами усю європейську літературу (від середньовічних фавль та Рейнеке Лиса). З цими нападами здебільшого поєднується й обстоювання певного класового ідеалу.

Д. Психологія ідеалізації минулого (своєї класи) та свідомого тікання від реального життя. Такий настрій характерний для початку занепаду якоїсь класи, або її лише тимчасового оживлення.

Класичний зразок—романтизм в Німеччині. За нових часів твори типу роденбахівських.

Е. Психологія самокритики, самозречення, ідеалізації чужого невиразного бунтарства та дегенерації. Повне розчарування не тільки в сучасності та будучині, але взагалі навіть в усій ідеології своєї класи (їх взагалі в усіх ідеологіях, світова скорбота,—бо своя класова ідеологія здається взагалі універсальною). Це є розвиток найвищого індивідуалізму, нападів на «міщанство» життя, кликання

до невиразних ідеалів, бунт для бунту, захоплення мистецтвом для мистецтва. Це є психологія гинучої класи—дрібногo міщанства, аристократії.

Я мушу рішуче попередити, що ця первісна, груба класифікація є класифікацією форм класової свідомості і ні в якому разі не творів світової літератури. Різноманітність творів величезна й стоїть в залежності від іще багатьох побічних обставин. До того ж твори переважно відбивають у собі складні комбінації не тільки другорядних відтінків, але й основних настроїв. Завданням дослідувача є відкрити аналізом твору, інколи на підставі зовсім незначних дрібниць, дослідом життя автора, його оточення, а з другого боку—загальним аналізом сучасного йому економічно-соціального стану ту класу та форму класової психології, в атмосфері якої він творив. Часто таке усталення буде суперечити думкам самого автора, напр., тоді, коли автор рішуче хоче мати себе за служника чистої краси.

Резюме попереднього. Отже, зведемо до купи наслідки попереднього викладу. Яким чином виходить даний твір в загальну історичну формулу? а) По-перше, він означається основною лінією економічного розвитку, що впливає на нього через загальну психологію чи «дух» цілої епохи. в) Слідуюча визначаюча це залежність від психології класи. Психологія пролетаря, аристократа, буржуа в цілому при всіх обставинах має свої особливості. с) Психологія класи взагалі в кожному окремому разі повинна мати ту чи іншу форму в залежності від її стадії розвитку. Дальші деталі відзначаються другорядними обставинами, що утворюються тим же класовим фактором—спеціальність, запас знання, обставини життя, соціальний стан жіноцтва й т. и.

V. СПЕЦИФІЧНИЙ ХАРАКТЕР ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ ПСИХІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ.

1. Принципово завданням наукової історичної формули є охопити всі без виключення належні до обсягу даної науки явища, отже в сфері духовної творчості всі явища від найабстрактніших філософічних систем до випадкових дрібниць стилю.

Завданням повної всеохоплюючої формули історії літератури було б в ідеалі охопити з одного боку всі фактори, що можуть впливати на повстання твору, з другого боку охопити всі навіть найдрібніші факти літературних чи взагалі ідеологічних явищ: і абстрактні філософічні системи, й вибір сюжету в творах красного письменства, й форму в цілому, й зокрема дрібниці стилю й запас слів то-що. Законність такого наукового завдання сама по собі не потребує доказів. Всі ці явища, як і взагалі всі факти всесвіту, повинні ввійти в одну формулу з іншими, в противному разі ми примушені були б припустити можливість «чудес». І раз в історії поки-що найугрунтованішою

формулою є економічна-соціальна, то й усі вищезгадані навіть дрібні явища повинні знайти в ній своє пояснення. Річ полягає лише в тому, щоб взяти на увагу всі залежності й не спрощувати формули на шкоду її універсальності.

2. Для всебічного аналізу всіх особливостей психичної творчості попередньої схеми не вистачає. Треба ще взяти на увагу специфічний характер обставин самого повстання літературних творів.

От через що до всієї попередньої схеми, для того, щоб дійсно охопити та зрозуміти історичні явища, необхідно взяти на увагу особливості історії духовної творчості. Історія людства взагалі відрізняється від біологічного розвитку звірин економічно-соціальним моментом, що надає їй її специфічних особливостей, історія ж духовної творчості людей зокрема від загальної історії—психологічним ментом.

3. Продукти психичної творчості не є просто «значки» чи непотрібна сама по собі «надбудова», а особливе знаряддя людської діяльності, поруч з іншими матеріальними знаряддями. Вони складають частину засобів виробництва й, яко такі, стають чинниками в економічному та соціальному розвитку.

Психіка людини, її нервова система сама є й розвивається, яко особливий орган праці, такий саме орган, як рука, нога то-що. Людина,—ця звірина, що творить знаряддя,—роблячи руками сокири, плуги, зброю то-що, своїм розумом чи взагалі психікою теж творить особливі знаряддя: системи ідей, науку, мову, письмо, мистецтво, що так чи інакше улекшують її боротьбу за існування. Витвори цього органу удосконалюються в міру того, як він удосконалюється сам. Витвори руки удосконалюються, але сама вона не удосконалюється. Цей парадокс розв'язується в той спосіб, що удосконалення продуктів рук йде на рахунок удосконалення органу людської психіки—нервової системи. Таким чином психичний мент в економічно-соціальному житті людей набуває раз-у-раз більшої ваги. Але ідеологія грає роль в історії, впливає на історію не сама по собі, в силу об'єктивної правдивості тієї чи іншої ідеї чи абсолютної краси якогось образу, а саме як знаряддя, що буває необхідним для досягнення певних життєвих завдань. Для певної боротьби, напр., потрібні гармати, кулемети, залізниці, але потрібна й продумана система організації, потрібна уява про ідеальний устрій, за який борються, потрібні ті чи інші емоції, викликані музикою, поезією то-що. Це найбільш яскравий приклад. Але навіть коли самотній мистець віддається мистецтву для мистецтва, він приводить своїми творами до рівноваги свою психіку, та психіку подібних йому людей, людей, що були переможені в життєвій боротьбі й переживають останню форму розкладу класової психології. Його діяльність необхідна для нього в його боротьбі за існування.

4. В процесі поділу праці на утворенні цих ідеологічних знаряддів та керуванні ними спеціалізується так звана «інтелігенція».

В дореволюційних російських обставинах слово «інтелігенція» набуло неприємного чи навіть одіозного значіння. Але в етимологічному його походженні від слова *intelligo* лежить глибокий соціальний факт поділу праці. Інтелігенти це мають бути ті, що взяли на себе виробляти для людства психичні знаряддя до загального вжитку, поруч з витворами ковалів, ткачів і т. п. З такого погляду, до інтелігенції можна було б зарахувати лише працюючу інтелігенцію, що витворює вартості, дійсно необхідні для боротьби за існування. В суспільстві, де не було б класової боротьби, як раз така інтелігенція спеціалістів і повинна була б існувати.

5. В залежності від соціальних відносин кожна класа виділяє свою інтелігенцію, що перейнята її психологією та виявляє її інтереси. Таким чином існує цілий ряд класових інтелігенцій.

Однак, серед суспільства поділеного на класи й свідомо й несвідомо психична творчість грає першорядну роль в процесі класової боротьби, а тому кожна класа виділяє з себе, як свій орган, свою класову інтелігенцію, що спеціально відбиває психологію цієї класи, її змагання, її ідеали, творить спеціально класові обмінні духовні цінності для людей даної класової психології. Таку свою класову інтелігенцію має в тій чи іншій формі кожна класа. Навіть селянство, що виявляло завжди найменчий нахил до спеціалізуючої диференціації, поруч з деякими окремими професіями ковалів, знахурів, раз-у-раз мало свою окрему інтелігенцію в формі кобзарів, лірників, байкарів, спеціалістів своєї справи.

6. Фактичними творцями літературних витворів (напрямів, шкіл то-що) є відповідні групи інтелігенції з тією чи іншою класовою психологією. Від цього залежить і вага та значіння тієї чи іншої літературної течії в загально-літературному житті певної епохи.

Вище була розібрана формула залежності економічних, соціальних, психичних та літературних явищ в загальній історичній формулі. Врешті решт, літературні твори повстають з класової психіки даної форми. Але для аналізу деталей цього процесу треба точніше означити найближчі обставини цього повстання. Певні літературні твори відбивають психологію певного шару суспільства, але органом їхнього витвору є тільки невеличка група інтелігенції, інтелігенський гурток. Отже після аналізу економіки соціального стану, певної форми психіки, якоїсь класи, раніше ніж остаточно проаналізувати даний твір, треба розглянути життя інтелігенської групи, що до неї належить автор. Тут першорядну роль гратиме й життя автора, й його стосунки з різного роду сферами життя, й історія тієї течії чи течій, до яких він належав, ті кризи, що вони переживали то-що.

Так перш за все ми можемо констатувати, що в письменстві даної епохи переважно панує та інтелігенція, що репрезентує психичне життя пануючої класи, чи класи, що близька до того, щоб зробитись пануючою. Ця інтелігенція створює основну літературну течію, чи школу даного часу.

З нею поруч маємо перш за все течії, що відбивають настрої тих класів, груп, що економічно уступають з кону світової історії. Такими групами за останніх часів були на заході аристократія, селянство, почасти дрібне міщанство. Психологія цих людей в такому разі губить свою рівновагу й набуває характеру віродження: гостра самокритика дрібно-міщанського письменства, загин народньої поезії під «впливом» частушки й т. п.

7. Зміни літературних напрямів та шкіл залежать від: а) змін в суспільному становищі різних інтелігенських груп, та змін у внутрішньому соціальному складі цих груп і б) від змін форм класової свідомості (IV. 4). Від останнього залежить також, чи дана інтелігенція непохитно обстоюватиме свої ідеали та смаки, чи стратить рівновагу й навіть зречеться сама себе, ц.-т. «декласується».

Раз-у-раз поруч з пануючою літературною школою з'являється нова, або в ній самій відбувається літературна криза. Нова течія (що інколи виявляється в ніби «відродженні» чогось старого) вказує на якусь зміну в громадському житті, на розвиток чи підйому якоїсь нової соціальної групи чи класи.

Розглядаючи це явище з погляду інтелігенських груп можна констатувати, що в такому разі або утворюються нові інтелігенські групи, або в старих все більш з'являється елемент нового походження.

Процес взаємовідносин різних груп інтелігенції та перехід письменників від одного напрямку до другого, їхня прихильність до тих чи інших ідей та форм виявлення (школи одночасно зовсім протилежних) і повинен остаточно розв'язати деталі повстання даного твору та зв'язати його з загально-історичними факторами.

Річ у тому, що поки даний інтелігент чи група інтелігентів зв'язані з класою, що знаходиться в становищі як що не пануючої верстви, то в усякому разі менш-більш економічно урівноваженої та замкненої, для них важко або навіть зовсім неможливо прийняти світогляд, образи чи мову якоїсь іншої верстви. Так в певний час селянство міцно тримається своєї «народньої» творчості, а як що засвоює щось зовні, то цілком переробляє в свійому дусі, і французький аристократ XVII віку не мав ні найменшого сумніву в тому, що міщанський театр та народня поезія—готицьке варварство. Але селянство пролетаризується, його мрією стає зробитись куркулем, а потім в ідеалі паном, або піти до міста на заробітки. Звідси зневага до свого «простого», мійські романи, панська мова, частушки. Так само в XVIII віці французькі аристократи зачитувались просвітньою

літературою буржуазії, а потім з захопленням відмовлялись во ім'я її ідеалів від усіх своїх привілеїв в національному зібранні. Натомість, навпаки, буржуазія в XVIII віці все більш та більш визволяється з-під впливу класицизму та залежності від аристократичних смаків, навіть, навпаки, набуває певний нахил підкреслювати контраст своїх смаків (сентименталізм) смакові аристократів (за часів революції знов відроджується захоплення античною, але вже іншою, республіканською). Ломоносов, прийшовши з селянської хати до столиць, цілком засвоїв смаки та ідеї тодішніх пануючих класів Росії, що були тоді в стані розквіту. Шевченко, навпаки, віддав лише невеличку данину романтизмові й урешті потяг за собою до селянської ідеології цілу масу тодішньої панської інтелігенції, що в своїй класі почувала тоді початок повного занепаду.

8. Яко наслідок розпаду цілого ряду колись сталих класів та груп (аристократії, селянства, дрібної буржуазії), за нових часів ми бачимо велику масу декласованої інтелігенції, що згубила зв'язок зі своєю власною класою й почала «служити» іншим ідеологіям.

Отже, в новій літературі мало ми знайдемо письменників, що цілою своєю психікою стало й непохитно відбивали б одну класову психологію, а саме ту, що серед неї вони зросли та що з нею зв'язані по походженню. Маса сучасної інтелігенції, фактичні творці літературних творів, по своєму походженню є продуктом економічного розпаду цілого ряду груп,—рядової аристократії, дрібного, зокрема провінційального, міщанства, селянства. Оскільки всі ці люди можуть економічно або зробитись пролетарями, або, навпаки, вибитись у капіталісти чи рант'є, їхня психологія набуває невиразного характеру, а як що поміж них є люди з творчою психікою, напр., письменники, то хоч психологія їхня й впливатиме з їхнього походження та виховання, але дальший хід її розвитку може бути цілком іншим. Так аристократ, втрачаючи ґрунт в своєму класовому становищі, вертається до ідеалізації селянства, йде в нарід, «кається», як що він порвав з селом та попав під гніт капіталу, він може ідейно приєднатись до пролетаріату, оскільки цей, особливо за останніх часів, дає надію на повалення ненависної такому аристократові буржуазії.

Таким чином, дослід про походження письменника, особливо новітніх часів, відкриває лише первісну його відірваність від свого оточення, але зовсім не визначає дальшого розвитку його психології та напряду літературної діяльності. Твори його в різні часи й навіть одночасно можуть відбивати різні форми громадської психології, різних класів. Письменник може багато разів змінювати свій напрямок, розчаровуватись у перших своїх захопленнях, йти за новими ідеалами та формами краси, знов розчаровуватись у них і вертатись до старого.

Всього цього ніяк не можна пояснити просто його походженням та аналізом сучасних течій. До цього всього треба

додати спеціальний аналіз його індивідуальності та випадкових обставин його життя, ті кола людей, з якими він зустрічався та зміни в його економічно-соціальному стані. Таким чином:

9. Для повного розуміння деталей творчості письменника необхідно взяти на увагу випадкові факти його життєпису, характер вдачі та взагалі індивідуально-психологічний аналіз. Але це все у зв'язку з усіма вищенаведеними суспільними факторами.

VI. ЗНАЧІННЯ ВПЛИВІВ ТА ЗАПОЗИЧЕНЬ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ.

1. Факт впливу одного автора чи культури на других, відродження цілих минулих епох та окремих забутих авторів не порушує загальної формули, а лише свідчить що ті, хто підпадає впливові вже мали потребу в тому, що вони позичали й витворили б при потребі сами щось подібне.

До тієї ж сфери індивідуально-генетичної аналізи належить загальне питання про те, звідки саме взяв автор ті чи інші ідеї та форми, чи він їх сам створив чи позичив. Далеко поширений факт впливів одного письменника на другого, одної культури на другу, факт мандрівних сюжетів та мотивів, не порушує, але доповнює загальну економічно-соціальну формулу. Річ у тому, що людина чи країна переймають лише тоді, коли в них є класи, що потребують як раз того, що є в психічних продуктах другої країни. Цим визначається й сила й характер вливу, ц.-то що саме береться з другої людини чи країни. Значіння кожного автора взагалі полягає в тому, що твори його приймаються широкими шарами суспільства, що мають подібні ж психічні потреби, як і в нього, але які не можуть сами собі знайти форми для задоволення цих потреб. Так само й відносно тих «більш талановитих» авторів, що краще зуміли виявити групову психологію, ніж другорядні. У них починають позичати, вони викликають масу наслідувачів, але через це ж саме ці наслідувачі рідко їх перевищують. Теж саме й відносно цілих країн. Один час Франція була центром зразкового розвитку аристократії певного типу й створила письменство, що через це мало величезне поширення по всіх аристократичних колах тодішньої Європи, які сами не могли виробити такого ж класичного письменства, бо не мали таких ідеальних умовин аристократичного життя. Так само англійська буржуазна філософична та літературна творчість мала великий вплив і на Францію й на Німеччину, але відповідно до різних внутрішніх соціальних обставин цих країн обидві країни брали в англійців різне, або позичення того ж самого давало різні результати.

Так само треба пояснювати різного роду «відродження» історичних епох та воскресіння давніх забутих письменників: ренесанс, захоплення Візантією, Данте, Війон. Інколи цілком свіжа, нова течія (напр., французька революція) може вбиратися у давні форми, інколи просто проголошувати відродження старого.

2. Продукти психичної творчості, яко певного роду вже готові знаряддя, можуть служити ріжним епохам та класам, підпадаючи инколи лише невеличким змінам.

В цілому, як що ріжного роду ідеї та літературні форми розглядати, яко знаряддя (боротьби з природою, класової боротьби, вияву психіки, «гри»), то ці знаряддя можуть, як і всі знаряддя, вживатись ріжними людьми при ріжних обставинах. Треба обережно наклеювати на певні ідеї сталі етикетки, напр., що християнство ортодоксальне належить взагалі аристократії, метафізика—буржуазній класі, класицизм—придворно-аристократичний й т. и. Треба розрізняти первісний ґрунт, первісні обставини повстання того чи иншого витвору й далі його вживання. Християнство було знаряддям аристократії, напр., у Франції XVIII в., буржуазії проти аристократів в Англії XVII в. (коли ці останні підкреслювали свою байдужість до релігії) й навіть була спроба звязати його зі справою визволення пролетаріату (християнський соціалізм). За часів французької революції буржуазія цілком самостійно захоплювалась республіканським класицизмом, а новітній комуністичний рух висунув ім'я Спартака. Форма поеми не тільки аристократична (про Роланда та у Байрона), але може служити для вихвалення міщанського життя (Герман і Доротея). Таким чином, як що в сучасний мент серед західньо-європейського та американського буржуазного суспільства поширюється зацікавлення середньовіччям та католицизмом, то це ще не значить, що це відроджується давня аристократія. Так само, як що Ніцше проповідував аристократичну мораль, то ще треба розв'язати питання, чи він дійсно має психологію рештків аристократії, чи його психологія та психологія багатьох його читачів буржуазна (може навіть дрібно-буржуазна) й він користується «мораллю панів» задля вияву цієї психології чи в стані сили чи слабости.

VII. ЗНАЧІННЯ ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНОЇ ФОРМУЛИ З НАУКОВОГО ПОГЛЯДУ.

1. Вага економічно-соціальної формули полягає в тому, що вона намагається охопити всі історичні явища. Як що будуть дійсно непохитно усталені явища, що в неї не входять, тільки тоді вона підлягатиме перегляду та перетворенню.

Як що ми візьмемо тепер загальну економічно-соціальну формулу, далі візьмемо на увагу всі другорядні обставини життя інтелігенції в залежності від соціального становища її класи та її самої, загальні та випадкові обставини впливів, випадкові факти життя письменника, то мусимо врешті прийти до того, що кожне найдрібніше явище науки, філософії, ріжних ідеологій, літературних форм то-що знайде своє точне наукове пояснення. Можливо, багато таких явищ, що важко знайти їхню залежність від основних перелічних формул. Але це залежить просто від того, що ми не володіємо належним обсягом перевірених фактів—

чи економічно-соціальних, чи спеціально літературних, щоб як слід проаналізувати даний випадок. І лише тоді, коли будуть дійсно вказані, перевірені й проаналізовані такі явища, що ніяк не можна поставити в той чи інший зв'язок з основними економічно-соціальними перемінними, словом, факти, що стоять поза межами економічно-соціальної формули, тільки тоді й сама формула підлягатиме ґрунтовному перегляду. Тільки тоді можна було б пропонувати іншу більш досконалу наукову формулу. Але нова формула, приймаючи нові суперечні факти, мусила б обов'язково охопити й усі ті твердо усталені факти залежності між явищами письменства та явищами економічно-соціальними, що лягли яко підвалина формулі попередній.

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги).

I.

З середини ХІХ століття на кін суспільного життя Росії виступає нова соціальна група—це т. зв. «разночинцы», «выходцы из духовного, чиновного и мещанского сословий», як її, цю групу, означають; ця група (ми її зовемо полупанською, не знаючи іншого терміну в українській мові) витісняє попередній вплив маєткового панства, дворянства. Нові економічні умови не вкладалися в межі феодально-кріпацького господарства і призвели до реформ 60-х років, що створили сприятливі умови для розвитку промислового капіталу. Панування буржуазії в економіці (і в політиці) тягло за собою і зміну активних культурних чинників, ідеологічних надбудов. Звідси—появлення цієї нової соціальної групи і на Україні в активній ролі провідника національного відродження, отже—і творця української літератури аж до ХХ століття, до народження культурної верстви серед селянства. Подібну культурну плівку ми умовно зовемо «інтелігенцією», це треба одразу ж зазначити, але зовсім не хочемо ігнорувати виразні класові перетинки серед цієї культурної плівки. Тут бачимо і представників дрібномаєткового панства, цих «кающихся дворян», хлопоманів, панів-українофілів, що намагалися пірнути в демократичну течію сучасності, здебільшого не зрікаючися свого привілейованого соціального й економічного стану; тут і нова полупанська проміжна група, з різними тональними ухилами, з де-якою відмінністю соціальних поглядів і життєвої тактики. Селян ми поки-що протягом цієї доби (60—90 р.р.) не бачимо в активній ролі: селяне поки-що об'єкт національного відродження, а не суб'єкт його. Уся доба до певної міри нівелює відмінні риси соціального походження письменника, надає йому певну ідеологію «різночинця»; так було з Некрасовим, якого Плеханов назвав «поетом разночинцев»,

не зважаючи на його панське походження¹⁾, так сталося і з нашими Старицькими, Кониськими, Грінченками—з одного боку, і з Рудченками, Левицькими—з другого.

І це цілком зрозуміло. Національне відродження раз-у-раз оповите ентузіазмом, національним піднесенням і романтикою, коли нація-парій бореться за своє культурне й економічне визволення з нацією-паном. Так було на Україні в другій половині XIX ст. під страшними утисками царського уряду. Ця національна романтика безперечно затемнює класові перетинки, ослаблює класову боротьбу; вона ж позбавляє письменника, захопленого ідеєю культурного піднесення, ясної класової позиції. Ось чому ми не можемо клеїти певних соціальних етикеток до наших письменників тієї доби, хоч у Старицького і Кониського ми знайдемо симпатії до свого класу (в його прогресивній редакції, певна річ), а у Тобілевича—ідеалізацію крепкого хазяїна, «куркуля». Національна романтика примушувала письменника всю надію свою покладати на село, де, здавалося, були заховані могутні потенціальні сили. Український письменник формально ніби робиться «народником» безмірно раніше, ніж народницька ідеологія запанувала в Росії, він і тримається цієї ідеології значно довше, ігноруючи економічне і політичне значіння міста: український селянин бо тоді був необхідною умовою і носієм а врешті—і метою національного відродження. Звідси те «мужикофільство», що тільки інколи межує зі справжнім демократизмом, з народолюбством, звідси помітна відмінність української літератури в її сюжетах, в загальній трактовці від літератур «аристократичних», як, напр., російська та польська.

Але цей природній, органічний нахил української літератури не раз-у-раз можна назвати демократичним: дуже часто він є типова гуманність, притаманна буржуазним, паразитарним верствам. Оця внутрішня амплітуда поняття «демократизм» дозволяє нам освітлити різні його фази соціальним світлом, вскрити, сказати б, соціальні основи літературної творчості. Без авторитарних етикеток, беручи на увагу «мужикофільський» характер української літератури всього XIX ст., ми можемо розмежувати різні соціальні впливи в творчості письменників, можемо зв'язати цю творчість з економікою й соціальними відносинами поточної доби. Тільки так ми зрозуміємо Котляревського, що належав до проміжної групи в соціальній боротьбі двох класів—феодално-старшинського і селянського (тоді економічно одноцільного під пресом кріпацьким),—ми зрозуміємо його ідеологічне вагання в «Енеїді», його сервілізм у недавню видрукованій «Кантаті Олександру І» і «Оді до Куракіна», його аракчеевський містицизм наприкінці життя. Тільки так

¹⁾ Г. В. Плеханов. «Література и критика». Сборник статей. Т. I. М. 1923 г.

ми зрозуміємо групу письменників дошевченкової доби, що, загалом кажучи, виразно виявляють свою класову, поміщицьку ідеологію і відбивають у творах своє соціальне оточення (Білецький-Носенко, Гребінка, Квітка); тільки так, очевидно, ми можемо зрозуміти й урядовий сервілізм, монархізм цих письменників, клерикалізм в їхньому світогляді, уникання жадної опозиції, як навіть Гребінка, що, перекладаючи «Полтаву», старанно вилушує всі згадки про політичні настрої на Україні. Шевченко виступає представником іншого класу—селянства, пригнобленого тяжкою соціальною й економічною залежністю від поміщика, навіть поміщика-українофіла типа Лукашевича, Галагана, Лизогуба. Риси селянського світогляду, тоді об'єктивно-революційного, найбільше виявляються в Шевченковому бунтарстві, в непримиримій ненависті до держави царів і панів. Але Шевченко не міг створити тоді певної соціальної групи, що визволення свого класу поклала б за основу своєї діяльності за його прикладом: селянство, як клас, не могло ще тоді виступити на кін політичної боротьби. Тому Шевченко вривається якимсь дисонансом у поступовий розвиток суспільної ідеології і серед шостидесятників українських він не має численних прихильників і послідовників. Це звучить парадоксально, але це так: до 90-х років, до появи нового активного класу—робітництва і перемоги революційної ідеології над мирною, культурницькою, Шевченко робиться джерелом формально-народницького культу, а його глибокий революційний світогляд плекається врешті тільки в невеличкій групі драгоманівців-радикалів. Чому це так?

Коли ми погодимося з тим твердженням, що українське відродження творили, як і скрізь, середні класи¹⁾, то ми зрозуміємо головні лінії суспільного життя на Україні протягом другої половини XIX ст., до народження нових соціально-активних груп: середні класи за тієї доби економічного розвитку були нездібні до революційного піднесення, до глибшої акції в Шевченковому дусі. Головна маса інтелігенції тих часів була захоплена ідеєю культурно-національного відродження українського народу, але дуже мало цікавилася економічним станом «визволеного» поміщиками селянства і цілком не приймала революційно-політичної ідеології Шевченка. «Основа», цей як-не-як виразник настроїв де-яких українських шостидесятників-культурників, рішуче заперечувала (устами Костомарова навіть) «новомодній французький соціалізм»: приватна власність і заможній селянин з своєю хуторянською цивілізацією—ось що мусить замінити «примарну ідею». Разом з тим політичний лоялізм і клерикалізм доповнюють цей програм основ'я, такий консервативний, порівнюючи з позицією російських соціалістів

¹⁾ Див. статтю Л. Юркевича—«Середні класи і національне відродження» в журн. «Дзвін», 1913 ч. 2, с. 107—111.

у легальному органі «Современник»¹⁾. «Основа»—це не орган українських «різничинців», це орган масткового панства, що станове «каяття» своє обмежило тільки національним компромісом. «Основа»—це панична втеча з Шевченкових позицій. «Василий Михайлович (Білозерський),—так пише Куліш про редактора «Основи»,—расставил свои изнеженные руки, чтобы понаньчить ее по-пански хоть один годик и привить ей манеру говорить ни то, ни се, господствующую в так называемом высшем кругу и усвоенную им самим по сочувствию» (неопублікований лист з 15 березня 1860). Хоч свідоцтву Кулішовому і не можна довіряти цілком, але ж воно стверджує тільки те, що ми знаємо про журнал з поданого там матеріалу і з гадок про його; «я далеко більше знаходив для політичного виховання в «Колоколі» та «Современнику», аніж в «Основі»—каже Драгоманов у своїй автобіографії.

Молодше покоління не було задоволене «Основою», воно й настроєне було радикальніше, але цей радикалізм виявлявся не в соціально-політичних, а переважно в культурно-національних питаннях. Студенські громади були все ж таки переважно аполітичного, культурницького характеру організації, з тенденцією сепаруватися від революційного демократизму. Нагінки на тодішнє студентство і, напр., на Антоновича з боку царської адміністрації свідчать тільки про те, що й культурно-національна робота в тих умовах (як і скрізь, правда) має певне політичне значіння. Вони інколи, як каже Куліш²⁾, «буквально погружаются в толпу неграмотного люда с целью служить ему своею образованностью, обороняют его от злоупотреблений чиновничества и вести его к нравственной свободе». Це поверхове народництво на Україні було в значній мірі позбавлене революційного характеру, обмежуючись культурною роботою, національною пропагандою: декоративна «національна» одежа, одежа далекого минулого, народна мова, етнографія, популярна література, нарешті школа—ось, власне круг цієї роботи. Звичайно, це все моменти важливі для початків ширшої діяльності; звичайно, багато дуже корисного й потрібного за тих жорстоких часів було довершено. Але ж треба одверто сказати, що все це робота, яку називають «культурницькою», не освітленою певним політичним світоглядом, як це ми бачимо у Шевченка чи у Драгоманова. Аполітичне культурництво, формально проголошене пізніше Костомаровим і Житецьким, фактично панувало в українських гуртках цієї доби. Тому, мабуть, революційніші елементи (як С. Синегуб) шукали нелегальних організацій поза українськими гуртами. Тому, мабуть, таке хистке культурництво утворило сприятливий ґрунт для ідеологічних вагань і компромісу, що часто тхне й сервілізмом, як це виявляється в діяльності Антоновича, Житецького, Кониського.

¹⁾ Див. статтю Ів. Стешенка—«Українські шостидесятники». Записки Укр. Наукового Товариства, кн. II.

²⁾ «Украинофилам»—стаття в «Зап. Укр. Наук. Товариства», VIII.

Тим часом революційніші елементи і в межах українських гуртків, безперечно, були, тільки вони до Драгоманова не були провідними, пануючими. «Здесь в Полтаве,—писав 12 травня 1862 р. якийсь молодий українець до невідомого тоді Потебні,— путем опыта, столкновений и т. д. пришли к тому твердому убеждению, что в настоящее время более чем необходимо нам «Политический Украинский Катехизис», в котором дело получило бы историческое и логическое оправдание и, так сказать, сведено было бы к рациональной догматике: иногда лучшие люди стоят в тяжелом колебательном положении, не зная, куда примкнуть среди начинающегося брожения и разделения партий — «тьма над языки»¹⁾. А типовий шостидесятник—етнограф С. Д. Ніс мав якісь таємні, хоч, може, й випадкові, звязки з революційною групою «Земля і Воля»²⁾. Тільки ця найрадикальніша частина української молоді загубилася в масі культурницького українофільства чи відійшла від його, і треба було рішучості Драгоманова, щоб прокласти власний шлях.

II.

Ідеологія нової верстви українських культурних діячів найбільше позначилася в літературі. У ліриці Кониського, Старицького, Грінченка, Грабовського, Франка брешуть суспільні мотиви, притаманні цій добі громадського слугування народові з боку культурної верстви, «різничинної» інтелігенції. Але в ліриці, навіть тодішній ліриці, немає повного виявлення поетової ідеології: поет мусить обмежуватись загальними настроями й емоціями, бо інакше поезія може наблизитися до політичної прози. Ми можемо тільки констатувати помірковану «гуманність» перших двох поетів, народницький ідеалізм двох других, нарешті—зненависть до сучасних економічних відносин і віру в соціалістичну зміну у Франка. Тільки у Франка (і то в збірці «Звершин і низин») ми бачимо соціальний—не скажу, класовий—критерій до сучасних йому економічних відносин, хоч поет сподівається найбільше на мирний переворот—«правдою і працею й наукою». У інших же (особливо у Грінченка) народ виступає цілком у дусі народництва, без глибшого економічного аналізу й означення:

Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть,
Народ—його брат, його друг.

Такі необхідні загальники не цілком виявляють нам світогляд поета і тільки инколи дозволяють указати на ту суспільну

¹⁾ А. Халанский—Материалы для биографии А. А. Потебни. Збірник «Пошана», с. 14—15.

²⁾ О. Соловій—Нові данні до біографії С. Д. Носа. «Наше минуле», 1918, 2.

течію (а значить—і на ту соціальну верству), що годує поета, створює йому ідеологію.

З цього погляду белетристика (а де-коли—то й драма) дає незрівняно більше. Письменник творить мистецький образ на підставі життєвого аналізу; він примушує свого героя на ділі виявляти себе і тим дає безпосередній матеріал для наслідування, для науки. Таким, напр., матеріалом був Базаров, або й герої Чернишевського з «Что делать?» для всього покоління російських нігілістів-шостидесятників. І цілком очевидно, що й наша белетристика, витворюючи з кінця 60-х років такі «ідеологічні» постаті, мала ті ж завдання науки, агітації, поширення близьких письменникові ідей у художніх образах. Але не зразу наша белетристика почала виконувати громадські (в своєму розумінні, певна річ) завдання.

На початку доби література була одним з засобів пізнання народнього (селянського) побуту, вона дуже наближалася до етнографії, і дуже важко покласти межу між етнографічними переказами Симонова і Носа, між портретними оповіданнями Ганни Барвінок і Стороженка і літературною творчістю Марка Вовчка і Федьковича, позначеною рисами художньої уяви, суб'єктивного творення. Відсутність певної суспільної ідеології призводить або до сентиментальної гуманності Марка Вовчка, або до тієї ідеалізації народнього побуту, де вже чується класова позиція письменника-поміщика (у Ганни Барвінок і Стороженка); і цілком зрозуміло, що демократична російська критика так гостро поставилася до Стороженкових творів, додаючи в них риси консерватизму і безгрунтовно-наївної романтики¹⁾. Далі, починаючи з Свидницького («Люборацькі», а дебютував Свидницький етнографічними оповіданнями), Кониського, Левицького, українська література, поруч з відтворенням селянського побуту, намагається дати повість з життя інших соціальних верств і розв'язати проблему: «что делать?» як жити українському інтелігентові? Болюча проблема денационалізації поставлена вже у Свидницького, Левицького, Кропивницького та ін., а його наступники дають образ «нової людини», що повинна проказати стежку для роботи цілому поколінню. Белетристика українська в частині своїй робиться «учительною», «публіцистичною», виконує завдання агіт-пропа. На цій літературі, що здебільшого прибирала характер повісти, ми й дозволимо собі зупинитись далі. Ми простежимо, чого ж учила ця література й які соціальні причини цієї науки протягом цієї економічної доби. Це нам допоможе зрозуміти, що ж нового дала людству та трудова селянська верства, що з початку XX століття почала поволі прибирати провід в українській літературі, а опанувала її тільки з Жовтневою Революцією.

¹⁾ Див. статтю А. Кримського—«Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи» Л. Н. Вістник, 1901, т. XIV.

Перша проблема, яка висувається в українських творах 60—70-х років,—то особисті відносини між представниками двох соціальних станів, панства і селянства. На ґрунті інтимних відносин зустрічається панич—«народник» з українським селянством; вся його «культурна робота» (книжки, школа, розмови) обмежується врешті ганебним романом з дівчиною і трагічним кінцем всіх «гуманних» мрій верхогляда-панича. Перешкодою до щасливого закінчення цієї панської «пропаганди», звичайно, виступають станові забобони, станова нерівність; через цю перешкоду не можуть перескочити безвольні представники молодого панського покоління. Такі сюжети робляться дуже популярними протягом двох десятиліть, і вони, може, найкраще виявляють пансько-класову природу де-яких українофілів-культурників: за пустопорожніми словами йде «дія», акція «на користь народів». Цей сюжет занотуємо в таких творах: в маловідомому романі В. Дорошенка «На Україні» (1863 р.), в оповіданнях Олени Пчілки «Чад», Школиченка «Між народ», в повісті Грінченковій «На распутті (частковий епізод), в драмах Мих. Старицького «Не судилось» і дуже подібній до неї своїм сюжетом, але незрівняно гірший виконанням—«Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького. Тут з одного боку виступають «просвітители» (люде 60-х років, бо й дія цих всіх творів здебільшого відбувається в 60-х роках)—Іван Горовенко, Михайло Ляшенко, Борис Воронов, а з другого—нещасливі об'єкти цього народницького замаху—Тетяни, Катрі, Оксани, яких автори примушують гинути в найтрагічніших умовах (крім Дорошенкової Тетяни Ковшівни, що врешті доскочила свого міщанського щастя). Найхарактерніша серед них драма Старицького (чи краще мелодрама через перевагу там випадковості, невмотивування вчинків дієвих осіб) «Не судилось». Тут автор в особах студентів Михайла Ляшенка та його товариша Павла Чубаня намагався дати образ до певної міри «нового чоловіка», який під впливом визвольних ідей звертає всю свою увагу на інтереси народу. «Ви порвали з народом, а ми стоїмо за освіту меншого брата, за народне щастя, за правду»—каже Михайло Белохвостову, а Павло Чубань організує шкільку з селянських дітей у панському будинкові й тлумачить недавнім кріпакам «Положення» про волю. Михайла автор примушує закінчити своє «єднання з народом» «етнографії ради» відомою трагедією з Катрею, і цим ніби-то хоче вказати на всю гнилизну й зопсуття інтелігентсько-панської душі, яка навіть у кращих представниках, за доброї волі, не може накреслити справжньої стежки корисного єднання з народом. Але це питання конфлікту між панською інтелігенцією, зачепленою народницькими (хлопоманськими) ідеями, і темними селянськими масами Старицький розв'язує тут виключно в площі етичній, і суворим моралістом виступає в драмі Павло Чубань, людина полупанського походження і практичнішої вдачі, але не різкого протесту проти тих соціальних обставин, що дали можливість витворитися подібному

конфліктів. Тим часом цей сюжет, безумовно, відзначав побутове явище. «Автор зачепив найживіші струни сучасного суспільного життя,—свідчить Костомаров у своїй рецензії на драму Старицького,—викрив хворобу, що її відчувають скрізь за наших часів, і відтворив її в таких рисах, в яких вона виявляється в сучасному українському суспільстві»¹⁾. Але річ у тому, що широкого соціального освітлення цього сюжету тодішні українські «битописателі» дати не змогли: їхні позитивні типи або безнадійні резонери і балакуни, або поміщики, що тільки кутаються в формальне народництво, але соціальних своїх вигод не зрікаються і на економічні реформи не погоджуються, а тому ці типи найбільше характерні для поверхової поміщицької молоді, характерні вони і для з'ясування поміркованої позиції самого письменника. Коли Квітка цілком виправдує таку станова нерівність («Щира любов»), а Шевченко вважає її страшною соціальною несправедливістю («Марина», «Відьма», «Слепая»), то письменник-шостидесятник став перед нею в задумі, з гуманним настроєм, але без спроби радикально розв'язати проблему: в цьому, може, найясніше позначилася класова позиція наших письменників.

Але ж 60-ті роки дали матеріал і для інших побутових образів: Левицький у своїй повісті «Хмари» хоче дати людину вже з певним позитивним програмом, хоче зробити Радюка зразком для наслідування. «Радюк—просто смішний дурень!»—так категорично висловлюється Драгоманов про першого в нашій літературі свідомого «народовця»²⁾. «Дурість» Радюкова полягає, з одного боку, в невиразності й однобічності його ідеології, а з другим—в повній нездатності реалізувати навіть свої мізерні і наївні «мрії». Ці його «мрії» дуже характерні для цілої суспільної верстви української інтелігенції, отієї «культурницької» групи, що шукала форми легальної мирної роботи в умовах царату. «Ми, тату,—заявляв Радюк батькові,—носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо набік народа; ми націонали». А «націонали й народовці,—пояснює автор устами Дашковича,—то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хочуть, щоб і жінки й діти говорили тією мовою, хочуть злитись з народом... просвічують темний народ і піднімають його морально й матеріально». Крім цієї українофільської балаканини, Радюк не мав жадного програму, не мав ширшого демократичного світогляду. Закликаючи до неясної саможертви, поширюючи скрізь свої «сміливі» (!) ідеї, Радюк сам конкретно лише записував народні пісні та спромігся випадково допомогти хворій молодиці, а потім закінчив своє життя «тихим» міщанським щастям з «хуторянкою» (заможненькою!) і шуканням урядової кар'єри за всяку ціну, навіть за ціну від'їзду на далекий, чужий йому Кавказ (у другій редакції). Позиція героя «Хмар» типова

1) «Киевская Старина», 1883, IX—XI, с. 297.

2) В «Листах на Наддніпрянську Україну», с. 32.

класова позиція людини, що належить до пануючої верстви і цілком ігнорує соціальне становище народу, його економічні злидні. Радюк—уламок дрібно-маєткової дворянської верстви, що опинився в нових соціально-економічних умовах, під впливом могутнього ідейного руху, але зректись од своїх соціальних інтересів не зміг. Не зміг він і звязати українського відродження з інтересами трудового селянства (за тієї доби), з його соціальним визволенням: про це Радюки боялися й думати. Безумовно, в своїй трагедії Радюк в значній мірі мусить завдячувати авторові, який, поставивши питання, як і Чернишевський,—«Что делать?», не зміг, подібно до Чернишевського, дати в образі свого героя конкретної відповіді на це питання. Поверхове розроблення теми, без глибокого психологічного аналізу, з випадковими, штучно-тенденційними епізодами—все це вийшло на шкоду художній правді повісти¹⁾. Але ж автор мав перед собою реальні життєві образи: Радюки створили міцну київську «Громаду» з її журналом «Помийницею», Радюки виявили свої наукові здібності в 70-х роках, але ж Радюки пірвали й зносили з Драгомановим на початку 80-х років, коли він, на їхню думку, визначався занадто виразною «революційністю».

Поруч з спробами художнього відтворення невдалих пансько-культуртрегерських змагань ми бачимо фіксування й іншої сили на українському селі, що вже народжувалася в страшних муках, але не змогла ще знайти вірної лінії роботи: це селянська інтелігенція. Ця інтелігенція поки-що бралася з кол заможного селянства або з тих суспільних верстов, що складали проміжну плівку між панством і трудовим селянством і навіть були ближчі до цього селянства (дяка, народні вчителі, то-що). Змагання цієї народної групи неясні, кроки—боязкі й неспівмірні, але вона вже є, і в цьому її позитивне значіння. З перших нарисів згадаємо повість Марка-Вовчка «Дяк» (1859 р. написана). Марко Вовчок уже тоді передчував трагічну долю на селі людини, що, стоячи інтелектуально вище за оточення, не може конкретно виявити своїх бажань та рішучо ступити на інший, кращий шлях... «Дяк»—це ескіз, з якого пізніше виникли—і Тесленкове «Страчене життя» і Винниченків «Кирпатий Мефістофель». Тиміш Савлук знав гаразд причини своєї «туги ревної, невсипущої, невгавущої, лихої й невмолимої», але тільки почував, що вона його «толкала з місця, пхала за двері, гнала вулицею, провадила степами, полями, лісами, гаями». Заїдений рефлексією й зненавистю до місцевого «болотяного» оточення, Тиміш Савлук змарнував життя в вічному шуканні особистого щастя й гармонійного, «зоряного» існування. Та в самому собі Савлук не знаходив таких об'єктивно-твердих рис, які дозволили б йому сконкретизувати його мрії і здійснити в житті: неясність бажань,

¹⁾ Цікаво, що, друкуючи уривок повісти в «Правді» 1873 р., автор назвав її «Новий чоловік», виразно натякаючи на громадське значіння свого героя.

відсутність сили волі поруч з об'єктивно-несприятливими фактами — це все підрізало Савлукові мрії, розбило їх до щенту. Але самий образ цього дяка, виконаний, безумовно, в стилі Тургеневських оповідань з неодмінно-розбитими мріями про особисте щастя (хоч епізод з Мартою і не вмотивовано з психологічного боку), є перший нарис цього типу «неприкаяного» героя, який, правда, ще не усвідомив сам собі своїх ідеалів, не зрозумів причин руїни своїх, хоч і невисоких, мрій. Поривання Савлукові, в освітленні Марка Вовчка, виявилися виключно в ділянці особистих настроїв і переживань. Але вже трагедія Чіпки Вареника («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Рудченка-Мирного) розвивається на соціальному ґрунті. Неясні змагання Савлука тут, в образі Чіпки, замінено виразною ідеологією, певним світоглядом, що виникли серед кращих представників села під час все ж таки нової й бурхливої доби 60-х років. Основна риса Чіпчина — пристрасне, болюче шукання правди, спочатку — вищої, етичної правди, а потім — і соціальної правди, коли він кинувся «рівняти бідних з багатими». «Скрізь неправда!» — каже в розпуці Чіпка. — «Куди не глянь, де не кинь — усюди кривда й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди захватись од неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти»... Але оце святе незадоволення з околишнього життя, оце вміння стояти над юрбою й бачити далі за цю юрбу, оце вічне шукання правдивої життєвої тропи — робить образ Чіпчин в його ідеальних, так би мовити, обрисах досить симпатичним. Ці його риси, в зображенні Пан. Мирного, ясно говорять, що народилася нова соціальна сила, селянська інтелігенція, і вже її не відірвати від матернього її ґня. Чіпка вже добре інколи розуміє й свої відносини до народніх інтересів: співаючи про неправду людську, Чіпка «бідуює з кріпаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди. негодящі землі; допомагає їм грішми, коли пристають за подушне зборщики». Але, на лихо собі, Чіпка великим виховався індивідуалістом, з виразним приматом етичних емоцій, і це психологічне тло, під впливом об'єктивних умов, скерувало всі світлі заміри Чіпчині в бік облудний; тільки цей шлях найбільше припадав до серця людині, що їй було перегороджено інші шляхи до широкої громадської діяльності: тут бо вона тішила свої героїчні потяги й віддалялася від сірого, буденного існування, яким жив приятель Чіпчин — Грицько.

Образ Чіпчин, як ми сказали вище, має своє ідейне значіння. Панас Мирний дуже влучно підкреслив основні гасла доби 60-х років — шукання правди — в етиці й соціальних питаннях. Такий «ідеологічний» критерій що до Чіпки тільки й можливий, бо спроби оцінити його з погляду звичайної реалістичної критики не можна назвати щасливими: занадто бо його дійсні вчинки далекі від його ж власних замірів і міркувань. Чіпка — «пропаща сила», але незабаром настане час, коли український селянин

з стихійного протестанта перетвориться на активну революційну силу, і це перетворення відіб'є й художня література (Винниченко, Коцюбинський).

Зробимо де-які висновки. Українська література відзначила фази нового економічного процесу: і нову економічну неволю, що її зазнав середній селянин-власник після буржуазних реформ 60-х р.р., і початки пауперизації селянства, і хижацькі форми промислового капіталу на Україні (твори Левицького, Кониського, Рудченка-Мирного, Франка). Треба додати, що цей наступ капіталу і зв'язану з ним руїну попереднього феодально-патріархального побуту наші «культурники» усвідомили собі, як неминуче зло, як ворожу навалу, бо нові економічні чинники ніби руйнують моральні основи селянина («Бурлачка» Левицького, «Глитай або-ж павук» Кропивницького, «Повія» П. Мирного), соціальне значіння тих чинників підноситься тільки побіжно аж до малюнків Франка почасти—Тобілевича. В усякому разі новий економічний побут, хоча б формально, епізодично відбився в початковій українській повісті. Але коли український письменник хотів одзначити народження нових сил серед різних соціальних верств, накреслити нові ідеологічні шукання і тим показати шлях для роботи молодого покоління, то тут він був цілком базпорадний одразу ж. Неясні були витворені ним силуети, непристосовані до життя подані типи, позбавлені сміливого, не кажу—революційного, дерзання, прип'яті до дрібненьких і невиразних завдань українського легального культурника. Українська «полупанська» інтелігенція, не маючи власної суспільної ідеології, іншого не могла внести і в літературу.

Кінець буде.

ТЕРЕЩЕНКО.

Театр мистецтва дійства.

Останніми часами теоретики та любителі розмов на теми про мистецтво надзвичайно ретельно починають наводняти літературу різними порадами-аналізами, а то навіть і цілими рецептами про те, що треба робити з театром, щоб він поправився і міг буяти даліше в житті. Щоб не розкопувати запліснявілого барахла шляхом всяких порівнянь та еволюційних висновків, що я особисто вважаю лише словесною еквілібристикою спеціальних критиків, хочу, одкинувши всякі умовності, говорити словами людини, яка допіру відірвалася від театрального станка. Для мене ясно одно: дотеперішній театр кінець-кінцем прийшов до глухої стіни—живій істоті від мистецтва робити там нічого. Протягом довгої еволюції, починаючи від первісних форм театрального дійства і кінчаючи останнім етапом модернього театру режисерів, сталося те, що театр задавив основний живчик свого єства—актора, як творця дії.

Протягом певного часу автор, режисер, декоратор і инш., в зв'язку з ходом загального процесу громадської психології (індивідуалізм, одірваність особи, захованість в самого себе)—і це треба вважати цілком нормальним в капіталістичних формах життя—привели театр до глухої стіни, об цю стіну ткнули лобом де-яких ще живих творців театру і тим самим примусили задуматись над цим безпорадним становищем. Причиною мертвоточини театру була втрата активного дієвого елементу. Театр став статичним, бо зв'язав волю актора, як первісного творця дійства. А смерть дійства в театрі—смерть самого театру.

З цього моменту я й хочу говорити про цілком оригінальне явище—мистецтво дійства, котре винятково оперує дією й від неї виходить. Дія є поняття активне, але само по собі абстрактне. Виявити дію це значить знайти спосіб матеріялізації дії. А ця потреба є проблемою нового методу та архітектоніки мистецтва дійства.

В способах матеріялізації дії в дотеперішнім театрі практикувалося виявлення дійства ситуацією окремих індивідуумів—персонажів, з чого і створилося певне обличчя театру.

В противність цьому, відповідаючи сучасним організаційним формам життя, що спирається на глибоко-колективістичні основи, в противність індивідуалістичній будові старого суспільства—реалізація дії в мистецтві дійства переводиться способом сумовання

передачі почуття. Наслідком цього являється побудовання дійства в масових формах, організованих відповідно вимогам законів кожного з елементів фактури мистецтва дійства.

Виявлення дії, її матеріялізація, проходить при необхідній допомозі цілого ряду елементів мистецтва (рух, слово, музика, малярство, і т. и.), щоб-то виявлення дійства проходить при допомозі цілого ряду мистецтв, збудованих на основі спільного ритму.

Комбінація передачі способів різних мистецтв ідеї мистецтва дійства (коли потрібно—через слово тільки, чи через звук, коли потрібно—через всі мистецтва синтезовано), дає нам можливість правильно розпоряджатись в архітектоничному чи ритмічному розумінні. Це дає змогу проявити сильніші чи слабші напруження з одного боку і, по-друге, вживати контрастивний спосіб передачі ідеї мистецтва дійства, полекшувати приймання його різноманітними комбінаціями, впливаючи то на зорові, то на слухові органи чуття.

Отже, з вищенаведеного видно, що основа театральна не в зовнішній комбінації таких чи інших форм, стилів і т. д.

Можна багато разів перевертати, комбінувати, але це буде тільки зміна зверхньої форми, а корінь залишиться старий, і сам театр від того фактично не зміниться. Попередні передпосилки, нам ясно говорять про те, що зіпхнути театр з мертвої точки, це значить відмовитись від основ старого театру, значить розкласти його на основні чинники синтезованих елементів і взяти найнеобхідніше й кожне окрема. Таким чином, оперуючи складовим матеріалом, треба організувати цей матеріал по методу, при якому ініціатива учасника-артиста, як первісного творця, була б покладена в основу творчості від початку аж до кінця композиції.

Такий метод є органічним для мистецтва дійства і він цілком протилежний дотеперішньому театру, який в методі своєї роботи нехтує ініціативу учасника, тим самим каструючи свою істоту, що власне і призвело театр до повної імпотенції.

У противність старому індивідуалістичному методу театральної роботи ставиться колективний метод, коли кожний артист в можливостях своєї фантазії зможе проявити максимум своєї ініціативи.

Далі вільне організоване погодження кількох творчих ініціатив у певних мистецьких законах творить цілу композицію.

Після з'ясування підсвідомого стану певної задуми для реалізації її шляхом обговорень фіксується основна ідея.

В слідуючий момент виробляється план і архітектоніка зафіксованої ідеї. Після цього робиться так звана ритмічна фіксація: з'ясування в графічній формі різних ритмічних напружень (місця піднесення й спадання ритму).

Фіксація ритмічної схеми є першим етапом до практичної реалізації основної ідеї композиції. Після цього приступають до виявлення ритму через всі елементи мистецтв, і тут кожний учасник—артист вільний в інтерпретації кожного моменту ритмічної схеми.

Матеріалізація ритмічної схеми проходить через всі складові елементи мистецтва (слово, рух, збудований на законах послідовності, музика і малярство). Коли індивідуальна стадія композиції кожним з артистів пророблена, тоді з різних індивідуальних робіт, пророблених на основі спільного ритму, конструється один спільний закінчений організм композиції. Останній момент виконує режисер—конструктор.

Мистецтво дійства розвивається в відповідних просторових взаємовідносинах. Дотеперішній театр був зв'язаний певними законами площі, які в кращому випадку ілюстрували дію, а в гіршому нічого спільного з нею не мали. Для мистецтва дійства в даному разі потрібна підлога з підставками, які відповідають ритмічній схемі композиції (підвищення й пониження площі відповідають піднесенню й спаданню ритма), щоб-то площа повинна відповідати характеру вимог построєння ритму. Так будується мистецтво дійства, по методам якого уже третій рік працює театр-майстерня імени Михайличенка.

Досі в майстерні цього театру зроблено вісім експериментальних композицій:

1. Перший будинок нового світу; 2. Небо горить; 3. Жертва вечірня; 4. Печаль остання, 5. Карнавал; 6. Поема відволі; 7. Буфонада № 1; 8. Буфонада № 2.

Жертва вечірня.

В роботі театру є ще дві великі композиції, які мають бути скінчені влітку.

Все зроблене досі можна розбити на три цілком закінчених етапи. Перше, театр Михайличенка почав працю з певної ідеології та (хоча, правда, на той час досить ясної, але все ж невикристалізованої) теорії мистецтва дійства і методів колективної творчості.

Треба було насамперед перевірити практично для самих себе, а також і для широких кругів публіки життєздатність і правдивість вищеозначених методів. Отже, тому майстерня Михайличенка ввесь перший період своєї праці вкладає в одну велику театральну композицію—„Перший будинок нового світу“,—яка і була показана уперше в Києві в помешканні мійського оперового театру. Що до самих себе, то треба сказати, що вже до спектаклю ми глибоко вірили в величезну будучину принципів, покладених в основу нашої праці. А ті вигуки, якими кидалась з партера публіка на сцену з глибоким міщанським обуренням в час вистави, викликали в нас величезний ентузіазм і остаточно переконали нас в правдивості і життєздатності цих принципів. З боку спеців і прихильників класичного, а то навіть і модернього в театрі виставлялись докори за абсолютне ігнорування автора, як драматурга, режисера і инш. диктаторів мистецтва театру. А найбільше нарікали на те, що ми збиваєм театр з його еволюційного шляху, висовуючи натомість якийсь колективно-синтетичний метод театральної творчости. Хоча, правда, було визнано за нами велику композиторську роботу, навіть оригінальну техніку. Протест фактично був направлений проти самого підходу.

Після цієї вистави починається другий період нашої праці, результатом якого пізніше появляється оригінальна композиція „Небо горить“. Весь цей стан фактично був направлений в бік утворення власної школи по винайденому методу.

З одного боку перед молодими артистами, які вже стали цілком на цей новий шлях театру, стояла задача удосконалитись, набути необхідне знання і техніку, що вимагалась для кожного творця синтетичного мистецтва по колективному методу, а друге, необхідно було створити біля себе певну виховуючу атмосферу, просто школу, яка змогла б згодом випустити на театральний ринок цілий ряд артистів і педагогів, вихованих на принципах мистецтва, які були в майстерні ім. Михайличенка.

Оце і є головні причини, що закопали майже на цілий сезон нас у лабораторну закриту працю, де провадилась уже величезна підготовча робота і над розробленням і розширенням діапазону наших методів, і над самими артистами, які за цей час без всяких унаслідованих традицій від старого театру, лише на основах сучасного пролетарського устрою, мусили виховатись на остільки дозрілих артистів і в технічному і в ідеологічному розумінні, щоб свобідно орудувати матеріалом в принципах мистецтва дійства.

Після цього 1922 р. було виставлено кілька спектаклів в Київському театрізім. Шевченка, і молода трупа майстерні ім. Михайличенка виїхала в Київ на гастролі до м. Харкова. Характерно що на цей раз у Києві, а також і в Харкові публіка прийняла нас далеко обережніше, ніж перше. З боку міщанських театральних кругів почувалась якась стриманість, а де-хто навіть одверто заявив, що не зважаючи на більшовицько-дикий підход, вистави дуже оригінальні і цікаві. Преса не знала, що писати.

Повернувшись до Києва, ми розпочали третій етап нашої праці. Тепер ми уже мали за собою наше оригінальне обличчя, мали набуту техніку і школу своїх методів. Ми почували себе грамотними і свідомими серед блукаючих спантелених акторських мас. Методи були очищені і перевірені—шлях нашої праці багато прояснився.

Сезон 1923 року дав змогу зробити зразу кілька нових оригінальних композицій, і ми почали що-суботи регулярні вистави в невеличкому помешканні на 70 душ в майстерні ім. Михайличенка по Володимирській, 47. Твердження про те, що театр стає театром, коли він виходить в круг широких мас, в даному разі ствердилось як найкраще: систематичні відкриті спектаклі, як це уже вияснилось,

„Небо горить“.

дають нам змогу підвести під себе не стільки економічний, скільки моральний ґрунт. Розцвіт старого академічного театру характеризувався величезним напливом до нього постійних одвідувачів, які були органічною базою цього театру. Він не тільки організував свого глядача, але був ясним представником його духовних потреб та інтересів.

Перед нами зараз руба стало питання знайти й виховати свого споживача, бо театр, не розрахований на свого постійного глядача, річ мертва. І от саме тому зараз для нас повстає необхідність направити свою творчість по двом фронтам:

1. В справі театральної творчості і організації, зафіксувавши певні позиції, йти далі шляхом придбання необхідних театральних здобутків.

2. Серед роспилених мас необхідно скупчити і виховувати біля себе молодий творчий пролетарський елемент—нашого будучого глядача.

Остання робота являється для нас не менше важливою від першої.

За три роки ми остаточно переконались, хто є цей наш будучий споживач.

Ясно також і те, що в широких робітничих масах поки-що уперто робить свою розкладаючу роботу театр буржуазії, але тим більше ми повинні звернути свою увагу на пропаганду серед молодого пролетарського суспільства.

За останній час помічається колосальний наплив робітничої молоді на всякі нові гасла; цей момент необхідно прийняти до уваги, щоб вкласти свідомість і розуміння відріжнити мистецтво, основане на комуністичних принципах, від всякого квазі-мистецтва. Задача не легка, але необхідна.

Ще в 1921 році була випущена мною декларація „Шляхи театру“, в якій, стаючи на ґрунт нових методів в театрі, я зазначав про свідомість і діапазон техніки будучого артиста-інженіра в ґрядучому театрі. Артист будучого мав використати театральність в синтетичному сполученні, починаючи від мистецтва актора драми і кінчаючи буфоном і акробатом. Певний шлях пройденого театрального життя зараз дуже добре стверджує нам ці мої передбачення цілим рядом постановок, в яких форма спектаклю виявляється уже в найрізноманітніших технічних можливостях.

Оригінальність форми в даному разі, без сумніву, являється на основі оригінальної ідеології та оригінального змісту. Инакше й бути не може. Зміст і форма зв'язані органічно. Поскільки в сучасному житті не виявлялось ясно скристалізованого побуту, приходилося брати оригінальні його окремі моменти, які і давали можливість виявити певний тип театральної творчості в цілому. Це одна з причин тому, що в своїх композиціях нам доводилось самим складати певну ідеологічну канву, з якої створювалась пізніше театральна композиція. На практиці своєї роботи ми переконались, що наш театр виховає згодом свої літературні сили, так само, як він виховає свого глядача. Робити революцію в театрі—це не значить перетрущувати старе барахло під різними соусами, як це тепер робить Меерхольд та інші.

Під таким углом провадилась робота в першій композиції „Перший будинок нового світу“ в 20 році, де в основу була покладена класова боротьба.

Так робилась композиція „Небо горить“ і, не зважаючи на те, що нас часто дорікають за відсутність літературного тексту і цілності в будові сюжету, ми твердо знаєм, що це важне питання згодом буде вирішено нами, як і цілий ряд інших питань. Але та основна позиція, яку ми зайняли в своїй роботі, вона є життєва і сучасна, що фактично і виявилось з цілого ряду останніх композицій, зроблених в сезоні 23 року: „Карнавал“, „Буфонада № 1“

і „Буфонада № 2“. Ще й досі від одних заголовків наших композицій багато цукорних панянок кривиться, але я уже сказав, що ми знаємо, хто наш глядач, якому ми широко відчиняємо двері, і тому скривленою гримасою нас не злякаєш.

Буфонада.

Цілком зрозуміло, що перші роботи являються в даному разі провірочними експериментами нового типу театального мистецтва, і поскільки довелося зустрінутись з абсолютно неготовими до цього акторами, робота від цього затримувалась, і приходилося затрачувати енергію на виховання нового актора-інженіра, який свобідно і грамотно зміг би розпоряджатись законами взаємовідношення елементів мистецтва в роботі по колективному методу. Але за цей час нам удалося утворити біля себе певну школу, що дає можливість забезпечити за собою певні кадри будучих акторів, які, без сумніву, уже є основою будучого в театрі.

В. МЯКОВСЬКИЙ.

В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією.

(З приводу 15 літ смерти В. Б. Антоновича).

В споминах В. Б. Антоновича, записаних з слів його Д. Дорошенком, знаходимо скарги його на те, що догляд поліції за ним почався ще з 60-х років. Польське походження та українофільство—цих двох обставин було досить, щоб викликати в ті часи пильну увагу адміністрації до постати Антоновича, яка завжди виділялася на загальному фоні того оточення, в якому він знаходився.

Ще студентом він бере участь в гуртку пуристів, шій опозиції очайдушному гуртку балагулів, і до певного часу поділяє горе й радість польської студенської гміни. До його голосу прислухалися усі групування студентів кінця 50-х і самого початку 60-х рр. Слова „Cicho: Antoniowicz mówi“—зупиняли всякий галас і суперечки і вмиль встановлювали тишу в аудиторії, повній студентів по різному настроєних, готових самим різким способом доводити справедливість своїх думок.

Вже з 1860 р. почалася підготовка до польського повстання; серед польського суспільства та студентства культивується конспірація. Воно ще більше замикається, ховається з своїми планами і революційний запал свій виявляє в різних демонстраціях, маніфестаціях і спробах підбити й усе студентство на виступи ширшого значіння за межами університету.

Ми маємо одну документальну вказівку на те, що коли вже склалася певна організація, що керувала цим рухом, Антонович мав стосунки з нею, яко представник Русі. Це списки осіб, що працювали в комітетах, які мали на меті організувати польський революційний рух і об'єднувалися так званою Delegaciєю для керування загальними справами народу. В цих списках представниками Русі, себ-то України, Литви й Галичини, зазначені були Юргенс і Маєвський, на підставі уповноважень, які від Русі підписані були Вол. Антоновичем, Томашем Бужинським та Густавом Василевським.

Недокументальних доказів тому, що Антонович був дуже близький польському рухові до свого рішучого розрива з національними польськими колами, маємо ще кілька, й, принаймні, ті докори й закиди, що Антонович зрадив польську справу, ті брудні

натяки, що російський уряд знав про повстання від Антоновича, свідчать наочно, що він був у курсі всіх деталей підготовчого періоду.

Мар'ян Дубецький, співучасник польського руху 60-х років у Києві, приписує Антоновичеві участь в „Тройницькому“ товаристві, організацію якого збудовано було на принципі „троячек“ — кожен з членів знав тільки двох товаришів, які приймали його в товариство. Товариство це спричинилося до розвитку пізніших політичних об'єднань поляків і найбільш відомими членами його були: Володимир Мильович, Леон Гловацький, Владислав Геншель, Антоній Хамець, Людвиг Житинський та сам Дубецький. Ідеологічна криза сталася з Антоновичем на самому початку 60-х років.

Від польських політичних товариств він переходить в табор українців, організує їх в громаду, стає на чолі хлопоманського гуртка, який визнавав, що нарід так званого південно-західного краю був далекий і чужий тим цілям, які переслідувалися польською інтелігенцією, і має свої права на національне відродження, вимагаючи від інтелігенції уважливого відношення до своїх духових потреб. Основним завданням хлопоманського гуртка було ширення культурної праці серед правобережного селянства. Основним методом — те „хождення в нарід“, яке трохи згодом стало таким звичайним методом російського народництва. З книжкою в руках, чи то з „Кобзарем“ Шевченковим, чи то з „Метеликом“ Куліша, в простій свитці з простою селянською мовою йшов хлопоман на село, читав там якийсь художній твір, найчастіше „Катерину“ або „Наймичку“, розказував про давнє минуле українського народу, поясняв закони про селян, заводив розмови про становище й потреби селянства. З цих мандрівок виникало й нове заняття для хлопомана — етнографічні студії, які підготовляли його для кращого розуміння побуту й наближали його до селянина.

Хлопоманський гурток був невеличкий, Антонович нараховує чоловік 15, прийнятих ідеями гуртка.

Звичайно, як участь в польській корпорації, яка перейшла до „списковства“, так і робота на чолі хлопоманів не могла не здатися небезпечною. Перша загрожувала реальною небезпекою — повстанням поляків, друга на думку російської адміністрації встановлювала неблагонадійні звязки з народом, а на думку польського суспільства теж загрожувала реальною небезпекою — повстанням селянства проти панів.

Цього було досить, щоб обидва боки діяльності молодого Антоновича зарахувати за злочин, і тягати його по слідчих комісіях, допитувати як людину, в долі якої один крок одділяв її вільний стан свідка від підневольного стану оскарженого.

Як раз же дві групи справ, в яких притягали Антоновича до слідства, і відповідають зазначеним двом бокам його діяльності. Одна група звязує Антоновича з цілою низкою людей, притягнутих в справі польського повстання, або підготовки його, друга стосується до хлопоманства, до звязків Антоновича, з „Основою“, до

діяльності того гуртка, який рішуче розірвав з польським суспільством на передодні повстання 1863 р.

Хронологічно друга група справ з'являється ранішою. Хлопоманство Антоновича та його товаришів виникає ще до остаточного розриву з польським суспільством, виникає на польській основі серед польської молоді. А ліквідація повстання та передповстанчої підготовки тривала аж до середини 60-х рр., коли з хлопоманством було давно покінчено, коли хлопоманство в подум'ї польського повстання виглядало як що й не зовсім благонадійна, то у всякому разі значно безпечніша справа.

Ідеологія хлопоманського гуртка має безпосередній зв'язок з тими демократичними думками, які досить міцним струмком виглядають серед загального руху польського суспільства. Універсал Поланецький Костюшка в селянській справі, численне Демократичне товариство початку XIX в., змова Конарського 1839 р. становлять певні етапи в розвитку революційної думки декласованої інтелігенції, зубожілої шляхти, яка в історичному процесі все більшала численно і робилася все більш впливовою серед ріжних угруповань польського суспільства. Хлопоманство з'являється тільки дальшим етапом в цьому процесі.

З точки погляду шляхетської аристократії хлопоманство було зрадою дворянського класу. Тому цілком зрозуміла та позиція, яку мусив зайняти клас великої і середньої феодальної буржуазії до цих зрадників шляхетської справи.

Чиновна аристократія, не розбираючись глибоко в тій справі, яку піднесла на свої плеча група хлопоманів, бачила тільки зовнішній бік—ту ворожнечу, яка повстала між польським суспільством і студенською молоддю. І вона думала використати її в своїх цілях, роздмухавши вогник національної незгоди, аби побороти польський елемент, що після кримського розгрому знову почав підносити голову.

„Между студентами русскими и поляками,—писав Київський генерал-губернатор Васильчиков начальнику III отделения кн. Долгорукову,—к сожалению, нет должного единства: они разошлись на партии и составляют, так сказать, отдельные корпорации“. Але в кінці свого подання ген.-губернатор політично зазначав: „В заключение мне остается довести до сведения Вашего Сиятельства, что о раз'единении студентов русских и поляков на партии, конечно, следует сожалеть, но в настоящее время раз'единение это, некоторым образом, даже полезно“.

І на справу Антоновича та його товаришів урядові кола дивилися точнісінько такими ж очима. Хлопоманський гурток вносить розбрат в польське суспільство, значить „некоторым образом это даже полезно“, хоч взагалі роздори та сварки вносять неспокій та завдають зайвий клопіт місцевій адміністрації. Феодальна буржуазія не могла з таким спокоєм дивитися на хлопоманську справу і, використовуючи свої родинні та особисті зв'язки з урядовою аристократією, лякала її примарами гайдамаччини та антидворянського погрому.

І от адміністрація починає балансувати—з одного боку, хлопоманство вносить розкол в польське суспільство—це—„полезно“; з другого, хлопомани братаються з народом, сіють ідеї комунізму, розворушують в народньому оточенні згадки за минулу волю—це вже цілком небезпечно.

Перші вістки про Антоновича та його товаришів—Рильського, Познанського, Поповського, Г. Василевського та инш. йдуть від місцевої повітової адміністрації, яка знаходиться в близькому звязку з великопанським маєтком.

Вони трівожні. В містечку Макарові, 20 липня 1860 р., в день храму католицького костюлу серед гурту поміщицьких фурманів та льокаїв якийсь студент „внушал коммунистические идеи“. Розслідування цієї справи робив земський справник та один з урядовців для особливих доручень при київському губернаторі. Слідство з'ясувало загальну картину справи. Студент, який „распространял между простым народом вредные идеи и мысли“—оказався товаришем В. Б. Антоновича, близьким його приятелем та одностудентом, відомим пізніше громадським діячем Т. Рильським. Розмова його з „простым людом“ торкалася майбутньої волі селян. Він сказав цим фурманам та льокаям: „не журитесь, буде вам воля-нища.“ Жадних подробиць розмови при слідстві поліційним урядовцям не вдалося здобути, через що вони були певні, що селяне на слідстві не широ й не повно, ніби по умові, оповідали про цей епізод і найголовне та найнебезпечніше затирали й заховували від слідства. Тому урядовці мусили поширити рамки слідства й з'ясувати, що за людина був товариш Антоновича—Рильський. Тоді виявилось, що в літку Рильський проводив цілі дні в польових роботах разом з селянами, жав хліб, косив сіно, складав його в копиці та в стіжки, орав та боронив землю і т. инше. При всіх цих вчинках він поводився як простий селянин, пробував наблизитись до селянського оточення і розпалював у них ненависть до вищого стану. „Весьма часто случалось,—писав земський справник,—что он на поле, видя усталость и изнурение народа от работ, притворясь человеком горячо сочувствующим их положению говорил: „ех, коли б бісовим панам було так гірко, як нам тепер“; другой раз он говорил: „поки що буде, а пани з нас і сорочки здеруть“. Когда приходило время к обеду, он обращался к крестьянам с подобными словами: „пора обідать, але бісові пани не пускають“, или: „скорій їжте, хлопці, а то чортові пани на шії сидять“. В праздничные же дни он пьянствовал с крестьянами по целым ночам в корчмах и в их домах, дарил им разные вещи, повидимому, без всякой причины, как например, крестьянину Каленику Сарасу подарены им волю. Крестьянин этот играет, как дознано, на лире, и у него проводит вечера Рильский, поет крестьянам под аккомпанимент Сараса разные песни, читает с трогательным простодушием какие то стихи, в которых, по словам крестьянок, воспевається горькое положение их, ненависть и злоба к помещикам и вообще к людям высшего общества, довольство свободной

жизни и т. п. С дворовой прислугой он обращается как с людьми равными себе, чем и снискал себе редкую в подобных людях преданность“.

В цьому документі, крім Т. Рильського та його брата Йосипа, фігурували Іван Загурський та ще якийсь студент Ілляш.

До цієї групи, на чолі якої, як сповіщає земський справник, стояв Антонович, зараховано було ще й Йосипа Поповського, який на Поділлі вів такий самий спосіб життя, як і Рильський на Київщині: „Студент Поповский, находясь в отпуску в доме отца своего, ходил к некоторым крестьянам на крестины. Бывая между крестьянами, Поповский вел себя с ними, как равный им, и нередко возвращался в дом в нетрезвом виде. Ни в какие особые разговоры, посещая крестьян, Поповский не входил с ними“. Урядовці, що переводили слідство, вбачали в цьому незрозумілому для них явищу—щось дуже серйозне; вони гадали, що знайдені нитки для розкриття якогось таємного товариства з соціалістичними ідеями, яке ставить завданням розкріпачення селян, яке веде боротьбу з певним класом експлуататорів-поміщиків і тому шукає й використовує усі засоби наближення та злиття з народом.

Соціалістичні ідеї західньої Європи, можливість революції соціального характеру тут на місці, а найбільш факти революційної пропаганди, з одного боку Герцена, з другого польських емігрантів та емісарів тримало адміністрацію південно-західнього краю в непокійному, напруженому стані.

Робота хлопоманського гуртка Антоновича, Рильського та інших, в очах адміністрації була справою „образовавшегося между студентами общества коммунистов.“

„В городе Киеве студенты университета,—докладав 5/XI. 1860 р. київський земський справник,—учредили общество коммунистов, главою этого общества—студент Антонович.“

Общество составляет более чем из ста человек студентов, еще учащихся и окончивших уже науки и проживающих в разных местах; кто именно эти студенты, я открыть не успел, кроме трех сотрудников Антоновича, из которых два брата Поповские, помещики сквирского уезда, и один—Тадеуш Рылский, помещик киевского уезда, деятельно занимающиеся своим делом.

Все эти молодые люди в особенности стараются привить идеи коммунизма простому народу, они при всяком удобном случае внушают крестьянам, что дворяне и крестьяне не имеют различия по званиям, но все равны, и все, что кто имеет, должно быть общее, что слуги не должны называть своих господ „паніе“, т. е. „барин“, но просто „bracie“, т. е. брат; собственная их прислуга иначе не относится к ним, как упомянутыми именами, лакен, кучера и прочие спят на одних постелях, едят и кушают чай вместе с своими господами, и им содействуют в распространении идей коммунизма между равными себе сословиями, с некоторым прибавлением от себя. Главная цель общества есть та, чтобы привязать к себе массу черни, которая под влиянием членов оногo могла бы содействовать

при общем восстании в Царстве Польском, которое, по их мнению, будет, если ожидаемое восстановление самостоятельности Польши не осуществится, что по сему случаю во время пребывания государя императора в г. Варшаве будто бы польские вельможи высказали явно расположенность в пользу возмущения тем между прочего, что когда государь изволил прогуливаться по городу вечером, то они распорядились гасить фонари по пути, возглашая „*nasz swieć temu, kto zasmiewa wolność i swobody polskie*“ и что восстание имеет быть поддержано некоторыми из западных держав“.

Так в уявленні поліційного урядовця переплуталися ідеї хлопоманства з ідеями комунізму, справа українська з польською пропагандою в Варшаві.

Земський справник, що переводив слідство на підставі даних про Рильського, робив висновки: „можно положительно сказать, что изложенные мною действия молодых Рыльских и их сообщников играют роль подготовительных начал к дальнейшим весьма серьезным предприятиям“.

Поліційний урядовець перебільшував справу. Це зрозуміла й вища адміністрація. Генерал-губернатор вважав незручним вжити якихсь особливих заходів проти Антоновича та його товаришів, через те, що не було об'єктивних даних для розкриття стремлень та мети того гуртка молоді, не було й будь-яких серйозних фактів для переслідування та обвинувачіння. Труси генерал-губернатор Васильчиков визнав крайнім засобом, який тільки може пошкодити справі, бо внесе в ці кола тривогу, викличе особливу обережність з боку тих, кого хотіли викрити.

Кн. Васильчиков радив ужити випробований у всяких політичних справах секретний надзор, через особливих агентів, яких треба було знайти серед місцевих людей, бо сторонні люди могли викликати лише підозріння з боку піднадзорних. „Если на это дело понадобятся деньги,—додавав ген.-губернатор,—то при избрании агентов можно располагать хотя бы и до ста рублей, которые будут мною возвращены“.

Зібрати перші відомості про В. Б. Антоновича було довірено урядовцю для особливих доручень Руккеру. Володимир Боніфатієвич саме тоді скінчив курс в університеті і був у відпустці в селі Гушинцях Винницького повіту, де останній час перед смертю проживав його названий батько.

Руккеру доручено було, ревизуючи сільські запасні магазини у Винницькому повіті, „совершенно негласно разузнать на месте, действительно ли Владимир Антонович находится в сел. Гушинцах, есть ли там его родственники и кто они, с какою целью он туда поехал, какого он образа мыслей и поведения, чем занимается, с кем имеет сношения, не замечено ли в действиях его чего-либо предосудительного в политическом отношении и не входит ли он в неуместные суждения с крестьянами“.

Если бы в собрании этих сведений,—додано було в інструкції Руккеру,—вы встретили почему либо затруднение, то имеете об

этом поручении передать исправнику с тем, чтобы он все требуемые настоящим предписанием моим сведения о Владимире Антоновиче по собрании представил мне, адресуя в собственные руки. Независимо от сего передайте исправнику, что за всеми действиями Антоновича следует иметь самое строгое, но совершенно негласное и постоянное наблюдение“.

Відомості, що зібрані були Руккером на місці, були інтересні, вони з'ясовували, звідки йшов похід проти хлопоманів, і чому з'явище це, що урядові кола визнавали „некоторым образом полезным“, здавалося іноді небезпечним. Свіжа людина, хоч і урядовець генерал-губернаторської канцелярії, спокійно розібрався в тих криках проти антоновичевого гуртка студентів і побачив, наскільки перебільшеним було все те, що про його розносили по всій Україні поміщики та ті урядовці, що тягли поміщицьку руку та дивилися їх очима на відносини до селян, на кріпацтво, і чутки про близьку волю селян уважали за „неблагонамеренные внушения“ якихось пропагаторів. Факти, що викликали скарги та крики поміщиків, як виявлялося згодом, були зовсім невинними та простими „побутовими явищами.“ Рапорт Руккера і інтересний як раз з цього боку. „Село Гушинцы,—подавав цей урядовець генерал-губернатору,—принадлежит помещику Оттону Абрамовичу, у которого в его детстве отец помянутого Антоновича был гувернером или наставником; старик Антонович в награду за свои заслуги проживал в Гушинцах у Абрамовича на всем готовом и в недавнее время умер; сын Антоновича, бывший студентом в Университете св. Владимира, приезжал иногда к своему отцу в Гушинцы и после окончания в недавнее время курса наук в университете со степенью кандидата навещал недавно помещика Абрамовича, пробыл в Гушинцах недолго и уехал, как я слышал, обратно в Киев, но положительно не могу в том удостоверить. С крестьянами Антонович не только в неуместные, но и вовсе ни в какие рассуждения не входил и вообще не имел с ними никаких сношений.—Как же при отношениях Антоновича к Абрамовичу, легко может быть, что первый из них снова приедет когда-либо в Гушинцы и может позволить себе какие-либо предосудительные действия, то, согласно означенному предписанию, я передал лично Винницкому земскому исправнику, что за действиями Антоновича, в случае его прибытия, следует иметь совершенно негласное, но строгое и постоянное наблюдение; при этом я просил также исправника узнать, если возможно положительно, и донести Вашему Сиятельству, куда именно Антонович выехал из Винницкого уезда. Почтительнейше донося об этом, считаю долгом присовокупить, что у помещиков здешнего края существует почти общее убеждение, что между студентами университета св. Владимира образовалось общество с красно-республиканскими началами и намерениями, и что общество это для достижения своих целей старается прежде всего возбудить крестьян против помещиков и с этою целью высылает в разные места своих эмиссаров; поэтому помещики смотрят на приезжающих в провинцию студентов Киевского Университета

с крайним нерасположением недоверчивостью, и я полагаю, в случае, если-бы гг. студенты вздумали предпринимать какие-либо действия в деревнях, для распространения между народом своих идей, то первые довели бы об этом до сведения правительства—помещики“. Руккер поруч з цим зупинився й на справі третього члена антоновичевого гуртка—Йосипі Поповському. Він переказує ті розмови, які з приводу поведінки Поповського він застав у Винницькому повіті, але теж називає їх несправедливими і спростовує закиди в „неуместных внушениях крестьянам“, доводячи, що тут були лише факти пияцтва та гулянок на хрестинах в селянській родині.

І хоч до генерал-губернатора з різних боків доходили відомості, які значно зменшували ту картину таємного товариства з комуністичними ідеями та злочинними цілями, яку змальовано було київським земським справником, але список студентів, що їздили по селах та входили в „недоречні й злочинні стосунки“, з народом, усе поширювався. До відомих вже нам імен Антоновича, братів Рильських та Поповського було приєднано ще ймення Густава Василевського, Леонарда Савинського, Моргульця, Л. Сорочинського та Тита Далькевича. Разом з тим адміністрації стала відомою етнографічна мандрівка Антоновича з товаришами по Херсонщині; відомості про стосунки Рильського з селянами підтверджувалися, і про самого Антоновича були зібрані, нарешті, докладні відомості. Бердичевський земський справник у відповідь на запитання генерал-губернатора подавав про Антоновича все, про що міг дізнатися на місці:

„Окончивший курс в университете св. Владимира, Антонович приезжал в Сопин к сестре своей, дворянке Васневской, в ноябре месяце, где, прожив не более двух недель, выехал в первых числах декабря в Киев, отколь имел приехать на праздники Рождества Христова в Сопин, к сестре, однак праздниками не был и теперь его в Сопине нет. Из Киева он писал к сестре, что обстоятельства заставили его ехать в Уманский уезд к товарищу его студенту Енчу, почему Васневская полагает, что Антонович праздновал или у Енча или же у студента Василевского в Звенигородском уезде и, что теперь он должен уже находиться в Киеве, так как Антонович состоит в обязанности преподавателя в Педагогическом Институте.

Сестра Антоновича состоит в замужестве за дворянином Васневским, управляющим имением помещика Ярошинского; сам Васневский человек недалновидный, но жена его, а сестра Антоновича, великая патриотка, довольно образованная и сильно увлекается национальностью; прожив в Сопине почти сутки, я успел воспользоваться доверием этой женщины до такой степени, что она рассказала мне все подробности жизни брата своего, она же сообщила мне теперь, что Антонович находится в большой дружбе с студентами Хойновским, Винарским, Василевским и Рильским, что все они переодетые в крестьянскую одежду... ездили из Киева одного года в Литовские губернии, другого года в Царство Польское, в 1859 г., направившись из Киева чрез Каневский и Звенигородский уезды, пробрались в Херсонскую губернию до Одессы,

Цель путешествия этих господ Васневская приписывает желанию узнать народный быт; она показывала мне фотографический портрет, подаренный ей братом в день ангела ее; в этом портрете Антонович, Рильский, Василевский, Хойновский и Винарский представлены в одной группе, все в крестьянском костюме; Васневская с чувством говорит о Шевченке, профессоре Павлове и Искандере, имеет всех их портреты и портрет Конарского, представленного в цепях. Из рассказов Васневской я узнал, что из числа означенных студентов Винарский, окончивший уже курс в Университете, находится теперь в с. Гушинцах Винницкого уезда в доме помещика Оттона Абрамовича; Антонович во время пребывания в ноябре месяце в с. Сопине ездил в Гушинцы для свидания с Винарским и был того же уезда в доме помещика Поповского, у которого проживает большой друг и товарищ Антоновича студент Пискорский; по словам Васневской, брат ее Антонович находится в дружеских отношениях с товарищем по университету Обуховичем, который будто бы по фамильному делу выехал недавно из Минской губернии, в Мозырский уезд. Антонович приезжал в Сопин с студентом Моравским и вместе с ним возвратился в Киев⁴.

Всі ці відомості, нові прізвища, які втягнуті були в справу, дали підставу генерал-губернаторові вжити рішучих заходів для з'ясування справи. 11 січня 1861 року дано було розпорядження про трус у Рильського.

У Антоновича зробили трус трохи пізніше—15 січня в селі Сопині, в садібі сестри його Васневської. Трус в Антоновича стояв у звязку з наслідками трусу в братів Рильських і передачі цілої справи до слідчої комісії при генерал-губернаторі.

Власне при трусі в Рильського не було знайдено нічого, що б доводило існування „общества коммунистов“, але були данні гадати, що Рильський щось встиг спалити, а непевність думок Рильського та його стосунків з народом доводилася безцензурною польською книжкою та рукописом українською мовою, що взяті були в Рильського ще перед трусом через одного з агентів, і мабуть і дали безпосередній привід для трусу.

Безцензурна книжка торкалася історії польської жінки ¹⁾. Рукопис українською мовою оказався популярною історією України, складеною самим Тадеушем Рильським для читання селянам, як доводила адміністрація, і для уміщення в „Основі“, як говорив на слідстві автор.

Трус в Антоновича, якого рахували „главнейшим действующим лицом в деле, по которому сделан был обыск у студентов Рильских“, знову не дав матеріалів для розкриття таємного товариства. У Васневських взято було кілька десятків польських книжок, фотографичні групи студентів з Антоновичем (на двох з них студенти в українському селянському вбранні), портрети Шевченка, Павлова і Конарського в кайданах, а також цілу низку листів,

¹⁾ Niewiasta Polska w trzech wiekach.

переважно господарського і ділового характеру, які не мали до Антоновича жадного відношення. Найбільш, здавалось би, мусила звернути увагу брошура паризького видання 1856 р. *Instrukcja dla powstanców*—але на неї не звернули уваги.

Тадеуш Рильський дав пояснення перед слідчою комісією про ті матеріали, що знайшлися в нього при трусі і взагалі про всі факти, що інкримінувалися йому, як видатному членові таємного товариства.

„О том, что между студентами унив. св. Владимира образовалось тайное общество коммунистов с целью сближения с простым народом, я ничего не знаю. Я знаком с крестьянами нашей деревни—стараюсь с ними обходиться челоуечно, никто из них не называет меня братом и о подобном факте, чтобы крестьяне где-нибудь называли кого-нибудь из лиц высшего сословия „братом“, я ничего не знаю. Студентов Юлиана и Иосифа Поповских и Владимира Антоновича я знаю довольно близко и мне кажется, что они неспособны принадлежать к подобному обществу“.

З усіх даних слідча комісія могла тільки впевнитись, що не було ніякого таємного товариства, як його зрозуміли з перших кроків слідства під впливом відомостів, що подавав київський справник. Але Рильському не зовсім повірили в тих його поясненнях, де свої стосунки з народом він пояснив простим знакомством і етнографічними інтересами. Слідча комісія визнала, що Рильський „подозревает в неблагонамеренных и возмутительных действиях“ і хоч не признається в них, але їх можна було б розкрити, перевівши формальні вимоги слідства серед селян, ізолювавши, а навіть заарештувавши обох Рильських та їхнього батька.

І слідча комісія і генерал-губернатор за нею визнали тодішні обставини селянського життя незручними для переведення формального слідства на місці, і братам Рильським в адміністративному порядку запропоновано було перехід до Казанського університету. За клопотанням батька Розеслава Рильського—багатого і впливового поміщика—мягкий кн. Васильчиков згодився одмінити й цю вимилку з України.

Справа скінчилася нічим. Більш серйозні та грізні факти стерли жах місцевої адміністрації перед злочинними стосунками з народом студенської молоді. І для Антоновича справа скінчилася нічим: його тільки тричі тягали на допит і в наслідку цього ми маємо три надзвичайної цінности документи, які дають інтересний матеріал як для біографії Антоновича, так і для змалювання хлопоманського руху. Але справою Рильського не скінчилися виступи Антоновича перед слідчою комісією.

Через рік, в березні 1862 року, знову місцева адміністрація била тривогу і знов імення Рильського і Антоновича згадується в рапортах повітових справників. Один сквирський пристав при переведенні в життя уставних грамот, знову зустрівся з чутками про таємне товариство і знову про хлопоманський гурток понаписував усякі вигадки поміщиків-поляків. Так він переказує,

що Київське таємне товариство розсилає по різних місцях своїх агентів в селянському вбранні з метою розворушити селянську масу, підбити її не слухатися начальства та відмовлятися підписувати уставні грамоти. Пристав передає навіть, що Тадеуш Рильський, „переодетый в крестьянский костюм под названием „Чорного Максима“, недавно появлялся было в заведываемом мною стане в с. Дедовщине и Голяках, имел рассуждение с крестьянами относительно уставных грамот, что подтверждается тем, что крестьяне с. Голяк сперва согласились было на оброк, а теперь отказались уже и находятся в нерешительном положении. Другой агент общества—Антонович—именуется „Железняком“.

В цих вигадках ясно вбачаємо спробу поміщиків залякати адміністрацію примарою гайдамаччини.

Знову зміцнився догляд за Антоновичем і стеження за кожним кроком його. В споминах своїх Антонович згадує 12 політичних справ, в яких тягали його на допити слідчої комісії. За офіційними документами ми переказали одну з справ, що торкалася хлопоманського гуртка Антоновича й Рильського. Решта справ почасти, торкалася того ж боку діяльності Антоновича (справа Познанського, Синегуба), почасти освітлювала звязки Антоновича з польськими колами під час ліквідації польського повстання.

Але ці справи становлять в громадській діяльності Антоновича окремі групи і мають бути освітлені окремими статтями.

М. ЛЮБЧЕНКО.

Всеєвропейська хвиля реакції

(Замість міжнародного огляду).

Піднесення реакційної хвилі.—Конфлікт з Англією.—Польський демократизм капітулює.—Кінець диктатури куркуля в Болгарії.

Місяці травень—червень були добою надзвичайного піднесення тієї хвилі реакції, яка охопила Європу ще наприкінці 1922 р. і знаменувалася тоді зміною поміркованих кабінетів у Німеччині й Англії низкою монархичних виступів по різних країнах та, нарешті, державним переворотом в Італії. Події останніх двох місяців пішли значно далі в зміцненні цієї хвилі: зав'язалося кілька нових узлів міжнародних непорозумінь і ці вузли заставили собою все, що перед тим головним чином притягало увагу—і Рур з репараціями, і близько-східнє питання.

Конфлікт між Англією й Радянським Союзом, націоналістичний кабінет у Польщі, державний переворот у Болгарії,—ось ті менти, які були проявами реакційної хвилі, довівши собою, що реакція тільки зараз серйозно підносить голову і що боротьба з нею мусить бути так само серйозною. Там, де вдари хвилі спіткались з організованою пролетаріату, реакції довелося відступити, правда, зробивши де-які ще не загоєні рани в пролетарському організмі: конфлікт між Англією й Росією, який у перших днях загрожував навіть війною і був супроводжений брязканням зброєю на східних кордонах Польщі й Румунії, закінчився таки на користь Росії. Але розпрошеність сил пролетаріату, як у Польщі, потягла за собою перемогу реакційних елементів без найменшого опору з боку пролетарських мас; тожотно картину маємо й у Болгарії, де помилкою комуністичної партії було, як зазначив на пленумі комітерна тов. Зінов'єв, небажання підтримати повалений уряд Стамбулійського в його боротьбі з реакцією; але така позиція болгарських комуністів була цілком природною, коли зважити ту ганебну політику проти комуністичної партії, яку провадив уряд «партії хліборобів» в останніх місяцях свого існування.

Порівняння всіх трьох ментів піднесення реакційної хвилі є досить повчаючим для дальшої тактики пролетаріату, бо яскраво доводить, що ця хвиля, при всій її міці і розрахованості вдарів,

не є чимсь абсолютно невблаганим і розбивається, зустрічаючи організований опір пролетарської свідомості. Тому в цьому огляді зупиняємось на історії цих трьох ментів, залишаючи на боці кілька менш цікавих з цього погляду фактів з міжнароднього життя за останні два місяці, як напр., заснування «Соціалістичного Робітничого Інтернаціоналу», поглиблення репараційного конфлікту, комуністичний процес і вибух монархізму у Франції, національну боротьбу в Румунії і т. и.

АНГЛО-РАДЯНСЬКИЙ КОНФЛІКТ.

Хоча конфлікт між Англією й Радянським Союзом можна обмежити датами 8 травня—18 червня, од першого англійського ультиматуму до останнього меморандуму тов. Чичерина, але коріння його йдуть значно далі. Навіть не розстріл Буткевича є початком конфлікту: намічався він ще з часів невдачі Генуї, через падіння Лойд-Джоржа і поворот англійської політики в справі Східньої Галичини.

Формально конфлікт склався з низки дрібних інцидентів. Російська дипломатія не досить гречно й, може, влучно відповіла на спробу втручання Англії в процес ксендзів контр-революціонерів. Англійські тральщики були затримані на гарячому вчинку в Білому морі під час рибальства в наших водах. Поширення революційного руху на Сході дало привід англійській дипломатії бачити в цьому наслідки антибританської агітації, яку ніби-то більшовики провадять у Персії, Афганістані й Індії. Нарешті, для повного комплексу обвинувачень англійський ультиматум накинув нам важкий злочин переслідувань і навіть розстрілів англійських громадян... Поставивши по всіх пактах обвинувачень відповідні вимоги, англійський уряд загрозив викликати своє торговельне представництво з Москви, призначивши терміном для виконання цих вимог 18 травня.

Рівночасно з тим міжнародня реакція робить другий хід, не зупиняючись у своєму намірі залякати Радянський Союз перед убивством його дипломатичного представника на Лозанській Конференції, тов. Воровського. 12 травня член швайцарської фашистської організації Конрад і кількома пострілами вбив у Лозані тов. Воровського й поранив двох співробітників радянської делегації—т.т. Аренса й Дівільковського. Конрад—син відомого Петроградського капіталіста й цукеркового фабриканта, і це дало привід емігранській пресі бити на гвалт про «священну помсту російського народу». Але чужо-земне походження вбивця й його належність до фашистської організації рівнобіжно з доведеною підготовкою вбивства й поінформованістю про це швайцарського уряду свідчать, що і вбивство тов. Воровського і англійська нота є ходами тієї самої руки.

Бажаного ефекту від вбивства тов. Воровського не було. Навпаки, цей ганебний вчинок спричинився до усвідомлення робітничих мас Радянського Союзу й усталення опору. Кров тов. Воровського ще чекає помсти, але вона вже скріпила собою будову пролетарської солідарности в справі одсічі на англійську спробу.

Ця одсіч, вибухи обурення і величезні демонстрації протесту в Союзі поруч з позицією англійського робітництва в справі ультиматуму (не тільки робітництва: помірковані кола буржуазії—Лойд-Джорж, Аскавіт і інші.—висловилися проти урядової політики нажиму на більшовиків)—примусили Англію в особі лорда Керзона відступити: термін ультиматуму було продовжено ще на десять день, після чого англійський уряд у ноті 29 травня повторив свої вимоги вже в більш конкретній і поміркованій формі. Ці вимоги, оскільки вони не обходили безпосередньо радянських інтересів, було прийнято Урядом Союзу—відносно звільнення заарештованих тральщиків, винагородження родин розстріляних англійців й повернення образливої ноти в справі Буткевича. Але що до антибританської пропаганди, то радянський уряд виразно поставив питання про взаємність гарантій, яких вимагає Англія; така ж взаємність мусить бути і в питанні про компенсації жертвам громадянської війни.

18 червня лорд Керзон відповів тов. Чичерину, що англійський уряд вважає себе задоволеним, а листування закінченим. Того ж дня нота тов. Чичерина, приєднавшись до думки про закінчення листування в справі конфлікту, накреслила виразно межі тих поступок, які зроблено Радянським Союзом.

Таким є формальний бік цього конфлікту, що загрожував перетворитись у нову війну і знаменувався жвавою військовою підготовкою на східних кордонах. Маршали Англії й Франції зробили поїздки в Чехію, Румунію й Польщу і ці відвідини в жадному разі не мали характеру мандрівок безробітних генералів. Маршал Френч у Букарешті, як маршал Фош і Лорд Кован у Варшаві, знайомились з станом війська наших сусідів. Можливо, що негативне враження, винесене мандрівниками в обох країнах, немало спричинилося до несподіваної миролюбности лорда Керзона. Але, як зазначалося, коріння інциденту треба шукати значно далі.

Невдача розрахованої холодности Лойда-Джоржа, який намагався перекинути міст між Європою й більшовиками в надії приборкати Радянську Владу, потягла за собою зміну кабінету в Англії й зміну самого відношення до Радянського Союзу. Реформаційна доба Лойд-Джоржевого мосту замінилася на добу авантюристичного керзонівського наскоку. Імперіялісти сподівалися, що неп знесилить радянський лад, що він знаменуватиме відмову від соціалізму. Та вийшло навпаки: і від соціалізму більшовики не відмовилися, і використали неп для зміцнення своєї внутрішньої сили. Вийшло, що «Тегеран і Кабул ближче до Нижнього-Новгороду, ніж до Лондону, і наш крам почав побивати англійський на цих ринках ще перед світовою війною»¹). Ось у відродженні російської промисловости і російської торгівлі була більша небезпека для Англії, ніж у розстрілі ксьондза Буткевича чи в надсилці нашому представникові в Афганістані 10 скриньок з набоями, які Англія також записала на рахунок «антибританської пропаганди». Несерйозність постановки

¹) З докладу т. Радека на пленумі Комінтерна 19 червня.

англійських обвинувачень досить влучно зхактеризував т. Раковський:

...«Велика Британія, що над підлеглими їй країнами ніколи не заходить сонце, яка має в своїй власті 500 мільйонів людности і 40 мільйонів квадратних кілометрів, вона боїться... десятих скриньок набоїв. Чудно говорити про це. Та ж Англія витрачала на агітацію проти нас не десять скриньок набоїв, вона посилала Колчакові й Денікіну потяги з набоями рушничними й гарматними, танками, гарматами, рушницями; вона посилала проти нас цілі армії, флоту, найкращих своїх генералів, і вона наступала не на державу, яка існує сотні літ, а на державу, що існує місяці»...¹⁾).

Друга небезпека для Англії полягає в існуванні взагалі Радянського Союзу, як такого. Револуційний визвольний рух в Індії і на всьому англійському Сході росте, шириться, і приклад трудящих царської Росії може бути дуже прикладним для трудящих царського Сходу. П'ятирічна побідна боротьба радянських республік за своє існування—найкраща агітація за радянський лад. І травневий похід Англії проти радянських республік мав всі життєві підстави. Повалення Радянського Союзу—питання життя й смерті для Англії.

Рятуючи свої інтереси на Сході, Англія ризикує навіть тими інтересами в Європі, які раніш рішуче боронила. Тільки бажанням звернути всі сили на Схід, а в Європі лише привернути в малих народів свій подряпаний авторитет, можна пояснити несподіваний поворот англійської політики в справі Східньої Галичини. Англія, яка раніш ставила опір усім домоганням Польщі на Галичину, підтриманим Францією, раптом повернула фронт—і маємо рішення 14 березня.

Негайно ж наслідки англійської політики і виявилися: ушасливлена панським подарунком, Польща розписалася в своїй готовності кинутися на більшовиків, почалися звичайні провокації з фабрикацією чуток про «повстання» на Україні й з обережною перекидкою бандочок. Але союзні візитанти пересвідчилися, що в Польщі більш апломбу, ніж військової міці; справа наступу провалилася—Англія, почувши залізний опір російського пролетаріату, відступила.

З нашої характеристики сути англо-радянського конфлікту можна зробити висновок, що хоча формально він є закінченим, але в дійсності справа наших взаємин знаходиться в такому ж стані, як і під час найбільшого загострення конфлікту. Стрибок на мур не вдався—мур високий, але це не значить, що наш ворог не буде шукати більш влучного місця.

КАТАСТРОФА ДЕМОКРАТИЗМУ В ПОЛЬЩІ.

Європейський жандар—Польща мусила відограти й свою роль в англо-радянському конфлікті. Але надії, покладені на нашого доброго сусіда, не виправдалися, і з одного боку військова готовність Польщі породила де-які сумніви, а з другого боку маршали-мандрівники пересвідчилися, що Польща переживає перманентну

¹⁾ Х. Г. Раковський. Росія й Англія. Харків 1923 р. Держ. Вид-во.

політичну кризу й що до влади там готуються прийти хоча й більш реакційні, проте менш авантюристичні елементи.

От що говорить про Польщу буржуазний історик сучасності:

...«Вся система Версальського трактату збудована на помилці, зробленій при утворенні Польщі. Польща виникла зовсім не в згоді з шляхетнім принципом національного самоопределення, не як національна держава, а як нова велика держава, існування якої в сучасному вигляді не довговічно: вона не тільки включає цілі шари національних меншостей, але й уявляє собою цілковитий конгломерат різних народів, нездатних до довгочасного сукупного існування. Польща, обтяжена вже надто великим єврейським населенням, ніколи не буде спроможною асимілювати німців, росіян, українців, приєднаних до неї по Версальському трактату, не вважаючи на заповнення Вільсона»...¹⁾.

І далі Ф. Нітті заупиняється на фактичному стані Польщі:

...«Польща сама готує свою майбутню загибель. Вона не має ні фінансів, ні адміністрації, ані кредиту. Вона не працює, а лише споживає, займає нові краї й не дотримує ладу в старих. На 31 мільйон мешканців є 7 міль. українців, 2,2 міль. росіян, 2,1 міль. німців і майже $\frac{1}{2}$ міль. інших націй. Та ще ці 18 чи 19 міль. поляків включають біля 4 міль. євреїв»...²⁾.

Франческо Нітті—буржуазний історик і тому його цікавлять національні протиріччя великих держав, а не їхня соціальна боротьба. Але коли б уявити собі такий неможливий стан річей, коли б у Польщі не було ні соціальної нерівності, — то й тоді польський національний конгломерат є загрозою існування держави. Держава ця тримається лише підтримкою зовні.

38% національних меншостей. Це вже не меншості, це грізна сила, яка бореться за належне їй місце в управлінні країною й поділі її багатств. Правда, Польська статистика говорить інше: перепис 1921 р. занотував 8,012,564 (31,6%) чужої людності на 17,359,883 загального населення Польщі³⁾. Але відомо, як робився цей перепис, коли записували силою в поляків, коли статистику їхали в супроводі карних експедицій. І один маленький приклад з порівнянням по двох польських джерелах може показати всю брехню польського уряду, що безсило намагається замаскувати грізне становище національного питання в Польщі.

Той же самий перепис дав відомості, що в Волинському воєводстві Поляків є 207.932, ц.-т.—14,5% всього населення⁴⁾. А сучасний міністр фінансів В. Грабський в своєму статистичному збірнику зазначає, що по всій території Волинської губернії за

1) Фр. Нітті. Європа без мира. Петрг. 1923, стр. 120, цитую по рос. виданню.

2) Там само, стор. 146.

3) Miesięcznik statystyczny 1922, t. V, zeszyt 5, стор. 93.

4) Там само, стор. 100.

парату було 184,161 поляків, чи тільки 6,2% населення¹⁾. Правда, Волинське воеводство лише частина колишньої Волинської губернії, але на території останньої польське населення розподілено досить рівно.

Як би не було, а в Польщі є не менш 40% чужих народів... І це небувале положення національної справи дає нам привід піти за прикладом Німці і історію останньої урядової кризи в Польщі розглядати, як наслідок більше національних протиріч, ніж соціальних. Ця криза полягає в тому, що псевдо-соціалістичний чи демократичний уряд опинився посередині між шовіністичною стихією польського націоналізму і визвольними прагненнями пригноблених меншостей. Втрата урядом довіря широким пролетарських мас (власне, вони ніколи цього уряду не підтримували) спричинилася до падіння демократизму, але їхня неорганізованість не могла сприяти викликові опору націоналістичній реакції. І реакція перемогла.

Криза почалася з менту виборів до сейму (листопад 1922 р.), які показали всю безсилість «соціалістів», що протягом чотирьох років робили вплив на все політичне життя Польщі. В попередньому сеймі ліві партії мали 45% мандатів²⁾, а після виборів 5 листопада получили 26%. Праві групи одержали 38%, селянська партія Вігоса, що рішуче перейшла на правий фланг сейму—15%, а решта—більш 20% прийшлась на долю нової грізної сили—національних меншостей, які в попередньому сеймі мали ледве 5%. Получився політичний нонсенс: з'явилася серйозна небезпека, що в націоналістичній Польщі будуть правити не поляки, праві чи ліві (всі партії в Польщі однаково отруєні націоналізмом), а чужі народи, бо, займаючи середнє місце в боротьбі правих з лівими, меншості можуть своїми голосами рішати все. Це вони й довели на першому ж засіданні сейма при обранні президента. Правда цей доказ коштував життя Нарutowичеві—«жидівському президентові», але й другий президент—Войцеховський одержав більшість лише завдяки тим же «жидівським» голосам.

Таким чином, з перших же днів існування нового сейму національні меншості показали, що вони є певною силою і будуть боротися за свої права. Це примусило польський націоналізм—крайні праві угруповання—заходитись біля утворення «уряду національної більшості».

Постріл Невядомського в Нарutowича був викликом з боку правих. Та ліві кола мобілізували свої сили і правим не довелося захопити владу анархічним шляхом. Тоді вони перейшли до консолідації націоналістичних сил і почали розмови про «національну більшість». Нікчемний кабінет ген. Сикорського, що утворився під час політичного заколоту й лише завдяки тимчасовому відступові

1) Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Pod kierunkiem W. Grabskiego. Warszawa, 1915, стр. 42.

2) До лівої частини належала тоді й селянська партія Вігоса (блок «центро-лев»).

правих, котрих злякала в грудні примара горожанської війни, своєю політикою сам допомагав утворенню цієї більшості.

Правим треба було звалити кабінет Сикорського, але зробити цього лише 38 відсотками голосів вони не могли. Цілком природно, що коли питання про блок стало перед правими, їхні погляди звернулися в бік найближчого до них політичного угруповання— селянської партії «П'яст» (Вітоса), яка під час грудневих подій так само злякалася примари соціальної революції і вже тоді схилилася до переговорів з правими. Та терор урядових партій і відступ правих затримали на деякий час ці переговори.

П'ястовці за весь час самостійної Польщі славилися своїм хамелеонством. Колись їхній лідер Вітос був на правому крилі польського політичного життя. Наступ червоної армії в 1920 р. примусив Пілсудського утворити фікцію «робіничче-селянського» уряду, подібно до того, як 1919 р. петлюрівщина, рятуючи останні позиції, вирішила задурити голови українському пролетаріатові Трудовим Конгресом, а її недобитки ще й досі белькочуть щось про «трудої ради». Кабінет Вітоса сполучив п'ястовців з польською соціалістичною партією. Роман тягнувся недовго. Після складення Ризького миру п'ясовці відкликали своїх представників з уряду, а сам «лівий» Вітос з своєю партією, небагатою на державні голови, керувати Польщею не міг. Аж до самого кінця 1922 р. Вітос, проте, пробував з певним успіхом робити вплив на польську політику. Хвиля європейської реакції й перемоги фашизму кинула Вітоса знову в правий табір, при чому й тут цей обережний політик був цілком послідовним, вагаючись ще деякий час під враженням подавлення грудневого вибуху реакції. Та зрештою колишні вороги, які тільки-от під час виборів заперкли билися, знайшли спільну мову.

Переговори про утворення нового уряду переводилися протягом 5 місяців, бо Вітос, маючи лише 70 мандатів в сеймі при 169 правих, хотів подорожче продати свою невинність і виторгувати ще пару міністерських портфелів. Не маючи іншого виходу, праві погодилися на рівний розподіл тек. Поруч з тим бездарний уряд Сикорського продовжував свою політику, яка дивним чином обурювала проти його й націоналістів і меншості, буржуазію і робітничі маси. Проти нацменшостей було зфабриковано кілька процесів, звичайно, не обійшлося тут без провокації з боку правих, які, поборюючи уряд, підтримували його в пригнобленні меншостей, відбираючи тим од Сикорського нові й нові голоси.

Після підписання згоди між правими й Вітосом, уряд Сикорського було повалено на першому ж засіданні сейма, 26 травня. Проти Сикорського голосували 279 депутатів, за його—117. І ця нова більшість 279 голосів була складена не лише з партій, що підписали згоду. Проти Сикорського голосувала й частина NPR і, нарешті—майже весь блок національних меншостей.

На чолі нового кабінету став Вітос. Крім п'ястовців і правих, до його увійшла частина непартійних попередніх міністрів (тимчасово). NPR не дала досі своєї згоди на участь в уряді і що до

його підтримки повололася. З вітосовської партії вийшло 13 депутатів (на чолі з Домбським), які приєдналися до «Визволення» — одної з лівіших груп сейма. Таким чином сили нового урядового блоку й опозиції уявляються в такому вигляді:

Урядові партії.

Народно-національний Союз (власне «ендеки»)	98
Християнська демократія	43
Польська Партія Народня «Піаст» (без Домбського)	57
	198

Остання група правих, що разом з ними складала на виборах список № 8, — Національно-Християнська Партія Народня (Корфанті, Стронський), не увіходячи до кабінету Вітоса, цілком його підтримує. Ця група має в сеймі 28 голосів, і таким чином загальна кількість мандатів урядового блоку — 226, що на 3 голоси переважає потрібну більшість.

Опозиція.

Польська Партія Соціалістична	41
Польська Партія Народня «Визволенє»	49
Група пястовців Домбського	13
Мужицька Партія Радикальна (група кс. Окуня)	4
Польська Партія Народня «лівіца»	2
Комуністи	2
	111

З огляду на невиразне становище Національної Партії Робітничої (18 гол.), частина котрої голосувала з національним блоком, а частина — з опозицією, її голосів до цього обліку не зараховуємо. Залишається та велика третя сила, яка власне звалила кабінет Сикорського — національні меншості. Вони складають, як зазначено, 20% Сейму — 89 мандатів, що по окремих фракціях (по польській термінології — «клуби») поділяються так:

Коло єврейське	34
Клуб український	19
Німці	17
Клуб білоруський	11
Хлібороби	5
Єврейська Партія Народня	1
Дикий	1
	89

При порівнанні всіх цих чисел ¹⁾ з наслідками голосування довір'я кабінетові Сикорського видно, що значна частина депутатів національних меншостей, коли не всі присутні з них, голосувала проти Сикорського і тим сприяла утворенню нового уряду. Але це зовсім не значить, що меншості взагалі будуть підтримувати

¹⁾ Всі відомості про фракційний розподіл Сейму беру з видання: T. i W. Rzepecky. Sejm i Senat 1922—1927. Poznan, 1923, стор. 489.

кулацько-панський кабінет Вітоса: його політика так само є далекою від їхніх прагнень, як і політика ген. Сикорського. Після складення кабінету Вітоса представники меншостей заявили, що будуть перебувати в лояльній опозиції до його. Це значить, що їхня позиція не зміниться, і що вони так само можуть додати свої голоси при поваленні цього кабінету, як і попереднього.

А при досить численній опозиції кабінет не може вважати себе міцним і довготривалим. Ще одно перегрупування в Сеймі—і карти можуть знову змішатися.

Проте, зараз новий кабінет є дійсним фактом, і тому доводиться говорити про його майбутній програм.

Що до національної частини цього програму, то меншості вже одержали подяку за допомогу при поваленні кабінету Сикорського. Новий кабінет нашвидку розробляє законопроект так званого «Numerus Clausus»—по давній російській термінології «процентної норми»—для євреїв і інших меншостей. Прийняття проєкту забезпечено.

Соціальний програм нового уряду цілком ясний з політичного обличчя його чинників. Куркулі (Вітос), великі аграрії, великі фабриканти—ці «люди грудня» можуть мати тільки такий програм, який забезпечує дальший визиск ними трудящих. Перш за все—кінець демократизму, кінець демагогічному «соціалізму», яким трималися попередні уряди. Цей демократизм збанкрутував перед буржуазією, якій він зараз не потрібний, і скомпромітував себе і в очах широких мас, які зрозуміли, що «соціалісти» лише дурили їх. Після хвилі реакції, що пройшла по Європі, після перемоги фашизму в Італії, — реакція може піднести голову і ділати одверто. Опозиційна преса вже намагається розкрити таємниці договору між Вітосом і ендеками, який направлений проти інтересів не лише робітництва й селянства, а й дрібної буржуазії й мішанства, але дійсність покаже, що всі гадки є блідими. Реакція розсперезається—їй замало буде лише підвишки квартирної платні й перекладення податків на дрібних власників.

Демократизмові прийшов край—і це розуміють і ті нікчемні політики, що видають жалюгідні відозви ППС чи «Визволення» з закликом не підтримувати нового уряду, і той, хто був їхнім натхненням—Йозеф Пілсудський, якого перемога правих викинула за межі політичної арени. Демократизмові прийшов край, «золота середина» зникає, і ось скоро віч-на-віч стануть лише дві сили пролетаріат і реакція. Бо як тільки зміцнять праві свою перемогу, вони подякують Вітосові так, як болгарська буржуазія—Стамбульському, коли «Народня» партія не вчинить чергової зради й не перейде вже програмово в табор реакції.

Але край прийде не лише демократизмові. Методами боротьби, що їх вживали праві, підкопано авторитет влади взагалі в Польщі, захитано державність. Не дурно ж якийсь французький дипломат, говорячи про Польщу, з сумом сказав, що країна, де було стільки міністерських криз, довела свою нежиттєздатність, відсутність у неї усякого права на самостійне державне існування.

З доби перманентної кризи Польща не виходить. І коли зважити і крах демократизму, і чорний програм реакції, і безнадійний стан польської промисловости, і відсутність у населення якого-будь довір'я до урядової влади—цілком ясним стане, хто має більш шансів на перемогу в майбутній боротьбі між реакцією й трудящими.

Під кінець—одна маленька риса, яка добре малює і політичні взаємини, і господарчий стан Польщі. Головним козирем у руках реакції в її боротьби з тепер поваленим урядом було важке становище польської марки. Праві божилися всіма богами, що підіймуть курс марки, а од марки залежить усе. І от наслідки урядування правих (курс долара в марках беру з варшавських газет за відповідні дні):

14/V	47.750
28/V (день вступу нового кабінету)	58.500
4/VI	55.000
11/VI	71.475
18/VI	136.000

Піднявшись трохи в перший тиждень урядування нового кабінету, марка пішла вниз ще швидче, ніж за кабінету Сикорського. 20—26 червня курс долара був вже 160 тисяч марок і біржу довелося закрити. Очевидно, доводиться повторити Фр. Нітті: «Польща сама готує собі загибель».

КРАХ КУРКУЛЯЧОЇ ДИКТАТУРИ В БОЛГАРІЇ.

9 червня в Софії відбувся державний переворот. Всіх міністрів за винятком прем'єра Стамбулійського, який перебував у себе в маєтку, було заарештовано групою офіцерів, і того ж дня царь підписав декрета про призначення нового кабінету з членів опозиційного буржуазного блоку, на чолі з лідером одної з буржуазних партій, проф. Цанковим. Влада з рук селянської партії «хліборобів» перейшла до крайніх реакційних кол.

Переворот був великою несподіванкою для Європи. Напередодні його одна буржуазна газета писала, що ніколи влада партії «хліборобів» не є такою міцною, як зараз; Стамбулійський—запевняла газета,—знаходиться в апогею своєї слави. А другого ж дня протягом півтори години цей апогей замінився на цілковите безславія.

Європа була задурена наслідками виборів до Народнього Зібрання Болгарії 22 квітня, коли партія «хліборобів» одержала 86% мандатів. Короткозорі політики ¹⁾ не порахувалися з тим, що на Балканах жадні цифри нічого сказати не можуть, що по всіх цих Румуніях і Болгаріях фабрикація громадської думки прийняла характер своєманітної монополізованої промисловости, коли урядова партія завжди проводить своїх кандидатів скрізь, тим більш—на

¹⁾ В тому числі і землячок Микита Шаповал, що в травневій книжці «Нова Україна» вихвалює міць Стамбулійського.

виборах. Досить повчаючим є порівняння цифр виборів до Національного Зібрання XIX і XX складу (1920 и 1923 р.р.) в тисячах одержаних голосів:

	1920	1923
Стамбулійський	349 т.	557 т.
Буржуазний блок	257 т.	177 т.
Комуністи	184 т.	205 т.

Не вважаючи на значне падіння голосів буржуазного блоку, досить було півтори години на повалення ним уряду «народної більшості». Перший висновок з цього, що більшість була дуже й дуже підроблена.

Але переворот свідчить ще про інше. Партія «хліборобів», втілена диктатура куркульні, збанкрутувала. Кілька років влада в Болгарії знаходилась в руках сільського куркуля, який виголосив священну війну містові—і не тільки мійському буржуа, але й робітників. Стамбулійський, цей спритний демагог, кричав навіть щось про знищення міст, «вертепів роспути». Соціальні «реформи» Стамбулійського, ставлячи проти його мійську буржуазію, не торкалися робітництва, бо мали єдиною метою—утвердити владу села. Тільки селу, сільському куркулеві було потрібно завести націоналізацію лісів, манастирські землі, обмеження спадкового права. Націоналізація будинків чи капіталів не заводилася, хоча Стамбулійський так утиснув буржуазію, що міг досягти й цього. Але куркулеві треба було тільки землі—і йому зовсім байдуже, як там живе робітник.

І тому влада Стамбулійського зустрічала опозицію однаково як і з правого, так і з лівого боку. Робітництво вітало боротьбу уряду з буржуазією, але ця боротьба велася шляхом паліативів; напри, суд над лідерами буржуазного блоку—Даневим, Гешевим і Маліновим відкладали раз-у-раз і переворот скоївся як раз у той день, на який остаточно було призначено суд.

Влада куркуля пішла ще далі по хибному шляху. Почалися переслідування комуністів. Спочатку вони прибирали характер виборчих утисків, уневажень голосів, але потім влада перейшла й до арештів, й до розгромів робітничих клубів.

Таким чином, диктатура куркуля ступнево відштовхувала від себе всі шари мійського населення—од буржуа до пролетаря. І коли цей розрив між містом і селом скоївся, диктатура луснула, як мильна булька. Не залишилося навіть і сліду од партії, що мала 86% депутатських місць, бо повстання селян, зорганізоване Стамбулійським, було задавлено в перші ж дні, а самого Стамбулійського було схоплено й розстріляно.

Так ганебно скінчилася історія диктатури куркуля. Нова влада міцно записіла належне їй місце і одразу повела тверду політику що до утиску пролетарської частини населення. Обставини такі ж самі, як і в Польщі, з тією хіба різницею, що в Болгарії влада складена більш одноманітно,—немає як раз тої куркулячої прослойки, яку там репрезентують 57 голосів Вітоса. Тут відбувся, власне, 2-й акт тої трагікомедії, початок котрої ми бачили в Польщі: так

само ліквідується демократизм, але вже без допомоги куркуля, а навпаки, куркуля самого ліквідують. І це мусить бути великою передосторогою для Вітоса.

Причини краху, як бачимо, було двоїсті: в середині—«незадоволення демократизмом» і паліятивність «соціальних експериментів» уряду поставили проти його і буржуазію, і пролетаріят; зовні—поширення хвилі реакції дало сили буржуазії покінчити з диктатурою лівіших кол. Явище того самого порядку, що й у Польщі, і викликане воно тими самими причинами.

Єдине, що зможе зараз звалити владу в Болгарії—це не селянські повстання, бо не все село піде проти міста, тим більш, що сили хліборобів розбиті, це на жаль—і не пролетаріят, бо йому в Болгарії хоч і ближче до повної зорганізованості, ніж у Польщі, але багато чого не стає для захоплення влади. Силою, яка має загрози́ти буржуазній Болгарії, є можлива інтервенція з боку дружніх сусідів—Юго Славії, Румунії й Греції, що стурбовані германофільством нового уряду і склали якийсь таємний договір. Але їхні плани, звичайно, від самої Болгарії незалежні.

З НАУКОВОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ.

«ІСПАРТ».

Архіви революції мають за собою невелику історію. Більшість з них функціонує лише з 1920—21 р., тоді як рямці їх робити є дуже широкі, бо охоплюють численні етапи революції від народовольчества до роз-

жовтневого перевороту в різних місцях України. Друге число журналу цілком присвячено історії Катеринославської організації. В третій книжці надруковано ще не публіковані матеріали з доби перед 4 З'їздом РС-ДРП. (80 та 90 р.).

До п'ятирічного ювілею КП(б)У

На жаль, огляд внутрішнього життя України Редакція не встигла одержати в зв'язку з тим, що т. Пилипенко, який складав цей огляд, був командирований від ВУЦВК'у на відкриття пам'ятнику Шевченкові в Каневі. Редакція вважала неможливим затримувати випуск числа на тиждень.

соціальної революції на Україні.

Ці матеріали збирає й систематизує комісія (по вивченню Жовтневої Революції та комуністична партія («Іспарт»).

Протягом порівнюючи недовгого періоду свого існування Іспартіві пощастило зібрати дуже цінний матеріал в виді оригінальних документів, прокламацій, фотографій, портретів, спогадів учасників повстань, підпольної роботи, процесів то-що. Частину цих матеріалів уміщено в журналі Іспарту «Летопись Революції».

В 3-х надрукованих числах цього журналу уміщено статті по історії

характеру. Тут Ви побачите і жандармські фотографії Степана Хальтурина, і портрет його соратника, нині члена КП(б)У, тов. Мойсеєнка.

Портрети Тараса Шевченка, гектографовані відозви з приводу 100 років від дня його народження, випущені Колективом Вищих шкіл м. Києва, рідкі жандармські фотографії Надії Костянтинівни Крупської, Воровського. Влаштовано галерею портретів діячів українського революційного руху: Євгенії Бош, Баумен, Літвінова, Пятакова, Скрипника, Бубнова, Косіора, Коцюбинського. Багатий є відділ з'їздів компартії та Рад. Є гранки перших

З НАУКОВОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ.

«ІСТПАРТ».

Архіви революції мають за собою невелику історію. Більшість з них функціонує лише з 1920—21 р., тоді як рямці їх роботи є дуже широкі, бо охоплюють численні етапи революції від народовольчества до розвитку сучасних політичних партій та угруповань.

На прикладі вивчення історії французької революції ми бачимо, яку колосальну роль може відіграти систематизація матеріалів революції (часописів, книжок, брошур, фотографій) в справі досліду історії нашої пролетарської революції.

Багатий матеріал до того дають умови жорстокої громадянської війни на Україні. З одного боку кінематографічна зміна влади, універсали та накази різних «батьків», «отаманів» та генералів від контр-революції, з другого—сліди довгої підпольної роботи революційних партій (прокламація, література, відозви), зокрема комуністичної партії в умовах жорстокого класового змагання. Усе оце, без сумніву, є найціннішим матеріалом, що без його неможливо буде надалі провадити вивчення шляхів соціальної революції на Україні.

Ці матеріали збирає й систематизує комісія (по вивченню Жовтневої Революції та комуністична партія («Істпарт»).

Протягом порівнюючи недовгого періоду свого існування Іспартові пощастило зібрати дуже цінний матеріал в виді оригінальних документів, прокламацій, фотографій, портретів, спогадів учасників повстань, підпольної роботи, процесів то-що. Частину цих матеріалів розміщено в журналі Іспарту «Летопись Революції».

В 3-х надрукованих числах цього журналу розміщено статті по історії

жовтневого перевороту в різних місцях України. Друге число журналу цілком присвячено історії Катеринославської організації. В третій книжці надруковано ще не публіковані матеріали з доби перед 4 З'їздом РС-ДРП. (80 та 90 р.).

До п'ятирічного ювілею КП(б)У вийшли з друку протоколи 1 З'їзду, що нині є бібліографічною рідкістю.

Зараз в портфелі редакції «Летопись Революції» є дуже цінні статті, як от тов. Басалого (Дальній)—«1905 рік у Харкові», тов. Веденєва, учасника процесу Ю. Мельнікова (1888—1889 р.р.) та инш.

Виключний інтерес має виставка Іспарту. Виставка, яку організовано до 5-річчя Жовтневої Революції, займає зараз 7 кімнат і має понад 3000 експонатів, при чому багато з них мають велику історичну вартість.

Через те що експонати влучно розташовані, виставка є ніби наочною історією революції. В фотографіях, відозвах, аркушішках, діаграмах проходять перед вами усі найголовніші етапи революційного руху Росії та України—від першого революційного гуртка до Комінтерну.

Експонати як найрізноманітнішого характеру. Тут Ви побачите і жандармські фотографії Степана Хальтуріна, і портрет його соратника, нині члена КП(б)У, тов. Мойсеєнка.

Портрети Тараса Шевченка, гектографовані відозви з приводу 100 років від дня його народження, випущені Колективом Вищих шкіл м. Києва, рідкі жандармські фотографії Надії Костянтинівни Крупської, Воровського. Влаштовано галерею портретів діячів українського революційного руху: Євгенії Бош, Баумен, Літвінова, Пятакова, Скрипника, Бубнова, Косіора, Коцюбинського. Багатий є відділ з'їздів компартії та Рад. Є гранки перших

декретів Секретаріату та ЦИКУКИ (як тоді називались Раднарком та ВЦВК), оригінали та фотографії відозв з'їздів Рад, газетні статті, брошури і т. и. У відділі місць експоновано Полтаву, Поділля, Катеринослав, Донбас. Особливо повно експоновано дві останні губернії, що подали велику кількість матеріалу.

Виставку за час її існування відвідало біля 4000 глядачів, переважно члени ріжного роду, з'їздів, конференцій, робітничі організації, а також слухачі курсів та вищих шкіл. Останні користуються виставкою, як допоміжним засобом до вивчення історії революції й компартії. Про корисні наслідки відвідування виставки свідчать записи екскурсантів в журнал для відвідувачів, що з захопленням говорять про постановку виставки.

Іспарт розпочав фотографувати для чарівного лихтаря свої експонати. Це треба цілком вітати, бо це значно улепшило і зробило живими виклади з історії революції в сільських школах, на курсах то-що.

Виставці бракує постійного кадру керowników екскурсійми, що заважає перепустити усіх, бажаючих оглянути виставку.

Немає сумніву, що матеріали та експонати, які має Іспарт зараз, далеко не вичерчують і в малій мірі багатства матеріалів по історії революції, котрі є на Україні. Більшість матеріалів перебуває досі у окремих осіб та установ і є зовсім невикористана. Частина матеріалів гине через недогляд тих, хто є навколо і часто зовсім не цінить значіння цих матеріалів.

Хиби в роботі та матеріалах комісії треба виповнити шляхом колективної участі в роботі Іспарта широких мас—спільників революційної боротьби на Україні.

М. Л—н.

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ КАТЕДР.

Одним з найважливіших завдань науково-дослідчих кафедр є розробка тем і питань, що їх безпосередньо висунули потреби життя та економічні інтереси країни. Ці теми виділено під назвою «ударних» або актуальних тем.

Встановлення характеру цих тем по кожній науково-дослідчій кафедрі та забезпечення кафедри матеріальними й науковими ресурсами для більшої продуктивності работ по удосконаленню тем є одна з головних задач в роботі Наукового Комітету. В цьому відношенні велику роль відіграє контакт і встановлення зв'язку науково-дослідчих кафедр з зацікавленими наркоматами, виробничими організаціями та господарчими установами. По багатьох кафедрах такий зв'язок уже існує, тому що більшість членів кафедр персонально є консультантами, або робітниками виробничих установ; в цих кафедрах практичний успіх в роботі обіцяє дати багаті наслідки.

В інших кафедрах зв'язок з виробничими органами ще дуже слабкий, багато ще треба зробити, щоби звернути увагу, зацікавити господарчі органи роботою кафедр, виявити всю користь, що може дати науково-дослідча робота в економічному відродженні країни.

Необхідно також стимулювати роботу членів кафедр в галузях, безпосередньо зв'язаних з проблемами, що висуває життя.

Науковий з'їзд, що має бути в-осени цього року, по вивченню творчих сил України може багато зробити в цьому відношенні.

З одного боку він може виявити наочний склад і ресурси робітників, а з другого—дати провідні директиви в діяльності науково-дослідчих кафедр, в напрямі вивчення виробничих сил краю та вишукування способів найкращого наукового уживання їх для підвищення економічного добробуту.

Звіти, доставлені керівниками кафедр Науковому Комітетові, свідчать, що робота більшості кафедр плодотворна, енергійна й безпосередньо відповідає пекучим потребам.

При Всеукраїнській Академії Наук уже працює під головуванням академіка Тутковського комісія по вивченню природних багатств України. Мета її—доцільне встановлення всього водяного господарства на Україні як для меліорації землі, так і для допомоги селянству, а також використання водних артерій для судоходства й, нарешті, експлоатація дешевої водяної енергії—білого вугілля. Всі ці зав-

дання розподілено між окремими кафедрами геології, гідрології та инш.

В зв'язку з відродженням сільського господарства й підвищенням економічного добробуту населення, актуальним завданням є винайдення правдивого засобу ведення водяного господарства краю й розробка цілого ряду зв'язаних з цим питань по гідрології, гідротехніці, меліорації та землеустрою.

Кафедрою гідрології в Києві з цією метою готується до друку труд проф. Оппокова «Водяні багатства України», провадиться вивчення рік та озер, в зв'язку з питанням пророкування опадів та повіни, вивчення ґрунтових вод та їх скористання, організація артезіанського водопостачання, вивчення норм осушки та зрошення в зв'язку з меліорацією краю.

Кафедрою геології провадиться робота по встановленню слідів гейзерів на Україні, вивчення підземних вод; розроблюється завдання про природно-районізацію України на підставі геологічної еволюції; була зроблена розвідка янтарю на Київщині та відшукування радіоактивних мінералів на Україні.

Катеринославські кафедри геології провадять роботу по вивченню ланцюга соляних озер з метою виявити генезис соли й ступінь її вартости для медичних потреб; вивчають графітні містородження та їх технічну вартість, переводять досліджування Криворізьких та Керченських місторожень залізних руд і взагалі провадять розвідки з технічного боку вартих районів Донецького басейну, якого ще не торкнулися роботи Петроградського Геологічного Комітету; звернено велику увагу на вивчення кам'яновугільних одкладів Донбасу. Кафедрою мінералогії найдено ряд металів, ще до цього часу не відомих для Катеринославщини (орміт, деомін, фуксит та инші).

В Катеринославських гірних кафедрах провадились роботи про ростопку доменних печей, робилась характеристика коксових установок Донецького басейну, з метою скористати лишок тепла; кафедрою збільшення корисних копалин робились досліди й розвідки над рудами Кривого Рогу, вивчались способи підвозу в рудниках Донбасу (по останньому

питанню надруковано спеціальну книжку проф. Терпигор'єва), роздівлялись питання про вибір міста закладки шахти з точки зору найменшої роботи підвозу, про вплив електричних искр для запалення рудничного газу й инші питання, зв'язані з добуванням вугілля в Донбасі.

Харківські технічні кафедри, що купчається біля Технологічного Інституту розвинули велику роботу, маючи безпосередній зв'язок з Українською Радою Народнього Господарства та ріжними виробництвами й заводами, як, наприклад, бувш. «Всеобщей Комп. Электричества». По кафедрі хемічної технології вивчається хемічна природа кам'яного вугілля та готуються сірчані фарби, досліджуються ізоляційні лаки й способи їх виробки, вироблюються нові ґатунки мила та зубного цементу, оборудовані досліди для виявлення нахилу до самозапалювання вугілля Донбасу, було пророблено вивчення залежностей ізоумських фосфоритів і способів їх обробки, з метою скористання для удобрення ґрунту. По кафедрі будівлі мостів розроблялись проекти відбудування зруйнованих мостів, а зокрема проект відбудування Київського ланцюгового мосту. У Київі інж. Симінський, співробітник Академії Наук, винайшов новий прилад для вимірювання сили напруження в мостах.

По кафедрі паровозобудування й залізничного будування вивчаються безпеки руху паровозів, більш раціональні типи прикордонних станцій й вишукуються заходи до усунення істотної хибнї залізниць України—браку скріплень. По кафедрі паротехніки удосконалюється питання про заміну твердого мінерального палива горючими газами. По кафедрі електротехніки в Харкові робляться спроби ізоляторів високого напруження, досліди над явищами, що виникають в лініях високовольтної передачі, будуються генератори перемінного току. В Києві кафедра електротехніки вивчає явища, що виникають як на початку, так і в любому пункті по лінії передачі енергії. В Катеринославі встановлено на заводі знов сконструовану завалочну піч з двома рухливими вольтовими дугами. По кафедрі авіації при Харківському Технологічному Інституті провадиться проба

профіль крил для аеропланів з моторами малої сили, вивчаються методи обліку пасажирського аероплану великої сили.

Робота цієї катедри зв'язана з діяльністю т-ва «Воздухофлот Укркрьма».

В галузі теоретичної хемії ведеться велика робота у Катеринославі школою проф. Писаржевського по пристосованню електронної теорії до хемії. Готується до друку й скоро має бути видана монографія «Електрон в хемії розчинів і в електрохемії».

В Харкові катедрою хемії проводяться роботи по теорії спаявання й розчину річовин і теорії будівлі розчинів. В Київській катедрі хемії займається удосконаленням хемії шумування й питаннями жирової індустрії.

В галужах вивчення сільськогосподарства робота йде переважно в зв'язку з Сільсько-Господарчим Науковим Комітетом, який зараз переводиться з Києва до Харкова. Роботи катедри хліборобства в Київській проходять в контакті з діяльністю Наукового Інституту Селекції, зв'язаного з Центроцукром. Проводились роботи по вивченню колювання води в листях де-яких культурних рослин, особливо в листях цукрового буряку й по підборі типів посухоопірних рослин. В Харківській катедрі хліборобства вивчає значіння фосфору, як фактору вдобрення ґрунту.

В Київській робляться досліді підсічення сосни,—що дає скіпідар, вивчається електричне поле дерева та його зв'язок з електро-магнітним полем атмосфери. Досліді й спостереження про посуху на Україні та боротьба з нею підбором посухоопірних рослин є центр діяльності дослідчих катедр сільсько-господарчої біології та прикладної фізики. Проф. Срезневським найдено умови врожаю цукрового буряку.

В акліматизаційному садкові в Київській провадиться посадка лікарських трав та їх вивчення; по катедрі зоології розроблюються заходи боротьби з шкідниками в сільському господарстві.

По вивченню метеорологічних явищ центром є Укрмет. («Українська метеорологічна служба погоди») в Київській, яка підтримує зв'язок з усіма метеорологічними центрами України. Харківська обсерваторія приймала участь в міжнародній роботі по дослідженню верхніх пластів атмосфери. Були пу-

щені шари-пілоти в міжнародні дні. Наслідки буде оголошено в міжнародних збірниках матеріалів—дослідів верхніх пластів атмосфери. Харківська обсерваторія також приймала участь в організації служби погоди на Україні; синоптичні мапи погоди надсилаються штабові Воздухофлоту й Наркомзема, огляди погоди друкуються в бюлетені ЦСУ. Штаб Воздухофлоту обслуговує обсерваторію воднем та гумовими оболонками.

Катедра зоотехніки в Київській займається хеміко-фізіологічним досліджуванням паші (лугового сіна, кукурузної соломи), питанням про вплив соняшникової макухи на молочну продукцію з кількостного та ясного боку. По катедрі фізіології тварин в Харкові вивчається обмін річовин при різних формах неповного годування, головним чином вітамінного, з метою виявлення ролі вітамінів в організмі й механізму їх впливу, а також порушення нормального обміну річовин при скорбуті й инш. хворобах; досліджуються питання біохемії головного мозку, вплив холоду на процес розпаду білка тканин (м'язів), обмін річовин при кукурузному годуванні. Катедра бактеріології при Харківському Ветеринарному Інституті виробила план робіт по імунізації рогатого скоту проти чуми та де-яких инших хвороб.

В загальних же рисах дослідча робота йде безумовно інтенсивно, хоча й бракує реактивів, всі приладдя старі, а лабораторії зруйновані; обладнання останніх потребує великих коштів, а тому необхідно всі господарчі органи держави притягти до фінансування найважливіших лабораторій, викликати з їх боку інтерес до наукової роботи, одержати від них завдання й теми робіт на конкретні та актуальні питання промисловості й техніки; тоді зв'язок науково-дослідчої роботи з життєвими й господарчими потребами буде живим, плодотворним в справі відродження економічного добробуту держави.

Проф. Т. Котов.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

По постанові Колегії Головнопрофоса, Всеукраїнська Академія Наук приступає до видання словника української живої мови.

Комісія для складання словника, під головуванням академіка А. Е. Кримського, в складі 10 осіб, збирала величезний матеріал (коло 700 тисяч карток) і одночасно працювала над його редагуванням.

З асигнуванням коштів на видання словника комісія закінчить остаточну його обробку.

Друкуватись словник буде в друкарні Академії.

Наркомосом розроблено умови спільного користування друкарнею бувшої Київсько-Печерської Лаври Всеукраїнською Академією Наук та видвом «Путь Просвещения».

В оселі бувшої Київсько-Печерської Лаври засновано «Музей побуту й культу», керування яким, в інтересах наукової розробки матеріалу, доручено Академії Наук.

НОВИЙ НАУКОВИЙ ЗАКЛАД.

При Київському Вищому Кооперативному Технікумі закладено «Вищий Семінар по дослідженню економіки колективних господарств на Україні». Декан сільськ-господ. відділу ВКТ т. Діброва в наслідок переведення в життя цієї постанови склав відповідний доклад і подав його на розгляд Правління ВКТ. Правління, погодившись з докладом, збирало широкі організаційні збори для всебічного розгляду його й Статуту В. Семінару з участю представників с.-г. кооперації, підвідділу колективізації Губзему правління Київщини, С.-Г. Наук. Комітету, губвідділів коннезамів і профспілки Всеробітземлісї й окремих фахівців с.-г. економії та кооперації.

Керівником семінару обрано академіка К. Воблого, його заступником Ректора ВКТ тов. Руденка, науковим секретарем Семінару і керівником студентського просемінару по колективізації с.-господарства навчителя і декана ВТК т. Діброва.

Докладніше завдання Вищого Семінару полягають у:

а) розробці методології наукового дослідження колективних форм господарства та класифікації;

б) об'єднанні та науковому розробленню статистичних відомостей про колгоспи на Україні;

в) складанні монографічних оглядів типових колгоспів різних економічних районів України;

г) дослідженні юридичної структури колгоспів та їх об'єднань;

д) дослідженні історичного розвитку форм колективного господарства в зв'язку з ідеологією та побутом;

е) дослідженні питань економіки колективного господарства (організація господарства та окремих елементів його, економічні взаємовідносини колгоспів між собою та з іншими формами народного господарства); з'ясування еволюційних і регресивних тенденцій і т. п.;

ж) притягненні студентської молоді до справи наукового студіювання колгоспів.

До складу Вищого Семінару входять професори, навчителі, асистенти та залишені при ВКТ по економічних і кооперативних дисциплінах. Працювати ж при Семінарі можуть всі бажаючі, що мають наукову підготовку.

Для студентів КТ, що бажають спеціалізуватися по колективізації господарств, при Вищому Семінарі утворюється Просемінар. Як допоміжний заклад, при Семінарі влаштовується кабінет-музей колективізації (література, статистичні, історичні та монографічні матеріали, праці Семінару і т. и.). Надалі наслідки своєї праці Семінар буде публікувати у вигляді періодичного видання (типу «Наукових Записок»).

Влітку членами Семінару и студентами КТ має бути зроблене монографічне обслідування кількох десятків типових колективів цілої України. Вже розроблена й розглянута анкета такого обслідування. Окрема комісія розробляє форми бюджетно-рахункового аналізу колективів. У всіх цих роботах активну участь беруть і представники сільсько-господарської кооперації, підвідділу колективізації Київ. Губзему управління, Всеробітземлісї й Губвідділу коннезамів.

ІЗЮМСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ.

Ще в 1920 році Завідуючий Ізюмського Природничо-Історичного Музею М. В. Сібілов, що зацікавився деякими археологічними знаходками,

зробленими ним в околицях Петрівської слободи, почав досліджувати піски, що рухалися побережжям Дінця. Там він знайшов рештки різних культур у численних пунктах поміж слободою Верьовкиною й Ізюмом.

Незабаром М. В. Сібільов повів зі мною жваве листування, повідомляючи про наслідки своєї екскурсії, одночасно одержуючи необхідні вказівки задля поглиблення своєї роботи.

В 1922 році, завдяки зацікавленості, яку викликали зазначені знаходи, до справи археологічного вивчення краю стало багато осіб, з котрих Ю. В. Богданович знайшов у чотирьох верствах до міста цінну неолітичну майстерню кремінної зброї, а С. Ф. Таранов і Ф. М. Еварницький найшли як раз біля міста другу майстерню та стоянку з різноманітними рештками минулих культур.

Зроблені розшуки на Цареборисівському городищі в околицях Цареборисівської слободи І. І. й В. І. Різниченками дали також значну кількість кераміки й речей XVII століття. Серед них особливо цікаві уламки неполив'яних кафлів. В околицях Цареборисового було також знайдено стоянку кам'яного віку й сліди інших культур пізнішої доби. Нарешті, І. Ф. Гончаренком знайдено чудову бронзову статуетку, як видно татарську, — Золотої Орди. В-осени 1920 року, перебуваючи в Ізюмському повіті з метою геологічного обслідування, я скористав нагоду ознайомитися з колекціями М. В. Сібільова, серед яких знайшлися рештки раннього й пізнього неоліту, бронзового віку скіфо-сарматської доби, окремі речі римської та гірської культур, досить численні рештки пізніших кочовників і невелика кількість, як видно, слов'янської кераміки. Пошастило переглянути всі матеріали, зібрані іншими особами й одвідати найзначніші місця біля Петровської слободи, Гончарівки й хутора Виприцького, що під Ізюмом, де знаходилися історичні пам'ятники. Прочитана після цього в Ізюмі прилюдна лекція відносно доісторичного минулого Ізюмського повіту притягла численну аудиторію й викликала зацікавленість місцевою старовиною. Після того як я ознайомився з усіма знаходами, виявилось, що Ізюмський край вже давно відомий своїм архео-

логічним багатством, переповнений ще недослідженими пам'ятниками старовини різних часів, що при дальшому досліджуванні дарує нам багато цілком нового. Ясно виникала необхідність систематичної й планової роботи в Ізюмському повіті, що викликала думку про організацію наукової експедиції задля вивчення краю.

Минулою зимою культвідділ Ізюмських головних залізничних майстерень в особі М. С. Касяненка й І. С. Щербака звернулися до М. В. Сібільова з проханням організувати задля робітників майстерень цикл лекцій по природознавству й археології, пропонуючи в свою чергу з боку робітників матеріальну допомогу в час археологічного досліджування краю.

Запропонована потім мені ця пропозиція в значній мірі вирішувала грошовий бік експедиції. Треба зазначити, що тут цінність головне полягає в тому, що робітники захопились свідомо необхідністю наукового вивчення свого краю, а це говорить про те, що вони починають визнавати ті найвищі вартості наукових дослідів, які тепер, нарешті, все більш і більш ширяться. Тому я й не мав права відмовлятися від цієї пропозиції, навіть, не маючи досить вільного часу, — погодився прочитати цикл лекцій, котрі було розпочато на початку весни.

18-й 1923 року делегатські збори Ізюмських майстерень Північно-Донецьких залізниць, з пропозиції І. В. Мирошніченка по докладу А. М. Мізєвіча та М. С. Касяненка, ухвалили відчислити на справу археологічного досліджування Ізюмського краю 1% з платні робітників та службовців майстерень протягом трьох місяців — квітня, травня й червня. Коли довідався про організацію Ізюмської Наукової Експедиції Ізюмський Відділ Народньої Освіти в особі Н. Є. і П. Є. Верхлових, та вирішив підтримувати Експедицію засобами задля надрукування 1-го випуску «Трудів Експедиції». Перше число вже вийшло в розмірі 2½ друкованих аркушів, вміщаючи в собі програми й інструкції до археологічних розвідок та коротенькі відомості про різні пам'ятники старовини, що знайшов М. В. Сібільов за останні роки в окрузі Ізюмського повіту. Після

цього окружне бюро профспілок з ініціативи свого секретаря С. Ф. Таранова відгукнулось також на ідею досліджування краю, ухваливши постанову про відчислення 1/2% з заробітку членів спілки за червень місяць. Всі ці відзнаки співчуття, ця всебічна підтримка наукового почину дають право гадати, що ініціатива виявлена робітниками залізничних майстерень по організації досліджування Ізюмського краю, є відзнакою широких громадських позитивних настроїв, що знаходять собі належну оцінку й відгук співчуття в різних колах.

В цей мент Ізюмська Археологічна Експедиція везформована. Доучасти в ній притягнуто поважну кількість осіб спеціалістів: археологів, технічних співробітників, місцевих громадських діячів, які погодились охоче допомагати Експедиції своєю працею й своїм знанням місцевості.

Склад Експедиції такий:

Голова Експедиції проф. А. С. Федоровський, його помішник М. В. Сибільов (зав. Ізюм. Музею); археологи: Г. І. Тесленко (вчений захов. Харк. Археолог. Музею), А. А. Потапов (співробіт. Харк. Археол. Музею), художник Експедиції І. Ф. Гончаренко (Цареборисів); фотограф-художник Експед. А. Т. Мухін (Ізюм), топограф Експед. К. А. Барман (Харків); члени Експедиції: Ю. В. Богданович (Ізюм), А. Ф. Запорін (Ізюм), С. Ф. Таранов (Ізюм), Ф. М. Еварицький (Ізюм), А. Л. Фігурін (Ізюм), І. І. Різниченко (сл. Цареборисів), В. С. Різниченко (сл. Царебор.), Н. І. Бернадський (с. Чепель), Ф. І. Попів (с. Вільховий Ріг). Почесним членом Експедиції обрано відомого спеціаліста дослідувача Ізюмського краю професора В. А. Городцова, що чимало працював тут у 1901 р. Діяльність Експедиції розпочалась низкою екскурсій на постої, що були на кучугурах у околицях слоб. Кам'янки, Капитонівки, Ізюма, Ганчарівки, Викличівки, Співаківки, Петрівської, Цареборисівського городища, що дали цілу низку цікавих знахідок. Почато малювання колекцій, що знаходяться в Ізюмському Музеї, й складання альбому кам'яних баб. В кінці травня мають розпочати розкопування могили, де-яких постоїв і майстерень та фотографування й вивчення науки городищ.

Проф. А. С. Федоровський.

ХАРКІВСЬКИЙ ПАРОВОЗОБУДІВЕЛЬНИЙ ЗАВОД.

Харківський Паровозобудівельний завод є одним з найбільших велетнів важкої індустрії на Україні. В історії відродження важкої індустрії та в революції Жовтня на долю ХПЗ випали найважчі завдання. ХПЗ за всю історію свого існування був завжди найбільшим осередком Слобожанщини, де викристалізовувалась революційна міць пролетаріату. С-під грюку молотів, брязкоту заліза виходили такі борці, як Артем (Сергійів) та інші.

В історії відродження тяжкої індустрії на Україні ХПЗ займає почесне місце. Починаючи з перших кроків революції Жовтня завод в тяжких умовах виробляє для потреб Республіки паровози, вагони й ремонтє інші знаряддя.

Не дивлячись ні на які перешкоди, ХПЗ безупинно працює й що-дня, щогодини збільшує свою продукцію. і наближається до старих часів 1914 року.

Перешкоди, що давали де-яку нерівність в праці заводу, полягали головним чином в відсутності необхідних матеріалів, в зв'язку з загальним становищем металургійної промисловости на Україні. За останні часи, коли Гартманівський завод, що головним чином постачає необхідні матеріали для ХПЗ, спустив свої «Мартени», справа різних перебоїв в загальному ході буде назаважди ліквідована і завод піде більш рівним темпом.

По відомостях директора заводу, після даних на останній заводський конференції в червні ц. р., в програмі другої половини 1923 року намічені слідує завдання. Що-місяця положено випускати по три нових паровоза, та по п'ять з капітального ремонту. В зв'язку з потребами ринку особливу увагу буде звернено на будівлю двигунів системи «Дизель» в 300—400 HP та нафтових двигунів невеликої сили приблизно 8—10—14 HP.

Не так давно завод одержав замовлення на будівлю тракторів. На кошти, призначені для тракторобудівництва, «Машинотрестом» придбано у «Югосталі» заліза, криці та чавуну, на весь період виробництва

Загальні перспективи тракторо-будівництва дають право думати, що продукція заводу ще збільшиться і дасть можливість підвищити загальний розвиток промисловости. В зв'язку з цим бувший вагонний цех перебудовується для нової роботи. Всі будови по утворенню практичного відділу гадають закінчити до початку 1924 р. Загальне будівництво тракторів займе приблизно до 3-х тисяч робітників.

В сучасний мент загальна вартість паровозу є 65166 золотих карбованців. Така висока тимчасова вартість пояснюється великими «цеховими видатками», що повстали внаслідок капітального відновлення різного знаряддя та відновлення помешкань заводу (в минулих роках подібні відновлення провадилися в значно менших розмірах). Матеріалами для паровозів та двигунів завод забезпечено на 3¼, а паливом на 5 місяців.

Подajući відомості про такого велетня важкої індустрії, як ХПЗ, необхідно зупинитися на тих, хто стоїть на чолі керування всього підприємства, а особливо тих, хто провадить його культурне життя: на конфракції та заводському комітеті. Моральне та адміністративне значіння завкому на заводі надзвичайне. Завком обнімає функції від самих дрібниць робітничого життя до найпильніших обслідувань становища заводу; так, наприклад, сучасним завкомом було звернено особливу увагу на обслідування технічних умов заводу, разом з інспекцією праці. На постачання спецодягу та спецобідів для робітників. Завдяки пильному догляду завкому, в сучасний мент робітники задоволені спецодягом на 500%, а спецобідів на 100%. Звернено також пильну увагу на різні цехи, де провадяться, так звані, «гарячі роботи».

Рівень культурної роботи, порівнюючи з початком року, значно підвищився, так, наприклад: лекції на різні теми при клубі ХПЗ було улаштовано:

В січні	1
» лютому	2
» березні	18
» квітні	13
» травні	14

Загальна кількість відвідавших лекції в травні приблизно 1500 осіб.

Значно підвищилась і загальна кількість членів клубу, так, напр.:

В січні членів було	245
» лютому	254
» березні	297
» квітні	358
» травні	429
» червні	469

Загальне відвідування клубу мешканцями околиць ХПЗ приблизно таке:

	в місяць	за день.
Березень	2700	90
Квітень	5700	190
Травень	6000	200

Політична агітація серед робітників за воду набрала значних розмірів, завдяки чому збільшилась цікавість до політичного та економічного життя; серйозну роль відіграють «четверги» які щотижня улаштовує ком'ячейка заводу. Ці відкриті зібрання ком'ячейки заводу охоче відвідуються безпартійними робітниками й їхніми родинами. Антирелігійна пропаганда ком'ячейки серед робітників набирає великого значіння і по цьому питанню робітниками було внесено кілька резолюцій, з яких видно, що робітники різко відмежуються від церкви й настоюють на тому, щоб ніхто з робітників в справах церкви ніякої участі не приймав, а всіх тих робітників, котрі від імени робітників, ніби то всього заводу, ходили визволяти полів-чорносотенців, останню конференцію заводу постановлено прохати райсоюз «Металіст» звільнити з членів союзу. В зв'язку з загальним підвищенням політичного розвитку робітників значно збільшилась і загальна передплата на різні часописи та періодичні видання; так, наприклад, передплатників часопису:

«Коммунист»	1030
«Пролетарий»	785
«Правда» (московська)	13
«Известия ВЦИК»	12
«Рабочая газета» (московська)	21
«Экономическая Жизнь»	7
«Труд»	10
«Беднота»	1
«Вісти» (харківські)	5
«Брянский Работник»	7
«Красная Нива» (тижневик)	11
«Прожектор» (двохтижневик)	7
Разом	2010

З цієї загальної кількості біля 100 робітників виписують по дві різні газети. Загальне число передплатників складає приблизно 50% всіх робітників та службовців заводу.

Культивділом завком та ком'ючейка заводу улаштована школа фабрзавуча на 180 учнів та школа по ліквідації безграмотности серед робітників. Особливу увагу завком та ком'ючейка заводу звертають на постанання кваліфікованої робітничої сили заводів. В зв'язку з цим приймаються заходи до збільшення броні юнацтва з 7 до 10%. Запрошено для навчання юнаків інструкторів з різних фахів.

Ком'ючейка провадить суровий догляд, аби учні-юнаки не працювали на важких та гарячих роботах. В зв'язку з цим завком поставив собі завданням в найближчому часі: 1) збільшити броню юнацтва до потрібної кількості, 2) закінчити організацію учнівства в майстерні і звернути увагу на добір інструментів та приладдя, 3) не затримувати учнів-юнаків на некорисній праці і добитись загального поліпшення матеріального становища учнів.

В такому приблизно стані є зараз робота серед робітників та службовців заводу.

Сподіваємось, що й надалі безупинна праця дасть ще більші наслідки.

І. К.

ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПРАЦІ.

І. Напрямок праці.

Існуючий при НКОсвіти і дуже мало фінансований Український Інститут Праці мусив був надзвичайно звузити свою роботу і зосередити увагу й сили тим часом лише на одній проблемі, щоб бодай в де-чому досягти помітних успіхів. Такою проблемою була проблема добору персоналу, або професійного добору.

ІІ. Практичне значіння проблеми.

Практична вага усієї проблеми ріжнотоманітна.

1. В Німеччині добір має метою обслуговування потреб окремих підприємств, як одна з форм конкурентної

боротьби за здешевлення робочої сили. Мало не всі найбільші підприємства Німеччини мають власні психотехнічні лабораторії, кріз які проходять кандидати, при прийманні їх на де-які роботи. Методика добору, як така, бережеться як комерційна таємниця.

2. По де-яких країнах проблема звужується до завдання давати поради окремим особам, що шукають допомоги у виборі свого життєвого шляху.

3. Найширше використання методів добору знаходимо там, де на підставі спроб розподіляються по фахах школярі.

4. Найширший ужиток методика добору мала до цього часу в організації американської армії під час світової війни. Спроби підготовлювались з участю найвидатніших наукових сил Америки й продовжувались рік. Було випробувано 1.700.000 солдатів і 41.000 старшин. Наслідки спроби в значній мірі зійшлися з практичними висновками. На підставі спроб провадилося призначення до офіцерських і унтер-офіцерських шкіл, до частин особливого призначення, а також і комплектування військових частин, як таке.

5. Зараз після психологічних спроб провадиться приймання до де-яких американських університетів.

Практичне значіння проблеми в ССРР треба вважати значно важливішим.

1. Перше завдання, до розрішення якого підійшов вже конкретно Український Інститут Праці,—це завдання доцільного комплектування шкіл ФЗУ. Стоючи перед завданням найкоршого відновлення робочої сили і маючи для такої мети злиденні засоби, держава зацікавлена в тому, щоб найпродуктивніше витратити їх. Американські спроби довели, що при правильному доборі учнів протяг курсу можна скоротити в 3-4 рази.

2. Друге завдання могло б полягати в тому, аби поширити основи наукового добору на приймання до ВШЗ, маючи тут на увазі не лише саме приймання, але й раціональне визначення факультету.

3. Для військових цілей можна було б використати спроби допризвників, щоб в разі призиву мати змогу скласти кадри з найкращого по

якості матеріалу. Далі, можна було б використати спроби при прийманні до шкіл комскладу і до фахових військових шкіл (літунів, радіо-телеграфістів, шофери й т. и.).

4. Далі, методику добору можна було б використати подекуди й для партійних цілей. Так, вкупі з представниками ГПО і Агітпропу ЦККП(б)У накреслено спеціальний програм іспитів для партійних шкіл. Іспити мають в найближчому часі проводитися в Губпартшколі, Повітпартшколі, Університеті імені тов. Артьома і Партклубі. В разі іспити будуть вдалим, вони можуть бути матеріалом для визначення дальшого академічного або службового поступовання учнів і студентів.

5. Незалежно від перелічених тут конкретних завдань, до вирішення яких Інститут практично підходить зараз, проблема професійного добіру має для ССРР ще й особливе значіння. По згоді з головою Держплану УСРР і Науковим Комітетом Головпрофосвіти, Інститут здійснює на наміченому з'їзді по вивченню продукційних сил України питання про учот якості робочої сили, як про одну з передумов наукового планування. Якосний кадастр робочої сили є не менш важлива річ, як кадастр нерухомостей, джерел енергії, то-що. Коли Америка змогла на підставі якосного учоту сил армії установити мінімальний рівень здатності для офіцера й унтер-офіцера, то Радянський Союз міг би поставити завданням будучини — установлення мінімального рівня здатностей для своїх інженерів, техніків, організаторів і т. и.

6. Таким чином можна було б наблизитися до реального здійснення формули Маркса: «Кожному по його потребах, з кожного по його здатностям». Питання має, таким чином, не тільки безпосереднє утилітарне, але й глибоке соціальне значіння.

III. Перешкоди й що зроблено.

1. Перша перешкода, що її мав перед собою Інститут, полягала в тому, щоб визначити досягнення західньої науки.

Правда, ще й до цього в Інституті були самостійно вироблені де-які

методи, що, будучи згодом випробувані поруч з американськими, не були гірші за їх в своїй силі виявлення. Однак, дійсно широку роботу можна було розгорнути лише на базі досягнень заходу.

Перешкода полягала, головним чином, в тому, аби в наших умовах змусити торговельне представництво виконати заявку Інституту на закордонні покупки. Після річного очікування й безрезультатних звертань до найвищих інстанцій, це було на решті досягнуто лише завдяки особистій поїздки до Німеччини директора Інституту, який одночасово ознайомився зі станом справи на місцях і налагодив регулярний кореспондентський зв'язок, що інформує Інститут про останні досягнення науки.

2. З великого матеріалу відносно західніх спроб треба було критично вибрати найбільше переконуюче й таке, що найлегше могло б бути пристосоване до наших умов.

Проробивши такий критичний вибір, Інститут переконався, що навіть найкраща й найбільше випробувана західня методика — американська, має хиби, що для свого усунення вимагають великої самостійної праці.

Основні хиби американської методики такі:

- а) нехтування вправності;
- б) упереджене припущення єдиним обдаренням, що має значіння для всіх фахів;
- в) виключна роля швидкості роботи при оцінці здатностей.

3. Звідси виходила така перешкода: потреба самостійного вироблення нових методів дослідів. За пів року систематичної в цьому напрямі праці Інституті вдалося:

- а) розробити принципи методології вільної від зазначених вище хиб;
- б) розробити самостійну схему для всебічного досліджування як фахів, так і робітника;
- в) винайти низку нових методів іспитів (для здатности розуміння закономірностей, для здатности уявлення про будову машин, для комбінативної технічної здатности, для здатности затямлювати рухи й т. и.);
- г) виготовити, не дістаючи для цього коштів, відповідні приладдя й пристосування;

д) провести на практиці іспити деяких з зазначених методів.

4. Дальша перешкода полягала в тому, щоб вивирити й виправити, що до наших умов, установлені на заході норми для оцінки наслідків іспитів.

З такою метою Інститутом було вибрано найбільш випробувані з західних методів, додано до них власно вироблені і по складеному таким чином програмі було досліджено учнів 4-х шкіл ФЗУ, в числі до 500 душ.

Додатковим матеріалом для цих же досліджень були: члени Асоціації вивчення юнацького труда і з'їзд ФЗУ (163 душі), потім Військово-Наукове Товариство (по-над 60 душ), Асоціація інженерів (по-над 50 душ¹⁾ і т. и.

Наслідки всіх цих іспитів підлягли розробці й публікуються в «Трудах Інституту», що вже розпочаті друком.

5. Одночасно з проблемою методики іспитів перед Інститутом стояло завдання встановити методику вивчення самих професій. Щоб знати до якої професії найбільше є придатною та чи інша особа, треба знати чого вимагає кожна професія. Це завдання було незрівняно важче, ніж здається на перший погляд.

Було вивчено професію коваля. З участю інженерів-фаховців ковальської справи, майстрів і робітників було спроектовано апарата для перевірення здобутої характеристики цієї професії. Тепер цього апарата вже виготовлено й швидко він буде використаний.

6. Одною з найбільших перешкод було підшукування придатних робітників.

Ця перешкода є найбільшою в галузі зовсім новій, що немає у нас не тільки готових кадрів, але бодай поважного осередка діячів.

Інститут підійшов до підготовки робітників. З такою метою, вперше в Росії, Інститут використав принцип конкурсу придатностей для практичної цілі приймання на кваліфіковану роботу. З 322 душ, що з'явилися на конкурс, було вибрано 3 спів-

робітників на підставі особливого програму іспитів, самостійно складеного Інститутом.

Практичні наслідки переконали Інститут в правильності зробленого вибору. Ужита на конкурсі методика буде використана для ширшого конкурсу в осені.

Успіх конкурсу має для Інститута значіння не тільки тому, що він озброює його знаряддям самокомплекування, але, головним чином, й тому, що він був першим практичним ствердженням накреслених Інститутом принципів.

IV. Зовнішні відгуки на працю Інституту.

Протягом більше року своїх уцертих досліджень Інститут не користувався майже ніякою популярністю. Відсутність коштів перешкоджала розвинути роботу, відсутність наслідків роботи перешкоджала одержанню коштів. Минулої осені основний осередок Інституту вирішив тимчасово відмовитися від надій на підтримку й, звузивши свою роботу, якою завгодно ціною виконати накреслені завдання, хоч би фінансування Інституту й припинилося зовсім.

Коли на весні біжучого року накреслені роботи, що виконувалися при виключному напруженні сил, закінчувалися, Інститут зробився об'єктом жвавої уваги цілого ряду установ.

Першим підтримав Інститут, саме для організації іспитів по ШФЗУ—Наркомздрав. Далі жваву участь в роботі Інституту взяв КомСоМол. По заяві тов. Гастева, що одвідав Інститут, Півдбюро ВЦСПС заслухало доклада Директора Інституту. В наслідок доклада Півдбюро накреслило спеціальну кампанію для притягнення до Інституту громадської уваги. Було скликано спеціальне засідання Півдбюро з участю представників господарчих організацій. Влаштована, при допомозі Півдбюро, виставка Інституту при конференції профспілок викликала жвавий інтерес. Окрім того, зроблено було заяву про підтримку Інституту Держпланом УСРР. Після доклада Директора Інституту було ухвалено постанову про підтримку й організовані відповідні секції в товаристві прихильників військового знання та в асоціації інженерів.

¹⁾ Вже по написанні цього огляду по згоді з ГПО було проведено іспити студентів-Артьомовців (257 д.) та Губпартшколи (143 д.).

Спеціальні завдання дістав Інститут від військового командування.

По згоді з Наркомом РСІ і з Головою ЦКК УСРР накреслено плана роботи в галузі організаційної аналізи й організаційної техніки, для якої мети треба використати вироблену Інститутом методологію.

Нарешті, в низці засідань Раднаркому УСРР зверталася увага на Інститут. Раднарком призначив Раду сприяння Інституту в складі кількох Наркомів під головуванням тов. Фрунзе. Раднарком заслухав доклади Директора Інституту, по якому було ухвалено одобрити діяльність Інституту, надати йому повну низку особливих привілеїв, дати право безпосередніх докладів Раднаркому, то-що.

Далі, ствердивши кошториси Інституту, Раднарком ухвалив домагатися перед Раднаркомом РСФРР про забезпечення цього кошториса спеціальними коштами.

V. Перспективи дальшої праці.

В зв'язку з усім виложенням Інституту доведеться зараз перейти від зазначеного вище примусового звукування своєї діяльності до роботи також і в інших напрямках. Найближчими з цих напрямів є:

1. Розроблення організаційної аналізи структури й діяльності установ, з метою постановки організаційного діагнозу.

2. Практичні проблеми організаційної техніки (боротьба з організаційним недбалством, використання західньої тактики для впорядкування адміністративного процесу.)

3. Попередні роботи по раціональній підготовці організаторів.

Доклади по цих питаннях стоять на черзі в Раді сприяння інституту.

VI. Що потрібно.

Трагедія Українського Інституту полягає в тому, що змушений під час цілого свого попереднього існування ледви живіти й звукуватися, він покликаний зараз до великої й відповідальної діяльності, підійти до якої можна лише після великої й упертої підготовчої роботи і внутрішньої реконструкції. Ці підготовчі роботи вимагають одноразових витрат на приладді Інституту, щоб він, справді, дійсно був на рівні сучасної науки.

Відповідний кошторис для первісного влаштування, апробований Радою Сприяння Інституту, розглянутий Уповнаркомфіном і стверджений Раднарком УСРР, подається до Наркомфіну РСФРР.

Необхідною є підтримка для забезпечення цього кошторису реальними коштами.

Після ознайомлення з докладом Наркомінсп РСФРР звернувся до Наркомфіну РСФРР, вказуючи на необхідність затвердити кошториси Інституту з огляду на те, що є підстави сподіватись на розвиток Інституту в солідну й надзвичайно корисну для нашого державного будівництва наукову установу.

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ПАЛАТА МІР та ВАГИ.

З роботою Науково-Технічного Відділу УРНГ дуже близько зв'язана діяльність Української Головної Палати мір та ваг, котрої метрологічна комісія, що займається розробленням наукових питань, зв'язаних з повірочною справою на Україні, складається в переважачій більшості з членів Науково-Технічної Ради. На чолі метрологічної комісії стоїть відомий учений, проф. В. Тимофіїв, директор Інституту Прикладної Хемії. Ним засновано при Укр. Гол. Палаті спеціальну лабораторію для перевірки медичних термометрів, ареометрів та різного мірного скляного посуду. В цей час розробляється також законопроект про обов'язковість урядової перевірки медичних термометрів.

Існує при Палаті наново заснована проф. Мартиновим манометрична лабораторія, яка розвивається досить інтенсивно, особливо після того, як на Україні, першій з республік Союзу, урядово декретовано було обов'язковість перевірки знарядів для мірвання тиснення.

Робляться заходи коло організації лабораторій для перевірки водомірів і електричних лічильників, щоб дати змогу споживачам води й електричної енергії перевіряти, оскільки точно нарахувують їм комунальні підприємства, що відпускають воду й електрику, та міряють їх своїми знаряддями.

Розроблені плани організації при Палаті й інших лабораторій; часу, еталонів довжини; однак, в сей час вони не можуть бути здійснені за браком

необхідних коштів. Так, доконче необхідним в встановлення антени для прийняття сигналів часу, що подаються з Ейфелевої Вежі, складено кошторисна її встановлення, однак, робота спинилась через ті самі причини. Так само довелося припинити розпочаті вже заходи коло додаткового обладнання астрономічної обсерваторії, що чи-мало потерпіла за часи імперіалістичної й громадянської війн.

Укр. Головна Палата розпочала зносини з Міжнароднім Бюро мір і ваги в Севрі, одержала від нього сертифікати на два точні термометри, що знаходяться в її розпорядимості, і веде переговори про приступлення до міжнародньої конвенції про метр.

Це питання, однак, як і взагалі справа з дальшим розвитком Укр. Гол. Палати, в значній мірі залежить від того, в якій формі виллюється взаємовідносини між Укр. Гол. Палатою та Головною Палатою мір і ваги в Петрограді. Річ в тому, що остання, прекрасно обставлена, багата на знаряддя, з великим штатом фахівців, одна з найкращих з 7 інституцій цього роду в цілій світі, не бажає визнавати новосотвореної законом ВУЦВК в 1922 р. Укр. Головної Палати за централну метрологічну інституцію України і намагається перетворити її в свою філію з дуже обмеженими адміністративно-господарчими функціями, одібравши від неї всю науково-метрологічну справу і цілковито підпорядкувавши в цій відношенню повірочну справу на Україні Петроградській Палаті. Справа з взаємовідносинами обмірковується в цей час обома палатами.

Варт тут згадати також про роботу міжвідомчої метричної комісії, що існує під головуванням Управителя Укр. Гол. Палати—В. П. Мазуренка. Комісія ця концентрує в собі керує роботою всіх наркоматів по переведенню реформи—заведенню на Україні між народньої метричної системи вимірів, котра, згідно декрету Раднаркому, повина бути введена до 1 I. 1927 року. Реформа ця переводиться з початком 1923 року жваво, і вже тепер можна констатувати певні досягнення. Особливо жваво йде справа на українських залізницях, котрі пересічно переробили досі до 55% всіх своїх терезів на метричні

та постачили до них біля 35.000 метричних важків (гирь). В цей час робляться заходи коло переведення діловодства та рахівництва на метр-систему, а також до вироблення тарифів пристосованих до системи.

Залізниці тягнуть за собою й інші комісаріати, особливо ті, котрих повсякчасна робота безпосередньо звязана з роботою залізниць.

Розуміється, що така величезна реформа, що проникнути мусить в найбільші глибини життя й економіки, має досить повільний темп, бо постійно доводиться спотикатись о різні пороги сучасності, як, наприклад, брак вистарчаючої кількості чавуну, необхідного в великій кількості для важків, брак відповідних заводів і майстерень для виготовлення важків, терезів, метрів і т. и.. В звязку з цим не вдається, мабуть, уникнути необхідности перероблення на метричні старих фунтових важків, а тому при комісії існує спеціальна підкомісія, котра студіює це питання, узгоджуючи особливо досвід сусідів, як Польща, котрим доводилось вже мати подібну роботу.

Загалом беручи, в цій справі ведеться в цей час велика підготовча робота: ведеться підрахунок мірничого реманенту, його обслідування, вияснюється можливість його перероблення, складаються кошториси, таблиці переводні різного спеціального призначення (на переходовий час). Слід тут зазначити, що великим кроком вперед являється видання «Урочного Положення» в метричній системі, що дає можливість укладати в цій системі кошториси різних будівельних робіт.

До цього слід додати, що провадиться робота по виробленню стандартів, нормальних розмірів в метр-системі різних матеріалів, як лісних, заліза, вугілля і т. и.

Крім того, комісією провадиться чимала робота по пропаганді та популяризації метричної системи, для чого влаштовуються лекції, бесіди, розвішуються плакати, таблиці, влаштовуються на станціях залізниць вітрини з моделями натуральних метричних одиниць: метра, кіло, літра. Виготовлення цих зразків введено, як практичні роботи в майстернях, в програм робіт відповідних профтехнічних шкіл.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ

ХАРКІВ

В СПІЛЬЦІ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ».

Літературні вечори «Плуга» відбуваються так само акуратно, як і раніш, навіть відбулось де-кілька й двічі на тиждень (понеділок і п'ятниця). Відбулися 50—57 вечірка. Так само майже на кожній вечірці виступають товариші, що приїждять з місць, з далеких закутків, твори їхні здебільшого примітивні, необроблені, — до провінції ще рідко доходять літературні одгуки, але де-хто, звязавшись тісніше, з Плугом, поволі міцнішає, удосконалюється. До таких можна зарахувати «плужан» П. Панча, (Валки), О. л. Донченка, М. Кожушного (Лубні). Про їхні твори, зачитані на останніх вечірках — «Два куці» П. Панча «Зелене болото» Ол. Донченка, «Пісні Колективу» М. Кожушного — критика на вечірках зазначила, що молоді письменники пішли далеко вперед.

Демонстровано на плужанських вечорах зразки драматичної творчості. Зачитували свої п'єси т. Степовий та т. Муринець («плужане») і т. Якимів (драматург з далекого сходу). До п'єси останнього «Сліпці» критика поставилась негативно за її несучасність і переспіви минулої «малоросійщини». Досить тепло прийнято дитячу п'єсу Муриця, жваві дискусії були з приводу п'єси Степового «Облава».

Найголовніше ж місце на вечірках «Плугу» зайняли дискусії на дві теми: перша з приводу Меженкової статті «На шляхах до нової теорії», а також статті Ковалівського «Про соціально-економічний метод в історії літератури» (присвячено було три вечірки). В дискусії взяло участь чимало «плужан» і «гартівців», а також і де-хто з гостей.

Друга дискусія була присвячена виставі «Газ» Майстерні «Березіль». В дискусії зазначалось, що Лесь Курбас з майстернею «Березіль» творить Жовтень в українському театрі, зазначалась змістовність, індустріальність

і колективність постановки. Цікавий огляд історії еволюції театру Курбаса з «Молодого» до пролетарського, що вийшов за межі України, дав т. Коряк. Режисер Лесь Курбас в своєму слові з'ясував підвалини, що на них буде свою працю майстерня «Березіль» і ті шляхи, по яким вона має йти, опановуючи селянський та робітничий театр.

Дискусії привабили до себе велику силу слухачів. Майже на кожній вечірці «Плугу» бувало по-над 150—200 чол., переважно студентства. Видавництву «Молодий робітник» здано декілька книжок прози «плужан» (Шевченко, Сенченко, Кириленко, Копиленко).

З філій «Плугу» найважливішу діяльність виявляє Полтавська... Деякі твори полтавських «плужан» (Епіка, Жилка) зачитано було на вечірках. У полтавських «плужан» виготовувано теж декілька збірок, міцнішає зв'язок з місцями.

Виготовувано альманаха «Плуг».

П.

■ Спілка пролетарських письменників «Гарт» готує до видання альманах під назвою «Гартоване Коло».

■ Видавництво ЦККСМ України здало до друку «Популярний курс історії України» проф. М. Яворського; книжка вийде з друку до 1-го липня. Книжка обнімає до 8 аркушів друку і буде багато ілюстрована. Книжку ухвалено до вжитку в установах головоцвуху.

Роспочато друкування «Хрестоматії Молодого Селянина», уложеної спілкою сел. письменників «Плуг».

До хрестоматії увійдуть ті твори українського письменства від 1800 р.р. аж до нашого часу, в яких відбито життя і боротьбу селянського юнацтва. Розмір хрестоматії 25 аркушів друку, з багатьма ілюстраціями. Вийде в 5-ти випусках.

Перша частина «В Кріпацькому Ярмі», уложена членом «Плугу» т. А. Пановим, вийде з друку до липня місяця.

Сидять: (зліва на право) Г. Коцюба, П. Тичина, В. Блакитний, Ів. Кулик, М. Хвильовий, В. Поліщук.
Стоять: І. Дніпровський, М. Йогансен, Я. Савченко, О. Копиленко, В. Коряк.

Видавництво готує до друку «Політграмоту Селянина», до складання якої притягнуто кращі партійні сили. Розпочато видання серії революційної белетристики молодих авторів.

Незабаром вийдуть з друку твори таких товаришів:

1. Ів. Шевченка—начерк «Яшко».

2. Ів. Кириленка—оповідання «Таких багато».

3) Ів. Сенченко—збірка оповідань «Ярема Кавун».

4. Гр. Епика—«В ланцюгах заборон».

Готується до друку низка оповідань та п'єс т. т. А. Головка, Рибалки, Ів. Кириленка, Ів. Шевченка та інших.

■ ЦККСМУ видає двічі на місяць часопис «Робота», який присвячено теорії та практиці юнацького руху на Україні. Вийшло уже ч. 4.

■ В травні місяці ц. р. в Харкові кілька своїх концертів дала Дер-

жавна Українська Мандрівна Капела (скорочено: Думка). Репертуар Капели, голосові засоби її і виконання говорять за те, що ця хорова організація одна з кращих в цілому Радянському Союзі. Крім творів українських композиторів—Леонтовича, Вериківського, Козицького, думка має в своїм репертуарі цілий цикл революційних пісень та гимнів, співає європейський репертуар, класичний (Гайдна, Шуберта, Шумана, Брамса), а також твори композиторів російських: Мусоргського, Гречанінова, обох Танєєвих, Сахновського та інших. Керує капелю Нестір Городовенко.

■ М. Доленго віддав до друку другу збірку поезій під назвою «Блакитна жалоба» і написав цілкий віршів: «За кулісами», «Подорожний альбом», «Імення друзів».

■ Композитор Богуславський пише музику до «Червоного вертепу»—слова Андрія Панова.

К И І В.

ПРОДУКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ в КИЇВІ

(період з 1/I по 1/VI 1923 р.)

Київ є одним з визначніших культурних центрів українського життя і тому цікаво простежити й підвести підсумки праці по продукуванню книжок в цьому огнищі культури.

В Києві на 1 січня 1923 року було 14 організацій, які ставлять собі, крім інших функцій (торговельних, наукових), і функції видавничі.

Це такі організації: 1) Всеукраїнська Академія Наук; 2) Сільсько-Господарський Науковий Комітет України; 3) Київська Філія Державного Видавництва; 4) Редакційний відділ Цукортресту; 5) «Сільський Господарь»; 6) «Книгоспілка»; 7) «Більшовик»; 8) «Село-Книга»; 9) В—во «Спілка»; 10) «Час»; 11) «Друкарь»; 12) «Слово»; 13) «Всеувито»; 14) «Гольфштрем».

Але треба одразу розбити видавництва на активні та пасивні по своїй праці, щоб ту процуцію, яка створилася в Києві на протязі 6 місяців, можна було поділити.

До пасивних видавничих організацій можемо віднести: 1) Цукортрест; 2) «Сільський Господарь»; 3) «Більшовик»; 4) «Село-Книга»; 5) «Всеувито»; 6) «Друкарь»; 7) «Слово»; 8) «Гольфштрем»; 9) Сільсько-Господарчий Науковий Комітет.

Вищезазначені видавничі організації з усієї Київської продукції в 55 назв за 6 місяців видали 11 назв, цеб-то на одно видавництво припадає всього $\frac{1}{6}$ назви на 6-ть місяців.

Ці цифри показують, що група пасивних видавництв по цілих місяцях нічого не продукувала з тих чи інших причин.

Останні 44 назви по своїй продукції поділяються поміж такими видавничими організаціями:

1. Всеукр. Академія Наук	6 назв.
2. Київська Філія Держ. В-ва	20 »
3. «Книгоспілка»	12 »
4. «Спілка»	3 »
5. «Час»	3 »

Разом: . . . 44 назв.

З цієї таблиці бачимо, що найактивнішу працю по виданню української книжки в Києві переводила

Київська Філія Державного Видавництва (37% всієї Київської продукції), потім «Книгоспілка» (22% всієї продукції). Таким чином 2 найактивніших видавництва (державне та кооперативне) продукують 59% всіх книжок.

На долю приватних видавництв припадає, коли виключити Академію Наук та інші, всього 8 назв, щоб-то 14% всієї книжкової продукції.

Безперечно, цікавим є загальний тираж цих 54 назв, а також поділ тиражу по окремих видавництвах. Ці відомості будуть характеризувати активність і розміри, як самої книжкової продукції, так і розмах праці кожного видавництва зокрема.

Характеристику по тиражу дає нам слідуюча таблиця:

№№	Назва видавництва.	Кількість назв.	Тираж.
1.	Київська Філія Держ. Вид. Укр.	20	238.000
2.	«Книгоспілка» . .	12	39.200
3.	«Всеукраїнська Академія Наук» . . .	6	6.000
4.	«Спілка»	2	4.500
5.	«Час»	3	18.000
6.	«Друкар»	2	11.000
7.	«Слово»	2	7.000
8.	«Гольфштрем» . . .	2	1.000
9.	«Село-Книга» . . .	1	10.000
10.	«Більшовик» . . .	1	10.000
11.	Сільсько-Госп. Науковий Ком. . .	1	5.000
12.	«Всеуито»	2	5.000
Разом . .		55	350.000

Що до поділу книжок по галузях знання, то за 6 місяців було видано:

1) красного, письменства 21 назва; 2) популярно-наукової та наукової літератури з різних галузів життя й науки 20 назв; 3) підручників 14 назв. Всього: 55 назв.

Але серед красного письменства значну частину треба виділити в рубрику дитячої літератури (8 назв).

Серед групи підручників є найбільший відсоток підручників для єдиної трудової школи (школи першого ступня) та шкіл другого ступня (профшкіл).

Для вищої школи підручників не друковано.

Закінчуючи нарис, треба сказати, що книжкова продукція Київва дуже слаба, коли порівняти її з тими потребами, які є навкруги.

Продукувати за 6 місяців 55 назв в кількості 350.000 примірників це занадто мало для такого великого культурного центру, як Київ. Але тут є причини глибшого економічного характеру, які заважають нормально розвиватись видавничій праці й усунути яких нема змоги в місцевому, не загальному, державному масштабі. Коли економічно відживе держава, тоді підніметься й друкарська продукція по всій Україні й зокрема в Києві.

В. Озерянський.

■ Київську консерваторію реформовано по новому. Навчання поділено на три ступні, а кожний ступінь поділяється на факультети. На 1 ступні переводиться навчання дітей віку з 15 років. В основу навчання покладено самодіяльність без передчасної професіоналізації. Центр цього ступня полягає в музичному вихованні. Значні зміни відбулись також у персональному складі. Утворено кілька нових катедр, для керівництва якими запрошено проф. Анан'їна (педагога), проф. Гілярова (істор. культури), акад. Шміта (психологія та етилістика мистецтва), Пухальського, Когана та Берг'є.

■ При Київському відділі спілки «Робітпрос» з початку 1923 р. заснувався гурток для студіювання української літератури, переважно XX віку, починаючи з Лесі Українки та Коцюбинського. В гуртку читали доклади П. Филипович, керівник гуртка Б. Якубський, Ол. Дорошкевич, Козуб та инш.

■ Яків Савченко написав оповідання «Рахіль Тіш», в якому дає кілька моментів погрому на Україні. Він же написав розвідку про творчість Вал. Поліщука.

■ Михайло Семенко пише матеріалістичну філософію мистецтва; написав поему «Прерій Зорь».

■ Гео Шкурупій виготовував збірку ліричних поезій. Друкуватиме в-во «Гольфштрем».

■ Микола Терещенко виготовував збірку «Індустріальні поеми».

■ В-во «Слово» друкує книжку Б. Якубського «Соціологічний метод в літературі». В тому ж в-ві виходить книга «Постановка «Газу» студією «Березіль». Сюди увійдуть статті П. Филиповича (Од «Наталки Полтавки» до «Газу»), Л. Курбаса і В. Мелера.

■ М. Зеров перекладає «Балладину» Ю. Словацького для шевченківського театру і пише історію укр. літератури.

■ Юр. Меженко пише низку характеристик сучасних письменників.

■ У Києві з травня місяця ц. р. почали виходити «Українські Геологічні Вісти», бюлетень геологічної секції Всеукраїнської Академії Наук.

■ Роспочав виходити кооперативний журнал, що заступає місце «Правобережного Кооператора» — «Нова Громада».

ПОЛТАВА

■ У Полтаві з травня місяця почала виходити тижнева газета «Червоне Село». Головне завдання «Ч. С.» допомогти селянинові розібратись у пекучих питаннях.

В газеті добре поставлено відділи політичний, сільсько-господарський, дописів та літературний. В газеті беруть участь всі визначні сили Полтавщини, а також радянських столиць.

■ У Полтаві заложено на весні року 1922 Секцію Камерної Музики Муз. Тов. ім. Леонтовича. Секція розпочала діяльність в-осени р. 1922. Організаційні збори відбулися в жовтні місяці.

Перші збори секції присвячено було нар. укр. інструментам (пояснення з ілюстраціями дав М. Токаревський).

24-ХІІ. відбулися збори, присвячені М. Лисенкові, з приводу 10-тої річниці з дня його смерті. Докладчик Е. Рудинська («Постать Лисенка по його надрукованому листуванні»). В програмі фортепіянові п'єси, романси, дуєт цвіркунів з «Ноктюрна» в супроводі скрипки. Виставка портретів, листів і т. и.

28-І 1923 р. відбувся ранок пам'яті Бетховена. Докладала Рудинська: «Бетховен». У програмі: Clavier — Trio Smoll, Sonate № 7, спів solo і квартет, дрібні речі для cello.

В лютому були збори на тему «Укр. музика першої половини ХІХ віку». Доклад Шепотьєва. В березні був ранок Моцарта. В програмі — Clavier — Trio, Streich — Trio, Sonates № 6 і № 8, концерт для скрипки з фортеп'яно.

■ Хор ім. Шевченка (зorganizовав В. Верховинець) працює

зараз під орудою Хв. М. Попадича. Склад хору: місцеві сили — професіонали і шкільна молодь. Хор виступає з музичними працями всіх укр. композиторів, а на бенефісі свого диригента демонстрував його ж твори. Всі концерти (яких за п'ять років було 90), проходили з лекціями-рефератами, які читав професор Шепотьєв.

Хор — ідейна організація, більшість концертів давав безплатно, особливо для молоді.

■ Хор студентів полтавського ІНО, зорганізований перед двома роками В. Верховинцем, лектором співу при Полт. «Іно». Це хор-студія в який входять всі студенти, що мають слух і голос. Мета праці: дати селу чи місту музично вихованого учителя.

В програмі пісень входять пісні укр. композиторів України й Галичини і пісні революційного змісту до слів Тичини, Чумака, Хвильового, О. Жилка та Х. Рябоконя. Крім того, хор студіює дитячі пісні та ігри з рухами й танками.

Хор працює під керуванням В. Верховинця, а концерти, академічні і громадські дає в контакт з адміністрацією ІНО. Перед концертами читає реферати В. Шепотьєв. Крім цих хорів, є ще в Полтаві хори на околицях, якими диригують П. Кабачок, Є. Кисіль і П. Шаповаленко.

■ Андрій Головка написав по замовленню Полтавського Губкому КСМУ п'єсу в 3-х актах «В червоних шумах», з революційної боротьби на селі (реакція і повстання) і оповідання «З банди в комсомол». Зараз працює над п'єсою з селянського життя — комуністичне будівництво на селі.

■ Композитор Толстяков пише музику на слова Вал. Поліщука «Весняне», «Поступ» й «Хуга».

Вища Музична Рада Головополітосвіти визнала необхідним надрукувати твори композитора Толстякова (з Лохвиці), а саме: 20 українських пісень для роялі для початку, в 4 руки, 2 пісні на 1 голос («Тече річка» та «Гей по морю») і хорове сольфеджіо.

20 українських пісень для фортепіано є першою ластівкою в музичній педагогічній задушній атмосфері,

де все ще панує Шмідт, Шіт, Беренс і К⁰, з їх затьопаними німецькими мотивами і шаблоновою гармонізацією.

Толстяков бере справжні і то найкращі українські пісні й подає їх в художній розробці, вправно користуючися і підголосками і народнім контрапунктом і варіаційною формою.

Виходять стильні закінчені картини, увесь матеріал розкладено з послідовністю що до наростання технічних труднощів.

ЧЕРНИГІВ

■ В Чернігові група молодих письменників (Ладя Могилянська, Дм. Тась, М. Ятченко, Марко Вороний) збираються що-середі у Мих. Жука. Цей гурток робить виступи в ІНО з живими літературними журна-

лами, на яких буває до 500 душ слухачів. 16-го травня виступали кияне: Меженко й Тичина. Зустріч Тичини була надзвичайна. Перший відділ був присвячений читанню творів Хвильового і докладові Меженка про нього.

РОСІЯ

МОСКВА

■ В Москві зорганізувався «лівий фронт мистецтва» — футуристів, скороченню Леф. За редакцією В. Маяковського у виданні Держвидаву випускають місячник «Леф». Журнал проголошує і обіцяє «продемонструвати панораму мистецтва РСФСР»; «Леф буде агитувати мистецтво ідеями комуні», «Леф буде агитувати нашим мистецтвом маси», «Леф буде боротися за мистецтво — строєння життя». Підписані під відозвою: Асеев, Арватов, Брік, Кушнер, Маяковский, Третяков, Чужак. Журнал гарно виданий і дуже цікавий, але літературних капітальних цінностей, ба навіть натяків, не дав. Поезія дрібна і однотонна, набридає безсюжетністю і «звукальними» вправами, хоч де-що більш виявлене (нічого, що бачене в попередніх працях

футуристів) можна знайти. Проза як проза, — за поріг «Красной Нови» не вилазить. Найцікавіший військовий статейно-критичний матеріал. Цей рід літератури вони вміло виконують, пересипаючи влучними порівняннями й образами, що іноді навіть перетягають увагу з сути розбору на стиль, а іноді й заважають читати. У всякому разі це по новому й свіже.

■ Володимир Гадзінський виготовив до друку збірку поем «Сильним Кроком» (З дороги. Книга друга), в яку увійшли слідуєчі поеми: «Кривавий млин», «На переломі», «Фабричне місто», «Майбутнє», «Ейнштейн», «Цикльон», «Титан», «В час зрілих літ моїх». Крім цього пише статтю «Естетика «Блакитного роману» Гната Михайличенка.

ПЕТЕРБУРГ

■ В Петербурзькому Інституті Позашкільної Освіти відбувся, вечір присвячений Шевченкові і сучасній укр. літературі. Тов. Червяк зробив доклада.

На вечері було виставлено літературно-мистецькі видання з Радянської України.

■ Проф. Б. Ларін пише розвідку про сучасних українських поетів.

■ В Петербурзькому журналі «Книга и Революция» надруковано рецензію відомого знавця ритмики й метрики в поезії й музиці Тома-

шевського на книгу Якубського «Наука Віршування». Рецензія дуже прихильна, з побажанням видати книжку в перекладі на російську мову.

БІЛОРУСЬ

■ Білоруський Державний Академічний Театр зробив у травні місяці мандрівку зі столиці Минську до м. Бобруйську, де дав кращі свої постановки як «Машэка», «На купальле», «Жрэц Тарквіні». Піеси пройшли з аншлагом, ще зранку перед виставами коло каси був тиск. Особливе вражіння зробив на оцінку критики «Жрэц Тарквіні». Трупа (понад 70 артистів) працює під керівництвом режисера Міровича.

■ В білоруській газеті «Савецкая Беларусь» видруковано статтю, відгук на лист спілки укр. пролетарських письменників «Гарт» до спілки білоруських письменників «Полимья». В статті підтримується думка подана «Гартом» про всесвітнє об'єднання пролетар. письменників і висловлена думка про ухилив творчості російських пролетарських поетів.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ВОСЬМИЙ КОНГРЕС ПО ПСИХОЛОГІЇ В ЛЯЙПЦІГУ 17-ГО КВІТНЯ.

Товариство експериментальної психології вперше в цьому році зібралося на з'їзд в місті, якого університет більш, ніж який будь-який університет Німеччини, є зв'язаний з виникненням науки експериментальної психології. Поруч з учителями психології майже всіх німецьких університетів та інших наукових інститутів, були присутніми в великій кількості чужинці, одні, як члени Психологічного Товариства з моменту його заснування в 1904 р., а інші, будучи в контакт з ним на протязі багатьох років. Серед докладчиків ми зустрічаємо англійців, норвежців, литовців, росіян, мадярів. З представників інших країн особливо була репрезентована Чехо-Словакія; були гості з Голландії, скандинавських країн, Фінляндії, Австрії та Швейцарії. З балканських країн приїхали на з'їзд румуни, болгар, греки та представники Південної Славії. Що торкається позаєвропейських держав, то головню були представлені Північно-Американські Злучені Штати та Японія. Правда, треба зазначити, що багато з присутніх на засіданнях з'їзду знаходилися в Німеччині й раніш, працюючи в різних наукових установах і все ж таки зібрання уявляло з себе зразок міжнародного наукового

єднання, що обіймає багато націй. Французи та бельгійці і тут були відсутніми.

Основною темою заняття Конгресу була проблема особистості, її типові прояви та методи її досліджування. З цією проблемою зв'язані найбільш актуальні психологічні питання наших днів, які мають глибоко-життєве, практичне значіння. Роботи Конгресу поділилися на: 1) загальні реферати по питаннях, зв'язаних з вивченням особистості, та на 2) спеціальні доповіді. Останні розподілено було на такі відділи: 1) загальна психологія; 2) прикладна психологія; 3) психологія розвитку; 4) психологія дитини; 5) психологія звірин.

1. Загальні реферати.

Крюгер говорив про поняття структури в психології. Він вбачає проблему особистості в плодотворному з'єднанні науки про душу з філософією. Обидві науки потребують особливого поняття «структури», під яким, звичайно, розуміємо комплекс актів нашого внутрішнього буття, об'єднаних в зв'язну психичну цілість. Докладчик пропонує зберегти вираз «структура» для диспозиційних процесів свідомості, а саме, для схильності що до комплексних переживань. Ці індивідуальні структури піддаються вимірові та експериментові.

В дальшій частині доповіді Крюгер говорив про значіння психо-генетичних структур в науках про культуру.

Зельц повідомив про типи особистості та про методи їх визначення. Він малює нам різницю типів особистості в трьох великих царинах знання: історії, психології та психіатрії. Для вивчення психічних відношень в історії дослідувач пристосовує майже виключно метод розуміння минулого через перевтілення.

Дільтей встановив три типи світоглядів: почуттєвої, героїчної та спостережливої людини. Шпрангер відрізняє типи економічної, теоретичної, естетичної, релігійної, соціальної та властолюбної людини. Ці типи особистості знаходять в собі відбиток в порівнююче-генетичній культурній психології й є ідеальними типами. Ім слід протиставити типи емпіричні, взяті з життя, що їх описують психіатри; вони відіграють значну роль в вивченні конституції людини.

2. Спеціальні доповіді.

Загальна психологія. Спірман (Лондон) зробив спробу звести всі типичні з'явища, виключаючи емоції, до системи підставних законів: трьох якосних та п'яти кількосних. Якосні закони відносяться до тенденції всіх психічних переживань, до пізнання їх власної природи та взаємовідносин. Кількосні закони мають відношення до тенденції всіх психічних переживань, до збільшення чи затримання їх повторень, а також закони ці пояснюють вплив факторів спадщини та здоров'я.

З інших повідомлень підкреслимо доклад Груле, присвячений ролі автобіографії при вивченні особистості. Він звертає увагу на те, що питання про пристосування автобіографії до дослідів окремих характерів є ще зовсім нерозробленим в психології, позаяк в науці про характери не можна прикласти ні експериментальних ні психографічних методів.

Той, хто пише автобіографію, звичайно, помиляється у визначенні своїх власних мотивів.

Гізе зробив доклад про свої статистичні досліді, зроблені ним при допомозі справочників над 10 тися-

чами осіб, з метою виявити «компенсаційні вартості» особистості. Під компенсацією він розуміє зрівнювання структури особистості, а під компенсаційною вартістю — прямування індивідуума до поширення чи перетворення поля особистої діяльності. Компенсація виявляється або в послідовній формі, в процесі розвитку окремої людини, або несподівано, коли настає розколення особистої діяльності. Індивідуальність працює, крім своєї «насушної» професії, ще й на іншому полі, з яким вона зв'язана більш інтимно, то займається працею, яка становить фактичне доповнення до головної царини праці, то, нарешті, шукає відпочинку в забаві, колекціонуванні та інших розвагах. Докладчик приходить до висновку, що де-які психологічні типи володіють порівнююче вузькою тенденцією в напрямку заповнення особистості, напр., скульптори та техніки. В жінок вона виявляється слабш, як у чоловіків.

Цікаву тему вибрала для свого доповіді Фохтлендер: її повідомлення було присвячене проблемі різниці полів. Головна різниця між чоловічою й жіночою психікою, на її думку, лежить в протилежності активності чоловіка й пасивності жінки, що повстає з різниці їх полових ролі. На жаль в моєму розпорядженні нема більш детальних відомостей про зміст доповіді; але виявлену нею антитезу, очевидно, не треба вважати, як метафізичний принцип, а тільки виводити її із фізіологічних міркувань.

Баумгартен (Берлін) говорила про типи реакції в сфері соціального почуття, основується на експериментально-психологічному матеріалі. Вона пропонувала дітям та юнакам питання та невеличкі оповідання, зі змістом яких слухачі повинні були тісно злитися душею. З їх відповідей вияснилося, що, наприклад, здатність співчувати чужому стражданню далеко більше розповсюджена, ніж співчуття чужій радості. Наслідки таких спостережень можуть стати важливими в питанні про вибір професії, позаяк де-які покликання (діяльність судді, педагога, сестри жалібниці, і т. інш.) вимагають якраз такої здатності.

Окрему групу установили доповіді, про психологію сприйняття, особливо пси-

холодію зорових вражень. Ми зустрічаємо тут повідомлення про ритмічні групові формування при зорових враженнях (Зандер), про теорію металичного блиску, про відворотний спектр та пристосування його до діянозусу сліпоти барв, про сприйняття мелодії мови і т. інш.

Кі р ш м а н, напр., пояснював металічний блиск паралаксом непрямого зору. Під таким паралаксом треба розуміти різницю між кутом зору і кутом вертіння ока.

Наступна група складається з докладу про психологію розумової діяльності (уява, думання, пам'ять). Цікавий новий метод досліджування побічних завдань, який пропонував Б л ю м е н ф е л ь д. Мова йде тут про завдання, що впливають на поверхню свідомості самостійно та самовільно, хоч експериментатор і не викликає їх своїми вказівками. Наприклад, говориться дві цифри, з яких особа, над котрою роблять дослід, повинна назвати тільки одну; але пари цифр кожного рядку розкладені по певному принципові; вгадати той принцип—ось завдання, яке не поставлено особі, над котрою роблять дослід, з виразністю, але ж все-таки вона йде паралельно з основним, в чому можна легко переконатися при допомозі самоспостереження.

Угорський вчений Ю г а с к зачитав доклад про досліді пізнання в царині музики. Основне положення його зводиться ось до чого: не лише музичні тони, але й музичні ходи (послідовність тонів) мають окрему музичну прикмету. При транспонуванні мелодії змінюється і її музикальна якість, при чому не припадає разом з висотою тону. Два трьохзвуччя тільки тоді здаються нам подібними або ж тотожними, коли між ними існує однаковий стосунок висот тону.

Особливу цікавість має для нас повідомлення данського психолога Л е г г е про визначення комплексів образів при наглядній науці. Автор виходив з асоціацій між рядками слів, складених без жадного логічного порядку. В такому вигляді вони давалися дітям для запам'ятання. Наприклад, було дано 4 поняття: король, виделка, потік крові, сливка і т. ін.; виходить приблизно такий рядок: на короля зроблено було замах при допомозі виделки, в наслідок чого полився потік крові, котрий

опісля був припинений сливкою. Докладчик намагається виявити детермінанти (визначники, що дають напрямок ліній) в повстанні цих асоціативних груп. Такими детермінантами є або прагматичний або кавзальний зв'язок, або ж просторова локалізація ілюструючих уяв, яка веде як до об'єднання, так і до диференціювання комплексу.

Багато уваги уділив з'їзд вольовим явищам. Мюлер (Гетинген) з'ясував нову теорію мимовільних рухів, яку можна назвати теорією імпульсів, і яка повинна стати на місце попередньої гіпотези уваги. Литовський вчений Гудаїтіс (Ковно) повідомив про новий метод, який він завів в царині методології вивчення реакцій; цей метод він називає «добровільною реакцією». В протилежність до звичайної постановки справи, тут реакція викликається неяким-небудь сигналом, але той, над ким роблять дослід, добровільно готується до реагування. Він сам дає собі знак шляхом легкого натиску на клавіш і, помітивши сигнал, він реагує швидким підняттям пальця. Ця добровільна реакція триває в середньому приблизно 0, 100 хвилини а середнє коливання її 0, 039 хвилини.

Питання прикладної психології заняли порівнює мало місця на з'їзді, позаяк секція прикладної психології має в сучасний мент окрему організацію. З доповідів в цьому напрямку можна зазначити повідомлення К л е м а (Ляйпціг) про те, які виміри ручної січкарні є найбільш сприятливими для психофізичної організації робітника, К е м е р а (Гетинген) про те, як розуміння різними людьми безформних малюнків (імпресіоністичні образи) може бути одним з засобів визначення характеру. Відомий психолог, професор Вюрцбурзького університету Карл Марбе доводить шляхом статистики, що особи, які на протязі певного часу перенесли більш нещастя, як інші, наражаються через рівний після того протяз часу на таку ж саму кількість нещасних випадків. З цього він виводить, що існує індивідуальний фактор, який керує цими схильностями до нещасних випадків. Точний дослід цього фактору, що сильно міняється в залежності від особистих прикмет людини, міг би остеретти осіб,

схильних до такого роду явищ, від участі в небезпечних професіях.

Велику вартість для історії культури людства представляли доклади про психологію розвитку.

Так, Ієнш (Марбург) задержує увагу слухачів на диференціальній психології народів, яку він вважає точною і об'єктивною наукою. За вихідну точку він бере психофізичну конституцію раси та вважає можливим вивчати її відбиток в надбудовах понад психофізичною природою: в побуті, літературі, мистецтві, ц.-т. в тому, що де-хто називає «психією» даного народу.

Геннінг вказує на те, що поруч з материнським та батьківським правом існує окрема форма «жіночого» й «чоловічого» права, яку ми бачили вже в найстаріших ступінях розвитку людської суспільності.

З самого початку дозволяється й жінці любити декілька чоловіків, і до цього часу непояснений груповий шлюб є нічим іншим, як обмеженням цього старовинного права жінки. Первісні форми шлюбу заховуються, по гадці докладчика, в магичних обрядах, які тоді могутньо панували над усім життям некультурної людини. Ними пояснюється теж і екзогамія, цеб-то жахання кровопоміси.

З докладів, що безпосередньо відносяться до психології дитини та виховання, підкреслю повідомлення Фрейлінга про вплив характеру навчання на психологічний тип учня, зокрема, на розвиток в ньому ейдетичних здібностей.

Фолькельт зупиняється на нових даних на користь розповсюдження в Німеччині та інших країнах теорії примітивної свідомості, підкреслюючи в дитячих малюнках (4—6 років) риси первісної техніки та первісного сприйняття простору.

Скажу декілька слів про доклади, присвячені питанням зоопсихології.

Етлінгер досліджує вживання найпростішого знаряддя в звіриному світі з точки погляду еволюційної психології. Для звірят, як і для людини, ці знаряддя є доповненням та продовженням природних інструментів звірини, цеб-то його органів тіла—дзьоба, кігтів, пазурів, лап.

В останні часи в Європі та Америці зробилася дуже модною наука про талантливості дітей, яка входить і в психологію звірин. Кац (Росток) зібрав в цьому напрямку багатий матеріал. Об'єктом досліджування служила йому звичайна домашня курка. Докладчик докладно дослідив її пам'ять, здібність рахувати, здібність орієнтуватися в заплутаних ходах та виходах (дослід з лабіринтом) та ступінь її ініціативи. Йому вдалося установити значні різниці в характері звірин та їх здібностях. Докладчик пропонує скласти свого роду дослідчі тести, цеб-то системи завдань та штучних ситуацій, при домозі яких було б можливим дальше проникнення в істоту та природу психичного життя звірин.

На останку приношу щире подяку секретареві Психологічного З'їзду, професорові Otto Klemm, за його присилку (в рукопису) винятків з протоколів засідань З'їзду та його секцій.

Проф. Каіаров.

■ В Берліні вийшли оповідання М. Коцюбинського по-російському. Передмова Максима Горького.

■ В польському журналі «Skamander» надруковано статтю про Тичину. Автор статті високо ставить творчість Тичини. Він порівнює українського поета з поетом французьким А. Рембо і висловлює жаль, що на заході так мало цікавляться українською мовою. А на цій мові, — говорить він, — немалої втіхи зазнати можна, читаючи таких авторів, як Тичина, твори якого зараз перекладають кілька польських поетів.

Критика й бібліографія.

С. Драницын. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в ответах на вопросы. Петербург. Госиздат. 1922. 5,000 экз. — стр XV+147. Второе стереотипное издание. Госиздат. П. 15,000 экз. стр. XV+147.

Праця С. Драниціна складається з короткого вступу (V—XV) та відповідів на 96 запитань (стор. 1—102). На кінці є 6 додатків: 1) текст Конституції РСФРР від 10 липня 1918 р. (стор. 103-119); 2) положення про Волвиконкоми (стор. 120—123) та положення про Сельради (стор. 123—130); 3) 96 питань по Конституції РСФРР (стор. 131—134), які можна инакше назвати програмом чи то заголовком цього твору; 4) список чужоземних слів, що зустрічаються в відповідях на питання про Конституцію РСФРР (стор. 135-142); 5) покажчик підручників по Конституції РСФРР (стор. 143) та 6) постанова IX-го Всеросійського З'їзду Рад про радянське будівництво (стор. 143—147).

Автор зробив спробу заповнити прогалину в літературі по радянському конституційному праву. С. Н. Драницин продовжив цю працю, за яку взявся був П. І. Стучка, що ще в середині 1918 р. випустив „Конституцію в вопросах и ответах“. По своїй будові та своїму типу книжка С. Драниціна наближується до „Конституции“ Стучки. Він складає в системний лад пізніші конституційні акти, видані VII-им та VIII-мим Всеросійськими З'їздами Рад, додає текст постанови IX-го Всеросійського З'їзду Рад, посилається на цей текст в де-яких примітках, додає конституційні акти, видані ВЦВК-ом. Таким робом книжка С. Драниціна є непосредним продовженням книги П. Стучки, як по змістові (відповіді на запитання) так і по хронології.

В момент виходу в світ першого видання книжки С. Драниціна вона була найбільш повним викладом Російської Конституції.

Автор не ставить собі метою написати яку-небудь наукову розвідку. Він хоче дати тільки коротку відповідь на питання, які виникають при вивченні Конституції РСФРР. Хоч він і не каже, що він пише підручник для учнів, але ж його книжка, безумовно, призначена для учнів. Вона написана простою мовою. А все ж таки авторові не вдалося позбутися чужоземних слів, в наслідок чого йому прийшлося прикласти окремих список чужоземних слів, які він живляє, з поясненням їхнього значіння. С. Драницин говорить тільки про Російську Конституцію та ні одним словечком не згадує

ні про Конституцію УСРР, ні про Туркестанську Конституцію, ні про які-небудь інші Радянські конституції.

На жаль, в підручнику С. Драніцина є багато хиб. Вкажемо на де-які з них.

Відповідаючи на питання „Що таке церква?“—С. Драніцин пише: „Підвалиною капіталістичного устрою є церква, саме вона являється підпорою, базою поневолювання мас“ (20 стор.). С. Драніцинові добре відомо, що підвалиною всякого суспільного устрою, в тому числі й капіталістичного, є не церква, а відношення виробу й розподілу. Не можна ж так без розбору вживати слово церква та підмінювати цим словом економічні відношення. В підручникові, призначеному для широких верств учнів, треба обережніше відноситися до кожного слова. Інакше на цілому підручникові лежатиме відбиток сквапливості, непродумання, а це зменшує значіння підручника й дає зброю в руки ідеологів, ворогів марксизму, проти марксизму.

На тій самій, не досить обдуманій, 20-тій сторінці є й друга помилка: „Суспільність не може існувати без нерівності станів—а нерівність станів—без релігії“.

Антирелігійна пропаганда—необхідна навіть і в підручниках по конституційному праву, але ж провадити цю пропаганду треба наукою, не перечучи науці про суспільність та державу. С. Драніцин не буде заперечувати, що без нерівності станів не може існувати держава, а не суспільність. Держава існує для того, що існує класова боротьба. Вона повстала для того, що виникли класи. Держава існуватиме до того часу, доки існуватимуть суспільні класи. І як тільки будуть знищені класи, вмере класова боротьба, загине суспільна нерівність, умре й сама держава, уступивши своє місце бездержавній безкласовій суспільності.

Таким чином С. Драніцин на 20-ій сторінці твердить зовсім противне тому, чого вчить марксизм. А вийшло воно так через те, що автор відзначається великою необережністю в виборі термінів. Він хоче сказати одно, а його язик каже йому инше. Йому треба було сказати: „державна не може існувати без нерівності станів“, а він сказав: „суспільність не може існувати без нерівності станів“, що з марксистської точки погляду є очевидний абсурд.

В де-яких місцях С. Драніцин до такого ступня спрощує марксистську точку погляду, що вона виглядає зовсім перекрученою.

Наприклад, на 30-тій сторінці він хоче стати на класову точку погляду та дуже невдало пише: „Справді, капіталісти—всі брати між собою, а пролетарі—брати між собою. Капіталісти всі об'єднуються в одну дружню сім'ю“... Як відповідь С. Драніцин на запитання: який клас прагне світової війни? В чий класових інтересах необхідні колоніальні війни? Який клас створив назву колоніальної політики?—Чи можна, отже, в підручниках для широких мас учнів писати такі необдумані фрази, що всі капіталісти брати між собою? Звичайний неписьменний робітник не повірить

цьому та спитає такого товмача Радянської Конституції: „А хто примушував мене проливати кров в час імперіялістичної війни? Невже пролетарі? А якщо робітників примушували йти на війну капіталісти для захисту їх класових інтересів, інтересів капіталіста, то яким же чином в марксистському підручникові написано, що капіталісти всі—брати між собою?.

Надзвичайна необережність в виборі виразів помітна й на 42-й сторінці, де сказано: „ВЦВК разом зі своїм президентом, разом зі своїм головою т. Калініним, є головою всієї виконавчої влади в країні, головою держави“.

Популярні підручники для учнів необхідно писати, але ж треба писати вміло. Треба мати запас хоч найпростіших знань в царині конституційного права. Коли вживати який-небудь вираз в підручникові, то треба знати, яке значіння чи поняття має цей вираз. Коли вживати слово „президент“ в підручникові радянського конституційного права, треба здавати собі справу про права та обов'язки президента в закордонних державах. Хай дасть відповідь С. Драніцин на питання: „В якій з радянських республік є президент? Як що є, то в якій? Які його права та які його обов'язки?.

В популярному підручникові Радянської Конституції треба було написати, що Радянська Республіка є республіка без президента. І цього іменно С. Драніцин не написав. Із супротивлення обов'язків президентів французької, німецької, північно-американської та інших республік з обов'язками голови ЦВК'а радянської республіки тов. С. Драніцин переконається, що навіть жартома не можна назвати президентом голову ЦВК Радянської Республіки, а тим більш нетактичним є такого роду вираз в популярному підручникові, що призначається для широких мас учнів.

Як це не дивно, але ж С. Драніцин знов робить помилку, коли тільки він торкнеться питання про підвалини суспільного життя. Наприклад, на 50-й сторінці він каже: „Чисельність народжень, співвідношення полів тих, що родяться, кількість вміраючих, той чи інший склад їхній по зростові, полові, заняттю, місці проживання та ин. є функції багатьох факторів, впливаючих причин, що лежать в підвалинах суспільного життя, та на їх змінах відбиваються посередньо й безпосередньо всякі зміни в продукційних відношеннях“.

Карло Маркс учив, що підвалиною суспільного життя є відношення виробництва до виміну. Між тим, С. Драніцин каже про багато факторів, не перечисляючи їх. В кінці фрази він згадує про виробничі відношення, які впливають на суспільне життя. В читача мимоволі вирине питання: про яку ж це безліч інших факторів та про які іменно впливаючі на суспільне життя говорить (автор) С. Драніцин? Навіщо вживати такі неточні вирази? Для чого в підручникові, претендуючому на марксистський характер, соромитися вживати правдиві слова Карла Маркса та Фридриха Енгельса? В де-яких місцях твору С. Драніцина зустрічаються зовсім важкі для зрозуміння вирази. Наприклад, в примітці 1-й на стор. 51-й

сказано: „зі зміною економічної політики, а, значить, з появою нових проступків та порушень закону в царині судових справ, Наркомюст старається ввести радянський прокурорський апарат та адвокатуру, як провідців ідеї державного капіталізму та соціалізму в боротьбі з проявами буржуазних пережитків та тенденцій“. Які ж це нові проступки та порушення закону в царині судівництва, що виникли зі зміною економічної політики, знає С. Драніцин? Невже Радянський устав про прокуратуру та адвокатуру був викликаний якимись порушеннями в царині судівництва?

Хіба ж можна допустити таку необачність виразів в популярному підручникові Радянської Конституції, в підручникові, що призначений для широких робітничих мас? Така легковажність підриває довір'я до підручника. Не можна ж дискредитувати марксизм. Коли автор не може зредагувати свого підручника по своїй недосвідченості чи по інших причинах, він повинен дати зредагувати його людям, які більш від нього знають.

Викладаючи питання про активне й пасивне виборче право, С. Драніцин на 85-й сторінці пише: „у нас всі можуть бути вибраними й всі можуть вибрати до Рад“. Коли б С. Драніцин сказав, що в Радянських Республіках можуть бути вибраними до Рад всі ті, хто має право вибрати, він мав би слушність. Але він хотів сказати одно, а сказав друге. В поняття „всі“ входять не лише трудящі, але й представники буржуазії. Проте, про них говорити С. Драніцин, звичайно, не хотів.

Підчас, коли в примітці на 51-й сторінці, трактуючи про Народній Комісаріят Юстиції, С. Драніцин виявив, що він не досить засвоїв радянську юридичну термінологію, то на 100-й сторінці, де він пояснює різницю пролетарської конституції від буржуазної, С. Драніцин зовсім перекинує компетенцію Всеросійського З'їзду Рад. Всім депутатам З'їзду Рад відомо, що Всеросійські З'їзди Рад дають вказівки робітничо-селянському урядові, якої політики треба йому додержуватися далі. Як що б С. Драніцин познайомився з постановами хоч би IV-го Всеукраїнського З'їзду Рад (в травні 1920 р.), він знав би, що З'їзд Рад дає ВУЦВК-ові та Раднаркомів свій наказ, якими ВУЦВК та Раднарком повинні керуватися. А в С. Драніцина виходить навпаки: „депутати Всеросійського З'їзду Рад збираються не лише для санкції діяльності робітничо-селянського уряду, але також для одержання від цього уряду вказівок по виконанню на місцях постанов, які належить провести по всій країні“, (стор. 100).

Не можна ж в популярному підручникові Радянської Конституції так перекинувати Радянську Конституцію. Авторів треба поперед всього самому вивчити конституцію, зрозуміти її, а тоді вже викладати її для інших. Про Ревкоми С. Драніцин не сказав ні словечка.

Не варт задержуватися на багатьох інших неясностях думки, на неточності виразів, інколи очевидних помилках С. Драніцина.

З огляду на безліч чисто фактичних помилок „Конституцію РСФРР“ С. Драніцина в такому вигляді важко визнати за корисний підручник. Ця праця потребує більш старанної редакції, людиною більш тямучою. Місцями вона потребує ґрунтовної зміни. Де-які невдачі приклади С. Драніцина треба зовсім викинути. Багато де-чого слід додати. В нинішньому вигляді підручник С. Драніцина може в дуже багатьох питаннях збити читача. Заступити собою відповідні місця „Азбуки Комунізму“ Н. Бухарина та Е. М. Преображенського, а навіть „Програму Комуністів“ Н. Бухарина—підручник в ніякому разі не може. Такі грубі помилки у Н. Бухарина та Е. Преображенського не мають місця.

В додаткові ч. 5—про допоміжний матеріал для конституції РСФРР—пропущено короткий коментар Радянської Конституції Н. Глібова, Н. Крупської, Ласіса, Карпінського, С. Равіча, Єремїва, книжки Рейснера, статті А. Гойхбарга; не вказано ні „Програму комуністів“ Н. Бухарина, ні „Азбуки комунізму“ Н. Бухарина та Е. Преображенського, не подано ні одної наукової розвідки про Паризьку Комуну, в наслідок чого — „Радянська Конституція“ є позбавлена історичної перспективи.

В другому виданні книжки С. Драніцина не змінено жадного слова в порівнанні з першим (1922 р.).

В сучасний мент, коли вже є нариси Радянської Конституції Стучки, Е. Енгеля, М. А. Рейснера,—книжка С. Н. Драніцина тільки обтяжує книжкові події.

І. С.

Фридрих Кунце. Техника Умственного Труда. Перевод с немецкого В. Рикмана, ред. предисл. Боровича. Изд. Культурно-просветит. организац. „Труд“, Харьков 1923 г. 104 стр.

Всім нам добре відомо, що представники розумової праці працюють в своїй галузі скоріш помацки, інстинктивно, аніж згідно певних методів. Учений, письменник, художник, учитель, інженір провадять свою роботу без будь-якої системи в техніці розумової праці. Книга проф. Берлінського Університету Фрідриха Кунце мусить, на думку автора, навчити молодих працівників техніки розумового виробництва, ввести виробництво, що тепер перебуває в стані хаосу, або бурхливого струмку, в береги розумного й доцільного.

Книжка поділяється на три частини: 1) техніка розумового засвоєння, 2) техніка використання прочитаного й 3) техніка розумового виробництва. В основі всякої розумової творчості лежить пам'ять працівника, або її конкретне втілення—система заміток і виписок, картотека (збірка карточок). Завдання полягає в тому, аби знайти найзручніший раціональний засіб відзначення й систематизації заміток. Автор пропонує, так звану, децимальну класифікацію, дотепний винахід американця Мельвіля Дьюї (Dewey). За допомогою цієї класифікації можна любий факт нашого знання залучити до стрункої й не хитрої системи, виявивши його в вигляді десятичної дробі. Коротке символічне визначення улегшує орієнтування понять,

що визначені за допомогою умовних значків, дає можливість встановити всі сполучення, що в них можуть входити певні поняття.

Отже, автор навіть уявляє вже картину організації розумової праці, що скоро мусить настати, коли найпростіші розумові операції будуть досягатися машинним шляхом і почнеться планова розгрузка непродуктивної праці.

Тут автор, як нам здається, трохи збільшив значіння алгебраїзування логіки й вартість класифікування знання Дьюї.

Точний, послідовний, логично витриманий розподіл наук є лишень *pium desiderium* (добре бажання). Не треба забувати, що млин не може дати більше борошна, аніж насипано зерна в кіш. Хоч як і важлива техніка засвоєння, фіксування й класифікація прочитаного в процесі праці, але механізація його ніколи не піде далше від сполучення різних міркувань дедуктивного силогізму. Але все ж таки книжка Кунце є дуже корисним підручником у справі раціоналізації засобів розумової праці, й тому не можна не дякувати видавництвові, що воно видало таку коштовку працю. З технічного боку видання виконано бездоганно, з боку коректури є неуважність з точки зору стиля.

Е. К.

Проф. Д-р Л. Вебер. Початки метеорології (науки про погоду). З третього німецького видання (1918) переклав з де-якими змінами й додатками Ів. Селецький.—Вид. „Книгоспілки“, ст. 1—107 in. 8⁰ з 29 малюнками і 3 таблицями в тексті. Київ, 1923 р.

Давно вже в українській науково-популярній літературі почувався брак загально-приступної, популярно викладеної книжки, що знайомила б загал з початками метеорології. Тому треба вітати намір видати таку книжку, що виник в „Книгоспілці“ (Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз) ще в 1919 році і лише тепер оце здійснився.

Надзвичайно влучно ухвалено було видати в українському перекладі книжку німецького метеоролога Л. Вебера „Einführung in die Wetterkunde“, оригінально й стисло розроблений курс лекцій для народнього університету, де він торкається майже всіх галузів метеорології.

Після вступу, де говориться про практичну вагу метеорології та про давню метеорологію, в книзі маємо такі розділи:

- 1) Основні метеорологічні спостереження на земній поверхні.
- 2) Спостереження в вищих шарах повітря.
- 3) Кліматологія або стислий висновок з метеорологічних спостережень.
- 4) Закони руху повітря.
- 5) Завбачання погоди.

„Початки метеорології“ проф. Д-ра Л. Вебера в перекладі на українську мову Ів. Селецького роблять надзвичайно приємне вражіння. З одного боку, переклад дуже близький до німецького

оригіналу, а з другого—перекладчик подав чимало додатків і де-що змінив в тексті, пристосовуючи книгу до вимог українського читача й до сучасного стану метеорології на Україні. Так, напр., в розділі 3-му, замість клімату м. Кіля, де професорує Л. Вебер, подано клімат м. Києва з спостережень метеорологічної Обсерваторії Київського Університету; в розділі 5-му перекладчиком подано огляд шляхів циклонів на Україні (за В. Шипчинським), зауважено в загальних рисах про організацію Української Метеорологічної Служби (Укрмет) і т. и.

З боку літературності викладу й з боку термінології перекладчику нічого неможна закинути. Хоч перекладчик і каже в своїй передмові, що українська метеорологічна література досі була дуже бідна, а через те вона ще не має більш-менш усталеної термінології, що в одних розділах йому приходилося вибирати мало не кожен термін з 5—6, а в інших, навпаки, всю термінологію доводилося утворювати наново, все ж йому вдалося опрацювати й усталити, майже без прогріхів, метеорологічну термінологію, що цілком може бути використана в українській метеорологічній та географічній літературі.

З боку технічного книжка видана добре і, приймаючи на увагу все вищесказане, заслуговує як найширшого розповсюдження.

К. Д.

А. Сухов. Революция и эволюция в естествознании с 7 рис. 108 стр. 1922 г. Цена 60 к. Госиздат, Харьков.

Ідея еволюції, ідея повільного, поступового розвитку, довгий час була пануючою в природознавстві. Буржуазна наука дуже радо нею користувалась, тим більш, що ця ідея убивала думку про всякий скачкоподібний революційний розвиток. Оскільки ми визнали б, що в природі все перемінюється дуже повільно, шляхом поступових переходів, то революцію в суспільності можна було б представити як щось незвичайне, ненормальне та незаслужовує виправдання. Звичайно, такий висновок невірний вже тому, що не можна ж так просто на складні факти суспільного життя переносити те, що вірно для одної тільки природи. І все-таки це робилося буржуазними мислителями.

Книжка Сухова присвячена питанню про те, чи правдивим був би погляд, що розвиток природи відбувається не революційним, а еволюційним шляхом. Звісно, що еволюційні ідеї досягли найбільшого розвою в науці Дарвіна про походження видів. По Дарвінові всі види звірин та рослин повстали завдяки поступових, незначних змін живих істот. Між иншим уже Дарвін помічав инколи втворення нового виду негайно й відразу серед иншого виду. Так, наприклад, один раз в отарі овець шпанок (мериносок) появилася вівця з більш довгою шерстю та з иншими відмінними прикметами. Ця вівця, скільки разів її не парували з иншими вівцями, все-таки залишилася матір'ю роду нової породи овець, бо нащадкам передавалися іменно її прикмети. Тут, безсумнівно, випадок не повільного та поступового розвитку, а скачкоподібного утворення нової форми.

Дарвін помічав, ці факти, але ж зовсім не підкреслював їхнього значіння. Переконавання про поступовий розвій набрало у нього пануючого значіння.

Пізніше кількість фактів несподіваної появи нових пород настільки збільшилася, що появився цілий ряд теорій (напр. Коржинського, де-Фриза), які рахують, що всі нові одміни витворюються в дійсності шляхом несподіваних ухилень від форм, яка родить їх, цеб-то революційним шляхом.

Чи маємо ми право говорити „все“, чи не маємо, чи повинні ми признати, що в природі буває і процесс повільної зміни та появи нових видів шляхом еволюції, це ще питання, але ж у всякому разі доказано, що є дійсно революція та дійсно є поява нових форм шляхом скачкоподібних видозмін.

А. Сухов доказує на великій кількості фактів присутність революційного процесу в живій природі, після чого він коротко задержується на революційних з'явищах в астрономії, геології, фізиці та хемії й приходить до висновку, що революція дуже розповсюджена у всій природі. Там, де є розвиток, там повільно та поступово нагромаджуються кількосні зміни, але ж приходить мент, коли „кількість переходить з якості“, і революційним шляхом витворюються нові форми життя всесвіту й матерії.

Книжку Сухова треба визнати дуже цікавою. Вона досить популярна й читаць, який може справитися з хоч трохи серйозними книжками, подужає її та взнає багато нового.

Р.

„Пам'яті Г. С. Сковороди“ (1722—1922). Збірка статтів. Одеса, 1923 року.

В-во Ювілейна комісія. Зміст: 1) проф. М. Г. Гордієвський „Теоретична філософія Г. С. Сковороди“; 2) А. В. Музичка „Поетична творчість Г. С. Сковороди“; 3) проф. П. О. Бузук „Мова і правопис в творах Г. С. Сковороди“; 4) проф. С. С. Дложевський „Плутарх у листуванні Сковороди“. Всі чотири статті відчитані в засіданні Одеського ІНО, присвяченому пам'яті Г. С. Сковороди, 4-го грудня 1922 року.

З них найцікавіші друга та четверта. Перша—це звичайна формальна спроба через стягання різних цитат з творів Сковороди усталити систему його філософії. Розглядаються все ті ж схоластичні питання про дуалізм та монізм Сковороди, його інтелектуалізм та волюнтаризм і т. и. Досить цікавий огляд стосунків Сковороди до античної філософії та отців церкви. Він з усіма ними має спільні точки, але й з усіма розходиться, так що ніяк його не можна ні з одного з них „вивести“. Але „виводити“ Сковороду з історії його власного розвитку та його громадського оточення, з'ясувати, чому саме він користувався тим чи іншим готовим ідейним „зряддям“ давніх письменників, очевидно, в завдання автора статті не входить. Тим більш неугрунтоване й зовсім сумнівне його твердження, ніби Сковорода вірив у Трійцю та

у втілення Христа, яко в реальний історичний факт. В других місцях статті автор сам наводить факти, що цьому суперечать. Необережно також він посилається на твір „Правда веры“, що ледве чи належить Сковороді. Проф. Гордієвський на підставі слів самого Сковорода спростовує думку, ніби він знав гебрійську мову. Мені здається, що те ж саме можна було б довести й розглядом самих гебрійських уривків, що зустрічаються у Сковороді. Так „бар“—син не гебрійське, а арамейське слово (гебрійське „бен“, „бн“). Переклад у Сковороді першого речення Біблії такий: „Вначалѣ сотворил бог“ і далі „сіе небо і сію землю“. Під „елогім“ первісно в Біблії розуміли багато богів. Але множина має в семитських мовах форму збірності (напр. наше „братва“), а тому і дієслово в однині. В арабській мові це правило (хоча одушевлені як раз виключення). Так само вживання члена ще не вказує, що крім „цього“ неба існує ще якесь інше, як розуміє це місце Сковорода. Цікаво б було почути про це думку спеціалістів гебраїстів.

Друга стаття цікава перш за все фактичним матеріалом. Автор хоче показати, що Сковорода, в протилежність поглядам багатьох, був не тільки великим філософом, але й справжнім поетом. Своїм дослідом автор відкриває трохи, що могло бути написане в загубленому підручникові Сковорода по мистецтву поезії, відкриває процес поетичної творчості самого Сковорода. Сковорода пильно вивчав класичних та сучасних йому українських поетів, засвоював з них цілі уривки, речення, наслідував їм і навіть цілком переносив їх у свою поезію. Але це помітно лише для досвідченого ока дослідувача. В дійсності Сковорода передає тільки себе, свої особисті переживання та змагання сучасності. Наприкінці автор пояснює прихильність Сковорода до Горация, даючи цікаве порівняння громадського стану часів Августа та України XVIII віку. Але статтю цю не можна переказати—її треба прочитати.

Що до статті про мову та правопис Сковорода, то вона дає тільки поверховно зібраний матеріал. Висновок той, що мова Сковорода російська з домішкою української. Церковнослов'янський елемент як слід від російського та українського не відділений. Порівняння з сучасною Сковороді літературною українською мовою не зроблено, а тому твердження, ніби Сковорода зробив „перший крок“ в напрямі до Котляревського, зовсім безпідставне. Так і неясно, як же треба читати твори Сковорода, „конечно по-руськи“, чи якось інакше. Словом, після докладів Німчинова та проф. Синявського на Харківському ювілейному засіданні лінгвістичної катедри й загальному ювілейному святі та складної постановки цього питання, що повстала після дебатів, стаття Проф. Бузука здається блідю. Цікаве в нього спостереження, що український елемент мови Сковорода належить до східного діалекту. Цікава увага, що Сковорода пише постійно „чентр“ (лат. Centrum). Мені траплялось зустріти й „есенція“. Це італійська вимова. Як з'ясувати її походження, раз ми відкидаємо легенду про мандрівку Сковорода до Риму?

Остання стаття є спеціальний дослід, яких нам треба б мати побільш про Сковороду. Тут з'ясовано, як Сковорода дивився на мистецтво перекладу, вказано, як він цілком володів латиною, а в грецькій мові був лише вченим аматором, яким саме виданням Плутарха він користувався й т. и.. На жаль, автор не мав до свого розпорядження невиданих перекладів Сковороди з Плутарха. Тема вузька, але оброблена змістовно.

А. К.

„Шляхи Мистецтва“, ч. 5. Орган Відділу Мистецтв Гловополітосвіти Х. 1923.

Почнемо з... кінця.

Оминаючи статтю Врони „Мистецька освіта на Україні за 1922 рік“, та статтю Бондарчука—„Жовтень в українському театрі“, що трактують питання образотворчого й театрального мистецтва, переходимо до статті проф. Белецького про М. Хвильового (в чійомусь не дуже доброму перекладі на українську мову). Стаття дуже обґрунтована, як усе, що пише проф. Белецький. Точка погляду автора, сказати би, „безпартійна“... отже в ній замало, на наш погляд, зауважено гостру зненависть Хвильового до міщанства, сатиричний, саркастичний характер його творів, а також й те, що він не лише пролетар, а й комуніст. Бо, кажучи влучним словом Нексе, небагато є людей на земній кулі, що були б комуністами до кінця, а Хвильовий, здається нам, один з таких. В тім стаття й має назву—„В шуканнях нової повістярської форми“... Хто зна, може Хвильовий і шукає передусім нової повістярської форми, та знаходить він у житті новий комуністичний зміст: заперечення міщанства..

Поруч дуже неґрунтовна стаття Меженка під відповідальною назвою „Творчість М. Хвильового“. Неймовірна логічна й ідеологічна плутанина. Зразки першої: протиставлення „емоцій“—„речам“ (незгріше можна протиставити одне одному: дядька в Києві і бузину на вгороді бо ж „річей“ в творі не має, а є лише сприймання їх, „емоції“, що вони їх викликають). Ще кілька прикладів: „імпресіонізм—метод думання“, „Хвильовий не любить слова“, „в Хвильового мало руху, уміння заговорити так, щоб промовляло до серця, а не било лише на інстинкт“ і т. и.

Критиків з замахами на науковий метод не зашкодило б уяснити собі краще те, про що він заходився пояснювати иншим.

Статтю завершено в гідний спосіб зразком методу „кольороманії“ на тему: чому „сині етюди“, чому „синій листопад“ і т. и.

З інтересними матеріалами стаття Кулика про коломійки українських емігрантів.

Нарешті, велика Корякова стаття „Наукова критика“. В ній знаходимо врешті відріжнення змісту від сюжету, що його й досі бракує критиці. Знаходимо також визнання того факту, що буває „безсюжетне“ мистецтво. Підписуємося під тим, що форма є з'явище класове, хоч цілком не погоджуємося з тим, що техніка є з'явище позакласове, асоціальне. Техніка буржуазного мистецтва, очевидно,

не та, що техніка феодального—це ж таки істина наочна! Досить згадати малярство, щоби цього переконатися.

Отже, погоджуючися цілком з тим, що формалістичні течії критики йдуть „тихою сапою“ проти марксівського світогляду, стаючи ніби самі на ґрунт марксівський, мусимо, здається, зробити висновок: розгляньмо форму пролетарського мистецтва, доведемо, що ця форма коріниться в комуністичному світогляді, затулимо рота тим, що вбачають в пролетарському мистецтві „шування повістярської форми“, чи щоб-то. Адже ж зміст твору і його сюжет не вимагають пояснень—це якраз те, що безпосередньо дається читачеві, велична відома істина і вовтузитись з нею значить товкти воду в ступі, ломитись у відчинені ворота.

„Мистецтво існує заради змісту“. Безперечно. Та смішно було б учити пролетарів змісту. Вони самі є зміст, питання в тому, як зуміти зробити його мистецьким твором. Ба для цього зовсім не треба їх вчити граматики—це виправить коректор. Не треба їм викладати розміри—вони їх навчаться читаючи вірші: а треба показати, як сказати в двох словах те, що в прозі вимагає десятих слів, треба показати, як розстановити слова, щоби вони зробили той, а не инший ефект, треба загалом кажучи навчити впливати на почуття читача як найсильніше, як найкоротше, як найскорше.

Наприкінці знаходимо висновок: „треба вимагати від письменника наукової мови“.

В. Коряк, вимагаючи наукової мови від мистецтва, логично повинен би прийти до заперечення мистецтва.

В художній частині: „Дорожнє“—Сенченка. Автор сильно вчений; цитуємо: „і от, ми йдемо на схід (не тому що“ *ex oriente lux*) „Валамова ослиця“, „у тропічних краях не гріють окропу“, „Джунглі, Індійський океан, Цейлон, Калькута, ще раз Калькута, Бомбей“, „Голова лежала між рівнобіжністю рельс“.

І це шкода, бо з автора прекрасний мистець.

Оповідання Коцюби й Хвильового не додають нічого до вже знайомої нам мистецької й соціальної фізіономії кожного з них. Бліда, невиразна й нудна драма Мамонтова: „Коли нарід визволяється“. Фальшивий патос, не людська мова, мова посвідчень, кошторисів і звітів; ймення: Альберт, Рішар, Артур, Адріан... Якійсь на двадцять літ запізнений символізм...

„Сковорода“ Тичини—річ бездоганно художня, та вбиває її мертвий сюжет. Сполучити Сковороду з соціальною революцією річ, наперед ясно, безнадійна, та таке було завдання автора.

Інтересний, виразний, хоч не зовсім викінчений вірш Дніпровського „Пісня мого сина“. Банальні малюночки Драй-Хмари. О. Корж: „Володимирові Сосюрі“—слухна назва була б: „Зовсім як Сосюра“. Добрий малюнок Панова „Святі гори“, що над ним ще й надписано „малюнки“, щоби не подумалося, що це щось инше. Подібне ж непорозуміння з віршами Хвильового й Йогансена: надписи „символетки“ і „на класичні мотиви“ свідчать, що автори віршів абсолютно не тямлять нічого, хоч би и в „ізмівській“ класифікації. В їхніх

(проте добірних) віршах немає й натяку ані на символізм, ані на класицизм.

Володимир Сосюра в „Пролозі до невідомої поеми“—Сосюра не „Червоної зими“, а „1917 року“, і таким він нам здається далеко цікавішим. Трохи несподіваний кінець:

„Це я хожу по місту з одрізаною головою...

Неп“

—належить до твору, здається нам, тільки яко коментарій; в „Пролозі“ автор живе спогадами жовтневої війни й не може вмістити нової економічної політики.

Важкий, але сильний вірш Кулика „Зелене серце“. Кулик—один з небагатьох, що немає жадних меж між комунізмом, настроєм, коханням, працею. Це дужий, суцільний комуніст-будівничий.

Перша сторінка починається прекрасним віршом Єллана: „Ранок“.

М. К.

„Нова Громада“ („Правобережний Кооператор“). Двохтижневий загально-кооперативний, літературно-мистецький та економічно-науковий журнал. Видає Всеукраїнська Міжкооперативна Рада—Вукорада. Книжка 1—2. Травень 1923 р. Київ. Редактор Ол. Варавва.

„Досвід цілорічної праці коло видання суто-кооперативного журналу „Правобережний Кооператор“... переконав, що настав час змінити програм журналу, зробити його доступнішим найширшим массам селянства як мовою, так і тими матеріялами, яких так потрібує село“.

Так говорить стаття „Від редакції“. Так говорить і самий зміст журналу: „що діється в світі; сільське господарство; літературний розділ; кооперація за кордоном; народне здоров'я; загально-економічний розділ; кооперативно-літературний розділ; культура-мистецтво; по Україні; кооперативна хроніка“.

Як бачимо, журнал оживлено художнім матеріалом, політичним оглядом, кооперативним фейлетоном (Ол. Варавви), культурними новинами. В літературному розділі ескізик Гр. Косинки „Заквітчаний сон“ і новелька С. Васильченка „Вечерні арабески“—обидва в звичайних цим письменникам тонах, легкою, образною мовою писаних. Вірші П. Тичини, М. Тополі і антирелігійний жарт В. Н. Разом з коротенькою літературно-мистецькою хронікою цей розділ вкупі з кооперативно-літературним справляє гарне враження і, безперечно, вносить живий струмень в цю „Нову Громаду“.

Кооперативний і загально-економічний розділ, статті Тура, Ю. Дячини, В. Бєлукина і д-ра Фабриціуса мало чим відрізняються від таких же, що містилися в „Правобережному Кооператорі“. Видимо, редакція ще не зуміла передати авторам свою волю: розрахувати на читача з низового кооператива, читача-практика, котрому потрібні або тлумачення сучасного „курсу“ в тій чи іншій справі, або практичні поради. Те ж можна зазначити й про мову цих статтів, що не зовсім виправдує вищенаведену обіцянку редакції.

Краці в цьому розумінні статті агронома Силенка (про селянський землеустрій) і лікаря Б-ського „До боротьби з сухотами“.

Досить відведено місця хроніці, але, на жаль, теж газетного характеру—не оброблено відповідно завданням журналу. (Сперечатися про це, звичайно, можна, але, на нашу думку, популярність журналу треба довести до максимуму, тільки тоді він стане дійсно близьким широким селянським масам).

Зазначимо також, що варто було б зовсім зняти вивіску „б“ „Правобережного Кооператора“, бо й по суті журнал має стати всеукраїнським.

Зовнішній вигляд цілком пристойний. Кольорова обгортка й ілюстрації худ. Ю. Михайлова, заставки, кінцівки—Алексієва.

Ціна ніби-то й незавелика—2¹/₂ карб. золотом на три місяці. Треба було б тільки дати кращого паперу.

С. П.

„Музика“ Місячник музичної культури. Видає Музичне Т-во ім. Леонтовича в Києві.

Життя квітне, культура росте, нові художні цінності куються.

Маємо ще один український журнал, що мусить заповнити програм на культурному фронті. Вийшло два числа „Музики“, органу Музичного Т-ва Леонтовича, першого місячника музичної культури, українською мовою друкованого.

Невеликий по розміру (2 друк. арк.), але солідний по змісту, місячник дає усі підстави гадати, що українська музична культура матиме свою трибуну, керуватиме музичним життям, борючись з „малоросійщиною“, дилетантизмом та просто шарлатанством.

В ч. I, присвяченому патрону т-ва композиторів Леонтовичу, ми знаходимо статті Ол. Чапківського та П. Козицького, що дають характеристику Леонтовича, яко людини та композитора.

Цікава спроба Ан. Буцького в статті „Музика в творчості життя“ намітити стан музики в оновленому житті. До цього ж треба однести початок розправи Манжоса „Марксизм і музика“.

Нарешті, в числі уміщено цінну розвідку відомого етнографа Климента Квітки „Ритмічні паралелі в піснях словянських народів“.

Число 2 „Музики“, присвячене композиторів К. Стеценкові з нагоди першої річниці з дня його смерті, розпочато статтею П. Козицького „Кирило Стеценко“ (спроба критико-біографічного нарису). Це є лише вступ до великого нарису, що міститиме „Музика“ далі.

Лебединому співу Стеценка, музиці до „Гайдамаків“ присвячує невелику статтю історик музики М. Грінченко.

Б. Нейман умітив популярно-наукову розвідку „Смішне в музиці“. Нову цікаву працю містить тут Квітка К. „Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмичними групами“.

Нарешті, тут знаходимо напів-фейлетон—напів-розвідку Аза: „До історії української опери в Києві“.

В обох числах заведено відділи: „Огляд музичного життя“; „Хроніка мистецького життя“; „Дописи“, а в ч. 2 додано також значний відділ „Бібліографії“.

Видаю місячник чепурно, з багатьома нотними прикладами та портретами композиторів.

Вітаючи новий орган, шлемо йому побажання стати дійсно виразником нових стремлень та досягнень пролетарської культури.

Д.

Максим Рильський. Синя далечінь, В-во „Слово“. 1922. Київ. стор. 60 ін. 16^о.

Щось од романтиків, щось од класиків з їх розмірами віршу. Од романтиків мрії про далекі незнані краї, де є співучий Лангедок, де всякі „Мадони“, „Дездемони“, але не має й тіні тієї великої епохи, яку ми зараз переживаємо. Де-хто любить Рильського за те, що він гарний лірик, особливо там, де він згадує про небуття, за те, що в нього музичний вірш, свіжі епітети й витончені рими. Але, коли б хто сказав: „поезія Рильського має бути за хліб“—слід відповісти: „хіба можна «вкусний лимонад» прийняти за насущну їжу“?

Це поезія для естетів, де смакується кожне слово (в цьому Рильський є акмеїстом—також консерватизм чималий). Але творча класа відкидає еклектичну філософію та сміється з епікурейської тоги Рильського, коли він сидить з удкою в оситняку. Красиво, красиво аж до нудоти, коли читаєш „Синю далечінь“.

„На світі є співучий Лангедок,
Цвіте Шампанню Франція весела,
Де в сонці тане кожен городок
І в виноградах утопають села.
Десь є Марсель і з моря дух п'яний,
Десь є Париж—дух генія й гамена,
Десь жив Доде гарячий і ясний,
Десь полювали милі Тартарени“.

Ми знаємо, для кого „в виноградах утопають села“ у Франції, а для кого й ні, бо робітників видушує класичний у своїй нахабності французький капітал, знаємо про одсижування в тюрмах робочих провідників Марселя та Кашена, знаємо, що й там є сила силенна голодних, і що в Парижі дух гнилизні більший, ніж „дух генія“, що творить...

Але Рильський співа собі на мотив: „Ты знаешь край, где все обильем дышит“,—для нього все у мріях—він поза життям.

Тому то й хочеться його обминати, не згадувати, але...

Але, книжечка Рильського усе ж буде отруювати повітря для незайманих читачів. Рильський—поет одміраючих естетів.

Вірний поет бувших власників провінціальних маєтків, він, як його поетичний хлопчик, збирає „гнилички“ минулого, а в цілому книжка є протест проти існуючого ладу, проти тих, що знищили маєтки, хоч досить замаскований, але ж легко.

„Чи ти забула чорний вихор ночі
І тих людей, що іменем любови
Любов убили?..“

Тут справа йде про сучасну революцію, про комуністів, що убили любов Рильського до якоїсь там панни, які заважають чистому кохання у дворянських гніздах цілого світу. І в такому розумінні Рильський є свідомим ворогом соціальної революції, хоч „гнів його і мертвий“.

Тепер що до самих віршів. Рильський глибоко-культурний поет, поет-книжник з нахилами філософа. Коли він пише про Рембо, то почувається, що він його читав. Коли дає характеристику Ніцше в формі сонета, чи Шекспіра, чи Бодлера—то ці характеристики остільки яскраві й перекунують в тому, що Рильський аналізував їх сам і освідомив в цілому, бо інакше не міг би так чуло про Гайне сказати: „він сміється, щоб не заридати“. Або молитва подружжя (стр. 56)—вона простотою і силою нагадує кращі зразки античної поезії, навіть колорит автор добрав класичний, і гекзаметр тут тільки вінчає гармонію.

І ось, багатьом з наших поетів треба поучитись форми у Рильського, бо він не тільки глибокий лірик, а й добрий фаховець.

В. С.

Василь Атаманюк. Чари кохання. Поезії, книжка перша. Катеринослав. 1921 р. стор. 76 ін. 8^о.

Ми, мабуть, і не згадували б у журналі про ці чари... жіночих грудей (бо Атаманюкове кохання паталогічно зверне саме на цей об'єкт його хоробливого почуття), коли б редакція не викликала на це спеціальною посилкою цих поезій на рецензію.

Але, замість власних слів, ми дозволимо собі скористати з рецензії, уміщеної в емігранському журналі „Нова Україна“ (№ 1—2, січень—лютий 1923 р. стор. 261), що „виходить у Празі за редакцією В. Винниченка й М. Шаповала. Автор її К. Вороненко, пише:

„Поезії, як поезії. Формою так, але що до змісту—це описи половых оргій, а, власне, дневник найінтимнішого життя автора. В цілій книжці Атаманюк зітхає за спиною і здригається, як його мила кашляє у другій кімнаті на постелі з чоловіком. То знову співає оди до бліх, або плаче над пом'ятою постіллю, де недавно лежала його коханка. Але, здебільшого, „поезії“ Атаманюка оспівують жіночі панталони, стегна, груди:

„Дівчино, у тебе радощі, смішки,
Радощі—смішки, груди—горішки,
Дай мені радості тії хоч трішки.
Буду їх мняти, як тісто в діжі,
Буду пестити і цілувати,
Буду кусати,
Як булочки свіжі“...

Ось провідна думка цілої книжки „Чари кохання“. Людська звичайність не дозволяє нам навести де-що більше з „творів“ Атаманюка“.

Ми не будемо сперечатися з К. Вороненком про „звичайність“ і доказувати, що боятися називати речі їхніми іменами не слід, як також викидати з літератури те, що є в житті. Він і сам, що правда, каже далі:

„Річ не в моралі. Кожна людина має свою мораль. Сьогоднішня мораль річ широких розумінь. Але чи подумав бідний автор, що його „твори“ кинуть тисячі підростків, дівчат і хлопців на шлях проституції й онанії?“

З останнім викликом ми трохи не згодні і він скерований не на ту адресу. Атаманюкові, очевидно, було не до хлопців і дівчат, тільки до „горішків“, що їх у садистичній непам'яті хтів місити, мов у ліжі. Треба було б інакше запитати: як там у Катеринославі ця книжка з'явилася в 1921 році?

І тут вже ми цілком згодні з закордонним рецензентом:

„Чари кохання“, що з'явилися на світ на Радянській Україні 1921 р., у час страшних страждань мільйонів, у час безпошадного голоду й біди, ані словечком не згадують про ці страхоття. Атаманюк, видно, ситий, і всі злидні мільйонів байдужі для нього. В центрі голодної смерті—Січеслав, а він оспівує полові оргії... Згадуємо цю книжку не з літературного обов'язку, бо в літературі їй місця не буде. Цю книжку можна продавати тільки с-під поли, як зразок порнографії.

Тут додали б ми від себе, бажаючи хоч чим виправдати Атаманюка: може це „гріхи молодости“, а не 1921 року.

Але чому ж ми не бачили й не чули нічого, що б нагадувало нам той 1921 рік і що б не виливало нові злісні помії на Радянську країну з боку здичавілих у своїй ненависті до революційної України наших „ріднесеньких“ за кордоном. Адже й винниченківсько-шаповалівська „Нова Україна“ по гадючому шипить: голод був на Вкраїні через „яничарів“, „окупантів“ через те, що там були в час його ріжні атаманюки з їхніми полюбовницями. Рецензент цитований нами, між рядків хоче теж сказати, що, мабуть, Атаманюк якийсь з „комісарів“ і, в усякому разі, радянський учитель, і він—К. Вороненко—зловісно кракає: «нешасні ті діти, що їх учив і викохував автор „Чарів“»

Ми думаємо, що не все, називане комільфотними Вороненками порнографією, не годиться для навчання дітей, і ми повинні їм пояснювати, чому склещуються жуки чи собаки, яким способом вони—діти—з'явилися на світ,—але ми будемо говорити про те, що є природне, нехоробливе, потрібне й людяне.

В Атаманюкових „Чарах“ ми вбачаємо протилежне: хоробливий садистичний еротизм, що дурманом оповіває розум і калічить тіло, прекрасне людське тіло, а не якесь місиво.

С. Пилипенко.

Іще дві слові, як „нота бене“. Нещо давно ми бачили документ за потрійним підписом Семенка, Шкурупія і... Атаманюка. Хіба й твори Атаманюка—панфутуристичні?! Чи може він сам їх уважає за „гріхи молодости“.

С. П.

У друге „нота бене“. Мусили ми так довго спинитися коло того, що „не має місця в літературі“ через те, що хоробливий еротизм,—звичайне явище після революційних часів (згадаймо „огарки“) загрожує нам і тепер, і ми маємо повстати проти нього з усією силою.

С. П.

Еміль Розенов. „Против попов“ (Очерки религиозной борьбы XVI—XVII в. в.) Перевод с немецкого под редакц. Н. Н. Попова, с предисловием Е. Ярославского. Часть I, вып. I. Издан. „Красная Новь“, М. 1923 г., 38 стр. т. 10.000 экз.

„Красная Новь“ видає твір історика-марксиста Е. Розенова під загальним наголовком „Против попов“. Перший випуск першої частини складається з 2-х розділів: „Разрушающийся мир“ і „От революции к мировому господству“. Головним чином по „Похождению христианства“ Каутського, а також по Дюбуру - Шетру, Ювеналу, Розенов описує, як руйнувалась світова, римська держава, який був її економічний і громадський устрій; він дає картинки звичаїв, палаці римських багатців, обернених в будинки терпимости, стосунки з рабами, римську розкіш і марнотратство, оргії, проституцію, театр, цирк, блазнів, танцюристок. Яскравими фарбами обрисовує він розпутьство імператорів: Юлія Цезаря, „чоловіка всіх жінок і жінки всіх чоловіків“, Октавіана, Калігулу, Тіверія, Клавдія, Месаліну, яка спішила з царської постелі перелягати на рогожку в публічному домі. Нерона, Геліогобала, утопленого в клоаці актрисами. Частина освіченого громадянства дивилась на релігію тільки як на політичне установа, як на спосіб поневолення нижчих класів. В другому нарисі „От революции к мировому господству“ Е. Розенов вважає, що старі християнські ідеї були по суті революційні, що римський пролетаріат підтримував революційний характер християнського руху. Коли до християн стали приєднуватись представники пануючих класів, воно стало обертатись в пануючу релігію, позбавлену революційного характеру. Хрест був обернений в держало меча, яким примушували язичників приймати християнство. Шлях до християнства був „від революції до світового панування“. Світове панування папізму досягло свого завершення в хрестових походах, які коштували життя 7.000.000 християн. Князі, що приймали участь в хрестових походах, мріяли про царство й корону на сході, дрібні дворяне—про багатство, веселе життя й звільнення від боргів, які обтяжували їх на батьківщині, декласована маса воїнів—про гульню, про похитливих східних жінок, про крадіж і грабування. До першого випуску додано 10 малюнків, що наочно пояснюють текст. З деякими поглядами Розенова не можна погодитись. Напр. на 7 стор. Е. Розенов пише, що по всій римській державі „роповсюджувалась наука Ісуса з Назарета“. Коли хто і де доказав історичне існування Ісуса. Хто доказав, що в часи римської держави існував Назарет і на якій мапі римської держави того часу накреслений Назарет. Тут Розенов виявляє своє не досить добре знайомство з творами М. Брікнера, А. Древса, Сміта, Кальтгофа, Аллена та інших письменників, які визнають Ісуса за міт.

Редакція не дала відповідної примітки, що пояснювала б невірну точку зору Е. Розенова. Подібні хиби треба знищити в слідуючих випусках. Для пропагандистів, що подають віруючим історичні факти з історії церкви, книга Розенова дає корисний матеріал. Ревізіоністи намагаються провести компроміс і закріпити

ідеалізм і знести справжню науку марксизму. Людвіг Вольтман в своєму творі („Исторический материализм. Изложение и критика марксистского миросозерцания“. Пер. с немецкого под редак. М. Филиппова, СПб, 1901 г.) на сторінках 252—253, досить виразно заявляє: „зникають релігії, але релігія залишається, себ-то залишається естетичний мент всякого релігійного відбивання людини у всесвіті; в повній мірі розвинена естетична релігія є іманентне відбивання людини в природі без усякого самозречення й самороздвоєння. Змагатись же про те чи, слід назвати такий естетичний світогляд релігією чи ні,—є змагання тільки про слова. Маркс і Енгельс „в Комуністичному Маніфесті“ ще в кінці 1847 р. пояснили, чому тимчасово залишається релігія, не дивлячись на зміну однієї релігії другою.

І. С.

Листи до редакції.

Шановний т. Редакторе!

Прошу не одмовити вмістити в високоповажаному журнал „Червоний Шлях“ мого листа до громадянства України.

Нешасні Холмщина й Підляшшя й до цього часу не мають української школи, що ж до соціально-економічного становища українського й білоруського народів під пануванням Польщі, то не має фарб, щоб змалювати його. Полишаючи те, що українські та білоруські етнографічно-національні території заселяються польським елементом, що з агрикультурою нічого спільного не має; а навпаки є злочином,—польські поміщики в брутальний спосіб, за допомогою адміністративного апарату й навіть суда, порушують споконвічне право малоземельних селян білорусів та українців. У Польщі панує такий лад, що білорус або українець не має можливості й за гроші придбати землю: при виробленні нотаріальної купчої від покупців цих народностей вимагається якогось писаного підданства польського. Завдяки такій казуїстиці, що громадянин українець та білорус не є ніби громадянами Польщі, людність тих безправних народів самозрозуміло ухиляється від несення військової повинности. Адже ж чужинці не повинні боронити тієї держави, що визнає тих громадян за чужинців. Наслідком цього бувають карні експедиції з езекуціями та грабунком, які розповсюджуються навіть на родини, з яких ніхто не підлягає військовій повинности. Між иншим, одним з таких карних відділів немилосердно було покатовано й зграбовано громадянина села Гірники, Ковельського повіту—Мороза. З родини того громадянина ніхто не підлягав і не підлягає військовій повинности. З цієї нагоди мною була внесена в Сейм інтерпеляція до міністра військових справ. Міністр відповів мені викрутасами на зразок того, що там військовий відділ поведився бездоганно з людьми, лише виконав своє доручення—виловив 38 дезертирів з двох сел Гірники й Кортилісі, що там є ще не виловлених біля ста дезертирів, що по переведеному слідстві жадного грабунку не було, лише сама людність обдаровувала ковбасами та салом салдатів тієї експедиції, що тягнути до відподалности нема кого.

Про те, як трактуються права українського й білоруського народів, що перебувають під Польщею, свідчить слідуюче:

Від громадянина Бориса Козубського, посла в Сейм, вимагається виписка з дворянських книг, що знаходились в Житомирі. Польська влада, вимагаючи подібне, сподівається ніби „правно“ позбутися невідгідного посла. Адже уряд УСРР ті книжки вже давно відіслав до архіву і добути потрібну виписку річ просто неможлива.

Вже виключено посла Миколу Пирогова, громадянина м. Ковель, що ще перед війною два чотирьохліття стояв на чолі Городського Самоуправління—й то по вибору в м. Ковлі.

Послам же, яких позбавити мандата через „державну приналежність“ трудновато, закидаються дивовижні переступства: на приклад, інкримінується послові, що він закликає населення не приймати від органів місцевих самоврядвань, від уряду й суда паперів на польській мові, натомість, у мисль парагр. 7 Рижського Трактату намовляє жадати паперів на своїй рідній мові.

Як тяжко карає польський уряд тих громадян, що відважуються ставати на захист рідної мови, що гарантується нам і Рижським трактатом і польською навіть конституцією, свідчить такий факт: мене адміністративно покарано було за це Ковельським Староством на шість місяців в'язниці. Поруч з тим мав я декілька судових процесів з видбуванням кари тюрмою. Суд польський у тій справі проявив нечувану ніде у світі непослідовність: той самий мировий суддя першого округу м. Ковля Рейтер, що засудив мене за виконання Рижського трактату тюрмою, один раз, а саме 7 жовтня 1922 року, виправдує мене.

Коли подібні переслідування за стисле застосування до польської конституції та Рижського трактату спадають на осіб персонально добре знайомих з міністром внутрішніх справ, а пізніше ще й президентом Польщі Войцехівським (це мій давній „товариш“ по кооперативній діяльності), то що тоді буває з українськими та білоруськими масами.

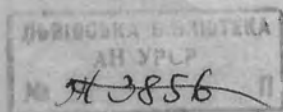
Переслідуючи громадян українців та білорусів, польський уряд страшенно тероризує людність, звертаючись до послуг всяких викидків, тих дійсно „викидків суспільства“, польських охранныків й провокаторів. Наприклад: петлюрівський, отаман Оскілко, що у свій час керував польсько-українським фронтом ворожої до Польщі армії, царський охраннык Горемика-Крупчинський, що з Волиню не має нічого спільного, а також Йосип Мацюк, бувший член всеукраїнського трудового конгресу в Києві та голова так званої „Комісії Державної Оборони“ петлюрівського уряду УНР,— всі вони виставляються поляками кандидатами на послів до Сейму від Волині. Коли ж ця невеличка, але чесна компанія, при виборах до Сейму провалюється, тоді ця згряя провокаторів купчиться в Рівненському повіті (на пограниччю УСРР), видає там газету „Дзвін“, в якій подаються неправдиві відомості з життя на території УСРР.

Вищенаведене змушує мене іменем українського народу, що послав мене в польський Сейм, звернутися до суспільства УСРР, аби воно стало в обороні прав українського й білоруського народів, що перебувають під Польщею, й піднесло б свій голос, принаймні, за виконання Рижського мирогов'я.

Марко Луцкевич

Посол з Волині до Варшавського Сейму.

Від редакції: в Радянській пресі не раз подавались відомості про те, як буржуазний уряд і пануючі класи Польщі поводяться з українським трудовим населенням західних повітів Волині. Безпосередній заклик депутата Сейму Луцкевича до радянського українського суспільства лише підкреслює, до якої міри дійшли насильства й знущання шляхетської Польщі над українським населенням Волині.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Полішук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк.

ДРУКУЮТЬСЯ:

6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.
8. **Ол. Дорошкевич.** Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.
9. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

10. **Х. Г. Раковський.** Пять років Радянської влади на Україні.
11. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
12. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
13. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
14. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
15. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
16. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“ Берлін—Нью-Йорк.

**ГОЛОВНА КОНТОРА і СКЛАД
ВИДАНЬ**—Харків, пр. Свідомості (б. Мироносицький), № 1.

**КИЇВСЬКА КОНТОРА і СКЛАД
ВИДАНЬ**—Київ, вул. Леніна,
№ 17, кімн. 222.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

„КОСМОС“

Видавниче Товариство з обмеженою порукою
(BERLIN, KRONPRINZUFER 10),

ВИДАЄ ЛІТЕРАТУРУ З ПОЛЯ:

1) Соціальної економії, 2) Красного письменства, 3) Школи й самоосвіти, 4) Індустріальної техніки, і 5) Сільського господарства.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карло Маркс, його життя та діяльність.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря. Утопія.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріалізм-філософія пролетаріату.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна і зиск.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму.

ДРУКУЮТЬСЯ:

7. Є. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій.
 8. А. РІЧИЦЬКИЙ. Шевченко в світлі епохи.
 9. К. МАРКС. До критики політичної економії.
-

МОНОПОЛЬНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО ВИДАВНИЧОГО
ТОВАРИСТВА „КОСМОС“ НА УКРАЇНУ

В-во „Червоний Шлях“

Харків, пр. Свідомости, (б. Мироносицький № 1).

УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ

THE UKRAINIAN DAILY

ВІСТИ

NEWS

Ukrainian Daily News published every day except Sundays & holidays by The Ukrainian Daily News Publishing Co.
502 E. 11-th St. New York, N. Y.

Telephone: Orchard 5446.

Часопис для українського робочого люду, виходить щодня, крім державних свят і неділь.

SUBSCRIPTION RATES:

United States & Canada

One year	\$7.00
Six months	3.75
Three months	2.00
Single copy	3 c.
To Europe one year	10.00

ПЕРЕДПЛАТА:

В Злуч. Державах і Канаді	
На рік	\$7.00
На 6 місяців	3.75
На 3 місяці	2.00
Поодинокє число	3 ц.
В Європу на рік	10.00

З Канади належить висилати гроші лише на так званий „Foreign Money Order“.

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

За оголошення редакція не відповідає.

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить 1-го і 15-го кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	\$2.00
На пів року	1.00
Поодинокє число	.10

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

„МОЛОТ“

The Ukrainian newspaper for satire and humor published semi-monthly by „MOLOT“ Co.

414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	\$2.00
Six months	1.00
Singly copy	.10

Entered as second-class matter Sep. 16, 1921. at the post office at New York, N. Y. under the Act of March 3, 1879.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА

на ЛИПЕНЬ місяць 1923 року

НА ГАЗЕТУ

„ВІСТИ ВУЦВК“

На 1 місяць з доставкою в Харкові й пересилкою на провінцію 90 карб.

На 1 місяць для партійних та професійн. організацій, військових частин, комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, незалежних селян по надісланню відповідних посвідчень 40 карб.

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

За кордон на 1 місяць 1 долар.

Передплата й оголошення приймаються в конторі редакції вул. К. Лібкнехта, II, при всіх філіях і комісіонерствах Українбанку й всіх її відділах та поштових конторах УСРР і в правобережній філії контори редакції газети „Вісти ВУЦВК“ (Київ, вул. Леніна, № 8, Сельбудинок).

Оголошення 50 копійок в червінцях (0,05 червінця) за рядок непарелі.

Оповістки перед текстом—по подвійному тарифу.

Публікації розміром на 1 сторінку й більше, здані безпосередньо в контору редакції—по угоді.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях або грошзнаках по курсу дня оплати; плата має бути виплачена в семиденний строк.

МУЗИЧНЕ Т-ВО імени ЛЕОНТОВИЧА.

3 місяця квітня 1923 року

ВИХОДИТЬ У КИЇВІ

місячник музичної культури

МУЗИКА

З ТАКИМ ПРОГРАМОМ:

1. Філософсько-етичні проблеми у музиці.
2. Історія української та світової музики.
3. Музична етнографія.
4. Музика і педагогіка.
5. Музика і пролетаріят.
6. Огляд сучасного музичного життя.
7. Хроніка мистецького життя.
8. Біографії діячів музичної культури.
9. Дописи з провінції.
10. Бібліографія.

В МІСЯЧНИКУ БЕРУТЬ УЧАСТЬ:

Аз. Л. Альшванг, акад. Д. Багалій, акад. М. Біляшівський, А. Буцький, М. Вериківський, В. Гадзинський, М. Грінченко, П. Демуцький, О. Дзбановський, С. Дрімцов, Н. Дубровська-Трикулівська, М. Качеровський, К. Квітка, П. Козицький, К. Левицький, Г. Любомирський, Б. Манжос, Ю. Меженко, Ю. Михайлів, М. Павловський, В. Петрушевський, А. Приходько, М. Радзівський, Д. Ревуцький, Б. Рерх, Л. Сабанєв, П. Сениця, Ф. Соболев, П. Тичина, Г. Хоткевич, О. Чапківський, акад. Ф. Шмідт, Д. Щербаківський, Б. Яновський та инш.

Перше число „МУЗИКИ“ присвячене
композиторові М. ЛЕОНТОВИЧУ
друге—К. СТЕЦЕНКОВІ.

В и д а є

Редагує КОЛЕГІЯ.

Музичне Товариство ім. Леонтовича.

Адреса редакції і контори: Київ, В.-Підвальна, 15.

НОВА КУЛЬТУРА

місячник культурного, суспільного і політичного життя
РЕДАГУЄ КОЛЕГІЯ. Начальний Редактор: СТЕПАН РУДИК.

Передплату, рукописи, листи і книжки
слати на таку адресу: Редакція „Нова Культура“,
Львів, вул. Осолінських, ч. 8.

Цілорічна передплата в Америці і Канаді
2 долляри. Гроші висилати режістрованим
листом на адресу: Red. „Nowa Kultura“.
Lwów, Osolinskych, 8. East. Galicia.

В Чехословаччині і других краях Європи—
це подвійне число коштує **5 ч.** кор. Робіт-
ничі і селянські соціалістичні організації,
робітники, як також студіююча молодь
усіх шкіл користуються знижкою.

Ціна цього подвійного числа за червень
і липень (84 сторінки) з поштовою
пересилкою **8000 мп.**

Чергове число (4) появиться в перших
днях серпня.

Редакція просить всіх товаришів авторів
надсилати матеріали до чергового (4)
числа й уживати на будуче правопису
Української Академії Наук у Києві.

**Адреса: „Нова Культура“ Львів, вул.
♦ ♦ ♦ ♦ Осолінських, ч. 8. ♦ ♦ ♦ ♦**

Передплачуйте і збирайте на пресовий фонд журналу:

НОВА КУЛЬТУРА.

Нова Громада

суспільно-політичний журнал

НОВА ГРОМАДА друкує статті і праці з політичного і економічного життя на всій території України, а також з обсягу белетристики, поезії і культурного життя українського народу.

НОВА ГРОМАДА виступає в обороні трудових мас усеї України.

Кажний, хто відчуває значіння й потребу у видаванні такого журналу,—кому лежить на серці добро українських трудових мас та справа піднесення української культури, повинен підписати „Нову Громаду“.

„Нова Громада“, яка заступає інтереси українських трудових мас, може появлятися тільки тоді, коли знайде опору і зрозуміння серед широких кол громадянства. Випускаючи 1 ч. „Нової Громади“ просимо про надсилання передплати, бо тільки в цей спосіб можна забезпечити дальше існування нашого журналу.

Передплата „Нової Громади“ виносить:

Одна книжка:

В Австрії 10.000 австр. к., у Чехословачії 10.— к. ч., в Галичині, Волині і Польщі 15.000 польськ мар., у Німеччині 10.000 нім. мар., у Франції 3.— франки, в Америці 50 центів.

Адреса редакції і адміністрації:

Лев Гугель (Leo Hygel), Wien, IX., Lichtensteinstrasse 92/19.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

„ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ“

(2 й год издания).

ЖУРНАЛ ПОСВЯЩЕН ВОПРОСАМ ТЕОРИИ
ПРОСВЕЩЕНИЯ, МЕТОДОЛОГИИ, ПРОСВЕ-
ДИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ, БЫТА.

ОТДЕЛЫ ЖУРНАЛА:

1. Общий	4. Реферативный
2. Экспериментальный	5. Библиографический
3. Бытовой	6. Информационный.

К участию в работе журнала привлечены научные силы в области педагогической мысли Федерации и Запада.

Имеются корреспонденты в столичных городах Европы.

Журнал распространяется в количестве 7000 экземпляров по всей Советской Федерации, а также за-границей.

Объем—20 печатных листов.

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА (в золоте)

На один год (12 мес.)		8 р. — к.
„ 1/2 „ (6 „)		4 р. 50 к.
„ 1/4 „ (3 „)		2 р. 20 к.

При коллективной подписке—не менее 3-х экземпляров—и для посредников (при выписке не менее 10 экземпляров)—20% скидки.

ПЛАТА за ОБЪЯВЛЕНИЯ:

за 15 строк (1/4 стран.)		20 р.
„ 30 „ (1/2 „)		35 р.
„ 60 „ (1 „)		60 р.

Цена отдельного номера 1 р.

При повторных объявлениях—скидка по соглашению.

Для посредников скидка 20%.

Оптовая закупка и прием подписки могут производиться у представителей конторы:

МОСКВА, А. А. Шумович, Кривоколенный пер. 14, кв. 11. Тел. 2 57-60.
КИЕВ, „Сорабиоп“ Правление—Крещатики 29, Книжный отдел и склад—
Крещатики 22. ЕКАТЕРИНОСЛАВ, Иванов, ГУБОНО. ОДЕССА, Книжный
склад ГУБОНО, Екатерининская 21.

Адрес редакции и конторы: Харьков, ул. Артема № 31.

Телеграфный: Харьков, Наркомпрос—журнал.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць	1 карб.		на 6 місяців	6 карб.
на 2 місяці	2 »		на 12 місяців	12 »
на 3 місяці	3 »		по курсу червонців (банкн.).	

Передплатники Харкова, Київ, Одеси, Полтави, Катеринослава, Чернигова та Запоріжжя дістають передплачені числа з місцевих контор В-ва **без доплати за пересилку**.

Інші передплатники платять за пересилку по поштовому тарифу.

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для Європи—75 центів USA, з доставкою.

Окреме число в роздрібному продажу 1 карб. 25 коп. по курсу червонців (банкнот).

Передплата приймається по курсу червонців (один карб. = $\frac{1}{10}$ червонця) Радянськими грошовими знаками по курсу дня передплати, або ж самими червонцями (банкнотами) по номінальній їх ціні.

Передплачувати можна: в Головній Конторі редакції—Харків, проул. Свідомости (б. Мироносицький), № 1, по всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, по всіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Контори Редакції, по всіх конторах по прийому передплати, а також по місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до Видавничого Т-ва з О. П. «Космос» Berlin, Kronprinzstrasse, № 10.

Увага до всіх редакцій провінціальних органів Преси.

Видавництво «Червоний Шлях» ласкаво прохає усі місцеві органи преси передрукувати цю об'яву на своїх сторінках в порядку обміну об'явами. По одержанню примірника з надрукованою об'явою, Видавництво «Червоний Шлях» умістить в своєму місячнику бажану й рівноцінну об'яву.

При видавництві монопольне представництво В-ва «Космос» Берлін—Нью-Йорк.

ВИЙШЛО З ДРУКУ Ч. 3-є
ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

ЖУРНАЛ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКИ Й БІБЛІОГРАФІЇ
„КНИГА“

Виходить щомісячно за редакцією С. ПИЛИПЕНКА.

Журнал має розділи:

1. Статті по історії й теорії літератури.	6. Літературне життя на Україні, в Росії й на Заході.
2. Критика й огляди.	7. Видавнича хроніка.
3. Видавничі й друкарські справи.	8. Стан літературної праці.
4. Рецензії на нові видання по всіх галузях знання.	9. Інформаційно-справочний відділ.
5. Бібліотекознавство.	10. Бюлетень Укр. Книжкової Палати.

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

на 1 місяць	40 коп. в золоті
» 2 »	75 » »
» 3 »	1 р. 10 » »

В журналі беруть участь:

Агуф М., Айзеншток І., Блакитний В., проф. Белецький, проф. Білоусов М., акад. Багалій Д., Білик Я., Височанський П., акад. Воблий, Воля Т., Гайлис Я., Годкевич М., Драгоманів С., Дубняк К., Йогансен М., проф. Кагаров Е., Качинський В., Колісниченко Л., Коряк П., Котов М., проф. Коршків, Кулик І., Коцюба Г., Краснов П., Мамонтів Я., Меженко Ю., Немоловський І., Озерський Ю., Омельченко І., Панченко М., Пакуль Н., Пастернак С., Пельше Р., Педаєв Д., Петренко Г., Пилипенко С., проф. Плевако М., Полішук В., Приходько А. (Прийдешній), Радлов В., Русанов А., Равіч-Черкаський М., Савченко Я., Самброс Ю., проф. Семковський, проф. Синявський, проф. Соболів, Совз-Правда О., Сулима М., проф. Таранушенко, Тиховський П., Уразов, проф. Федоровський А., Чередниченко В., Яворський М., проф. Яната й інші.

Адреса редакції:

Харків, Черноглазівська вул.,
Ч. 7/9—„Книгоспілка“.

Там же приймаються ОГОЛО-
ШЕННЯ до ЖУРНАЛУ:

1 стор.—600 карб., 1/2 стор.—
400 карб., 1/4 стор.—250 карб.

